

ક વિ ચ રિ ત

[ભાગ ૧-૨]

લેખક

અધ્યા. કેશવશામ કાશીરામ શાસ્ત્રી (ખાંભણિયા)

[ક્યુરેટર અને ગુજરાતીના અધ્યાપક, શેઠ મો. ને. એ. એચ. સંશોધન વિદ્યાભવન-ગુજરાત વિદ્યાસભા અમદાવાદ]

ગુજરાત વિદ્યાસભા : અમદાવાદ

પ્રકાશક :

જેઠાલાલ છ. માંધી

સહાયક મંત્રી,

ગુજરાત વિધાસભા,

ભદ્ર, અમદાવાદ

બીજું સંસ્કરણ

*

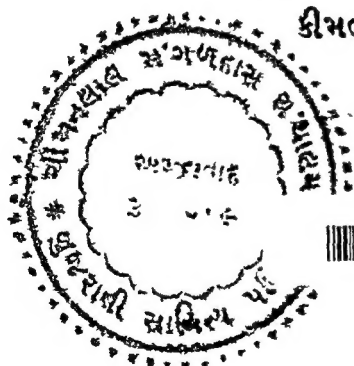
ઈ. સ. ૧૯૫૨

પત : ૧૫૦૦

*

વિ. સં. ૨૦૦૮

કીમત ૫ રૂપિયા

42444

મુદ્રક :

ચીમનલાલ હીરાચંદ સાહુ

મહેન્દ્ર મુદ્રણાલય,

સાકળનર : અમદાવાદ

નિવેદન

સ્વ. મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈએ ‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ’ના ત્રણ ભાગ લખી આપણને ગુજરાતી ભાષાના સળંગ સાહિત્યસર્જનની એક પ્રધાન શાખાના સાહિત્યકારોનો આવશ્યક પરિચય મેળવવાની સુવિધા કરી આપી છે. ૪૦૬૧ પાનાંના ચાર ગ્રંથોમાં લગભગ વિક્રમની ૯ મી સતાબ્દીથી શરૂ થતા, જેને હું પ્રાચીન ગુજરાતી ‘મહુ’ છું, સ્વ. દી. બ. કેશવલાલ ધ્રુવે પણ જેને પ્રાચીન ગુજરાતી માનેલી, અને પં. બેચરદાસ દોશી જેને ભગતી ગુજરાતી કહે છે, તે અપ્રભંશ ભાષાના કવિઓથી શરૂ કરી ઉપોદ્ધાતમાં અપ્રભંશ-ભાષાવિષયક માહિતી આપી, પછી મુખ્ય ગ્રંથમાં વિક્રમની ૧૩મી સદીથી જેને “જૂની ગુજરાતી” કહેવામાં તે જરાયે સંકોચ નથી, તેવી ભાષામાં કાવ્ય કરનારા કવિઓની મળતી વિગત અને સાહિત્યકૃતિઓના પ્રાપ્ય આદિ અંત વર્ષવાર આપવાનો સ્વ. દેસાઈએ પ્રયત્ન કર્યો છે. આવે મહાન પ્રયત્ન ગુજરાતી ભાષામાં કરવામાં લેખકને જે શ્રમ પડ્યો છે તે માત્ર એ વિષયના ગણકારો જ સમગ્રી શકે. કોઈ મોટી પુસ્તકશાળાનાં કબાટોને શોભાવતા એ ગ્રંથ નથી, પણ અનેક જ્ઞાનજંડારોમાં અત્રત્ર વેરાયેલી હાથપ્રતોમાં એ ગ્રંથ દટાયેલા પડ્યા છે ત્યાં ત્યાં જઈ એમણે મહામુશ્કેલીએ હાથપ્રતો મેળવી એમાંથી ઉપયોગી માહિતી એકઠી કરી તે તે કવિના વિષયમાં પણ પ્રકાશ પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ગુજરાતી કવિતાની એક શાખાની સળંગ કૃતિઓનો ઇતિહાસ મેળવવામાં આ પ્રમાણે સરળતા થઈ છે. બીજી શાખા તે જૈનેતર કવિઓની. જૈનેતર કવિઓના વિષયમાં જે કાંઈપણ માહિતી મળતી હોય તે એકત્રિત કરવી એવો વિચાર ગુજરાત વિદ્યાસભાના ભૂતપૂર્વ મંત્રી સ્વ. હીરાલાલ પારેખને આવેલો. એમણે ગુજ. વિદ્યાસભાના “દલ-પતરામ હસ્તલિખિત પુસ્તકસંગ્રહ”ની યાદી તૈયાર કરી હાથપ્રતોમાં પ્રાપ્ત થતા તે તે કૃતિના આદિ અંત તોંખ્યા; પણ એ કાર્ય માત્ર સભાને એમણે સોંપેલી હાથપ્રતો પૂરતું જ હતું. ગુજરાતમાંના

ખધા જ સંગ્રહ જોઈ વળી બધી હાથપ્રતો જોઈ જવ'ની અથવા
 જોવડાવી લેવાની એમની ઇચ્છા હતી. એ કાર્ય મોટા ખર્ચનું હોઈ
 તે તે સંગ્રહની જનેતર કૃતિઓની એક સંકલિત યાદી તૈયાર કરવાનું
 કાર્ય સખા તરફથી મને સોંપ્યું. એ યાદી ૧૯૩૮માં બહાર પડી છે.
 એ યાદી તૈયાર થતી હતી ત્યારે સદ્ગત પ્રમુખ દી. બ. કેશવલાલ
 કુવની સૂચના થઈ કે જે. જે કવિઓની કૃતિઓ મળે છે તે કવિ-
 ઓનાં યથાપ્રાપ્ય ચરિત તૈયાર થાય તો અભ્યાસકોને ગુજરાતી ભાષાના
 વિકાસમાં ફાળો આપનારા જૂના સાહિત્યકારોનો પરિચય મેળવવામાં
 અનુકૂળતા થાય. આ પૂર્વે આવા ત્રણ પ્રયત્ન થયા છે તે સ્વ. કવિ
 નર્મદાશંકરનું કવિચરિત્ર (નર્મગણમાં), સ્વ. કવિ દલપતરામનું
 કવિચરિત્ર (શુદ્ધિપ્રકાશનાં આરંભનાં વર્ષોમાં), અને સ્વ. પં. ડાહ્યા-
 ભાઈ ઘેલાભાઈ તરફથી હિંદભરના સાહિત્યકારોનો પરિચય આપતાં
 ગુજરાતી વિભાગમાં આપેલું કવિચરિત્ર. આ ત્રણ પ્રયત્ન વર્ષો પૂર્વેના
 હોઈ આજકાલના અભ્યાસકોને ખાસ મદદ કરે એવા નથી. એ પછી
 મને ૧૯૧૪ માં દી. બ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ એક ઉપ-
 યોગી પ્રયત્ન કર્યો, જે અદ્યાપિ ખર્ચ ત “ગુજરાતી સાહિત્યના માર્ગ-
 સૂચક રત્નો” તરીકે દરેક અભ્યાસીને ઉપયોગી છે પરંતુ છેલ્લાં ૭૫
 વર્ષોમાં હાથપ્રતોનો મોટો સંગ્રહ જુદા જુદા ગ્રંથમંડારોમાં સાંપડ્યો
 છે, એમાં કેટલાયે નવા કવિઓની કૃતિઓની પ્રથમ વાર જ પ્રાપ્તિ થઈ
 છે. માત્ર વિદ્યાસમાનો જ સંગ્રહ એવો સારો થયો છે કે એમાં અનેક
 કવિઓની દુર્લભ એવી કૃતિઓ પ્રથમ વાર જ સંગ્રહાઈ છે. આમાંથી
 મળતી માહિતીને આધારે આપણા સાહિત્યકારોનો પરિચય મેળવ-
 વાનું સુલભ કરાવી શકાય એવો ગ્રંથ તૈયાર કરવાનું કાર્ય વિદ્યાસલા
 તરફથી મને સોંપવામાં આવ્યું. એક જ વર્ષમાં એ કામ તૈયાર
 કરવાનું હતું. ૧૯૩૮ના એપ્રિલથી ૧૯૩૯ના માર્ચની આખર સુધીમાં
 લગભગ ૨૫૦ જેટલા કવિઓના વિષયમાં માહિતી એકત્ર કરી આ
 “કવિચરિત” તૈયાર કરવામાં આવ્યું હતું.

ઉપર એ સ્પષ્ટ છે કે આ “કવિચરિત” માત્ર જૈનેતર કવિ-
ઓની પ્રાપ્ય માહિતી આપે છે. આ જૈનેતર કવિઓ પ્રાપ્ત થાય
છે તેનાં કરતાંએ મોટી સંખ્યામાં જૈન કવિઓ થઈ ગયા છે. ગુજ-
રાતી ભાષાનો સમગ્ર અભ્યાસ આ ઉભય શાખાના પરિચય વિના
અસંભવિત છે. ગુજરાતી સાહિત્યનો જેને ઇતિહાસ જોઈએ છે તેને
પ્રત્યેક યુગમાં થયેલા જૈન કે જૈનેતર કવિને કવિતાવિકાસની દૃષ્ટિએ
જોવાની અનિવાર્યતા છે. આવો સંકલિત પ્રયત્ન વિશદ અને અભ્યાસ-
પૂર્ણ દૃષ્ટિએ હજી થવો બાકી છે. સ્વ. શ્રી નરસિંહરાવભાઈનો ભાષા
અને સાહિત્ય”નો બીજો ગ્રંથ (Language and Litera-
ture Vol. II) અને શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીનો ” ગુજરાત અને
એનું સાહિત્ય ” (Gujarata & its Literature), એ
જેઠ ગ્રંથોમાં થોડી પણ ઉપયોગી આવી સંકલિત માહિતી મળે છે,
એની અત્રે નોંધ કરવી જોઈએ. આજે જે વિપુલ સામગ્રી મળે છે,
તે ઉપરથી આમ છતાં વિસ્તૃત પ્રયત્નની અનિવાર્યતા તો છે જ.
આ દિશામાં એક પગલું ભરવાનો મારા તરફથી પ્રયત્ન શરૂ થયો.
“આપણા કવિઓ” એ મથાળે છેક છઠ્ઠી સદીથી આરંભી
આપણા દેશના સાહિત્યકારોનો ટૂંકો પણ પ્રાપ્ય સામગ્રીનો પરિચય
આપતો ઇતિહાસ યુગવાર એમાં આપવાનો મનોભાવ છે, જેનો
૧ લો ખંડ ‘નરસિંહના સમય પૂર્વે’ સુધીનો ૧૯૪૨માં પ્રસિદ્ધ થઈ
ચૂક્યો છે. એમાં ગુજ. કાવ્ય કેવી રીતે વિકાસ સાધતું આવ્યું છે,
એ બતાવવાનો પ્રયત્ન થયો છે.

એક વસ્તુ અહીં બતાવવાનું મન થાય છે; અને તે એ કે
આપણે સામાન્ય રીતે એમ જ માનતા આવ્યા છિયે કે નરસિંહ
મહેતાથી જ આપણી ગુજરાતી ભાષાનો આરંભ થયો; પણ આજે
જે વિપુલ સામગ્રી આપણને મળે છે તેનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરતાં,
આપણી એ માન્યતા ભૂલભરેલી છે, એમ કહેવામાં હવે ઠોઈને જરા-
પણ સંકેત નહિ થાય. જૈનેતર કવિઓમાં અસાધત સં. ૧૪૧૭

માં પ્રથમ કાવ્ય આપે છે. અર્વાચીન ગુજરાતી ભાષા સીધી સંસ્કૃત-
માંથી કદી ઊતરી આવી નથી. બેશક, એટલું સત્ય સ્વીકારવું જોઈએ
કે દરેક યુગમાં ફેટલાક જૂનાં શબ્દસ્વરૂપ લગુ દેવાયાં છે અને એને
રચાને સંસ્કૃત શબ્દોની મુખ્યત્વે ભરતી થયા કરી છે, જેમાં ૧૪ મા
૧૫મા શતકથી અરબી ફારસી શબ્દોની ઉમેરણી શરૂ થતા લાગી
હતી. આમ છતાં એનો વિકાસ તો અનેક ભૂમિકાઓ વટાવતો
વટાવતો વૈદિક સંસ્કૃત, મહાપ્રાકૃત, અપભ્રંશ, મધ્યકાલીન ગુજરાતી
અને અર્વાચીન ગુજરાતીની પૂર્વ ભૂમિકામાંથી થયો છે. અહીં એક
સ્વાભાવિક શંકા હરકાઠને થશે કે ઉપર સૂચવાયેલા વિકાસમાં મધ્ય-
કાલીન ગુજરાતીનો નિર્દેશ છે, તેની પૂર્વે “પ્રાચીન ગુજરાતી” હોવી
જો-યે, તે કેમ ખતાવવામાં નથી આવી ! આનો ખુલાસો વિસ્તારથી
આપવાનું આ રથાન નથી. ટૂંકામાં એનો જવાબ એ છે કે જે વખતે
અપભ્રંશ ભાષા આખા ભારતવર્ષમાં પ્રભુત્વ અને વ્યાપકત્વ ધરાવતી
હતી, તે વખતે, જેમ આજે એક ગુજરાતી ભાષાના ફેટલાયે પ્રાંતિક
ભેદો છે તેવી રીતે, અપભ્રંશના અનેક પ્રાંતિક ભેદ હતા; એમાં એક
“ઝૈર્ અપભ્રંશ” હતો, જે “પ્રાચીન ગુજરાતી” ભાષા છે. આમ
ગુજરાતી ભાષાના ત્રણ મહાયુગ છે. એથી કરીને એના પ્રાચીન
ભેદથી માંડીને આજ પર્યંતનો ક્રમિક વિકાસ જે આપણી સમક્ષ રજૂ
થાય તો જ આપણને ભાષાનો સળંગ ઇતિહાસ મળે, એવું મારું
મંતવ્ય છે. પ્રત્યેક કવિને માટે વિસ્તારથી જેને જોઈવું હોય તેને
આ “કવિચારત” ઉપયોગી થશે; વસ્તુસ્થિતિએ જેની તો સ્વ.
મોહનલાલ દ. દેસાઈના “જૈન ગૂર્જર કવિઓ”ના ત્રણે ભાગોની
સાથેસાથ જ પાંચવાથી ઉપયોગિતા છે, એ સત્ય વસ્તુને અહીં
કોઈ રીતે ઢાંકી ન શકાય.

ઉપર એ વસ્તુ ખતાવી છે કે જૈનેતર કવિઓમાં જૂનામાં જૂનો
કવિ અસાધત છે. એણે એની “હંસાવલી” સં. ૧૪૧૭માં રચી
આપી છે. એ પહેલાંનો કોઈ પણ જૈનેતર કવિ નહિ મળતો હોવાથી

“કવિચરિત”નો એ કવિથી આરંભ કરવામાં આવ્યો છે. નરસિંહ મહેતા અને અસાધત વચ્ચે ખીજા કવિઓ થઈ ગયા છે જેમાં એક તો મુસ્લિમ છે. નરસિંહ પૂર્વેના એ કવિઓમાં ગુણુની દૃષ્ટિએ અખ્દુર રહેમાન, વસ તવિલાસકાર, ભીમ, શ્રીધર વ્યાસ, અને અસાધત, એ ક્રમ ગણાય. શ્રીધર વ્યાસની વિશિષ્ટતા એના ઐતિહાસિક કાવ્યને લીધે છે, જેમાં એણે અરખી ફારસી શબ્દોનો ખહોળો પ્રયોગ કર્યો છે. નરસિંહ મહેતાને આપણે આદિકવિ કહેવો હોય તો એ રીતે કહી શકીએ કે એણે છૂટાં પદ લખવાની સ્વતંત્ર પદ્ધતિનો સૌથી પ્રથમ ખહોળો પ્રયોગ કર્યો અને રસની દૃષ્ટિએ ઉત્તમ કવિતા આપી.

આમ વિ. સં.ની ૧૫ મી સદીથી આપણે જૈનેતર ગુજરાતી કવિઓને મેળવી શકીએ છીએ. નરસિંહ પૂર્વેના કવિઓ રાજગણના અવશેષ છે. નરસિંહથી ‘આદિભક્તિયુગ’ શરૂ થાય છે. આમાં પૌરાણિક કડવાખદ્ધ કવિતા-આખ્યાનપદ્ધતિ જોસ કરતી જાય છે; પ્રખંધ ઢીલા પડે છે; નરસિંહનો છૂટો પદપ્રકાર ભાલણથી પ્રાયઃ અટકે છે. નરસિંહ મહેતાનું મૃત્યુ સં. ૧૫૩૬ આસપાસ મનાય છે, પણ ભાલણની આ યુગના અંતમાં વિકસતી આખ્યાન-પદ્ધતિ નાકર વગેરે વિસ્તારે છે તો જવડ સામાન્ય પ્રખંધપદ્ધતિમાં જ સં. ૧૫૭૧ માં “મૃગીસંવાદ” આપે છે; સાથોસાથ નાકરની સં. ૧૫૭૨ થી શરૂ થતી ઔઠ કડવાખદ્ધ આખ્યાન-પદ્ધતિ એકદમ વિકાસ સાધે છે, જે સમય સુધી આદિભક્તિયુગ લખાતી શકાય છે. અને નાકરની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ શરૂ થતાં ત્યાંથી આખ્યાન-યુગ ગણી શકાય એમ છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતી ભાષામાં નરસિંહ-પદ્ધતાભ-ભાલણ પછી નાકરનું સ્થાન છે, જેના પછી પુષ્કળ આખ્યાનો લખી વિખણ્યાસ, જે કે એ માત્ર પૌરાણિક આખ્યાનકાર છે, છતાં પ્રસિદ્ધિમાં આવે છે. “આખ્યાનયુગ”ના ઉજ્જવલ માર્તંડશા પ્રેમાનંદથી અર્વાચીન ગુજરાતીની આદિમ ભૂમિકા શરૂ થાય છે

ન્યાં “આખ્યાનયુગ” પૂર્ણ થાય છે અને “ઉત્તરભક્તિયુગ” શરૂ થાય છે, જે દયારામ સુંદરી ચાલી નર્મદથી અર્વાચીન યુગની અભિનવ ભૂમિકા સાથે સંધાર્જ જાય છે. આ યુગોને સાહિત્યમાં કાલેલા તે તે મુખ્ય કાવ્યપ્રકારને અંગે તે ૨ પ્રકારથી સ્થિત કરવામાં વાંધો ન ગણાય. ગુજરાતી કવિતા પદ્યમંધ જેવી છતાં એમાં યુગે યુગે સારા કવિઓ થયા છે. “કવિચરિત”માં એવા કવિઓ વિશે જરૂર શબ્દો મળશે જ.

આ પહેલા ભાગ અને બીજા ભાગની નવી આવૃત્તિમાં તે રાસયુગ આદિભક્તિયુગ અને આખ્યાનયુગના મળી ૧૧૦ કવિઓની વિગત આપી છે. કેટલાંકનાં નામ ન મળવાથી એમની પ્રસિદ્ધિ કૃતિથી જ સંતોષ માન્યો છે. આ ગાળામાં આટલા જ કવિ થયા હશે એમ ન માનવું જોઈએ; ઘણા થયા છે; પણ કૃતિઓ ન મળવાથી એઓ થયા હોય તોયે એમના ઋણુનો સ્વીકાર કરવા અશક્ત છિયે. નવી આવૃત્તિમાં આત્રા રાહલ કાન્હ રતનિયો, હરણ-મુન રવણ, હીરામુત કાહાન, ભગવાન વૈષ્ણવ, હરિદાસ વૈષ્ણવ અને શંકર-જન સેવક આ સાત ઉમેરાયા છે. આવશ્યકતા જણાતાં ક્રમ પણ બદલ્યો છે.

“કવિચરિત” આપતાં જે જે ગ્રંથોનો ઉપયોગ કરવામાં આયો છે તેનો તે તે કવિની હકીકત પૂરી થાય ત્યાં ચરિતસામગ્રી નીચે નિર્દેશ કર્યો છે. એ પ્રથમ લક્ષ્યમાં લઈ લેવાથી વાચકને દરેક પૃષ્ઠ નીચે આવતી પાઠટીપો સમજવામાં અનુકૂળતા થશે.

૩ જો-૪ થો ભાગ પણ સળંગ ક્રમે જ હશે પ્રસિદ્ધ થશે, જેને અંતે નામસૂચી આવી જશે.

વિદ્વાન મિત્રોને મારી પ્રાર્થના છે કે આ ગ્રંથ વિસોડતાં એમાં જે ખામીઓ માલૂમ પડે તે મને જણાવવાની કૃપા કરે, જેથી હવે પછીના ગ્રંથોમાં એ સચતા અને સલાહનો અમત્ર કરી શકાય, અને

પૂર્વના ગ્રંથની ખામીનોયે સ્વતંત્ર રીતે નિર્દેશ શક્ય હોય ત્યાં કરી શકાય.

આ વિષયમાં તેથી એક વસ્તુ જણાવવા રજા લઉં કે કવિ-ઓનાં ચરિત ભાગ્યેજ મળે છે; જે કાંઈ મળે છે તે એમના ગ્રંથમાં એમણે કાંઈ સૂચન કર્યું હોય તે જ; એટલે જે જરા કાંઈ મળે છે તેટલું જ લેવામાં આવ્યું છે; કલ્પનાને ઓછામાં ઓછો અવકાશ આપ્યો છે; સાથે ગુજરાતી કવિતાનો વિકાસ આપવામાં તે તે કવિનો જે ફાળો છે તેનો શક્ય પરિચય આવવાની ખાસ સરત રાખી છે; એટલે એ દષ્ટિને ખ્યાલમાં લઈ સુહૃદો સૂચનાઓ મોકલે એવી પ્રાર્થના છે.

આ ગ્રંથ તૈયાર કરવામાં આ સંસ્થાના ભૂતપૂર્વ સહાયક મંત્રી સ્વ. હીરાલાલ પારેખ, ગુજરાતી પ્રિ. પ્રેસ (મુંબઈ)ના વિદ્યમાન માલેક શ્રી. નટવરલાલ ઇ. દેસાઈ, અને શ્રી દ્વાર્ણસ ગુ. સલા (મુંબઈ)ના સહાયક મંત્રી સ્વ. અંબાલાલ જાનીએ અવારનવાર કરી આપેલી સમવક અને સહાનુભૂતિને હું કદી વીસરી શકું એમ નથી. પણ આ ગ્રંથ અત્યારના સ્વરૂપમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે તે તો આ સંસ્થાના અધ્યક્ષ અધ્યા. રસિકલાલ પરીખ, તેમજ અધ્યાપકમિત્રો શ્રી. મધુસૂદન મોદી, શ્રી. ઉમાશંકર જોશી અને ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરાની સલાહ અને સૂચનાને જ આભારી છું. એ ઋણુ ન સ્વીકારું તો હું નગુણો જ ગણાઉં.

ગુજરાત વિદ્યાસભા,

અમદાવાદ : તા. ૨૮-૮-'૫૨

}

કેશવરામ ડૉ. શાસ્ત્રી.

અનુક્રમણિકા

કવિ	પૃષ્ઠ	કવિ	પૃષ્ઠ
✓ ૧ અસાધત	૧	૨૫ ચતુર્ભુજ	૨૨૨
✓ ૨ અબ્દુર રહેમાન	૬	✓ ૨૬ કેશવદાસ કાયસ્થ	૨૨૭
✓ ૩ વસંતવિલાસકાર	૯	૨૭ જુગનાથ	૨૩૯
✓ ૪ શ્રીધર વ્યાસ	૧૬	૨૮ ગંભાદાસ	૨૩૯
✓ ૫ ભીમ	૨૧	૨૯ નારાયણ	૨૪૬
✓ ૬ નરસિંહ મહેતો	૨૪	૩૦ જ્ઞાનાચાર્ય	૨૪૮
૭ મયણુ	૬૦	૩૧ શશિકલાકાર	૨૫૬
✓ ૮ યદ્દનાભ	૬૨	૩૨ વાસણુદાસ	૨૬૧
✓ ૯ વીરસિંહ	૭૧	૩૩ વનિયો	૨૬૩
✓ ૧૦ કર્મણુ મંત્રી	૭૬	✓ ૩૪ ઉદ્ધવ	૨૭૧
✓ ૧૧ માંડણુ ખંધારો	૭૮	✓ ૩૫ વિષ્ણુદાસ	૨૭૯
✓ ૧૨ ભીમ	૮૫	૩૬ પ્રેમાવતીકાર	૨૮૩
૧૩ જનાર્દન ત્રવાડી	૧૦૫	૩૭ હસર ખારોટ	૨૮૫
૧૪ વાસુ	૧૧૬	૩૮ ભીમ વૈષ્ણવ	૨૮૭
૧૫ દેહલ	૧૨૦	✓ ૩૯ મધુસૂદન વ્યાસ	૨૮૯
✓ ૧૬ નરપતિ	૧૨૨	૪૦ શ્રેકેદેવ	૩૦૧
૧૭ રાહુલ કાન્હ	૧૩૧	૪૧ સૂરદાસ	૩૦૬
૧૮ કીકુ વસહી	૧૩૭	૪૨ રાજધરદાસ	૩૧૦
૧૯ શ્રીધર કવિ	૧૪૪	૪૩ માંણુ	૩૧૪
✓ ૨૦ ભાલણુ	૧૫૦	૪૪ વ તો ડોડિયો	૩૧૮
✓ ૨૧ મીરાંબાઈ	૧૭૬	✓ ૪૫ વિષ્ણુદાસ ખંભાતનો	૩૨૫
૨૨ જાવડ	૨૦૦	✓ ૪૬ વછરાજ	૩૫૬
✓ ૨૩ નાકર	૨૦૩	૪૭ ગોપાલદાસ વણિક	૩૬૧
✓ ૨૪ ગણપતિ	૨૧૬	૪૮ લીલો	૩૬૭

૪૯ મેગલ	૩૬૯	૭૬ પરમાનંદ	૪૮૦
૫૦ હરિદાસ વાળંદ	૩૭૭	૭૭ હરજીસુત કાહાન	૪૮૪
૫૧ લક્ષ્મીદાસ	૩૭૯	૭૮ વૈકુંઠ	૪૮૭
૫૨ હરિદાસ રૈઠવ	૩૮૭	૭૯ હરિરામ	૪૯૯
૫૩ કાશીસુત શેઘજી	૩૯૨	૮૦ પોઠો	૫૦૨
૫૪ ઉદ્ધવદાસ	૩૯૯	૮૧ મુરારિ	૫૦૪
૫૫ રામદાસસુત	૩૯૯	૮૨ નારાયણ	૫૦૯
૫૬ હીરાસુત કાહાન	૪૦૪	૮૩ ગોપાલ ભટ્ટ	૫૧૨
૫૭ ધનરાજ	૪૦૭	૮૪ કાંમ	૫૧૫
૫૮ સંત	૪૧૦	૮૫ પાંચો	૫૧૫
૫૯ તુલસી માધવસુત	૪૧૨	૮૬ ધનદાસ	૫૧૮
૬૦ કૂંઠ	૪૧૪	૮૭ નરસિંહ નવલ	૫૧૯
૬૧ દેવીદાસ ગાન્ધર્વ	૪૨૦	૮૮ ભગવાન વૈષ્ણવ	૫૨૨
૬૨ મનોહરદાસ	૪૨૭	૮૯ હરિદાસ વૈષ્ણવ	૫૨૭
૬૩ રામભક્ત	૪૩૦	૯૦ શંકર-જન સેવક	૫૨૭
૬૪ શિવદાસ	૪૩૫	૯૧ ગોપાલદાસ	
૬૫ રતનિયો	૪૪૯	વ્યારાવાળા	૫૩૦
૬૬ જૂધર	૪૫૧	૯૨ કેશવદાસ વૈષ્ણવ	૫૩૨
૬૭ કૃષ્ણદાસ	૪૫૧	૯૩ મહાવદાસ	૫૩૯
૬૮ ભાઉ	૪૫૭	૯૪ વૈકુંઠદાસ	૫૪૧
૬૯ ગોવિંદ	૪૬૨	૯૫ પૂંજીસુત કૃષ્ણ	૫૪૨
૭૦ ભગવાનદાસ કાયરથ	૪૬૬	૯૬ નરહરિ	૫૪૩
૭૧ કેશવદાસ	૪૬૮	૯૭ ગોપાલદાસ	૫૫૨
૭૨ અવિચલદાસ	૪૬૯	૯૮ ખૂટિયો	૫૬૦
૭૩ મધુસૂદન	૪૭૫	✓ ૯૯ અખો ભક્ત	૫૬૩
૭૪ રાણાસુત	૪૭૭	૧૦૦ સૂરભટ્ટ	૫૮૫
૭૫ હરજીસુત રવજી	૪૭૯	૧૦૧ ગોવિંદ મોરાસુત	૫૮૯
		૧૦૨ માધવદાસ	૫૯૩

૧૦૩ બાણુદાસ	૫૯૭	૧૦૭ મુકુંદ ગૂઝળી (૧)	૬૨૫
૧૦૪ માધવ	૬૦૫	૧૦૮ રતનજી	૬૨૮
✓ ૧૦૫ વિશ્વનાથ જાની	૬૦૯	૧૦૯ હામો	૬૩૨
૧૦૬ જન તાપ્તી	૬૨૧	૧૧૦ કુંવર	૬૩૪

અસાધિત

[સં. ૧૪૨૭માં હયાત] = ૧૩૭૧

અસાધિત કે આસાધિત નામનો એક કવિ સં. ૧૪૨૭ આસપાસ થયાનું એના અત્યારે એકમાત્ર મળતા 'હંસાવલી' કે હંસવચ્છ-ચોપાઈ નામક કાવ્યથી સમજાય છે. એના એ કાવ્યમાં અંતે આટલો માત્ર ઉલ્લેખ છે :

“સંવત ૧૪ ચક્રદ ચક્ર મુનિ સંપ વછ-હંસવર-ચરિત અસંપ ।
બાવન-વીર-કથા-રસ લીલ એહ પવાહુ અસાધિત કહિલ ॥”

આ કવિ જૈન હતો એમ માનવામાં આવે છે,^૧ પરંતુ એ જૈન હોય એવું એના આ કાવ્ય ઉપરથી જણાતું નથી.^૨ આરંભમાં એ નીચેની રતુતિ કરે છે :

૧. આ કાવ્ય ગુજ. વિદ્યાસભા તરફથી મેં છપાવ્યું છે, ગુ. વિ. સ. હ. વિ. પુ. નં. ૫૫૩-સં. ૧૬૭૬ ની પ્રત ઉપરથી, ખીજા બે પ્રતોની મદદે. એની જૂનામાં જૂની એક પ્રત સં. ૧૫૧૩ની જૈન ગુર્જર કવિઓ ભાગ ૧ લામાં નોંધાયેલી છે. કવિ શિવદાસે લખેલી હંસાવલીનું વસ્તુ આ જ કાવ્યનું છે તે છે, જેમાં પૈઠણના શાલિવાહનના પુત્ર નરવાહનની હંસાવલી પત્ની છે અને હંસ-વચ્છ ખેડ પુત્ર છે. સં. ૧૬૧૬માં મધુસૂદન વ્યાસે રચેલી 'હંસાવલી'માં હંસાવલી રાજા વિક્રમના પુત્ર વિક્રમચરિત્રની પત્ની છે, અને એ ખંભાતના રાજાની પુત્રી છે.

૨. ગુ. વિ. સ. હ. વિ. પુ. નં. ૫૫૩; ખીજા પ્રતોમાં આ કશી મળતી નથી.

૩. જૈન ગુર્જર કવિઓ, ભાગ ૧ લામાં જૈન કવિઓની ઢરોળમાં એને સ્વીકાર્યો છે. જુઓ પૃ. ૪૬.

૪. એક જૈન વિનયમદ્રે સાં. ૧૪૧૧માં 'હંસવચ્છ-ચોપાઈ' લખી છે, તે જૈનકૃતિ છે. (જુઓ : જ. ગ્ર. કવિઓ પૃ. ૧૫.)

“સકતિ સંભૂઅ, સકતિ સંભૂઅ પત્ત પરમેસુ ।

સિદ્ધધુદ્ધિ-વર વિધન-હર કરું કવિત મનિ ધરું આદિદિ ।

કાસમીર-મુખ-મંડણી હ સમભણી સરસતિ સમિલિ તાસ પ્રસાદિ ॥

વેદવ્યા[સ] વાલમીક રવિ ઇમ એહલુ હપદેસ ।

તાસ પ્રસાદિ અસાધિત ભાણુ વીરકથા વરણવ્યેસ ॥ ૧ ॥”

આમ છતાં એ જૈનધર્મ તરફ સમભાવવાળો છે. એણે વહિઠળ નગરના વણુનમાં વેદમાર્ગી અને જૈનમાર્ગીનું સમભાવે નિદર્શન કરાવ્યું છે; જેવું કે :

“બ્રાહ્મણ વેદશાસ્ત્ર અભ્યસિ ચારિ વરણુ વરણાંતરિ વસિ ।

બિ સહસ જિહાં જિન યાપીઆ વીસ સહસ માહિ વ્યવહારીયા ॥”

[ખંડ ૧ લેા-૬]

આ અસાધિતની આ કૃતિ જૈનોમાં પણ સારું સંમાન પામેલી જણાય છે. અને એક મતિસુંદર^૧ નામના જૈન સાધુએ તો અસાધિતના કાવ્યમાં હંસાઉલીના પૂર્વભવની કથા ન મળતી હોવાથી “હંસાઉલી-પૂર્વભવચરિત” સં. ૧૬૨૧માં રચ્યું છે, હાથપ્રતમાં^૨ જે અસાધિતના કાવ્યની આગમય મૂકવામાં પણ આવેલ છે. કેટલીક ખીજ પ્રતોમાં જૈનધર્મને ઉદ્દેશીને લખાયેલી કડીઓ ઉમેરાયેલી મળે છે.^૩

૪ આ અસાધિતનું મૂળ વતન સિદ્ધપુર હતું અને પિતાનું નામ

૧. ગુ વિ સ. હ. લિ. પુ નં. ૫૫૩ જે ૧૯૭૬માં એક વિદ્વાન જૈન સાધુને હાથે નકલ દરાયેલી છે, તે પ્રતમાં આ મંગલ મળે છે. કેટલીક પછીની પ્રતોમાં આ મંગલ હુમ્મ છે.

૨. “પાણીમહલ કયા છિ જેહ અસાધિત કવિ સ પદ તેહ ॥૧૦૪॥

x

x

x

મંગલીક પ્રથમ અધિકાર કહિ મતિસુંદર હુમ્મ જયકાર ॥૧૪૮॥”

(જુઓ એજન. નં. ૫૫૩ કે.)

૩. જૈન ગૂર્જર કવિઓ, ભાગ ૧, લે. ૫, પૃ. ૪૬

૪. સને ૧૬૩૭માં અમદાવાદ ખાતે મળેલી રંગમૂર્તિ પરિષદમાં ભણીતા અભિનેતા શ્રી. જયચંદર ઠાકોરે “સવાઈ અને તરંગાળા” એ નિબંધ વાંચેલો,

રાજરામ ઠાકર હવું. એ યજુર્વેદી ભારદ્વાજ ગોત્રનો ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણ હતો. એ કથાકાર હોવાથી એની ખ્યાતિ આસપાસના પ્રદેશમાં વ્યાપક હતી. એ સમયે જિંઝા ગામમાં હેમાળા નામનો પાટીદાર વસતો હતો તેને રાજરામના કવિ વક્તા અને ગાયક પુત્ર અસાધિત ઠાકર સાથે શિષ્ય-ગુરુનો સંબંધ હતો. આ હેમાળાને ગંગા નામની એક ખૂબસૂરત પુત્રી હતી. ગંગાનાં રૂપગુણની વાત એ વખતના કેઈ મુસ્લિમ સરદારના સાંભળવામાં આવી, એટલે એ સરદારે જિંઝા ગામમાં આવી જાવણી નાખી, સિપાઇઓએ સરદારની ઇચ્છા મુજબ ગંગાને હાથ કરી અને સરદાર પાસે હાજર કરી. અસાધિતના સાંભળવામાં આ વાત આવી. એ તરત જ એ સરદાર પાસે ગયો અને પોતાની સંગીતવિદ્યાથી એને ખુશ કરી ગંગાને પોતાની પુત્રી જણાવી સરદાર પાસેથી એને મેળવવા માગણી કરી. સરદારને ગંગા બ્રાહ્મણકન્યા હોવા વિષયમાં શંકા પડતાં અસાધિતને એ બાળા સાથે ભોજન કરવા જણાવ્યું. અસાધિતે બહુ ઉદારતાથી એ પાટીદાર કન્યા સાથે ભોજન કર્યું અને ગંગાને છોડાવી.

આ વાત જોતજોતામાં સિદ્ધપુરના જ્ઞાતિસમૂહમાં ફેલાઈ ગઈ અને નાતીજાઓએ અસાધિતને જ્ઞાતિબહિષ્કૃત કર્યો; એટલે કંટાળી અસાધિત પોતાના ત્રણ પુત્રો માંડણ જયરાજ અને નારણ સાથે સિદ્ધપુર છોડી જિંઝા આવી વસ્યો. હેમાળા પટેલે એનો સત્કાર કરી જિંઝામાં રહેવાની દરેક પ્રકારની અનુકૂળતા કરી આપી, એટલું જ નહિ, પણ એક તામ્રપત્ર પર કડવા પટેલ જ્ઞાતિ તરફથી વંશપરંપરાના અમુક હક્ક લખી આપ્યા. ઘર જમીનના અને ખીજ જે હક્ક અસાધિતને અળ્યા તે અઘાપિયંત કડવા પાટીદારો અવિચ્છિન્ન રીતે પાળતા આવ્યા છે.

તેમાંથી આ ચરિત્રનો સાર લેવામાં આવ્યો છે (જુઓ : ચારદા, ૧૯૩૮, પૃ. ૧૦૧૨-૧૦૧૪.)

૧. અલ્તાફદીનનો સરદાર જહાનરોઝ (જુઓ એજન : પૃ. ૧૦૧૨.) પણ ઐતિહાસિક દાલકમ જોતાં અલ્તાફદીન નહિ, પણ એ પછીનો કેઈ મુસ્લિમ ચાહ હશે, એનો એ કેઈ સરદાર હશે.

“સકતિ સંભૂઅ, સકતિ સંભૂઅ પત્ત પરમેસુ ।

સિદ્ધધુજિ-વર વિધન-હર કરું કવિત મનિ ધરું આદિદિ ।

કાસમીર-મુખ-મડણી હ સગમણી સરસતિ સમિલિ તાસ પ્રસાદિ ॥

વેદવ્યા[સ] વાલમીક રધિ ઇમ એહનુ ઉપદેસ ।

તાસ પ્રસાદિ અસાઈત ભાણુ વીરકયા વરણુવ્યોસ ॥ ૧ ॥”

આમ છતાં એ જૈનધર્મ તરફ સમભાવવાળો છે. એણે પદ્મિણ નગરના વર્ણુનમાં વેદમાર્ગી અને જૈનમાર્ગીનું સમભાવે નિદર્શન કરાવ્યું છે; જેવું કે :

“બ્રાહ્મણ વેદશાસ્ત્ર અભ્યાસિ ચારિ વરણુ વરણુતરિ વસિ ।

બિ સહસ જિહાં જિન યાપીઆ વીસ સહસ માહિ વ્યવહારીયા ॥”

[ખંડ ૧ લેા-૬]

આ અસાઈતની આ કૃતિ જૈનોમાં પણ સાડું સંમાન પામેલી જણાય છે. અને એક મતિસુંદર^૨ નામના જૈન સાધુએ તો અસાઈતના કાવ્યમાં હંસાઉલીના પૂર્વભવની કથા ન મળતી હોવાથી “હંસાઉલી-પૂર્વભવચરિત” સં. ૧૬૨૧માં રચ્યું છે, હાથપ્રતમાં^૧ જે અસાઈતના કાવ્યની આગમય મૂકનામાં પણ આવેલ છે. કેટલીક ખીજી પ્રતોમાં જૈનધર્મને ઉદ્દેશીને લખાયેલી કડીઓ ઉમેરાયેલી મળે છે.^૩

૪ આ અસાઈતનું મૂળ વતન સિદ્ધપુર હતું અને પિતાનું નામ

૧. ગુ વિ સ. હ. સિ. પુ નં. ૫૫૩ જે ૧૯૭૨માં એક વિદ્વાન જૈન સાધુને હાથે નકલ કરાયેલી છે, તે પ્રતમાં આ મંગલ મળે છે. કેટલીક પછીની પ્રતોમાં આ મંગલ હુમ છે.

૨. “પ્રણીમહણુ કયા છિ જેહ અસાઈત કવિ લપથ તેહ ॥૧૦૪॥

x x x

મંગલીક પ્રથમ અધિકાર કહિ મતિસુંદર હુમ જયકાર ॥૧૪૮॥”

(જુઓ એજન. નં. ૫૫૩ કે.)

૩. જૈન ગૂર્જર કવિઓ, ભાગ ૧, લે. ૫, પૃ. ૪૬

૪. સને ૧૬૩૭માં અમદાવાદ ખાતે મળેલી રંગભૂમિ પરિષદમાં જાણીતા અભિનેતા શ્રી. જયચંદર ઠાકોરે “સવાઈ અને તરખાણા” એ નિબંધ વાંચેલો,

રાજરામ હાકર હતા. એ મળુર્વેદી ભારદ્વાજ ગોષ્ઠનો ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણ હતો. એ કથાકાર હોવાથી એની ખ્યાતિ આસપાસના પ્રદેશમાં વ્યાપક હતી. એ સમયે ઊંઝા ગામમાં હેમાળા નામનો પાટીદાર વસતો હતો તેને રાજરામના કવિ વક્તા અને ગાયક પુત્ર અસાધિત હાકર સાથે શિષ્ય-ગુરુનો સંબંધ હતો. આ હેમાળાને ગંગા નામની એક ખૂબસૂરત પુત્રી હતી. અંગાનાં રૂપગુણની વાત એ વખતના કોઈ મુસ્લિમ સરદારના સાંભળવામાં આવી, એટલે એ સરદારે ઊંઝા ગામમાં આવી છાવણી નાખી, સિપાઈઓએ સરદારની ઇચ્છા મુજબ ગંગાને હાથ કરી અને સરદાર પાસે હાજર કરી. અસાધિતના સાંભળવામાં આ વાત આવી. એ તરત જ એ સરદાર પાસે ગયો અને પોતાની સંગીતવિદ્યાથી એને ખુશ કરી અંગાને પોતાની પુત્રી જણાવી સરદાર પાસેથી એને મેળવવા માગણી કરી. સરદારને ગંગા બ્રાહ્મણકન્યા હોવા વિષયમાં શંકા પડતાં અસાધિતને એ બાળા સાથે ભોજન કરવા જણાવ્યું. અસાધિતે બહુ ઉદારતાથી એ પાટીદાર કન્યા સાથે ભોજન કર્યું અને અંગાને છોડાવી.

આ વાત જોતજોતામાં સિદ્ધપુરના જ્ઞાતિસમૂહમાં ફેલાઈ ગઈ અને નાતીનાઓએ અસાધિતને જ્ઞાતિબહિષ્કૃત કર્યો; એટલે કંટાળી અસાધિત પોતાના ત્રણ પુત્રો માંડણ નયરાજ અને નારણ સાથે સિદ્ધપુર છોડી ઊંઝા આવી વસ્યો. હેમાળા પટેલે એનો સત્કાર કરી ઊંઝામાં રહેવાની દરેક પ્રકારની અનુકૂળતા કરી આપી, એટલું જ નહિ, પણ એક તામ્રપત્ર પર કડવા પટેલ જ્ઞાતિ તરફથી વંશપરંપરાના અમુક હક્ક લખી આપ્યા. ઘર જમીનના અને બીજા જે હક્ક અસાધિતને મળ્યા તે અઘાપિયંત કડવા પાટીદારો અવિચ્છિન્ન રીતે પાળતા આવ્યા છે.

તેમાંથી આ ચરિત્રનો સાર લેવામાં આવ્યો છે (જુઓ : ચારદા, ૧૯૩૮, પૃ. ૧૦૧૨-૧૦૧૪.)

૧. અલ્લાઉદ્દીનનો સરદાર જહાનરોઝ (જુઓ એમન : પૃ. ૧૦૧૨.) પણ ઐતિહાસિક કાલક્રમ જોતાં અલ્લાઉદ્દીન નહિ, પણ એ પછીનો કોઈ મુસ્લિમ શાહ હશે, જેનો એ કોઈ સરદાર હશે.

જિંઝામાં સ્થિર થયા બાદ એણે ભવાઈના ત્રણસો સાઠ વેશ લખી પોતાના પુત્રોની મદદથી ભજવવા શરૂ કર્યા હતા.

જિંઝામાં આવ્યા બાદ તળપદા બ્રાહ્મણો તરફથી પણ એને બહિષ્કૃત કરવામાં આવ્યો. અહીં એના પુત્રોનાં ત્રણ ઘર થયાં, એ હિપરથી નાતીલાઓએ એઓને “ત્રણઘરા”—પછીથી “તરગાળા” કહ્યા.

આ પૂર્વે જ કેટલાક શ્રીમાળી બ્રાહ્મણોએ જૈનધર્મ સ્વીકારી જૈનોનો આશ્રય લીધેલો. આ ભોજકો પણ પોતાની બ્રાહ્મણમૂલિયતા બહિષ્કૃત થયેલા હોવાથી એઓએ અસાઈતના પુત્રો સાથે રોટીમેટી-વ્યવહાર શરૂ કર્યો; અને થોડા સમયમાં એક નાની જ્ઞાતિ જામી ગઈ.

આમ તરગાળા નાયકો અસાઈતને પોતાનો પૂર્વજ માને છે. (એની ‘હંસાઉલી’ની એક હાથપ્રત પણ^૧ સં. ૧૭૨૦માં એક છબીલદાસ નાયકના વાચન માટે ઉતારવામાં આવેલી મળે છે, જે એવા જ પ્રેમને કારણે ઉતારાવવામાં આવી હોય.)

અત્યારે અસાઈતની ૩૬૦ ભવાઈઓના વેશ બધા મળતા નથી, કેટલાક હજી મળે છે. એમાં વિકૃતિ થયે અત્યારે કેટલાક પ્રસંગોમાં ખીભતસતા પેટેલી માલૂમ પડે છે, પણ મૂળ સ્વરૂપમાં એવી ખીભતસતા નહોતી.^૨ એક હાથપ્રતમાં ‘ગોરાદે’ને લખતી ચારેક સમસ્યા મળે છે.^૩

અસાઈતનો સમય જોતાં એની ભાષા મધ્યકાલીન ગુજરાતીની પ્રથમ ભૂમિકા અથવા ડા. ટેરિસટોરી જેને જૂની પશ્ચિમ રાજરથાની કહે છે, તે હોવી જોઈએ. એના કાવ્યની ૧૬૭૬ની પ્રતમાં ભાષા એક ભૂમિકા આગળ વધી આવી છે. એની કાવ્યપદ્ધતિ એ વખતની સામાન્ય રાસની છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતી ભાષાના જૈનેતર કવિઓમાં એની પૂર્વે થયેલો કોઈ કવિ જાણવામાં નથી. એ રીતે એ એવા કવિઓમાં અત્યારે તો પહેલો છે.

૧. ગુ. વિ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૮૩૧.

૨. જઓ : હપરિનિર્દિષ્ટ “શારદ”માંનો શ્રી. જયેશંકર ઠાકોરનો નિબંધ, પૃ. ૧૦૧૬-૧૭. ૩. ગુ. વિ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૮૧૧

એની કાવ્યપદ્ધતિ લક્ષ્યમાં લેવા જોવી છે. મુખ્યત્વે એણે ચોપાઈ-બંધ સ્વીકાર્યો છે. વચ્ચે વચ્ચે દોહરા કાઈ કાઈ આવે છે. સીધો ચોપાઈબંધ આપણને આ પૂર્વેનાં જૈન કાવ્યોમાં દેખા દે છે. તેમનાથ-ચતુષ્પદિકા, માતૃકાચતુષ્પદ, સમ્યક્ત્વમાર્થ ચતુષ્પદ એ ૧૪મા સૈકાનાં કાવ્યોમાં દેખાય છે. એમાં વચ્ચે વચ્ચે દોહરા નથી આવતા, જ્યારે “હંસાવલિ”માં દોહરા આવે છે. આ ઉપરાંત ત્રણ જુદે જુદે સ્થળે ત્રણ વિરહગીતો અસાધિતે આપેલાં છે. ‘સમરારાસુ’માં આપણને જુદા જુદા ઢાળનાં ગીતો-પદો મળે છે, તેવાં જ આ નથી; આ તો દોહરા-બંધમાં ખરાં, પણ છેલ્લી લીટીમાં કવિની છાપવાળાં, નરસિંહ-ભાલણુ વગેરેનાં પદોમાં દેખાય છે તે પદ્ધતિનાં, મળે છે. એનો નમૂના જોવાથી એનો પરિચય મેળવી શકાશે :

રાગ શામગિરિ

“રાજકુંઞ્ચરિ હીઅહુ હણિ: પૂરવ પ્રેમ પ્રસંગ;

આગિ દાવાનલ દહિઃ વલી દુષ દાઝિ અંગ.

ચોપટ પંધીઆ, નવલ નેહ નરનાથ;

જિમ વનિ બલી હરણલી, તિમ હું સામી સાથ પોપટ૦

કિલકિલતી વન વિચરતી, બેલી વર વીસાસ;

સધિ સામી સાહસ કીક; હું એકલી નિરાસ. પોપટ૦

ભણિ અસાધિત : ભવઅંતરિ સમરિ સામણિ કંત;

હંસાહલી ધરતી ઢલી, પ્રીક પ્રીક મુષિ ભણંતિ. પોપટ૦”

ખીજું એક પદ “રાગ ગૂડદેશાપ”માં અને ત્રીજું “રાગ વઘરાડી”માં

છે. ૪ આ જાતની પદરચના અત્યારે તો અસાધિતમાં જ મળે છે.

એંશક, જુદા જુદા ઢાળની દૃષ્ટિનાં પદોની પહેલ સં. ૧૩૭૧ના “સમરારાસુ”માં મળે છે. પણ એમાં અસાધિતની પદ્ધતિનું વિરહગીત નથી. જોકે દોહરામાં ૧લી અને ૬મી ભાષા એ બંધની છે, પણ કડીની સંખ્યા વિશેષ છે.

૧. આ ત્રણે કાવ્યો પ્રા. ગૂ. કા. સંગ્રહ (ગા. ચા. માળા)માં છંપાયાં છે.

૨. એજન, પૃ. ૨૭-૩૮

૩. ખંડ ૧ લો : પૃ. ૭૬-૮૬

૪. એજન, ખંડ ૨ નો : કડી ૮૬-૯૪, અને ખંડ ૩ નો : કડી ૨૬-૩૩

વસ્તુસ્થિતિએ જૈનેતર કવિઓમાં એની પદ્ધતિ નવી જ કહેવાય, જેમાંથી ચોપાઈ અને પૂર્વછાયાની પદ્ધતિનો વિકાસ પાછળથી આપણે મેળવી શકીએ છીએ.

અસાધિતમાં ચરિત માટે ઉપયોગી સાધનસામગ્રી :

૧. જૈન ગૂર્જર કવિઓ, ભાગ ૧ લો, સ્વ. શ્રી મો. દ. દેસાઈ-સંપાદિત
૨. ગુ. વિ. સ.ના હ. લિ. પુસ્તક સંગ્રહની હાથપ્રતો
૩. “શારદા” ફેબ્રુઆરી, સને ૧૯૩૮માંનો શ્રી. જયશંકર ભૂષરદાસ ઠાકોર (“સુદરી”)નો “મવાઈ અને તરગાળા” નામનો લેખ
૪. મધુસૂદનકૃત-હંસાવતીવિક્રમચરિત-શ્રી. શંકરપ્રસાદ છ. શર્મણ સંપાદિત
૫. *Upanishads in Lit by K. M. Munshi*
૬. ગુજરાતી સાહિત્ય-મધ્ય. ગુજ. સાહિત્ય (ગુજ. સા. સંસદ)
૭. પ્રાચીન ગૂર્જર કાવ્યસંગ્રહ (ગા. ઓ. માલા)-સં. સ્વ. સી. ડી. દલાલ
૮. ‘હંસાવતી’ કે. કા. શાસ્ત્રી-સંપાદિત (ગુજ. વિદ્યાસભા)

અખંડુર રહેમાન

[વિ. સં. ૧૫ મા શતકના આરંભ સુધીમાં]

ગુજરાતી ભાષામાં જૂના કવિઓએ-જૈનોએ અને જૈનેતરોએ કાવ્ય લખ્યાં છે. પણ એક મુસ્લિમ કવિએ કાવ્ય લખ્યું હોય એ તદ્દન નવીન વસ્તુ છે. મીર અખંડુર રહેમાન એક એવો કવિ—શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ જૈને કવિ કહેવામાં જરા પણ સંશયને સ્થાન નથી તેવો—૧૫મા શતકના પૂર્વાર્ધ સુધીમાં થઈ ગયો છે. એના ‘સંદેશકરાસ’ ઉપર પં. લક્ષ્મીચંદ્રકૃત વ્યાખ્યા અને અજાત અવચૂર્ણિ એમ જે સંસ્કૃત ટીકાઓ મળે છે, જેમાંની પહેલી ‘સં. ૧૪૬૫ માં રચેલી છે; એટલી આ કાવ્યની અને તેથી જ કર્તાની પણ વિશિષ્ટતા છે.

આ કાવ્યના મુખ્ય સંપાત્ક આચાર્ય મુનિશ્રી જિનવિજયજી, કાવ્યમાં પંક્તિના મૂલસ્થાન=મુલનાનની સમૃદ્ધ દશા જોઈ શાહાણુદિન ઘેરીની આક્રમણ પહેલાં અબ્દુર રહેમાને આ કાવ્ય રચ્યાનું કહી સિદ્ધરાજ છે કુમારપાલનાં સમયમાં (સં. ૧૨૨૯ સુધીમાં) થયાનું વિધાન કરે છે; પરંતુ જોડાક્ષરોના લોપે પૂર્વસ્વરોનું દીર્ઘીકરણ થા હ્રસ્વત્વ (દીસદિ, સીસ, સીમોર, જાગંતિય, વર્ણાણિયદ, ચૂંદિલડ વગેરે), ચારણી (ડિંગળ) ભાષાની રીતે વ્યંજનોનું કૃત્રિમ બેધડાપણું (જંઘિમિસ, ચિરગય, સંઘનય, પરવંસ, ગંમિજ્જંદ, હુમ્મ, તુસ્તાર, ચંલહિ વગેરે), સં. તત્સમ શબ્દોનો પ્રયોગની શરૂઆત (આગમ, ગેય, ચ, ચરણ, જગત્) જીવ(ડ) વંદત્તાનલ વગેરે) જેતાં કવિને એટલા જૂના સમય સુધી લઈ જઈ શકાય એમ નથી. લેખક સંસ્કૃત પ્રાકૃત અપભ્રંશનો-સાથોસાથ કાવ્યશાસ્ત્રનો જ્ઞાતા છે એ એની, એ મુસ્લિમ હોઈ, વિશિષ્ટતા છે જ. પણ આ એની શક્તિ મુસ્લિમ પ્રજા હિંદુ પ્રજાના વધુ ગાઢ સંપર્કમાં-શુન્નરાતમાં આવી એ પછી જ પ્રાપ્ત થયાની શક્યતા વધુ છે. આ સમય સં. ૧૩૫૬-૧૪૬૫ વચ્ચે જ આ કવિના વિષયમાં શક્ય છે. ભાષાપ્રકાર પણ 'અવહટ' તરફ સહેજ ઢળતો હોઈ આ સમયની શક્યતા વધુ છે. પોતા વિશેની હકીકત એણે આરંભમાં પ્રાકૃતમાં જ આપી છે :

“પચ્ચાણસિ પહૂઓ પુવ્વપસિદ્ધો ય મિચ્છદેસો વિ ।

તહ વિસણ સંમૂઓ આરહો મીરસેણસ ॥ ૩ ॥

તહ તળમો કુલિ કમલો પાઙ્કવેસુ ગીયવિસણસું ।

અદ્દહમાણ-પસિદ્ધો સંનેહયરાસયં રહ્યં ॥ ૪ ॥”^૨

પશ્ચિમ દેશમાંના મલેચ્છદેશમાં મીરસેન=મીરહુસેનને ત્યાં અદ્દહમાણ =અબ્દુર રહેમાન નામનો પુત્ર અવતરેલો, જે પ્રાકૃત કાવ્યોમાં નિપુણ હતો.

૧. જુઓ ‘સંકેશકરાસ’, પ્રસ્તા. વગેરે પૃ. ૫૨-તેરડ ૬-૧૬, અને શબ્દકોશ.

૨. શ્રી. મધુસૂદન મોહીની નેદલમાંથી; જુઓ વળી ‘સંકેશકરાસ’ (ભારતીય વિદ્યાભવનની આવૃત્તિ), પૃ. ૨-૩.

આ કવિ મોઝાસામાંનો મીર રહેમાન (પૃ. ૨૦) હતો, એમ કહેવાનું આપણી પાસે સાધન નથી. ભરૂચ પાસેના એક નજ્દી થયેલા ચૈમૂર નામના શહેરમાં પશ્ચિમ દેશમાંથી મુસ્લિમ વસાહતીઓ આવી વસેલા તેઓ અહીંની સ્ત્રીઓ સાથે પરણેલા, તેઓમાંના કાંઈ ‘મીર હુસેન’નો આ કદાચ પુત્ર સંભવે.

‘સ’દેશકરાસ’ એ એક દૂતકાવ્ય છે. એક વિરહિણી ખંભાતથી એક પથિકને પોતાના પ્રિયને વિજયનગર (જેસમીર નજીક) મોકલવાનો સંદેશ આપે છે. કવિએ પથિકને દૂત તરીકે આપ્યો છે અપભ્રંશ ભાષાના યુગમાં આવી સુંદર ઋતુવર્ણનોથી ભરેલી કવિતા તદ્દન વિરલ છે. આવી સુંદર કવિતા એક મુસ્લિમ કવિને હાથે મળે છે એ માન લેવા જેવી વસ્તુ છે. કવિએ શરૂઆતમાં, પોતે પ્રયોજવા આહ છે તે તે છંદનાં લક્ષણ આપ્યાં છે, એ એની પ્રાકૃતાદિ કાવ્યો ગીતવિષયક-માં સિદ્ધહરતતા પુરવાર કરે છે. એની કવિતાનો નમૂનો જોઈએ :

‘તદનુ કિં કૃતં તયા તદાહ ॥

ગાહા તં નિસુણેવિણુ રાયમરાલગઈ

ચરણગુટિ ધરતિ સ-લજ્જર ઉલ્લિહઈ ।

તં પંથિડ કળયંનિ તત્થ બોલાવિઅડ

‘કહ જાઈમિ હિવ પહિય કહ વ તુહ આઈસડ’ ॥ ૪૨ ॥

તત્પૃષ્ઠઃ પથિકઃ પ્રાહ ॥

ળયર-ળામુ સામોહ સરોરહદલનયણિ

ળાયર-જળ સંપુન્ન હરિસ-સસિહર-વયણિ ।

ઘવલ-તુંગ-પાયારિહિં તિ-ઊરિહિં મંદિયડ

ળ હુ દીસઈ કુ ઇ મુક્ષુ સયળ જળ પંદિયડ ॥ ૪૩ ॥

x

x

કે આઈન્નહિ બશ-બીળ-કાહલ મુરડ

કહ-પય-વન્ન-ળિવદ્દડ સુમ્મઈ ગીય-રડ ।

આવન્નિહિ સુ-સમત્ય-પીળ-ઉન્નવ-યણિર્હિ

ચલ્લહિ ચોમ કરંતીઝ કલ્પ વિ, ણટ્ટણિર્હિ ॥ ૪૫ ॥”

કવિએ આ કાવ્યમાં આપેલાં સુંદર ઋતુવર્ણન એને સંસ્કૃત-પ્રાકૃત કવિઓની કક્ષા સુધી લઈ જાય તેવાં છે. આમ એ પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો એક નમૂનેદાર કવિ બની રહે છે.

ચરિતસામગ્રી —

૧. ગ્રાંથી ગુજ. સા. પરિ નો અહેવાલ
૨. જૈન ગૂર્જર કવિઓ, ભાગ ૧ લો, સ્વ. મો. દ. દેસાઈ
૩. ‘સંદેશકરાસની’ નકલ (શ્રી. મધુસૂદન ચિ. મોદીએ દરેલી)
૪. ‘સંદેશકરાસ’ મુદ્રિત (ભારતીય વિદ્ય ભવન—મુંબઈ)

વસંતવિલાસકાર

[૧૫ મા ચતુકના પૂર્વાધ સુધીમાં]

ગુજરાતી ભાષાનાં ક્ષણ કાવ્યોમાં એક સ્થાન ધરાવતું “વસંત-વિલાસ” નમનું સાંકળી-કાવ્ય એક નમૂનેદાર ઋતુકાવ્ય છે. એમાં કવિએ વસંતનું રમણીય ચિત્ર દોર્યું છે એ કાવ્ય-કોણે રચ્યું એ વિશે આમ છતાં નથી એ કાવ્યમાંથી સ્ફુટ થતું કે નથી બીજા કોઈ બહારના સાધનથી પત્તો લાગતો. એ કૃતિ કોઈ “નતર્પિ” નામના જૈન કવિની હોવાની સંભાવના શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીએ કરી છે.^૧ આ કાવ્યની જૂનામાં જૂની હાથપ્રત સં. ૧૫૦૮ તી મળી છે.^૨ આ કાવ્યને બહુ જ મળતું એવું એક “ક્ષણ” કાવ્ય (સં. ૧૪૬૫ લગભગની નકલ) એવા કોઈ અજ્ઞાત કવિનું મળે છે. “વસંતવિલાસ” અને “ક્ષણ”ની કેટલીએક કડીઓ લગભગ એની એ

૧. જુઓ, સંદેશક રાસ (ભા. વિ.) પૃ. ૧૮-૧૯.

૨. કા. ગુ. ત્રે. ૧૯૯૩, પૃ ૪૩૦-૪૩૮

૩. પંદરમા ચતુકનાં પ્રા. ગુ. કાવ્ય, પ્રસ્તા. પૃ. ૧૨.

અને કેટલીક શબ્દભેદથી સરખાં મળે છે. કહેવાતાં નતર્ષિનું, ગુજરાત પાટણ પાસે આવેલા ધણેજ ગામમાં આ પાછલું કાવ્ય લખાયું છે. આ ખીન્ન કાવ્યમાં પણ કવિનું નામ નથી મળતું; એમાં આપેલા છેલ્લા બે સં. શ્લોકમાં નય કે નતર્ષિઃ એ નામ મળતું હોવાથી એમ કલ્પના કરવામાં આવી છે કે કર્તા નયર્ષિ કે નતર્ષિ હશે. ૧ બંને કાવ્યમાં કર્તાનું નામ નથી મળતું, એ ઉપરથી શ્રી. મુનશીએ એવો મત આપ્યો છે કે:—

✓ “જેન સાધુ આવો અમર્યાદ શંગાર વણવે, એ અયુક્ત લાગે છે, x x કાવ્ય રચનાર તરીકે કવિએ પોતાનું નામ આપ્યું નથી, તે પણ આવા કારણથી જ હોવું જોઈએ. આની પછીનું ‘ફાગ’ કાવ્ય જોવાથી આ વાતની ખાતરી થશે.” ૨

શ્રી. મુનશીએ એ નોંધેલી સરખામણી ઉપરથી જે મત નક્કી કર્યો છે તે આ છે :

“આમ બંને કાવ્યોને સરખાવી જોતાં બંનેના કર્તા એક જ હોવા જોઈએ, એવું અનુમાન સહજ થાય છે. વસંતવિલાસ ગાતાં જેન સાધુને સરખાવું પડે એમ હવું.” ૩

પ્રો. કાંતિલાલ વ્યાસે ‘વસંતવિલાસ’ની શાસ્ત્રીય વાચના તૈયાર કરી છે તે વિશેનાં એમનાં લખાણોમાં કર્તાના નામ વિશે સૂચના કરતાં ‘મુજ’ અને ‘ગુણવંત’ શબ્દો કાવ્યાંતે મળતા હોઈ અન્યાન્ય મતો આપી, કર્તાનું નામ નથી મળી શકતું, એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો છે. ૪

“શ્રીનેમિનાથ ફાગુ” નામનું એક ફાગુકાવ્ય મહધારી રાજશેખરસુરિએ રચ્યું મળે છે; ૫ જેની રચના સ્વ. મોહનલાલ દં.

૧. ફા. ગુ. ત્રે. ૧૯૯૩, પૃ. ૪૩૩

૨. એજન, પૃ. ૪૩૨

૩. એજન, પૃ. ૪૩૩ ૪. વસંતવિલાસ ફાગુ. એ ફધર ૨૬૪, પૃ. ૧૨૨.

૫. પ્રા. ગ્ર. કાવ્યસંગ્રહ (ગા. ઓ. માળા), પૃ. ૮૩-૮૬

દેસાઈએ સં. ૧૪૦૫ આસપાસ રવીકારી છે.^૧ એ કાવ્ય ૨૭ કડીનું નાનું કાવ્ય છે; “વસંતવિલાસ”ની તો લઘુ અને વૃહદ બે વાચના મળે છે: લઘુમાં ૫૨ કડી અને વૃહદમાં ૮૫ કડી ગુજરાતી છે;^૨ ન્યારે “દ્વાગુ” ૬૫ કડીનું કાવ્ય છે. ત્રણે કાવ્યમાં વસંતનું વર્ણન છે. “શ્રીનેમિનાથ દ્વાગુ”માં નેમિનાથ અને રાજલ દેવીનો વિહાર છે; ન્યારે છેલ્લા ‘દ્વાગુ’માં કૃષ્ણ અને એની રુદ્રમિણી વગેરે-પટરાણી-ઓનો વિહાર ગવાયો છે. વસંતવિલાસમાં તો કોઈ ખાસ નાયક-નાયિકાનો રવીકાર ન કરતાં સામાન્ય વસંતવિલાસ જ આપવામાં આવ્યો છે. પાછલાં બંને કાવ્ય જોતાં એના કરતાં પ્રથમ તો જૈન હોય એવું કહી જ શકાતું નથી. બંને કાવ્યોમાં સરસ્વતીથી સાદું મંમલ આપવામાં આવ્યું છે :

વસંતવિલાસ : ‘પદ્મિલલં સરસતિ અરચિસુ. રચિસુ વસન્તવિલાસ.’^૩
દ્વાગુ : ‘પદ્મિલલં મણિમિસુ સરસતિ સંરસ તિ દ્વિતવિલાસ.’^૪

“દ્વાગુ”માં તો પછી—

“વન્નિસુ દ્વાગિ નરાયણ, રાયણમઠ જસુ પાઠ;
તસ ગુણ અણુદિષ્ઠિ ખેલત, હેલ તલમંથ અપાઠ.
જંબુક દીવિઠ ભણિયે, સુશિય સોરઠ દેસ;
પવરગઆગર ગરૂઠ, વરૂઠ નદિ સન્નિવેસ. ૩”^૫

એ પ્રમાણે નારાયણાવતાર યદુકુલદીપક કૃષ્ણનો વસંતવિલાસ આપવામાં આવ્યો છે.

૧. આ રત્નશેખરસરિ તે પ્રજંઘકોશ-કાર. પ્રજંઘકોશ દિલ્લીમાં સં. ૧૪૦૫ માં રચ્યો છે એ હપરથી આ વર્ષ માન્યું છે. જુઓ જી.ગૂ.ક. ભાગ ૧ લો, પૃ. ૧૩.

૨. ‘રાજરયાન પુરાતત્ત્વ મંદિર’ માટે પ્રો. મધુસૂદન મોદીએ આ બંને વાચનાઓનું સામ્પ્રદાય સંપાદન તૈયાર કર્યું છે.

૩. વસંતવિલાસ (મોદી) પૃ. ૧, ૧૬

૪. દ્વા. ત્રે. ૧૬૯૩, પૃ. ૪૨૩ ૫. જોગન, પૃ. ૪૩૪-૪૫

સીમિનાલાલ મંગેળદાસ પ્રિંથાલય

“વસંતવિલાસ”ની એક કડીનો ઉપદેશતરંગિણી-કાર રતન-મંત્રિમણી થોડા પાહલેદથી પોતાના અંથમા હવાલો આપે છે,^૧ એ ઉપરથી એમ નજર કહી શકાય કે અંથકાર જૈનજ હશે ઊલટું બહારની સુંદર કૃતિઓનો સમાદર કરવામાં જૈન વિદ્વાનો તત્પર હતા, એ આમાંથી પકડી શકાય છે. આપણે સારી રીતે જાણીએ છિયે કે સંદેશકરાસ કાન્હડપ્રબંધ વગેરે જૈનેતર કવિઓનાં કાવ્ય જૈન સાધુઓના હાથની નકલોમાં જ સચવાઈ રહેલાંનો જ આપણે આજે ઉપયોગ કરવા સમર્થ થયા છિયે.

“વસંતવિલાસ” અને “કાગુ” એક જ કવિની કૃતિ હોય, એ અસંભવિત નથી. “કાગુ”ની ૪૯ મી કડીમાં “કીરતિ મેરુ સમાણ” એ પદોને લીધે અને કાવ્ય કીર્તિમેરુ નામના જૈન સાધુની સં. ૧૪૬૭ ની હાથપ્રતમાં મળતું હોવાને કારણે એ જ કીર્તિમેરુના શિષ્યે આ કાવ્ય રચ્યું હશે, એ માનવું ઠીક નથી લાગતું. કૃષ્ણનું વર્ણન કરતાં કવિએ બીજી કેટલીક સાથે ત્રીજેની એ કડી આપી છે :

“ તારા માહિ જિમ ચંદ, ગોપિય માહિ મુકદ :

પણ્મઠ સુરનર ઇદ, સારંગધર૦ ૪૮

કીરતિ મેરુ સમાણ, કે નવિ લંધધ આણ.

તક જગિ અતિ સુમણ. સારંગધર૦ ૪૯”^૨

આમાં “કીર્તિમેરુ” નું ગર્ભિત નામ ખેંચવા કાઈ પ્રસંગ ઉપરિચિત થતો નથી. શ્રી. મુનશીએ આપેલા “કાગુ” ના છેવટમાં આવતા શ્લોકમાં નતર્ષિઃ કૃષ્ણનું વિશેષણ છે; જેમ કે—

પૌરાણૈ. કીર્તિતો દેવ ત્વામેવ મુક્તાધિપ

નતર્ષિઃ શ્રીજગદ્વન્ધો જ્ઞાની ધ્યાની ગુણી કવિઃ ॥

આમાં “નતર્ષિ” કવિ જન્મતત્ત્વજ્ઞને અને જ્ઞાની, ધ્યાની, મુનિ,

૧. પં. રા. ગુ. કા., પ્રસ્તા., પૃ. ૧૪

૨ કા. ગુ. ત્રૈ, ૧૬૬૩, પૃ. ૪૩૭ અને ૪૩૪.

કવિ સર્વને નમે છે," એ અર્થ કેવી રીતે હોઈ શકે, એ ગળે ઊતરતું નથી. "નયર્ષિ", નતર્ષિ, નયસાગર, નયત્રકર્ષિ" એ વગેરે નામો "જેન સાધુઓમાં પ્રચલિત" હોય, તેથી જ ઉપરના શબ્દમાં 'નતર્ષિ'ને પકડી પાડવો, એ ઠીક નથી. નયર્ષિ સંભવે, પણ નતર્ષિ નામ અલ્પાપિ સાંભળવામાં નથી આવ્યું. પ્રો. કાંતિલાલ વ્યાસે સૂચવ્યા મુજબ 'મુંજ' કે 'ગુણવંત'ની પણ કોઈ સંભાવના નથી.

બંને કાવ્ય સાંકળી-કાવ્યો છે. વસંતઋતુનો વિહાર બંનેમાં યોગ્ય સ્વરૂપમાં ગાવામાં આવ્યો છે. વસંતની ઉદ્દીપક સામગ્રી સભજ કરતાં કવિ જણાવે છે :

- (૧) "પહ્લુતીય શિવરતિ સમરતિ હવ રિતુ તણીય વસંત.
દહ દિસિ પસરઘ પરિમલઃ નિરમલ થ્યા દિસિ-અન્ત.
- (૩) બહિનૂ એ ગયઘ હિમવન્તિ; વસન્તિ લયહ અવતાર.
અલિ મકરન્દિહિ મુહરિયા; કુહરિયા સવિ સહકાર.
- (૪) વસંત તણા ગુણ ગહગહ્યા, મહમહ્યા સવિ સહકાર.
ત્રિભુવનિ, જયજયકાર પિઠા રવ કરઘ અપારિ.
- (૫) પદ્મિની પરિમલ બહિક્ષે, લહિક્ષ મલયસમીર.
મયણુ જિહ્વાં પરિપન્થીય પન્થીય ધાઘ અધીર.
- (૬) માનિની-જનમનક્ષોભન શોભન વાહલા વાહ.
નિધુવનકેલિકલામીય કામીય અંગિ સુહાધ."૧

રાસ રમતી અંગનાનું કવિએ અર્થાલંકાર-ઉપમા અને મુખ્યત્વે. ઉત્પ્રેક્ષાથી "વસંતવિલાસ" માં સુંદર વર્ણન આપ્યું છે, એ કવિની ઔચિત્યનિર્ણયશક્તિનો સારો નમૂનો છે.

"ફાગુ"માં માત્ર દોહા નથી પ્રયોજ્યા, કવિએ "અઢેયું" અને "રાસક" છંદ પણ પ્રયોજ્યા છે; ઉપરાંત રાગ આંદોલામાં એક આખું ગીત આપ્યું છે, જેની બે કડી ઉપર "સારંગધર" એ તૂકવાળી અપાઈ ગઈ છે. કવિના અઢેયાનો એક નમૂનો આ છે :

“કીડા કરી ઓવિંદ, વિનમત સહજ નરિંદ;
પુહતા નિજ પુરીએ, સહિત અંતેકરીએ.

x

x

દેવ તણુએ શે શે ગુણ પઠ્ય ગુણ અનુરાગ,
નવ નિધિ તે લહ્ય એ, જે પણિ સંભલ્ય એ.”^૧

પણ કવિ જે રાસક આપે છે તે તો સવૈયાની ચાલની
ઓપાર્શ દાવટી જ છે :

રાસ

“ગોપિય ગોપિય ઠાણ નિરોપિય, વનવનિ લમળ મુકંદ રે.
અણ વિચારી કિહિ સંચરી ? બોલતિ કુલ નલ ચંદ રે.
વાટ ઘાટ સવિ ખાંધય સહિયર, અહિયર તવ કુણ રંગ રે.
અણ મૂકી પું કિમ હિવ ચાલય ? પાલય ગોપિયવંદ રે.”^૨

આમાંનો પહેલો બંધ પણ “રંગસાગર નેમિનાથ શય”
(સં. ૧૪૫૦-૬૬) માં, અને સવૈયાબંધ તો છેક “ભરતેશ્વર બાહુ-
બલિ રાસ” (સં. ૧૨૪૧)માં પ્રયોજાયેલો^૩ છે એટલે એ બેકે
બંધ લોકમાં ખૂબખૂબ પ્રચારમાં હતા, એ સ્પષ્ટ છે.

“શય”નો કવિ વસંતખેલ દારિકામાં કૃષ્ણની પટરાણીઓ સાથે
આપે છે, પણ રાણીઓને માટે “ગોપી” શબ્દનો પ્રયોગ પણ કરે છે:
“ગોપિય સહસ અઢાર” એમ એણે કહ્યું જ છે. આવી સ્થિતિમાં કવિ
ઓચિત્યનો ભંગ કરે છે એમ શ્રી. મુનશી માને છે.^૪ હું માનું છું કે
એમાં ખાસ ઓચિત્યભંગ નથી. કેમકે કૃષ્ણને કદી વૃદ્ધાવસ્થા કવિ-
ઓએ માની નથી. એમાંયે “શય”નો ગુજરાતી કવિ કૃષ્ણમાં એવો
ભેદ જોવા ઇચ્છતો નથી લાગતો, કેમકે એને એ નારાયણ જ માને
છે. સાથે “રાસકીડા” વૃંદાવનમાં રૂઝ ખરી, પણ વસંતકીડા તો નાનાં

૧. ફા. ગુ. ત્રે. ૧૯૯૩, પૃ. ૪૩૭

૨. એજન, પૃ. ૪૩૭

૩. અઢૈયા જોવા બંધ: જુઓ નરસિંહ મહેતાની ચાતુરી છત્રીશીમાં

પણ ૧૦મી ચાતુરી વગેરેમાં—૧. મ. કા. પૃ. ૧૨૩ વગેરે.

૪. ફા. ગુ. ત્રે. ૧૯૯૩, પૃ. ૪૩૪

વસંતવિલાસકાર

કે મોટાં ગમે તે ઉમરનાં ખેલી શકે છે, એ આજે પણ મારવાડ વગેરેમાં પ્રાપ્ત થતું હોવાથી કૃષ્ણને દારિકામાં વસંતખેલ ખેલાવે, એ અસ્વાભાવિક નથી. કવિએ વસંતખેલને બંનેમાં ‘રાસ’ નામ આપ્યું છે, એનો પણ સાચા ઔચિત્યની દૃષ્ટિએ ‘વસંત’માં પ્રયોગ ન થઈ શકે; છતાં બંને કાવ્યમાં એ ‘રાસ’ શબ્દ વંશીનાદ વગેરે યોજાયેલ છે,

આ બંને કાવ્યોનો સમય સં ૧૪૯૭ પૂર્વે છે. ભાષા જોતાં સં. ૧૪૫૦ આસપાસની જ બંનેમાં છે: એટલે સં. ૧૪૦૦ થી ૧૪૫૦ સુધીમાં બંને કાવ્યોનો એક કર્તા હોય તો એક અને ભિન્ન હોય તો એ બંને એ જ ગાળામાં થયા હશે; જેમાં બંને ભિન્ન કર્તા હોય તો ‘વસંતવિલાસ’નો કર્તા પ્રથમ અને ‘દ્વાયુ’નો કર્તા પછી, બહુ તો ૨૫ વર્ષને ગણે. થયા હશે.

આ બંને કાવ્ય મધ્ય. ગુજરાતી જૈનેતર કાવ્યોમાં નવી ભાત પાડે તેવાં છે. જૈન દ્વાયુઓમાં સાંકળી-કાવ્ય વ્યાપક થઈ ચૂક્યાં જ હતાં, ‘રંગસાગર નેમિનાથ દ્વાયુ’ એવું સુંદર ઉદાહરણ છે (સં ૧૪૫૦-૬૬ વચ્ચેની રચના); જાણે કે સાંકળીરચના ‘દ્વાયુ’નું લક્ષણ બની રહી હતી.^૧

અરિતસામગ્રી :

૧. દ્વાયુસ ગુ. સ ત્રૈમાસિક, સં. ૧૯૯૩

૩. પ્રા. ગૂ. દા. સંગ્રહ (ગા. ઓ. માળા)—સ્વ. સી. ડી. દલાલ

૪. ‘વસંત વિલાસ’—પ્રા. કાંતિલલ વ્યાસનું સંપાદન, ઉપરાંત ‘મુખ્યંધ યુનિ. જર્નલ’ સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૬ માં પૃ. ૬૧૯-૧૫૨ માંનો ‘ફર્થર સ્ટડી’ તરીકેનો લેખ

૫. ‘વસંતવિલાસ’—પો. મધુસૂદન ત્રિ. મોદી—સંપાદિત લઘુ-બૃહદ્-વાચના (રાજસ્થાન પુરાતન ગ્રંથમાળામાં સુદ્રિત)

૧. શાંમગૃતમ્ નેમિનાથ સ્તવન અને રંગસાગર નેમિ-દ્વાય (મુનિ ધર્મ-વિજય)—સંપાદિત

શ્રીધર વ્યાસ

[સં. ૧૪૫૪ લગભગ હયાત]

“પુંદરમા શતકનાં પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય”માં છપાયેલા જૂના એક ઐતિહાસિક કાવ્ય “રણમલ્લ છંદ”ના કર્તા કવિ શ્રીધર વ્યાસે^૧ એ કાવ્ય સં. ૧૪૫૪ (ખ. સં. ૧૩૯૮)^૨ની આસપાસ તૈમૂરલંગની સવારી (હિ.સ.૮૦૦) પછી રચેલું છે, કેમકે એના એ કાવ્યના આરંભમાં એણે એના નામનો નીચેની સંસ્કૃત આર્યામાં ઉલ્લેખ કર્યો છે :^૧

दिलीपतिपरिभूतौ तद् ददशे दृश्यते च बाहुबलम् ।

शकशल्ये रणमल्ले यमतुल्ये तिमिरक्षिप्त्रे यत् ॥५॥

‘દિલ્હીપતિનો પરાભવ રાવ રણમલ્લે પહેલાં કર્યો અને તિમિર-લિંગ અત્યારે કરી રહ્યો છે’ એવો કવિએ વાણીપ્રયોગ કર્યો છે.

રણમલ્લની પૂર્વે એક હમીરે “સુરતાળફોજસંહરણમ્” કરેલું અને અત્યારે રણમલ્લ કરી રહ્યો છે, એવું ઉપરની આર્યાની પૂર્વની આર્યામાં કવિએ કહ્યું છે.

કવિ શ્રીધર ક્યાંનો વતની હતો, એ આપણે જાણી શકતા નથી. માત્ર ઇડરના રાવ રણમલ્લની પાટણનાં મુસલમાન લશ્કરો સાથેની લડાઈનું એણે વર્ણન કર્યું હોવાથી અને એ ચાલુ તત્કાલીન ગુર્જરાતી ભાષા કરતાં ચારણી (=ડંગળ)સંસ્કારવાળી ભાષામાં લખ્યું હોવાથી, રાવ

૧ ડેક્કન કોલેજની No 1541 of 1891-95, Dec, Col., Extent-foll. 54+4—વાળી પ્રતની પુષ્પિકા શ્રીધરવ્યાસકૃત ‘રા રણમલ્લ છંદ ।

સં. ૧૬૬૨ માર્ગ. (જુઓ પં. ગા. નાં પ્રા. ગુ. કા. પ્રરતા. પૃ. ૨)—ઝોરીચરિત્રનો અને રાવણમંદોદરીનો કર્તા જૂનાગઢનો મોદ અડાલતે શ્રીધર જુદો છે. (જુઓ : એજન. પૃ. ૧૦-૧૧).

૨. પ્રા. ગુ. કા. પ્રરતા., પૃ. ૬ અને ૧૧

રણુમધ્વનો એ આશ્રિત હશે અને મુખ્યત્વે ઇંદ્રમાં^૧ રહેતો હશે, એમ માની શકાય, એ સંસ્કૃતજ હોતો એ “રણુમધ્વ”છંદના આરંભમાં આપેલી ૧૧ આર્યાઓથી સમગ્રાય છે, એ સંસ્કૃત આર્યાઓમાં પશ્ચુ એ અરબી ફારસી શબ્દો પ્રયોજવા ઇચ્છે છે. એનાં પ્રાપ્ત થતાં બીજાં એ કાવ્ય^૨ ૧. કવિત ભાગવત (૮૦.) અને ૨. સપ્તશતી કે સાહસીછંદ કે ઇશ્વરી છંદમાં એના વિશે કશી માહિતી મળતી નથી. સળંગ દેશીબદ્ધ કડવાં કે સંધિઓ તેમજ અસાધર્ત જેમ ચઉપધ્વિંધ ન પ્રયોજતાં એણે જુદાજુદા માત્રામેળ છંદોમાં ત્રણે કાવ્ય લખ્યાં છે. એ રીતે છંદોબદ્ધ કાવ્ય એક જૈનેતર કવિ લખે એ રીતે એ લગભગ પ્રથમ છે. જૈન કવિઓમાં આપણને છંદોબદ્ધ કવિતા આ પૂર્વે થોડીક મળે છે. “ઉવએસમાલાકહાણુય છપ્પય” કાવ્ય આખું છપ્પામાં છે^૩ જ્યારે “જંખૂસ્વામિચરિય” આખું રોળામાં છે. એ સિવાયનાં થોડાં દોહા રોળા ચઉપાઈ પદ્ધતી વગેરેનાં મિશ્રણવાળાં પણ કાવ્ય મળે છે.

આપણે ત્યાં ઐતિહાસિક કાવ્ય ઘણાં થોડાં લખાયાં છે; એમાં ઐતિહાસિક વ્યક્તિને જ ઉદ્દેશી લખાયેલાં થોડાં જ છે. આવો જૂનો કાવ્ય આપણને “સમરારાસુ” મળે છે, જે સં. ૧૩૭૧ લગભગમાં રચાયું છે. એ પછી લગભગ પોણાસો વર્ષ પછી આ કાવ્ય રચાયું છે. જેમ “સમરારાસુ”માં અરબી-ફારસી શબ્દોનો પ્રયોગ મળે છે, તેના કરતાં ઘણા જ વિશેષ પ્રમાણમાં શ્રીધરે આ કાવ્યમાં પ્રયોગ કરેલ

૧. એજન, પ્રસ્તા, પૃ. ૧૧

૨. આ કાવ્યો અપ્રસિદ્ધ છે. એમાંનું પ્રથમ ફા. સ. ના સંગ્રહમાં નં. ૧૭૧ માં છે, જેનો દી. બ. ક્રુવે એજન, પ્રસ્તા., પૃ. ૬૬૩ ઉપર સદ્ગત મણિલાલ બ. વ્યાસની પ્રત તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે. એનું નામ કવિત-ભાગવત છે. આ પણ ‘દેવી વિષયક’ કાવ્ય છે. બીજાની પ્રતિ માટે જુઓ ગુ. વિદ્યાસભા હ. સ. નં. ૭૩૮ (જેમાં જુદા જુદા છંદમાં ૧૨૦ દહી છે.)

૩. પ્રા. ગુ. દા. (ગા. ઓ. માલા), પૃ. ૧૨-૧૭

છે. પ્રથમના કાવ્યમાં અદ્વાઈદીનના પાટણના સૂખા અલક્ષ્યાનની મૈત્રીને પરિણામે સમરસિંહે શેત્રુંજી ઉપર જૈન મંદિરો બંધાવ્યાની હકીકત અપાઈ છે; બ્યારે આ કાવ્યમાં રાવ રણુમલ્લને પાટણના સુસ્થિત સૂખા સાથે જંગ થયો અને એમાં રાવે મુસલમાનોને હાંકી કાઢ્યાની ઐતિહાસિક વિગત અપાઈ છે. તત્કાલીન ઇતિહાસ ઉપર આનાથી સારો પ્રકાશ પડે છે.

આ કાવ્યના સંપાદક સ્વ. દી. બ. કેશવલાલ હ. ખુવે આ કાવ્યની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ આંકણી કરી છે. બેશક, કાંઈ સમઝદાર થયેલ છે, જેમકે એમણે રાવ રણુમલ્લ સાથે પાટણના સુખેદાર ઝર-ખાન (પાછળથી મુઝફ્ફરશાહ) સાથે જંગ થયો આ કાવ્યમાં હોવાનું જણાવ્યું છે.^૧ એ ખરું જ છે કે એણે ઈ. સ. ૧૩૯૩, ૧૩૯૭ અને ૧૪૦૧માં (છેલ્લે મુઝફ્ફરશાહ તરીકે) ઈડર પર સવારી કરી હતી. આ ત્રણે વખતે રાવ રણુમલ્લના હાથમાં ઈડર પાછું આવી ગયું છે. જો કે છેલ્લી વખતે એ વીસનગર તરફ હતો, પણ પાછળથી રાવે ઈડર કબજે કરી લીધેલ છે. આમાંની ઈ. સ. ૧૩૯૭ની સવારી આ કાવ્યનો વિષય હોય એમ સ્વ. ખુવે માન્યું છે.^૨

પરંતુ કાવ્યમાં જ આપેલી હકીકતથી એ સવારી કોની હતી, એ પકડી શકાય છે. “લખિ કુરમાણુ ખાન ચલ્લાવિ” એમ દિલ્હીના ફરમાનથી —

“ઈડર લાણી ભીંછી સુરતાણી કુંડુંકાર ફિરક રહમાણી.

મૂંગલ મેચ્છ મુહલ મચ્છર ભરિ હસિ હુસિયાર હુયા હલહલ ફરિ.

કુંગરાઈ કુંડુંકાર ફારક ફોળ ફરિ કુરમાણિયા.

કુંકાર કરકડિ; કરમ રારગડિ કરવિ ફરિ કરમાણિયાં.

કુકમારિ ખીર મલિક મુકુરદ(? હ) મૂલ ખરડી મચ્છરદ,

સંચરદ શકુરતાણ સાહણ સાહસી સવિ સંગરદ.”૩

૧. પ્રા. ગુ. કાવ્ય (ગુ. વિ. સ.) પ્રસ્તા. પૃ. ૩ વગેરે

૨. એળન પૃ. ૫

૩. એળન. પૃ. ૩-૪

આ અવતરણ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે. મીર મલિક મુકર્રહ ઈંડર ઉપર સવારી લાવ્યો હતો. પાટણના સૂખા તરીકેનો એનો સમય ઈ. સ. ૧૩૮૦-૯૦ હતો.^૧ આ મીર મલિક મુકર્રહના સૈન્યનું છેવટ કવિએ નીચે મુજબ શરણ થવું લખ્યું છે :

“જિ ખક્કા અરક્કા શરક્કા વહન્ટા, જિ સખ્યા સગખ્યા ઝરખ્યા સહન્ટા,
જિ ઝુજઝાર ઇન્જાર હજ્જાર ચહિ રણમહ દિહિ મુહિ ધાસ ધહિ.”^૨

રાવ રણમહલે આ મીર મલિક મુકર્રહના સૈન્યને મોંમાં ધાસ ધલાવ્યા પૂર્વે ખીજા બે સૂખાઓને પણ હાંડી કાઢ્યાનું કવિ જણાવે છે :

“દલ દારુણ દક્કરખાન જયી મિથ સગ્ગહ અગ્ગધ ખગ્ગરયિ.

હિવ પટ્ટણ્યહરિ ધરિસુ પયં, નધ વિનડિસુ સત્તિરિ સહસ સયં.”

મિથે સંગરિ સમસુદીન નડી પડિસગ્ગહ અંગાઅંગિ ભિડી.

જવ મંડિસિ મુઝ રણમહ સમં, તવ દેખિસિ લસકરિ સરિસુ જમં.”^૩

આમાંનો દક્કરખાન તે દરિયાખાન દક્કરખાન છે, જે ઈ. સ. ૧૩૬૯ થી ૧૩૭૯નાં દસ વર્ષ પાટણનો સૂખો હતો; જ્યારે સમસુદીન તે એના પછી એટલે ઈ. સ. ૧૩૭૯માં સૂખા તરીકે આવેલો તે છે. એ બંનેને રણમહલે હરાવ્યા જણાય છે.

એક ખીજા અતિહાસિક પાત્ર વિશે કવિ માહિતી આપે છે તે “મુહુડાસિયા મીર રહમાણી” છે. મીર રહેમાન એ સમયે મોડાસામાં જાણુદાર હતો. એ “દામ હરામ કરધ સુરતાણી” એમ સુલતાનનો પગાર ખાઈ કશું કરી શકતો નથી, એમ કવિ કહે છે. ઉપરનો જંગ મીર મલિક મુકર્રહ સાથે થયેલો એની ખીજા સાળિતી કાવ્યમાંથી મળે છે. આ મલિક બંગાળી હતો. એ પોતાની સાથે બંગાળી મુસ્લિમ સૈનિકાને લાવેલો. કવિએ બંગાળીઓ વિશે ઉલ્લેખ આમ કર્યો છે :

“મદલાલ સેરખયા બંગાલી મૂંગલ મહા મલિક

ઈંડર અહર સિફરિ રણયમિરિ તલિ તરવરઠ તુરક”^૪

૧. આ માહિતી આપવા મન્ટે લેખક, મૌ.સૈયદ અબુઝફર નદવી સા. નો ઋણી છે. વળી જુઓ એમની “રણમહલ”ની અતિહાસિક સમાલોચના.”

૨. પ્રા. ગુ. કા., પૃ. ૧૪

૩. એજન, ૫-૬

૪. એજન, ૫-૬

આ ઐતિહાસિક કાવ્યમાં કવિએ થોડખંધ અરખી-ફારસી શબ્દ વાપર્યા છે. આટલા બધા શબ્દ વાપરનાર એ પહેલો જ છે. એણે મુસલમાનો માટે ‘મૂગલ, મેચ્છ, ગોરી, તુરક’ એ શબ્દ પ્રયોજ્યા છે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ પણ આ કવિ મહત્વનો છે. ભાષા મધ્યકાલીન ગુજરાતીની ખીજ ભૂમિકાની છે, પણ એમાં શબ્દોમાં નકામા જોડાક્ષર એણે ઠાંસી ઠાંસી બર્યાં છે. સરલ તત્કાલીન ગુજરાતીમાં આ વસ્તુ નવીન છે, પણ જેઓએ “પ્રાકૃતપિંગલ”ની કે પંદરમા શતકના મથિલ કવિ વિદ્યાપતિના “કીર્તિલતા” કાવ્યની ભાષા જોઈ છે. તેમજ ચારણી પદ્ધતિનાં કાવ્ય જોયાં છે તેને આ ભાષા અનુભવી નહિ લાગે. પ્રાકૃતસર્વસ્વકાર માર્ક^૧ડેએ વ્યંજનોના નકામા ક્ષિત્વનું ‘નામર અપભ્રંશ’ના પ્રસંગમાં લખ્યું છે^૨ અને ઉદાહરણ ‘પ્રાકૃતપિંગલ’માંથી આપ્યું છે, એ અસર આ છે. વિદ્યાપતિએ એ ભાષાને “અવહટ્ટા” નામ આપ્યું છે એ આ પ્રકાર છે.

તળગુજરાતના કવિઓમાં ‘અવહટ્ટ’^૨ ભાષામાં જો કોઈનું જૂનું કાવ્ય હોય તો તે આ શ્રીધર વ્યાસનું છે. એના સપ્તશતી (કે સાહસી-છંદ કે ઇશ્વરી-છંદ)માં પણ એ પ્રકારની ભાષા એણે પ્રયોજી છે;

૧. પ્રાકૃતસર્વસ્વ, પૃ. ૧૨૩

૨. ખાસ કરીને ચારણી કાવ્યોમાં વપરાતી આ ‘અવહટ્ટ’નું મુખ્ય લક્ષણ વ્યંજનોને શબ્દના મધ્યમાં ખેતડાવવામાં આવે છે, તે છે આ આખી ભાષા વીરરસોચિત છે; એટલે પ્રચલિત અપભ્રંશનો પ્રચસ્તિકાર ભાટ વગેરેએ સ્વીકારેલો આ ડિંગળ-ભેદ છે. આ પ્રકારની ભાષામાં ચરણને અંતે આવતા શબ્દોને સંસ્કૃતવત્ નાન્યતર પ્રથમા એકવચનનું અનુસ્વારવાળું રૂપ આપવામાં આવેલું કયાંય દેખાય છે. આ બે ભેદ ગાળી નાખતાં ખાસ ભેદ દેખાતો નથી, અને એ વ્યાપક અપભ્રંશમાં સંવલિત થાય છે. ‘શ્લુભણ’ છંદની ભાષા એ રીતે મધ્ય ગુજ. ની દ્વિતીય ભૂમિકા કે ડો. ટેરિસ્ટોરીએ નિર્દિષ્ટ જૂ. પ. રાજસ્થાની છે. આ ભાષાસ્વરૂપ ‘પ્રાકૃતપિંગલ’નાં કટલાંક ઉદાહરણોમાં પણ દેખાય છે જ.

એ કે એની પ્રતો પછીની હોવાથી એમાં મધ્યકાલીન ગુજરાતીના સંસ્કારોની સારી રીતે છાપ પડી ગઈ છે.

એના સપ્તશતીમાં એની કાવ્યશક્તિ ખીલેલી નથી દેખાતી, જ્યારે રણમલ્લછંદમાં એ ખીલી છે. સંસ્કૃત સાહિત્યકારોના અભિપ્રાયે કવિ કહી શકાય એવી યોગ્યતા ગુજરાતના ઘણા ઓછા કવિઓમાં છે. સ્વીકારવું જ નેમ્રયે કે એવી યોગ્યતાને પાત્ર આ શ્રીધર વ્યાસ ખરે; એટલી એની વિશેષતા છે.

ચરિતસામગ્રી:—

૧. પંદરમા શતકનાં પ્રા. ગુ. કાવ્યો—દી. બ. કે. હ. ધ્રુવ સંપાદિત
૨. ગુ. વિ. સ. લિ. પુ. અને શ્રી. ફા. ગુ. સ. સંગ્રહની હાથપ્રતો
૩. Guj. & its Lit., by K. M. Monshi
૪. રણમલ્લછંદની ઐતિ. સુમાલોચના—પ્રો. અ. ઝ. નદવી

ભીમ

[સં. ૧૪૬૬માં હયાત]

ગુજરાતી ભાષામાં લોકકથા લખનારા જેનેતર કવિઓમાંના પ્રથમ અસાધિત પછી આવતો ખીજો જૂનામાં જૂનો કવિ ભીમ જાણવામાં આવ્યો છે. આ કવિનું એક માત્ર કાવ્ય “સદયવત્સચરિત” અત્યારે પ્રાપ્ત થાય છે. આ કાવ્યમાંના કેટલાક ઉતારા લઈ કવિની કૃતિનો સ્વ. ચીમનલાલ ડાહ્યાભાઈ દલાલે જે કાંઈ થોડોઘણો પરિચય આપેલા તેના ઉપરથી ભીમ સં. ૧૪૬૬માં હયાત હતો—એટલે કે એ વર્ષમાં એણે ‘સદયવત્સચરિત’ રચી આપ્યું હતું, એટલું જ જાણી શકાય છે. કવિએ જુદાજુદા માત્રામેળ છંદોમાં ૬૭૨ જેટલી કડીઓ આપી છે.^૧

૧. આ કાવ્યની ત્રણ પ્રતો વરોદરા પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિરમાં નં. ૫૨૬૨, ૬૧૨૮ અને ૬૧૨૫ (દૂ.) છે. એ અને બીજી પ્રતો ઉપરથી ડો. મં. ર. મજમૂદારે ગુજ. વિદ્યાસભા માટે કાવ્યની વાચના તૈયાર કરી આપી છે

કવિ પ્રતિજ્ઞા કરે છે તે પ્રમાણે—

“સિંગાર હાસ કમળા રુદો વીરો ભયાન વીરત્વો ।

અદ્ભુત સંત નવધ રસિ જસુ જંપિસુ સુદયવચ્છરસ;”૧

એમ એણે કરેલી પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે આ નાના કાવ્યમાં નવે રસ આપવામાં આવ્યા છે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ (સં. ૧૪૮૮ જેટલી જૂની હાથપ્રત મળવાને કારણે) આ કાવ્ય ખૂબ મહત્ત્વ ધરાવે છે. એમાં પ્રત્યેક પ્રસંગ કવિએ સુંદર રીતે નિરૂપ્યો છે. ચાલુ પૌરાણિક ધાટીનાં કાવ્યો કરતાં આ જુદી પદ્ધતિએ રચાયેલું કાવ્ય છે. એની પાસે અસાધ્યતની ‘હંસાઉલી’ ફિફ્કી પડી જાય છે. વિના સંકેતે કહી શકાય એમ છે કે ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉત્તમ પ્રતિનાં થોડાં કાવ્યો—મુખ્યત્વે રણમહાકાંડ, કાન્હડાદે-પ્રબંધ, નરસિંહમહેતાની ચાતુરી વગેરે મળે છે, તેમાં પ્રધાન સ્થાન ભોગવી શકે એવી રીતે કવિએ કાવ્ય વિસ્તાર્યું છે.

કવિ સારી રીતે સંસ્કારી લાગે છે, કેમકે એ કાવ્યના આરંભ-માં જે ગાથાઓ આપે છે તેમાં છંદોભંગ થવા નથી દેતો. એ સાથે તત્કાલીન જૂના સ્વરૂપની ભાષા પર પણ એનો એટલો જ કાબૂ છે. મધ્ય ગુજ. પૂર્વેના જૈન પદ્ધતિના જે રાસ મળે છે તેમાં જે ભાષા-અપભ્રંશના અવશેષવાળી પ્રયોજાયેલી છે તેમાં એણે આ કાવ્ય રચ્યું છે. એ ભાષા :

“જિજ્ઞાસ રચિય નિગમાગમપુરાણસર અક્ષરણ વિત્થારો ।

સા-અક્ષાણી-ત્રાણી-પથ પણમેવિ સુપય મગ્ગેસુ ॥ ૨ ॥” (આરંભમાં)

વળી

“વિષય જંપધ વિષય જંપધ નિસુણિ નરનાહ

જયવંતી જ્યોતિષકલા કુલકર્મિ અરહ અછધ અગ્ગધ ।

વત્તારહ સંવચ્છરહ નષ્ટ જન્મ નવિ ચિત્તિ લગ્ગધ ।

જં સુરપુરિ જં નરણુવણિ જં જં હુધ પાઆલિ ।

નરવર નિજમંદિર યિક્ક તં જણું તિણિ કાલિ ॥ ૧૫ ॥”

સં. ૧૪૧૭માં રચાયેલી અસાધતની 'હંસાઉલી'માં ભાષા એ પદ્ધતીની મધ્ય. ગુજ.ની ૨૭ ભૂમિકાની મળે છે, જ્યારે આ કાવ્યમાં એ પૂર્વેની ભૂમિકા ૧લી કરતાં પણ જૂનું ૩૫ સચવાયેલું છે, તે એ વખતની બોલીમાં હશે એના કરતાં જૂની પદ્ધતિ સાચવી રાખવાને સ્વીકારાયેલી સાહિત્યભાષામાં પ્રયોજાયું છે એ, છેક ૧૬ મી સદી સુધીનાં અપભ્રંશ કાવ્ય મળે છે એ ઉપરથી. સમગ્રી શકાય એમ છે. ઉચ્ચારણમાં તે મધ્યકાલીન સ્વરૂપ સ્થપાઈ ચૂક્યું હતું, જેનો નમૂનો "હંસાઉલી" આપે છે; અને સાહિત્યની ભાષામાં જૂનું સ્વરૂપ સાચવવાનો પ્રયત્ન થતો હતો એનું ઉદાહરણ આ "સદય-વત્સયરિત" આપે છે. "મુગ્ધાવબોધ ઔક્તિક" એ જ સમયમાં કુલમંડનગણિએ (સં. ૧૪૫૦માં) રચેલું તેની ભાષા આ જાને કાવ્યોના વચગાળાની છે; એ જોતાં ઉપર પ્રમાણે અપાયેલો અભિ-પ્રાય ઝેરવાજબી નહિ લાગે.

સાધનાભાવે આ કવિના જીવન વિષયમાં કશું વિશેષ મેળવી શકાતું નથી. એ વેદધર્માનુયાયી હતો એવું આરંભમાં ઓંકાર સરસ્વતી અને મણુપતિને કરેલા નમસ્કારથી સમજાય છે. એની નિરભિમાનતા એણે આરંભની એક ગાથામાં આપી છે; જેવી કે—

“ગુરુ લક્ષ્મિ નિ કેવિ કવિયણુ સરસસુઅત્યા સુહંદબંધયરા ।

એ કંઠકાણિ સંવે કરજીઅલ જોડી પણિમામિ ॥ ૧૬ ॥”

આમ છતાં એ સરસ, સ્વર્ણ, સુહંદ બંધ કાવ્ય અર્પી પણ શકે છે જ; એ એની મહત્તા છે.^૧

ચરિતસામગ્રી:—

૧. સાહિત્ય, વર્ષ ૨૭, સં. સ્વ. હ. ગો. કાંઠાવાળા
૨. ગુજ. સાહિત્ય, મધ્ય. સા. પ્રવાહ. (ગુજ. સા. સંસદ-મુંબઈ)
૩. આપણું લોકવાર્તા સાહિત્ય, શ્રી ભોગીલાલ જ. સાહેસરા કૃત,
(ગુજ. સા. પરિ. ૧૧ મો રિપોર્ટ)
૪. પાટણના ભંડારો-અપભ્રંશ સાહિત્ય. સ્વ. સી. ડી. દલાલ કૃત,
(ગુજ. સા. પરિ ૫ મો રિપોર્ટ)
૫. 'સદયવત્સયરિત', ડૉ. અ. ર. મજમૂદારનું સંપાદન

૧. કવિના કાવ્યના વિષયમાં થોડી વિશેષ માહિતી 'બારમ સી' કાવ્ય, ગીતો વગેરેની માટે જુઓ આપણા કવિઓ, ખંડ ૧ લો, પૃ ૩૧૬-૨૨.

નરસિંહ મહેતા

[વિ. સં. ૧૪૭૭-૧૫૩૬ વચ્ચે]

ગુજરાતી ભાષાને સમૃદ્ધ કરવામાં સ્વતંત્ર પ્રકારનો સૌથી પ્રથમ વિશિષ્ટ વિસ્તૃત પ્રયત્ન કરનારો નરસિંહ મહેતા એની સુંદર કાવ્યપદ્ધતિથી જે પ્રમાણે સાહિત્યજગતમાં વિખ્યાત થયેલો છે તે પ્રમાણે એના જીવનના એણે જ આપેલા પરચાઓથી આસ્તિક જગતમાં પરમ ભક્ત તરીકે વિખ્યાત થયેલો છે. એના વિષયમાં નીચેના પાંચ પ્રસંગ લોકમાં વિખ્યાત છે :

“હાર હુંડી ને મોસાળું, વિવાહ ને વળી આઠ્ઠ,
નરસૈં મહેતાને કૃપા કરી, ઠર્યાં શ્રીદીનાનાથ”^૧

આમાના ચાર પ્રસંગો ઉપર એની પોતાની જ કાવ્યકૃતિ મળે છે, જેમાંના “શામળદાસનો વિવાહ” એ કાવ્યના કર્તૃત્વના વિષયમાં તે કાંઈપણ શંકા અધાપિપર્યંત કોઈના તરફથી ઉઠાવવામાં નથી આવી.

નરસિંહ મહેતાનું મૂળ વતન કવિએ પોતે જ એના નીચેના પદમાં આપ્યું છે :

“ગામ તલાવમાં જન્મ મારો થયો, ભાભીએ મૂરખ કહી મહેણું ફીધું;
વચન વાગ્યું એક અપૂર્ણ શિવલિંગનું, વન માંહે જઈ પૂજન ફીધું.”^૨

એ જ્ઞાતિએ વડનગરો નાગર બ્રાહ્મણ (ગૃહસ્થ) હતો. એના પિતાનું નામ કૃષ્ણદાસ અને દાદાનું નામ પુરુષોત્તમદાસ હતું, ન્યારે એની માતાનું નામ દયાકેર અને ભાઈનું નામ મંગળજી કે જીવણ-રામ કે બસીધર હતું. એનો જન્મ સં. ૧૪૬૬-૭૦માં થયો. માનવામાં આવે છે. એનો કાકો પર્વતદાસ એક સારો ભગવદ્ભક્ત થઈ ગયો છે; એ કાકાને પ્રજુરંમ નરસિંહને લઈને લાગ્યાનું “પર્વતપચીશી”ના કર્તા પર્વતવંશ્ય કવિ ત્રીકમદાસે જણાવ્યું છે

૧. નરસિંહ મહેતા કૃત કાવ્યસંગ્રહ, પ્રસ્તા. પૃ. ૨૧

૨. એજન, પૃ. ૨૫

નરસિંહનાં માતા-પિતાનું મરણ એના બચપણમાં જ થયેલું. એ પછી એ પોતાના ભાઈને ત્યાં રહેતો હતો. નરસિંહ આળસુ અને વિદ્યા તરફ પ્રેમ વિનાતો હતો અને બાવાસાધુઓમાં રખડ્યા કરતો હતો. એમ કહેવાય છે કે એનું સગપણ ૧૧ મે વર્ષે કરવામાં આવેલું, જે પણ એના રખડુવેળાથી તોડી નાખવામાં આવેલું. પાછળથી કોઈ રઘુનાથરામની પુત્રી માણેકબાઈ નામની એક કન્યા સાથે સં. ૧૪૮૪ પહેલાં બચપણમાં એનાં લગ્ન થયાં. લગ્ન થયા પછી પણ એ ભાઈને ત્યાં જ રહેતો ભણવામાં કે કમાવામાં એનું જરાપણ ચિત્ત નહોતું, તેથી એને જોકે ભાઈ ખાસ કાંઈ ન કહેતા, પણ ભાભી તરફથી મહેણાં ભાંભળવાં પડતાં. “શામળદાસના વિવાહ”ના આરંભમાં ભાભી તરફનાં મહેણાંને એણે ઉલ્લેખ કર્યો છે; હારમાળાના આરંભમાં પણ એવો ઉલ્લેખ મળે છે :

“મરમ વચન કલાં મૂજને બાલીએ તે મારા મનમાં રલાં વલૂધી;
શિવજી આગળ જઈ એક મનોરથ, સ્તુત્ય કીધી દિવસ સાત સુધી.”^૧

નરસિંહ રખડ્યા કરતો કે નહિ, એ વસ્તુ ઉપર “હારમાળા”-ના આરંભના પદથી કાંઈકે પ્રકાશ પડે છે :

“બાઈ મુહુનિ હરિ જોવાની દેવ પડી, માહારા નાથનિ ન મૂકું એક ધડી.
વેધલું મન અલગું ન રિહિ : [એહરી] હરજીશું પ્રીત્ય જડી.
આખા દાહાને રલી ખપી આન્યો : [માહરી] બાલીઈ મૂકયું ન પાણી.
મિ જાણ્યું, ધ્રુવ તણી પિરિ કર, બાલી નહીં, ગોરાણી;
નામાનું છાપરાં છાહિ આખ્યું; કબીરાની અવિચલ વાણી.
તે પાંઈ નાં હું હમેસ ભલેગે : છખીલુજી મૂકશિ પાણી.”^૨

બાલી ઉપરાંત બાઈ તરફથી પણ ઠપકો મળ્યાનું એક પદમાં પ્રાપ્ત થાય છે; એ સાથે એના તપ આદરવાના દિવસનું પણ

૧. ન. કા. સં. પૃ. ૭૫

૨. હારસમેનાં પદ અને હારમાળા (કે. કા. શાસ્ત્રી), પૃ. ૩૩

એમાંથી સૂચન મળે છે; વર્ષ ક્યું એ આપણે જોડે નથી મેળવી શકતા :

“માઈ ભોળધર્મ રીચ જ કીધી : નરસિંહાની કહી પિરિ ?

રીસાવ્યો ગ્યો વનમાં; ત્યહાં સેવા સાચી ચિવની કરી.

ચૈત્ર સુદિ સપ્તમી સોમવાર નરસિંહ મન્ય કીધુ બ્યચાર;

તપ માંડ્યું મહા ઉમ્ર મોદ્દ; હું રહ્યો [નિરંતર] વન મોઝારિ.”^૧

[ગણિત કરવાથી ‘ચૈત્ર સુદિ સપ્તમી સોમવાર’ સં. ૧૪૮૪ માં આવે છે તે વખતે સંભવ છે કે એની ૧૪-૧૫ થી વધુ ઉમર નહિ હોય.]

આ આખા પ્રસંગે એના જીવનમાં જગર પલટો આપ્યો છે, એ હકીકત ઉપરના જ પદના ઉત્તર ભાગમાં નીચે મુજબ પ્રાપ્ત થાય છે :

‘ગોપેશ્વરિ’ કહ્યું સ્વપ્ન માંહિ : ‘માગાં તે આપું તુંહનિ.’

મિં માગ્યું : ‘[નયે] સ્વામી, તમનિં વાહલું, તે કિપા કરીનિં દીનિ મુને’

ભોલા ચક્રવર્ત્ય પ્રસન્ન હૂઆ નિ આવી મરતકચ દીનિ હાથ;

સોલ સહસ્ર ગોપીવૃન્દ રમતાં રાસ દેખાડયો વૈકુંઠનાય.

હિત જાણી પોતાના માઠિ મહાદેવ બાધ્યા વચન તે વારિ :

‘નરસિંઆ, તું લીલા ગાજે, ચે કીધી કૃષ્ણ-અવતાર.”^૨

એશક, “શામળદાસના વિવાહ”ના આરંભના પદમાં “હરજીએ ધરી, દીન જાણી કરી, પ્રગટ દરશણ દીધું શ્રલપાણી,”^૩ એમ પ્રકટ દર્શન આપ્યાનો નરસિંહના વચનમાં નિર્દેશ છે. સાંનાં પાંચે પદમાં નરસિંહે પ્રકટ દર્શન કર્યાં એવો ધ્વનિ છે, પણ ફક્ત પદમાં ઉપરની જ મતલબ પાછી વ્યક્ત થાય છે, જે પૂર્વે પાંચમા પદને અંતે એમ છતાં એ જ મતલબનું સમર્થન મળે જ છે; જેવું કે :

“મુહૂર્ત એકમાં ભૂતબ આવીયો, ભાણી આવ્યાં નરસહીયો જાણી”^૪

ભામીનો ઉપકાર માનતાં નરસિંહે “સ્વમ”ની વિમત આપી છે એ ફક્ત પદ આ પ્રમાણે છે :

“ધન્ય ભાણી તમે ધન્ય માતાપિતા, કષ્ટ જાણી મને દયા રે કીધી;
તમારી કૃપા થકી હરિહર ભેટિયા, કૃષ્ણજીએ મારી સાર લીધી.

સ્તુતિ કાધી ઘણી સમરિયા શ્રીહરિ, ગૃહસ્થના ધરમ મરમ આણી;
મંદિર લીધું જહાં નાત છે નાગરી, સુખદુઃખ કરમયા ભોજ નાળી.
લક્ષ્મીનાથની નિત્ય સેવા કરું, સાધુના સાથ જહાં આવે ધાર્ધ;
આણી દયા મન ભાવશું વીનવું, લેય પ્રસાદ કીરતન ગાર્ધ.
પુખ્ત આપ્યું હું ને નાથ લક્ષ્મી તણે, સાચું સુખન મે'હે દ્રવ્ય દીધું.
લક્ષ સેવા તણાં નામ કીરતન કરો, નરસહી'યાને મન લાગ્યું મીઠું." ૧

નરસિંહના જીવનમાં અસાધારણ પલટો અને કવિત્વની સ્ફૂર્તિ
આપણને એણે આપેલાં ઉપરનાં વચનોમાં થયેલી જણાય છે. અહીં
જેવો "સ્વપ્ન" શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે તેવો જ "દિવ્યચક્ષુ"
શબ્દનો પ્રયોગ પણ એણે કર્યો પ્રાપ્ત થાય છે :

"અનાથ હું ને સનાથ દીધો પાર્વતીને નાથ;

દિવ્યચક્ષુ આપ્યાં મુજને, મસ્તક મેલ્યો હાથ." ૨

ઉપરનાં પદોમાં જણાવ્યા મુજબ "ગોપનાથ" મહાદેવના પ્રસંગ
પછી એ ઘેર આવ્યો ત્યારપછીથી એણે સ્વતંત્ર ઘર લઈ રહેવાની
શરૂઆત કરી. એ પ્રભુનાં સેવન અને ભજનમાં જ મસ્ત રહે છે;
સાધુઓનો સત્સંગ કરે છે. એને ગુજરાન ચલાવવાના ય સાંસા છે, પણ
પ્રભુમાં દૃઢ શ્રદ્ધા હોવાને કારણે એ જેમતેમ કરી દહાડા પસાર કરે છે :

"હરિગુણ ગાય ને ન મળે ખાવા તાંહાં, હરિની ઇચ્છા તો સંતોષ લાવી,
કરમયા ભોજ દેહે ભોજવે છૂટકો, નીપજે સરવથા હોય ભાવી.

ઘેર દારા થોક સુંદર સાધવી, હરિઅંશ તો એને અધિક વાહાલો;
નહીં કાંઈ વેગ વિચાર મનમાં ધરે, ન લહે પરપંચ સ્ત્રીનો ચાળો.
એક છે પુત્ર ને એક પુત્રી યર્ધ." ૩

નરસિંહ જૂનાગઢમાં ક્યારે આવી વસ્યો, એ વસ્તુ એના એક
પણ પદમાં સ્ફુટ નથી. એક અજ્ઞાત કવિ જણાવે છે તેમ "ગાર
વરસનો ખાળક એહ, ભુદ્ધિ પ્રકાશ અર્ધ છે જેહ" ૪ એવો નરસિંહ

૧. એજન. પૃ. ૭૭

૨. એજન, પૃ. ૧૪૬

૩. એજન. પૃ. ૭૭-૭૮

૪. ન મ. નું આખ્યાન, પૃ. ૮ અને ૧૮

મહેતો “તળાળના લોક સમસ્ત આવી વસ્યા જૂનાગઢ માંલ”, એ સૌની સાથે જ આવી વસ્યો. નરસિંહ મહેતો જૂનાગઢમાં રહેવા આવ્યો ત્યારે ભાઈભાભી પણ આવેલાં કે નહિ, એ વિશે આપણી પાસે કંઈ પણ પુરાવો નથી.

હવે જૂનાગઢમાં આવ્યા પછી નરસિંહ મહેતાએ, જે પ્રમાણે નાની વયે તળાળમાં ભગવદ્ભજનમાં અને સાધુઓના સમાગમમાં દિવસો વ્યતીત કરવાનું રાખેલું તે જ પ્રમાણે અહીં પણ એ જ પ્રવૃત્તિ આદરી. એના ઇષ્ટદેવ શ્રીદામોદરજી સુવર્ણરેખાના કાંઠા ઉપર દામોદરકુંડને મથાળે એક શિખરબંધ મંદિરમાં બિરાજતા હતા (આ મંદિર જૂનાગઢના ચૂડાસમા રા'મહીપાળે સં. ૧૪૬૯-૭૩માં બંધાવ્યાનો શિલાલેખ મળે છે.) તેમાં નિત્ય દર્શને જવાનું એને નીમ હતું. દામોદરકુંડમાં નિત્ય નાહવા જવાનું વર્ણન “ગિરિ તળાટી ને કુંડ દામોદર ત્યાં મહેતાજી નાહવા જાય” એ પદમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. આ પ્રમાણે એનું જીવન નિયંત્ર દશામાં પ્રવર્તતું હતું. એના આવા વૈષ્ણવી વર્તનથી નાગરજાતિમાં એની ખૂબ હાંસી થતી હતી. એક પ્રસંગમાં તો એ ભજન કરવાને દેદવાડામાં ગયો હતો, ત્યાંથી પાછો ફરતાં—

“બેર પધાર્યા હરિજશ માતા, વાંતા તાલ ને શંખ મુદંગ,
હસિ હસિ નાગર તાળિયો લે છે, આ શા રે બ્રાહ્મણના ઢંગ
મોન ગ્રહીને મેહેતાજી ચાલ્યા, અધવધરાને શો કત્તર દેકે.
જગ્યા લોક નરનારી પૂછે, મેહેતાજી તમે એવા શું ?
નાત ન જાણો ને જાત ન જાણો, ન જાણો કાંઈ વિવેક વિચાર,
ફર જોડીને કહે નરસૈ થો, વૈષ્ણવ તણો મને છે આધાર.”

જેનો વધુ જવાબ ભક્ત આપે છે :

“એવા રે અમો એવા રે એવા, તમે કહો છો વળી તેવા રે,
ભક્તિ કરતાં જો બ્રહ્મ કેહેશે તો કરશું દામોદરની સેવા રે.

|| સઘળા સાથમાં હું એક છુંડો, છુંડાથી વળી છુંડો રે,
તમારે મન માને તે કહેજી, રનેહ લાગ્યો છે મને છુંડો રે.”^૧
નરસિંહની અનેક રીતની પળવણી ટીખળી નાગરો તરફથી
થતી હતી. એક વાર -

“નાગરી નાતના નેષ્ટ નાગર હતા, તીરથવાસીયે પુછું તેહને,
કોઇ છુંડો વિષે દ્વારકા નગરની. ચાલો ભાઈઓ જઈ દ્વાર તેહને.
તે તો બોલિયા ઠગ કરી સક્તવક્ત્ર હરી, કોટિધ્વજ નારસૈયો કાઢાવે,
આડત ચાલે ધણી, શેઠ સમરથ ધણી, એ પેલું ધર કીરતન ગાવે.
તે તો હરખીને ચાલીયા, ધાઈ મંદિર ગયા, વેરાગીઓ મલીને ટાલી.
તિલક છાપાં કર્યાં, હરિમંદિરમાં ધર્યાં, કૃષ્ણકીરતન માંહે રહ્યા ઝકાલી.
નીચા મંદિર ને નિપટ જુનાં ઘણાં, નહીં દ્વારે રીધસિંધ ધર માંહિ.
ચોપડા નહિ, નાણાવટી કાચળી, એકલા મેહેતાજી ગુણ હરિના ગાહિ.

તીરથવાસી તિહાં હરખીને બોલીયા, અમારે શ્રીદ્વારમાં નગર જાવું,
નાહવું છે શ્રીગોમતી, નીરખવા શ્રીજદુપતિ, રાય રણછાડને ચરણે ધાવું.
અમે આવીયા તમ ભણી, ગરથ લીજી ગણી, રૂપૈયા સાતસેહે એક થોકે.
હુંડિઆમણુ ઘટે તે લ્યો રોકડું, દૈયે પત્ર વાંચીને રોકે,
હુંડિઆમણુ તે! નામ છે હરિ તણું, કરવું કારજ તહમો સંત જાણી.”^૨

નરસિંહ મહેતા તીરથવાસીઓને દ્વારકાના શામળશાહ શેઠ જોગ.

૩ ૭૦૦)ની હૂંડી લખી આપે છે, અને—

“તીરથવાસીયો પોહોતા છે પુરીમાં, દ્વારકા નગર સુખધામ ભાળ્યું,
નાહ્યા છે ગોમતી, નિરખ્યા છે શ્રીજદુપતિ, રાય રણછાડને ચરણે ધાવું.
લીધો પ્રસાદ ને’ મન માંહે હરખીયા, ચાલો જઈ યસીયે મધ્ય ચોહોટ.
શામલશાહની પેહેડીયે ભેડીયે, ધન ધડી આપણું સાગ્ય મોહોટું,
ચોક્કમાં જોઈ નાણાવટી કાચળી, એક વણીકને પુછું તેડી :
નારસૈહે નાગરે ગઠ થકી મોકલ્યા, શામલશાહની ફાણુ પેહેડી”^૩

૧. એજન પૃ., ૪૭૧

૨. ગુજરાતી : દીવાળી અંક, ૧૬૨૩, પૃ. ૧

૩ એજન, પૃ. ૨

શ્રીરણુછોડરાયના એક ઉત્સવ ઉપર શ્રીનરસિંહ મહેતાએ હાજરી આપી હતી, જેમાં નરસિંહે આખી રાત્રિ કીર્તનમાં મસ્ત થઈ ગાળી હતી, જેમાં નરસિંહને તૃષા લાગતાં પાણી માગ્યું ત્યારે સખી રતનબાઈએ આવી પાણી પાતું હતું. (આ રતનબાઈ નરસિંહ મહેતાની ચાર ભક્ત સખીઓમાંની એક હતી.) આ પાણી ખુદ ભગવાન રતનબાઈએ આપી પાઈ ગયા, એવી પ્રતીતિ ભક્ત નરસિંહને થઈ હતી, જે એણે એ પ્રસંગનો ચાર પદોમાં ગાઈ છે; જેમકે—

“આ જોને કોઈ હણી રે, આજસ મોડે,
ખાંચે ખાજુખંધ ઘેરખા પુંચી, મનહું મોહું છે એને મોડે.
ઝાંઝર ઝમકે ને વિછુવા ઠમકે, હિંડે છે વાંક અંબાડે.
સોમણ ઝારી તે અતિ રે સમારી, માંહી નીર ગંગોદક તોલે
નરસૈંયાને પાણી પાવાને કારણ, હરિજી પધારચા કોડે.”^૧
“હરિ આચ્યા છે નારીના વેશે રે, એને કોઈ જીવો રે.
શિવ શ્રક્ષા જેનું ધ્યાન ધરે છે, તેને જોઈ જોઈ દુઃખડાં ખુવો રે.
ખંધવ એનો તત્ક્ષણે ઊઠ્યો, આચ્યા મંદિર નળી રે.
રતનબાઈ ધણું વ્યાકુળ ફરે છે, તમે લ્યોને મહેતા જળપાણી રે.”^૨

ઉપરની કહીઓ આ પ્રસંગનો ચિતાર આપે છે. ભક્તનું ભક્તહૃદય કહો કે કવિની પ્રતિભા કહો, એક નવી જ સૃષ્ટિમાં આપણને ઘસડી તન્મય બનાવવામાં એ પૂરતી સફળતા મેળવી ચૂકી છે.

આ બે પ્રસંગ પછી એના જીવનનો ત્રીજો પ્રસંગ તે પુત્રી કુંવરબાઈના સીમંત પ્રસંગે મામેરાનો પ્રસંગ પણ એવી રીતે અચિંત્ય રીતે પાર પડે છે તે. નરસિંહે આ વિશે પણ લખ્યું છે, જે વિશેનાં પદ સ્વતંત્ર તેમ હારમાળાની જૂની વાચનામાંથી પણ મળે છે. સં. ૧૭૦૮માં વિશ્વનાથ જાનીએ “મોસાણુ” લખ્યું છે તેમાં માંગરોળ ગામ અને કુંવરબાઈનો સુંદરજી સસરો એમ લખવામાં આવેલું છે;

હારમાળાની સં. ૧૭૪૩ની પ્રતમાં પૂર્વરંગનાં પદોમાં “મામેરા”નાં પદ છે તેમાં નરસિંહનાં નથી તેવાં પદોમાં જિનાનો^૧ નિર્દેશ છે. “મામેરા”નાં નરસિંહનાં પદોમાં ગામ વિશે કાંઈ કહ્યું નથી. એ પ્રસંગ જિનામાં અને તો જેટલી સંભાવના છે તેટલી જ માંગરોળની પણ છે. “હારમાળા”ના પૂર્વરંગના એક પદમાં તો નરસિંહને પણ જિનાનો કહ્યો છે, જે શક્ય નથી. આવી કાંઈ બ્રાંતિથી કુંવરબાઈનું સાસરું પણ જિનામાં મનાઈ ગયું હોય! વિક્રમના સત્તરમી સદીના જયગાળાનો વિષ્ણુદાસ તો સાસરાનું ગામ “વિજયનગર” કહે છે, જે અત્તાત જ વસ્તુ છે.^૨ વિશ્વનાથ જાનીનું વિધાન ખાસ અવિશ્વનીય લાગતું નથી; સખ્ય કે નરસિંહનો કાકો પર્વત માંગરોળમાં જ રહેતો હતો, એટલે કુંવરબાઈને માંગરોળમાં અનુકૂળતા રહે એ ખાતર ત્યાં વસાવી હોય. છતાં આ વિષયમાં કાંઈ પણ ચોક્કસ વિધાન, જૂના પુરાવાને અભાવે કરી શકાય એમ નથી.

“શામળદાસના વિવાહ”માં ‘મામેરા’ વિશે નીચે મુજબ નિર્દેશ છે :

“એક છે પુત્ર ને એક પુત્રી યદ્ય, તેનું મામેરું પૃથુ” શ્રીહરખીનાથે.” ૩

આ પુત્રીનું નામ “કુંવર” હતું, એ “એક પુત્રી તેનું નામ તે કુંવરી”^૪ એ પ્રસંગે નરસિંહે જણાવ્યું છે. નરસિંહે એ પ્રસંગે નાગરો તરફથી અગવડ વેકી છે, એ વાત “મામેરા”ને લગતાં એનાં જ પદોમાં આપણને મળે છે :

૧. પ્રેમાનંદે જિના સ્તીકાયું છે. કુંવરબાઈના વંશનાં એક રામપ્રસાદ ઓઝા અત્યારે જિનામાં છે. એ ઓઝા કુટુંબ હતું. કુંવરબાઈના સસરાનું નામ શ્રીરંગ મહેતા અને પતિનું નામ વજરાજ હતું. જુઓ. ત્રીકમદાસનાં કાવ્ય, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧૬.

૨. કવિ વિષ્ણુદાસકૃત, મામેરું : પૃ. ૯૩

૩. ન. મ. દા. સંગ્રહ, પૃ ૬૮

૪. એજન, પૃ. ૭૯

“કાણે કહ્યો કપટી, કાણે કહ્યો કામી, કાણે કહ્યો તાલકૂટિયો રે આવ્યો.
આપવા મુકવા નહિં કાંઈ એહને, કાહો રે મામિતું શું રે લાવ્યો ?

ગોપાલજી ! તમચી સક્તિ છિ હોહવી, પણ દાસનિ સદા સોહલી-ધ્રુવ.
તિણિ સમિં પુત્રીઈ વચન એહવું કહ્યું : સસા માંહિ ખેઠો શું તાલ વાયે ?
સાસરા માહરાં માંહિ મિહિણું દિ છે, તે વચન મિં ખમ્યાં ન નયે.
અંગ નિ તાલ અહમ્યો દેહ સાચિ મૂક્યું, ધરણી આકાશ ચવારિ એક યાચિ.
લોકડાં બાલચિ તે પણ સહીચિ, કૃષ્ણજનું ભજન કયમ મેહલ્યું જાચિ ?
તિણિ સમિં વહેવાઈઈ હાસ્ય એહવું કર્યું, મેહલ્યું હજોદક ત્યારિ પાણી.
રાત્રિ દિવસ જ્યેહની સેવા કરાં છાં, સમણ આપણિ તે રે આણી.

ઐત્ર સુદિ દ્વદશી મેઘધરા ચઢી, ગડગડીને ફંડી માહિ વૂંહ,
સમણ ધાતી જ્યેહવો નરસિંહો સૂઝવ્યુ, તેહવો સમસ્ત વૈભવનિ તૂઠો.”^૧

બિના પાણીમાં મેઘથી આવેલા સમોવણને બદલ માનનારા
નાગરભાઈઓએ જ નહિ, વેવાઈએ પણ એની પજવણી કરી, એ વિશે
નરસિંહે જણાવ્યું છે કે—

“ત્યવારિં નાગરે મ્યલીનિં દીગ જ માંડી : કાહો તો એ કપટીનિં સાહીઈ.
કેટલાએક માંહિથી ઈણી પિરેં બાલ્યા : લ્યો તો એહનિં વાહીઈ.

દેવા તોરડા સહજ એશા, જો મન માને તો દરિ આપ જિયસા-ધ્રુવ
કેટલાએક મ્યલી વાત એહવી કરિ; દુષ્ટ બોલિ મુદ્ધ અસત વાણી :
“કામણ મોહણ છિ કાંઈ એહ કનિ, મંત્રનિ બિલિ અણાવ્યું પાણી;

×

×

×

તિણિ સમિ વહેવાઈઈ વિચાર જ કીધો, દીપ આપી આણી ત્યહારે માંડી.

×

×

×

તિણિ સમિ જમાઈઈ વાત એહ ઠી કહી : તાહરી દીક્યરીની સદૃષ્ટ દીક માંડી.
સેહિસ બિ સેહિસ આપું અજીના વૃનિં, રાત્રિ માંહિં પહરો જનાં છાંડી.”

• એ સૌને નરસિંહ જવાબ આપે છે—

૧. હારસમેનાં પદ અને હારમાળા, પૃ. ૫૧. આ પદ વિશ્વનાથ જીનીએ
પણ લીધું છે; ન. મ. આખ્યાન, પૃ. ૬૦-૬૧

“દીકર્યરીનું” હ્યે તે કુચ્છીપાકે જામ; ચાલતું હલાહલ ફણ ખાયે ?
કૃષ્ણ સરખો છે માહરે સખાધર્યો : માહમિરું કીધા વિના નહિ રે જાયે.”૧

અને નરસિંહને તો દૃઢ શ્રદ્ધા છે કે એનું કાર્ય સરી જ જશે, અને—
“ચૈત્ર સુદિ ત્રયોદશી દિવસ સીમન્ત તણો, છાજ માંહિ મહારાજ બિઠો.
નાગર સધલા દ્રેષ કરતા હૂતા, તેણે પણ ચતુર્થ જ-૩૫ દીઠો.
દેવા, ભક્તવચ્છલ સદા જરદ છે સાચું, અવરિ કો દેવનિ હું ન જવાયુ-ધ્રુવ
સાડલાના બૂકયા સહુ લેધ જાયે, તેહનિ જલટ અંગે [કવમે] ન માયે.
એ તો એક અદ્ભુત હોયે અવતારિ; એહની વાત કોણિ ન થાય.
તિણિ સમિં પુત્રીનિ વચન એવું કહ્યું : ‘રખે જાઈ ! કાંઈ મનોરથ રખાયે.
‘નજી’દની નાણદ્રી નામ નાહની જાઈ, કાપડું આપો તો વારુ થાયે.
આપનારો હૂતો તે આપી મૂકી ચાલિઓ, હવિ ગિહિલી ! કાંઈ ન થાયે.
હલસી ચરણોદક ઝાઝાં છિ માહરિ, તે લેવા તણી ખાત્ય થાયે.’
કીધું માહમિરું નિ આરત્ય ભાગી, સહુ કોણે વિશ્વરૂપ દીઠો.
નરસિંઆનિ જયેહવું કીધું માહમિરું, તેહવો સામરત વૈષ્ણવને ત્રૂઠો.”૨

આ જ પ્રસંગે નરસિંહે ભક્તની આર્તિના વિદારક ભગવાનની
ભક્તની મનઃકામના પૂર્ણ કરવાની ધાલાવેલી વિશેનું જે પદ ગાયું છે
તે સુપ્રસિદ્ધ છે : “જિહ્વડકી જિહ્વિયો વેગિ વૈકુંઠપતિ.”

આ પ્રમાણે બધાંની આંખો અંજાઈ જાય છે, તે પ્રમાણે
નરસિંહની પુત્રીના મામેરાનો પ્રસંગ જીકલે છે. “મામેરા”નાં
છૂટાંછવાયાં પદો ઉપરથી આ પ્રસંગ આપણે મેળવી શકિયે છિયે,
જેમાં ઘણી અપૂર્ણતા રહી જાય છે. સંપૂર્ણ પ્રસંગ તો “શામળ-
દાસના વિવાહ”નો મળે છે. ૩૪ પદોમાં નરસિંહે આ પ્રસંગ
વિસ્તારથી ગાયો છે. શામળદાસના જન્મ પછી હૂંડી અને મામેરાના
પ્રસંગ તો વીત્યા; પુત્રની વિવાહ જેવડી ઉમર થઈ. ખાર વર્ષે તો
લગ્ન થઈ જવાં જ જોઈયે. ભક્તને તો ખાતરી જ હતી કે—

“સુત તણું નામ તે દાસ સામળ ધર્યું વિવાહમાં કૃષ્ણ રહેશે સાથે.”૩

૧. હાર. સમે., હા. મા. પૃ. ૫૧-૫૨

૨. એજન, પૃ. ૫૪-૫૫

૩. ન મ કાવ્યસંગ્રહ, પૃ. ૭૮

પણુ—

“ધર અળળા તેનું નામ માણુક વદે, પુત્રી કુંવરનાં કહી જાયે;
સામળદાસ છે નામ કુંવર તણું. જોડ જોતાં કાઠ ન આવે તોલે.”^૧

એવા ભાઈબહેનમાંના મુંદર કૂટડા કુંવરનાં લગ્નના હિંદુસંસારમાં
છીછરેલી માતાને કાઠ ન થાય ? પણ નિર્ધન, શું કરવું ?

“દ્વ.દશ વરસ વીતી ગયાં કુંવરને, કામની આવીને ઊભી પાસે;
આપણું ઘર તો આદિ મોટું ઘણું, નિરધન વિવાહ તે કેમ થાયે ?”^૨

પણુ ભક્ત નરસિંહ તો નચિંત છે :

“કૃષ્ણ મ કર કામની, વાત સુણુ ભામિની, પૂરશે મનોરથ કૃષ્ણ કામી;
ધ્યાન ધર કૃષ્ણનું રાખ મન કૃષ્ણ શું, સાર કરશે નરસહીયાચો સ્વામી”^૩

નરસિંહના સમયમાં ગીરમાં આવેલા વડનગર—આનંદપુરમાં નહિ,
પણુ ઉત્તર ગુજરાતમાં આવેલા મુપ્રસિદ્ધ વડનગરમાં મદન મહેતા કરી
નાગરગૃહસ્થ રહેતો હતો, જે “અધિપતિ રાયતો કહાવે નામી” આ
વખતે વડનગરમાં કોનું રાજ્ય હતું. એ સમજાતું નથી; પણ નરસિંહ
જ ગોરના શબ્દોમાં જણાવે છે કે—

“મદન મહેતા વડનગરમાંહે વસે, વજરછે રાયના સુણારે વાત.”^૪

એને ત્યાં આઠ વર્ષની પુત્રી ચતાં વરની શોધને માટે જુદાં જુદાં
શહેરોમાં પોતાના ગોર દીક્ષિતને મોકલ્યો; પ્રથમ મદન મહેતાએ
“જીરણુધડ તમે જાઓ ચાલી”^૫ એમ કહી વિદાય કર્યો. ગોરે
જૂનાગઢ આવી અનેક નાગરમાં ઘર તપાસ્યાં, અનેક મુરતિયા
જોયા, પણ કાંઈ નજરમાં આવ્યો નહિ. અને

“ધનવંત ત્યાંહાં કુલાચાર દેખે નહીં, નિરધન તે કુલવંત કહાવે.
સામુદ્રિક પણ નહીં તે પુરુષમાં, કોહોજ દીક્ષિત મન કેમ આવે.
પાછા વળી તતજર થયા ચાલવા, ખેસવા વાહન સજ્જ લીધું.
નષ્ટ ત્યાંહાં નાગરી છીધી ત્યાંહાં ઠેકડી, નરસહીયાનું નામ પ્રસિદ્ધ લીધું.”^૬

૧. એજન, પૃ. ૮૧

૨. એજન, પૃ. ૭૮

૩. એજન, પૃ. ૭૮

૪. એજન, પૃ. ૮૦

૫. એજન, પૃ. ૭૮

૬. એજન, પૃ. ૭૮

દીક્ષિતને ગળે વાત બિતરી ગઈ; એણે નરસિંહ મહેતાનું ઘર ખોળી કાઢ્યું અને ભકતના સ્વરૂપને જોયું. એણે “મહેતા તણી ભકિત જાણી,” સામુદ્રિક લક્ષણો જોઈ શામળદાસને ચાંદલો કર્યો અને નરસિંહે કૌશળ પાન “વેહેચીને દીધાં.” હવે ગોર વડનગર પહોંચ્યો અને સગપણની વાત કરી. સાંભળી મદનમહેતા અને એનાં મહેતી ઝાંખાં પડી ગયાં અને—

“વાત કેહેતાં નરનારી ધરણી ઢળ્યાં, સાંભળી ચટકો ચિત્ત લાગ્યો.
ઠાં રે હે દૈવ તે’ દુઃખ અમને કર્યું, ગોર માખાપ થઈ કાઢ્યો ઠગો.”^૧

પરંતુ ગોરે ખુલાસો આપી મન મનાવ્યું અને જાન જોડી લાવવાને કંકાતરી લખી ગોરને આપી વેળાવ્યો. લખતો દિન—

“વઘશાખ સુદ દિન શુભ છે પંચમી, વાર ગુરુ લગ્ન નિરધાર કીધું.”^૨

ભકત નરસિંહને તો ખાતરીજ હતી કે પ્રભુ બધું પાર ઉતારશે. પત્ની બિચારી સગાંવહાલાનાં મોંમન કેમ રાખવાં એની ચિંતામાં પડી, પણ ભકતે એને ખુલાસો કરી આપ્યો :

“શેઠ મમ સામળો સરવથી છે ભલો, રાખ વિશ્વાસ તે દેશે આણી;
નરસહી’યો નાગર રંધ છે ખાપડો, કરશે સંભાળ પે’તાનો જાણી.”^૩

શ્રદ્ધાળુ ભકત દારિકા ચાલી નીકળ્યો. અહીં એણે દારકાપુરીનું કવિતંબરેશું વણુંન અને એનો પ્રભુએ કરેલો સત્કાર સુંદર વાણીમાં આપ્યો છે. એમાં એની કવિપ્રતિભા કહો કે દિવ્યચક્ષુ સુંદર રીતે પ્રવર્તી છે. એ પ્રતિભાબળે એ વચન લઈ આવે છે અને પછી સગાં વહાલાંને તેડી જાન સામદી કરે છે. પ્રભુ એની સાથે છે :

“અંત્રીક્ષ મારગે પલકમાં પરવર્યા, રથ તણી ગર્જના સર્વે જાણી.
અવર ખીનું કોઈ દ્રષ્ટ દેખે નહિ, નરસહી’યો નિરખે સારંજપાણી,”^૪

અને—

“જાર દિવસ થયા જાનને ચાલતાં, આવી પહોંચી વડનગર પાસે.”^૫

ધામધૂમથી, રાજશાહી ઠાઠથી ભક્તપુત્રનાં લગ્ન ગિક્કે છે; મદન મહેતાનો ગર્વ જિનરી જાય છે; લક્ષ્મીની પહેરામણી આપી જન વાળાવે છે :

“વાઝ્યાં નિશાન ને જન ચાડી ત્યાંહાં, સ્વજન કુટુંબને વીદાય કાઢ્યાં.
ચાર જોજન લગી રાયજી આવીયા, મદન મેહેતે તાંહાં શીખ માગી.”

અને—

“નેર દિવસ થયા પછી પૂરણ જન જૂનાઘડ બાહાર આવી.”^૧

નરસિંહે પોતાના જ શબ્દોમાં આ વિવાહપ્રસંગ સુંદર રીતે ગાયો છે. આપણને અવિશ્વાસનું કાંઈ કારણ નથી કે એના પુત્રનું લગ્ન પણ અચિંત્ય મદદે પાર ગિતરું. આમ—ન્યારે ન્યારે નરસિંહને બીડ પડી ત્યારે ત્યારે એને અણુધારી મદદ મળી છે. હાંડી મામેરું અને વિવાહનાં કાવ્યોમાં આ વાત નરસિંહે ચમત્કારી રીતે વર્ણવી છે, જ્યાં સર્વત્ર પોતે એકલો જ ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર કે સાચું સ્વપ્ન અનુભવવાનું જણાવે છે. એની શક્તિઓની આંકણીનો જગર પ્રસંગ એના જીવન સાથે સંકળાયેલો છે, તે જૂનાગઢના રાજ માંડલિકના દરબારમાં નરસિંહના કંઠમાં દામોદર ભગવાને હાર પહેરાવ્યા વગેરેનો છે. એ સમયનાં પદ તે “હારસમેનાં પદ” તરીકે જાહેર હતાં; પાછળથી પ્રેમાનંદના આખાહરણમાં જેમ પુષ્કળ ઘાલમેલ થઈ છે તે પ્રમાણે “હારસમેનાં પદો”માં પણ પુષ્કળ ઘાલમેલ થઈ મળે છે. મૂળ પ્રસંગનાં પદોને વ્યવસ્થિત કરી સૌથી પ્રથમ ૫૦ પદની માળામાં ગૂંથી જણાવ્યું છે, જે પછી ૬૫,

૧. એજન, પૃ ૬૨ આ આખા પ્રસંગમાં વડનગર અને જૂનાગઢ વચ્ચે બાર તેર દિવસનું અંતર લખ્યું છે. જૂનાગઢથી ઉત્તર ગુજરાતના વડનગરને સહેજે એટલા દિવસો લાગે; “ન્યારે ગીરવિભાગના વડનગર= આનંદપુરને એક દિવસથી વધુ લાગે એમ નથી. એથી જ ગુજરાતનું વડનગર જ નરસિંહ જણાવે છે, એ ખુદું છે. એ વખતે ત્યાં કોઈ રાજપૂતનું નાનું રાજ્ય હશે, જેનો મદન મહેતા “વજર” હતો.

૭૬, ૮૪, ૧૦૮ પદની વગેરે અનેક માળાના રૂપમાં પાછળથી ૩૨૬ પદ જેટલે પહોંચી છે. કવિએ મૂળ હારપ્રસંગે જે પદ ગાયાં હશે તે નરસિંહની વાણીના અભ્યાસીઓ તારવી શકે એમ છે. આદિ અને અંતનાં પદ મળે છે;^૧ વચ્ચેનાં ક્યાં ક્રમે હશે એ ન કહી શકાય, છતાં ક્યાં ગાયાં હશે અને ક્યાં નરસિંહની કૃતિ છે, એ મેળવી શકાય છે.^૨

રા'માંડલિક વૈષ્ણવધર્મમાં પ્રેમવાળો હતો. એ સં. ૧૫૦૭માં જૂનાગઢની ગાદીએ આવ્યો. એણે પ્રથમના પંદર દિવસમાં જ એક શિલાલેખ કરી આપી એમાં અમુક દિવસ અમારી-ઘોષણા પ્રવર્તીવી હતી. એનું રાજ્ય સં. ૧૫૨૮ સુધી ચાલ્યું છે કે ન્યારે મહમૂદ બેગડાએ આવી એને હરાવી અમદાવાદ લઈ જઈ મુસલમાન બનાવ્યો, અને જૂનાગઢનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું. કોમના ચડાવ્યાથી સં. ૧૫૧૨માં રા'એ નરસિંહને પકડી મગાવ્યો અને એના ભક્તત્વની ખાતરી માટે, 'દામોદર ભગવાન આવી હાર આપી જાય તો તું સાચો' એવું કહી રોકી રાખ્યો. નરસિંહની જ વાણીમાં એ પ્રસંગ નીચે મુજબ મળે છે :

“હુરીજન લોક કહિ, નરસિંઓ લંપટી; વાઘતી વાત રાજ્યે નાણી.
 હુષ્ટને વચન મંડવિક વિહૂવલ થયુ કિહિ: લ્યાલો નરસિંઆનિ આંહાં તાણી.
 શીઘ્ર સેવક નરસિંઆનિ સ્થાવિઆ. કિહિ મહિપાલ તૂંનિ દાસ કરીઇ.
 તાહરિ પ્રીત્ય દામોદરશૂં બ્યહૂ, માગી લિ હાર જ્યમ અહમ્યો લહીઇ.
 તે માટિ કંઈ વીનતી, ત્રીકમા, પાલશે જરફ તો કાજ થાશિ.
 અલ્લિ નરસિંઓ: તૂં ભક્તવચ્છલ સદા હક કરશે તો [મુઝ] પ્રાણુ નશિ.”^૩

૧. જુઓ “હારસમેનાં પદ અને હારમાળા” ઉપોદ્ધાત, પૃ. ૩૦-૩૨

૨. બુદ્ધિપ્રદાશ વ. ૮૪ માં આ લેખક તરફથી ૨૯ પદ એવાં શોધાયેલાં છપાયાં છે (પૃ. ૩૨૫ વગેરે). ‘હારસમેનાં પદ’ અને ‘હારમાળા’ની બીજી આવૃત્તિમાં બધી જ વાચનાઓ આપવામાં આવી છે.

૩. હા. સમે. ને હા મા પૃ. ૫૭, ૩

પુષ્કળ સ્તુતિ કર્યા પછી દામોદર ભગવાને હાર પહેરાવ્યો અને નરસિંહે ગાયું કે—

‘દામોદરે ક્રાધી દયાઃ મુગટ સહિત મુનિ આપ્યો હાર.
બાહુબન્ધ બિહિરખા આપ્યા, ત્રિભુવન વરત્યો જોજોદાર.
રાજ, વં ગિહિલો થયો છાં ખર્જુ લેધનિ આવ્યો સંગ્ય,
જો વહાલાશું રંગભરિ રમતાં, તે ગોપાલજીઆં રાખ્યો રંગ.’ ૧

અને આ પ્રસંગ ક્યે દિવસે બન્યો એની તોંધ એક પદમાં સચવાઈ રહી છે. બંધી હારમાળાઓની વાચનાઓમાં આ પદ પાઠ-બેઠથી મળી આવે છે :

“સંવત પન્નર ખારેતર, સપતમી અને સોમવાર રે;
માર્ગશીર્ષ-અઞ્જુઆલિ પજે [આ] નરસિંનિં આપ્યો હાર રે.” ૨

સં. ૧૫૧૨ના માગસર સુદિ ૭ ને સોમવારે આ પ્રસંગ બન્યો છે. પાછળની પ્રતોમાં માસમાં ફેરફાર મળે છે, પણ નરસિંહના એક પદમાં મૃગશીર્ષ નક્ષત્ર આચમવા બન્ય છે એવો ઉલ્લેખ મળે છે, જે માગસર વિના ન સંભવી શકે :

“જગ્યનાં જદવા ! રાત્ર થોડી રહી,
મંડલિક રા મુનેં બીહવરાવે
અરુણ હરિયો અને હરજુલી આચમી,
તુંડને તોય કરુણા ન આવે.” ૩

નરસિંહના જીવનમાં અનેક અવનવા પ્રસંગ બન્યા લોક-પરંપરાએ ઊતરી આવ્યા છે. અત્યાર—સુધીના કવિઓમાં પહેલો નરસિંહ જ એવો મળે છે કે જેના ચરિત્રને વસ્તુ તરીકે સ્વીકારી એના જીવનના પ્રસંગોને ગોવિંદ, વિષ્ણુદાસ, કૃષ્ણદાસ, વિશ્વનાથ જાની, પ્રેમાનંદ, હરિદાસ વગેરેએ કાવ્ય રચ્યાં છે, જેમાં અનેક ચમત્કાર આપવામાં આવ્યા છે. શરૂઆતમાં ગણાવ્યા તેમાંના ચાર પ્રસંગનાં

નરસિંહે કાવ્ય લખ્યાં છે, તેમાં આવતી હકીકત એની પોતાની આપેલી છે. એ પ્રસંગોનું આલેખન એની કવિપ્રતિભાનું શ્રેષ્ઠ પ્રતિબિંબ છે. એનાં ચરિત્રાત્મક કાવ્યો સિવાયનાં એનાં કાવ્ય-સુદામાચરિત્ર, ચાતુરીઓ, રાસસહસ્રપદી, શૃંગારમાળા, વસંત-હિંડોળાનાં પદ, કૃષ્ણજન્મસમેનાં પદ, ઉપરાંત છૂટાંછવાયાં ભક્તિ-જ્ઞાન-વૈરાગ્યનાં પદ એની પ્રતિભાનો આખાદ નમૂનો છે.^૧ કાવ્યની દૃષ્ટિએ એણે જે કાર્ય કરી બતાવ્યું છે તેની હરોળમાં ઊભવાને હજી સુધી એક પણ ગુજરાતી કવિ બહાર આવી શક્યો નથી; માત્ર એની સાથે સરખામણીમાં ‘‘દયારામ’’ને મૂકી શકાય. નરસિંહે શૃંગારરસ પરા કોટિએ ગાયો છે. એના ઉપર એમાં ‘‘જયદેવ’’ની છાંડી છાપ છે. પોતે કૃષ્ણની કીડાઓમાં સાથે હોવાનું કવિપ્રતિભાથી ચીતરે છે.

નરસિંહનું ઐતિહાસિક જીવનચરિત્ર જોટલું મળે છે તેનું સૂચન ઉપર કરવામાં આવ્યું છે, તે (૧) તળાબમાં જન્મ, (૨) માતા-પિતાનું બચપણમાં ગુજરી જવું, (૩) ભાઈ-ભાભીને ત્યાં રહેવું, (૪) ૧૧ વર્ષની ઉંમરે લગ્ન, (૫) પત્ની માણેકબાઈમાં કુંવર-બાઈ અને શામળદાસનો જન્મ, (૬) દેશવાડનો પ્રસંગ, (૭) કોઠની મસ્કરીનો ભોગ થતાં નરસિંહ હૂંડી લખી આપે છે તેનો દ્વારકામાં સ્વીકાર, (૮) કુંવરબાઈનો માંગરોળમાં મામેરનો પ્રસંગ, (૯) કીર્તનમાં મરત થયેલાને કોઠ જલ પાછ ગયાનો પ્રસંગ, (૧૦) શામળદાસના વિવાહનો પ્રસંગ. અને (૧૧) હારનો પ્રસંગ. આ એનાં કાવ્યોમાંથી આપણે મેળવી શકીએ છીએ. સં. ૧૫૧૨ પછી આપણને એના વિષયમાં કશી માહિતી મળતી નથી. એ સં. ૧૫૩૬ આસ-

૧. એને નામે ચડેલાં ‘ગોવિંદગમન’ અને ‘સુરતસંગ્રામ’ પ્રેમાનંદદિને નામે ચડાવેલાં બનાવટી કાવ્યોમાંનાં છે ‘દાણ્ડીલા’ પણ એવી જ શંકાર્પદ કૃતિ છે.

પાસમાં ગુજરી ગયો, એટલાં વર્ષ એણે જૂનાગઢમાં જ ગાળ્યાં કે અન્યત્ર એ વિશે સધ્ધર કશી માહિતી નથી મળતી.

એના જીવનમાં જ્ઞાતિબંધુઓનો ત્રાસ એણે સારી રીતે સહન કર્યો છે. મામેરા-હૂંડી-હારના પ્રસંગ વગેરેનાં મૂળમાં જ્ઞાતિબંધુઓનો હાથ એની વાણીમાં સ્પષ્ટ છે. એના જીવનમાં દેહવાડામાં જવાનો પ્રસંગ ખાસ ધ્યાન એણે છે, એ માટે એને જૂનાગઢના નાગરોએ જ્ઞાતિબંધુહિષ્કૃત કર્યો કહેવાય છે. કદાચ આવાં કારણોએ એને જૂનાગઢ છોડાવ્યું પણ હોય. એનો કાકા પર્વત મહેતા માંગરોળમાં રહેતો હતો, વળી વિંશનાથ બનીના જણાવ્યા પ્રમાણે કુંવરપાઈનું સાસરું પણ માંગરોળમાં હતું. તેથી કાકાને ત્યાં એ જઈ રહ્યો હોય. માંગરોળનું જૂનું સ્મશાન અત્યારે પણ “નરસિંહનું સ્મશાન” કહેવાય છે, એ જોતાં એનું જીવન માંગરોળમાં વીત્યું હોય તો એ સંભવી શકે એમ છે.

નરસિંહ મહેતાના જીવનના વિષયમાં શ્રદ્ધેય હકીકતોને અભાવે એના સમયનો નિશ્ચય કરવામાં પણ મતભેદ ઊભા થયા છે. નરસિંહ ભક્તિમાર્ગીય-કવિ છે. એનાં કાવ્યોમાં વિશિષ્ટ પ્રકારની ભક્તિ અને વિશિષ્ટ પ્રકારનું વેદાંતજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. એના ઉપર કાઈ સંપ્રદાયની છાપ હાવા કરતાં ભક્તિના વિષયમાં ભાગવતાદિ પુરાણોની અને જયદેવના “ગીતગોવિંદ”ની સ્પષ્ટ અસર છે; વેદાંત મત એ વલ્લભાચાર્યના શુદ્ધાદ્વૈત મતને લગતો સ્વીકારે છે; જેમ કે—
“વેદ તો હમ વદે શ્રુતિ સ્મૃતિ સ્થાપ દે, દનક કુંડળ વિશે ભેદ ન્હોયે.
ઘાઠ ધરિયા પછી નામરૂપ જુજુઆ, અંતે તો હેમનું હેમ હોએ.”^૧

શ્રીવલ્લભાચાર્યની સીધી અસર નરસિંહમાં ક્યાંય પણ નથી આવતી. ભક્તિસંપ્રદાયની એક પ્રણાલિકા ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રમાં કાઈ ચાલતી હશે, જેની સ્વતંત્ર અસર એના પર થઈ છે. “વિષ્ણુ-

સ્વામી"નો વૈષ્ણવ સંપ્રદાય જૂનો છે. એની અસર સૌરાષ્ટ્રમાં હતી કે નહિ એ જાણવામાં નથી. પણ એ સાથે ત્રણ જૂનાગઢમાં જ દામોદર ભગવાનનું સુપ્રસિદ્ધ મંદિર ઉપરાંત પુષ્કળ વિષ્ણુમંદિરો સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલાં હતાં. વળી નરસિંહ 'વિકૃત' શબ્દનો પણ પ્રયોગ કરે છે, 'હારસમે'ના પ્રસંગમાં મરાડી છાંટનું પદ ગાય છે. પોતાની છાપમાં 'ચા' પ્રત્યય પ્રયોગે છે, અમંગની સાથે મળી જાય તેવાં જૂલણાનાં હજારો પદ-પ્રભાતિયાં રચે છે, તે મરાડી સંતો સાથેનો સંબંધ કહી શકે. એટલે વૈષ્ણવ ધર્મ એક પ્રકારનો હતો તો ખરો જ. સં. ૧૪૭૧ આસપાસ "સમરારાસુ"માં જૂનાગઢના વર્ણનમાં "દામોદરુ હરિ પંચમઉ"નો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે; એટલે એટલા જૂના સમયમાં "દામોદર"નું મંદિર અને તેથી જ વૈષ્ણવ ધર્મનો એક પ્રકાર ત્યાં હોવાની પૂરતી શક્યતા છે.

નરસિંહનો સમય વૃદ્ધમાન્ય, ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે, સં. ૧૪૭૦-૧૫૩૬ સુધીનો છે. નરસિંહમાં ભક્તિની જ્વાળા ક્યાંથી ફૂટી, એ વિષયમાં ચર્ચા કરતાં ડૉ. આનંદશંકર બા. દ્રુવે, ચૈતન્યાનુયાયી ૩૫ ગોસ્વામીના 'વિદ્યધમાધવ' (૨. સં. ૧૫૮૯)માં ગોપીશ્વર મહાદેવની આજ્ઞાથી નાટક-રચન થયાનો ઉલ્લેખ મળતાં અને એમાં રાધાની સખીઓનાં નામ મળે છે તેને મળતાં નામ નરસિંહની કૃતિઓમાં મળતાં હોવાથી નરસિંહે ગોપનાથ મહાદેવની કલ્પના અને તદનુકૂલ ભક્તિમાર્ગીય કાવ્યરચના કરી, એવી સંભાવના આપી.^૧ એ ઉપરથી શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીએ ચર્ચા ઉપાડી.

શ્રી મુનશીએ પોતાની બધી દલીલોનો સાર નીચે મુજબ કાઢ્યો છે: "[૧] હાલ મળતી સામગ્રીઓ જોતાં નરસિંહ મહેતાના જીવનનું અન્વેષણક્ષેત્ર સં. ૧૪૭૦ અને સં. ૧૬૭૫ વચ્ચે મુકી શકાય.

[૨] સં. ૧૪૭૦ થી ૧૬૦૦માં હસ્તીમાં આવેલો કોઈ પણ સમકાલીન પુરાવો નથી કે જ્યાં નરસિંહના જીવન અને કવન વીશે પરાક્ષ પણ ઉલ્લેખ હોય, અને બધી જ સામગ્રી એની અસરથી અસ્પૃષ્ટ રહે છે. [૩] સં. ૧૫૬૭માં એક સળળ પણ નકારાત્મક પુરાવો એના પુરોગામીત્વની વિરુદ્ધ છે (ગોવિંદદાસના કડછાનો). [૪] સં. ૧૬૧૬, ૧૬૨૧ અને સં. ૧૬૨૪માં નરસિંહની હસ્તીનો અને 'મામેરૂ' ને 'હુંડી'ના પ્રસંગના પહેલા આધાર મળ્યા કહેવાય છે, આ આધાર પાયા વગરના છે. છતાં આ અરસાથી મોડો નરસિંહનો જીવનકાલ ન જ લંબાવાય. એટલે એનો જન્મ આશરે સં. ૧૫૮૦થી મોડો તો ન જ મૂકી શકાય [૫] સં. ૧૬૫૦ થી ૧૬૬૦ સુધીમાં સંશયથી અગ્રસ્ત એવો એનો પહેલો ઉલ્લેખ મળે છે. [૬] સં. ૧૭૦૦ થી ૧૭૨૫ સુધીનો હારમાળાની રચનાનો સમય આજે ગણી શકાય. [૭] સં. ૧૭૦૦માં નરસિંહની કીર્તિ આખા ગુજરાતમાં અને ઉત્તર હિંદમાં પ્રસારેલી માલમ પડે છે. એ જ અરસામાં માંડલિક સાથેની સમકાલીનતાનો પ્રસંગ માન્યતામાં આવેલો દેખાય છે. [૮] આખ્યાનનું સ્વરૂપ, ઢાળ, ઉલ્લેખો વગેરે પરથી નરસિંહની કૃતિઓમાં સં. ૧૬૦૦-૧૭૫૦ના સમયની લાગે છે. એની કૃતિઓ પર સં. ૧૫૦૦ના સાહિત્યની છાયા નથી. (દ) વૃંદાવનનીય ભક્તિ જે સં. ૧૫૫૦ પછી પ્રગલ્ભ થઈ તેની અસર નરસિંહ પર સ્પષ્ટ જણાય છે. આ સાબિતી. જોતાં...(ઘ) નરસિંહના કવનકાલની મર્યાદા સં. ૧૫૬૯-૬૫ થી પહેલાં અને સં. ૧૬૩૪-૯૦ની પછી ન હોઈ શકે; (ઙ) અને પરિણામે, એનો જન્મ ૧૫૩૦થી વહેલો ને ૧૫૮૦થી મોડો ન હોઈ શકે.^{૧૧}

શ્રીયુત મુનશીએ આ પ્રશ્નને બહુલાવ્યા પછી સ્વ. શ્રી નરસિંહરાવ દિવેટિયાએ પણ સ્વતંત્ર ચર્ચા ઉપાડી હતી. એમણે વસનજી માધવજી-ભાપણે ૧૯૩૦માં આખ્યાં તેમાં ત્રીજા ભાષણમાં આ ચર્ચા આપી છે. એ પૂર્વે "વસંત"માં થોડી ચર્ચા એઓ તરફથી આપવામાં

આવેલી. એમણે શ્રી. મુનશીની દલીલોમાં આવતા ડો. આનંદશંકર દ્રુવના મનના ઉદ્દેશને ઉદ્દિશ્નિત કરી રાધાની સખીઓ ચંદ્રાવલી, લલિતા, વિશાખાનો નરસિંહ મહેતાએ ‘સુરતસંગ્રામ’ માં ઉપયોગ કર્યો છે, આ સખીઓનાં નામ જ્યદેવના ગીતગોવિંદમાં નથી મળતાં, એટલે ડો. આનંદશંકર દ્રુવ જણાવે છે તેમ નરસિંહને એ નામ “ઉજ્જવલનીલમણિ”માંથી મળ્યાં હોય એમ કહે છે, અને શ્રી. મુનશીએ રજૂ કરેલા ગોવિંદદાસના કડછામાંના નકારાત્મક પુરાવાને તેમજ હારમાળાની એક હાથપ્રતમાં શ્રી. મુનશીએ સં. ૧૫૭૨માં હારપ્રસંગ થયાનો પુરાવો વાંચ્યો છે, તેને આગળ ડરે છે.^૨ શ્રી મુનશીને મળતી કેટલીક દલીલો પછી એમણે એક ઉપયોગી વિષય ચર્ચ્યો છે; તે એ કે નરસિંહની પેઢીઓનું વંશવૃક્ષ મળે છે. જેમાં “પર્વત-પત્નીશી”ના કર્તા ત્રીકમદાસ કવિનો જન્મ સં. ૧૭૭૦માં આપવામાં આવ્યો છે; નરસિંહ મહેતાના કાકા પર્વત મહેતા (કે જેના કુળમાં દસમા પુરુષ તરીકે ત્રીકમદાસ થયેલ છે તે) નો જન્મ સં. ૧૪૩૩ માં મૂકવામાં આવ્યો છે અને નરસિંહ મહેતાનો સં. ૧૪૬૯માં. હવે જો દરેક પેઢીને ૩૦ વર્ષની મધુવામાં આવે તો પર્વતના જન્મનું વર્ષ ૧૪૯૦ આવે, જે પર્વતના જન્મવર્ષ કરતાં ૫૭ વર્ષ આ યાજ્ઞ આવે છે.^૧ આ ગણતરીને લક્ષ્યમાં લેવામાં આવે તો નરસિંહ મહેતાને પણ ખસેડવો જોઈએ. બીજી દલીલ એ કરવામાં આવી છે કે એ કુળની અવટંક “પંડ્યા” લખવામાં આવી છે, એ અવટંક “નાગર ગૃહસ્થ”ની ન હોઈ શકે. ત્રીજી એક દલીલ એમણે “વિદ્વલ” શબ્દના પ્રયોગ વિશે કરી છે, અને એ સાથે “ના” પ્રત્યયનો નરસિંહે ઉપયોગ કર્યો છે, તે મૂકી છે.^૧

આવી રીતે નરસિંહ મહેતાને સમયચ્યુત કરવાને દલીલો પેશ કરવામાં આવી છે. કોઈ પણ જાતની કલ્પનાનો આશ્રય કર્યા વિના જ એ બધી દલીલોનો ટૂંકમાં નાચે મુજબ નિવેડો લાવી શકાય એમ છે :

[૧] હાલ મળતી સામગ્રીઓ જેતાંયે નરસિંહનો સમય સં. ૧૪૭૦-૧૫૩૬થી આ બાજુ લાવવાનું કોઈપણ કારણ નથી; મળતું કે હસ્તલિખિત સાહિત્ય નરસિંહનું એટલું જૂનું ન મળ્યું હોય તોયે એવા ધતર પુરાવાઓથી નરસિંહને આ બાજુ નહિ લાવવો પડે

[૨] નરસિંહનાં જીવન અને કવનનો પરોક્ષ કે પ્રત્યક્ષ કોઈ ઉલ્લેખ જોમ નથી, તે પ્રમાણે સુપ્રસિદ્ધ બાલણનો પણ પરોક્ષ કે પ્રત્યક્ષ કોઈ પુરાવો નથી કે એ એના સમયમાં થયો હોય. એની પણ “કાદંબરી”ની સૌથી જૂની હાથપ્રત સં. ૧૬૭૨ની જ મળી છે. એનું નળાખ્યાન એક સં. ૧૫૪૫ની છાપનું છે. પણ એના વિષયમાં વિદ્વાનો શંકા ધરાવે છે. એવી જ સાલ હારમાળા તો આપે છેજ, છતાં એને પૂર્વપક્ષી પ્રમાણ તરીકે નથી સ્વીકારતા. નળાખ્યાનની સાલ તો પ્રમાણ તરીકે ન પણ સ્વીકારાય. પરંતુ એ શોધવું જરા પણ મુશ્કેલ નથી કે નરસિંહની કાવ્યપદ્ધતિનું બાલણ અને જૂનાગઢના શ્રીધર વગેરેએ અનુસરણ કર્યું છે. (એ નીચે પ્રસંગે અત્રાવીશ.) શ્રીધરનો સમય સં. ૧૫૬૫ જ નક્કી છે, એટલે નરસિંહને એના પછી મૂકવાનું તો કારણ નહિ રહે.

[૩] સં. ૧૫૬૭નો શ્રી. મુનશીને એક સમળ પણ નકારાત્મક પુરાવો મળ્યો છે, તે ચૈતન્યના પ્રવાસની કહેવાતી હકીકતને સાચવતો “જોવિંદદાસનો કડછો” નામક બંગાળી ગ્રંથ. પણ આર. સી. મજમૂદારે એ વસ્તુ સિદ્ધ જ કરી આપી છે કે એ કડછો તદ્દન બનાવટી વસ્તુ છે^૧ અને ૧૯મી સદીની કૃતિ છે. એની વિગતોની નિમૂલતા વિશે શ્રી. નટવરલાલ ઇચ્છારામ દેસાઈ એ સારો પ્રકાશ પાડ્યો છે.^૨ ચૈતન્ય અહીં આવ્યા ત્યારે જૂનાગઢમાં કોઈ મીરાંજી બ્રાહ્મણને ત્યાં ઊતર્યા

૧. એજન, પૃ ૪૬

૨ એજન, પૃ ૫૫, અને બંને પરિશિષ્ટો : પૃ ૫૬ થી ૫૭

૧ જુઓ ડ્રાબંડ ત્રૈમાસિક : વર્ષ ૧ : અંક ૪ : પૃ. ૪૪૮-૫૪

૨. નરસિંહ મહેતાના કાવ્યકાનો ઉકેલ પૃ. ૫૧-૫૨

હતા, વગેરે તદ્દન પોકળ વાર્તાઓ પાછળના કોઈ એ અબળપ્તે ચલાવી છે. આમ સખળ નકારાત્માક પુરાવો સ્વયં જ નષ્ટ છે, જે નરસિંહને ખસેડવામાં કાંઈ પણ કામ લાગે તેવો નથી.

[૪] સં. ૧૬૧૬, ૧૬૨૧, ૧૬૨૪માં નરસિંહની હસ્તીના આધાર સધ્ધર નહિ લાગવા છતાંયે શ્રી. મુનશી નરસિંહને સં. ૧૫૮૦ થી “મોડો તો મૂકવા ચાહેતા જ નથી. નીચે ખતાવવામાં આવશે તે પ્રમાણે સં. ૧૫૩૬ થી આ ત્યાજૂ મૂકવાની જ જરૂર નહિ રહે.

[૫] સં. ૧૬૫૦ થી ૧૬૬૦ સુધીમાં સંશયથી અગ્રસ્ત એવો એનો પહેલો ઉલ્લેખ મળે છે. પ્રસિદ્ધાસ આરોટનો સં. ૧૬૨૧ નો અતે શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના પ્રપૌત્ર શ્રીકલ્યાણરાયજીનો સં. ૧૬૪૯ આસપાસનો “પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદા”માં રૂદાની પ્રસિદ્ધેષુ મહેતા નરસિંહા-સ્થાવિષુ એવું જે વાક્ય મળે છે, તે. પછી તો હાથપ્રતો જ મળે છે, એ પૂર્વે ગોવિંદે અતે ખંભાતના વિષ્ણુદાસે “મામેરુ” રચ્યાં છે, તે સં. ૧૬૨૪ થી ૧૬૫૬ વચ્ચે પડે છે; તેથી વિષ્ણુદાસના આરંભના સમયમાં છેક ખંભાત સુધી તો નરસિંહ મહેતાના ચમત્કારિક જીવનની વાતો પહોંચી ગઈ હતી; જે નરસિંહના જીવન-કાળમાં જ પ્રચલિત થાય એના કરતાં લગભગ ૫૦ વર્ષ ઉપર તો જરૂર જ સોરઠમાં પ્રચલિત હોવી જોઈએ; જેને માટે બીજાં ૩૦-૪૦ વર્ષ અવશ્ય એ ચમત્કારના રૂપમાં વ્યાપક થવાના સમય તરીકે સ્વીકારવાં જોઈએ.

[૬] હારમાળામાંનાં “હારસમેનાં પદ” નરસિંહનાં હોવામાં શંકા નથી. એ ઘાટી એની જ છે એની અનેક વાચનાઓ થઈ છે, તે જ મૂળપદોના નરસિંહકર્તૃત્વ માટે પર્યાપ્ત છે. સં. ૧૬૭૫ની હાથપ્રતમાં માંડલિક છે; એટલે એનાથી જૂના સમયમાં માંડલિકની વાત નાખી સંભવે. પણ એમ કહેવા કારણ નથી, કેમકે નરસિંહ મહેતા ચમત્કારો પોતાની વાણીમાં આપ્યા છે, તે “હારસમે”માં શા માટે ન આપે ?

[૭] સં. ૧૭૦૦માં આખા ભારતવર્ષમાં નરસિંહની કીર્તિ વ્યાપક થઈ ગઈ હતી, એ જેમ સ્પષ્ટ છે તેમ વિષ્ણુદાસને કારણે સં. ૧૬૦૦માં એ સારાએ ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રમાં વ્યાપક થઈ ગયો હતો, જે એના મરણ પછી ૪૦-૫૦ વર્ષ માગી લે જ છે. માંડલિક સાથેની સમકાલીનતાનો પ્રસંગ ઉપજાવી કાઢવામાં આવ્યો હોય, એ માટે પણ એ ઉપજાવી કાઢવાનાં સમય અને નરસિંહના થયા વચ્ચે સારો એવો સમય વીતી ગયો હોવો જોઈએ. સં. ૧૬૭૫ની હાથપ્રતમાં^૧ “હારમાળાનાં પદો”માં “માંડલિક”નો ઉલ્લેખ મળે છે; એમાં છૂટાંછવાયાં સાત પદ છે, જેમાં એક પદમાં “કેશવે કંઠિથી હાર કરિયો વડો, ત્રેમિ આરોપ્યુ નરસૈંઅ-ગ્રીવા”નું પ્રાપ્ત છે. હારસમેનાં પદો “હારમાળા” ની ૫૦-૬૫-૭૬ વગેરે ક્રમની માળામાં સંમિલિત થયા પૂર્વે દેશમાં પુષ્કળ વ્યાપક હતાં, જેનો અન્યાન્ય આખ્યાનકારોએ “હારમાળા”ની ઉત્તરોત્તર વાચનાઓ તૈયાર કરવામાં ઉપયોગ કર્યો.

[૮] આખ્યાનનાં સ્વરૂપ ઢાળ ઉલ્લેખો વગેરે પરથી નરસિંહની કૃતિઓ ૧૬૦૦-૧૬૫૦ના સમયની માનવાનું શ્રી. મુનશીને યોગ્ય લાગ્યું છે, પણ જેઓ આદિલકિતયુગના સાહિત્યથી પૂર્ણ પરિચિત છે તેઓને તો જરા જેટલી શંકા નથી કે આખ્યાનનાં સ્વરૂપ-ઢાળ નરસિંહનાં શરૂનાં છે. નરસિંહે પ્રધાનપણે જૂલણા અને ચોપાઈ દાવટી (હરિગીત અને સ્વૈયાની ચાલવાળી)માં પદ અનાવ્યાં છે. એનાં લાંબાં કાવ્ય પણ પદોના રૂપમાં જ છે; એણે સાદી આખ્યાનપદ્ધતિ સ્વીકારી છે. એની કઈ કવિતામાં પ્રૌઢ આખ્યાનપદ્ધતિ દેખાય છે? નરસિંહ ઉપર જ્યદેવના “ગીતગોસિંદ”ની મુખ્યત્વે અસર છે. જ્યદેવે પ્રયોજેલી ચોપાઈદાવટી એણે અપનાવી છે, તે સાથે જૂલણા ૩૭ માત્રાનો એણે સ્વીકાર્યો છે. એ પદ્ધતિ ગુજરાતી કવિઓને, જરાયે અજાણી નહોતી. નીચેની કેટલીક ઉપયોગી હકીકત એ માટે અહીં આપું છું :

(૧) સં. ૧૩૭૧ લગભગમાં રચાયેલા અંબદેવસૂરિના “સમરારાસુ” કવિ જેને ‘ભાષા’ કહે છે, તેમાં ૧૨ પદોમાં રચાયેલા છે, જેમાં જુદા જુદા દાળ મળે છે. એમાં એક આદમી ભાષા આખી જૂલણામાં છે નવ કડીની :

અલક અલક સહિયડે સેતુનિ, ચડિય એ ।
આદિનિણુ પત્રીઠ અગ્નિહ જેઠસકં એ ।
માહસુદિ ચક્રદસિ દુર દેસ તર
સંધ મિલિયા તહિં અતિ અળાહ ॥૧૧॥”^૧

(૨) “હંસાવલી” કાર અસાધિત સં. ૧૪૨૭માં રચેલી ‘હંસાવલી’માં નરસિંહનાં જેવાં “દોહા”નાં ત્રણ વિરહગીત પ્રયોજ્યાં છે.

(૩) સં. ૧૪૩૨માં મેરુનંદન નામના જેન કવિએ ૪૪ જૂલણાનો એક “વીવાહલઉ” રચ્યો છે.^૨

(૪) બાલણમાં આપણને પ્રૌઢ આખ્યાનકાળનો આરંભ મળે છે. એનો દશમસ્કંધ જેતાં પદપ્રકાર અને કડવાપ્રકાર બંનેનું સંમિશ્રણ મળે છે. આ પદપ્રકાર ભાવણે રવીકાર્યો છે, એ એક આશ્ચર્યકારક વાત નથી લાગતી? આપણે મોહમાં ભાવણને એનું પ્રચારકત્વ અપિયે, પણ માંડણ અને ભીમે સં. ૧૫૫૦ પહેલાં પદ પ્રયોજ્યાં છે, એને લક્ષ્યમાં લખ્યે એ સાથે સમરારાસુ કાન્હાદે વીર-સિંહના ઉષાહરણ, કર્મણના સીતાહરણ અને જનાર્દનના ઉષાહરણમાં પદપ્રયોજના જોઈએ તો સ્પષ્ટ થશે કે નરસિંહની પદ્ધતિ એ સમયમાં પ્રચારમાં હતી જ. એના જૂલણા માટે છેક ૧૭મી સદીના ગોપાન્નદાસ સુધી આવતી કાંઈ જરૂર નથી.^૩ સં. ૧૫૦૦ના સહિત્યનો જેને

૧ પ્રા. ગૂળ દાબ્યસગ્રહ (ગા. એ. માળા) ૫ ૨૪, છેલ્લી કડી
“તેરઘડહતાર તીરથ-રુદ્ધાર ઘડ, ન દક જવ રવિસસિ ગયાણ”

૨ જેન ગૂ. કવિઓ, ભાગ ૧ લો, ૫ ૧૮-૧૯

૩. આ વિષયમાં વિસ્તાર “હા. સ., હા. મા.”ની પ્રસ્તાવનામાંથી મળી શકશે.

વ્યાપક પરિચય છે તેઓ નરસિંહમાં નવ્યતા જોઈ શકે એમ નથી, કેમકે નવ્યતા સ્વીકારવા જતાં ભીમે 'હરિલીલા'માં યોજેલી પદ-પદ્ધતિનો પણ બહિષ્કાર કરવાની સ્થિતિમાં આવી પડાશે. સં. ૧૪૨૭માં અસાધતે 'હસાહિલી'માં, ૧૫૧૨માં પદ્મનાભે 'કાન્હડદે પ્રબંધ'માં, સં. ૧૫૨૦ આસપાસ વીરસિંહે 'ઉપાહરણુ'માં, ક્રમંભે સીતાહરણુમાં, અને સં. ૧૫૪૮ના ઉપાહરણુના કર્તા જનાર્દને તો આકર્ષક સ્વરૂપે પદરચના પ્રયોજી છે. છેલ્લામાં જનાર્દને લીધેલ સાંકળી એને નરસિંહની પદ્ધતિની આ બાજુ ખેંચે છે, જે નર-સિંહને એ પૂર્વે મૂકવા પર્થાપ છે.

નરસિંહની પદપદ્ધતિ બહુ નથી સ્વીકારાઈ એનું કારણ તપાસિયે તો માલૂમ પડશે કે ભાલણુ સિવાયના પછીના યુગના કવિઓ સામાન્ય માણુમદ્દ જેવા છે, તે ભાલણુની પ્રૌઢ આધ્યાત્મિક પદ્ધતિ જ સ્વીકારી શાંત બેઠા છે; છતાં જૂનાગઢના શ્રીધર અડાળખથી રહી શકાયું નથી અને એણે "ગૌરીચરિત્ર" સ્પષ્ટ રીતે નરસિંહની "ચાતુરી"ઓની પદ્ધતિએ લખ્યું છે. હજી પણ ઘણી કૃતિઓ અધારામાં છે. અહીં ઉદાહરણુ તરીકે સં. ૧૪મા શતકના યુગને મૂકી શકાય. સોમેશ્વર પછીના કાળને શ્રી. મુનશીએ Period of Chaos-અંધકારયુગ કહ્યો છે, જેમાં અત્યારે ૨૦-૨૫ કૃતિઓ મળે છે. મુનિશ્રી જિનવિજયજીને એ જ ગાળાની ૩૦૦ જેટલી જૈન પદ્યકૃતિઓ હાલમાં મળી છે. એ પ્રસિદ્ધિમાં આવશે, ત્યારે જેમ આખ્યાનયુગને અંધકારયુગમાંથી બચાવી લેવાયો પુષ્કળ કાવ્યકૃતિઓ મળવાથી, તેમ એ યુગને પ્રકાશ-યુગ કહેવો પડશે; એ જ પ્રમાણે આદિભક્તયુગની વિશેષ કૃતિઓ મળતાં નરસિંહની કાવ્યપદ્ધતિનો પ્રચાર કેટલો થયો એ સમગ્રી શકાશે.

[૨] આ બધાં તો ગૌણ છે, પણ મોટો સવાલ સ્વ. ડૉ. આ. બા. ધ્રુવે રજૂ કર્યો છે તે નરસિંહમાં ચૈતન્ય સંપ્રદાયની અસરનો છે. આમ આનવામાં 'રાધાની સખીઓ' કારણભૂત બની છે એ સાથે ગોપનાથ

મહાદેવવાળો પ્રસંગ નરસિંહના જીવનમાં સંકળાયેલ છે તેને મળતી એક હકીકત ચૈતન્યના શિષ્ય ૩૫ ગોસ્વામીના વિદગ્ધમાધવ (૨ સં. ૧૫૮૯)માં મળ્યો છે. ૩૫ ગોસ્વામીના “ઉન્નવલનીલમણિ”માં ગોપી-યૂથોની વાત લખતાં—

તત્ર શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધાસ્તુ રાધા ચન્દ્રાવલી તથા ।

વિશાખા લલિતા ર્યામા..... ॥

એ પ્રમાણે “વિદગ્ધમાધવ”માં પણ કેટલીયે ગોપાંગનાઓનાં નામ મળે છે. નરસિંહ ઉપર ચૈતન્ય સંપ્રદાયની અસર માનવાને અને ૩૫ ગોસ્વામીના “વિદગ્ધમાધવ”માંના મહાદેવની વાતને નરસિંહના જીવનમાં આરોપવાને આપણે સં. ૧૫૮૯ (કે જે “વિદગ્ધમાધવ”નો રચનાકાળ છે તેના)થી પછી નરસિંહને ઘડેલવો પડશે. એને માટે એના જન્મ પણ સં. ૧૬૦૦ નજીકમાં ખેંચવો પડશે, જે શ્રી. મુનશીને તદ્દન સંભત ન થાય. સાથે ચૈતન્યની સૌરાષ્ટ્રમાં અસર વ્યાપક થવાનો એક પણ સધ્ધર પુરાવો નથી. ઊત્તરું, દક્ષિણની વારકરી વિઠ્ઠલભકિત, ઉપરાંત રામાનંદ અને શ્રીવલ્લભાચાર્યની અસર ઐતિહાસિક રીતે આવે છે; તો “રાધાની સખીઓ” અને “ગોપીશ્વર” મહાદેવ ખાતર જ નરસિંહને એના સમયથી ચતરાવવો શા માટે જોઈયે ?

ખરું જોતાં નરસિંહ વિદગ્ધમાધવ કે ઉન્નવલનીલમણિથી જરા પણ વાકેફ નથી, કેમકે વાકેફ હોય તો એ બધી સખીઓને શા માટે કાવ્યમાં ન અપનાવે ? એણે તો દેશમાં પ્રસિદ્ધ સખી-નામે જ લીધાં છે.

સુરતસંગ્રામની —

“મોહિની, સોહિની, ગર્વિણી, દોહિની કેમ રેહે લલિતા તેના સ્વાયે વાશ. ચંદ્રિકા ચંદ્રાવળી, મોહિની મહામતી, તહીં વયરયા વિશાખાનિ આવી.”

અને ગોવિંદમનની—

“રાધ રાધા ચંદ્રલાગા, ત્યાંની ત્યાં જોસી રહી.” (પદ ૪ યુ.)

આ મોટા ભાગની ગોપાંગનાઓ તો બનાવટી પાછળથી ઊભી કરેલી છે, જેનો પણ ૩૫ ગોસ્વામીની ગોપાંગનાઓ સાથેયે મેળ નથી.

વસ્તુસ્થિતિએ નરસિંહ ઉપર નથી ચૈતન્યનો અસર કે નથી વલ્લભાચાર્યની અસર; એ પૂર્વેનો જ ભક્તિમાર્ગ એણે જોયો છે. એના ચાતુરીના ૧ લા પદમાં “અલ્પવાદ” શબ્દ આવે છે તે શ્રી-વલ્લભાચાર્યનો “અલ્પવાદ” નથી; અને ૧૦ માં પદમાં તો “પ્રેમમારમ” એવો પાઠ મળે છે જ, જ્યાં પ્રસંગ જોતાં શ્રીવલ્લભાચાર્યનો લાક્ષણિક “પુષ્ટિમાર્ગ” અંધ બેસતો નથી જ, જે શબ્દ પાછળથી ઘૂસ્યો જણાય છે. “શ્રીવલ્લભાચાર્ય” અને શ્રીવિઠ્ઠલનાથજીની વધાઈ”ના ટહેવાતા પદમાં ૨૭ અને ૪થી કડી ચોખ્ખી રીતે પાછળનો ઉમેરો છે; ઐતિહાસિકતા એમાં પ્રાપ્ય નથી. એને સ્વ નરસિંહરાવભાઈએ આગળ ધરી નરસિંહને ખસેડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, તે નથી જ. વાજખી નહિ જણાય.

આમ શ્રી. મુનશીની દલીલો કાંઈક હિતાવળને કારણે થયેલી હોવાથી એમણે આપેલા નિર્ણયને સ્વીકારવાનું સાહસ કરી શકાય એમ નથી.

શ્રી. નરસિંહરાવે વંશવૃક્ષનું પ્રમાણ એક પેઢીએ ૬૦ વર્ષની ગણતરીએ આપ્યું છે. એ રીતે માત્ર ૬૩ વર્ષ ગણતાં જ ખાસાં ૪૫ વર્ષનો ફેર પડી જાય એમ છે. સં. ૧૫૦૧માં પર્વત મહેતાની હયાતી એના એક વંશજ ત્રીકમદાસે જ “પર્વતપત્નીશી”માં સ્વીકારી છે. એક નાગર કવિ વલ્લભદાસે આ વર્ષ ૧૪૮૪માં આપ્યું છે, તેને વાજખી સ્વીકારતાં તો સ્વ નરસિંહરાવની દલીલ તૂટી પડે છે. પણ એ વર્ષની વાત કરતાં વલ્લભદાસ કરતાં પર્વતના વંશજ ત્રીકમદાસની સંકીર્ત વધુ વાજખી ગણાય.

‘આ’ પ્રત્યયનો પ્રયોગ મરાઠીની અસર નથી, એ વસ્તુ સ્વ. નરસિંહરાવ ભાઈએ બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે, પણ “હારસમેનાં પદો”માં

ખેત્રણ પદમાં મરાઠીપ્રયોગ આવે છે, એ બતાવે છે કે નરસિંહ તત્કાલીન મરાઠી સંસ્કારોથી જાણીતો ખરો. એમણે નરસિંહની કૃતિમાં “વિકલ” નામના પ્રયોગ વિશે શંકા ઉઠાવી છે. એ એમને નરસિંહને આ તરફ ખેંચવા ઉપયોગી થાય, એ પૂર્વે જ જણાવ્યું જોઈએ કે ભીમે “હરિલીલાષોડશકલા”માં એ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો જ છે; એટલે નરસિંહના વૃદ્ધમાન્યકાળમાં ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રમાં “વિકલ” શબ્દ “પરમાત્મા”ના જ અર્થમાં વ્યાપક થઈ ચૂક્યો જ હતો. *

નરસિંહ મહેતાની ભક્તિ અને વેદાંતસિદ્ધાંતનો શો પ્રકાર છે, એ અહીં જાણવો અવાશ્યક છે, કેમકે એક સ્વતંત્ર પદ્ધતિનો મુખ્યત્વે એ ઉત્પાદક હોઈ અને પછીના પદકારો ભાલણ વગેરેને પરાક્ષ રીતે પ્રેરણા દેનારો હોઈ એ સાથે ગુજરાતી ભાષાનો એક સ્વતંત્ર કાવ્ય-પ્રકાર વિસ્તૃત સ્વરૂપે તો સૌથી પ્રથમ જૈનેતર એ જ કવિ પાસેથી મળતો હોવાથી એની ઉપયોગિતા અત્યંત છે. *

નરસિંહ ત્રેમલક્ષણા ભક્તિમાં માને છે :

“નંદના નંદશું નેહ જેને નહીં. તે રે માનવ ખરચાન તોલે. ૨

ત્રેમલક્ષણા ભક્તિ કેવળ અનન્યાશ્રયમાં માને છે. એને એના માનેલા પરમતત્ત્વ સિવાય બીજું કંઈ ગમતું નથી. એને માનવી દેહની સાર્થકતા કૃષ્ણાશ્રય-કૃષ્ણભજનમાં જ રહી છે :

“સાધુ સાચે ભજો, ચરણ ગોવિંદનાં, માનવી દેહ તે તત્ત્વ કહિયે,
કૃષ્ણ કહો કૃષ્ણ કહો, વળિ વળિ કૃષ્ણ કહો, કૃષ્ણ કહેતાં સુખ કહિયે;
કૃષ્ણ સેવા તણી અમર ધમ્મા દરે, મૂઠ મતિ માનવી કાંઈ ન જાણે;
કૃષ્ણનું નામ રખે હૃદયથી વીસરે, ધન્યમાં ધન્ય કૃષ્ણ જ પ્રમાણે,

૧. નરસિંહને મળેલો જૂલણા-નામદેવના અલંગોમાં એવી ઘાટીમાં પ્રયાજાયો છે આ વિશે જુઓ ગુજ. સા. રેખાદર્શન, પૃ. ૭૨ વગેરે.

૨. ન. મ. કા. સંગ્રહ પૃ. ૪૭૫

જેને જોવા મહામુનિજન વન ભમે, તે વિકૃતો વનમાં ગાયું ચારે;
ભણે નરસૈયો જે ચતુર નર તે ખરો, અહરનિય કૃષ્ણ શ્રીકૃષ્ણ ધારે.”^૧

પ્રેમના જ પ્રાણલ્પની વાત નરસિંહના હૃદયમાં ઘોળાયા કરે છે.
એ જાણે કે એને નથી મળ્યો, તેથી પ્રભુ પાસે યાચી રહ્યો છે :

“પ્રેમરમ પાને પું મોરના પીછધર, તત્ત્વનું હું પણ તું છ લાગે
દૂળળા ઢોરનું કુશકે મન ચળે; ચતુરધા મુક્તિ તેઓ ન માગે.
પ્રેમની વાત પરીક્ષિત પ્રીછયો નહિ, શુદ્ધએ સમજી રસ સંતાડયો,
જ્ઞાન વૈરાગ્ય કરિ ગ્રંથ પૂરો કર્યો, મુક્તિને માગું સુધો દેખાડયો.
મારીને મુક્તિ આપી ઘણા દૈન્યને, જ્ઞાની વિજ્ઞાની બહુ મુનિ રે જોગી.
પ્રેમને જોગ તો પ્રજ્ઞતાણી ગોપિકા, અવર વિરજા કોઇ ભક્ત ભોગી”^૨

વર્ણુ ને આશ્રમના ધર્મ વગેરે કરતાંયે ભક્તિ પ્રાપ્ત છે એ વાત
એણે એના એક પદમાં જણાવતાં કહ્યું છે કે—

“વર્ણના ધર્મ ને કર્મ કરવાં યજ્યાં, મર્મ જાણ્યો ત્યારે ભર્મ ભાગ્યો.
શ્રીરાધિકા કૃષ્ણ ભજ સચ્ચિદાનંદને, તેથી નથી કાંઈ ધર્મ આઘો.
મનુષ્યને કર્મ કરવાં ઘટે જ્યાંલગી, ત્યાંલગી ભક્તિને ભેદ અળગો.
ભાવે ગોવિંદમાં ભજન ભેટી રહ્યો એક કપાસના જઈને વળગો.”

x x x x

મારે તો આશરો એક હરિ નામનો, છક આઘ્યો હવે ક્યારે જઈએ
ભણે નરસૈયો એ નામને આશરે, નામ ને મૂર્તિમાં લીન રહીએ.”^૩

અને ભક્તના હૃદયને ચતુર્વિધ મોક્ષની પણ ધમ્મી નથી. એ
એક જ વસ્તુ ચાહી રહ્યો છે; અને તે એ કે—

“ભૂતજ ભકિત પદારથ મોહું બ્રહ્મ લોકમાં નાંહી રે,
પુણ્ય કરી અમરાપુરી પામ્યા અંતે ચોરાસી માંહી રે.
હરિના જન તો મુક્તિ ન માગે. માગે જન્મોજન્મ અવતાર રે,
નિત્ય સેવા નિત્ય કીર્તન આચ્છવ નિરખવા નંદકુમાર રે”^૪

૧ એજન, પૃ. ૪૭૬ અને સરખાવો કેશવદાસનું “કૃષ્ણકીડાકાવ્ય”-

સર્ગ ૪૦ માનું છેલ્લું ધન્યાશ્રીનું શૂલણાનું પદ

૨ એજન, પૃ. ૪૬૮ ૩ એજન, પૃ. ૪૮૩

૪ એજન, પૃ. ૪૬૯

નરસિંહ પરાતપર પરતત્ત્વ તરીકે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ નંદકુમારને સ્વી-
કારે છે; મળની ગોપાંગનાઓ જે રીતે અનન્ય આશ્રયથી ભગવાનમાં
પ્રેમ કરતી હતી તે પ્રકારના નિર્દોષ પ્રેમની જ અંખના અને ધાદાવેલી
સેવે છે. એને નથી સમાજની પરવા કે નથી કુટુંબકળીલાની; એના
જીવનકાળ દરમ્યાન જ એનાં પત્ની અને પુત્ર-પુત્રી આ લોક છોડી
આત્મા જાય છે એનો એને શોક નથી; માત્ર એક તમન્ના છે
ભગવદ્ભજનની :

“કુળને તજશે ને હરિને ભજશે, સેહેશે સંસારનું મહેલું રે.

સણે નરસૈયો હરિ તેને મળશે, બીજા વાતે વાહણ વોહણું રે.”^૧

નરસિંહ નવધાભક્તિના પ્રકાર નથી ખતાવતો; એ તો સામુ-
દાયિક સ્વરૂપમાં નવેના એકત્વમાં રાચી રહ્યો છે. એનું જીવન
વૈષ્ણવતામય જ છે. એનાથી ગાર્થ જવાય છે કે-

“વાસ નહિ જ્યાં વૈષ્ણવ કેરો ત્યાં નવ વસિયે વાસડિયાં.

શ્વાસોચ્છવાસ હરિસ્મરણ ન કરે જો શ્વાસ ધમણ કેરી શ્વાસડિયાં.

જીસલડી જપમાળા ન જપે તો જીસલડી નહિ ખાસડિયાં.

જન્મ તેનો નહિ લેખામાં, જે ન કહેવાય હરિદાસડિયાં.”^૨

પરંતુ ભક્ત નરસિંહ નયો ભક્ત નથી, એ જ્ઞાની ભક્ત છે;
પ્રભુના માહાત્મ્યજ્ઞાનથી વાકેફ છે. આ વસ્તુ એનાં વેદાંતવિષયક પદોમાં
તરી આવે છે :

“અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક તું શ્રીહરિ, જૂજવે રૂપે અનંત વાસે.

દેહમાં દેવ તું, તેજમાં તત્ત્વ તું, શૂન્યમાં ચળદ યથ વેદ વાસે.

પવન તું, પાણી તું, ભૂમિ તું બૃધરા, વક્ષ યથ કૃણી રહ્યો આદારો.

વિવિધ રચના ધરી અનેક રસ લેવાને સિવ યદી જીવ યથો એ જ આરો.

વેદ તો એમ વદે, શ્રુતિસ્મૃતિ શાખ દે, કનકકુંડલ વિષે લેદ નોદોયે.

ધાટ ધડિયા પછી નામરૂપ જૂજવાં; અંત્યે તો હેમનું હેમ હોયે.”^૩

અને

“જગીને જોઈ તો જગત દીસે નહિ, લાઘમાં અરપટા ભોગ સાસે.

ચિત્ત ચૈતન્ય વિલાસ તટ્ટપ છે; બ્રહ્મ લટકા કરે બ્રહ્મ પ્રાસે

પંચ મહાભૂત પરિબ્રહ્મ વિષે લપન્યાં આણું આણુંમાંહિ રહ્યાં રે વળગી.

કુલ ને કળ તે તો વૃક્ષનાં જલ્લવાં, યડ થકી ડાળ તે નહિ રે અળગી ” ૧

નરસિંહ કનકકુંડલનું દૃષ્ટાંત આપી અવિકૃતપરિણામવાદની રૂપરેખા આપણી સામે રજૂ કરે છે. આખો આ સમગ્ર વિલાસ પરબ્રહ્મનો છે; “વિવિધ રચના કરી અનેક રસ લેવાને” એ વૈદિક ઔપનિષદ સિદ્ધાંત આપણી સામે એ મૂર્ત કરે છે. જીવ જગત અને બ્રહ્મની અનન્યતા જ એને અભિમત છે. આદિ-મધ્ય અને અંતમાં એક અનન્ય બ્રહ્મ જ અવશિષ્ટ છે, એ વસ્તુ એણે ખતાવી છે:—
“દેવા આશ્ર તું, મન્ય તું, અંત્ય તું ત્રીકમા, એક તું એક તું એક પોતે
અખિલચો બ્રહ્મ બ્રહ્માદિ નવ લહે. ભૂરથા માનવી અન્ય ગોતે ” ૨

એણે—રાધાકૃષ્ણની રંગારિક લીલા તન્મયતાપૂર્વક ગાઈ છે. એના હૃદયમાં એ તદ્દન નિર્દોષભાવે સ્ફુરી છે. એ એ જ રીતે માને છે. એમ માનવામાં એને ભાગવત પદ્મપુરાણ વગેરે પુરાણો અને જ્યૈષ્ઠના ગીતગોવિંદનો ટેકો છે.

નરસિંહની કવિતા આપણને કોઈ નવા-જ-રાહ હિપર-લઈ જાય છે. એ કાંઠે બેસી છળછળિયાં નથી કરતો, પણ ઘૂનામાં પડી પાણીની અગાધતામાં પાણી સાથે એકરૂપ થઈને એ મહાલે છે. ચાતુરીએ એના આગ્રાદ નમૂના છે. એનું સ્વપ્નપ્રતિભાતત્વ આપણને બૂલ ખવડાવી દે છે. એનાં દિવ્યચક્ષુ આપણને એની પ્રતિભાના ઉદાત્ત કળનો અનુભવ કરાવવામાં એવી તો તદ્રૂપતાથી લસડી જાય છે કે “દિવેટિયા” સાથે આપણે પણ અનન્ય થઈ એ કૃષ્ણકીડાના આનંદના અનુભવમાં એકતાન થઈ જઈએ છીએ. એ એની પ્રતિભા ત્યારથી માંડીને આજની ઘડી સુધી ખીજા કોઈ પણ કવિમાં આપણને શોધી નથી

જડતી. એનું આખું કાંઈ એક કાવ્ય લો કે એક પદ લો, આપણને એક સરખી રીતે એ પરવશ કરી દે છે.

આ મહાન કવિનાં એના સમયની અસલ ભાષામાં આપણને કાવ્ય નથી મળતાં. એના સમયમાં ભાષાનું એક સ્વરૂપ, જેને હું ‘મધ્યકાલીન ગુજરાતીની પ્રથમ ભૂમિકા’ કહું છે, તે હતું. જૂનાં રૂપોની સાથે નવાં રૂપ સારા પ્રમાણમાં વધરાવા લાગ્યાં હતાં. નરસિંહના જ અંધનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કરવામાં આવે તો એના ભાષાસ્વરૂપનો આછો પરિચય આપણે જરૂર મેળવી શકીએ. એવો પ્રયત્ન આ લેખક તરફથી એની “રાસસહસ્રપદી”નાં પદો જે ૧૧૩ જેટલાં મળે છે. તેના સમુદ્ધારમાં કરવામાં આવ્યો છે, એના સમયનું એ ભાષાસ્વરૂપ, લેખનમાં નહિ પણ ઉચ્ચારણમાં હશે, એમ સમજીને. લેખનમાં તો મ. ગુ. પ્રથમ ભૂમિકાનાં લાક્ષણિક રૂપ પ્રયોજાતાં હતાં, પણ વાણીમાં વિકૃતિ-અર્વાચીનતા તરફનું વલણ આવી ચૂક્યું હતું. આ વસ્તુ મારા તરફથી એની “હા.સ., હા.મા.”ની પ્રસ્તાવનામાં ખતાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. છતાં જૂની પ્રતોના અભાવે નરસિંહની ભાષાનું અદ્ય સ્વરૂપ તો આપણે મેળવી નથી જ શકતા.

નરસિંહ—“નરસૈયો ભક્ત હરિનો” સોરઠનું જ નહિ, સૌરાષ્ટ્રનું જ નહિ, પણ સારાયે ગુજરાતનું એક અદ્વિતીય કવિરત્ન, સાથે ભક્તારત્ન થઈ ગયો છે. એની યાદમાં આજે એનો અક્ષરદેહ અને જૂનાગઢમાંનો મજેવડી દરવાજો આવેલો એનો ચોરો છે. અક્ષરદેહમાં પણ ઘણું જાણું છે. સ્વ. ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈએ મહેનત ન કરી હોત તો આજે આપણી પાસે એનાં છૂટાંછવાયાં પદ સિવાય કાંઈ જ ન હોત..

સોરઠી જીવનમાં નરસિંહે એક નવીન પ્રકાર ઉપજાવ્યો એ નિત્ય સેવા, નિત્ય કીર્તન અને નિત્ય ઓચ્છવ. એના તૂટક પદસંગ્રહોમાં રાગવાર, ઉત્સવવાર એનાં પદ મળી આવે છે. શ્રીવશ્વભાયાયજીના વિદ્વાન પુત્ર શ્રીવિક્રમેશ્વરે ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રમાં સેવાપ્રકાર વૈષ્ણવ મંદિરોમાં ચાલુ કર્યો, તેમાં એ પદો સૂરદાસ વગેરેનાં વજ્રભાષાનાં

પદો સાથે સંકળાયેલાં મળે છે, એ આપણને પુષ્ટિમાર્ગની પહેલાં જ એ પદોનો પ્રચાર અને કવિહૃદયની વાજળી પિછાણની જખર શાખ પૂરે છે.

એણે આ પદોમાં આપણને મહત્વના કાવ્યબંધ-દેશીબંધ આપ્યા છે. જ્યદેવના મુખ્ય દેશીબંધ તો એણે અપનાવી જ લીધા છે; પણ એ સમયે ગુજરાત-સોરાષ્ટ્રમાં જે બંધ વ્યાપક હતા તે પણ સાચવ્યા છે. જૈન કવિઓનાં કાવ્યોમાં છૂટક પદોની દેશીઓ, ભલે એના ઉપર રાગનો નિર્દેશ ન હોય, એવી આવે છે. જૈન કવિઓમાં જે વૈવિધ્ય આપણે મેળવિયે છિયે તેટલું આપણને નરસિંહનાં પદોમાં મળે છે.

“સમરારાસુ”ની ખીજ દેશીઓ જુદી જ છે, જેનો નરસિંહમાં પ્રયોગ નથી જણાતો. એને બદલે જ્યદેવની પદ્ધતિ નરસિંહે મોટે ભાગે સ્વીકારી છે; જોકે દોહાના બંધવાળી દેશી આ બંનેમાં તેમજ ‘અસાધત’માં સામાન્ય છે. આમ નરસિંહ ગુજરાતીમાં બે દેશી ઉપરાંતની ખીજ દેશીઓ નવી જ આપે છે જેનું પછીથી ભીમ-કર્મણ જનર્દન બાલણ કેશવદાસ-માં ઠીક ઠીક અનુકરણ પ્રાપ્ત થાય છે. ચરિતસામગ્રી.—

૧ ગુજ. ભાષાના માર્ગસૂચક રત્નો—દી બ, ૬ મો. ઝવેરી

૨ Gōj & its Literature by K. M. Munshi

૩ Poets of Gujarat by G. M. Tripathi

૪ Gōj Lang & Lit by N. B. Divetia

૫ નરસિંહ મહેતા કૃત કાવ્યસંગ્રહ (ગુ. પ્રિ. પ્રે મુંબઇ)

૬ હારસમેનાં પદ અને હારમાળા—કે. કા. શાસ્ત્રી

૭. રાસસહસ્રપદી—કે. કા. શાસ્ત્રી

૮. ત્રીકમદાસનાં કાવ્યો—શ્રી. ન. ઈ. દેસાઈ

૯. વસંત વધે ઝલુ-૪ થુ

૧૦ નરસૈયો-ભક્ત હરિનો—શ્રી. ક. મા. મુનશી

૧૧. પ્રાચીન ગુજર કાવ્યસંગ્રહ (ગા. ઓ. માળા વડોદરા)

૧૨. પં. રા. પ્રા. ગુ કાવ્યો—(ગુ. વિ. સ. અમદાવાદ)

૧૩. નરસિંહ મહેતા: એક અધ્યયન—કે. કા. શાસ્ત્રી

૧૪. ગુજરાતી સાહિત્યનું રેખાદર્શન કે. કા. શાસ્ત્રી

મયણુ

[સં. ૧૫૦૦ લગભગમાં હયાત]

“ચૈશ્વંતચિલાસ” વગેરેમાં છે તેવો શબ્દાલંકારચાતુરીનો એક નાનો ખીજો નમૂનો “મયણુ છંદ” એ નામે ૩૪ કડીના નાના કાવ્યમાં આપણને મળે છે. કાવ્ય અઘાપિ અપ્રસિદ્ધ છે.^૧ શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીએ એ કાવ્યના વિષયમાં ઉપયોગી માહિતી આપી છે તે ઉપરથી એના વિશે થોડી માહિતી આપણને મળે છે. એ છંદનો કર્તા કાર્ત્ત “મયણુ ખમ્ભ” છે. એ ક્યારે રચાયું એ જાણી શકાતું નથી. નીચે નમૂનો અપાશે, તેમાં જણાતા ભાષાસ્વરૂપથી એ મધ્ય. યુ. ની ૧લી-૨જી ભૂમિકાની કૃતિ છે; એટલે સં. ૧૪૫૦-૧૫૦૦ લગભગમાં આ કૃતિ રચાઈ હોય. કવિએ આ કાવ્યમાં મર્યાદામાં રહી સંલોગ શૃંગારનું વણું ન આપ્યું છે :

“એહ નિ દંત તુહ વયણિ, એહ નિ કાજલ તુહ નયણે,
એહ નિ હાર તુહ કાંઠિ, એહ નિ ઝંઝર તુહ ચરણે,
અજ્ઞ અ પ્રેમલ એ જાંઘ, રસ છહિલ મનમોહન.
અજ્ઞ ગલઘ કંચૂક, ભીડિ ચૌવન તન સોહન.
કલસ કુચ વામી ન કિકં, મયણુખંભ તુ નતિય ધમ.
હે સખી ! સયલ આસરણ માહિ, દૈવિ ન સરજિહ તિથિ તિમ.
દત ખંડિ ઠરવતુ, અવર નેહર હુતાશન.
મોતી ખપાર સમુદ્ર ઘસી પરિમલહ કરાસન.
કંચૂ ખંડવિખંડિ, લેલ વણિ સોવિન વન્નક.
કાજલ અગનિ પ્રજ્જલિહ, તુહ મઠિ નયણે દિનક.
એહ કલસકુલ ધણુ કુટ્ટીક, ચક્ર પયરિ ભમાવીક.
એતલા તરખ જુ નહુ તવિહ, તુ મુઝ પાસિ ન આવિક”^૨

૧. વડો. પ્રા. વિ. મં.—સં. નં. ૬૦૯૦

૨. દ્વા. યુ. ત્રે. ૧:૯૪, પૃ. ૩૨૫-૨૬

કવિએ બંધ તરીકે છપ્પય સ્વીકાર્યો છે. આ છપ્પય આપણે છેક “ઉવએસમાલાકહાણ્યછપ્પય”માં^૧ જોઈએ છિયે, કવિએ આમ પ્રચલિત છંદ પ્રયોજ્યો છ પણ એણે શામળમાં મળે છે તેવી રીતે પોતાની છાપ આપવાનો ક્રમ પણ સ્વીકાર્યો છે. છેલ્લી કડી જુઓ :

“ખાલી ખલિ નિઠર વચણ રવણિ રાવણશિરખંડણ;
ગજગતિ ગરુડાગામિ, કાંતિ કંસાસુર-વિહંડણ.
ખાલી ખલિ છેતરણ દૈવિ દૈતાંદ નિહંદન
મધુરિ વાંચિ મહિમાણિ, મુહવિ અસુરાં સંતાપણ.
કમલપણિ કમલવાસ હરિ, મુઝ મનિ ભામિનિ-ભયહરણ,
માનિનિ મયજી ઇમ ઉચ્ચરધ, હરિલંકા હિવ હરિશરણિ.”^૨

કવિએ કૃષ્ણ-રાધાનો શૃંગાર ગાયો છે. આ કવિએ આ સિવાય કોઈ ખીજું કાવ્ય લખ્યાનું જાણ્યામાં નથી. પોતાના કાવ્યને એ “છંદ” નામ આપે છે; સાથે એના ઉપર “અવહટ્ટ”ની ચારણી અસર “તપ્પ” વગેરે શબ્દોમાં દેખાય છે; પણ એ બ્રાહ્મણ છે, એ પ્રથમની કડીમાં જ સ્પષ્ટ છે.

ચરિતસામગ્રી:

૧. ફાળંસ ગુ. સ. ત્રૈમાસિક, ૧૯૬૪-૫: અંક ૩ નામાં આવેલા.
- શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીના ‘નરસિંહયુગના કવિઓ’વાળો લેખ

૧. પ્રા. ગુ. કા. (ગા. ઓ. માળ), પૃ. ૧૧-૨૭

૨. ફા. ગુ. ત્રૈ, ૧૯૬૪, પૃ. ૩૨૬

પદ્મનાભ

[સં. ૧૫૧૨માં હયાત]

મૂળે ઇતિહાસનો આશ્રય લઇને ગુજરાતી ભાષામાં રચાયેલાં કાવ્ય બહુ જ થોડાં મળે છે. એમાં પણ જૈનેતર કવિઓએ લખેલાં તો ગણ્યાં ગાંડ્યાં જ છે. એમાં શ્રીધર વ્યાસના ‘રણમલ્લ’ છંદ પછી ગુજરાતી ભાષાના મધ્યકાલીન સ્વરૂપને સંપૂર્ણ રીતે સાચવી રાખતું તેમજ ઇતિહાસની કેટલીક વિગતોને યરોચર નોંધી રાખતું અને સાથેસથ તત્કાલીન દેશ કાળ રીતરિવાજો પર સારો પ્રકાશ પાડતું ને કાઠપિણ કાવ્ય હોય તો એ ‘કાન્હડે પ્રખંધ’ છે.^૧ આ કાવ્ય મૂળ વીસનગરના પણ પછીથી પશ્ચિમ મારવાડના ઝાલોરમાં જન્મ વસેલા અને ત્યાંના ‘કાન્હડે પ્રખંધ’ના નાયકના વંશજ કામ જાગીરદાર ચોહાણ અખેરાજના આશ્રિત વીસનગરના નાગર બ્રાહ્મણ કવિ પદ્મ નાભે સં. ૧૫૧૨માં રચેલું છે :

“સંવત પંનર બારોતરુ, તિણધ દિનિ સોમવાર વિસ્તરુ ।

જલહુર ગઠ ઉત્તમ કાડિ, રાઠલ કાહન માલહે નાહ ।

પદ્મનાભ મનિ આણ્ધ નવી, તેહ તણી કીરતિ વણ્વી ॥”

[કા. પ્ર. ૪-૩૪: ૩૪૨]

અને

“વીસલનગરે નાગર એક, પદ્મનાભ કવિ પુણ્ય વિવેક ।

x

x

+

+

અખિરાજ સીખામણ સરી પદ્મનાભ કીરતિ વિસ્તરી ॥ ”

[એનન. ૪-૩૭, ૩૩૮]

૧. આ કાવ્ય પરની વિસ્તૃત આલોચના માટે જુઓ સ્વ. ડા. પી. દેરાસરીનો ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના રિપોર્ટમાંનો નિબંધ, K. M. Bhopshi ના ઉગ્. & iib Jia. નાં પૃ. 102-111, અને સ્વ. દેરાસરી સંપાદિત “કાન્હડે પ્રખંધ”નું સ્વ. શ્રી. નરસિંહરાવ સો. દિવેરિયાએ લખેલું “પુરોવચન.”

આ કવિનું આ સિવાય કોઈ અન્ય કાવ્ય પ્રાપ્ત થયું નથી. આ કાવ્યના નામને છેડે આવેલા ‘પ્રખંધ’ શબ્દને લીધે એ જૈન ભંડારમાં સંરક્ષાઈ રહેયું. સ્વ. ડૉ. ખ્યલર સંસ્કૃત હસ્તલિખિત ગ્રંથોની શોધમાં રાજપુતાનામાં ફરતા હતા ત્યાં થરોદના જૈનભંડારમાંથી એ પુસ્તક મળી આવ્યું. એની એમણે કરાવેલી નકલ સ્વ. નવલરામભાઈએ ‘‘શાળાપત્ર’’ના સને ૧૮૭૭-૭૮ના અંકોમાં છાપી.^૧ આવી રીતે સુરક્ષિત હોવાને કારણે એ કાવ્યની ભાષા અસલ સ્વરૂપમાં જળવાઈ રહી છે.

આ કાવ્યની ભાષા મધ્યકાલીન ગુજરાતીની ખીજ ભૂમિકાની છે. એ ‘‘મુઘાવખોધ ઔક્તિક’’ની ભાષામાં મધ્ય. ગુજ.ની ત્રીજી ભૂમિકાની છાંટવાળી મિશ્ર ભાષા છે. સ્વ. નરસિંહરાવે એને ‘‘ગુર્જર અપભ્રંશ’’એવું નામ આપ્યું છે.^૨ ડૉ. ટેરિસટોરીએ તો પહેલી ત્રણ ભૂમિકાઓને ‘જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાની’ કહી છે. આ ભાષા અંતિમ અપભ્રંશ પછીની ભૂમિકાઓની^૩ એટલે કે જેમાં ગુજરાતની પ્રાંતીયતાનો આરંભ થઈ ચૂકેલો એવી છે; જો કે પદ્મનાભે તો એવું સામાન્ય ‘‘પ્રાકૃતખંધ’’થી^૪ નામકરણ કર્યું છે. પદ્મનાભના અનુગામી કવિ ભાલણે^૫ એના પહેલા નળાખ્યાનના આરંભમાં ‘‘ગુર્જર ભાષા’’ કહી છે (જો કે ૧૦ મી કડીમાં ‘અપભ્રંશ’ નામ આપ્યું છે) એ

૧. કાન્હડહેપ્રખંધ, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૫ મું અને ગુજ. મ. ગ. સ્તંભો, ૧, ૪૪. R. M. Monahā. Got. & its Lit P 103

૨. ડા. પ્ર. ‘પુરોવચન’ પૃ. ૧-૨

૩. કે. કા શાસ્ત્રી : મહાભારત, અં. ૨ જની પ્રસ્તાવના

૪. ‘‘પ્રાકૃતખંધ કવિત મતિ કરી. ’’ [ડા. પ્ર. ૪-૩૫૦]

૫. ભાલણની ‘કાન્હંબરી’ની સં. ૧૬૭૨ની પ્રતમાં ભાષા મધ્ય ગુજ.ની ૪થી મિશ્ર ભૂમિકાની છે; પણ એના સમયનો વિચાર કરતાં તે ૨જી ભૂમિકાની અને ૩જી ભૂમિકાની સંધિની અંદરે ‘કાન્હડહેપ્રખંધ’ની ભાષા જેવી હોવી જોઈએ, તો એ પદ્મનાભની ભાષા ‘ગુર્જર’ ભાષા થાય જ. અને એ જ ખરું છે.

જેતાં ગુજરાતીનું જ એક સ્વરૂપ-શિષ્ટ સ્વરૂપ એ કાવ્યની ભાષાનું ગણવું જ જોઈએ.

પરંતુ હિંમચંદ્રનો અપભ્રંશ સ્વયં આપણી ભાષાનું શુદ્ધ પ્રાચીન સ્વરૂપ હોવાથી અને એ “મુઘાવબોધ ઔકિતક” થી પૂર્વ ભૂમિકા-અંતિમ અપભ્રંશ સુધી ટકી રહેલું હોવાથી એ પ્રાચીન ગુજરાતી; “મુઘાવબોધ ઔકિતક” થી મધ્યકાલીન ગુજરાતની પ્રથમ ભૂમિકા, ભાલણની સ્વ. કે. હ. ધ્રુવે સંસ્કાર આપી છપાવેલી “કાદંબરી” એ ત્રીજી ભૂમિકા, અને વિષ્ણુદાસના “કર્ણપત્ર”ના ભાષા એ ચોથી ભૂમિકા, એ ચારે મધ્ય ગુજરાતી; પછી પ્રેમાનંદના સમયથી અર્વાચીન ગુજરાતી; એમ નામકરણ કરવાથી કશો વાંધો નથી. એ રીતે “મુઘાવબોધ ઔકિતક” “રણમલ્લ છંદ” એ બે ગ્રંથની ભાષા પછીની આ તરફ આવતી ભાષા પદ્મનાભે “કાન્હડદે પ્રબંધ” થી આપી છે.

એણે એના કાવ્યમાં દોહા ચોપાઈ અને પવાડુ (દેશી ચાલ), આ ત્રણ બંધ સ્વીકાર્યા છે. આ ઐતિહાસિક કથાનક હોવાથી એણે એનું “પ્રબંધ” નામ આપ્યું જણાય છે. એણે કડવાં ન લખતાં આખા કાવ્યમાં ચાર ખંડ પાડી આપ્યા છે. આ પદ્ધતિએ લખાયેલ પૂર્વે અસાધતની “હંસાઉલી” મળે છે, જેમાં પણ ચાર ખંડ મળે છે; માત્ર એમાં દેશી ચાલને બદલે જૂજ દૂહા અને બાકી ચોપાઈ જ દેખાય છે. અસાધતે તો પોતાના કાવ્યને પવાડુ (સં. પ્રવચ્ચઃ) કહેલ છે જ. પદ્મનાભ એનું નામ કહેતો નથી, છતાં જ્યાં દેશી ચાલ આપે છે ત્યાં ત્યાં મથાળે પવાડુ^૨ શબ્દ પ્રયોગે છે.

આ દેશી ચાલ, જયદેવમાં અને નરસિંહમાં જે સંવેધાના પ્રકારની ચોપાઈદાવટી છે, તે છે; એ ખાસ લક્ષમાં લેવા જેવી વસ્તુ છે.

૧. “એહ પવાડુ અસાધત દહિક” [હં. ૧-૧૨૦]

૨. “કાન્હડદે પ્રબંધ,” પૃ. ૫ વગેરે

“વહુ વીર વિખ્યાત વહીલ મહમૂદ સાહ. ‘મ જેહ,
અલખાન ખલવનુ જનક મહુલ માંહિ તેહ.
અલખાન ખલવનુ જાંદુ તાસ દીલ’ કુરમાણ;
ગૂજરાતિ ભપરિ દલ ન્યુધા બીડલ’ દીલ’ સુરતાણિ.”

અસાધતની જેમ આ પ્રબંધ આપણને “ગીતો” આપે છે; જેવાં
કે રામ રામગિરિનું (ખંડ ૧-૧૨૨ થી ૧૨૪), રામ ધન્યાસીનું (ખંડ
૧-૨૪૨ થી ૨૪૭), રાગ સિંધૂકિનું (ખંડ ૨-૧૫૪ થી ૧૫૯), રામ
અદોલા ધન્યાસીનું (ખંડ ૩-૧૫૪ થી ૧૫૮), રાગ શિખરી ગીત
(ખંડ ૩-૨૩૪ થી ૨૩૭), રાગ ધવલ ધન્યાસીનું (ખંડ ૪-૧૬૫ થી
૧૬૮), રાગ ભૂછી દેશખનું (ખંડ ૪-૨૪૦ થી ૨૪૩), ન લખેલા
રાગનું (ખંડ ૪-૬૮ થી ૭૦૧), રાગ માલવસુ સામેરીનું (ખંડ ૪-
૩૨૩ થી ૩૨૬), એમ ૯ ગીત આપેલાં છે. કવિ અસાધત કે નરસિંહ
જે પ્રમાણે પદ્મની છેલ્લી કડીમાં પોતાના નામની છાપ મારે છે તે
પ્રમાણે પદ્મનાભે છાપ મારી નથી, છતાં ઢાળ જુદા જુદા સ્વીકાર્યા છે :

રાગ-રામગિરિ

“એ અખલા ખાલલ ઇન્કિઃ અસુરિ અસંસમ કીધ.
ચૌદ લોક સ્વામી ગ્રહીલ તે પ્રાણિ પેખતાં લીધ !,
વિલવલ એ સતી રે ‘કીજલ કંકણ ભંગ !
ઊછલ નીરિ નિમ માછિલી (તિમ) વિરહ દહલ અમ અંગ.(આંચલી)
જે દો બંધન છોડવલ, પાતિગ છોડલ પૂંકિ.
વેદ વચન એમ સાંસલાં; વું કાહાંનડે ભાંકિ. વિ૦
છોડવિ સ્વામી અક્ષતણ; મૂંગલ મ્લેચ્છ વિહરિડ.
કીરતિ લિલ કાહાંનડ ! ઘણી; તુજ નામ રહલ નવખરિડ. વિ૦” ૧

આપણે અસાધતમાં જોયું તેવું જ દોહાબંધનું આ વિરહગીત
છે. એ જ બંધનું સૌભાગ્ય-ગીત પણ એણે આપ્યું છે :

રાગ ધન્યાસી

“ખાંડ વિ મિલલ સુહાસણી, સખી બિદાણિ નવરંગ ઘાટ કિ.
નલ સહીય વધામણી, હથયડલલ હર્ષ ન માલ કિ. જીજુ સહી.(આંચલી)

હાર નિગોદર ખહિરખા, સખી, નેકર રણુચલુકાર કિ. ૭
 ત્રાટ કરુ દરિ કનકમઘ, સખી, મોતીડે પૂરુ ચૂક કિ. ૭.
 તિલક કંઠે કુંકમતણાં, સખી, તે રંગિ રાક વધાવુ કિ. ૭.
 અસુર દલો ધરિ આવિહ, સખી, રાંકર ઘોડીક બંધ કિ, ૭.
 કાન્હડદેવ જીવે ધણું, સખી, જોલિધ માલર વીર કિ. ૭.”^૧

આ પંક્તીના બીજા ખંડમાં ૧૫૫-૧૫૮ કડીએ આવતા “રાગ સિંધૂકિ”નો, ત્રીજા ખંડમાં ૧૫૪-૧૫૮ કડીએ આવતા “રાગ અદોલા ધન્યાસી”નો, ૨૩૪-૨૩૯ કડીએ આવતા “રાગ શિખરી ગીત”નો, અને ચોથા ખંડમાં ૩૨૩-૩૨૬ કડીએ આવતા “રાગ માલવસુ સામેરી”નો બંધ પણ દોહા છે. ત્રણ બંધ કવિએ જુદા લીધા છે, તેમાંનો ૧ લો સોરઠાબંધ છે :

રાગ-ધવલ ધન્યાસી

“ખાહાદર પુર અંબિર અતરિ ચૂક આલેખીક,

કાન્હડદેવજી વીર સૂરતાણ સ્થૂં જૂ રમઘ.

એક સેનગિરુ રાક બીજી દીલીનુ પાતસાહ.

ચૂપટિ પરઠયા ઘાક કુલ હારઘ કુલ જીપઘ ?”^૨

વીરસને અનુકૂળ થાય એ દષ્ટિએ જાણે કે કવિએ સોરઠા બંધ પસંદ કર્યો છે. બીજો બંધ “પવાડા”નો જ ચાલુ, નરસિંહે અને જ્યદેવે પ્રયોજેલો “સવૈયા” ચાલતો ચોપાઈ દાવટીનો બંધ છે; આ જાતનો બંધ આપણને આ પૂર્વે હીરાનંદના વિદ્યાવિલાસ-પવાડામાં ચાલુ અંથમાં જ ધણી કડીઓમાં મળે છે. પદ્મનાભનો :

રાગ-ભૂછી દેશાખ

બંધવ પુત્ર કલવ [અનિ] ધન ચૌવન જલિ માયા જલ,

જિંણિ દિણિ હુઈ દૈવ લિદરાટક, તિણિ દિણિ સહુઈ આલ.

હો હો દેવ દોસ કિમ દીનિહો કિસિક દીસિ વહાણ.

ધણિ સિહરિ અજ ન આવિહો, હૈડા થા પાપાણ.”^૩

પણ એક બંધ જે પદ્મનાભે પ્રયોજ્યો છે તે ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. એ નમૂનો જુઓ :

રાગ

“રૂપિ સલ્લુણી સવિ સાહેલડી વેલડી રહી રે નિહાળતી રે.

ટોડડે આવી ય આંસૂડાં રહાવીય જલહુર પરવત વધાવાહ એ.

મુંદરી સોહામણી પરવત બિપરિ ઘણી,

આણિ રે જ મારહ મોહવામણી એ.

સર્વ ગુણ જાણુ નહ વંશ વલી ભાણુ નહ,

વીર અવતારયો ચહુયાણુનિ એ

વલી રલીઆમણુ અરધાસન વીરમતણુ,

અહો પામરયૂ સોનગિરિ ખમસણુ.”૧

છંદોઅંધન તૂટતું હોવા છતાં એમાં છુપાયેલો મૂલણાખંધ પ્રતીત નથી થતો? સ્વ. ડાહ્યાભાઈ દેરાસરીએ રાગ નથી આપ્યો પણ સ્વ. નવલરામે “શાળાપત્ર”માં છાપેલી નકલમાં રાગ “છાગિલી” લખ્યો છે.^૨ એમાં પાઠ ભ્રષ્ટ છે, છતાં છંદ પકડવામાં મુશ્કેલી નથી નડતી. આમ પદ્મનાભમાં પણ આપણને નરસિંહના પ્રિય ‘મૂલણા’-નાં દર્શન થાય છે. બલ્કે, પદ્મનાભના ચારે પ્રકારના ખંધ નરસિંહમાં પ્રયુક્ત છે, એ તબ્બોને હવે અજાણ્યું નહિ રહે. વસ્તુસ્થિતિએ પદ્મનાભે તત્કાલે જનસમૂહમાં તેમજ સાહિત્યમાં પ્રયુક્ત પદ્યખંધ જરૂર પડતા પ્રયોજ લીધા છે; એ છેક જાલોર મુઘી વ્યાપક છે, એ કાંઈ થોડું મહત્ત્વનું નથી. જૈન કૃતિઓમાં આ ખંધોની વ્યાપકતા આ પૂર્વેજ અને આ સમયમાં મળે છે. હીરાણુંદનો વિદ્યાવિલાસ-પવાડો, ‘બીજાં’ કાવ્યો : સુદર્શનરાસ ગજસિંહક્રમારખંધ આવું વૈવિધ્ય આપે છે.

પણ આ પદ્મનાભની આપણને ઉપયોગિતા એના ઐતિહાસિક કાવ્યને લીધે વિશેષ છે. અલ્લાઉદ્દીન ખલજીએ ગુજરાત ઉપર સવારી કરી તેમાં ‘કર્ણ’નો પ્રધાન માધવ કારણભૂત હતો એવી જે હકીકત શ્રુતપરંપરાથી લોકમાં પ્રચલિત છે તે પદ્મનાભના સમયમાં જ પ્રચારમાં આવી ગઈ હતી. આ હકીકત નિરાધાર છે એવું કેટલાક વિદ્વાનોનું માનવું છે સ્વ. રામલાલ ચૂ. મોદીએ એને પ્રામાણિક

હરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, જે વાજપ્તી જાણાય છે, ગમે તે હો, પણ પક્ષનાભ એ હકીકત નોંધે છે કે—

“તિણિ અવસરિ ગૂજરધરરાઈ સારંગદે નામિ બોલાઈ.
ભત્રીજઈ તેહં નહિ જલવન્ત, કરણદેવ યુવરાજ ભણંત.
તિણિ અવગણિક માધવ જમ્ભ તાહિ લગઈ વિગ્રહ આરંભ
રીસાવીક મૂલગુ પ્રધાન કરી પ્રતિજ્ઞા નીમ્યુ/ધાન;
‘ગૂજરાતિનૂં ભોજન કરે’ જી તુરકાણું આણું અન્હું”
+ + + +

પહિલું જઈ મિલ્લીક દીવાણ. સાચી વાત સુણી સુરતાણિ.
અલાવદીન વડુ સુરતાણ ધણિ દેસિ વરતાવી આજ.
ધરી ભેટિ ઘોડાની લાસ મીર જી’બરે મરી અરદાસઃ
‘વડુ મુકદ્દમ માધવ નામ પાતસાહનિ દરિ સલામ,’
+ + + માધવ જમ્ભ કરઈ દ્રિઆદિ :
+ + + + + + + +

પહિલુ રાઈ હૂં અવગણિક; માહરુ જન્ધવ કેશવ હાણિક.
તસ ધરણી ધરિ રાખી રાઈ, એવડુ રોસ ન સહિણુ જઈ.
ગૂજરાતિચૂં માંડિસિ કલહુ, માહારઈ સાધિ કટક મોહલક.”૧

અલાઉદ્દીને અલફખાનને મોકલી ગુજરાત ઉપર ચડાઈ કરાવી.
માધવના ખતાબ્યા પ્રમાણે એણે ગુજરાત આવતાં મોડાસાના ખતડને
હરાવી માર્યો, અને ગામોગામ લૂંટ ચલાવી કાઢાનમ અને ચિડોત્તરને
પાયમાલ કર્યાં. પણ પાટણ નજીક આવતાં માધવે કર્ણને નાસી
જવાનું કહેતાં એ નાસી છૂટ્યો અને પાટણની એવી દશા કરી નાખ-
વામાં આવી કે

“જણિ હામિ, હૂવું દેહરાસર ખાંજ દોઈ સેવાર.”૨

આગળ ચાલતાં ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રનાં ઘણાં શહેર ભાંગી
છેક સોમનાથ જઈ મંદિર ભાંગ્યું, ત્યાં ખીજ દિવસની લડાઈમાં
માધવ ખપી ગયો. અંતે સોમનાથની મૂર્તિ કબજામાં લઈ દિલ્હી લઈ
જવા ‘તિહાં કેરિસિઈ ચૂનઉ’નો મનોરથ કર્યો; પણ માર્ગમાં

જનલોરના સોનગિરા કાન્હડેના પ્રદેશમાંથી લશ્કરને જવાનું થતાં કાન્હડેએ અલ્પકાળને અટકાવ્યો અને ભારે લડાઈ પડી—

“સોમનાથ મૂનવ્યુ રાહિતિ પછઠ પખાલિઆ લોહ.”૧

કવિ કહે છે કે એક મૂર્તિની પાંચ મૂર્તિ કરી, સોરઠ વાગડ આજુ જલોર અને દેલવાડામાં મોકલાવી, ન હતાં ત્યાં મંદિર કર્યાં. આ પછી પદ્મનાભે અલાહિદીન અને કાન્હડે વચ્ચે થયેલી ખૂનખાર લડાઈનું રસમય વર્ણન આપ્યું છે. ગુજરાતી ભાષામાં ‘સમરારાસુ’ અને ‘રણમલ્લ છંદ’ પછી આ મહત્વનું ઐતિહાસિક કાવ્ય છે. એમાં એનાં અતિશયોક્તિ ભરેલાં કવિપ્રતિભોત્થ વર્ણન આવે છે, છતાં સામાજિક ધાર્મિક તેમજ રાજકીય રીતરિવાજ વગેરે ઉપયોગી વસ્તુઓ મારી નથી ગઈ, એ કવિની વિશિષ્ટતા છે. કવિએ કેટલાંક વર્ણન બહુ મુંઢ આપ્યાં છે; સ્ત્રીઓનાં આભૂષણોનાં વર્ણન, નગર-રચનાનાં વર્ણન, લશ્કરનાં અંગોની સજ્જવટ અને કૃત્યનાં વર્ણન રોચક છે. એણે વાણીના અલંકારોનો પણ અત્રત્ર સરળ પ્રયોગ અજમાવ્યો છે,

પદ્મનાભે આ કાવ્યમાં એક ઉપયોગી કાર્ય કર્યું છે તે તત્કાલીન ભૂગોળ સાંચવી છે તે; એ સાથે ગુજરાતી ભાષામાં એણે અરખી અને ક્ષરસાં શબ્દ રણમલ્લછંદકાર શ્રીધરની જેમ કુશળતાથી વણી લીધા છે તે. પદ્મનાભના સમયમાં, સમઝાય છે કે, વીરરસોચિત કાવ્યોમાં મોટે ભાગે મુસ્લિમો સાથે જ સામનો કરવાના પ્રસંગ આપવામાં આવ્યા હોવાથી અને અલ્લાહિદીનના જ સમયથી મુસ્લિમોનો સંપર્ક તળપદા વિદ્વાનોમાં સારી રીતે થઈ ચૂક્યો હોવાથી એ શબ્દોનો પ્રયોગ સર્વસાધારણ થઈ ગયો હશે. ‘રણમલ્લછંદ’માં વપરાયેલા લગભગ બધા શબ્દ પદ્મનાભે પ્રયુક્ત કર્યા છે. એક ધ્યાન કવિએ રાખ્યું છે, તે એ છે કે ભાષાને એણે રણમલ્લછંદની ભાષા જેવી ચારણી ભાષાની છાંટવાળી ભાષામાંથી બચાવી લીધી છે. આમ અધ્યકાલીન ગુજરાતીપણું અણીશુદ્ધ એણે જાળવ્યું છે.

કવિએ આ ઉપરાંત ખીજી કાઈ કૃતિ રચી છે કે નહિ એ જાણવામાં નથી, પણ આ જ કાવ્યમાં એણે ગદ્યમાં પદ્માઉલ્લી આપી છે તે ધ્યાન ખેંચે છે. એશક. માણિક્યચંદ્રસૂરિના “પૃથ્વીચંદ્રચરિત” (લિ. સં. ૧૪૭૧)ની ભાષા જેવી આલંકારિક પ્રૌઢિ નથી. તેમ છતાં એ ગદ્ય ગમે નહિ એવું નથી જ. એક જ નમૂનો જુઓ :

“શ્રીનગર જલહરની રચના. ગદ્યમંદિર પોલિ પગાર. અદ્વાલિયાં માલિયાં. ટાડલિ ત્રિકલસાં. ગગનચુંખિત કાશીસાં. સાત ખવણાં ધવલગ્રહાં. રમ્ય પ્રદેશ. સૂકડીયા ગવાખ. મલયાગિરિ જલ્લી. કૃષ્ણાગરી થાંસલી. મણિખંધ કાયખંધ ભૂમિ. ઉરાહરી વલણી. પગથીયા ચૂક ચૂનાલૂઆ. શતભૂમિ સહસ્રભૂમિકા સમાની રચના. સિંહાસન પરહુ છધ મહારાજાધિરાજ કાન્ડડદે સભા પૂરી જધહુ છધ. પરિચયિ ઢલી છધ. સોરંસના સોડ આવયાં છધ. સભા માંહિ સેરી મેલહાણુ છધ. જાંઘ, વેલ, વાહુ, કંદ, મચકંદ, દમણુ, મરુક, પાડલના પરિમલ. પંચવર્ણુ પુષ્પભતિના પ્રકર પાયયાં છધ. ગુલાલના ગંધરાગ ગહિગહા છધ. પડયાં કપૂર પગિ ચાંપિય છધ થોડા વિદાલધ ધાલા છધ. હાથીયાની સારસી આગલિ કાનિ પઠિલિ કાંઈ નથી સાંસલીલું. પીતલહરના માદલનો ધોધર વાજિ છધ. તત વિતત આનંદ ધન શુધિર પંચશબ્દ વાજિત વાજધ છધ. પંચવર્ણુ છત્ર ધરિયાં છધ. આમર વ્યજન બિહુ પાસિ હુધ છધ અમાત્યમંડલ, પ્રધાન, સામન્ત, મહાસેન, શ્રીગરણા, વયગરણા, મુકુટવર્દન, અકગલેહ, મસાહણી, ઠાવરી, ખારહીયા એવંવધિ પુરુષિ જધહુ છધ.”

કચેરીનું વર્ણુન આપતાં અપેક્ષિત સર્વ પદાર્થ એણે આપ્યા છે, જેનો ક્રમ મનોહર રીતે કવિએ આપ્યો છે. કાવ્યમાં પણ આ તત્ત્વ એણે અણીશુદ્ધ સાચવ્યું છે. વીરરસોચિત ઔચિત્યનું એણે યથાશક્ય પાલન કર્યું છે, જે અન્યાન્ય વર્ણુનોમાંથી આપણને સ્પષ્ટ થાય છે. આમ મધ્યકાલીન ગુજરાતી ભાષાના ખેડાતા યુગમાં એક જૈનેતર એક ખંડકાવ્ય, કાવ્ય કહી શકાય એવા પ્રકારનું, આપી ભાષાને સમૃદ્ધ કરવામાં સફળતા મેળવે છે; એવા આ કવિના વિષયમાં એ જાણેલામાં રહેતો હશે, એ સિવાય ખીજી માહિતી આપણે મેળવી શકતા નથી.

અરિતસામગ્રી :

૧. ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો રિપોર્ટ
૨. કાન્હડદે પ્રબંધ—સ્વ. ડા. પી. દેરાસરી સંપાદિત
૩. „ „ (સાળાપત્ર, ૧૮૭૭-૭૮)
૪. Guj. and its Lit. by K. M. Munshi
૫. ગુજ. સાધાના માર્ગ. સ્તંભો—દી. બા. કૃ. મો. ઝવેરી

વીરસિંહ

[વિ. સં, ૧૫૨૦ લગભગમાં હયાત]

“કાન્હડદે પ્રબંધ” ન મળ્યો હોત તો પદ્મનાભના અસ્તિત્વ વિશે આપણે કશું જાણી ન શક્યા હોત, તેવી જ રીતે “ઉપાહરણ” ન મળ્યું હોત તો વીરસિંહ થયો છે કે નહિ એની કલ્પના પણ આપણને આવી ન હોત. શ્રી ભોળીલાલ જ. આંડેસરાએ સં. ૧૫૬૬ની એક જૂની હાથપ્રત ઉપરથી સંપાદન કરી “ઉપાહરણ” પ્રસિદ્ધ કરીને એક સારા કવિની કૃતિ જનતા સમક્ષ મૂકી, એ કવિની શક્તિનો પરિચય આપ્યો છે. અત્યાર સુધીમાં રચાયેલાં “ઉપાહરણો”માં આ ઉપાહરણ અત્યારે તો સૌથી જૂનું છે. ૧૦૦૦ પંક્તિતું આ કાવ્ય “કાન્હડદે પ્રબંધ”ની અદલોઅદલ ધાટી ઉપર રચાયેલું છે. સુપર્ષ દોહા અને ગીતોનો પ્રયોગ, તેમજ કાવ્યાંતે ગદ્યનો પ્રયોગ સામાન્ય છે આ ઉપરાંત કવિએ થોડા માત્રામેળ છંદ પણ પ્રયુક્ત કર્યા છે, એટલો એ આગળ વધ્યો છે.

વીરસિંહ કોણ હતો ? ચારેક રથજે એ પોતાના નામનો ઉલ્લેખ કરે છે, જ્યાં તે ‘વરસંગ’ નામ આપીને જ સંતોષ લે છે, પોતા વિશે બીજી કશી હકીકત નથી આપતો.

પુરાણોમાંથી વસ્તુ લઇને કાવ્યો લખનારા જૈનેતર કવિઓમાં આ પૂર્વે નરસિંહ એક જ જાણવામાં આવ્યો છે કે જેણે સુદામાચરિત્ર રાસસહસ્રપદી અને કૃષ્ણજન્મસમેનાં પદો જેવાં સુંદર

કાવ્ય આખ્યાં છે, નરસિંહના વૃદ્ધમાન્ય જીવનકાળમાં જ થયેલો આ ખીજો કવિ છે કે જોણે હરિવંશ અને ભાગવતપુરાણની કથાવસ્તુને લઈ “ઉષાહરણ” (વસ્તુતઃ તો ‘અનિરુદ્ધહરણ’) લખવાનો એક સફળ પ્રયત્ન કર્યો છે. આપણને પછીનાં મોટા ભાગનાં કાવ્યોમાં જેમ માત્ર પદ્યબંધ સિવાય ખાસ કરામત નથી જોવામાં આવતી તેવું વીરસિંહની કૃતિમાં નથી. એ કાવ્યને “કાવ્ય” તરીકે આપવામાં સાવચેત રહે છે, જેને પરિણામે શૃંગાર અને વીરરસનો એક સારો નમૂનો આપતું કાવ્ય રજૂ થાય છે. પાર્વતી અને દીપકની હોડ મૂકી કવિએ દીવામાં “શગ” કેમ થાય છે એની કાલ્પનિક વસ્તુ નીચે મુજબ બતાવી છે તેમાં, એની પ્રતિભા સાથે નરસિંહના જેવો પદ્યબંધ, એ બે વસ્તુ મળી આવે છે :

કેદાર

“સર્વ” શૃંગાર કરી પહિરીનઇ ચોલી ચલણુમરિ થૈ ચંડી.
 દીડડી વેણિ સરિસડી વિસહર અલમિલી દીવડિ મંડી.
 નિશિ મન્દિર માહિ સેજ સખી અવસરિ અંતરિ થૈ કવિમતિ જોઇ.
 દાક્ષાયણી દેવી અનઇ દીવડા હોઇ જણાં સિકં વાહ હોઇ—દુપદ
 માયા ઊપરિ મણિ અલકંતી કલાવનઇ તિ દાલ,
 હેમરાખડી રતન બઘઠાં એ શામા સિરિ વાલ—નિશિ૦
 દીશિ વચણ રાતડી રસના, ઊપરિ પંડર નેત્ર,
 સહિયિઇ સીંદૂર ભરીનિ હંસ મોતી લગ શેત્ર—નિશિ૦
 વાંસઇ અહિ દીસતુ દીરવ સાહાતુ પૂછ સરોહ.
 ખાંતિ કરી ગુંથુ ક્ષામોદરિ વેણિ—ગોફણુ એહ—નિશિ૦
 સાહી વીણિ સઠતિ ઇમ બોલઇ, જું હુઇ વલગતિ નાગ,
 તુ યોગિની જાણુ જલવી નિતિ હરકંઠિ વિલાગ—નિશિ૦
 છાંડી વીણી વાલ ક્રિયા મુક્તા; અમયા એ પરિ કીધી.
 વરસંજ બણુઇ : પ્રતીતિ ઊપની તુ દીવડિ શગ દીધી—નિશિ૦”

કવિએ ગૌરીપૂજનનો પૌરાણિક કર્મકંડની પદ્ધતિમાં દેખાતો અને સાથે પોતાના સમયમાં પ્રચલિત એવો કેમ

-સારા સ્વરૂપમાં ચીતર્યો છે; કેટલીક સામાજિક વિધિઓ પણ આપી છે; એ જ રીતે ચિત્રપદ્ધતિનો પણ કીકકીક પરિચય આપ્યો છે. આપણને “કાન્હડદેવખંધ”માં મળે છે તેવાં નગર ગઢ સેના યુદ્ધ એ વગેરેનાં પણ આકર્ષક વર્ણન કવિએ આપ્યાં છે મુખ્યત્વે એ માટે એણે દૂહા અને ચુપઈખંધ પસંદ કરેલ છે. આમ છતાં હુજૂમપ્રયાત્ વસ્તુ ગાથા પદ્ધતી સારસી એ છંદો લીધા છે; ઉપરાંત “કાન્હડદેવખંધ”માં આવતા પવાડાખંધ જેવી ચુપઈ-દાવટીખંધ (અહીં સવૈયાની રાહ)ની રાહ થોડા પ્રમાણમાં આપી છે. ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે તે જુદા જુદા ઢાળમાં આપેલી દેશી-ઓનાં ગીત છે. પદ્મનાભે પદને અંતે પોતાનું નામ નથી આપ્યું, જ્યારે ક્યાંક ક્યાંક વીરસિંહે છાપ આપી છે, જે ઉપરના “કેદારુ”-ના એક પદમાં મળે છે, જે પદ સવૈયાની ચોપાઈ-દાવટીના ખંધમાં છે. સૌથી પ્રથમ જે પદ ૮૨મી લીટી પછી આવે છે તે દોહાખંધનું છે :

ધવલ ધન્યાસી

“સીસીઇ શંકર તુહ નમિ રે, નમિઅ મહી દિનરાતિ,

લેખૂં લાગૂં નાલીયરે, પડિઅ તિ ફણાગર પત્તિ,

સાંભલિ શિવ દેવા, બાણાસર બાલિ, દેવ નહી તલ તોલિ.-સાંભલિ.”^૧

કવિએ ચાલુ દૂહા-ખંધ ઉપર કેટલેક ઠેકાણે રાગનાં નામ લખ્યાં છે. જે એ એ રાગમાં ગાવા ઉદ્દિષ્ટ હશે. આમ કવિએ જે “વૈવિધ્ય સ્વીકાર્યું” છે તેમાં એને જૈન પ્રખંધોની પણ અસર થઈ સ્પષ્ટ છે એણે “કાન્હડદેવખંધ” તો બોલ્યો દીસે છે, કેમકે કેટલાંક વર્ણન ખંતેમાં મળતા આવે છે. “કાન્હડદેવખંધ”નું પ્રાથમ્ય છે એ સ્પષ્ટ છે, કેમકે વીરસિંહ વૈવિધ્ય વધુ આપે છે આ વૈવિધ્ય અનુસરતાં દેશીનો એક નવો પ્રયોગ એણે આપ્યો છે. રુદ્રમણી કૃષ્ણ પ્રતિ વિનાંતિ કરે છે, તે પ્રસંગમાં :

ધુલ રાખ દેશાખ

“હમ બાલક રધિમિલી જોડી એ હાથ એ
નાથ ન ચેતુ એ અલ્લખોલ, દ્વરિ દાવાનલ દેખું એ દેવ એ.
જલ પું એ પાષતલિ પેખું નહી એ.

પેખું નહી પર ન્યાતિ સખિ પડયા ઘર અનુધ્યાન,
સુણિ વીનતિ અમ્હ હેવ પું બ્રહ્મ મંડલ દેવ એ;
પું સૃષ્ટિ સવિ આધાર, જનન જલ આસાર.
પાંદરિયાં પીલાં તીર. નવિ લાજ આણિ આહીર.
સખિ સમુદ્ર યાદવ, પછિ સુત સાદું લાવ,
વર આહતાં ખટમાસ વલી આજ પુહતી આસ.

વલી આજ પુહતી આસ સ્વામી પ્રી પરજાવ્યાં પ્રિથિવીણી;
સાર દરિ ન સ્વામી શ્રીરંગધરા હમ બાલક રાણી રિધિમણી.”^૧

આ ઢાળ આ પૂર્વે મં. ૧૨૪૨ના ‘ભરતેશ્વર બાહુઅલિરાસ’ના:
‘સરસ્વતીધલિ’માં મળે છે. એ અહીં જેવું અનુસરણ જનાર્દનના
ઉપાહરણમાં મળે છે.^૨ જનાર્દને કેટલાક વધુ સારા દેશીયંધ આપ્યા
છે, એ જેમ દેશીનો વિકાસ આપે છે તે પ્રમાણે વીરસિંહનું પુરો-
ગામિત્વ પણ ખતાવે છે. દાન્ડડદેપ્રખંધ’માં અપાયેલી “ભટાઉલી”
જેવું વર્ણન ગલ-કટાવ-માં વીરસિંહે નીચે આપ્યું છે; એ વધુ
સચોટ જણાય છે, કેમકે આમાં તો કવિએ થોડેથોડે શબ્દે પ્રવાહી
અંત્યાનુપ્રાસ પણ આપેલ છે; જેવું કે—

ભોલી

“ભુહારી અ છંડી અ વાટ, બાધીકં પરિચટ પાટ, મંડપિ ભક્તી અ.
શણગારિઈ હાટ, અજવા શરિ ભટયા યાટ, હાથિદંતના ત્રાટ, વિપ્ર વેદ ભણઈ,
કલ્યાણ ઉચરઈ ભાટ;

“દાન્ડજ બાણ મોડી, આવયા અનિરુદ્ધ છોડી, આવયા કન્નગાદિ ધણઈ
દારકાપુરિ, એક આવાસ છોડિ.

“પંચનાનાં નીર ડોહિ, ચિત્રામ લિખીઈ ત્રિભોવન મોહિ, દેવદીપક-
આહિ, ધીધસું ભંખર ડોહિ, તેરણ તણાં સદ્ધારં સોહિ;

૧. એજન, પૃ. ૩૧૦

૨. પ્રા. ગુ. દા. (સ્વ, દી. જ. મુવ), પૃ. ૭૬-૬૭૨ ૬

“એક કરિ ભરી કુંભ, માહિ વાસત અંભ, ભણી અ ભૂખણ દીધ હરિ-
વાલિભ, કેલિ આંગલિ થંભ. આગલિ ભભી અ રંભ, ઉછંગિ કરી એ લીધક
આપણુ ડંભ;

“આઠમઠે અવતારિ, કંસ માલાખાડિ મારી; ખલિતાણુ ખાણુ મનાવય હારિ,
ચાદવવંશ વધારિ, સોલ સહસ્ર નારી, વરશિંગે ભણુધ દ્વાપર યુગ મઝારિ.”

આ પદ્ધતિનો વિકાસ પદ્મનાભ અને જનાર્દન વચ્ચેનો વીર-
સિંહનો સમય બતાવે છે, એટલે શ્રી ભોગીલાલ સાંડેસરાએ મં.
૧૫૨૦ ૨૫૬ લગભગનો સમય વીરસિંહનો આપ્યો છે, એ ઠીક
જણાય છે.

વીરસિંહે એક ઉપયોગી વસ્તુ કાવ્યમાં આપી છે તે છત્રીસ-
કુલ ક્ષત્રિયોનાં નામ. કવિ પોતે જ કદાચિત્ ક્ષત્રિય હોવો જોઈએ,
એ તો આમા કારણ નહિ હોય ? નામ ઉપરથી એ ક્ષત્રિય હોવો
શક્ય છે. એશક, કવિપ્રતિભા પાસે કાંઈ નડતરરૂપ નથી હોતું,
એટલે હરકોઈ પ્રકારનાં વર્ણન આપવા માત્રથી જ્ઞાતિ ન પકડી
શકાય. એ કોઈ ચારણ કે ભાટ નથી, એ તો ચોક્કસ થઈ શકે છે,
કેમકે એની ભાષા મધ્યકાલીન ગુજરાતીની ૨ જ ભૂમિકામાં સાંગો-
પાંગ છે, એમાં ચારણી સંસ્કારોની અસર નથી જણાતી.

આ કવિના વિષયમાં કશી માહિતી મળતી નથી કે કાંઈ બીજી
કૃતિ પણ મળતી નથી, એટલે એના ચરિતના વિષયમાં વિશેષ કશું
નથી કહી શકાતું. એના કાવ્ય ઉપરથી માત્ર એનો સંસ્કૃત ભાષા
અને તત્કાલીન પ્રૌઢ ભાષાનો પરિચય, એટલી જ વસ્તુ પકડી શકાય
છે. એના કાવ્યની નકલ પાટણમાંથી મળી હોવાથી. અને એ એક
જૈન સાધુએ કરેલી હોવાથી, પાટણના પ્રદેશમાં જ એ ક્યાંક થયો
હશે, અથવા પદ્મનાભનું કાવ્ય જોયું જણાતું હોવાથી મારવાડમાં
નિકટમાં જ એ ક્યાંક થયો હશે ધાર્મિક વિષયમાં એ સમભાવી
જણાય છે; એશક, જૈનધર્મની એના ઉપર અસર થયેલી જોવામાં
આવતી નથી.

ચરિતસામગ્રી:—

૧. ઉપાહરણ: સં. શ્રી ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા (શ્રીકાળં સ ત્રૈમાસિક-૧૯૩૮)

ધુલ રાજ દેશીખ

“ધમ ખોલધ રધિમિણી જોડી એ હાથ એ
નાથ ન ચેતુ એ અલ્લગલોધ, દ્વરિ દાવાનલ દેખુ” એ દેવ એ.
જલ તું એ પાઠલલિ પેખુ” નહી એ.

પેખુ” નહી પર ન્યાતિ સખિ પડયા ઘર અનુધ્યાન,
સુણિ વીનતિ અમ્હ હેવ તું બ્રહ્મ મંડલ દેવ એ;

તું સૃષ્ટિ સવિ આધાર, જનન જલુ આસાર.

પાંદરિયાં પીલાં ચીર. નવિ લાજ આણિ આહીર.

સખિ સમુદ્ર યાદવ, પછિ સુત સાહુ લાવ,

વર આહતાં ખટમાસ વલી આજ પુહતી આસ.

વલી આજ પુહતી આસ સ્વામી પ્રી પરજાવ્યાં પ્રિયવીણી;

સાર દરિ ન સ્વામી શ્રીરંગધરા ધમ ખોલધ રાણી રિધિમણી.”^૧

આ ઢાળ આ પૂર્વે સં. ૧૨૪૧ના ‘ભરતેશ્વર આહુઅલિરાસ’ના:

‘સરસ્વતીધઉલ’મ ાં મજે છે. એ અહીં જેનું અનુસરણ જનાર્દનના
ઉપાહરણમાં મજે છે.^૨ જનાર્દને કેટલાક વધુ સારા દેશીખ’ધ આખ્યા
છે, એ જેમ દેશીનો વિકાસ આપે છે તે પ્રમાણે વીરસિંહનું પુરો-
ગામિત્વ પણ અતાવે છે. કોન્હડદેવખ’ધ’માં અપાયેલી “ભટાઉલી”
જેવું વર્ણન ગલ-કટાવ-માં વીરસિંહે નીચે આપ્યું છે; એ વધુ
સચોટ જણાય છે, કેમકે આમાં તો કવિએ થોડેથોડે શબ્દે પ્રવાહી
અંત્યાનુપ્રાસ પણ આપેલ છે; જેવું કે—

એ.લી

“ખુહારી અ છંડી અ વાટ, ખાધીઈ પરિચટ પાટ, મંડપિ ઊલી અ.
શલુગારિઈ હાટ, અજલા ચરિ ઊઠયા થાટ, હાચિદંતના ત્રાટ, વિપ્ર વેદ ભણઈ,
હલ્યાણુ ઉચરઈ ભાટ;

“કોન્હડ જાણુ મોડી, આવયા અનિરુદ્ધ ઝોડી, આવયા હનુગાદિ ધણઈ
દારકાપુરિ, એક આવાસ છોડિ.

“પંચરાનાં નીર ડોડિ, ચિત્રામ લિખીઈ ત્રિભોવન મોડિ, દેવદીપક-
આદિ, ધીધસુ’ જાંબર ઢોડિ, તોરણ તણાં સહકારં સોડિ;

૧. એજન, પૃ. ૩૧૦

૨. પ્રા. ગુ. દા. (સ્વ, દી. જ. ક્રુવ), પૃ. ૭૬-૭૭૨ ૬

“એક કરિ ભરી કુંભ, માહિ વાસત અંભ, ભણી અ ભૂખણ દીધ હરિ-
વાલિભ, કેલિ આંગલિ થંભ. આગલિ ઊભી અ રંભ, હજંગિ કરી એ લીધક
આપણુ ડંભ;

“આઠમઠે અવતારિ, કંસ માલાખાડિ મારી; ખલિતણુ ખાણુ મનાવય હારિ,
ચાદવવંચ વધારિ, સોલ સહસ્ર નારી, વરશિંગ ભણુદ દ્રાપર યુગ મઝારિ.”

આ પદ્ધતિનો વિકાસ પદ્મનાભ અને જનાર્દન વચ્ચેનો વીર-
સિંહનો સમય બતાવે છે, એટલે શ્રી ભોગીલાલ સાંડેસરાએ સં.
૧૫૨૦-૨૫૨૬ લગભગનો સમય વીરસિંહનો આપ્યો છે, એ કીક
જણાય છે.

વીરસિંહે, એક ઉપયોગી વસ્તુ કાવ્યમાં આપી છે તે છત્રીસ
કુલ ક્ષત્રિયોનાં નામ. કવિ પોતે જ કદાચિત્ ક્ષત્રિય હોવો નોંધયે,
એ તો આમા કારણ નહિ હોય ? નામ ઉપરથી એ ક્ષત્રિય હોવો
શક્ય છે. એશક, કવિપ્રતિભા પાસે કાંઈ નડતરરૂપ નથી હોતું,
એટલે હરકોઈ પ્રકારનાં વર્ણન આપવા માત્રથી જ્ઞાતિ ન પકડી
શકાય. એ કોઈ ચારણ કે ભાટ નથી, એ તો ચોક્કસ થઈ શકે છે,
કેમકે એની ભાષા મધ્યકાલીન ગુજરાતીની ૨ છ ભૂમિકામાં સાંગો-
પાંગ છે, એમાં ચારણી સંસ્કારોની અસર નથી જણાતી.

આ કવિના વિષયમાં કશી માહિતી મળતી નથી કે કાર્મ બીજી
કૃતિ પણ મળતી નથી, એટલે એના ચરિતના વિષયમાં વિશેષ કશું
નથી કહી શકાતું. એના કાવ્ય ઉપરથી માત્ર એનો સંસ્કૃત ભાષા.
અને તત્કાલીન પ્રૌઢ ભાષાનો પરિચય, એટલી જ વસ્તુ પકડી શકાય
છે. એના કાવ્યની નકલ પાટણમાંથી મળી હોવાથી. અને એ એક
જૈન સાધુએ કરેલી હોવાથી, પાટણના પ્રદેશમાં જ એ ક્યાંક થયો
હશે, અથવા પદ્મનાભનું કાવ્ય જોયું જણાતું હોવાથી મારવાડમાં
નિકટમાં જ એ ક્યાંક થયો હશે ધાર્મિક વિષયમાં એ સમભાવી
જણાય છે; એશક, જૈનધર્મની એના ઉપર અસર થયેલી જોવામાં
આવતી નથી.

ચરિતસામગ્રી:—

૧. ઉપાહરણ: સં. શ્રી ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા (શ્રીકાળં સ ત્રૈમાસિક-૧૯૩૮)

ધુલ રાજ દેશાખ

“હમ બોલધ રધિમિણી નેડી એ હાથ એ
નાથ ન ચેતુ એ અહાનણોઈ, દૂરિ દાવાનલ દેખું એ દેવ એ.
જલ પું એ પાઘર્તાલ પેખુ નહી એ

પેખું નહી પર ન્યાતિ સખિ પડયા ઘર અનુધ્યાન,
સુણિ વીનતિ અમ્હ હેવ પું બ્રહ્મ મંડળ દેવ એ;
પું સૃષ્ટિ સવિ આધાર, જાનન જણ આસાર.
પાંહરિયાં પીલાં ચીર. નવિ લાજ આણિ આહીર.
સખિ સમુક ચાદવ, પછિ સુત સાદું લાવ,
વર ચાહતાં ખટમાસ વલી આજ પુહતી આસ.

વલી આજ પુહતી આસ સ્વામી પ્રી પરનાવ્યાં પ્રિથિવીણી;
સાર કરિ ન સ્વામી શ્રીરંગધરા હમ બોલધ રાણી રિધિમણી.”^૧

આ ઢાળ આ પૂર્વે સં. ૧૨૪૧ના ‘ભરતેશ્વર બાહુબલિરાસ’ના:
‘સરસ્વતીધઉલ’માં મળે છે. એ અહીં જેનું અનુસરણ જનાર્દનના
ઉપાહરણમાં મળે છે.^૨ જનાર્દને કેટલાક વધુ સારા દેશીખંધ આપ્યા
છે, એ જેમ દેશીનો વિકાસ આપે છે તે પ્રમાણે વીરસિંહનું પુરો-
ગામિત્વ પણ ખતાવે છે. કાન્હડપ્રખંધ’માં અપાયેલી “ભટાઉલી”
જેવું વર્ણન ગલ્લ-કટાવ-માં વીરસિંહે નીચે આપ્યું છે; એ વધુ
સચોટ જણાય છે, કેમકે આમાં તો કવિએ થોડેથોડે શબ્દે પ્રવાહી
અંત્યાનુપ્રાસ પણ આપેલ છે; જેવું કે—

મોલી

“બુહારી અ છંડી અ વાટ, બાંધીઈ પરિચટ પાટ, મંડપિ ઊભી અ.
શણુગારિઈ હાટ, અખલા શરિ ઊઠ્યા યાટ, હાચિદંતના વાટ, વિપ્ર વેદ ભણ્ધ,
હલ્યાણુ હચરઈ કાટ;

“કાન્હજી બાણુ મોડી, આવયા અનિરુદ્ધ છોડી, આવયા હચગાદિ ધણ્ધ-
દારકાપુરિ, એક આવાસ છોડિ.

“પંચનાનાં નીર ડોહિ, ચિત્રામ લિખીઈ ત્રિભોવન મોહિ, દેવલીપક
આહિ, ધીધસું જંખર ઢોહિ, તોરણ તણાં સહકારં સોહિ;

૧. એજન, પૃ. ૩૧૦

૨. પ્રા. ગુ. કા. (સ્વ, દી. બ. પ્રુવ), પૃ. ૭૬-૮૩વૃ. ૬

“એક દરિ ભરી કુંભ, માહિ વાસત અંભ, ભણી અ ભૂખણ દીધ હરિ-
વાલિભ, કેલિ આંગલિ થંભ. આગલિ ભભી અ રંભ, ઉછંગિ કરી એ લીધક
આપણુ રંભ;

“આઠમઠે અવતારિ, કંસ માલાખાડિ મારી; બલિતણુ ખાણુ મનાવય હારિ,
ચાદવવંશ વધારિ, સોલ સહસ્ર નારી, વરશિંગ ભણુદ દાપર યુગ મઝારિ.”

આ પદ્ધતિનો વિકાસ પદ્મનાભ અને જનાર્દન વચ્ચેનો વીર-
સિંહનો સમય બતાવે છે, એટલે શ્રી ભોગીલાલ સાંડેસરાએ સં.
૨૫૨૦ ૨૫૪ લગભગનો સમય વીરસિંહનો આપ્યો છે, એ ઠીક
જણાય છે.

વીરસિંહે, એક ઉપયોગી વસ્તુ કાવ્યમાં આપી છે તે છત્રીસ
કુલ ક્ષત્રિયોનાં નામ. કવિ પોતે જ કદાચિત્ ક્ષત્રિય હોવો જોઈએ,
એ તો આમા કારણ નહિ હોય? નામ ઉપરથી એ ક્ષત્રિય હોવો
શક્ય છે. બેશક, કવિપ્રતિભા પાસે કાંઈ નડતરરૂપ નથી હોતું,
એટલે હરકોઈ પ્રકારનાં વર્ણન આપવા માત્રથી જ્ઞાતિ ન પકડી
શકાય. એ કોઈ ચારણ કે ભાટ નથી, એ તો ચોક્કસ થઈ શકે છે,
કેમકે એની ભાષા મધ્યકાલીન ગુજરાતીની ૨ જી ભૂમિકામાં સાંગો-
પાંગ છે, એમાં ચારણી સંસ્કારોની અસર નથી જણાતી.

આ કવિના વિષયમાં કશી માહિતી મળતી નથી કે કાંઈ બીજી
કૃતિ પણ મળતી નથી, એટલે એના ચરિતના વિષયમાં વિશેષ કશું
નથી કહી શકાતું. એના કાવ્ય ઉપરથી માત્ર એનો સંસ્કૃત ભાષા.
અને તત્કાલીન પ્રૌઢ ભાષાનો પરિચય, એટલી જ વસ્તુ પકડી શકાય
છે. એના કાવ્યની નકલ પાટણમાંથી મળી હોવાથી. અને એ એક
જૈન સાધુએ કરેલી હોવાથી, પાટણના પ્રદેશમાં જ એ ક્યાંક થયો
હશે, અથવા પદ્મનાભનું કાવ્ય જોયું જણાતું હોવાથી મારવાડમાં
નિકટમાં જ એ ક્યાંક થયો હશે ધાર્મિક વિષયમાં એ સમભાવી
જણાય છે; બેશક, જૈનધર્મની એના ઉપર અસર થયેલી જોવામાં
આવતી નથી.

ચરિતસામગ્રી:—

૧. ઉપાહરણ: સં. શ્રી ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા (ત્રીકાળં સ ત્રૈમાસિક-૧૯૩૮)

૧. ઉપાહરણ પૃ. ૪૧૮.

૨. એજન, ઉપેન્દ્રવાત, પૃ. ૨૪૪

કર્મણુ મંત્રી

[સં. ૧૫૨૬ માં હયાત]

“પુંદરમા શતકનાં પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય”માં છપાયેલા ૪૯૫ કડીના ‘સીતાહરણ’ કિંવા ‘રામાયણ’ કે ‘રામકથા’ના કર્તા કર્મણુ મંત્રીના સંબંધમાં કાવ્યમાંથી વિશેષ કાંઈપણ હકીકત મળતી નથી. એ કાવ્ય એણે સં. ૧૫૨૬માં રચ્યાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે :

“સંવત પંનર છવીસઘ સીતાહરણુ વિચાર,

હર જોડી કર્મણુ તવઘ અહાહ ગિરા આધાર”

એણે પોતાના એક માત્ર આ કાવ્યમાં પોતાને માટે મંત્રી વિશેષણ મૂક્યું છે. પણ એ મંત્રી ક્યાંનો ? સં. ૧૫૨૨માં પશ્ચિમ મારવાડમાં આવેલા જલોરમાં રચાયેલા વીસનગરા નાગર કવિ પદ્મનાભના રચેલા “કાન્હડદે પ્રબંધ”માંની કેટલીક પંક્તિઓ ‘સીતાહરણ’ની કેટલીક પંક્તિઓ સાથે મળતાપણું ધરાવતી હોવાથી તેમજ કેટલાક પ્રસંગ એકસરખા વર્ણિત હોવાથી એ બંને કવિઓ વચ્ચે નિકટતા હોવાનો અભિપ્રાય સ્વીકારવામાં આવે છે,^૧ અને તેથી એ કદાચ એક જ ગામના વતની હોય તો કર્મણુ મંત્રી જલોરના હાકોરનો મંત્રી હોઈ શકે. એ જ્ઞાતિએ વણિક હોવાની માન્યતા છે.^૨ એ થોડું સંસ્કૃત જાણે છે એ કાવ્યમાં આપેલા સંસ્કૃત શ્લોકોથી અટકળી શકાય.

કવિ તરીકે કર્મણુ કોઈ વિશેષતા ધરાવતો નથી. એણે ‘સીતા-હરણ’માં પવાડા (ચાલુ સવૈયાની દેશી ઉપરાંત દોહા ચોપાઈ છપ્પય એ ત્રણ માત્રામેળ છંદ પ્રયોજ્યા છે, જેમાં છપ્પય માત્ર એક જ વાર આવે છે. ૪૯૫ કડીના લાંબા કાવ્યમાં એણે ૧ ‘સપન-

૧. આ કાવ્યની એક પ્રત સ્વ. દી. બ. કે. હ. ધ્રુવના સંગ્રહમાં હતી.

૨. પ્રા. ગુ. કા. સ્વ. દી કે. હ. ધ્રુવ સંપાદિત, પ્રસ્તા. પૃ. ૧૭

૩. K. M. Munshi, Guj. & its Lit., P 123

ગીત' અને પ "ધૂલ" આખ્યાં છે એમાંનું 'સપનગીત' સવૈયાની દેશીમાં છે. એમાં એણે નરસિંહ મહેતાની જેમ પોતાના નામની છાપ આપી છે તે ઉપયોગી જણાય છે. નરસિંહ મહેતાનાં આવાં ઘણાં પદ મળે છે જ. કર્મણ્યનું:

રાગ—ભુપાલી,

"એક જ અચરજ સહી ! આ જાણું જોલધ ત્રિજટા જહિન,

"રામ લક્ષ્મણુ જિહં જાણું લક્ષ્મી આન્યા વાનર સેનિ;

મઠ લાધું સપનું, સખી !— ધ્રુવપદ

ખાંધી પાજ નીરિ તિહાં નિશ્ચલઃ સાયિ હનમત્ત ભીંછ

વિકટરૂપ દીસછ વાનરા; રૌદ્ર મણા માંહિ રીછ. મઠ૦

માતા સીતા ! જાણું વાનર ત્રિકૃટિ ગદિ ચડિયા.

સવા લાખ સુત, રાવાણુ રાણુ, કુંભકર્ણુ રણિ પડિયા, મઠ૦

જાણું લંક વિભીષણુ દીધી, અમર કોડિ તિહાં મિલિયા;

મંત્રી કર્મણ્યુ સ્વામિ અયોધ્યા રામ સીતા લેછ વલિયા. મઠ૦"

પછીનાં જે પાંચ "ધૂલ" = ઘોળ છે તે નરસિંહની "ચાતુરી પોડશી"માંનાં જેવાં નાનાં કડવાં છે; હાળ અહીં સવૈયાનો છે, જ્યારે નરસિંહમાં હરિગીતનો છે; ભાવણમાં પછી એ ઠીક ઠીક વિકાસ પામે છે.

મંત્રી કર્મણ્યુ જે જલોર તરફના પ્રદેશનો હોય તો પદ્મનાભ અને વીરસિંહ ઉપરાંત આ એક ત્રીજો કવિ મળે છે કે જે તળ ગુજરાતનો જ માત્ર ન હોતાં રાજસ્થાનનો પણ હોય. એની ભાષા દી. બ. કેશવલાલ ધ્રુવે પ્રા. કા.માં આપી છે તે જોતાં એ મધ્યકાલીન ગુજરાતીની ખીજ ભૂમિકાની છે. આ ભાષા સાહિત્યની ભાષા તરીકે ગુજરાત ઉપરાંત મારવાડમાં પણ હતી, એને આનાથી પુષ્ટિ મળે છે. ડૉ. ટોર્સિટોરી એ સમગ્ર ભાષાને જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાની એવું નામ આપે છે એ વિધાનને આનાથી પુષ્ટિ મળે; જે કે આમાં

વપરાયેલી ભાષાનો પ્રાંતીય દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં જે સ્વરૂપ છે તે ગુજરાતીના^૧ સ્વરૂપથી ભિન્ન ન જ ગણી શકાય.

ચરિતસામગ્રી :

૧. પંદરમા શતકનો પ્રા. ગુ. કાવ્યો, સ્વ. દી. બ કે. ૬. ધ્રુવ-સંપાદિત
૨. પાંચમી સાહિત્ય પરિષદના રિપોર્ટમાં છપાયેલો સ્વ. શ્રી. ડાહ્યાભાઈ પી. દેરાસરીનો ‘મંત્રી કમલુનું સીતાહરણ’નો લેખ
૩. Gōj & its Lit by K. M. Monohs

માંડણ બંધારો

[વિક્રમના ૧૬ મા શતકનો પૂર્વાર્ધ]

પૃથ્વી ચોપાઈ જેવો પૂર્વે કદી ન પ્રયોજાયેલો અને પછીથી માત્ર અખા સિવાય અન્ય કોઈપણ કવિએ ન પ્રયોજેલો કાવ્યબંધ પ્રયોજતે લોકાકિતઓ કિંવા કહેવતોથી ભરપૂર ‘પ્રબોધમત્રીશી’ જેવું આધ્યાત્મિક જ્ઞાન ઉપરાંત સામાજિક વિષયો ચર્ચાતું કાવ્ય અર્પનાર^૧ શિરોહીમાં થયેલા કવિ માંડણ બંધારાના સમયના વિષયમાં નિશ્ચિત રીતે જોકે કાંઈ કહી શકાતું નથી, છતાં છપાયેલા ‘પ્રબોધમત્રીશી’ અને અપ્રસિદ્ધ ‘રામાયણ’ તથા ‘રુક્માંગદકથા’ની ભાષા ઉપરથી એમ કહી શકાય કે એ વિક્રમના ૧૬ મા શતકના આરંભમાં થયો હોય. એનાં ‘રામાયણ’ અને ‘રુક્માંગદકથા’ની હાથપ્રત જૂનામાં

૧. સ્વ. દી. બ. ધ્રુવ મહોદયે વાપરેલી હાથપ્રત સં ૧૬૦૫માં ઉતારેલી છે. કમલુની ભાષામાં કોઈ મારવાડીની છાંટ હોય અને લઢિયાએ એ ગાળા નાખી હોય તો ૮૦ વર્ષના ગાળામાં એ અસંભવિત નથી. (પ્રતની ઉ. સાલ માટે જુઓ એજન, પૃ. ૭૪.)

૧. સ્વ. અંબાલાલ જી. જાની આ ગામને “હના-શિહોર” ગણે છે. જુઓ હરિલીલાનો ઉપોદ્ધાત, પૃ, ૯૭ અને કવિને સૌરાષ્ટ્રના કવિઓમાં ગણાવે છે,

જૂની સં. ૧૫૭૪ માં નકલ થયેલી મળે છે,^૨ એટલે એ એના સંમંયની છેલ્લી મર્યાદા છે.

પોતાના વિષયમાં એણે થોડી માહિતી એનાં કાવ્યોમાં આપી છે. “રુદ્રમાંગદકથા”માં એ જણાવે છે :

“જેશી મદનતણું શિશિ, પંડિત સૂગ દેસ ।

આદરિ અંથ સુણાવિહ તુ પામ્યુ ઉપદેસ. ૩”

કાવ્યના આરંભમાં આ પ્રમાણે પોતાને જોશી મદનનો શિષ્ય કહી અંતે એ જણાવે છે :

“શીરોહી સારણ સાવધિ કરી કથા આવી મનશિધિ ।

આવ્યુ કુલે બંધારા તણુધ લીધુ જનમ કૃત આપણુષ ॥ ૧૨ ॥

માતા મેધૂ હરિરિ નિવાસ વૈધ્યવ ભક્ત સવ્હુંતુ દાસ ।

સાચુ કૃષ્ણ મિશિ મંડણુ મુખિ હરિનાંમ આવધિ ॥ ૧૩ ॥”

આ પ્રમાણે એ શિરોહીનો વતની અને જ્ઞાતિએ બંધારો છે. એની માતાનું નામ મેધૂ છે. એના પિતાના નામનો આમાં ઉલ્લેખ નથી; છતાં ‘હનુમંતાખ્યાન’ના અંતમાં એ “હરિ હરિદાસ તાત હરિ શંભ-જેના હૃદયમાં શિવ વસે છે, તેવો હરિભક્ત હરિ પિતા છે” એમ કહે છે; એ ઉપરથી એના પિતાનું નામ ‘હરિ’ સમજાય છે. રામાયણ પ્રબોધખત્રીશી અને એના પાંડવવિષ્ટિમાં પણ આથી વિશેષ હકીકત મળતી નથી. રામાયણ જેમ તૂટક મળે છે તે પ્રમાણે પાંડવવિષ્ટિ પણ તૂટક મળે છે. આ પાછલા કાવ્યમાં એણે રોળા અને ઉલાલાના મિશ્રણવાળો પ્રચલિત છરપયછંદ પ્રયોજ્યો છે.

“પ્રબોધખત્રીશી”માં એણે જુદી જુદી ૨૨ વીશીઓ (૨૦-૨૦ પદ્મપદી ચોપાઈમાં) રચી છે. અખાનાં અંગેમાં જેવી જ્ઞાનગોષ્ઠીઓ મળે છે તેવી જ્ઞાનગોષ્ઠીઓ આમાં મળે છે. આ પદ્ધતિનાં ગુજરાતી કાવ્ય માંડણુ અને અખા સિવાય અન્યનાં જાણીતાં નથી. નરહરિએ

૧. ગુ. વિ. સ. ૬. લિ. પુ. સં. નં. ૫૫૨ વ-અ.

૨. જુઓ એજન. આ હનુમંત આખ્યાન એના રામાયણમાં જ પ્રથમના ૩૦ ખંડમાં સમાવિષ્ટ છે.

જુદી જુદી ગીતાઓ લખી છે, પણ એ ચાલુ દેશી બંધમાં જ છે.

“પ્રબોધખત્રીશી”માં એણે ૪૦૦ થી ૫૦૦ જેટલી કહેવતો કાવ્યમાં વણી લઇ પોતાનો લોકમાનસનો પણ અનુભવ રજૂ કર્યો છે. સારામાં સારા વિદ્વાનને જેમ આપે તેવી રીતે એણે એ કાવ્યમાં વિષય રજૂ કર્યો છે. વસ્તુસ્થિતિએ એ કાવ્યની પ્રત્યેક કડી એક સુંદર સુભાષિત તરીકે દીપે છે.

એની પ્રત્યેક વીંશી જોડા બોધ અને તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરેલી છે. અખાતે જે જાતનો ગુરુને માટે અનુભવ બંધાયો હતો. તેનાં મૂળ માંડણમાં આપણે જોઈ શકીએ ખરા, સાથે એણે પાખંડ ઉપર જે ટકાર કરી છે તે જોવા જેવી છે :

“પાખંડી ગુરુ માયઘ ધ્યા, વાચી વેદ ઉવટિ સાંચર્યા.

ધર્મ તણી હાંણિ નવિ સર્ચુ, ઉપરિ આલિ ધન વાવર્યુ.

મિથ્યાલાપિ હોઆ સંચમી, ‘ભયસિ કેડિ પાડી નીગમી.’ ૮૧.

પાખંડી પૂજા આદરી, ખઇઠા મૂરત પાખલિ ફિરી.

કહિ કુલયુગનુ જોઈ પાર, એહવા ભક્ત ગુરુ તેહવાર.

‘નારિસતી પુરુષ તિમ સતુ, ગાધિ ગૂણિ કલશીનુ પિતુ’ ૮૨.

આ જ પ્રસંગે એણે કહેવતોના ખડકા કરી દીધા છે :

“ધોડઠ ચડઆ કોઇ નવિ કલઇ, ચડિ ગાધિ સહુ જોવા મિલઇ.”

‘જુ ખઇઠા નવિ નિરખઇ કોઇ, તુ હસાં દીકઇ ચૂં હોઇ ?’ ૮૩.

‘મીચઇ આંખ ન મીચઇ હૈઆ, ન ચલઇ કાઇ ચાલઇ ધોતીઆં.’

‘લાઇ ભૂતી વિભૂતી ન લઇ, તન સાંકલી નઇ મન સાંકલઇ.’

‘દાંમી જાંટ સકિ નવિ દોઇ, એ ગાહાદિ દામંતાં જોઇ.’ ૮૪.

‘અંગિ રાખ મનઇ રાખડી, ખાહરિ ખાંગ માંહિ ખાંગડી.’

‘લાલિ ચંદન મન માંહિ ચાંદલી, માંહિ વન અંતરિ વની’

‘એ ગુડીયા સંચારા દોર, અણદેખણી તે રાત્ત ચોર.’ ૧

“પ્રબોધખત્રીશી” કહેવતોથી કણકટુ થઈ પડે છે; પણ માંડણના જ્ઞાનામાં આટલી બધી કહેવતો એકી સાથે એક ગ્રંથમાં એકત્રિત.

કરી આપી લોકોકિતઓ સર્વમુલલ બનાવવામાં એ ઉપયોગી છે. એ કાર્ય શ્રમમાધ્ય છે; એ એવું કે પાતું કાવ્યમાં વિષય સાથે સાંકળી આપી, એણે એક કાશકારનું કામ કરી આપ્યું છે.

પણ માંડણ નીરસ કાવ્ય જ લખે છે એવું નથી; એણે રામાયણ લખી પોતાની રસપ્રિયતા પુરવાર કરી આપી છે. એણે એમાં ચોપાઈ અને પૂર્વછાયા (દોહા) બંધ સ્વીકાર્યો છે. ૭૦-૭૦, ૭૫-૭૫ કડીઓના એણે ૭૦ ખંડ લખ્યા છે, આમ એણે એક વિસ્તૃત કાવ્ય-જેને આપણે “આખ્યાન” કહી શકીએ એવું આપ્યું છે. રામના વનવાસમાં ભરત મળવા બચ છે એ પ્રસંગ માંડણ આપે છે, એ જોતાં એની પદ્ધતિ કેવી હતી એ આપણે જોઈ શકીશું :

“નિસારી સવિ લોકપ્રધાન, એ વં અઠા નઘ છુ સવિ માંન ૧
જશૂં વિહાં રામ લક્ષમણા, વાલી લાવિસુ બ્રતિ આપણા ॥ ૬૬ ॥
સહુઇ રામલોક સજ યાઠ, સાયઇ અંતેકરિ સવિ નઘ ૧
સવં અયોધ્યાનાં યે લોક, સાંધિ ચાંદ્યા ટાલજી શોક ॥ ૬૭ ॥
લીધૂં શેન સંઘાતઇ ઘણું, જાગે રામ છતાં વિહાં સુણું ૧
લીધી કેડિ ગહન જહુ ગમ્યાં, તપ્ય જણાં વિહાં વીસમ્યા ॥ ૬૮ ॥
યે યે ભૂમિ રાંમ રહ્યા નહિ, હરઇ પ્રણાંમ શીસ નવિ કાંણું ૧
તેણી ભોમિં લોટઇ શર નમી, તુ આધુ ચાલઇ અવની ॥ ૬૯ ॥
ચિત્રકોટિ, જાંણ્યાં ત્યાંહાં છતાં, મેહેલ્યુ રથ દસ યોગનન છતાં ૧
પાણુ પલઇ કક્તિ મનિ પરી, અંતરિ રાંમચરણ શર ધરી ॥ ૭૦ ॥
લક્ષમણ અવની દ્રમદ્રમહાર, ચાલ્યુ આવઇ કો દલ ભાર ૧
સહી એ ભરથ પાણિ વનિ ગણી, ખારી રાજ નિકંટક મણી ॥ ૭૧ ॥
નવ બાંણુ સાંધી રુહુ રવામિ, ચાંલ્યુ આવઇ યત્ર વિરામિ ૧
વારયુ રામંઇ બાંધવ આપણું, એ હઇ દયારથ રાંન તણું ॥ ૭૨ ॥
જહુયુ ભરથ આવતુ રાંમિ, જિહા પ્રક્ષ તલઇ વિશ્રામિ ૧
મેહેલ્યા મઠી બાહરિ આવીઆ, લધુ બાંધવ આવત પેધીઆ ॥ ૭૩ ॥

દીન વચન કય બોલઈ ઘણું, દેવાઈ અંતર આપણું ।
 કેમકે તણુ પુત્ર નવિ ઠલું, થું મુખ દેવાડી તણ મિલું ॥ ૬ ॥
 સ્વામી એ તાં મઝ અપરાધ, આતુ વનઈ તલે મઠ ખાંધ ।
 જુ અહાં જનમ ન ધરતી માધ, કા તલ વનનુ રચત ઉપાધ ॥ ૧૦ ॥
 અહા અપરાધ સવે પરહરી, પાછા પાધારુ મંદિરિ ।
 સ્વામી એ આજ્ઞા તવ કરે, વું વિણ પ્રાણ ન વેલા ધરે ॥ ૧૧ ॥
 બિસુ રાજિ અયોધ્યાં જઈ, પાલોસ વચન હું અવનિ રહી ।
 કરે તહાડે વધન પ્રમાંણ, વતી તહારી સાધી સાંણ ॥ ૧૨ ॥
 લધુ ખાંધવડાનું વડું, કરઈ સહુ વતાં એ યગવું ।
 વેદ સમૃત્ય ધમ કહઈ પુરાંણ, મોટકર બોલઈ ધમ નાણિ ॥ ૧૩ ॥
 હાથી કાનિ ન સહા નઈ, આથુ તેહ થું કિશુ ઉપાધ ।
 રાબલોહ સચિ નુહરા કરઈ, ઘણુંક દીન વચન કચ્ચરઈ ॥ ૧૪ ॥^૧

આ પદ્ધતિ જેવાથી માલૂમ પડશે કે પાછળથી બાલણુ નાકરે
 વગેરેની જે આખ્યાનપદ્ધતિ છે તે નિરાડંબર પદ્ધતિ જ આ છે,
 માંડણુ માત્ર કડવાં નથી આપતો, સાથે મુખ્યત્વે ચોપાઈમાં જ લખે
 છે, ન્યારે પછીના કવિઓ ચોપાઈ અને ચોપાઈ દાવટી પ્રયોગે છે.

રુક્માંગદકથા પણ પ્રથમ પૂર્વજાયુ અને પછી ચોપાઈ, એ
 રીતનું કાવ્ય છે. એ પણ કવિત્વની દષ્ટિએ રામાયણ જેવું જ સાદું
 પૌરાણિક આખ્યાન છે. માંડણુ પૂર્વજાયુ-ચોપાઈ પદ્ધતિ રાખી છે,
 ભીમ માંડણુની પદ્ધતિ સાચવે છે, ન્યારે કર્મણુ પદ્મનાભની પદ્ધતિ
 સ્વીકારે છે; ભાલણુ તો પછી કડવા-પદ્ધતિનો સમાદર કરે છે.

એનાં ઉપરનાં કાવ્યો ઉપરાંત એક “સતભામાનું” રસાણું^૨
 પણ મળે છે. એ અદ્વાપિ અપ્રસિદ્ધ છે. એણે એ ઉપરાંત પદ પણ
 લખ્યાં છે. જે પ્રતમાં રામાયણ ને રુક્માંગદકથા લખેલી છે તે જ
 પ્રતમાં એનાં નીચેનાં બે પદ મળે છે :

૧. શુ વિ સ હ. લિ. સં. નં. ૫૫૨

૨. જુઓ શુભરાત્રી પ્રેસ—મુંબઈનો સંગ્રહ, ૨૪ ક. [તુલક પ્રત]

રાગ મહલાર

“સાગર ખોલિ સાંભલિ નાંખા વૃં ગુણ પાર ન જાણું રે ।
 આણું કવણુ આપમા ॥
 શ્રે ઉપગાર તિ કીકલા અદ્યયિ ।
 કેતા કરૂં અવધાણુ કે, જાણું ન પાર દુઃખ, -કૃદિ ॥
 જોડયા પાહ શેવિં સુરપતિ શીતાપતિ શ્રીરાંમો ।
 તે અદ્ય સાંહાંમા કીકલા મુરારિ, ધન ધન દુઝા નામો ॥ ૧ ॥
 નાઈ તિ અદ્યયિં ગુણુ કીકલા નાંખા શીપવિ ચારુ રે ।
 કારણિ અવતારો ।
 માંજિ મુગતાફલ કપજલિ રચીનલિ બહુ હારો ।
 ચડાવીલિ ભૂપાલો ॥ ૨ ॥
 સોઘ દારકાં શશિહર સોહિ મોહિ સૈઅલ સંસારો ।
 ફેરી દેહલ અદ્ય સનધિ કીકલા મંડણુચે દાતારો ॥ ૩ ॥

રાગ - ધન્યારી

અહો આહલા રે હરિ ઉધામંડલ ભણી જુ ઘણી સાંભલી રૌરચિ (?) વાત ।
 અહો કીધલિ રે હરિ તીર્થ દારાવતી હુમંતિ મેલીઆં દર્મ કોટી ।
 સારીલિ રે હરિ ગોમતી મનજન પ્રજ ન વાધતાં મેર મોટી ॥ ૧ ॥
 અહો આ

અહો પેપી લઈ રે હરિ મૂરતિ તાહરી સાંભરી હદર માત પીડ ।
 નાંખાલિ રે હરિ શીશ સાંભલ પ્રન જ મન તાપીલિ તન લીડ ॥ ૨ ॥
 અહો વિઠલા રે હરિ ધર્મ સમાસની વાસ નવં છુલ્લિ સ્વર્ગ-સ્વામી ।
 કીધલિ મંડણુ ચરણુ શરણુધાર સંસારવેદના વિવિધ વામી ॥ ૩ ॥”

માંડણુનાં કાવ્યોમાં માંહળ ત્રા શબ્દ અતિ સામાન્ય છે. માંડણુના સમયની બાપામાં પછી વિભક્તિમાં ત્રા પ્રત્યયનો પ્રયોગ સામાન્ય હતો. નરસિંહ મહેતાનાં પદોમાં તેમજ બીજાં ઘણાં જૂનાં કાવ્યોમાં એ પ્રત્યય પ્રયોગાયેલો છે, પરંતુ જેમ નરસિંહ મહેતાની હારમાળામાં મરાઠી ભાષાની છાંટની એક કડી મળે છે :

“દેવા અમચી વાર કાં બધિર હોઃહલા ?
આપૂલા ભક્ત કાં વીઠરી ગૈલા ?
દૂ, પ્રહ્લાદ, અમરીઘ, વિલીખણ,
નામિંચે હાથ તિં દૂધ પીયુઝા.”^૧

—તે જ પ્રમાણે સં. ૧૫૭૪ જેટલી જૂની પ્રતમાં પણ માંડણનાં કાવ્યોની સાથેસાથ આ બે પદ મરાઠી છાયામાં મળે છે. કવિ માંડણે દારકાની યાત્રા વખતે આ બંને પદ શ્રીરણુકોડરાય સમક્ષ ગાયાં જણાય છે. વિઠ્ઠલ શબ્દનો પ્રયોગ પણ એ કરે છે. આ બેતાં એ સમયમાં ગુજરાતમાં વિઠોબા અને મરાઠી ભાષાની છાયાવાળું પદરચન થતું જણાય છે, એટલે જ નરસિંહના પ્રિય છંદ બ્રજણનો પ્રચાર પણ જૂનો જણાય છે. નરસિંહ અને માંડણ નચક નચકના સમયમાં થયા હોય એનો આ સારો પુરાવો છે. ધંધા કારણે માંડણે સારી રીતે પ્રવાસ કર્યાં છે, અ એના ‘પ્રબોધખેત્રીશી’માં આવતા થોડા ઉલ્લેખ કહે છે; એટલે જ નરસિંહની જેમ મરાઠીની છાયાવાળા પદ રચવા પ્રવૃત્ત થયો જણાય છે. એ ઉલ્લેખો :

“બહુ તીરથ મધ જોયાં કરી, ‘બારે વરસે ગાદાવરી’
તોરાં ચરણ ચરણ ફલ શિવ, અન્ન ધૂત તત્ત્વલિ વીધ.”

X

X

X

‘શબહુ ઉદકિ રહીયા લીંજ, ગિરક તે ગૂઝિ નવિ લીજ.’
બહુ તીરથ કહિનાં કહિતણાં ? ‘ધણા ધરના યમ પરહણા.’

*

*

*

જોયુ શવિ તીરથનુ નેહ, ‘એકાકી પિત્રાણે તેહ’
કર્મ તણુ ભય આંણી અંગિ તીરથ કર વિવસા પસંગિ.”^૨

કવિ માંડણના વિષયમાં વિશેષ હકીકત મળતી નથી. હજી ‘પ્રબોધખેત્રીશી’ સિવાય એનાં બીજાં કાવ્ય છપ્પાયાં નથી. અને સૂકમાં-

૧. હાર, સમે, હા, મા. (કે. કા. શાસ્ત્રી), પૃ. ૧૫

૨. જુઓ પ્રબોધખેત્રીશી : ૪૭૧-૭૪-૭૫; ૪૮૫.

ગદકથા સિવાયનાં રામાયણ (હનુમંતોપાખ્યાન સાથે), પાંડવવિષ્ટિ અને સતભામાનું રસણું અપ્રસિદ્ધ છે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ અને શબ્દસમૃદ્ધિની દૃષ્ટિએ માંડણનું કૃતિઓ ઉપયોગી છે, કેમકે એ જોમ મધ્ય. ગુજ. ની ખીજી ભૂમિકાની ભાષા સાચવી રાખે છે તે પ્રમાણે, ઉપર જોયું તેમ, કહેવતોને કારણે સાહિત્યમાં જૂના વપરાયેલા શબ્દ પણ સાચવી રાખે છે.

ચરિતસામગ્રી:—

૧ 'પ્રબોધખત્રીશી' રવ. મણિલાલ ખ. વ્યાસ સંપાદિત (શ્રી ફા. ગુજ, સભા)

૨. ગુજ. વિદ્યાસભા, હ. વિ. પુ. સંગ્રહ—નં. ૫૫૨ ની હાથપ્રત

ભીમ

[સં. ૧૫૪૧-૪૬માં હયાત]

ખાણભટ્ટની કાદંબરીના ભાણે કરેલા સારાત્મક ગુજરાતી પદ્યાનુવાદની પૂર્વે સંસ્કૃત ગ્રંથનો પદ્યાત્મક અનુવાદ આપનારો કવિ ભીમ સં. ૧૫૪૧^૧ અને ૧૫૪૬માં સિદ્ધપુર અને પ્રભાસપાટણમાં હયાત હતો, એવું એના 'હરિલીલા-પોડશકલા' અને 'પ્રબોધપ્રકાશ' એ ઉપલબ્ધ થતાં માત્ર બે કાવ્યો પરથી જણાય છે. 'હરિલીલા'ને અંતે એ જણાવે છે કે—

૧. "સંવત પંદર રૂદ્રની વીસ વરસ ઉપરિ એક ચ્યાલીસ.

(હરિલીલા-ફલશ્રુતિ)

'સંવત પંદર રૂદ્રની વીસ ૫૨ આગલાં વરસ ચ્યાલીસ.

(પ્રબોધપ્રકાશ-અંક ૬૬૦)

“સિદ્ધક્ષેત્ર માધવ સરસ્વતી, રુદ્રદેવ શ્રીકર્મ યતિ,
અલક ગણેશ, ઇશ કેદાર, ગોવ્યંદ સ્વામી ભક્ત સાધાર. ૧૦.
સાંનિધ્ય સમસ્ત વૈષ્ણવ તણી, ક્યા અનોપમ શોભા ઘણી,
હરિલીલા સોલકલા નામ વિષ્ણુભક્ત કેરુ વિશ્રામ ૧૧

[હરિલીલા-ફલ શ્રુતિ]:

૧સિદ્ધક્ષેત્ર-સિદ્ધપુર પાટણમાં આ કાવ્ય રચાવું એ કહે છે.
એ સિદ્ધપુર જ એનું વતન હતું કે અન્ય કોઈ એનો નિર્ણય આપવો
સરળ નથી, છતાં ‘પ્રબોધપ્રકાશ’ના નોએના ઉલ્લેખથી એ સૌરાષ્ટ્રમાં
આવેલા પ્રભાસપાટણનો વતની કદાચ હોય, એમ સમગ્રાય છે:

“ભવભયભંજન શ્રીભારતી, પંચ પ્રવાહ વહિ સરસ્વતી,
શ્રીસોમેશ્વર નિજ આવાસ, ભુવિ માંહિ બીજી કૈલાસ. ૭૩
તીરથતિલક ક્ષેત્ર પ્રભાસ, ત્યાં વસઘ દિન નરસિંહ વ્યાસ,
તે ધરિ સેવક વૈષ્ણવદાસ કીધુ એહ પ્રબોધપ્રકાશ.” ૭૪
[પ્રબોધપ્રકાશ, અંક ૧૬૦]

આ અવતરણમાં “શ્રી સોમેશ્વર નિજ આવાસ” એ શબ્દો-
માંથી શ્રીસોમનાથજીનું મંદિર એ ભીમના આવાસરૂપે હોઈ શકે;
ને કે એનો બીજો અર્થ ‘શ્રી સોમેશ્વરનો પોતાનો જ્યાં આવાસ
છે’ એવો થઈ શકે; પરંતુ એને “તીરથતિલક” કહે છે, એટલે એનું
માદરેવતન પ્રભાસ સ્વીકારવામાં બાધ નથી

ભીમે પોતાની વધુ ઓળખ આપી નથી, એટલે એની જ્ઞાતિ
તેમજ પિતાના સંબંધમાં પણ કશો નિશ્ચય કરી શકાતો નથી.
એના ઉપર અપાયેલા પ્ર.પ્ર.ના અવતરણમાં પ્રભાસપાટણના નરસિંહ
નામના કોઈ વ્યાસને ત્યાં એ રહ્યો છે અને ત્યાં એણે પ્ર.પ્ર.ની

૧. સ્વ. અંબાલાલ જી જાની એ સિદ્ધક્ષેત્રને પ્રભાસપાટણ કહે છે. (જુઓ
હરિ. કવો. ૧૭૧) એમ ન કરિયે તોપણ પ્રબોધપ્રકાશમાં એ જ પ્રભાસ-
પાટણને “તીરથતિલક” વગેરે વિશેષણ આપે છે, તેથી એ પ્રભાસપાટણનો
સંભવી શકે એમ છે. અહીંના દેવામાંનાં લગભગ બધાં મંદિર સિદ્ધપુરમાં
છે, જ્યારે એમાંના બધાં પ્રભાસમાં નથી.

રચના ક્યોનું સ્ફુટ થાય છે. એણે પોતાના ગુરુના સંબંધમાં હરિ. લી.માં માત્ર સ્ખલમ^૧ ઉલ્લેખ કર્યો છે; પણ પ્ર.પ્ર.માં એ આરંભ-માં તેમજ અંતમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરે છે :

શ્રીમન્નારાયણં દેવં વ્યાસં ગણપતિં ગિરમ્ ।

પુરુષોત્તમમાનમ્ય વિપ્રં વેદાન્તપારગમ્ ॥૧॥

પ્રવોધચન્દ્રોદયસ્યાહં યથાવુદ્ધિ વિવેચનમ્ ।

શ્રીનૃસિંહપ્રસાદેન કરિષ્યે નાતિવિસ્તરમ્ ॥૨॥

અહીં પુરુષોત્તમ નામક વેદાંતપારગ વિપ્રને નમસ્કાર કરી શ્રીનૃસિંહની કૃપાથી પ્ર.પ્ર. રચવાનું કહે છે; અને છેવટ પુરુષોત્તમની કૃપા પણ કાવ્યમાં હેતુભૂત હોવાનું કહે છે—

“અધીત સ્કલ શાસ્ત્ર સિદ્ધાન્ત, પ્રેમ અધિક જીપરિ વેદાન્ત;

શ્રી પુરુષોત્તમ તણા પ્રસાદ કીધુ એહ કથા અનુવાદ. ૮૦”

[પ્રબોધપ્રકાશ-અંક ૬૬૦]

આમ એના જણાવ્યા પ્રમાણે એ પુરુષોત્તમ અને નરસિંહ વ્યાસ^૨ એ બે જણના સમાગમમાં આન્યો છે. એ બંનેના પ્રસાદેના એ ઉલ્લેખ કરતો હોવાથી એ બંને પાસેથી એને વિદ્યાના સંસ્કાર મળ્યા લાગે છે.

૧. “કારણ એહ વિમાસી કરી ભાવભગત મન માંદિ ધરી,
આવી દ્વિજનક સાગુ પાઘ મગ્નક કીધુ બહુત પસાદ. ૬૬

*

*

*

વિપ્રતણ વચન પામીજી, કર જોડી મરતક નામીજી. ૬૭”

(હરલીલા, ૧ લી કલા)

૨. સ્વ. અંબાલાલ પુ. જાની નરસિંહ વ્યાસને લીમનો પિતા કહે છે; અને તેથી એની અવટંક ‘વ્યાસ’ હોવાનું કહે છે. (જુઓ હરલીલા, કથોદ્ધાત, પૃ. ૧૦૬)

શ્રીનરસિંહ^૧ વ્યાસ કોણ ? આ વિશે ચર્ચા પછી કરીશ; પરંતુ સિદ્ધપુરના મનાતા પણ પાટણ (ગુજરાત)ના એક પુરુષોત્તમના સંબંધમાં માહિતી મળે છે. એ પુરુષોત્તમ તે બીજો કોઈ નહિ, પણ બાણભટ્ટની કાદંબરીનો ગુજ. પદ્માનુવાદ કરનારો સુપ્રસિદ્ધ કવિ બાલણ હતો^૨ એમ મનાય છે. કવિ બાલણનું બીજું નામ પુરુષોત્તમ મહારાજ હતું એમ માનવામાં આવે છે, પરંતુ 'બાલણ' જ આ પુરુષોત્તમ મહારાજ હતો તેવો શ્રદ્ધેય પુરાવો હજી મળી શક્યો નથી. એથી બિલકુલ બાલણે પ્રજાભાષામાં પણ પદરચના કરી હોઈ એ ભીમ પછી મોટે થયો સંભવે છે. જે 'મહારણ'નો ભીમ હરિ-લીલાના આરંભમાં ઉલ્લેખ કરે છે તે પુરુષોત્તમ હોવાની શક્યતા છે, કેમકે પાંચમે વર્ષે લખેલા પ્ર.પ્ર.માં એ સ્પષ્ટ સ્વરૂપે એ વેદાંતપારમ વિપ્રને કાવ્યારંભે નમસ્કાર કરે છે.

એના ઉક્ત બે ગ્રંથોમાંથી ભીમની જ્ઞાતિ વિશે કશી માહિતી મળતી નથી. એક માન્યતાએ એ સિદ્ધપુરનો ગણાતાં એને કોઈ મોઢા બ્રાહ્મણ તો કોઈ ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણ કહે છે; કોઈ તો એને સુપ્રસિદ્ધ ખંભાતના વિષ્ણુદાસનો પિતા કહી નડિયાદના અત્રિચળદાસનો દાદો કહે છે અને નાગર હોવાનું જણાવે છે.^૩ પણ એને માટે એક પણ પુરાવો નથી. એટલે બીજા કોઈ પણ સંધર પુરાવાને અભાવે

૧. રવ. જાની પ્ર. પ્ર. ના આરંભમાં આવતા શ્રીનૃસિંહ-ને વિષ્ણુમક્તિચંદ્રોદય ગ્રંથના કર્તા નૃસિંહારણ્ય સુનિ કદાચ હોવાનું માને છે અને એ સાથે નૃસિંહ-સદ્ભીની ઉપાસના પણ પ્રભાતક્ષેત્રમાં હોવાનું કહે છે. (જુઓ. એન. પ. ૧૧૨.)

૨. જુઓ કૌમુદી માસિક, માર્ચ ૧૯૨૧, પૃ. ૨૨૨-૨૩.

૩. રવ. જાનીએ આ જુદા જુદા મતોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. જુઓ. હરિલીલા-કથોદ્ધાત, પૃ. ૧૦૫-૬. દી. બ. કૃ. મો. ઝવેરી અને મોઢા બ્રાહ્મણ ગણે છે. જુઓ ગુ. સા. ના. મા. સ. સ્વર્ગો, પૃ. ૪૨.

એનાં માતિ કુળ અવટંક પિતા વગેરે બધું અનિશ્ચિત છે.^૧
વિપ્ર ઉપરનો પ્રેમ અને ભાવ બેતાં એ કદાચ આત્મજેતર પણ હોય
તો એમાં આશ્ચર્ય નહિ હોય.

ભીમનાં બંને કાવ્ય વિદ્વાન આત્મજેતરી પ્રસાદી છે એવો ઉલ્લેખ
એણે સ્પષ્ટ કર્યો છે. ૫. એપદેવે વ્યાસકૃત ભાગવતપુરાણનો
અધ્યાય અને પ્રકરણવાર સાર એક હરિલીલાવિવેક નામના ૧૭૮
શ્લોકના ગ્રંથમાં આપ્યો છે. આ હરિલીલાવિવેકનો આશય લઈ
ભીમે “હરિલીલાપોડશકલા”નો લગભગ ૨૦૦૦ કડીનો સુંદર ગ્રંથ
લખ્યો છે. આ ગ્રંથરચન માટે એણે એના આત્મજેતુ ગુરુની અનુજ્ઞા
અને આશીર્વાદ લીધાં છે.^૨ આશીર્વાદને અંતે ગુરુએ જે દોહરો
કહ્યો છે તેનો ‘હરિલીલા’માં એ નીચે મુજબ નિર્દેશ કરે છે :

“સોલ કલા સંજવની, બીજું બિંબ મયંક,
પૂરી પાતકનાશિની હસક કલા નિકલંક” ૭૦
(હ. લી. કળા ૧ લી)

૧. “પહિલું વિપ્રચરણ વંદીઈ, ચ્યારિ પદારથ તુ સંધીઈ.
વાડવ તણું વચન માગ્યોસ, તુ હું કૃષ્ણહ કપા રચ્યોસ. ૫૮
અહિનિસિ કડં વિપ્રની સેવ, ભૂમિતણા જે જંગમ દેવ.

x x x

પ્રણમ્યા આપઈ ઉત્તમ કામ, ધર્મ અથ નઈ પૂરઈ કામ. ૬૫

x x x

આવી દિગ્ગજ લાગુ પાઈ, મજનઈ કીધુ બહુત પસાઈ. ૬૬”

(હરિ. લી. કળા ૧ લી)

૨ એ ગુરુના જ આશીર્વાદે કાવ્યરચનશક્તિ અને કૃષ્ણશક્તિ પ્રાપ્ત
થયાનું એ સ્વીકારે છે :

“તુ મધ નણી અક્ષરયુગતિ, પામ્યુ કેશવ તણી હું ભગતિ.” ૭૨
(હ. લી. કળા ૧ લી)

ભીમ પણ મોટો ભાગ યાત્રામાં ગાળતો હતો. દારકામાં જવાનું તો સ્વયં ખતાવે છે :

“યથાશક્તિ હરિપૂજા કરં, રસનાથ રામનામ ઊચરં. ૭૩
સતસંગતિ સેવૂ દારિકા, જેહ કાણીજાઈ ભવતારિકા,
ગાજી ગોવ્યન્દનાં નિજગીત, ચતુષ્કુળ-ચરણિ વિલગ્ન ચિત્ત. ૭૪”
હ. લી. કળા ૧ લી)

એને ભક્તિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ એનો ઉપર મુજબ ઉલ્લેખ કર્યો પછી એક વાર દારકામાં જઈ એણે શ્રીદારકાનાથની સ્તુતિ કર્યાનો^૧ અને એના જવાબમાં પ્રભુએ ભીમમાં દૃઢ ભક્તિ કૃપા વડે આપ્યાનો પણ એ ઉલ્લેખ કરે છે. આનો ભાવાર્થ સ્પષ્ટ છે કે એ પ્રભુનો ભક્ત હતો. એને દારકાધીશ ઉપર અસામાન્ય પ્રેમ હોવાનું ‘પ્રમોદપ્રકાશ’થી જણાય છે. મૂળ પ્રબોધચન્દ્રોદય નાટક વિક્રમની અગિયારમી સદીમાં મગધ દેશમાં રાજ્ય કરતા રાજા કીર્તિવર્માના રાજ્યકાળમાં મૂળ લેખક શ્રીકૃષ્ણ નામના કવિએ રચ્યાનો અને ત્યાં જ ભજવાયાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એ આખો ભાગ બદલી આ અનુવાદમાં ભીમે એ નાટક દારકામાં શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર સમક્ષ ભજવાયાનું જણાવ્યું છે :

/ “અવની કેરુ ભાર ઊતારિ આવ્યા હરિ દારિકા મહારિ. ૩૦

+ + +
સમા માંહિ બધા ધરી ધીર છપન કોટિ કુલ યાદવવીર;
સુસટ મહારથ સમરથ શૂર. નિજ સેવક ઉદ્ધવ અકૂર. ૩૨

૧ “એકવાર મિ. કમલાપતિ કીધી શ્લોક સાતઠ વીનતી, ૭૪”

x x x
एवमुक्तो महाविष्णु प्रत्युवाच स मां प्रति ।
मयि भक्तिर्दृढा नूनं मत्प्रसादाद् भविष्यति ॥
तदा प्रभृति गोविन्दे कृष्णे देवकिनन्दने ।
भक्तिर्मे निष्कला जाता महाभयविनाशिनी ॥

(હ. લી. ૪. ૧૫-૧૬)

રાજા ગુણસાગર ગોવ્યન્દ શ્રીપતિ પૂરણ પરમાનન્દ;

ધર્મશિલા હરિ આગણિ સાર રચિયું નાટક કરી વિચાર. ૩૩”૧

અને નાટકને અંતે પણ શ્રીકૃષ્ણના દરબારમાં નાટક પૂર્ણ થયાનું જણાવ્યું છે, આ એનો શ્રીકૃષ્ણ-દ્વારિકાનાથ ઉપરનો જે ભાવ હતો તેની સાબિતી રજૂ કરે છે. અહીં નરસિંહ મહેતાને ગોપનાથ મહાદેવનું પ્રસન્ન થવું અને નરસિંહે રાસલીલાનાં દર્શન કરવાં, એ વગેરે નરસિંહચરિતના અનુકરણની ગંધ ભીમમાં છે કે એ એક વિચારણીય પ્રશ્ન છે.

‘પ્રયોધપ્રકાશ’માં મુખ્યત્વે કવિએ ચોપાઈ અને પૂર્વછાયુ (ટોડા)નો પ્રયોગ કર્યો છે. વચ્ચે વચ્ચે વસ્તુ પદ્ધતી, મડયલ, જડયલ, જુનંગપ્રયાતની ચાલ, અને છાપ્યતો પ્રયોગ પણ કર્યો છે, પણ એ ખૂબ જ થોડાં મળે છે. ઉપર બતાવ્યું તેમ નાટક મૂળ સં. નાટકનો કાંઈક સંક્ષિપ્ત અનુવાદ છે; એટલે એમાં આપણે કવિત્વનો અનુભવ કરી શકવાની સ્થિતિમાં નથી. ખેશક, પ્રસંગ પરત્વે ભાષામાં એ ચમક આપે છે ખરો; જેમકે પાંચમા અંકમાં ક્રોધ અને વિવેકનાં દળ વચ્ચે જે યુદ્ધ થાય છે તેનું વર્ણન “છાપ્ય”માં મૂર્ધન્ય અક્ષરોના પ્રયોગથી નીચે મુજબ એ આપે છે :

અથ કવિતા

“બડધ કડક રિપુ વિહટ, સમટ ઘટિ આયુધ ફૂટધ,
રાખઃ નિધડ દટકટધ, કન્ધ-સન્ધાન વછૂટધ
તૂટધ કટિતટ-ખાંડ રાક્ષ સત્રાહ મુગટમણિ,
રુધિર નદી, પલપંક, કંકરંકા સમરાંમણિ.
ગજરથ તુરંગ પાષદલ ખહુલા પ્રાણહીન પુહુવિં પડજ,
રાજા વિવેક એકબમલ મહામોહ સરિસુ ભડધ.”૨

ભીમના “પ્રબોધપકાશ”માં “ચાલતી ચુપધ” નીચે સવૈયાની ચાલ મળે છે; માત્ર ત્રીજા અંકમાં ૮ કડી જ છે.

એની “હરિલીલાષોડશકલા” તો એની સ્વતંત્ર કૃતિ છે. બેશક, એણે આધાર તરીકે બોપદેવની “હરિલીલા” લીધી છે, જે ઉપર જણાવ્યું તેમ, માત્ર ૧૭૮ શ્લોકની, ભાગવતનાં પ્રકરણો અને અધ્યાયોની સૂચીરૂપ જ છે. એણે એનો હવાલો ન આપ્યો હોત તો ચોલી શકત; પણ ભીમને ખોટો દંભ કરવો ગમ્યો નથી, અને કાવ્યને છેડે ‘બોપદેવ’નો ઉપકાર માન્યો છે :

‘ પ’ડિત બોપદેવ દ્વિજ એક કીધુ હરિલીલાવિલેક;

“ તિણિ આધારિ મિ કરી કયા, સરોવર જમલુ દુક ચયા.”^૧

વસ્તુસ્થિતિએ તો ઊત્તરું જ છે છે : બોપદેવની કૃતિ “કૂક” છે અને ભીમની કૃતિ “સરોવર” જેવી છે. ભાગવત સમગ્રની કથા એણે ૧૬ કળા-વિભાગમાં વિસ્તારથી આપી છે. ભાગવતના રકંધ વાર અધ્યાય એણે શ્રીધરમાં છે તે પ્રમાણે ન સ્વીકારતાં ‘બોપદેવ’ના ક્રમને અનુસરી ગણ્યા છે. કાવ્યાંતે એ વિશે એ જણાવે છે કે :

૧૮ ૧૦ ૨૩ ૨૯ ૨૧
“ અષ્ટાદશ, દશ, નવ ત્રેત્રીસ, નવ આગલી વીસ, છત્રીસ,

૧૯ ૧૫ ૨૩ ૨૪ ૯૦ ૨૧
નવ દશ, પંચદશ, તેત્રીસ, વલી ચુવીસ, નિહ એકત્રીસ,

૧૪
‘સ’ક્ષા તેર અછઠ બારમઠ, નિહાં મન યોગીશ્વરનું’ રમઠ,

૧૦ ૩૨ ૩૨૧
દશ લીલા, પ્રકરણ જત્રીસ, અધ્યા ત્રિણી ચત એકત્રીસ

ભીમ ભણ્ઠ ભાગવત વિચાર, અનુક્રમણી રમણીય અપાર,

બાઘણ તજઠ પ્રસાદે કરી, કીધી કલા, સંતોષ્યા હરિ.”^૨

શ્રીધર વગેરે ટીકાકારોને મતે જ્યારે પ્રથમરકંધના ૧૯, ચતુર્થ-રકંધના ૩૫, અષ્ટમરકંધના ૨૪ અને દ્વાદશ રકંધના ૧૩ ગણી ૩૩૫ અધ્યાય છે. શ્રી વલ્લભાચાર્યજીએ દશમ રકંધમાં અઘાસૂરવધ વત્સહરણ

અને બ્રહ્મસ્તુતિના મળી ત્રણ અધ્યાય ક્ષેપક ગણી ૨૩૨ અધ્યાય ગણ્યા છે. એમને મને પ્રથમ-દ્વિતીય સ્કંધની એ જુદી લીલા ગણી ૧૨ લીલા, અને પ્રકરણ ૪૩ છે.

ભીમે આ કાવ્યમાં પણ સુપદ અને પૂર્વછાયા (દોહા)નો પ્રયોગ કર્યો છે; વધારામાં ક્યાંક ક્યાંક ચાલતી ચુપૈ-ચોપાઇ દાવટી સવૈયાની ચાલની આપી છે. વધુમાં જેને નાનાં કડવાં કહી શકાય તેવી કવિતા “પ્રબંધ” એ મથાળે આપી છે. આ ઉપરાંત અડપત્ર, પદ્ધતી, અઢૈયા, દોહા, સોરઠા, ગાથા, વસ્તુ, ભુજંગપ્રયાતની ચાલ, છપ્પય વગેરે દેખાય છે. પણ એણે જે અત્યંત ગીત ધૂત આપ્યાં છે તે કાવ્યગંધની દૃષ્ટિએ ખાસ મહત્ત્વનાં લાગે છે.

ચારભમાં ગણેશસ્તુતિ અને સરસ્વતીસ્તવન એણે સમપદવાળાં ચાર ચરણોની ચોપાઈમાં આપ્યાં છે. પદને અંતે “ભીમ ભલુધ” એવી છાપ આપી છે. ૬ઠ્ઠી કલામાં ‘વેલાઉલિ વાણી ગીત’ અને ૮ મી કલામાં પ્રહલાદનું સ્તવન “રામ દેશખ ગીત” એ બન્ને સવૈયાની ચાલનાં ચાલુ પદ છે. નરસિંહનાં એવાં ઘણાં મળે છે. એજ ઢાળનું ૧૨ મી કલામા રાસકીડાપ્રસંગમાં ૧ પદ છે; જેવું કે—

રાગ વસંત-વિરાડી ગીત

“આનંદ એક અભિનવુ રે વૃંદાવન મત્રારિ,
વંશ વળવધ નિહંતુ રે, તેણુ છંદ્ય નાચિ નારિ. (ક્રિવપદ)
વૃંદાવનિ ગોપી નાચય રે, તેણુ રંગિ રાચિ રામ. વૃંદા૦
નાદ મધુર-સ્વરિ આલપય રે, આઠ હનિનિલાસ,
સુંદરી સવિ નવયોવત્ર રે, રંગભરિ ખેલય રાસ. વૃંદા૦
પાખલિ વૃંદ વનિલા-તણું રે, માહિ સામલ વંન,
ભીમ ભલુધ અંતરલય-લાગુ, ધિનધિન ગોપીજનન. વૃંદા૦”૨

આ ભાવનાં સુંદરમાં સુંદર પદ “રાસસહસ્રપદી”માં અનેક છે. એમાંનું નીચેનું અતિ સામાન્ય પદ પણ ભીમના ઉપરના પદથી ક્યાંયે સારું મળે છે :

રાખ મહાર

“વૃંદાવનમાં વિકૃલો વાલે વેણુ રસાલ,
તિમતિમ તારુણી સ્વર કરે તાલી મેલવી તાલ વૃંદા૦
રાસમંડલે માહવળ ઝલકે મુગટ અપાર;
છક છક કંઠે બાહુડી : નાચિ નેહભરત્ય નારત્ય. વૃંદા૦
X X X X

ફરિ પ્રમદા શમરી પ્રબલ, ધમકિ ધુધરી પાઈ.
હર પરત્ય સોહો હાર ધણુ; ઊઘટત્ય અંગિ ન માઈ. વૃંદા૦
જેહનાં મનમાં જેહ વસિ, પૂરે તેની આશ,
માનિની-મોહન રંગિ રમિ, ધનિધનિ આસો માસ. વૃંદા૦
ધનિધનિ આ અવતાર ભલુ, ધનિધનિ ગે કુલનારત્ય;
નરસૈના પ્રભુ ! ધનિ તમો. ધનિધનિ એહ વિહાર. વૃંદા૦”

અક્ષનામક્ષનામન્તરે માધવઃ એ લીલાશુકના કૃષ્ણકૃષ્ણામૃતના પદનો
ભાવ આપતું એક ગીત ભીમે રાસકીડાના પ્રસંગમાં આપ્યું છે
તેનો ઢાળ નવીન જણાય છે :

ગીત ધન્યાશ્રી

“માધવ અંતરિ નારી, અંગના અંતરિ હરિ,
રાસકીડા વૃંદાવનિ રમઇ આનંદ ભરિ. (ધ્રુવપદ)
નંદાનંદનિ એક માંડિલઇ અતિ હજાહ,
ગોપી સરસાં કૃષ્ણ રમઇ, વૃંદાવન માહિ રિ. નિદાં
અંગના નવયૌવના સહીઅર સમાણી સોહતી,
ચતુરવયનિ વાણી વિકૃલા મન મોહતી. નંદા૦
પહિરણિ પીત પટલી, હીરચીર ચૂનડી ફલી.
સોવણ માણિક મોતી ભૂષણિ ભૂષિત બાલી. નંદા૦
વીણા મૃદંગ તાલ સુસ્વરિ વંશ વાગ્યંતી.
નાનાવિધ નૃત્ય કરઇ, મધુર ગીત ગાયંતી. નંદા૦

૧. રાસસહસ્રપદી (કે. કા. શાસ્ત્રી), પૃ. ૭

પરમ ભગતિ લીણી ધન્ય તે ગોવણી નારી.

શ્રીમ ચઇ રવામી શ્રીકૃષ્ણ સંસારસાગર તારી. નંદા૦”૧

આ સાથે નરસિંહ મહેતાનું એ જ ભાવનું નીચેનું પદ સર-
ખાવે; નરસિંહની પ્રતિભા અને શબ્દાવલી ઓર જ ખીલી જોડે છે :

રાગ સ્વામેરી

“આજ વંદાવન આનંદસાગર; સામલિઓ રંજિ રાસ રમે.

નટવરવેશે વેણ વળડે; ગોપી-મનિ ગોવાલ ગમે. આજ૦

ઇક ઇક ગોપી સાથે માધવ કર ગ્રહી મંડલ માંલ ભમે,

તા થે, તા થે, તાન મિલાવે; રાગ રાગ્યણી માંલ ધ્રુમે. આજ૦

સોલ કલાનો ચરિતર હડગણ સહિત રહો બ્રહ્માંડિ ભમે

ધીર સમીરે યસુનાતીરે ત્રિવિધા વનના તાપ રમે. આજ૦”૨

મોડેથી કેશવદાસના “કૃષ્ણકોડાકાવ્ય”માં કારિકા અને ત્રોટકનો નમૂનો મળે છે. ભીમે પણ એ નમૂના એની પૂર્વેજ આપ્યા છે. ભીમે કારિકામાં એ ચરણને બદલે સાંકળીવાળાં ચાર ચરણ લીધાં છે; જ્યારે ત્રોટકમાં “કારિકા”માં આવતો ઢાળ (અઢયા) લીધો છે :

રાગ સીંધૂ

“કૃષ્ણ કહછ : “મુઝ આપુ એ માગ એ,”

નાગ ન વાલઇ તેહ, હડિ ચડયુ એ.

સણઇ પુંતાર : “અબુઝ ગોપાલ એ,

“કાલ પુહુતુ હવઇ તમ તણુ એ.

ત્રોટક

“તલ તણુ પુહુતુ કાલ, છૂટ નહી ચઇ ખાલ”

કોપિ ચડયુ અબુઝ, મોડિલ ગજ અતિ દુઃ.

આવતુ દેખી એહ, હરિ પૂછિ સાણુ તેહ.

તાણિલ કરઇ ચીસ, પાછુ ધનુષ પંચવીસ.”૩

ભીમે ૧૨ હી કલ્પમાં રુક્મિણીહરણનાં પાંચ ધૂત આપ્યાં છે. આપણે કર્મણમાં જે “ધૂત” નરસિંહ મહેતાની “ચાતુરીષોડશી” જેવાં જોધયે છિયે તેવાં આ નથી; પણ નાકરથી પછીના કવિઓમાં “ધ્રુવ ઢાળ જીયલો” એ ક્રમનાં મોટાં કડગાં મળે છે તેવાં નાનાં છે. નરસિંહ વગેરેથી આમાં લેદ એટલો ગણી શકાય કે ભીમ છેવટનું વલણ આપે છે, તેટલો વિશેષ છે; રુક્મિયાના માનખંડનના પ્રસંગમાં યોગ્યથેનું નીચેનું ધૂત કાવ્યમંધનો અને ભીમની કવિતાનો એમ એકી સાથે બે જાતનો પરિચય આપશે :

ધવલ ૪ થું રાગ-શ્રીરાગ

“રુક્મણ રાહત મલુ, ખલ ખેલધ દિધ ગાધિ:

“કિમ જાધસિ રે વૂં જવતુ, મઝ આજલિ રે વનચર ગોવાલ !”

આગધ મારયુ, માલલુ, હવધ ખૂટુ રે માન્હડ ! તુઝ કાલ,

“ખહિન લેઠ પાછુ વલૂં દેખતાં સવિ ભૂપાલ.”

કરી પ્રતિજ્ઞા એ સાંચરયુ,

પ્રખંધ

સાંચરયુ વેગધ કોધ ભરિ અંકોહિણી દલ એક

સંગ્રામ માંડયુ કૃષ્ણ શૂ, મૂકધ ખાણ અનેદ.

શિર કૂંચ, મૂઝિ કાપરયાં, લીલયાં શ્રીજગનાથિ.

તે પશૂની પરિ ખાંધિયુ, રથિ ઘાતિ લીધુ સાથિ.

રુક્મણી માઝ માન : “માધવ ! ખંધ ખાલક છાડિ,

“અપરાધ ક્ષમિ સાલા તણા, તલનધ લાગધ ખોડિ.”

ખલભદ્ર આવ્યા, કૃષ્ણ વારયા, વેગધ કાપ્યા ખંધ.

કેશવ તણુ મહિમા જાણયુ, ચરણ નારયુ કંધ.

વલણ

હરિચરણિ નામ્યુ કંધ, વેત્રિ સંધિ કીધી રામિ,

નિજ-જેયર દીધૂં તેહનધ, ગણનાય કીધું મ્વામિ.”

ભીમે “હરિલીલા”ને અંતે કલશનું જે ગીત આપ્યું છે તેમાંની કલશપદ્ધતિ આ પૂર્વેનાં કાવ્યોમાં જોવામાં નથી આવી. એ પદ્યપદ્ય પણ ભીમમાં નવો દેખાય છે :

ધન્યાશ્રી

“ભગતિ વિચાર નિજ વચન નાના વિચિત્ર,
સોલ કંલા શશિહર કેશવ કથા પવિત્ર, ધ્રુવપદ.

x

x

x

ભાવ સહિત સંદા ગોવ્યંદ ગુણુ ગાઅતાં
દલિયુગિ શ્રીકૃષ્ણ હર્ષરઘ નામ લિઅંતાં. ધન્ય૦

ભક્તવત્સલ વિષ્ણુ-ભીમ વીનવિ સામી,
સંસારસાગર પાર ઉતારિ અંતર્યામિ. ધન્ય૦”૧

ઉપરનાં અવતરણોમાંથી આપણને ભીમની કવનશક્તિનો થોડો પરિચય મળી શકશે. એણે કેટલાંએ ભાગવતસ્થ સં. શ્લોકોના ભાવ, જેમ પ્રભોધપ્રકાશમાં એ નાટકના શ્લોકોના ઉતાર્યા છે તેમ, ઉતાર્યા છે; આમ છતાં એનું પરોપજીવિત ન રાખતાં સ્વતંત્ર રીતે ભાગવતાનુકૂળ કથા ગાઈ છે. એના કવિત્વના અંશો અત્રત્ર આવે છે. નમૂના તરીકે અહીં નૃસિંહજન્મ મૂકી શકાય :

“શ્રી નરસિંહ કોપિ ઘડહડધ, મંદિર કોટ કોશીસા પડધ,
મર્જિત કરિ ખગાઈ જહૂ દેર અસુર દલ નાઈ” સહૂ
ગહવર ગુફા સરીખૂં વચણ, જ્વલિત પાવક જિહૂ નયણ.
હર નખ સદા ડસણુ વિઝાલ, હિરણ્યકશિપુ જણૂં કાલ.
સઠા અસુર તણા મનમાહિ, નાઠા હરિણ તણી પરિ આહી,
ઝડપી નધ લીધુ જગનાથિ, ચડચુ કપોત શીયાણા હાથિ”૨

ઉપરનાં બંને^૧ કાવ્યો સિવાય ભીમનું ખીજું કાવ્ય કોઈ મળતું નથી. પંદરમા શતકનું એક સદયવત્સચરિત નામનું કાવ્ય મળે છે, તે ભીમ જૂનો છે; જ્યારે એક વૈષ્ણવ ભીમ, “રસિકગીતા”નો કર્તા મળે છે તે વત્સભી વૈષ્ણવ છે અને પછીથી થયેલો છે. કવચિત્ કવચિત્ ભીમની છાપનાં પદ મળે છે તે આ જ ભીમનાં છે કે નહિ એ નક્કો કહી શકાય એમ નથી. આમ છતાં પ્ર.પ્ર. ની ગુજ વિદ્યાસભા ના હ. લિ. પુ. નં. ૫૫૨ની હાથપ્રતમાં ભીમની છાપવાળાં પાંચ પદ પણ છે, એ આ ભીમનાં સંભવે છે. એ પાંચે પદ આ છે —

- (૧) ચક્રલા (?) ભાવ ધરીનિ પૂજ્ય રે । પાદ લ્ ગણપતિ દેવો ।
આઠ નસિ (?) જોડ તણી કરિ રે । સુર નર પનગ સેવો ।
સુર નર પનગ જોડ સેવા કરિ । ભીમ ભણિ ધનવિધને વિધન હેલાં હરે ।
તેહ પ્રસાદિ કમતિ બુદ્ધ । ભાવ ધરી ભાવ ધરી ગણપતિ પૂજ્ય રે ।
માહુક નાનડીક નરહરિ ચારિ ગાવડી રે ॥
- (૨) સ્વરસ્વતિ સામિનિ કુરુ દયા રે । હજલ પુરતક પાણિ ।
પ્રીરતિ બ્રાહ્મ કંધુની રે । આપો અવિરલ વાંણિ ।
આપુ અવિરલ વાંણિ । અનોપમ કવિત કરામ ।
.....(?) પૂલ્લ પરોષોત્તમ ।
ભીમ ભણિ સુણ ગજગતિ ગામિની ।
કુરુ દયા કરો દયા સ્વરસતિ સ્વામિનિ રે ।
- (૩) જઈ જઈ રઘુવંશી સદા રે । રાઘવ નિરમલ નામ ।
એકમનાં જન સાંભલુ । શ્રીરામતણા ગણગ્રામો ।
શ્રીરામતણા ગુણગ્રામ સણીની ।
ભીમ ભણિ ભવનીર તરિનિ ।

૧ શ્રી. ક. મા. મુનશી “ગુજરાતી-સાહિત્ય-મધ્યકાલીન સાહિત્ય.” (પૃ. ૩૨૦)માં હર્ષવલીલા ને દાણ્ડીલા આ ભીમે લખ્યાનું કહે છે; પણ અત્યારે આ બે કાવ્ય પ્રાપ્ત નથી. એમણે શા આધારે કહ્યું છે, એ નોંધાયેલું પ્રાપ્ત નથી. એક “હર્ષવલીતા” અને ખીજી “ભીમગીતા” ભીમની છે; પણ એ ભીમ રસિકગીતાવાળો છે.

४४९॥ पूरति केशव अंशी ।

७६ ७६ श्रीराम रधवंशी रे रे भा६३ ॥

(४) युगेजीवनं । यदुकुलमंडनं ।
कृष्णमनघं हरं वासुदेवं ।

दुर्लभं दुर्जयं दैतमदमदनं ।
देवकीनंदनं देवदेवं ॥६॥

सदानंतल्पं पुराणं पद्मोत्तमं ।
पावनं पद्मनाभं परेशं ।

पापना तापहर परमपददाइकं ।
श्रद्धया नौमि ते धीसुरेशं ।१

केशवं कमलवदनं कृपासागरं ।
कमलनयनं कृपासिधिममलं ।

यक्षमुतिनागगांधर्वकिन्नररिद्धं ।
सुरनरेशरचितं चरणलमलं ॥७॥

य सकलसुखकरं भवरोगभेषजं ।
भक्तजनानां भयशरणं ।
तं प्रणमामि सुरसारसध्रीधरं ।
भीमस्वामीमखिलदुषहरणं ॥८॥

(५) नपि न रसने नांभ विभल रधवर तल्लुं ।
सुषुकरं ससारशोऽहृदल्लुं ।
मुक्तिदं सकल भंगलनिधानं भा६-
पंथपातकरोशनाशकरल्लुं ।

समरि सारंगधर सरल्लुगुगलं मुदा ।
छांदि रे येति मति अवकिं कूडी ।

अभिलज्जभयातना पातु लयतालल्लु ।
हरि न हरि सरसडी प्रीति कूडी ॥९॥ नपि ॥

निरपि नयल्ले गदाधरवदनपं६७ ।
पूजनं हरि प्रलुभि शरि वारवार ।

ભાવ થું કૃષ્ણગુણ સુણિ ન શ્રવણે સદા ।

મુખિ સાધન માહિ એહ સાર । ૩

ક્લયુગિ યાગ તપ દાન દયા પ્રત્ત ।

કોઈ નાનિ રામ-નામ તોલઈ ।

ભીમ કેશવદાસ કર જોડી વીનવિ ।

દેવ દેવેસ ઇમ ઈસ યોલિ ॥૪૥॥

ભાગવતનો^૧ આશય લઈ કરેલી એની હરિલીલામાં અને પ્રબોધપ્રકાશ-પદ્માનુવાદમાં એની જે શક્તિઓ છે તેનો આ પદોમાં આપણને ભાસ થતો નથી. આરંભનાં ત્રણ પદોમાં અનુક્રમે ગણ-પતિ સરસ્વતી અને રામનું સ્તવન કરવામાં આવ્યું છે. ૪ થું પદ સંસ્કૃતમિશ્ર છે, એ શ્રીકૃષ્ણનું છે; ન્યારે છેલ્લું પદ નરસિંહની હારમાળામાં આવતું એવું પેલું^૨ “જપિ નં નરસૈ વિમલ નામ રાઘવતણૂ” ભીમનું સુપ્રસિદ્ધ પદ છે. માત્ર તદ્વાવત રસને અને નરસૈ એ શબ્દોમાં છે. અહીંનું પદ એ નિહવાને ઉદ્દેશી કહે છે, ન્યારે હારમાળામાં નરસૈને સંબોધી છે. ભીમનું આ પદ હારમાળામાં સંબોધનવાચી શબ્દના રૂપાંતરથી પેલું છે અને સંવાદમાં વણાઈ ગયું છે. શું આ પદમાં અને હારમાળામાં આવતો ભીમ એક હશે? અથવા હારમાળાના પાછળથી થયેલા સંકલનમાં કોઈ અગ્રાંતે ભીમને વણી લીધો હશે? આ ભીમ સંસ્કૃતજ છે એ જેમ હરિ-લીલા અને પ્ર. પ્ર. થી જણાય છે તેટલું છેલ્લાં બે પદોથી પણ જણાય છે. ૪ થા પદમાં તો બેત્રણ સ્થળે જ ગુજરાતીના અંશ છે. આ ભાષામિશ્ર પણ રમણીય પદો ભીમના ભક્તહૃદયનો એના ઉક્ત

૧. ભીમે ‘બોપદેવ’ના નામનો હલ્લેખ કર્યો હોવાથી સદ્ગત ગોવર્ધનરામે ખુદ “ભાગવત” જ બોપદેવની કૃતિ હોવાનો મત આપ્યો છે (બુધો: Classical Poets, p. 16); પણ કાવ્ય જોવાથી જણાશે કે બોપદેવની હરિલીલાના આધારે એ પૂર્વેના ભાગવતનો સાર એણે આપ્યો છે.

૨. ડા. સ., ડા. મા. પૃ. ૪૦

એ અંથ જોડલો જ પરિચય આપવા પર્વાસ તો છે.

ઉપર છેલ્લા વાક્યખંડમાં એ મતલબનો પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો છે કે નરસિંહની હારમાળાની વાચનાઓમાં જે સંન્યાસી ભીમ આવે છે તેને કાઈ અજ્ઞાતે વણી લીધો હશે? આ પ્રશ્ન મને થોડો વિચારણીય લાગે છે. નરસિંહ મહેતાના શબ્દમાંથી જ આપણે એટલું તો મેળવિયે છિયે કે એને રા'માંડલિકે બોલાવી મંગાવી દામોદર ભગવાન પાસેથી હાર મેળવી લેવાનું કરમાવ્યું હતું. નરસિંહનાં હારસમેનાં જોડલાં પદ મળે છે તેમાં ક્યાંય પણ સંવાદ થયાની વાત આપવામાં નથી આવી. 'હારસમેનાં પદો' ઉપરથી 'હારમાળા' સૌથી પ્રથમ ૫૦ પદની જે કાઈ અજ્ઞાત વ્યક્તિએ સંકલિત કરી સંભવે છે તેણે માંડલિકના દરબારમાં જાણે કે સંન્યાસીઓ અને નરસિંહ વચ્ચે વાદ થયો હતો એવી રીતે ચોક્કસ બેસાડ્યું છે. જૂની વાચનામાં શરૂઆતનાં ૩૦ પદ રાજાની કચેરી બહાર નરસિંહ અને સંન્યાસીઓ વચ્ચે તડાતડી થઈ હોય એવી રીતે આપવામાં આવ્યાં છે. આ વાદમાં એ અજ્ઞાત કવિનો ભીમ સંન્યાસી કે જે રામભક્ત જણાય છે તે મુખ્ય ભાગ લેતો અપાયો છે. ૧૩ પદો સુધી તો નરસિંહ અને ભીમ વચ્ચે ટપાટપી ચાય છે. આમાંનું ૧૦ મું પદ તે ઉપર ભીમનું જે છેલ્લું આશ્યું છે તે સ્વરૂપે પાઠભેદથી મળે છે. ૧૪ મા પદમાં એક નરસિંહાશ્રમ અને ૧૬ મા પદમાં એક મુકુંદાશ્રમ બોલે છે. ૧૫ અને ૧૭ માં નરસિંહ જવાબ આપે છે, જેનો ઉત્તર પાછો છેક ૩૦ મા પદમાં ભીમ વાળે છે, જ્યાં એ પ્રસંગ જાણે કે પૂર્ણ થતો લાગે છે. ૧૮ થી ૨૬ નાં પદ તો નરસિંહના ચમત્કારને ઉદ્દેશી મામેરાનો પ્રસંગ વગેરે આપે છે, જેમાં માત્ર મામેરાનાં ત્રણ પદ નરસિંહનાં જણાય છે, બાકીનાં કાંઈ અન્યની કૃતિ છે.^૧

૩૦ મા પદ પછી ૬૫ પદવાળી વાચનાઓમાં જાણે કે એ વાદ

ચાલુ દરબારમાં જ થતો હોય એમ માની પદ અપાયે ગયાં છે, ન્યારે ૭૬ પદવાળી વાચના કે જેમાં નરસિંહનાં હારસમેનાં વધુ ૧૩ જેટલાં પદો આમેજ કરવામાં આવ્યાં છે તેમાં “દૂરિજનાં લોક કિહિ” એ પદથી આરંભ થયે નરસિંહ, પોતાને માંડલિક બોલાવે છે અને પોતે જાય છે અને ત્યાં વાદ શરૂ થાય છે, એવી રીતે પદ આપે છે. આ વાદમાં ભીમ, મુકુન્દ સરસ્વતી, રામાનંદ એ ત્રણ સંન્યાસીઓ ભાગ લે છે. આમ બધા મળી પાંચ સંન્યાસીઓ આવે છે. ભગવાનનાં દર્શન થયાં ત્યારે તો અનેક સંન્યાસીઓનાં નામ સૂચિત થયાં છે. આ બહારના અને કચેરીના વાદમાં થઈ ભીમના મુખમાં ૧૧ પદ મૂકવામાં આવ્યાં છે. આ બધાં પદોની છેલ્લી કડીમાં “ભીમ ભણિ” એવી છાપ મળે છે.^૧

એક વસ્તુ તરફ મારું ધ્યાન ખેંચાયું છે. ભાષામાં જે શાંતિ ભીમની પ્રતીત થાય છે તે મને એમ માનવા તરફ લઈ જાય છે કે ખુદ ભીમે તો હારમાળાની સૌથી પ્રથમ વાચના નહિ કરી હોય ને ! “પચાશ પદની માળા ગદ્ય” એ ૫૦ પદની માળાની સંકલના નરસિંહનાં પ્રચલિત “હારસમેનાં પદો”ને આમેજ કરી એણે જે એના શરૂઆતના યુવાનીના સમયમાં એટલે કે સં ૧૫૩૦ થી ૧૫૪૧ મુઘીમાં તૈયાર કરી હોય તો એમાં ખામ નવાઈ જેવું નહિ લાગે.

હારમાળામાં ૫૦ પદોની માળા સિદ્ધ કરવાને મારા તરફથી જે ત્રણ સંભાવના કરવામાં આવી છે તેમાંની બીજી સંભાવના^૨ છે તે પ્રમાણે જે ક્રમ હોય તો એ આ ભીમને અભીષ્ટ એવો ક્રમ આવી શકે છે. આ ક્રમ પૂરો કરવાં પાંચ પદ ઘટે છે, એ ભીમના મુખમાં છે તે ૩૨ મું, ૪૪ મું, ૬૭ મું, ૪૨ મું અને રામાનંદના મુખમાં ભીમની પણ નિંદા કરવું ૪૦ મું પદ છે તે દાખલ કરતાં ક્રમ પૂરો થઈ શકે એમ છે.

પણુ આ આખી સંકલના ભીમે કરી હોય તો હરિલીલા અને પ્રબોધપ્રકાશની પહેલાંની આ રચના સંભવી શકે, કેમકે ભીમને આમાં “વૈરાગ્ય”નો સમર્થન કરનારો બતાવ્યો છે :

“વૈરાગ્ય પાખિ નથી પામવો દે ભગતવછલ ભગવાન.

મિતાક્ષરા કઠાવિયે ને વલી સમ્રત પુરાણ.

વૈરાગે સનદાદિક છૂટા, ક્રુપ ગમરીષ પ્રહલાદ

અંતરિ આવી હાય દીધોઃ હપનો કહલાદ.

વૈરાગ્ય હૂતો વિદુરનિં દે; પ્રસન્ન થ્યા જગદાધાર

તાદરી પિરિં આમ ભધારો, કૃષ્ણ ન ગાયો શંગાર

શંગાર ગાતો તૂં વચૂતો, નાગર ! તૂં નિરધાર.

વૈરાગ પાખિં ભણજ્યે તાં નથી દાલવો હાર.

જીથલો

નથી દાલવું હાર, સ્વાગી ! ભીમ વાણી : કૃપા કરો.

નાગર સધલા એહવા મ્યહ્યા છે; તમે આંધા નવયુગ્મ ગણો.”^૧

રામાનંદના શબ્દોમાં પણ “ભીમડિ તાં, વૈરાગ ગાઓ” એવું આવે છે. અસ્તુ; પરંતુ હરિલીલા અને પ્રબોધપ્રકાશ જોયા પછી એમ નથી થતું કે એ જ ભીમ કૃષ્ણભક્ત બન્યો હોય ! હારમાળામાં ભીમના મુખમાં નીચેનું પદ મુકાયું છે :

“એક અવનીધરા ! દેવ દામોદરા !

હું ગુણ તોરડા કવણ વાણી ?”^૨

આ પદમાં ભીમ ગોવિંદ ગોપાલ ગરુડાગામીની સાથે રામની એકતા અનુભવે છે. ભીમ મૂળ રામાનંદી વૈરાગી સાધુ હશે. જે પાછળથી કૃષ્ણભક્ત થયો હશે અને સોમનાથપાટણમાં તેમજ સિદ્ધપુરમાં બંને સ્થળે, એટલું જ નહિ, પણ દ્વારકા વગેરે સ્થળે દ્વયો હશે. તીર્થોથી એ પરિચિત છે; સૌરાષ્ટ્રનાં તીર્થોથી એ વાકેફ છે; કેમકે “હરિલીલા”માં રૂઢિમણીહરણનો પ્રસંગ સોરઠના માધવપુરમાં

મયો ચીતરે છે. ચૈત્ર સુદ દ્વાદશીનો માધવપુરમાં મોટો મેળો ભરાય છે અને ધામધૂમથી શ્રીકૃષ્ણનાં લગ્ન સૈકાં થયાં બિજવાય છે. સિદ્ધ-પુરમાં એ પુરુષોત્તમ દિગ્ગજનો સંભવિત આશ્રય સેવે છે, સોમનાથ પાટણમાં એ નરસિંહ વ્યાસનો આશ્રય કરે છે આ નરસિંહ મહેતો છે, એમ સ્પષ્ટ રીતે કહેવા આપણી પાસે કાંઈપણ સાધન નથી, કેમકે નરસિંહ મહેતો પ્રભાસ-સોમનાથ પાટણમાં જઈ વસ્યાનું જાણવામાં નથી; તેમ એની અવતરક “વ્યાસ” નહોતી. ભીમનો “નિજ આવાસ સોમેશ્વર” છે, એટલે કે એ ત્યાં બિછયો છે. એક વસ્તુ સ્ફુટ છે કે “નરસિંહ”ને ભીમે “વ્યાસ” કહેલ છે, એટલે એ સ્પષ્ટ જ છે કે પ્રબોધપ્રકાશમાં નિર્દિષ્ટ “નૃસિંહ” એ નરસિંહ મહેતો તો નથી જ.

ભીમનાં છૂટક પદ ઉપર પાંચ આખ્યાં છે તેમાં છેલ્લાં પદ કૃષ્ણ-ભક્તિનાં લીતક છે, એટલે કર્તૃત્વ માટે શંકા નથી. એ ‘વૈષ્ણવ-દાસ’ “વિષ્ણુદાસ” “કેશવદાસ” છે એ આપણે જાણીએ છીએ. એ અમરમાં નરસિંહનો હાથ છે કે નહિ, એ એક વિચારણીય પ્રશ્ન રહે છે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ ભીમ મધ્ય ગુ. ની ૨જ ભૂમિકા સાચવી લે છે. એની ભાષામાં માત્ર એએક સ્થળે જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાનીમાં આવતા રેફિ શબ્દ (‘માટે’ના અર્થમાં છે તે) શબ્દ સિવાય સમગ્ર તત્ત્વ તળપદું ગુજરાતી છે. એનાં કાવ્યોની નકલ પણ એ રચાયા પછી ૩૦-૩૫ વર્ષમાં જ થયેલી મળે છે, એટલે ભાષા વિકૃત થવા પામી નથી.

વિદ્વાન્નાની દૃષ્ટિએ એ કવિઓમાં આગળ એ માટે આવે છે કે એણે ભાગવત પુરાણનો સારો અભ્યાસ, સામાન્ય પુરાણીઓથી વધીને પં. જોષ્ટેવે ખતાવેલા ભાગવતપ્રકરણવિભાગને બરોબર પચાવી કર્યો છે અને એનું દોહન ભાગવતને એક શાસ્ત્રરૂપે લેખી એની બધી ખૂબીઓ આ કાવ્યમાં ઉતારી કરી આપ્યું છે. પ્ર. પ્ર. માં પણ શબ્દશઃ અનુવાદ ન કરતાં સમગ્ર સાર ઉતાર્યો છે.

આમ ભીમ ભક્તહૃદયના એક કવિ તરીકે રજૂ થાય છે અને આદિભક્તિયુગના અમકતા તારાઓમાં પોતાનું સ્થાન મેળવી લે છે. ચરિતાસામગ્રી :

૧. ગુજ. સાહિત્યના માર્ગ-સ્તંભો હી. જ. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરીકૃત
૨. Guj. & its Lit—by K. M. Munshi
૩. હરિલીલાપોડશકલા—સ્વ. અ'બ.લાલ ગુ. જાની સંપાદિત
૪. પ્રબોધપ્રકાશ, કે. કા. શાસ્ત્રી સંપાદિત
૫. કોમુદી—માર્ચ ૧૯૩૧
૬. ભાલણ—સ્વ. રામલાલ ચૂ. મોદીકૃત
- ૭ ગુજ. વિ. સ હ. લિ પુસ્તક નં. ૫૫૨
૮. ગુજરાતી સાહિત્ય—મધ્યકાલીન સાહિત્ય (ગુજ. સા. પરિષદ)
૯. Classical Poets of Gujarat—by G. M. Tripathi
૧૦. હારસમેનાં પદ અને હારમાળા—કે. કા. શાસ્ત્રી

જનાર્દન ત્રવાડી

[સં. ૧૫૪૮ માં હયાત]

“પુંદરમા શતકનાં પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય”માં પ્રસિદ્ધ થયેલા, નાનાં નાનાં પણ સુંદર ૩૨ પદોથી બંધાયેલા સં. ૧૫૪૮માં રચાયેલા “ઉષાહરણ”નો કર્તા વિપ્ર જનાર્દન ત્રવાડી એના જણાવ્યા પ્રમાણે જ્ઞાતિએ ખડાયતા (વર્ણિક)^૧ બ્રાહ્મણ હતો; એના પિતાનું નામ ત્રવાડી નિમ્બો હતું. એતું વતન ક્યાં હતું, એ જો કે સ્પષ્ટ થતું નથી, છતાં ‘ઉષાહરણ’ ક્યા ગામમાં ક્યારે રચ્યું એનો એણે કાવ્યના આરંભમાં રચ્યાસંવત્સર આપતી વેળાએ નિર્દેશ કર્યો છે :

૧. “ખડાયતા વિપ્ર નિમ્બાસુત બોલિ” અને ‘ભણ્ણ ત્રવાડી જનાર્દન’ વગેરે ઉલ્લેખો. (જુઓ: પ્રા. કા પૃ. ૯૫ અને ૯૪). એક પ્રતમાં ‘વડાગ્રક’ પાઠ છે, એ ખડાયતાવાચક જ જણાય છે. (જુઓ વડોદરા-મિસેલિની, પૃ. ૧૨૮)

“અમરાવતીઈ બીપનુ અન્ય રત્નની ખાણિ.

સંવત પનર અડતાલ વરસ માસ દામોદર સાર,

મણ્ણ જનાર્દન કાર્તિકી એકાદશી ગુરુવાર.”૨

આ અમરાવતી ક્યાં આવ્યું ? અરાડની અમરાવતીનો તો સંબંધ નથી. સૌરાષ્ટ્રનું અમરેલી સંભવે, કે એક વૈવાહિક લોકગીતમાં “નગરી એક ઉમરાવતી, તહીં રાન્ય કરે સુલતાન,” એમ ઉમરાવતીનું નામ આવે છે. કવિ જ્ઞાતિએ ખડાયતો બ્રાહ્મણ હોવાથી સૌરાષ્ટ્રના અમરેલી સુધી શા માટે જવું જોઈએ ? ઉમરેહનો સ્વીકાર કરતાં અંધરચનાનું સ્થાન અને વતન નિશ્ચિત થઈ શકે એમ છે. વૈવાહિક લોકગીતમાં ઉમરાવતીમાં, સુલતાન હોવાનો નિર્દેશ છે એનું સમાધાન મેળવવું જરા મુશ્કેલ છે; પણ એવા બિચક ઉદ્ભવ મહત્ત્વના ન ગણાય; જ્યારે ખડાયતા બ્રાહ્મણોનો સ્થાનસંબંધ જોતાં અમરાવતી એ ઉમરેહ હોવામાં શંકાને સ્થાન ન રહે.

સમય માટે તો જનાર્દન ચોક્કસ વર્ષ આપે છે. વિ. સં. ૧૫૪૮ના અધિક કાર્તિક માસની સુદિ ૬ વદિ એકાદશી, પણ સંભવતઃ શુકલપક્ષની એકાદશી-પ્રભોધિની ને ગુરુવારને દિવસે જનાર્દને આ ‘ઉષાહરણ’-‘ઉષાઅનિરુદ્ધનુ વિવાહ’ રચેલ છે, અથવા એ દિવસે રચવાની શરૂઆત કરી છે. કાર્તિક માસ અધિક માસ હતો, એટલે, “દામોદર” માસ કહ્યો છે અને પછી શંકા ન રહે માટે “કાર્તિકી એકાદશી” કહી-છે.

આ કાવ્યમાં જે પદ આપવામાં આવ્યાં છે તે બધાંને કડવાં ગણવામાં આવ્યાં છે. આ કડવાં આપણને ધડીભર વિ. ૧૩ મી સદીના “રેવંતગિરિરાસુ”ની યાદ આપે છે. એ રાસમાં માત્ર ચાર કડવાં છે; પણ એ ૨૦-૧૦-૨૨-૨૦ કડીનાં અનુક્રમે છે, જેમાં દોહા, મિશ્ર જતિ, અર્ધરાજા, સોરઠા એ બંધ છે, જ્યારે આ “ઉષાહરણ”માં એવાં લાંબાં ન હોતાં ૩ થી ૯ કડીનાં “પદો” છે, જેનું સામ્ય

આપણને નરસિંહ મહેતાનાં પદો સાથે વધુ લાગે છે. પણ વિશેષતા એ છે કે નરસિંહમાં માત્ર ચાર કે પાંચ જ સાદા જંધ પ્રયોજાયેલા મળે છે, જ્યારે આમાં આઠ જેટલા, પણ ખૂબ વિવિધતાથી પ્રયોજાયેલા, દેશીજંધ મળે છે.

સં. ૧૩૭૧ના “સમરારાસુ”માં આપણને દોહાના ત્રણ ભેદ મળે છે તે ત્રણે અહીં પણ અયુક્ત છે. એમાં ૧લી ભાસા વિષમપદમાં અંતે ઇકારવાળી મળે છે; એ જ નમૂનો જનાર્દન આપણને ૭ મા કડવા-રૂપે આપે છે. ત્યાં ૧૨ કડી છે, અહીં માત્ર ૪ કડી છે; એટલે કે કડવાને બદલે નરસિંહની જેમ એ પદ બની જાય છે. નરસિંહમાં તો આવાં ઘણાં મળે છે જ, ભલે તેમાં “એ” કે “રે” કદાચ લખાયો ન પણ હોય. જનાર્દને, બાણાસુરને ત્યાં ઉપાતો જન્મ થયો ત્યારે ગોર વધામણી આપે છે, એ પ્રસંગે નીચેનું પદ યોજ્યું છે :

કડવું ૭

“નિજ ગુરુ માગઈ વધામણી એ, રા મરિ ભેટી પાઉધારિ.

રૂપિ તે ત્રિભુવનમોહની એ, લક્ષણ નઈ ગુણ સાર.

નહીં રસસા, નહીં હરવસી એ, મેનકા નહીં એહ સમાન

દ્વિજવર નઈ રાય રીઝિક એ, બૃઝિક વચન પ્રમાણ.

રા કહઈ, કન્યાદાન દેસૂં એ, લેશૂં જગ ફલ કોડિ.

દેવ ગન્ધર્વ નઈ નાગમાંહી એ, ભેરયૂં એહની ભેડિ.

આકાશ રાજદ ઇમ હચ્ચરઈ એ, ઇચ્છાવર વરસિ કુમારિ.

જનાર્દન ભણઈ, પ્રાણિ કાઠ ગુહઈ એ, હુનિ ન ટલઈ સંસારિ.”^૧

જેમ “એ” પ્રયોજ્યો છે તેમ “રે” પણ એક પદમાં પ્રયોજવામાં આવ્યો છે. પ્રસંગને અનુરૂપ થાય તે પ્રમાણે બાણાસુર ઉપર યાદવો ચડી આવે છે, એ પ્રસંગ જનાર્દને જે પદમાં આપ્યો છે, તે “રે”વાળું સૌથી મોટું નવ કડીનું “પદ” છે. કવિ યુદ્ધના.

લાંબા વર્ણુનમાં ન. બિતરતાં માત્ર અથડામણુ જ આપી સતોષ લે
છે. કવિની શક્તિ બહારતું કામ બાણે કે આત્મકારિક વર્ણુનો હોય,
એમ લાગે છે :

કડવું ૨૩

“ઉદ્ધવ વલિયા બિતાવળા રે, વાહલા યાદવ ચોધિ.
વાડી વન બિમેલિયાં રે, મેલિયાં ઠરી વિરેધ
ઝાલર ભેરી વાળિયાં રે, ગાળિયાં ગહિરાં નીસાણુ.
દૃષ્ટ ચરચાં, દલ દડવડચાં રે, કાયર પડઇ પરાણુ.
બાણુઇ બલિયા ચલાનીયા રે: આવીયા સુભટ સંભ્રામિ.
ચૌદ કોડિ રણિ પાડીયા રે અનંગિ એકિ ઠામિ.
પોલિયા: ખાડિ ખૂંખડી રે, ચડવડી ચઠાઈ બાહાર.
પ્રથમ પલા તે પાડિયા રે યાદવિ વિસમિ પ્રાહરિ

x

x

x

કોભણ રણિ રોણુ રે, મોણુ દેખી મુરારિ.
ભીતી આણી પાછુ વણુ રે, પુહવુ નયર મઝારિ
અનિરુદ્ધ એણુઇ રાખિડ, કાખિયુ પહિણુ કપગાર;
જનદાન લાણુઇ, જાણુ મૂકયું રે. યાદવ કરિન્યકાર.”૧

કવિએ વસંતવિલાસ જેમ આમાં સાંકળી કવચિત્ પ્રયોગ છે,
એવાં દોહામાં જ પદ જે છે તેમાં ક્યાંક ક્યાંક મળી આવે છે.

કડવા ૨૭ મામાં દોહાનાં અર્ધ પ્રયોગનાં છે, જેમાં પ્રાસ
પ્રાપ્ય નથી, પણ ‘મલ્યા મન મેલન્યો એ’ એ પ્રતીક પ્રત્યેક
અર્ધને અંતે આવે છે. આમાં ‘સાંકળી’ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે :

“વનિતા વચન સુણી આકુલી બ્યાકુલી અંગ ઠલાય;

મલ્યા મન મેલન્યો એ.

કથા લલીલલી પાય લાગઇ, માગઇ વર લીલવિલાસ,

મલ્યા ૦

સહીનઇ વારિ કુમારડી, સારડી નાહ ! દુર રે !

મલ્યા ૦

આગઇ બિમયાઇ પરઠિક સોરઠિક કૃષ્ણકુમાર.

મલ્યા ૦

અનિરુદ્ધ સહ અંગીકૃતું વર વંચુ કૃષ્ણકુમાર. મધ્યાં

કુમારિ મધ્યા મન સાધિયાં, તિહાં બાંધિયાં કંકણ હાથિ. મધ્યાં

જનાર્દન ભણ્ણ ભણ્ણ ભોલવી આવવિહિ ચતુર નારિ. મધ્યાં

“સમરારામ” અને પછીથી ભાલણના પદને જાણીતો “મુણિ સુંદરી” એવા પ્રતીકની પદ્ધતિનો બંધ જનાર્દને પ્રયોજ્યો છે; જેવો કે:

કંઠવૃં ૨૭

“બ્રહ્માઈ વદતા વારીયા હરગોપાલા રે બિતારિયા ટોપસનાહ હરગોપાલા રે

બંને એકજિ જાણિયા, , આજિયા હરખ અયાહ. ,

ખાણાસુર તિહાં આવિયુ, , ભાવિયુ નરપતિરાય. ,

મયા કરુ અમ, માધવા , પીઠિ રામાવી, રાંકરરાય. ,

મહાદાલ મહેસિ યાપિયુ, , આપિયુ અવન્તીવાસ. ,

જનાર્દન ભણ્ણ, તારિયુ , ઠાલિયુ ભવનક ત્રાસ. ,”

૧૦ મા કડવામાં આપણને આ જ પ્રકાર પ્રાપ્ત થાય છે, જ્યાં “સાહેલડી રે” પ્રતીક પ્રત્યેક ચરણ પછી આવૃત્ત થયા કરે છે. ઉપા ગૌરીપૂજન કરી આશીર્વાદ પામે છે એ પ્રસંગને આ બંધ વધુ દીપાવતો લાગે છે :

“આદિ ઉપાએ આદોચિજિ, સાહેલડીરે. ગવરીવર ! કરિ સાર, સાહેલડીરે.

ભવ ભવાની રીઝબ્યાં, , વર આપુ સંસારિ. ,

પ્રીતિ પાવંતીઈ પૂછિજિ, , હઈ વર જોગી, કુમારિ ? ,

હેહં નેઈ ઉપા લાંબિયાં, , ન કરિ વચન હચ્ચાર ,

ભાવિ ભવાનીઈ ભાજિયું , , દોખિયું ઝંઝડિ માસિ. ,

સ્વપ્રાંતરમાં વર વરીશિ, , આવસિ તાહરી અગ્રાસિ. ,

વૈરાખ માસિ બિજુવાલિહિ , , માલિહિ માઝિમ રાત. ,

દ્રાવંશીઈ રંગિ રમીસહ, , વૃં ભરયાર નહ સાધિ. ,

મનહ મનોરથ પૂરિઆ. , , ગૌરીઈ દીધલી વાણિ, ,

જનાર્દન ભણિ, ઉપા વાલિઆં, , પાલિઆં વચન પ્રમાણ. ૨ ,

કડીમાં ચારે ચરણ એક માપનાં હોય તેવા જુદા જુદા ચાર બંધ કવિએ રચીકાયા છે. એમાંનો કડવા પ માંમાં આવતો ચોપાઈબંધ :

પ્રત્યેક ચરણને અંતે “ઐ” ઉમેરેલો આપ્યો છે, કડવા ૨૬મામાં માત્ર ખીજ ચરણને અંતે જ “ઐ” કાર આપવામાં આવ્યો છે. આ બંધ અત્યંત જાણીતો છે; પણ જો એક બંધ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે તે કડવા ૯ મામાં ૧૨ મામાં અને ૧૮ મામાં આવે છે. એ સામાન્ય માપે ૧૪ માત્રાનું સમપદ આવૃત્તિ પામે એ પ્રકારનો બંધ છે; ખેશક, માત્રામાં અત્રત્ર ગોટો મળે છે. ઉપાને સ્વપ્ન થયા બાદ જાગી જતાં જો ધાલાવેલી થાય છે તેને અનુરૂપ એક કડવું એ બંધમાં નીચેનું મળે છે :

કડવું ૧૨

“ઉષા માઝમ રચણી જાગી રે, અંગ અનંગજનાલા લાગી રે.
મુહનધ ક્લંગ [જ] લાગૂં રે, કન્યાપત માહાશ લાગૂં રે
સયર લલિ, સુણુ બાધ રે, કન્યાપત કેમધ નહીં જાધ રે,
ઉષા કહધ, મુઝ તે વરુ રે; અવર પુરુષ પિતા ગુરુ રે.
વર વરચૂં એ જોખિ રે, નહિતુ પ્રાણ તણુ તન સોખિ રે
ઉષા ! પ્રતિજ્ઞા નવિ લીજધ રે, સહીયરનૂં તે વાચૂં કીજધ રે.
સહીયર કહે મન માણુ રે એ વર ધરથી નથી જાણુ રે
મુહજાધ તે લાખ બંધાધ રે, તે વિહાણુધ મિથ્યા થાધ રે
જનાદન લજધ, ઉષા ભોલી રે, તુહનિ રક્ષા કરધ હિંગોલી રે
તો મનિ નવિ આણે તાપ રે. હમશંકર શિર માયબાપ રે.”

કડવાં ૯ અને ૧૮ મામાં ખાસ ચમત્કૃતિ ઉભય રીતે નથી જણાતી. ૩૨ મા કડવામાં ચોપાઈ જ પ્રયોજાયેલી છે, પણ પ્રત્યેક ચરણની પછી “શ્રીરંગ આવ્યા અનિરુદ્ધચૂં” એ પ્રતીક આવૃત થયા કરે છે : ઉપર આપવામાં આવેલ ૧૦મા કડવામાં દોહાબંધ છે તેની પદ્ધતિ જ આને ગણી શકાય.

જનાદન આંતર અનુપ્રાસનો ખાસ શોખીન જણાય છે. “સાંકળી”ના નમૂના ઉપર આવે છે, અને સોરઠાની પદ્ધતિમાં અનુપ્રાસરહિત એવાં ૮ મા ૧૬ મા ૨૮ મા અને ૩૧મા કડવામાં

અને સવૈયાની ચાલના કડવા ૧૧ મામાં પણ એણે “સાંકળી” પ્રયોગ છે; પણ એની વિશેષતા તો સવૈયાખંધ જેવા ખંધનાં ૨ જુ-૧૩ મું કડવું મળે છે, તે છે. સવૈયા ખંધનાં ખીન્ન કડવાંમાં આ પદ્ધતિ નથી સ્વીકારી. ચિત્રલેખા ચિત્રામણો કાઢી ઉધાને ખતાવે છે તે પ્રસંગે જનાર્દને એ ચિત્રપદ્ધતિ ચોછ છે. એમાં અર્ધાંતે પ્રાપ્ત નથી :

“કુન્દચર યચરી રે, વૃં કાય મરઘ રે; મન દ્રઢ કરી રહિ ઉધા રે.
હું દુજ વર નહ રે, ખાંડી ગ્રહી નહ રે ક્ષણ એકમાં જઈ લાવું રે.
એણી બોલીય રે, ચિત્રસાલિય રે સ્વર્ગ પાતાલ તિહાં લિખ્યાં રે.
જઈ જૂઠું રે, ધણું રૂઠું રે; ન દેખે તે જેહ પરણિય રે.
'તિહાં સક્ત રે, ચાદવકુલ રે; અનિ અનિરુદ્ધ કુંઅર લિખ્યા રે.
નીર હુહમ રે, મન મોહમ રે, અનિરુદ્ધ દેખી લાજમ રે.
ચિત્ત લાવમ રે, એહ વૃં લાવમ રે, ઉધા સહિયર નહ બોલમ રે.
માહરુ એ વર રે, સુણ સહીઅર રે, મન એણિ હરી લીધલિ રે.
બાધ જઈ રે; ન રહેવાધ રે, ઉપાય જીગતિ કાંઈ કરુ રે.
જનાર્દન ચિરજીવુરે, ચાદવકુલદિવુરે, ચિત્રલેખા લાણુધ મિ વર દિવુરે.”૧

જૈન કાવ્યોમાં ઠવણી-ત્રિપદીઓનો બહોળો પ્રચાર હતો. પંચ-પંડવરાસમાં એના પુષ્કળ પ્રયોગ મળે છે. “સમરારાસ”માંનો એવો નમૂનો અગાઉ અપાર્ઠ ગયો છે. સામાન્ય રીતે પછીનાં કડવાંના આરંભમાં જે દોઢિ મળે છે તેનું મૂળ તે આ છે. એમાં પ્રાસ અને ૨ જ-૩ જ અચરમાં છેકાનુપ્રાસ પછીથી દાખલ થયો છે. એની કડીઓની કડી જનાર્દનમાં મળે છે. ૧૪ મું અને ૧૫ મું કડવું એના નમૂના છે. શોણિતપુરમાં લાવવામાં આવેલા અનિરુદ્ધને ચિત્રલેખા ઉધાને પરણવા સમજાવે છે તે પ્રસંગે કવિએ એનો પ્રયોગ નીચે મુજબ કર્યો છે :

કડવું ૧૫

“જગ્ય કુંઅર તહીં નિમેષમ, જદવ કેરી જીગત ન દેખમ,
યેખમ પુર અસુર તણુ એ.

પ્રત્યેક ચરણને અંતે “એ” ઉમેરેલો આવ્યો છે, કડવા ૨૯મામાં માત્ર ખીજા ચરણને અંતે જ “એ” કાર આપવામાં આવ્યો છે. આ બંધ અત્યંત જાણીતો છે; પણ જે એક બંધ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે તે કડવા ૯ મામાં ૧૨ મામાં અને ૧૮ મામાં આવે છે. એ સામાન્ય માપે ૧૪ માત્રાનું સમપદ આવૃત્તિ પામે એ પ્રકારનો બંધ છે; ખેશક, માત્રામાં અત્રત્ર ગોટો મળે છે. ઉધાને સ્વપ્ન થયા બાદ જાગી જતાં જે ધાલાવેલી થાય છે તેને અનુરૂપ એક કડવું એ બંધમાં નીચેનું મળે છે :

કડવું ૧૨

“ઉધા માઝમ રચણી જાગી રે, અંગ અનંગજવાલા લાગી રે,
મુહનઘ કલંગ [જ] લાગૂં રે, કન્યાપ્રત ખાહારં ભાગં રે
સયર ભણિ, મુણુ બાધ રે, કન્યાપ્રત કેમઘ નહીં જાધ રે,
ઉધા કલક, મુજ તે વરુ રે; અવર પુરુષ પિતા ગુરુ રે.
વર વરરથું એ જોખિ રે, નહિતુ પ્રાણ તણુ તન સોખિ રે
ઉધા ! પ્રતિજ્ઞા નત્રિ લીજાધ રે, સહીયરનું તે વાયું કીજાધ રે.
સહીયર કલે મન માણુ રે એ વર ધરથી નથી જાણુ રે
મુહજાધ તે લાખ બંધાધ રે, તે વિહાણુધ મિથ્યા થાધ રે
જનાર્દન ભણધ, ઉધા ભોલી રે, તુહનિ રક્ષા કરધ હિંગોલી રે
તો મનિ નવિ આણે તાપ રે. હમશંકર શિર માયબાપ રે.”^૧

કડવાં ૯ અને ૧૮ મામાં ખાસ ચમત્કૃતિ ઉભય રીતે નથી જણાતી. ૩૨ મા કડવામાં ચોપાઈજ પ્રયોજાયેલી છે, પણ પ્રત્યેક ચરણની પછી “શ્રીરંગ આવ્યા અનિરુદ્ધસ્થું” એ પ્રતીક આવૃત્ત થયા કરે છે : ઉપર આપવામાં આવેલ ૧૦મા કડવામાં દોહાબંધ છે તેની પદ્ધતિ જ આને ગણી શકાય.

જનાર્દન આંતર અનુપ્રાસનો ખાસ શોખીન જણાય છે. “સાંકળી”ના નમૂના ઉપર આવે છે, અને સોરઠાની પદ્ધતિમાં અનુપ્રાસરહિત એવાં ૮ મા ૧૯ મા ૨૮ મા અને ૩૧મા કડવામાં

અને સવૈયાની ચાલના કડવા ૧૧ મામાં પણ એણે “સાંકળી” પ્રયોગ છે; પણ એની વિશેષતા તો સવૈયાઅંધ જેવા અંધનાં ૨ જુ-૧૩ મું કડવું મળે છે, તે છે. સવૈયા અંધનાં ખીન્ન કડવાંમાં આ પદ્ધતિ નથી સ્વીકારી. ચિત્રલેખા ચિત્રામણી કાઢી ઉઘાને ખતાવે છે તે પ્રસંગે જનાર્દને એ ચિત્રપદ્ધતિ ચોળ છે. એમાં અર્ધાંતે પ્રાસ નથી :

“ઉચ્ચરઠ સચરી રે, વૂં કાય મરઠ રે; મન દ્રઢ કરી રહિ હયા રે.
હું તુજ વર નધ રે, ખાંહી ગ્રહી નધ રે ક્ષણ એકમાં જઈ લાવૂં રે.
એણી બાલીધ રે, ચિત્રસાલિધ રે સ્વર્ગ પાતાલ તિહાં લિખ્યાં રે.
જઈ નૃધ રે, ઘણું રૂઠ રે; ન દેખે તે જેહ પરણિહ રે.
'તિહાં સદસ રે, ચાદવકુલ રે; અનિ અનિરુદ્ધ કુંઅર લિખ્યા રે.
નીર હુહધ રે, મન મોહધ રે, અનિરુદ્ધ દેખી લાજઈ રે.
ચિત્ત લાવધ રે, એહ વૂં લાવધ રે, હયા સહિયર નધ બાલધ રે.
માહરુ એ વર રે, સુણ સહીઅર રે, મન એણિ હરી લીધઈ રે.
બાઈ જઈ રે; ન રહેવાઈ રે, હપાય જુગતિ કાંઈ કર રે.
જનાર્દન ચિરજીવરે, ચાદવકુલદિવરે, ચિત્રલેખા લાણઈ મિ વર દિવરે.”૧

જૈન કાવ્યોમાં કવણી-ત્રિપદીઓનો બહોળો પ્રચાર હતો. પંચ-પંડરાસમાં એના પુબ્ધળ પ્રયોગ મળે છે. “સમરારામ”માંના એવો નમૂનો અગાઉ અપાર્ક ગયો છે. સામાન્ય રીતે પદીનાં કડવાંના આરંભમાં જે દોઢિ મળે છે તેનું મૂળ તે આ છે. એમાં પ્રાસ અને ૨ જ-૩ જ ચરણમાં એકાનુપ્રાસ પછીથી દાખલ થયો છે. એની કડીઓની કડી જનાર્દનમાં મળે છે. ૧૪ મું અને ૧૫ મું કડવું એના નમૂના છે. શાશ્વિતપુરમાં લાવવામાં આવેલા અનિરુદ્ધને ચિત્રલેખા ઉઘાને પરણવા સમઝાવે છે તે પ્રસંગે કવિએ એનો પ્રયોગ નીચે મુજબ કર્યો છે :

કડવૂં ૧૫

“જાગ્યુ કુંઅર તહીં નિમેખઈ, જાદવ કરી જુગત ન દેખઈ,
યેખઈ પુર અસુર તણુ એ.

પૂજી તેણિ એણિ પરિ જાલી, પત્નિની નારીનહ નિહાલી,
 વાલી મન અતિ દ્રઢ કરી એ.
 કવણ નયર એહ પુહવીધ અનિ કુંવરી કહુ એ છધ કવણ તણી,
 કારણિ કવણ હું આણિહ રે ?
 બલિ રાજ તણા કુલની કન્યા જાણાસુરની એ છધ ધન્યા,
 તનયા વરિવા તુલિ આણિયા રે.
 લાજધ ચાહવકુલ કામનિ ! કુંઅરી એ છધ અસુરની. -
 પરણી નહ કિહાં હું રહું રે ?
 ચિત્તલેહા કહધ વાણી, નર એ નવિ કાંધ જાણિ.
 સાનિ પરણિ ન કુંઅરી અનોપમા એ ?
 ભણુઈ જુગતિધ ભેવ જનાઈન, એહ નહ કમયા હુધ પરસન,
 અનુદિન ધ્યાન ન ચૂકતી એ.”૧

કડવા ૨૯ મામાં ચોપાઇનાં ત્રણ ચરણ અને ત્રિપદીનું છેલ્લું
 ચરણ એમ ચાર ચરણનો બંધ મળે છે. ત્રિપદીની પદ્ધતિ પણ માથ
 ચોપાઇનું છે તે નહિ લેતાં બીજે જ ટૂંકા બંધ લઇ ૨ જુ કડવું
 અને ૪ થું કડવું બાંધવામાં આવ્યાં છે :

“વૈરાગ્યનસુત જાણુ રે બલિસુત જાણુ રે,
 કારણુ હુંતુ તેહ તપ કરધ રે.
 શ્રી ગંગા નહ તીરિ રે આસન વાલ્યું વીરિ રે.
 શરીરિધ ધુમરપાન અસુર કરધ રે.”૨

કડવું ૧૬ મું ત્રિપદીની બ્રાંતિ આપે છે, તે ત્રિપદી નથી, એ
 બંધ સ્વૈયાની ચોપાઇ દાવટીનો છે, પણ ચિત્તલેહા અને અનિરુદ્ધના
 સંવાદમાં છે. અંત્યાનુપ્રાસ નથી, પણ પ્રથમના બે પદો વચ્ચે “સાંકળી”
 છે, અને બીજા ચરણને અંતે અનિરુદ્ધના મુખમાં “ન પરણું રે
 અસુરકુંઆરી” અને ચિત્તલેહાના મુખમાં “કાંધ ન પરણે રે અસુર-
 કુંઆરી ?” એવાં પ્રતીક આપે છે.

પરંતુ ૬ ઠા કડવામાં આવતો પ્રકાર અતેરો છે. મૂળમાં સવૈયાની ચોપાઈ દાવટીનો પ્રકાર છતાં નચ્યે ઉમેરાતું નધારાતું સાંકળી-પદ એર લય આપે છે :

“બાણાસુર કૈલાસિ સંચરુ પણમિઅ એ, સ્વામી ય એ,

દાયક પદ તણઉ એ.

સેવક સંગ્રામ માગઈ જલ જયું એ, કિમ કયું એ.

સ્વામી મુજ જલ તોલીઈ એ.”૧

આ જાતના બંધની શરૂઆત આપણને સં. ૧૩૭૧ના “સમરા-સાસુ”માં મળે છે :

“સંવચ્છરિ ઈક્કહજાર એ થાપિહા રિસહ નિજુદો,

ચેત્ર વદિ સાતમિ પહુત કરે નંદજી એ નંદજી એ, નંદજી એ ન રવિચંદો”૨

શોણિનપુર પર યાદવો ચડી આવે, છે તે પ્રસંગ જનાર્દને એક તવા જ બંધમાં આપ્યો છે :

“પહુતાં રે પુરુષોત્તય વાડીઈ જીતરિઆ,

ઠરિયા રે યદવ ચોધ તરુચરિ તરવરિઆ.”૩

જનાર્દને આમ અનેક પ્રકારના દેશીબંધ પ્રયોજ્યા છે. એનું કવિપ્રતિભાના અદ્વપાંશવાળું કાવ્ય એ આ વૈવિધ્યથી એકદમ આકર્ષક બની રહ્યું છે. આ બધા બંધોના સંપર્કમાં એ સારી રીતે આપ્યો જણાય છે, કેમકે નહિ તો આટલું વૈવિધ્ય મેળવી શકાય નહિ. નરસિંહ મહેતાનાં પદોમાં આપણે આમાંની વિવિધતા નથી જોઈ શકતા, નથી દેખાતી એ કર્મણુ વગેરેમાં કે નથી બહોળા પ્રમાણમાં દેખાતી એ જૈન-રાસોમાં. ત્રિપટીઓનો પ્રયોગ બાવણુમુત ઉદ્ધવદાસના કહેવાના રામાયણમાં પ્રયોજાયો મળે છે, પણ એમાં જનાર્દનની વિવિધતા નથી દેખાતી, તેમ એ કૃતિની પ્રામાણિકતા પુરવાર કરવી હજી બાકી છે. સ્વ. કે. હ. ધ્રુવે સંપાદિત કરેલી “આવૃત્તિ”માં રાગોનાં નામ નથી

આખ્યાં, પણ સ્વ. ત્રી. ડા. દલાલે જૂની હાથપ્રત સં. ૧૬૭૨ની ઉપરથી કાવ્ય ‘વડોદરા મિસેલેની’માં છાપ્યું છે તેમાં રાગ આપેલા છે : કકલું ૧ : રાગ આશાવરી કડવું ૨ : રાગ કેદારગુડી કડવું ૩ : રાગ રામગ્રી , : ૪ , , મેઘમહાર , , ૫ : , , પંચમ , , ૨૦ : , , ધન્યાસી , : ૨૧ , , મેવાડુ—બાકીનાં કડવાંને મથાળે નામ નથી.

આમ જુદા જુદા સાત રાગ, જે નરસિંહ પદ્મનાભ વીરસિંહ વગેરેમાં જાણીતા છે તે, જનાર્દને પ્રયોજ્યા છે. આમ રાગથી પણ કવિ અજાણ્યો નથી.

ટૂંકાં ટૂંકાં પદોમાં જુદા જુદા રાગોનાં નરસિંહ મહેનાએ કાવ્ય લખ્યાં, તો જનાર્દન એવાં પણ વૈવિધ્યભરેલાં પદોમાં “ઉપાહરણ” રચે છે. જનાર્દનનાં આ પદ ટૂંકાં પદ અને મોટાં કડવાંની સાંજળ જેવાં છે. પ્રૌઢ આખ્યાનપદ્ધતિમાં કડવાં મોટાં થતાં ચાલે છે. પછીને ભાલણ બંને પ્રકાર થાળે છે. એના જ પુત્ર ઉદ્ધવદાસ “બ્રહ્મવાહન આખ્યાન” માત્ર કડવાંમાં જ આપે છે. અને આમ નરસિંહ અને જનાર્દનની પદપદ્ધતિ મીરાનાં પદો પછી સંકાચો સુધી અલ્પ પ્રયુક્ત કહી અખો અને ગોપાલ, પછી છેક ઉત્તરભક્તિયુગમાં વિકાસ સાધે છે : રાજે રુગનાથ રણછોડ રામકૃષ્ણ અને દયારામ વગેરે તથા સ્વામિનારાયણ કવિઓ પદોની રેલમછેલ કરી આપે છે. પ્રૌઢ આખ્યાનપદ્ધતિને જોડતો વિસ્તાર પદ નથી સાચવી શક્યાં અને કડવાબંધ જ દાઝ્યો; ચોપૈર્ધર્વછાયા-બંધ પણ દાવી નથી શક્યો એ એના અલ્પ પ્રચારથી જાણીતું છે.

જનાર્દને આ “ઉપાહરણ”ના ૨૨૦ કડીના કાવ્ય સિવાય બીજા કોઈ કૃતિ રચી હોય એવું જાણવામાં નથી એની પ્રતિભામાં કવિતાનો ચમત્કાર આજો છે, જ્યારે કળાનો આપ, ઉપર જોયું તેમ, ખૂબ છે આ પૂર્વે શ્રી. ભે. ગીલાલ જ. સાંડેસરાએ બતાવ્યું છે કે જનાર્દન ઉપર વીરસિંહના “ઉપાહરણ”ની અસર છે. બંને વચ્ચે સમયનું અંતર ત્રીસેક વર્ષ જેટલું હોવાથી વીરસિંહની કૃતિ એટલા ગાળામાં ઉમરેલ સુધી પહોંચી હોય તો સંભવી શકે એમ છે. અથવા બંનેને પૂર્વની

કોઈએક સામાન્ય કૃતિનો લાભ પણ મળ્યો હોય. ખંતે કવિઓ સંસ્કૃત ભાષાથી થોડાક પરિચિત છે, એ ભાષાસૌક્ય ઉપરથી સમગ્રી શકાય છે. આછા આછા અલંકાર કદાચ એનું કારણ હશે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ જનાર્દનનું કાવ્ય મહત્ત્વનું છે; ખેશક, અક્ષર-મેળ વૃત્તોનો પ્રયોગ એણે નથી કર્યો, એટલે વિકલ્પોને સ્થાન છે જ. સ્વ. દી. બ. કેશવલાલ હ. ધ્રુવે “પંદરમા શતકનાં પ્રાચીન કાવ્ય”માં સ્વીકારેલા પાઠ એમણે સારી રીતે સંસ્કારેલા છે. આમ વધુ જૂનું રૂપ આપવાનો પ્રયત્ન થયો છે. સં. ૧૬૭૩ની સાલમાં થયેલી નકલ ઉપરથી સ્વ. ગ્રી. ડા. દલાલે “વડોદરા મિસેલેની”માં આ કાવ્યનું સંપાદન અસલ નકલ પ્રમાણે જ આપ્યું છે. એ નકલની ભાષા મધ્ય ગુ. ની ૨ ૭ ૩ ૭ અને ૮ થી ભૂમિકાનાં સંકીર્ણ રૂપ સાચવી રાખે છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ આ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. નમૂના તરીકે અહીં સ્વ. દલાલની વાચનાનું બીજું કડવું જ લખ્યું છે:

“વૈરોચન સુત જાણો રે જલિસુત દાઢ આણો રે
કારણ હુતુ તિહાં તપ કરધ રે,
ગંગાનદ દાંધ તીરિ રે આસન વાઘ્યું વીરિ રે
ચરીરધ રે ધુમરપાન અસુર કરધ રે,
x x x
જનાર્દન લલ્લ મિ જલિજ રે દૈત્ય તર્યો સપરાણો રે
આણો રે શંકર કહિ દેવાસ માહ રે.”

મોટા અક્ષરમાં છપાયેલાં રૂપ ગોથી મિશ્રભૂમિકામાં જે વિકલ્પે દેખાવા લાગ્યાં હતાં તે છે; ગંગાનદ” આ પ્રથમ ભૂમિકાનું અને “તીરિ” એ બીજી મિશ્રભૂમિકામાં પ્રચારમાં આવી ગયું તે છે. જે અર્વાચીનતા છે તે લલિયાએ કરેલી હોય તોયે ઉચ્ચારણમાં એટલા જૂના સમયમાં એ આવી ગયાનું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પ્રાપ્ત છે જ.

ચરિતસામગ્રી:—

૧. Baroda Miscellany, Vol. II, nos 3-4

૨. પં. શ. નાં. ગુ. કાવ્ય-સ્વ. દી. બ. કે. હ. ધ્રુવ-સંપાદિત

૩. વડોદરા-મિસેલેની, ૫. ૧૧૬

વાસુ

[વિ. સં. ૧૫૪૦-૫૦ લગભગમાં હયાત]

માત્ર “સગાળશા આખ્યાન”થી જ જાણનાંમાં આવેલો વાસુ નાસક કવિ વિક્રમની ૧૬ મી. સદીની વચ્ચેની એ પચીસીમાં થયો હોય સંભાવના છે. એના એ કાવ્યની એક હાથપ્રત સં. ૧૬૨૪ની મળે છે,^૧ તેમ નાકરે રચેલા સગાળશા-આખ્યાનથી વાસુ અજ્ઞાત છે, તેથી ઊલટું નાકર વાસુના એ કાવ્યથી વાગેક હોય તો સંભાવના છે; અને નાકરનો કાવ્યકાળ સં. ૧૫૭૨-૧૬૨૪ નિશ્ચિત છે, એટલે સં. ૧૫૫૦ આસપાસ એ થયો હોય એમ માનવામાં તો બાધ નથી.

કવિ વાસુ ક્યાંનો હતો કઈ જ્ઞાતિનો હતો, અને ક્યારે થયેલો હતો, એ વિશે “સગાળશા આખ્યાન”માં કશી માહિતી મળતી નથી. કાવ્યમાં અવતા સ્વર્ગ હુંતર^૨ જેવા ‘મુઘાવખોવ ઔકિતક’ના સમયના પ્રયોગો છતાં “મુઘાવખોવ ઔકિતક” માંના પશ્ચિમ રાજસ્થાનીની વ્યાપકતા તે સાચવતા રહૃદ્ વગેરે અનુગોતો અભાવ એ વગેરે જોતાં એ સં. ૧૫૦૦ થી ૧૫૫૦ લગભગ થયો હોવો જોઈએ, એમ અનુમાન કરી શકાય છે.

વાસુ ઉચ્ચ પ્રતિભા કવિ નથી છતાં કથાકાર સાગે છે, એ લોભ અન્ન સ્ત્રીઓ વગેરે વિષયમાં ધાનાયંધ જે વેગ એની કવિતામાં

૧. સગાળશા આખ્યાન, પ્રસ્તાવના પૃ. ૩ (અમદાવાદ રેલાના અપાસરાની હાથપ્રત)

૨. એજન પૃ. ૭૪-૫, ૬૫

૩. “સ્વર્ગ હુંતુ કર્ણ સંચરિઈ” (સ. આ. પૃ. ૧)

૪. વળીને હ આમ છતાં ક્વચિત્ દેખાય છે : ‘કરિ વારતા ભરતારહ મગી’ (પૃ. ૫). છદ્-છિનો સહાયકારક ક્રિયાપદ તરીકેના કપયોગ આ કાવ્યમાં જોવામાં નથી આવતો. એના કાવ્યમાં “તણ=” તેનો, એ રાખ્દનો પ્રયોગ પણ એને એ જ સમયમાં મુકશે.

જણાય છે તેનાથી અનુમાની શકાય છે. સં. ૧૬૬૭માં એક કનક-
સુંદર નામના જૈન સાધુએ વાસુના કાવ્યને વિસ્તૃત રૂપ આપી
પોતાના કાવ્યમાં વણી લીધું છે, એટલું આ કાવ્ય વર્ણનની દૃષ્ટિએ
સુંદર છે.

વાસુ જૈનેતર હતો એ એના કાવ્યમાંના મંગલથી જણાય છે :
“પ્રથમ ગણતિ વીનવૂં, સરશતિ લાગૂં પાય.” (શ. આ. આ પૃ. ૧)

સગાળશા કુંતીપુત્ર કર્ણનો અવતાર હતો એ વસ્તુ વાસુએ
સ્વીકારી છે. આ પરંપરા એને ક્યાંથી મળી, એ હજી જણવામાં
આવ્યું નથી. નાકર પણ એ વસ્તુ સ્વીકારે છે. નાકરે જો વાસુનું
કાવ્ય ન જોયું હોય તો કોઈ જુના પ્રવાહમાંથી ખંતેએ વસ્તુ ઉઠાવ્યું
સંભવે છે. લોકકથાનું સાહિત્ય આપણે ત્યાં બહુ નથી, નવી
લોકકથાનું વસ્તુ લઈ રચાયેલાં કાવ્ય પણ એકંદરે ઓછાં મળે છે;
એ દૃષ્ટિએ વાસુનું આ કાવ્ય મહત્ત્વનું છે જ.

વાસુની જ્ઞાતિ વિશે જોકે કશું જણવામાં નથી, છતાં ધર્મે એ
વૈષ્ણવ હોય એવું ‘ધર્મઋષા જે શ્રવણે મુણિ, જાય પાપ તસ વૈદ્યગવ મણિ’
(પૃ. ૧૬ થી સમગ્રાય છે. વાસુ પોતાને ‘કર્મકથા કવિ વાસુ કિર્દિ’
(પૃ. ૧૬) એમ ‘કવિ’ કહે છે. તત્કાલીન અન્ય કવિઓને જોતાં એ
પોતાને ‘કવિ’ કહે છે એ ગેરવાજબી જણતું નથી, અને વિષયને
બહલાવવાની એની શક્તિ એના સમયમાં એને “કવિ”-પદ આપે
એ યોગ્ય છે.

વાસુની કવિતા કવચિત્ પ્રયોજાયેલા અર્થોત્તરન્યાસથી ખાસ
દીપે છે. એ સાથે કરુણરસ પ્રસંગાનુકૂળ જણાવવાનો ખાસ પ્રયત્ન
કર્યો છે. આમ તો એણે આખું કાવ્ય દૂહા અને ચુપઈમાં લખ્યું છે,
જ્યાં દૂહા અને પૂર્વછાયા છે એ કથાભાગ ચુપઈમાં છે. એ ચાલુ
અંધ વચ્ચે કરુણરસ જમાવવા એ પદ મૂક્યાં છે. આપણે જેવાં
અસાધ્યતામાં કરુણવિરહગીત જોયાં છે અદલોઅદલ તે જ દૂહા-દાળનાં
એ પદ વાસુએ મૂક્યાં છે :

રાગ દેશાખ

“મસ્તકિ જખલિ ધરી પુત્ર પ્રસાંસા માય.

જેણિ હાથિ પુત્ર હુલાવતી, તેણિ મસ્તકિ મહેલી ધાજી રે!

પુત્ર ચેલછયા ! રે !

હીજીં ન ફાટિ દારિમૂ ખહુ દખ ખાદૂઆ ખાલ.

કુંવર.

ખાપને ખોલિં, ખાલૂયડા ! તે કિમ જાણિ ધરસૂત્ર ! રે !

ખોલત ખાખિહ તિ, ખાલૂડા ! ‘મય જાણિહ’ ધર મરણ.’

ન ખીહતુ. હો, પુત્ર !

કુંવર.

વાટી નમ ખાંડિ, ગમ ખાંડણાં-તે તહ કરમ તણક વિપાય.

જેણમ મુખિ ધાંત ખતરાવતાં, તેણમ મુખિ વાજમ ધાય.

કુંવર.

કુખ-સુખની વેલા લહિ-તે ભોગવાવિ કમં

વાસુ લણિ, સત્ય ફલીતિ, આડકં યાસિ હો ધમં.

કુંવર”૧

ખીજું પદ એથી પણ વધુ કરુણતા પ્રસરાવે એવું છે :

રાગ દેશાખ

“મસ્તક જખલા ખાંહિ ધરિહં રે ! પુત્ર પ્રસંસમ માય.

જાણિ હાથિ હુલાવતી, રે, તિણિ હાથિ મેલછ ધાય.

નાનહડીયા ! તું વિણ અવર ન કોઇ,

કમ સુણ, રે સાજખ સહુ કોઇ,

ખાલૂયડા હૈહું ન ફાટમ કાંઈ ?

મુઝ દૂખ, ખાલૂયડા ! અતિ ઘણું રે ! વેદન અંજિ ન માય.

ખાલૂયડા.

ધરનું સૂત્ર કુણ રાખસિ ? રે ! પુત્ર ! અમદ સૂઠ સંસાર.

પુત્ર વિણ મડી દોહિલડી રે ! અલે હૂયા નિરાધાર,

ખાલૂયડા.

જોડાનિ ખાંડમ ખાંડણે રે ! મુખિ મેલછ નીસાસ.

અતિયિ દાન સકલ હુજ્યો રે ! મહેમર પૂરસિ આસ,

ખાલૂયડા.

દસ મસવારા હરિ ધરિહ રે ! ખહુત ધવારિકં ધાન.

કમંતણી ગતિ જોષજ્યો રે ! પુત્ર અમિષ દીધું દાન

ખાલૂયડા.

સુખ કુખ હૈહમ નાણીહ રે ! ભોગવીહ ફત કમં.

દાનદલ સફલ હુજ્યો રે ! આહું યાસિ ધમં.

ખાલૂયડા”૨

વાસુએ ગોપાર્થદાવટી ક્યાંય પણ પ્રયોજી નથી. આમ માત્ર અસાધિતની પદ્ધતિ જ એમાં દેખાય છે. એની લોભ અને અન્ય દયાના વિષયની કવિતા પદ્ધતિના જોવી છે, અને સચોટ છે :

“લોભિષ્ઠ મૂલ જપજિ પાપ, લોભિષ્ઠ જોઈ મનવિ બાપ.
લોભિષ્ઠ દોરવ સારય જ લડિષ્ઠ, લોભિષ્ઠ બાંધવ માંહિ ભડિ.
લોભિષ્ઠ ભૂપતિ વાધવ જેય, લોભિ સગાં સળીનું રેય.
લોભિષ્ઠ માયબાપ પરિહરિષ્ઠ, લોભિ સૂખ સાસરિ જઈ ધરિ”^૧

વર્ણુનાત્મક કવ્ય પ્રસંગોપાત્ત એ આપે છે :

“ત્રિજુ ધાન, પાંચ શાલજા, રવાદ જ છિ પતિ તેહના ધણા.
ધૂત, પદ્મન, સાંર, શેલડી, ફલ સધલાની છિ સૂખડી.
ખાનું, લ હ, મરકી, મરી, ખીર, વડી, સેવ, લાપસી.
માંડા, પોલી, મેદા તણા, આંબારસ રાયજી જિ ધણા.”^૨

અસાધિત અને ભીમ પછી લોકકથાકર તરીકે વાસુનું સ્થાન, જે એ નાકરની પૂર્વે થયો હોય તો. જૈનેતર કવિઓમાં છે. વસ્તુ-રિચિતિએ ૧૫ મા શતકમાં લોકકથા અસાધિત અને ભીમે, અને ૧૬ મા શતકમાં નરપતિએ (સં. ૧૫૪૫-૬૦) અને ગણપતિએ (માધવાનલકામકુંડલા સં. ૧૫૮૦માં) રચી છે. વાસુ આ સદીનો છે; એટલે ૧૬મા શતકમાં જૈનેતર લોકકથાકાર ત્રણ તો ખરા જ. નાકરે સ. સા. ની રચ્યા સાલ નથી આપી; એનું પહેલું કાવ્ય સં. ૧૧૭૨ માં અને દૈત્રાંક કાવ્ય ૧૬૦૧ થી રચ્યાં છે. એણે વચ્ચેના ગાળામાં સ. આ. રચ્યું હોય તો એ ચોથો લોકકથાકાર ૧૬મી સદીમાં ગણી શકાય.

ચત્તિસામગ્રી —

૧. સમાજશા આખ્યાન (ગુજ. વિદ્યા સભા, અમદાવાદ)

રાગ દેશાખ

“મસ્તકિ જખલિ ધરી પુત્ર પ્રસંસા માય.

જેણિ હાયિ પુત્ર હુલાવતી, તેણિ મસ્તકિ મહેલી થાજી રે !

પુત્ર ચેલછયા ! રે !

હીજી ન ફાટિ કારિમૂ બહુ દખ બાહુઆ બાલ.

કુંવર.

બાપને બોલિ, બાલ્યડા ! તે કિમ જાણિ ધરસૂત્ર ! રે !

બાલત બાખિજ તિ, બાલ્યડા ! ‘મય જાણિજ’ ધર મરણ.’

ન બીહતુ. હો, પુત્ર ! કુંવર.

વાટી નધ ખારિ, ગથ ખાંડણાં-તે તજ કરમ તણજ વિપાય.

જેણુધ મુખિ ધાન ખવરાવતાં, તેણુધ મુખિ વાજધ ધાય. કુંવર.

દુખ-સુખની વેલા લહિ-તે ભોગવાવિ કર્મ

વાસુ લણિ, સત્ય ફલીસિ, આડકં થાસિ હો ધર્મ. કુંવર

બીજું પદ એથી પણ વધુ કરુણતા પ્રસરાવે એવું છે :

રાગ દેશાખ

“મસ્તક જખલા માંહિ ધરિજં રે ! પુત્ર પ્રસંસધ માય.

જેણિ હાયિ હુલાવતી, રે, તેણિ હાયિ મેલ્હથ ધાય.

નાનડડીયા ! તું વિણ અવર ન કોધ,

ધમ સુણુ, રે સાજખ સહુ કોધ,

બાલ્યડા હેહું ન ફાટધ કાંધ ?

મુઝ દૂખ, બાલ્યડા ! અતિ ધણું રે ! વેદન અંગિ ન માય. બાલ્યડા.

ધરનું સૂત્ર કણ રાખસિ ? રે ! પુત્ર ! અમ્હ સૂત્ર સંસાર.

પુત્ર વિણ ધડી દોહિલડી રે ! અહો હયા નિરાધાર, બાલ્યડા.

બેઠાનિ ખાંડથ ખાંડણે રે ! મુખિ મેલ્હથ નીસાસ.

અતિયિ દાન સકલ હુજ્યો રે ! મહેયર પૂરસિ આસ. બાલ્યડા.

દસ મસવાડા હનરિ ધરિક રે ! બહુત્ર ધવારિકં ધાન.

કર્મતણી ગતિ જોધજ્યો રે ! પુત્ર અમિષ દીધું દાન. બાલ્યડા.

સુખ દુખ હેડધ નાણીધ રે ! ભોગવીધ કૃત કર્મ.

દાનફલ સફલ હુજ્યો રે ! આહું થાસિ ધર્મ. બાલ્યડા ૨

વાસુએ ચોપાઈદાવટી ક્યાંય પણ પ્રયોજી નથી. આમ માત્ર અસાઈતની પદ્ધતિ જ એમાં દેખાય છે. એની લોભ અન્ન અને દયાના વિષયની કવિતા પદ્ધતિના જોવી છે, અને સચોટ છે :

“લોભિષ્ઠ મૂલ જીવજિ પાપ, લોભિષ્ઠ જ્યેષ્ઠ મનુવિ જાપ.
લોભિષ્ઠ કૌરવ સારથ જ લડિય, લોભિષ્ઠ જાંઘવ માંહિ ભડિ.
લોભિષ્ઠ ભૂપતિ વાઘધ જ્યેષ્ઠ, લોભિ સગાં સણીનું રેશ.
લોભિષ્ઠ માયળાપ પરિહરિષ્ઠ, લોભિ સૂળ સાંઠરિ જઈ ધરિ”^૧

વર્ણનાત્મક કવ્ય પ્રસંગોપાત્ત એ આપે છે :

“ત્રિશુ ધાન, પાંચ ચાલણા, સ્વાદ જ છિ પત્તિ તેહના ઘણા.
ધૂત, પદ્મ ન, સાંઠર, શેલડી, ફલ સઘલાની છિ સૂળડી.
ખાનું, લાફ, મરકી, મશી, ખીર, વડી, સેવ, લાપસી.
માંડા, પોલી, મેદા તણા, આંખારસ રાયણ નિ ઘણા.”^૨

અસાઈત અને ભીમ પછી લોકકથાકાર તરીકે વાસુનું સ્થાન, જો એ નાકરની પૂર્વે થયો હોય તો, જૈનેતર કવિઓમાં છે. વસ્તુ-રિચિતિએ ૧૫ માં શતકમાં લોકકથા અસાઈત અને ભીમે, અને ૧૬ માં શતકમાં નરપતિએ (સં. ૧૫૪૫-૬૦) અને ગણપતિએ (માધવાનલકામકુંડલા સં. ૧૫૮૦માં) રચી છે. વાસુ આ સદીનો છે; એટલે ૧૬મા શતકમાં જૈનેતર લોકકથાકાર ત્રણ તો ખરા જ. નાકરે સ. સા. ની રચ્યા સાલ નથી આપી; એનું પહેલું કાવ્ય સં. ૧૧૭૨ માં અને ફેટલાંક કાવ્ય ૧૬૦૧ થી રચ્યાં છે. એણે વચ્ચેના ગાળામાં સ. આ. રચ્યું હોય તો એ ચોથો લોકકથાકાર ૧૬મી સદીમાં ગણી શકાય.

ચતિસામગ્રી —

૧. સગાળશા આખ્યાન (ગુજ. વિદ્યા સભા, અમદાવાદ)

દેહલ

[સં ૧૫૪૦-૫૦ લગભગમાં હયાત]

નૃસિંહચુગેનાં કવિઓમાં સૌથી પ્રથમ જાણવામાં આવેલાં “અભિવન-ઉઝળું” એ અભિમન્યુવિષયક એક ખંડકાવ્યનો કર્તા દેહલ કરીને કવિ સં. ૧૫૪૦ ૫૦ લગભગમાં હયાત હોવાની સંભાવના છે. જનતાપીએ આ આખ્યાનના વસ્તુનો પોતાના કાવ્યમાં કેટલોક ઉપયોગ કર્યો છે.

આ કાવ્યની ‘જૂની’ હાયપ્રતમાં^૨ જૂનો ભાષા મધ્ય ગુજ. ની ૨જ ભૂમિકા સચવાયેલી છે; એટલે એનો સમય ૧૬ મી સદીની ૨જ-૩જ પચીસી હોય; એમાં શંકાને ખાસ કારણ રહેતું નથી, નીચે આપવામાં આવશે તે અવતરણથી સમજાશે કે ભાષામાં ત્રીજી ભૂમિકા એકદમ જોર કરી ગઈ છે; અને કવચિત્ અર્વાચીન ભાષાનાં “પિહિલો” જેવાં આરંભનાં ૩૫ જેં ચોથી ભૂમિકામાં પ્રચારમાં આવવા લાગ્યાં હતાં, તે પણ જણાય છે, જે લહિયાને આભારી હશે; બેશક, ઉચ્ચારણમાં એ વિકલ્પ ઘણો વહેલો દાખલ થઈ ગયો શક્ય છે.

જે કાંઈ અવતરણો પ્રાપ્ત થાય છે તે ઉપરથી જાણી શકાય છે કે કવિએ કાવ્યને રસિક બનાવવાને ઠીક મહેનત લીધી છે; અહિ-લોચનનો પંજરનો પ્રસંગ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે :^૩

“વિષમ પાંજરું ધડી આપિ સતાર.....

સારી ધાર કુહાંડિ ધરી, વાઢી મુહનિનિ મોતરી;

વાઢયાં આંજ નંબૂ ઘણા, ખાસકિ કોડિ વાઢિયા લીંબડા—

વાઢયા સરથૂ સિંધૂ સાર, તરુવર વાઢિયા સાર અદાર;

૧. શ્રી. મ. ૨. મજમૂદાર સંપાદિત અભિ. આ પ્રસ્તા. પૃ. ૫૬

૨. વ. પ્રા. વિ. નં. ૬૦૫૧ની પ્રતમાં ૨. સં. ૧૬૮૦, ચાદીમાં મળે છે તે લ. સં. હશે.

૧. ગુ. વિ. સ. હ. વિ. સં. નં. - ૩૫૭, ૨૬૧, ૫૪૮, - ૫૪૯, - ૮૯૨ પ્રતોમાં કર્તાનું નામ મળતું નથી; પણ એક જ કવિની હતિ જણાય છે.

તેહ તણું તાં પંજર ઘડયું, સિંહ સવામાર લોહજી બડયું—

ખાંસઠિ તાલાં તિહિતિરિ ઠી. એ પ્રકારિ પેષ ધડી.

સૂતાર તેહ પંજર નામૂઝ; એહમાંહિ પિહિલો પેસિ તે નિશ્ચય મરઘ.

પંજર જિવારિ પૂરું થાય, મન હરખ્યા અહિલોચન રાઘ.”^૧

કવિએ આમાં ચોપાઈ બંધ સ્વીકાર્યો છે. ચાલુ ચોપાઈમાંથી હૂઠિથી એ સર્વેયાની ચાલના ચોપાઈ દાવડીમાં કવિતા પલટાવે છે. એશક એમાં વડજી કે ઢાળની જેમ પદ વળતાં જણાતાં નથી. પાંજરામા પુરાયેલો અહિલોચન પોતાની શક્તિ વિશે કૃષ્ણને પડકાર કરે છે. બીજી લીટીથી કૃષ્ણ જવાબ આપે છે. પછી પાંજરું લઈ કૃષ્ણ ઘેર આવે છે :

“જે વૃં કૃષ્ણ ! ત્રિભૂવનીક નાથ, એકવાર દિહિનિ ચુરંગ બાથ.

ગુલિ મરિ તેહનિ વિષ કિમ દિછઈ ? જીત્યું કલ્યું થ્યું કિમ હારીઈ ?

ધણિ દિવસિ માહરાં સિધાં કાજ, તાહરા પૂન પુરવિજ મેલું આજ.

માહિ ચિફ દાણવ ઊઝલિ, ત્રિભુવનપતિ સાર હપરિ ધરિ.

માહિ ચિફ જવ ધિક હવિ મંદ, તિહારિ પાંજરું કીધું કંધિ (હૂઠિ)

તિહાં ચિફ પંજર કપાડીનિ કૃષ્ણ લેઈ ધરિ આવ્યા;

સેલસઈ ગોપાંગના પૂજના લાગ્યાં, “કાંઈ વરિત ધર લાગ્યા ?”

પહિલી તા સીધામણ દીધી, “કાંઈ મ જોસો પેષ;”

સુમદ્ર નિં તાં કૃચી આપી, ગયા લઈ તાલાં દેષ.

નણુંદ પ્રતિ જોભાઈ વીનવિ, “આપણુ પેષ જોસ;”

કૃષ્ણ વૃં કાંઈ ન જણિ, તિમ જ તાલાં દેસ.”

સુમદ્રાઈ તાં પેષ કપાડી, માહિ ન દીહું કાંઈ;

એતલઈ વદન વિદાસ જ પામિક, જવ સાંચરહ માંહી.”^૨

આવી દોઢો આવ્યા કરે છે. આપણે “વાસુ”માં આ ઢાળ જોયો, એથી ઊંટડું આમાં દૂડો અહીં પ્રયુક્ત નથી જોતા. પદ્મનાભ જોવામાં બંને જોઈયે છિયે. એનું સમાધાન એ જ કે બંને પ્રકાર પ્રયોજનતા હતા; જેને જે રુચે તેમાં કાવ્ય ચતાં હતાં; પણ પછીથી આ ઘસાનાં ચાલ્યાં છે અને કડવાખદ કાવ્યો જોર કરી ગયાં છે.

દેહલે આ કાવ્ય સામાન્ય પદ્ધતિનું જ રચ્યું છે. કવિત્વની દૃષ્ટિએ ખાસ ખેંચાણ કરનારી કવિતા આમાં આપણને મળતી નથી. કર્મણુ વગેરેના પ્રકારમાં આ કવિને આપણે સ્વીકારી શકીએ, આમાં છતાં એની મહત્તા એ છે કે પાછળથી ઘણા કવિઓએ એની વસ્તુનો આધાર લઈ પોતાનાં કાવ્યોમાં ઉપયોગ કર્યો છે. એકં ૩૪ કડવાનું કાઈ ‘જન ભગત’ નું વિસ્તૃત “અભિમન્યુ આખ્યાન” મળે છે તેમાં પણ દેહલની વસ્તુનું અનુસરણ પ્રાપ્ત થાય છે.

આ દેહલ ક્યાં અને નિશ્ચિત સ્વરૂપે ક્યારે થયો, જ્ઞાતિએ કેવો હતો, એ વગેરે વિશે કશી માહિતી મળી શકતી નથી.

ચરિતસામગ્રી :

૧. અભિમન્યુ આખ્યાન, શ્રી મ. ર મજમૂદાર સંપાદિત

નરપતિ

[વિ. સં. ૧૫૪૫-૬૦માં હયાત]

અસાધ્ય, ભીમ પછીની સદીમાં થયેલા લોકકથાકાર જૈનેતર કવિઓમાં નરપતિ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. આપણે આ સદીમાં વાસુ નરપતિ નાકર અને ગણપતિ એ ચાર આવા કવિઓ મેળવિએ છીએ. વાસુ વિશે લખી ચૂક્યો છું; નાકર અને ગણપતિ વિશે હવે આવશે વચ્ચે નરપતિ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. આ કવિની નંદનત્રીશી અને પંચદંડની વાર્તા એ બે લોકકથાઓ મળે છે. ૧૩૭ ચોપાઈનું નાનું કાવ્ય “નંદનત્રીશી” શ્રી. ભોગીલાલ સાંડેસરાએ^૧ આપણને મેળવી આપ્યું છે, જ્યારે “પંચદંડ” ની વાર્તાનું^૨ ગદ્યપદ્ધતિમક પાંચ આદેશનું મોટું કાવ્ય શ્રી. શંકરપ્રસાદ છ. રાવળે સંપાદિત કરી અભ્યાસીઓને નરપતિના અક્ષરદેહનો પરિચય મેળવવામાં સુવિધા

૧. “બુદ્ધિપ્રદાશ, વર્ષ ૭૬ પૃ ૧૬૩-૨૦૪ પર છપાયું છે.

૨ ફાઈન સ ગુજ. સભા (મુંબઈ)ને આગ્રયે સ્વતંત્ર અંયાકારે

કરી આપી છે. કવિએ આ બંને કાવ્ય અનુક્રમે સં. ૧૫૪૫ અને ૧૫૬૦ માં રચેલાં છે. એ વિશે કવિએ જ માહિતી આપી છે; જેવી કે—

નંદબત્રીશી: “કવિતા સારદા તણું પ્રણામ
નંદબત્રીસી દરું વખાણ.
સંવત પત્રસિ પંચતાલાં,
તિથિ સાતિમ નિ મંજલવાર.”^૧

પંચદંડ: “સંવત પત્રસાઠા પવિત્ર
વિક્રમ-રિત્ર નિપાઠિ પવિત્ર:
કવિ નરપતિ એહવૂં કહીયતિ;
ચક્રપદ પૂરી યાયંતી”^૨

આ બંને કાવ્યો ઉપરથી આપણે એટલું જાણવા મળે છે કે એ સં. ૧૫૪૫ અને ૧૫૬૦ માં તો ચોક્કસ હયાત હતો. બંને કૃતિઓ વચ્ચે ૧૫ વર્ષનો ગાળો છે. અને કાવ્ય જોતાંયે “નંદબત્રીશી” નું ૧૩૭ કડીનું માત્ર સાદા ચોપાઈબંધનું નાનું કાવ્ય વચ્ચે ક્યાંક ક્યાંક દોહો કે પૂર્વછાંયો છે) અને પંચદંડનું ૮૦૬ દૂહા-ચુપઈ અને કવચિત્ ગદ્ય સહિતનું મોટું કાવ્ય એની બે કૃતિઓ વચ્ચેના અંતરની સાખ પૂરે એમ છે.

કવિએ હરિલીલાકાર ભીમની સંસ્કૃત શ્લોકો પણ આપતી તેમજ ‘વસંતવિલાસ’ જેવી કૃતિ જોઈ છે કે નહિ એ જાણવાનું સાધન નથી; પણ “નંદબત્રીશી” જોતાં એમ જણાય છે કે એ પદ્ધતિથી નરપતિ વાકેફ છે. એણે એ કાવ્યમાં ઠેરઠેર સંસ્કૃત શ્લોક આપ્યા છે જેની નીચે એણે ચાલુ ચોપાઈમાં જ આ શ્લોકના આશય આપ્યા છે. એ સંસ્કૃતજ છે, એ પણ તેથી સમજાય છે. નમૂના તરીકે :

૧. શ્રી. સંડેસરને મળેલી પ્રત પછીની છે; ૨૫. મોહનલાલ દલીચંદ્ર દેસાઈએ જૈન ગ્રન્થ કવિઓ, ભાગ ૧ લોં, પૃ. ૮૮-૯ ઉપર નોંધેલી પ્રત જૂની છે, તેમાંથી આ ઉતારો લીધો છે.

૨. પંચદંડની વાર્તા, પૃ ૧૧૮

‘‘નૈવ-પश्यति कामान्धो जन्मान्धो नैव पश्यति ।

न पश्यति मदोन्मत्तो-अर्थी दोषं न पश्यति ॥

દામાનુર નર કહીધ અંધ, જનમ-જણ્યો કહિધ ભત્યંધ;

મદપૂરિત ગજ કહીધ અંધ, અરથી નર સદાધ અંધ.

એ ચ્યાર કહિધ આંધળા, પુણ્ય રહિત પાપે પાંધળા;

ધર્મંતણુ શું કરિ વિચાર, પાપ તણો નવ કરીધ આચાર.”

નાનું અને કાચું છતાં પણ આ કાવ્ય રસયુક્ત છે. કોઇ નંદઅત્રીશીના સં. શ્લોકોની પણ આમાં એના ઉપર છાપ હોય અને તેથી એનું કાવ્ય રસયુક્ત બન્યું હોય તો એમાં આશ્ચર્ય ન ગણાય. પ્રધાનપત્ની પદ્મિનીમાં મુઝ થયેલા નંદ રાજાને પોપટ ઉપદેશથી વારે છે, ત્યારે રાજા કાપયુક્ત થઇ પોપટને મારવા કરે છે, ત્યારે પ્રધાન-પત્ની પદ્મિની એને એમ કરતાં રોકે છે :

“પદ્મિની—રાજન્ કોપોપશાન્નર્થે શરીરં વ ત્વચાર્જિતમ્ ।

રક્ષ રક્ષ મમ પુત્રં રાજા ત્વં વિહજ્જમમ્ (?) ॥”

રાજન, કોપ સમૂહવા દહો, જે કહિવે તે મુઝને કહો;

એ સૂઅડો પુત્ર માહરો, એકને વિધન કાંઈ મત કરો.

એ પંખી વન કેરો જીવ મારતા નવિ પાડે રીવ;

કીડી ઉપર રચુ ઉપાય, તવ મુંદરી સમગ્રાવ્યો રાય.

રાજા—यस्मिन् रुष्टे-भयं नास्ति तुष्टं नैव धनागमः ।

અગ્રહાનિગ્રહો નાસ્તિ સ રુષ્ટો કિં કરિષ્યતિ ॥

જેહને રૂઠે ભય નવિ થાય, તે તૂટે દાણિદ્ર નવિ ભય;

ને રૂઠો રચું કરે ઉપાય ? બંધન છૂટ તો નવિ થાય.

[પૂર્વછાયા]

રાહતને કાયર કોપે, સુન્દરને કોપે કુરુપ;

કવિ નરપતિ ધમ ઉચરે એહરચું બોલિષ્ઠ ભૂપ.”

શ્લોકોના પાઠ-બ્રષ્ટ મળે છે, પણ મૂળે શુદ્ધ પાઠો હશે. અદલોઅદલ આ જ નમૂનાની એક જૈન સાધુ સિંહકુશલની રચેલી

નંદઅત્રીશી ૧૭૨ કડીની મળે છે તેમાં અને નરપતિની કૃતિમાં
 ટેટલાએક એના એ શ્લોક મળે છે કથાનો પ્રસંગ પણ એક સરખો
 છે. એ કૃતિ સં. ૧૫૬૦ માં રચાયેલી છે.^૧ અને એ એક જ પ્રકારની
 વસ્તુ સ્વતંત્ર રીતે મેળવી કાવ્ય રચ્યા હોય એમ જણાય છે એટલું
 ખરું કે સિંહકુશલના કાવ્યમાં સ્વીકારવામાં આવેલા શ્લોકોનો અનુ-
 વાદ નથી મળતો. આ શ્લોકો ત્યાથી કાઢી નાખવામાં આવે તો
 ચાલે એમ છે. નરપતિમાંથી પણ શ્લોકો કાઢી લેવાથી હાનિ નથી;
 માત્ર શ્લોકોનો એણે અરોઅર ઉપયોગ કર્યો છે એ સ્પષ્ટ છે. અને
 કવિઓમાં જે તફાવત જણાય છે તે એ છે કે નરપતિ વાતને આતુર્ય-
 યુક્ત બનાવવા સાચયેતી લે છે, જ્યારે સિંહકુશલ વર્ણનાત્મક વધારે
 બનાવે છે. એક જ પ્રસંગ લઇએ : નરપતિમાં, પદ્મિનીનાં વસ્ત્ર સૂકવ્યાં
 છે તે જોઇ રાજા સાંધેસાંધો પરિવટને જ પ્રશ્ન પૂછે છે, જેનો
 પરિવટ ખૂબીથી ઉત્તર આપે છે; જેમકે—

“પહેલો ખરો કેવલ સોઢ, આગળ રો કેવલ હોઢ,
 ધધાનો હાનો નીજતિ, આગલ નનો કેવલ હુતિ;”^૨

એમ પરધાનની પત્નીની ઓઢણી હોવાનું કહે છે સિંહકુશલની
 કૃતિમાં રાજા વચ્ચે પંડિત પાસેથી “પદ્મિની” નાં લક્ષણ જાણે છે,
 અને પંજી છીપાને તેડાવે છે, જે જવાબ આપતાં કહે છે :

“રાજા તુમ્હારાં છઠ્ઠ પરધાન વૈરોચન મહિતક અભિધાન,
 સાડી એ તસ ધરણી તાણી મુઝ આપી છઠ ધોવા ભણી.”^૩

આ ઉપરથી જ હું એમ માનું છું કે અને એ અનેનો કૃતિ જોઇ
 નથી, માત્ર અનેને વસ્તુ એક જ સ્થળેથી મળી છે.

બીજી કૃતિ “પંચદંડ” એ ઉપર કહ્યું તેમ નરપતિનું મોટું
 કાવ્ય છે. એમાં એણે પાંચ ખંડ પાડ્યા છે, જેને એણે આદેશ
 કહ્યા છે. પાંચ આદેશોની આ જ વિષયની કોઇ અજ્ઞાન જૈન કવિની

૧. શુદ્ધિપ્રકાશ, વર્ષ ૧૩ મું, પૃ. ૨૫૦

૨. એજન, વર્ષ ૭૨ મું, પૃ. ૧૯૪ ૩. એજન, વર્ષ ૧૩ મું, પૃ. ૧૩૧

“પંચદંડ-ચતુષ્પદી” મળે છે.^૧ એ કાવ્યમાં ૪૧૮ કડી છે, અને સં. ૧૫૧૬ માં રચાઈ છે; જ્યારે નરપતિનું કાવ્ય સં. ૧૫૪૪માં શરૂ થઈ સં. ૧૫૬૦માં પૂરું થયું છે અને ૮૧૬ જેટલી કડી ધરાવે છે. બંનેને કાંઈ એક મૂળ વસ્તુ સ્વતંત્ર રીતે મળી છે, જેનો બંનેએ યથા-રુચિ ઉપયોગ કર્યો છે, બંનેએ બંનેની કૃતિ જોઈ નથી એ ઉપર કશું એમ સ્પષ્ટ છે. અજ્ઞાત કવિએ દ્વહા અને સુપર્ય પ્રયોજેલ છે, જ્યારે નરપતિએ એ ઉપરાંત “વારતા” એ મથાળે ગદ્ય પ્રયોજ્યું છે. જોનેતર કવિનું આવું મજા આ, એ પૂર્વેનું બીજું કાંઈ ન મળે તો, પડેલું જ છે. એ ઉપરાંત એક “પદ” રાગ મોડીનું પણ નજરમાં આવે છે

કવિએ આ કાવ્યમાં પોતાનું હૃદય દીકરીક ઠાલવ્યું છે. આપણને “હંસાઉલી”માં એટલો પ્રવાહ મળતો નથી, એટલો સુંદર પ્રવાહ કવિ આમાં જાળવે છે. એનાં વર્ણન પણ રોચક છે. સોપારા નગર-માં વિક્રમરાજ બીજા દંડ માટે જાય છે. સોમશર્માને ઘેર અભ્યાસ કરવા જાય છે તે સમયે બાળક વિક્રમનું સ્વરૂપ-પોષણ વગેરે કવિ આકર્ષક સ્વરૂપે રજૂ કરે છે :

“સોપાર સોનાસૂં ધડું, રૂપા તણુધ બંધધ તે જડું
રાજ વિક્રમ બોલધ તામ, સોપાર સુરનરનું ઠામ.
લઘુલાઘવી વિદ્યા અણસરી, જાલદરૂપ કાયા કરી
હુંજીં વરસ તણુક અગિઆર, રૂપ તણુક નવિ લાભધ પાર.
હાથિ પાટી, પોથી, લેખણુ સાર, ધૂંટળી ખડીજ તે સુવિચાર.
જે સાયધ આગીજ વિતાલ, લાવિજીં વીર વેગઈ તતકાલિ
પંડિત નહ દ્વારાંતરિ ગયા, ગુરુનિ ચરણિ નમીનહ રહા,
ગુતાણી ભિમાદે નામ, તેહ નહ જઈનહ કરઈ પ્રજ્ઞામ.
‘કવણુ નામ તૂઠ કેહું ઠામ?’ ‘સાક્ષિઆમ ગ્રામ મૂઠ ઠામ.

૧. એજન, પુ ૭૬ માં પૃ. ૧-૨૮ અને ૬૨-૭૫. ઉપર શ્રી ભોગીલાલ સારેસરાએ સંપાદિત કરેલી મળે છે.

૨. “ભાદ્રવ વદિ આરંભીહ, બીજ અનધ બુધવાર,

સંજત સોફે (૧-૨૨૨ સે) પંનરહ, દસચિહ્ન. ચિહ્ન અધિકાર (૧૫૪૪)”
(ફાર્બસ ત્રેમાસિક, પુ. ૬, પૃ. ૪૫૯)

મુગ્ધનંદ છઠ્ઠાં ભણવાની હામ, વિદ્યાનરથી માહાઈ નામ.

ભિમાદે લક્ષણ જોઈએ, હાથ-પાયતળ રક્ત દિસતિ.

દીર્ઘનાસિકા અધર પ્રવાહ, કમલ પાંખેડી નેત્ર વિસાલ.

ગૌરવર્ણ નંદ ભલા દ્યોલ, બિહવા વરતંદ અમૃતકચોલ;

દૃષ્ટવર્ણ ચિરિ વેળી સોદતિ, દાડિમકલી દંત ઝલકતિ.

લંબવર્ણ, ભૂમંડલ વંદ, જોલંતુ દિસશે નિરસંદ.

રથૂલ કંધ, મુખ પૂનિમચંદ્ર, ભુજદંડ આનન સમો ઊદ્ર.

વક્ત્રસ્થલ દિસશે સુવિસાલ, એ કાચે કહીયે કારણ ખાલ !

પગે પદમ છદ્દ હલત જનન, નાભિ ગંભીર કોઈ ભૂપ સમાન.

ચક્ષુઃક્રિમ્લ જોડતુ મલિંગ, ભિમાદે મનિ ભિલવ વલિંગ;

મધે લાઘુ એ માણિક પડિંગ, મહારું દાજ સરાડય ચડિંગ.

માદલ, ભૂંગલ જ નંદ ખારિ, નારીવંદ મલિંગ અપારિ.

મજ્જન દેહ, અમૃતના આહાર, વધી કરાવિંગ અતિ સિણગાર.

અંદન, કુંકમ, કૂલ, તંબોલ, હલવ કેરૂં વરતંદ રોલ.

સવિદ્ધ માંહિ ચિરોમણિ એહ, નેસાલય જલસરિંગ લેહ.

પહુઆ, કૂડી ધાણી, ચિણા, સૂહાલી, કાકરીઆ ધણા.

દાડિમ, કેલાં, કમલકાકડી, ખારેક, સીંગોડાં, સેલડી.

ખિરમા, ચાણી અતિ બલી, સૂઢ સાકર આપય વલી;

ખાન, લાફ, ઘેવર ધણાં, નીલા નાલિકેર નહિ મણા.

નિતિ આપય એહવી સુખડી.....”

સોપારામાંથી સિદ્ધંડ મેળવ્યો તેમ રાજપુત્રી પણ મેળવી એ પ્રસંગે કવિએ એક પદ પ્રયોજ્યું છે. એ જોડે ચોપાઈ જ છે, પણ અંતે ‘એ’કારથી એને રાગબદ્ધ કરી છે :

રાગ ગુડી

“રાજ સોમપાલક આદર કરી એ, તિહાં જન્મભાલા કન્યા વરી એ.

યસ જુવતી ત્રિભુવન પરિંગ એ, મહિમા અતિધણ વિરતરિંગ ર.

વરવદ્ધ પરણી ઊતરીઆં એ, જલ્પિ હિંદ્રદ્રાણી અવંતરીઆં એ ?

અંગિ ઊલટિ રાક અતિ ધરય એ, તવ દંપતિ પરણી સંચરય એ.

વિક્રમ વિવાહલક નિ ભણુય એ, સવિ ભણવ હૂંધ ધરિ તેહ તણુય એ.
દવિ નરપતિ વાણી સુણુય એ, પાપ નાહાસઘ અંગિ તેહ તણુય એ.”^૧

કવિ નરપતિએ “પંચદંડ”માં પોતાની બધી શક્તિઓ અજ-
માવી છે. શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીના શબ્દોમાં કવિની શક્તિઓનો આંક
કાઢ્યે તો—“કવિની વાણી પ્રસાદિક છે. વર્ણનો તાદશ્યિતાર રજુ
કરે તેવાં રસભર્યાં છે. રૌદ્રરસ વર્ણવવામાં તો કવિ એકો છે. બીજાં
કાવ્યોમાં ભાગ્યેજ હોય છે તેવું રૌદ્ર રસનું વર્ણન આ કાવ્યમાં છે.
૭૮મી સદીમાં જે રિયતિ વધતેઓછે અંશે વિદ્યમાન હતી તે અને
વિશેષે કરી માળવામાં જે દુરાચારો વ્યાપક હતા તે વામમાર્ગીઓની
બ્રષ્ટ અને કૂર સાધનાઓ, મહિન ઉપસનાઓ બલિદાનને નામે
પશુઓનો અને મનુષ્યનો વધ, મનુષ્યમાંસ ખાવાની લાલસાવાળી
યોગનીઓ, આ બધું જુનું આ કાવ્યમાં સારી રીતે સંગ્રહાયું છે.”^૨

“પૃથ્વીચંદ્રચરિત”માં જેવું પ્રસાનુપ્રાસ પદ્ધતિનું મઘ મળે છે,
પદ્મનાભની “ભટ્ટાઉલી” માં અને “વીરસિંહ” ના ઉદાહરણના અંતમાં
જેવું મઘ મળે છે, તેવું મઘ નરપતિએ ન પ્રયોજતાં સાદું નિરાડંબર
ધરગથુ મઘ “વારતા” એ મથાળે આપ્યું છે. એ તત્કાલીન ચાલુ
મઘ લખાણનો નમૂનો આપે એવું છે. આ પ્રકારનું સાદું મઘ જૈન
લેખકોનું તો પુષ્કળ મળે છે,^૩ પણ જૈનેતરનું આ લગભગ પહેલું જ
મળાય. એના અહીં એ નમૂના આપું છું:

“હવઘ માહિરામાંહઘ ઝૂંઘારસુંદરી નઘ સંદેસક આવિન નિ અ ય-
લોકની ચ્યાર સખી જેહ વિહિવાઘ આવી હતી તિ અમ્રત સરોવરનિ પાલિ
બીઠિ છિ. તેહની સાયઘ એક ભારવહક હૂંતુ તેનિ પત્ર, આભરણ, દંડ,
ભપહાર સવિ આપાં નિ મહેસની પૂળ કરવા મઘ. તેહેનું નામ માહુકુ તિ
ભાર લેઇ ગયક. તિ મારઘ અહો નાગાપૂગાડાં નગરમાહિ કિમ આવૂ ?

૧, એજન, પૃ ૫૬ ૨, ફાળંસ ત્રૈમાસિક, પુ. ૩, -પુ. ૪૫૯

૩ જુઓ મુનિ શ્રી જિનવિજયજી. સંપાદિત પ્રાચીન ગુજ -પ્રધ સંદર્ભ.

સુંગરસુંદરી ધણુ ઊઠાટ કરિ છિ તિ કરણિ-સર્વ વર ખઠઠઈ સાંભઠઈ છઈ.
તિણુ છિ તિ વસ્ત્ર-આભરણ મોકલાં છઈ.”^૧

“દંડ ખંનિ નિ વસ્ત્ર આભરણ આગીઆ પાછઈ અણાવી નછે કન્યા નછે
પાછાં આપાં. તવ રાનઈ તિ ચ્યાર કન્યા પ્રતિષ્ઠ પૂછિછે: “તુલે ચુલે કાંઈ
માનિઈ હવં તિ આપઈ.” તસઈ રાન પ્રતઈ, જઈવં, ગોમતિ, હરીઆલી.
હરણિકા કહઈતાં હયાં: “અહો પ્રાણનાથ ! તુલે સર્વ રિદ્ધિના ધણી છઈ.
તુલે નિ માગઈ તિ આપીછ.”

પછઈ તિ ખિ દંડ તમેહર દંડ નિ વિષહર દંડ નિ સર્વમોહન હારવિદ્યા
એ ત્રિણિ વરત સ્ત્રીઈ રાન નછે હાથેસું કરી આપાં તિ રાનઈ લીધાં.”^૨

“છઈ” ક્રિયાપદનો સાહાયકારક તરીકે પ્રયોગ આમાં ખાસ
ધ્યાન ખેંચે છે. વિક્રમની ૧૫ મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં એ ગુજરાતી
તળપદો પ્રયોગ પ્રચારમાં આવ્યો છે અને નરપતિમાં વ્યાપક સ્થર્થ
ચૂક્યો છે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ નરપતિ મહરવનો છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતીની
ખીજ ભૂમિકાનું પ્રતિનિધિત્વ “પંચદંડ”માં છે; એમાં “મુગ્ધાવખોધ
ઔકિતક” નાં વ્યાપક લક્ષણ સંકુચિત થઈ ગુજરાતી થઈ મયેલાં
મળે છે.

કવિને જન કથાઓનો સાથ મળ્યો છે, એ ખનવા : જોમ છે.
આપણે જોમ અસાધિતમાં જનગૃહની હકીકત મેળવિયે છિયે તે પ્રમાણે
નરપતિમાં પંચદંડના ખીજ આદેશમાં ચોપારા નગરમાં આદીશ્વરના
જનમંદિરનો ઉલ્લેખ આવે છે. આ કાવ્યની આ તરફની પ્રતોમાં
જનસ્તુતિ કાવ્યારંભે પણ મળે છે,^૩ જ્યારે જૂની હાથપ્રતોનાં મંગલ
જેનેતર વધુ છે, જેમાં ગણેશ અને સરસ્વતીનું જેનેતર પદ્ધતિનું
વિસ્તૃત મંગલ એને જેનેતર સૂચવે છે. પં. લાલચંદ ભગવાનદાસ

૧. એજન. પૃ. ૧૦૯

૨. એજન, પૃ. ૧૧૪

૩. જો. જ. કવિઓ, ભાગ ૧ લો, પૃ ૧૯૧

ગાંધીનો પણ એ જ અભિપ્રાય છે.^૧ જુઓ પંચદંડનું મંગલ :

પૂવંછાયા

“લંબોદર ! તુઝ વીનવું, સૂંઢાલા સમરથ;
સિદ્ધિભુક્ષિવર ! ચરણિ નમૂં, સીઝવિ સવિ અરથ.
સીંદુરઘ ઠરિ અરિચીઘ, શિરિ સેવત્રાં હાર;
મુસાવાહન વીનવું, જેહ નર્થ મોદિક આહાર.
એકદંતુ ! દારિદ્ર હરઘ, સેવક જન-આધાર !
લાડૂ પંચ પ્રાસીઘ, આપઘ અખઘ ભંડાર.
દૂંઢાલા દયાકર ! ધુવર ધમકઘ પાઘ;
સૂંઢલિ ! સારથ હોઘ જે ગાળિ અવચંતીરાય.
ગૌરી માતા જેહની, ચંકર જેહનુ તાત,
મનહ મનોરથ પૂરજઘ કારતગ કેરુ બ્રાત !
બ્રહ્માપુત્રી ! વીનવું, સારદ ! કરહ પસાઘ,
હંસવાહન ! હરઘઘ કીય ચિહ્ન વસિજે માઘ !”^૨

સામાન્ય રીતે જૈન કવિઓ તીર્થંકરોનું સ્તવન આરંભમાં અચૂક કરે છે, એ પંચદંડમાં નથી; એટલે આ કવિને જૈનેતર સ્વીકારવામાં બાધ ન હોવો જોઈએ. એક વસ્તુ અહીં સ્પષ્ટ સ્વીકારવી જોઈએ કે એ કાળમાં પ્રચલિત લોકભોગ્ય કાવ્યોના વિષયમાં આવો ધાર્મિક ભેદ પ્રધાન નહોતો, એ પાછળથી જ ઊભો થયો છે. અસાધિત, ભીમ, નરપતિ, ગણપતિ, શિવદાસ, શામળ વગેરે લોક-કથાકરોની કવિતામાં જૈન કવિઓનું અનુસરણ પુષ્કળ છે, જે તત્કાલીન સમભાવનું દ્યોતક છે.

ત્યારે નરપતિ જ્ઞાતિએ બ્રાહ્મણ હશે, એમ સ્વીકારવામાં બાધ ન હોવો જોઈએ પણ આવા નિર્ણયમાં જેમ આપણી પાસે કશું

૧. પંચદંડ, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૮ અને જૈ. ચૂ કવિઓ, ભાગ ૧ લો,

પૃ. ૨૬૧-૬૩

૨. પંચદંડ, પૃ. ૧-૨

સાધન નથી, તેમ એતું વતન નક્કી કરવામાં પણ કશું સાધન નથી. એ વ્યવહારકુશળ છે, એમાં તો શંકાને સ્થાન નથી. એની બંને ત એની સાખ પૂરે એમ છે.

ચરિતસામગ્રી—

૧. બુદ્ધિપ્રકાશ, વર્ષ ૬૩ અને ૭૬
૨. પંચદંડ—શ્રી. શંકરપ્રસાદ છ રાવળ-સંપદિત
૩. મધ્ય ગુજ. સા. પ્રવાહ (સાહિત્ય સંસદ, મુંબઇ)
૪. કાળસ ત્રિમાસિક, પુ ૩ જુન, “નરસિંહચુગના કવિઓ”

રાઉલ કાન્હ

[વિ. સં. ૧૫૫૦ આસપાસ]

ગુજરાતીમાં જૈનેતર કવિઓને હાથે અક્ષરમેળ જાંદોમાં જૂની રચનાઓ થોડી જ છે. આવી રચના કરનાર એક કવિ સં. ૧૫૭૧ પૂર્વે થયાતું એના એક માત્ર કાવ્યની મળેલી હાથપ્રત ઉપરથી જાણવામાં આવે છે; જેમકે

“इति श्रीराउल काहविरचितं कृष्णक्रीडितं समाप्तं ॥ ॥श्रीः॥६॥
॥ ॥श्रीसंवत् १५७१ वर्षे चैत्रमासे कृष्णपक्षे १३यां तिथौ बुधवासरे
अवेह अहिम्मदावाद्वास्तव्यत्रिविद्यमोदज्ञातीय ज्योतिश्री बलिराजात्मजेन
शिवराजेन लिपितं ॥ ॥छ॥ शुभं भवतु कल्याणमस्तु ॥ ॥श्रीः॥ श्रीः
शिवमस्तु ॥ ॥श्रीरस्तु ॥ ॥.....”

આ ‘કૃષ્ણક્રીડિત’ કાવ્યમાં બધા મળી ૧૦૮ શ્લોક છે અને કાવ્યાંતે એવો નિર્દેશ પણ છે :

अष्टोत्तरशतश्लोकान् ये पठन्ति समाहिता ।

सर्वपापक्षयं तेषां गृहे लक्ष्मी प्रवर्द्धते ॥१०८॥

હાથપ્રતનું ૧ હું પ્રાનું નથી તેથી ૫ મા શ્લોકથી પ્રત અધ્ધર
શરૂ, માય, છે :

“.....ગલિ મિલ્યક જોઈ હસી ગ્યું વહી ।
લાગું માધ વિનાણી નીણું મનિ થ્યું લાજી જી બોલી રહી ।
લાંગી ભૂષ ન નીંદ્ર સધરિ સુખ મું કામજવરણ આકુસી ।
ફીટક વેદન તુ કિમઈ મુજ હવઈ દિલિ મિલઈ જુ વહી ॥૫૫॥
જાણું એ ગતજન્મનુ પ્રિય સહી શ્રીકૃષ્ણ ચે મૂ મિલ્યુ ।
હીઠક તુ ન રહાઈ માધ ન કિમઈ સંકેતિ સાચે કથ્યુ ।
વિદ્યા ચે લધુલાઘવો અનુભવઈ જે મોહ દીઠક જિ થાઈ ।
પરકાયા-પરવેશ જે કિંગ રમઈ તુ ચિત્ત ચોરી જઈ ॥૬૬॥”

અહીંથી ૯૬ મા શ્લોક સુધી એકલા શાર્દૂલવિક્રીડિત વૃત્તના જ
શ્લોક આવે છે. આ શ્લોકો વાંચતાં આપણને વાસણુદાસના ‘રાધા-
રાસ’ના શ્લોક યાદ આવે છે. આ જ પદ્ધતિએ કૃષ્ણકીડાકાવ્યના કર્તા
પ્રભાસપાટણુવાસી કેશવદાસે એના સર્ગબદ્ધ-છતાં, દેશીઓમાં રચેલા
કાવ્યમાં રાસપ્રસંગનો આખો ૧૩મો સર્ગ રચ્યો છે. આશ્ચર્યનો વિષય
તો એ જ છે કે જે યુગમાં પદોની રચના, ખંડવાળા કે અખંડ બંધના
પ્રબંધ-પવાડાની રચના ચાલુ હતી, અને સવિશેષ કડવાબદ્ધ આખ્યાનોની
રચના વ્યાપક હતી, તે જ યુગમાં આ વૃત્તબદ્ધ કવિતા—કૃષ્ણવિષયક
—રચાયેલી મળી આવે છે. કાન્હના આ કાવ્યની નકલ સં. ૧૫૭૧
'ની હોઈ એ પહેલાંની આ કૃતિ છે એમાં શંકા નથી; વાસણુદાસનો
સમય પણ સં. ૧૬૦૦ આસપાસ હોવાની શક્યતા છે, કેમકે એના
'રાધારાસ'ની નકલ સં. ૧૬૪૮ની પ્રતમાં છે; અને કેશવદાસ
હદેરામની કૃતિ—કૃષ્ણકીડાકાવ્ય તો સં. ૧૫૯૨ની સિદ્ધ છે, એટલે
સં. ૧૫૫૦-૧૬૦૦ના ગાળામાં વૃત્તબદ્ધરચના પણ—એમાં આવા
મોટા બાંધાના શાર્દૂલવિક્રીડિત વૃત્તમાં—એક નહિ, ત્રણ કવિઓ
રચે છે; એ બતાવે છે કે આ પ્રકારની કવિતા પણ ગુજરાત-
સૌરાષ્ટ્રમાં વ્યાપક હતી.

સંસ્કૃત સાહિત્યનાં કાવ્યલક્ષણોને મૂર્ત કરતી આ કવિતા શાસ્ત્રીય રીતે પણ સમૃદ્ધિ ધરાવતી આ પ્રકારનાં કાવ્યોમાં મળે છે, અને બાષાભેદ છતાં ઘડીભર એવી સંસ્કૃત-પ્રાકૃત વૃત્તપદ્ધત્યના-ઓમાં રચાન મેળવી લે એવી રચાર્થ જાય છે. આ કાવ્યોમાં મુખ્યત્વે રસ શૃંગાર છે. આ કવિઓ શૃંગારરસના વિપ્રલંભ અને સંભોગ એ બેઉ પ્રકાર આપે છે. કાન્હની આ કૃતિમાં સંભોગ શૃંગાર મુખ્યત્વે જોવામાં આવે છે. નાયક તરફ આસ્તે આસ્તે પ્રેમ અને આસક્તિ વધતાં અંતે નાયકની પ્રાપ્તિ એ સૌમાં લક્ષ્ય દોાય છે; જેમકે—

“જીણું દંધિમેલાવડું મન હરયું ધૂતારડું ધૂરતિય ।
તે મૂ મેલવિ માઇ માધવ દિગ્દંધ યે રયાંમ ચ્છ મૂરતિય ।
ગાહ ચિત્તિ વરયુ અહર્નિશિ શુભે મૂં ચિત્ત તેહયું રમય ।
રડહ રામ અપાર પ્રાણપ્રિય મૂં તે તે વલી મૂં ગમય ॥૭૭॥
દેધી કૃષ્ણ અપૂર્વ પ્રીતિ મનિ ચૈ જાણુકં સગુ એ સદા ।
વાર ચિત્ત રહય નહીં સહમજ્જ જાણુક મિલું એકદા ।
સાલય રનેહ હંધ દામ્પિ ર નાણુ તુ ટલવલીનય રહી ।
હા હૈ કૃષ્ણ અઠથ વેદન નવી સ્ત્રી હું સહું સું સહી ॥૮૦॥
દેયુ વલ્લભ કૃષ્ણ જુ પુન વલી તુ લાજ મેલ્લી હહું ।
માનઈ જોલ ન હુ કહક હવય દિગ્દંધ તુ પાગિ વલગી રહું ।
લેઈ પાગ-મિસિય જિ કૃષ્ણ સરસું સંતોષ પામું દિગ્દંધ ।
જાનું લંધન એક વાર ભવનું હું દાસિ તોરી ધમ્દંધ ॥૮૨॥

✱

✱

✱

હીંડય કાંમિનિ કૃષ્ણ ર જપની તુ દીહ નીકય નહીં ।
પૂછય વાત-મિસિય સખી મુઝ કહુ કો કૃષ્ણ જાણુક કિહી ।
લાગુ વેધ ધણુ વિમાંસણુ કરય ઉદ્દેગિ કેથી યાહ ।
હુધ પાંધ જુ આજ કૃષ્ણ મિલિવા તુ મેગિ જીડી જાહ ॥૧૧૧॥

આ કાવ્યમાં ૧૫ મા શ્લોકથી ૨૪ મા સુધીમાં રાધાનો કૃષ્ણ માટેનો તલસાટ છે, જે પછી કૃષ્ણની પ્રાપ્તિ છે એ પ્રસંગે :

“આવી ભલટિ ઉઘસી સ્મરસંસિદ્ધ પ્રેમાકુલી નાયશૂ” ।

હાથી” નેત્ર ગલ્યાં દયા પ્રસિ તદા લૂંછ્યાં હસી હાયસૂ” ।

એ શૂં કામિનિ કાઠ કાન્લ ગલથ શ્રીકૃષ્ણ પૂછ્યૂં” તિસિદ્ધ ।

સ્વામી કાંઈ વીસારિ પાવસસમઘ અન્યત્ર કાઠ વૂં વસઘ ॥૨૬૧॥”

રાધાના કૃષ્ણવિહારમાં ચંદ્રાઉલીનો સાથ કવિ આપે છે, અહીં ઉદ્દીપક સામગ્રી કવિ ખડી કરી વિભાવાદિક સ્પષ્ટ કરે છે :

“ધોલ્યાં ચંદન ગંધરાજ ખલિક્ષ્ઠ કપૂર ક્ષરૂરિકા ।

ક્રીધા ભગટ અંગિ પીન કુચશૂં આલિગન્યો ખાલિકા ।

આપઠે પાન સસંદેહિ સરલે ખીડી કપૂરથ સરી ।

લીલાં લિધ નિ તંબોલ કોટ વિલગી તે સુહ આધા દરી ॥૩૨૧॥

ચૂંટી કોમલ પાંપડી કુસુમની તુ પુષ્પશય્યા સરી ।

ઠાકિલ કોમલ પદ્મલ ધવલૂં ઉછાડ છેહડે કરી ।

પુઠ્યા વિચિ મુરારિ ન રિ જમલી પાસે બિહુ લાડકી ।

લીલાં લીલવિલાસ નીલજપમ્પથ તોષી રમ્યુ નાટકી ॥૩૩૧॥”

કવિએ શ્રીકૃષ્ણનાં રાધા સાથેનાં યમુનાતટવિહાર વંશીવાદન વગેરે પણ સુમધુર રીતે આપ્યાં છે. રાસવિહારને અંતે કવિ ભગવાનની ભક્તિ તરફ ઢળી જઈ ભગવાનના ‘ખાણસ્વરૂપનું’ માતા યશોદાથી થતા સત્કારમાં લઈ જઈ ભક્તિનું ‘પ્રાપ્ત્ય અતાવતો’ પછી ભગવત્સ્તુતિ તરફ લઈ જાય છે ૯૭-૯૮-૯૯ ગુજરાતી ૧ વશંસ્થ-ઈશ્રવંશાની ઉપજાતિ — ૨ માલિનીથી વંદન આદિકે કરી ૧૦૦ થી ૧૦૬ માં કેવળ પ્રાર્થના સંસ્કૃતમાં ૨ માલિની-૨ અનુષ્ટુપ-૧ વસંતતિલકા-૧ ધ્રુવજા-૧ માલિનીથી કરે છે. ૧૦૭-૧૦૮માં કલશ્રુતિ ૧ માલિની-૧ અનુષ્ટુપથી પૂરી કરે છે.

કવિ કૃષ્ણભક્ત છે, ભગવાનનું પરબ્રહ્મતત્ત્વસ્વરૂપ તરીકે વર્ણન કરે છે, અને ભક્તિથી જ મુક્તિમાં માને છે, સાથે જીવની દીનતાનું ‘ખ્યાપન કરે છે ‘બાણુ’ ભક્તિ ન મુક્તિ મૂં સ્તુતિ કરી સેવા ન પૂજા હરે’ (શ્લો. ૭૭) વગેરેથી. આ સમગ્ર નિરૂપણમાં

એના ઉપર દોષ સાંપ્રદાયિક છાપ જોવામાં આવતી નથી, તેથી ભાગવતોક્ત સામાન્ય ભક્તિની વ્યાપકતા પહેલાંનો એટલે સં. ૧૫૫૦ પૂર્વનો હોવો સંભવિત છે. એ રીતે ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રમાં સામાન્ય એક ભક્તિમાર્ગ પ્રચલિત હતો તેની છાયામાં આવેલો જ એ જણાય છે. આશ્ચર્ય છે કે કવિ 'વિકૃલ' શબ્દનો પ્રયોગ નથી કરતો, એટલે વારકરી સંપ્રદાયની જે અસર કે પરંપરા નરસિંહ વગેરેમાં જણાય છે તે આમાં નથી જણાતી.

ભાષાની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં કવિના આ કાવ્યમાં-હાથપ્રત પ્રમાણે તો મધ્યકાલીન ગુજ.ની રજી મિશ્રભૂમિકા આમાં જણાય છે, જે ઉપર આપેલાં અવતરણોમાં સ્પષ્ટ છે; એ જ અવતરણોમાં હાથપ્રતમાં સાચે (૬), ગુણે (૭), આલિંગનયો (૩૨), છેહડો (૩૩), પાસે (૩૩) વગેરે રૂપોમાં છંદમાં જ 'એ' અને 'ઓ', તો સાથોસાથ છંદમાં જ ઉદ્દેગિ (૧૧) જેવાં હ્રસ્વાંત રૂપ પણ અપેક્ષિત, એવી જ રીતે છંદના માપમાં 'ઓ' જોઈએ છતાં જન્મનુ-મિલ્યુ-કલ્યુ (૬) ગાઢુ (૭) વગેરે રૂપોમાં 'ઉ', આ વગેરે ઉચ્ચારણમાં રહેલો 'એ-ઓ' ની સાથે 'ઈ-ઉ' ના વિકલ્પનો ખ્યાલ આપી જાય છે. પરંતુ જે ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે તે તો 'અઈ' 'અઉ' ન્યાં 'એ' 'ઓ' રૂપે જ છંદ માગી લે છે ત્યાં છૂટા લખેલા પડ્યા છે તે છે. યંધ શાદ્દલવિક્રી-ડિત-અહરમેળ હોઈ આ વસ્તુ તરત જ પકડી શકાય છે. ઉપરનાં જ અવતરણોમાં મિલ્યુઉ-સઘરિ-કામજવરઈ-ફીટઈ-કિમઈ-હવઈ-મિલઈ (શ્લો. ૫) વગેરે, ન્યાં 'તીણુઈ'માં 'અઈ' છૂટા જ છંદથી અપેક્ષિત છે. આ પ્રકારનો ઉચ્ચારણવિકલ્પ લગભગ પ્રત્યેક શ્લોકમાં અનુભવાય છે. આ નીચેનું એક અવતરણ ઉચ્ચારણમાં અર્વાચીનતા ક્યાંસુધી પહોંચી હતી એ સ્પષ્ટ કરશે :

“તીરે નારિ મુરારિ સાધિ રમિવા આનંદ વૃંદાવને ।

લીધુ વંશ વિનોદિ વીરિ હસતઈ થ્યુ મોહ ગોપી મને ।

રાધા વેપ રચીય રાસ રમિવા બિલ્હાસ હૌઓ હૈઈ ।

હધી” અંદ્રમુખી વિનોદિ રમિવા સ્વામી જિ સાધિ જઈઈ ॥૩૬૧॥”

આમાં 'તીરે, વૃંદાવને, મને, હૌઓ' આ રૂપોની અર્વાચીનતા રૂપિય છે. 'લીધુ થ્યુ-સાથિ' એ ત્રણ છંદથી જ 'લીધો-થ્યો-સાથે' તરીકે અપેક્ષિત છે, જ્યારે 'હસતઈ'નું 'હસતે' અને 'હેમ-જઈ'નું 'હયે-જયે' અપેક્ષિત છે. ૩ ૭ શુદ્ધ જુમિકાનાં નારિ, મુરારિ, ભાથિ, રમિવા, વિનોદિ, વીરિ, રચીય, સંક્રાંતિકાળનાં ઉચ્ચારણ છે. વસ્તુસ્થિતિએ તો ઉચ્ચારણ અર્વાચીન થઈ ચૂક્યાં હતાં જ, પરંતુ લેખનમાં સાચવી રાખવામાં આવતી જૂની પ્રણાલીના પણ પ્રચારને લીધે અક્ષરમેળ છંદોમાં પણ જોડણીમાં વિકલ્પનો સ્વીકાર કરવામાં આવતો હતો.

કવિએ 'મૂ' જેવાં જૂનાં મારવાડી પ્રકારનાં રૂપ સાચવી રાખ્યાં છે એ પણ જૂની પ્રણાલીના અનુસરણનો જ ખ્યાલ આપે છે.

આમ જુદી જુદી દષ્ટિએ જૈનેતર કવિ રાહિલ કાન્હ આપણને પ્રથમ વાર જ શાદ્દલવિકીડિત જેવા મોટા વૃત્તમાં 'જૂની ગુજરાતી' વસ્તુ સ્થિતિએ મધ્યકાલીન ગુજરાતી ભાષાનું એક મહત્ત્વનું ખંડ-કાવ્ય આપી જાય છે. આ કાવ્યમાંથી તેમજ બીજે ક્યાંયથી આ કવિ વિશે કશી માહિતી પ્રાપ્ત થતી નથી, તેથી એ ક્યાં અને કઈ જ્ઞાતિમાં થયેલો હતો એ કહી શકાતું નથી. માત્ર પુષ્પિકાના આધાર ઉપરથી જ 'રાહિલ કાન્હ' એવું જ નામ પકડી શકાયું છે. 'રાહિલ' વિશેષણથી એ રાજપૂત કે ચારણ હોય એમ કહી શકાય; જો કે બ્રાહ્મણોમાં પણ 'રાવળ' અવટકે ઊતરી આવી જ છે. અને સંસ્કૃત ભાષાનું એનું જ્ઞાન એને કદાચ 'બ્રાહ્મણ' હોવા તરફ ખેંચી જાય. ચરિતસામગ્રી :

૧. ગુજ. વિદ્યાસભા, -હ. તિ પુ સં. નં. ૧૮૭૬

કીકુ વસહી

[સં. ૧૫૫૦ લગભગમાં લખાયેલ]

વિક્રમના સોળમા શતકે જે દેહલાક સારા કવિઓ આપ્યા છે તેમાં એક કીકુ વસહી નામનો અવાચક અનાવજો કવિ પણ એની જોવામાં આવેલી જે કૃતિઓ ઉપરથી એક સારો કવિ થઈ ગયો જણાય છે.

આ કવિ ગણદેવીનો વતની હતો એવું એના “બાલચરિત્ર” નામના કાવ્યને અંતે આપેલી આ વિગતથી જણાય છે; ત્યાં એણે પોતાની જ્ઞાતિના સંબંધમાં પણ જણાવ્યું છે; જેમકે-

“આદિ ઉત્પત્તિ કવિ તણી નંચર અનાઉલિ હાંમ;

ઋષિ અનંચી રાજંગ્યા, ચિર યાચ્યા શ્રીરામ ૬૨૩

હતમ કુલ જીવનનું, વિશ્વંચાર વર, હીય,

હર આપુ હરભણ-હર, દેવિ દાતા કીધ. ૬૨૪

ગણદેવી ગણ નયનનું, નરહરિ નાંમિ નાંમ,

વાડિવ વંશિ અવતર્યું, વશિ વાશિ તીલ્હિ હાંમિ. ૬૨૫

વસહી ગોદા-સંભમા, હદિ કીકુ હર જોડિ;

બાલચરિત્ર નરહરિ સુભી ભવશવ-જંધન છાડિ. ૬૨૬

કવિભાવિ કીરતિ હર, હર તે પૂનનાદ

હદિ કીકુ-પ્રદક્ષાદ પરિ-સમર્થા હીજે સાદ. ૬૨૭

વિપ્ર અનંચી સરંગ્યા, હું તલા ચાચું દેવ,

આપિ હચિત કીકુ હદિ, ભવિ ભવિ તાદારી સેવ.” ૬૩૦^૧

આ અવતરણમાં એણે વંશવર્ણન કરી લીધું છે. ઉત્તરમાંથી આવેલા ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણો ગણદેવીમાં આવી વસેલા, તેઓમાં એક નરહરિ નામનો બ્રાહ્મણ આવી વસેલો, તેના વંશમાં ગોદા વસહી નામનો જે પુરુષ થયો તેનો પુત્ર તે આ કીકુ વસહી છે. ‘વસહી’ એ અવટંક

૧ કા. શુ. સ. ત્રિમાસિક વર્ષ પર્વ, પૃ. ૧૪૪ (શ્રી. ક. મા. મુનશીનો “નરસિંહ યુગના કવિઓ”નો લેખ

લાજે છે અંગદવિષ્ટિ નામના એના કાવ્યને છેડે પણ આ અવટંક એણે આપી છે :

“વસહી કીકુ ઇમ લણિ હરષિ રામ સજન મલ્યો:

વિષ્ટે ને સુણિ અંગદ તણી તે નિસિ ભવ ટલ્યો.” ૬૦૧

‘વસહી’નો અર્થ શો થતો હશે એ જાણવામાં નથી. સં. “વસતિ-રહેઠાણ” એ શબ્દ સાથે કાંઈ સંબંધ જણાય છે. આ અવટંક આજે પણ અનાવળા બ્રાહ્મણોમાં ચાલુ છે,

આ કીકુનું સ્થાન તો ગણદેવી નજીકનું “અનાવળા” ગામ જણાય છે. અહીંના ઔદીચ્યો અનાવળા કહેવાયા છે, એમ આ એક પુરાવાથી સમજી શકાય એમ છે.

આ કવિનાં ઉપર બતાવ્યાં તે એ કાવ્ય ૧ બાલચરિત્ર^૨ અને ૨. અંગદવિષ્ટિ મળે છે. આમાંનું ૧ હું કાવ્ય ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની બાલલીલાઓને આપતું ૬૩૦ કડીનું દ્વિહા અને ચોપાઈ બંધનું એક વિસ્તૃત કાવ્ય છે. ભાગવતના દશમ સ્કન્ધને આધારે એણે આ કાવ્ય રચ્યું છે. કૃષ્ણની બાલલીલાને લગતાં લખાયેલાં કાવ્યોમાં નરસિંહનાં પદો પછી આ બીજું કાવ્ય મળે છે. કવિનો આ એક સ્વતંત્ર પ્રયત્ન દક્ષિણ ગુજરાતમાં રહીને થયેલો છે. કવિનો ચોક્કસ સમય નથી મળતો; એમ છતાં એનાં કાવ્યોની હાથપ્રતો સં. ૧૬૦૦ આસપાસની મળતી હોવાથી એ પૂર્વનો છે એ તો સ્પષ્ટ જ છે. એટલે એને સં. ૧૫૫૦ લગભગ મૂકવામાં બાધ નથી. આ કવિનો તેથી આ સ્વતંત્ર જ પ્રયત્ન છે, એ પણ અટકળી શકાશે. એણે આ કાવ્યને કડવાબદ્ધ ન લખતાં સળંગ જ લખ્યું છે, એ પણ એનું સમર્થક થશે. નરસિંહ અને ભાલણની જો એના ઉપર અસર થઈ

૧. બુદ્ધિપ્રકાશ, વર્ષ ૭૦મું, પૃ. ૩૬૪

૨ બાલચરિત્રની એક તુ. હાથપ્રત ફા. ગુ. સ. હ. લિ. ગ્રં. સં. નં. ૨૧૫ સ્થ ની છે; જ્યારે અંગદવિષ્ટિ સં. ૧૬૦૦ લગભગની એક હાથપ્રત ઉપરથી “બુદ્ધિપ્રકાશ” પુ. ૭૦ માંનાં પૃ. ૩૫૩-૩૬૪ ઉપર છપાયેલી છે; હાથપ્રત હાલ પ્રાપ્ય નથી.

હોત તો આવો સળંગ ખંધ એણે કદાચ ન સ્વીકાર્યો હોત. આ જાતનો સળંગ ખંધ એ “પ્રખંધ” પદ્ધતિનો છે. આવા પ્રખંધ કેટલીક વાર સળંગ અને કેટલીક વાર ૧૦૦-૧૨૫ કડીના ખંડ પાડી આપવામાં આવ્યા હોય છે. “અસાધિત”ની “હંસાહલી” અને “પદ્મનાભ”નો “કાન્હડદે પ્રખંધ” એ ખંડોમાં વિભક્ત કાવ્યો છે, જ્યારે “હીનાનંદસુરિ”નો “વિદ્યાવિલાસપવાડો” “વીરસિંહ” નું “ઉપાહરણ” “ભીમ” ની “સદયવતસકથા” એ વગેરે સળંગ કૃતિઓ છે. આ પ્રકાર પાછળથી બહુ વ્યાપક નથી બન્યો.

કવિ તરીકે કીકુનું સ્થાન ગુજરાતી સાહિત્યમાં કેવું એ એની કૃતિઓ નક્કી કરી આપે છે. ખાલચરિત્રમાં એણે યશોદા વગેરેની વિધ્વલતા આપી છે તે જોઈએ :

“સુણી વાત માતા દડવડી, રુદન કરિ ચાલિ ચડવડી,
નંદ ગોપ મનિ વિહ્વલ થાઇ, નયરલોઠશૂં યમુના જઇ. ૨૫૫
ગોકુલ સકલ સુણી ખલભલ્યું, નંદ કેડિ સવિ આવિ મિલ્યું;
ગોપનારિ સહ સાથે જઇ. કરિ વિલાપ યશોદા માય. ૨૫૬
કહિ માતા મહીધરનિ કાજ, કરે પ્રાણ હવિ માહારા ત્યાજ્ય,
ઝંપાવાનિ આવી થાઇ, અવર નારિ સહ ખાંહિ સાહિ. ૨૫૭
નંદ નિસાસા મૂઠિ ઘણા, ઘસિ હાથ હર્ષ આપણા,
હુઃખ કિહિનિ કહું ન જાય, પુત્રવિયોગ નહી સહિવાય. ૨૫૮”^૧

ભાગવતના કથાનકને અનુસરી કવિ કથાનક બરોબર આપતો જાય છે. પ્રેમાનંદે દશમસ્કંધમાં કૃષ્ણને યમુનામાં પડવાનું કારણ દેડો પાણીમાં પડ્યો એ બતાવ્યું છે, જ્યારે ભાગવતને અનુસરી કીકુએ તો ગાયો વગેરે યમુનાના એ નાગથી ઝેરવાળા બનેલા પાણીથી મરી જતાં હતાં એ સહન ન થઈ શકવાથી કૃષ્ણે ઝંપલાવ્યું એવું કહ્યું છે.

કવિએ કેટલાંક વર્ણન સારાં બનાવ્યાં છે. કૃષ્ણચંદ્ર યમુનાના

લાગે છે અંગદવિષ્ટિ નામના એના કાવ્યને છેડે પણ આ અવટંક એણે આપી છે :

“વસહી કીકુ ઇમ ભણિ હરપિ રામ સજન મલ્યો:

વિષ્ટે ને સુણિ અંગદ તણી તે નિસિ ભવ ટલ્યો.” ૬૦૧

‘વસહી’નો અર્થ શો થતો હશે એ જાણવામાં નથી. સં.

“વસતિ-રહેઠાણ” એ શબ્દ સાથે કાંઈ સંબંધ જણાય છે. આ અવટંક આજે પણ અનાવળા બ્રાહ્મણોમાં ચાલુ છે,

આ કીકુનું સ્થાન તો ગણદેવી નજીકનું “અનાવળા” ગામ જણાય છે. અહીંના ઔદીચ્યો અનાવળા કહેવાયા છે, એમ આ એક પુરાવાથી સમજી શકાય એમ છે.

આ કવિનાં ઉપર બતાવ્યાં તે બે કાવ્ય ૧ બાલચરિત્ર^૨ અને ૨. અંગદવિષ્ટિ મળે છે. આમાંનું ૧ હું કાવ્ય ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની બાલલીલાઓને આપતું ૧૪૦ કડીનું દૂહા અને ચોપાઈ બંધનું એક વિસ્તૃત કાવ્ય છે. ભાગવતના દશમ સ્કન્ધને આધારે એણે આ કાવ્ય રચ્યું છે. કૃષ્ણની બાલલીલાને લગતાં લખાયેલાં કાવ્યોમાં નરસિંહનાં પદો પછી આ બીજું કાવ્ય મળે છે. કવિનો આ એક સ્વતંત્ર પ્રયત્ન દક્ષિણ ગુજરાતમાં રહીને થયેલો છે. કવિનો ચોક્કસ સમય નથી મળતો; એમ છતાં એનાં કાવ્યોની હાથપ્રતો સં. ૧૬૦૦ આસપાસની મળતી હોવાથી એ પૂર્વનો છે એ તો સ્પષ્ટ જ છે. એટલે એને સં. ૧૫૫૦ લગભગ મૂકવામાં બાધ નથી. આ કવિનો તેથી આ સ્વતંત્ર જ પ્રયત્ન છે, એ પણ અટકળી શકાશે. એણે આ કાવ્યને કડવાબદ્ધ ન લખતાં સળંગ જ લખ્યું છે, એ પણ એનું સમર્થક થશે. નરસિંહ અને ભાલણની જો એના ઉપર અસર થઈ

૧. બુદ્ધિપ્રકાશ, વર્ષ ૭૦મું, પૃ. ૩૬૪

૨. બાલચરિત્રની એક વ. હાથપ્રત ફા. ગુ. સ. હ. લિ. ગ્રં. સં. નં. ૨૧૫ સ્ત્ર ની છે; જ્યારે અંગદવિષ્ટિ સં. ૧૬૦૦ લગભગની એક હાથપ્રત ઉપરથી “બુદ્ધિપ્રકાશ” પૃ. ૭૦ માંનાં પૃ. ૩૫૩-૩૬૪ ઉપર છપાયેલી છે; હાથપ્રત હાલ પ્રાપ્ય નથી.

હોત તો આવો સળંગ ખંધ એણે કદાચ ન સ્વીકાર્યો હોત. આ જાતનો સળંગ ખંધ એ “પ્રખંધ” પદ્ધતિનો છે આવા પ્રખંધ કેટલીક વાર સળંગ અને કેટલીક વાર ૧૦૦-૧૨૫ કડીના ખંડ પાડી આપવામાં આવ્યા હોય છે. “અસાધિત”ની “હંસાભી” અને “પદ્મનાભ”નો “કાન્હરદે પ્રખંધ” એ ખંડોમાં વિભક્ત કાચો છે, જ્યારે “હીરાનંદસુરિ”નો “વિશ્વાવિલાસપવાડો” “વીગસિંહ” નું “ઉપાહરણ” “ભીમ” ની “સદયવતસકથા” એ વગેરે સળંગ કૃતિઓ છે. આ પ્રકાર પાછળથી બહુ આપક નથી બન્યો.

કવિ તરીકે કીકુનું સ્થાન ગુજરાતી સાહિત્યમાં કેવું એ એની કૃતિઓ નક્કી કરી આપે છે. બાલચરિત્રમાં એણે યશોદા વગેરેની વિશ્લેષતા આપી છે તે જોઈએ :

“સુણી વાત માતા દરવડી, રુદન કરિ ચાલિ ચડવડી,

નંદ ગોપ મનિ વિહ્વલ થાઇ, નયરલોકશૂં ચમુના જાઇ. ૨૫૫

ગોકુલ સઠલ સુણી ખલમલ્યું, નંદ ક્રેડિ સવિ આવિ મિલ્યું;

ગોપનારિ સહુ સાથે જાઇ. દરિ વિલાપ યશોદાં માય ૨૫૬

કહિ માતા મહીધરનિ કાજ, કરે પ્રાણ હવિ માહારા ત્યાજ્ય,

અંપાવાનિ આધી થાઇ, અવર નારિ સહુ જાંહિ સાહિ. ૨૫૭

નંદ નિસાસા મૂકિ ઘણા, ઘસિ હાથ હર્ષમ આપણા,

હુઃખ દિહિનિ કલૂં ન જાય, પુત્રવિચોગ નહી સહિવાય. ૨૫૮”૧

ભાગવતના કથાનકને અનુસરી કવિ કથાનક બરોબર આપતો જાય છે. પ્રેમાનંદે દશમસ્કંધમાં કૃષ્ણને યમુનામાં પડવાનું કારણ દેડા પાણીમાં પડ્યો એ બતાવ્યું છે, જ્યારે ભાગવતને અનુસરી કીકુએ તો ગાયો વગેરે યમુનાના એ નાગથી ઝેરવાળા બનેલા પાણીથી મરી જતાં હતાં એ સહન ન થઈ શકવાથી કૃષ્ણે અંપ-લાવ્યું એવું કહ્યું છે.

કવિએ કેટલાંક વર્ણન સારાં બનાવ્યાં છે કૃષ્ણચંદ્ર યમુનાના

ધરામાંથી આલિય-દમન બાદ બહાર નીકળતાં જે આનંદ ગોવાળિયા-
ઓમાં થાય છે તેનું વર્ણન કરતાં કવિ પોતે પણ જાણે એમાં
સાથે જ હોય એમ કહે છે :

[દંડ]

“વસહી કીકુ વીનવિ સુચિ હું દેવ મોરારિ, ૧-
યમ ગોધત જવાડયું તિમ વું કરજે સાર, ૨૯૬
માયા મોહનિ વસિ પડયાં વીસાર્યા વૃજ નામ,
દયા કરિ હું સાંભરે, ભક્તાનન-વિશ્રામ. ૨૯૭

[ચોપાઇ]

ગોવાલા સાગન પરવયું, ગોવ્યંદ ગોકુલ માંડિ સાંચયું, ૧-
સરસા બદી જન ગાનંતિ, ચંગ મૃદંગ દોલ વાનંતિ. ૨૯૮
ધમ પુહતા ધરિ ત્રિભોવનરાય, હરજિ ધવલ નારિ સવિ ગાઇ,
તલીયા તોરણ બાંધ્યા બારિ, ધરિધરિ હચ્છવ જયજયકાર. ૩૦૩
વીઠલ વિદ્ય ધિકુ વાંમયુ, તીણિ નંદ હરજ પામીયુ,
અતિ આનંદિ માંડયુ કણ, હાય હડાળ્યા વર્ણવણ. ૩૦૪”

અત્રંકારો ભણે ન મળે પણ કવિએ વર્ણવેલો રસિક અને ગમતાં
અનાવવા સાવચેતી લીધી છે; નકામું લંબાણ નથી કર્યું તેથી એ
વાંચવાં ગમે છે

“અંગદનિષ્ટિ” એ કાવ્ય તો - ૬૦ છંપાઓમાં લખ્યું છે.
છંપાઓ અને છંપાઓમાં જ કાવ્યો રચાયેલાં અગાઉ પણ મળી
આયાં છે. “વિનયચંદ્રસરિ” નું “ઉપદેશમાલાકલાણય” ૨ “ખર-
તરમચ-ગુણવર્ણન” વગેરે છંપય-બદ્ધ કાવ્યો જ છે. એ ઉપરાંત લાંબાં
કાવ્યોમાં ઘણા કવિઓએ છંપયનો પ્રયોગ કર્યો છે. રણમદલછંદ-
કાર શ્રીધર વ્યાસ, જયશેખરસૂરિ, સદયવત્સકથાકાર ભીમ, વગેરેએ

૧. એનન, પૃ ૧૪૬

૨. જુઓ આપણા કવિઓ-શાગ ૧ લો, પૃ ૧૮૦ અને ૩૩૮-૯

એનો બહોળો હાથે પ્રયોગ કર્યો છે. પછી સં. ૧૫૯૬ માં થયેલા ગંગાદાસે સુરતમાં રહી, “લક્ષ્મીગૌરીસંવાદ” ની રચના છપ્પયમાં જ કરી છે.

પૂર્વે આ વિષયનું કાવ્ય રચાયેલું જાણવામાં નથી. માંડણે અને ઉદ્ધવે રામાયણ લખ્યાં છે તેમાં જૌણરૂપે આ સંવાદ આવે છે, પણ વિશિષ્ટ પ્રયત્ન તો આ ક્રીડાનો જ છે. ક્રીડાએ આ કાવ્યમાં વીરરસને મુખ્ય રસ તરીકે વર્ણવ્યો છે. શરૂઆત જ જોઈએ :

“અંગદ હરી પ્રજ્ઞામ રામનૂં આચસ માગિં
કરશું વિઠૈ પરી કહું અહા કાંઈ ન લાગિ,
હરી પિજ ગીહિ લંકરાઈ—અંગણુઈ જઈ બિહુ
આચરીજ સહુ-સભા કપ્ય એકલુ દીહુ,
રાવણ રાઈ આગલ જઈ તા ઉર બિપર બિહુ ચડી
કાંઈ જન લાગા કંપવા તુ સભા સહુ સંસિ પડી. ૩

અવલોક્યુ અંગદ સભા સહુ દસશર દીહા
હજીહુ રૂપ તે કરિ રૂઢી માયા તવ બિહા
તવ વાલિપુત્ર બાલીયુ સખલ પણ સમરથ યાહ
જે રાવણની મા કૌસિકી તે ભૂંડ તણી પિરુ વ્યાહ.
કહિ દૂધ વિજ્ઞાસ્યાં જન રાજકાજ કાંઈ ન સરચું
‘સુણી વચન વંતરાં તણું તવ પ્રગટ રૂપ રાજાં ધ્યુ’”. ૪ ૧૧

કવિએ અંગદ અને રાવણ વચ્ચેના સંવાદમાં અંગદ રામનાં વખાણ કરે છે અને રાવણ રામનાં દૂષણ બતાવે છે, એવી યોજના કરી છે. આ પણ શરત્વદર્શક છે:

[અંગદ :] “લીધી જાણે લંકા દસિ શર-તાહરાં કાપી
પોણા જલસી રામ-રાજાં વિલીખણ આપી:

તવ રંડાસિં રાણીઅર રાજ લંકાનું જાસિ
 ગજ રથ હથ સહુ સેન સજનથૂં નિગ્રહ યાસિ.
 રાવણ રાધ સુણી વીનતી હતર એક અંગદ કહ્યું
 જોણિ વાલ હેલાં વધ્યુ જેહની દક્ષાપટ માંહિ રહ્યું. ૧૩

[રાવણ:] રનસ્ય માત્ર એ રામ કય ગિરિનાં સાવિત્રડાં
 કુંભકરણ જાગસિ ભક્ષ કરિસિ જ હવડાં
 મજ મુષિ કોઇ ન હગરિ સહીસ તું સાચૂં જાણુહ
 ચાલ્યુ રણ સાહમહ તવ પડસિ ભંગાણુહ,
 દુડંઈ દિહુ દિશિ વંનરા તહમે ચપલ જાતિ જાણુ પક્ષી
 વિગોસિ લક્ષણ રામનિ જિમ લંકા નહી આવી વલી. ૧૪

[અંગદ:] ઐહણિ હણ્યુ સખાહ સખલ સંગ્રામિ જીતુ
 ફરસરામ અતિ થુર તેજ-જલ-હીણ કીધુ
 સુરપનખા વિગોઈ ધર દૂસર તે મારયા
 દખધં નિ વિરાધ અસા તિહાં સંહારયા.
 સાચર જ ખાંધી આવિયા, થૂં રાક્ષસ મહર જ કરિ
 દશરથ દારિ તુ રાવણુ યથા દીવદીયા દીવી ધરિ." ૧૭

કવિએ માત્ર અંગદવિષ્ટિથી ન અટકતાં પછી રામ-રાવણ-
 યુદ્ધની પણ હકીકત આ કાવ્યમાં સાચવી લીધી છે. ઇંદ્રજિતે આવી
 ધોર સંહાર કર્યો તેનું કડક ખાનીમાં કવિ વર્ણન આપે છે કે-

“હતપતિયુ આગશ રહ્યુ રવિ કર્ણ મધ્ય જામ,
 ખાણુવૃષ્ટિ તે કરિ આપ અદષ્ટિ થઈ
 પડયું વંનર-સેન અંગદિ આયુધિ જોધાં
 સુભટ યથા સાહામુઆ તાસ તકે રાર હેધાં.

લક્ષ્મણરાય હોઈ મૂરછ અવર સેન પાડયું ધણું
 રાવણુધરિ દુંદભ વાજ્યા તુ હરણું દલ રાક્ષસ તણું." ૨૮૨

આ કાવ્યમાં કવિએ કુલકર્ણને યુદ્ધસમયે નિદ્રામાંથી જગાડવાનો પ્રસંગ પણ સુંદર રીતે આપ્યો છે, જેમાં એની શક્તિ ઠીક ઠીક ખીલી દેખાય છે. આમ આ કાવ્ય કાવ્યની દૃષ્ટિએ પણ એક સારો કહેવાય તેવો નમૂનો છે. છપ્પાદારા કવિ એક “વીરકાવ્ય” રજૂ કરે છે, એ ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એક મહત્ત્વની વાત છે શામળ પર આ કવિની અસર હો કે ન હો, એનાં મૂળ તો અવશ્ય આટલાં જૂનાં આમાં મળે છે.

કાઈ ક્રીડાનું “સોઢી અને દેવડાનું ગીત” એ ઐતિહાસિક કાવ્ય સં. ૧૬૨૧માં નક્ક થયેલું, જૂની ભાષા સાચવતું મળે છે;^૧ એ આ જ ક્રીડાનું છે કે અન્યનું એ કહી શકાતું નથી.

કવિનાં કાવ્યોની નક્ક સં. ૧૬૦૦ જેટલી જૂની મળતી હોવાથી ભાષા પણ લગભગ એના સમયની મધ્ય. ગુજની ૪ છ ભૂમિકાની મળી આવે છે. સં. ૧૫૫૦ આસપાસથી આ ભૂમિકા સ્થિર થવા માંડી હતી, જેમાં ભાલણની મુદ્રિત કાદમ્બરી પાછળથી પરિણત થયેલી આને આપણે જોઈ શકીએ છીએ. આ કવિની આ કૃતિમાં આમ છતાં પ્રચલિત બોલીનાં એ-ઓ-વાળાં રૂપ પણ કવચિત્ દેખા દે છે; જે કે પાછલી કૃતિમાં એ-ઓ પણ લખાયેલા મળે છે, જેમાં રાજસ્થાની જોડણીની છાંટ મળાય.

અનિતસામગ્રી :

૧. કાળં સ ત્રૈમાસિક-વર્ષ ૫ મું-શ્રી.કનૈયાલાલ મોક્ષદાસ મુનશીનો “નરસિંહ યુગના કવિઓ” એ લેખ
૨. પુદ્ધિપ્રકાશ; વર્ષ ૭૦ મું, શ્રી હરિનારાયણ આચાર્યે સંપાદિત “અંગદવિષ્ટિ”

શ્રીધર કવિ

[સં. - ૧૫૬૫ માં હયાત]

સં. ૧૪૫૪ લગભગમાં રચાયેલા ‘રાવણમંદોદરીસંવાદ’ના કર્તા શ્રીધર (વ્યાસ) પછી લગભગ એકસો વર્ષ એ જ નામનો સૌરાષ્ટ્રના જૂનાગઢનો એક કવિ એનાં “રાવણમંદોદરીસંવાદ” અને “મૌરીચરિત્ર” એ એ કાવ્યોથી જાણવામાં આવે છે. આ કવિના જન્મ કે મૃત્યુનો સમય નક્કી કરી શકાતો નથી, છતાં “રાવણમંદોદરીસંવાદ”ના અંત-ભાગમાં આવેલી હકીકતથી એનાં વતન જ્ઞાતિ અને પિતાનો પત્તો લાગે છે, ત્યાં જ એ એ કાવ્યનો રચના-સંવત્સર પણ આપે છે :

“સંવત પનર પાંસઠ્ઠ જીર્ણદુર્ગે નિવાસ

પૂર્ણ ચ્યારી ચોપઠ જિસઠ બાંધી બુદ્ધપ્રકાસિ. ૧

x x x x

સોય મંત્રી ‘સહમા-સુતન’ કવિતા ‘શ્રીધર’ નામ

હતપતિ મોઢ અડાલજ તસ વૃદ્ધા શ્રીરામ. ૫”

સં. ૧૫૬૫ માં જીર્ણદુર્ગ=જૂનાગઢમાં રહી એણે એ કાવ્ય રચ્યું છે. એ જ્ઞાતિએ મોઢ અડાલજે હતો અને એના પિતાનું નામ સહમા મંત્રી હતું. એ મોઢ બ્રાહ્મણ હતો એવો ઉલ્લેખ ક્યો નથી અને વળી એ મંત્રીનો પુત્ર હોવાનું કહે છે, એટલે એ મોઢ અડાલજે વણિક જાણાય છે. એણે પોતાને ‘રાવણ મંદોદરી સંવાદ’ના આરંભમાં “સોય કવિ સીવર જડસિ સ્વરહું” એમ ‘કવિ’ કહ્યો છે અને ઉપર ઉતારેલી લીટીઓમાં પણ એ પોતાને ‘કવિતા’-સં. કવિતા કહે છે; અને એણે પોતાના એ કાવ્યમાં થોડાકાં પ્રયોગોની લોકાકિતઓ—કહેવતો ઉપરથી કાંઈક અંશે એ નામનું સાર્થકય પણ ક્યું છે. માંડણીની ‘પ્રબોધવત્રીશી’ અને શ્રીધરના ‘રાવણ-મંદોદરીસંવાદ’માં મળી નેટલી કહેવતો નોંધવામાં આવી છે તે

એટલી બધી છે કે ગુજરાતી સાહિત્યમાં બીજી એટલી તો એ પછી અન્યત્ર નોંધાયેલી કે વણુનોંધાયેલી પણ મળીને ન થઈ શકે. એ પોતે પણ “ઉખાણું” લખ્યાનું કહે છે જ :

“મઠે ઉખાણા અતિ ઘણા, કીધા કવિત મઝારિ,
‘કાપડિ ભરતાં કાપડી, વરધ ન વેણી વારિ.’” ૧

એ આખું કાવ્ય રાવણુ અને મંદોદરી વચ્ચે સંવાદરૂપે છે. એમાં કવિના કવિત્વના અંશ અત્રતત્ર પ્રકટે છે. ઉદાવ કરતાં જ એ કહે છે :

‘રઠિ રાવણુ મતિ મંદોદરી, કરિસી કવિત ઉખાણિ કરી;
રામકથા સોનું નહ સરહું. સોય કવિ સીધર નંડસિ ખરહું.’” ૨

. શ્રીધર મંત્રિપુત્ર છે અને તેથી મુત્સદ્દી છે એ વસ્તુ આ સંવાદમાં સારી રીતે સ્પષ્ટ થાય છે. માંડણની “પ્રબોધબત્રીશી” વાંચતાં કંટાળો અનુભવાય છે, જ્યારે આમાં એમ નથી થતું. સીતાના હરણના વિષયમાં મંદોદરી રાવણુને કહે છે :

“ખરૂ વચણુ મંદોદરી ભણિ, રાવણુ મતિ મૂંઢી તણ તણિ;
આગઈ અગણિત અંતેકરી, વહી તઈ સીતા સ્થાહાનઈ હરી ?
કાશ્યપવંશ્ય તણી કુલવહૂ, સુરનર પત્રગ ભણી સહૂ; ૩
‘જો આમિષ અતિ મીઠઈ કોઈ, પીંડી તણુ ન પ્રાસિ કોઈ.’”

રાવણુ એનો જવાબ આપે છે કે,
કોઈ ન (મઝ) કાહની મહદાનવો મિ રાવણુ પરિ કીધી નવિ.
એ બેટી રાય જનકજ્ઞપિ તણી, પ્રહ્લાદિક ભણિ પ્રાહ્ણણી.
ખત્રી તણિ ‘ખભેડી પડી,’ અત્ર ઉદક પાણિ રડવડી;
“કાદવિ ખુની કવલી ગાય, પૂંછડ લેવા પરકલ પાય.” ૪

અંતેની દંલીલો એક એકને વિચારમાં નાખે એવી કવિએ આપી છે; અને એવી પ્રત્યેક દલીલનું ખંડન પણ સફળતાથી આપ્યું છે.

૧. રા. મં. સં. પૃ. ૧૧૨

૨. એજન, પૃ. ૮૧

૩. એજન, પૃ. ૮૧

૪. એજન, પૃ. ૮૧

શ્રીધર કવિ

[સં. ૧૫૬૫ માં હયાત]

સં. ૧૪૫૪ લગભગમાં રચાયેલા ‘રાવણમદોદરીસંવાદ’ના કર્તા શ્રીધર (વ્યાસ) પછી લગભગ એકસો વર્ષ એ જ નામનો સૌરાષ્ટ્રના જૂનાગઢનો એક કવિ એનાં ‘રાવણમદોદરીસંવાદ’ અને ‘મૌરીચરિત્ર’ એ એ કાવ્યોથી જાણવામાં આવે છે. આ કવિના જન્મ કે મૃત્યુનો સમય નક્કી કરી શકાતો નથી, છતાં ‘રાવણમદોદરીસંવાદ’ના અંત-ભાગમાં આવેલી હકીકતથી એનાં વતન જ્ઞાતિ અને પિતાનો પત્તો લાગે છે. ત્યાં જ એ એ કાવ્યનો રમ્યા-સંવત્સર પણ આપે છે :

‘સંવત પનર પાંસઠ્ઠ જરણદુર્ગ’ નિવાસ

પૂજ્ય ચારી ચોપઠ જિજ્ઞાસ બાંધી બુદ્ધપ્રકાસિ. ૨

x x x x

સોય મંત્રી ‘સહમા-સુતન’ કવિતા ‘શ્રીધર’ નામ

હતપતિ મોઢ અડાલજ તસ વઢા શ્રીરામ. ૫”

સં. ૧૫૬૫ માં જર્ણદુર્ગ=જૂનાગઢમાં-રહી એણે એ કાવ્ય રચ્યું છે. એ જ્ઞાતિએ મોઢ અડાલજે હતો અને એના પિતાનું નામ સહમા મંત્રી હતું. એ મોઢ બ્રાહ્મણ હતો એવો ઉલ્લેખ કયો નથી અને વળી એ મંત્રીનો પુત્ર હોવાનું કહે છે, એટલે એ મોઢ અડાલજે વસીક જણાય છે. એણે પોતાને ‘રાવણ મદોદરી સંવાદ’ના આરંભમાં ‘સોય કવિ સીધર જહંસિ સ્વરહું’ એમ ‘કવિ’ કહ્યો છે અને ઉપર ઉતારેલી લીટીઓમાં પણ એ પોતાને ‘કવિતા’-સં. કવિતા કહે છે; અને એણે પોતાના એ કાવ્યમાં ‘ચોક્કપ’ પ્રયોજેલી લોકાક્રિતઓ—કહેવતો ઉપરથી કાંઈક અંશે એ નામનું સાર્થકથ પણ કયું છે. આંડણની ‘પ્રબોધખત્રીશી’ અને શ્રીધરના ‘રાવણ-મદોદરીસંવાદ’માં મળી જોડેલી કહેવતો નોંધવામાં આવી છે તે

એટલી બધી છે કે ગુજરાતી સાહિત્યમાં બીજી એટલી તો એ પછી અન્યત્ર નોંધાયેલી કે વણુનોંધાયેલી પણ મળીને ન થઈ શકે. એ પોતે પણ “ઉખાણું” લખ્યાનું કહે છે જ :

“મઠે બખાણા અતિ ઘણા, કીધા કવિત મઝારિ,
‘કાપડિ ભરતાં કાપડી, વરઘ ન વેણી વારિ.’” ૧

એ આખું કાવ્ય રાવણુ અને મંદોદરી વચ્ચે સંવાદરૂપે છે. એમાં કવિના કવિત્વના અંશ અત્રતત્ર પ્રકટે છે. ઉઠાવ કરતાં જ એ કહે છે :

‘રઠિ રાવણુ મતિ મંદોદરી, કરિસી કવિત ઉખાણિ કરી;
રામઠ્યા સોનું નહ સરહું. સોય કવિ સીધર જડસિ ખરહું.’” ૨

શ્રીધર મંત્રિપુત્ર છે અને તેથી મુત્સદ્દી છે એ વસ્તુ આ સવાદમાં સારી રીતે સ્પષ્ટ થાય છે. માંડણની “પ્રબોધખત્રીશી” વાંચતાં કંટાળો અનુભવાય છે, જ્યારે આમાં એમ નથી થતું. સીતાના હરણના વિષયમાં મંદોદરી રાવણુને કહે છે :

“ખર વચણુ મંદોદરી ભણિ, રાવણુ મતિ મૂંઢી તણ તણિ;
આગઘ અગણિત અંતેકરી, વલી તણ સીતા સ્યાહાનઘ હરી ?
કાશ્યપવંશ્ય તણી કુલવહૂં, સુરનર પત્રગ જાણી સહૂં; ૩
‘જો આમિષ અતિ મીઠઠ’ હોઘ, પીંડી તણુ ન પ્રાસિ કોઘ.”

રાવણુ એનો જવાબ આપે છે કે,
કોઘ ન (મઝ) દાહની મઘદાનનો મિ રાવણુ પરિ કીધી નવિ.
એ બેટી રાય જનકઝાપિ તણી, બ્રહ્માદિક જાણિ બ્રાહ્મણી.
ખત્રી તણિ ‘ખબોડી પડી,’ અત્ર ઉદક પાણિ રડવડી;
“કાદવિ ખુંતી કવલી ગાય, પૂંછડ લેવા પરઠહ પાય.” ૪

ખંતેની દલીલો એક એકને વિચારમાં નાખે એવી કવિએ આપી છે; અને એવી પ્રત્યેક દલીલનું ખંડન પણ સફળતાથી આપ્યું છે.

૧. રા. મં. સં. પૃ. ૧૧૨

૨. એજન, પૃ. ૮૧

૩. એજન, પૃ. ૮૧

૪. એજન, પૃ. ૮૧

આખા સંવાદને અંતે મંદોદરીને ઈશ્વર અને બ્રહ્મા તરફથી રાવણ અને કુંભકર્ણના અત્યારની હકીકત કહેવામાં આવેલી છે, જેથી મંદોદરીને રાવણના વિષયમાં જે ક્રોધ અને અણુગમો હતાં તેનું નિગારણ થાય છે :

“રીસ નિવારં રાણી ભણુધ. લાગિ પાગિ પિતામહ તણુધ.
પ્રીઅ સરસો કીધો પ્રસંગ, વલ્યા વિધાતા ‘વતો રંગ.’
કંઈ કપટ નથ કામિની કલહિ, અનયુષ્ઠિ પરિ જસિધ વિલહિ.
‘ધરિ ગુલ રાડિ ન પાડિવિ સલ, ચણિ દેતાં કાયા કુશલ.’”^૧

કવિએ સંવાદ આખો ચોપાઈમાં જ આપ્યો છે. માંડણ જેવી આ ષટ્પદી ચોપાઈ નથી. પણ અષ્ટપદી છે; એટલે સાદી રીતે કહિયે તો બળે કહીની એક કહી માની છે. કવિએ માત્ર આદિ અને અંતમાં અનુક્રમે ચાર અને પાંચ દોહરા આપ્યા છે, જેમાં છેલ્લા પાંચ હિપર પૂર્વછાયા શબ્દ મળે છે.

તળ જૂતાગઢમાં જ થયેલા આ કવિએ એ પૂર્વે સં ૧૫૩૬ લગભગ નિધન પામેલા ગુજરાતીના આદિકવિ નરસિંહ વિશે પોતાના કાવ્યમાં લેશ પણ ઇસારો ન કર્યો હોવાથી-અને નરસિંહ જેવો સમર્થ કવિ અને ભક્ત એની પૂર્વે થયેલો હોય તો એણે નોંધ કરી જ હોય એવી માન્યતાથી, કેટલાક નરસિંહનો સમય ખસેડવા આહે છે;^૨ પણ એ જ શ્રીધરે રચેલું “ગૌરીચરિત” જેતાં શ્રીધરે નરસિંહની કાવ્યપદ્ધતિનું અનુકરણ કર્યું માની શકાય છે. “ગૌરી-ચરિત્રની” હાથપ્રત ઓડે લખાયેલી^૩ મળતી હોવાથી એ કાવ્ય “રાવણમંદોદરીસંવાદ”ના કર્તા શ્રીધરની કૃતિ હોવા વિશે શંકા

૧ એજન, પૃ. ૧૧૧

૨. ક. મા. સુનશી : ‘નરસૈયો ભક્ત હરિનો’ની પ્રસ્તાવના

૩. સં. ૧૬૭૫ માં લખાયેલી પ્રત ઊપરથી જી. કા. દો. ના ૬ ફા ભાગમાં પૃ. ૪૭૬-૪૮૩ હિપર એ કાવ્ય છાપવામાં આવ્યું છે.

ચાય; પણ કેટલુંક શબ્દસામ્ય^૧ તેમજ ‘ગૌરીચરિત્ર’નું રચનસ્થાન જોતાં એ બંને કૃતિનો કર્તા એક જ ‘શ્રીધર’ સંભવે એમ છે :

“ગાય ઈશ્વરચરિત્ર-ગૌરી, સાંભળે સહજે કરી;

તેના પિંડ પાતક જઈ, પુણ્ય યાય માધમજ્જન સરસ્વતી. ૩

સરસ્વતી સાચર નીર નિર્મળ, સોમશિરે ધારા ઢળે;

પુણ્ય તણા પ્રભાવ વાધે જે કા ગાયે સાંભળે. ૪

શ્રીધર સ્વામી-ચરિત્ર શિવનાં, ભાવે ગાતાં સાંભળે;

મનમનોરથ પૂર્ણ હોયે, કૈલાસપતિ પ્રેમે મળે.” ૫

સાગરમાં સરસ્વતી જ્યાં વહે છે અને જ્યાં સોમશિર-સોમેશ્વર-સોમનાથ મહાદેવ પર જલધારા વહે છે-તે જલ છે, તેવા સ્થળમાં આ ‘ગૌરીચરિત્ર’ ગાય-સાંભળે તેનો પુણ્યપ્રભાવ વધવાનું કવિ કહેતો હોવાથી એણે પ્રભાસપાટણમાં આ કાવ્યની રચના કરી છે, એટલું જ નહિ. પણ પોતે એ સ્થળનો હોવાનું ન કહેતાં ત્યાં ગાવા-સાંભળવાની વાત કરતો હોવાથી એમ સમજાય છે કે એ યાત્રાર્થે જૂનાગઢથી અહીં આવ્યો હોય અને શીઘ્રતાથી શિવ-લીલડીસંવાદરૂપ આ ‘ગૌરીચરિત્ર’ રચી કાઢી શ્રીસોમનાથ સમક્ષ ગાયું હોય.

આ ‘ગૌરીચરિત્ર’નાં ૧૬ કડવાં અને નરસિંહની ચાતુરીઓ સરખાવતાં એ બંને કાવ્યોની દૂંકાંદૂંકાં કડવાં ઢાળની પૂર્વ કડી સરખી છે. નરસિંહે “રાધાકૃષ્ણ-સંવાદ” ગાયો છે, તો શ્રીધરે “શિવલીલડીસંવાદ” ગાયો છે અને આ પદ્ધતિનાં અન્યત્ર કથાય

૧. પ્રબોધજત્રીશી અને રા. મં. સંવાદની શ્રી. શં, છ. રાવળની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧૭

૨. “શ્રીચર” પણ “સ્વામી” શબ્દ કાવ્યના આરંભમાં અને અંતે અહીં આવતો હોવાથી દી. ખ. દં. મો. ઝવેરી આતું નામ શ્રીધર સ્વામી અજ્ઞતા જણાય છે; પણ અહીં કે ત્યાં બંને સ્થળે એ શિવના અર્થમાં ઐશ્વર્યથી, “શ્રીધરના સ્વામી” તરીકે.

પણ ફાઈ કાવ્ય મળતાં નથી; એ જોતાં નરસિંહની કૃતિ શ્રીધરે^૧ જોઈ હોય એ સંભવે છે.

બેશક, શ્રીધરે કાંઈક વૈવિધ્ય સાધ્યું છે. તે એ કે ઢાળ પૂર્વેની કડીઓમાં જે સ્તંકળી લીધી છે તે નરસિંહમાં નથી મળતી, જે ભાલણ વગેરેમાં મળે છે. એ જ રીતે દરેક કડવાને અંતે શ્રીધરે વલણ આપ્યું છે (ભલે એના છપાયેલા કાવ્યમાં કયાંય પણ વલણ શબ્દનો પ્રયોગ નથી,) એ પદ્ધતિ પણ નરસિંહમાં નથી, ત્યારે ભીમે “પ્રખંધો”માં બતાવી છે તેથી છે નરસિંહની “ચાતુરી છત્રીશી”માં આવા ટૂંકાં પણ સાદાં કડવાં જેવા કાવ્યખંધ છે. “ચાતુરી ષોડશી”માં કડીની સંખ્યા વિશેષ હોતાં એ કાવ્યખંધનાં વિકાસની દૃષ્ટિએ શ્રીધરનો ખંધ નવો છે જ. શ્રીધરે ઢાળ પૂર્વેની કડીમાં ત્રિપદીઓનો પ્રયોગ પણ કર્યો છે; જો કે નરસિંહમાં પણ ત્રિપદીઓ દેખાય છે, પણ એ સાદી ચોપાઈનાં ત્રણ ચરણ દેખાય છે. માત્ર “ચાતુરીછત્રીશી”માં કેશવદાસના ‘કૃષ્ણક્રીડાકાવ્ય’ જેવો કારિકા-ત્રોટક જેવો ખંધ શ્રીધરે પ્રયુક્ત કર્યો નથી. શ્રીધરનો ખંધ જુઓ ભીલડીરૂપે થયેલાં પાર્વતીનું કવિ વર્ણન કરે છે કે :

કડવું^૨ ૩ જી—રાગ આલતો.

“૩૫ તે લીલણું રે; ભીલીનું ભવાની રે;

નાની તે યહ રે વરસ નવ સાતની એ.

શિવજી જ્યાં બેઠા રે, સમાધિ ધરીને રે,

ઢાળ

રાગ અલાપીયો ટોડી ગતનો, મહહાર ગાયો મન ધરી;

સાતમી ચરતે નૃત્ય માંડયું, ભાવ ભેરવનો કરી.

મન ધરી મેરુ સમાન માયા, પાન પેહેયાં વન તણા;

ભોરંગ મસ્તકે વેણ વાંછી, શ્રવણ ટોડર સોહામણાં.

૧. શ્રીધરની કૃતિનું નરસિંહે અનુકરણ કર્યું^૩ સંભવે એમ નથી, કેમકે ખંને એક કોટિના દિવિ નથી; તેમજ શ્રીધર એવો વિખ્યાત ન હોઈ શકે કે થોડો એનું કાવ્ય ઠેરઠેર નરસિંહની ચાતુરીઓની જેમ ગાતા હોય.

સોહામણી દિલ તણી ચોળી, ગળે ગુંજહાર હે;
ચુનડી ચરણા કુસુમ કેરા, લીલડી આપે અપાર હે.
હરે ધરી હૈયે હશી ગાયે, ચક્ષુ ચાલ કરે ધણું;
મનમય જમલો આણી રાખી, ૩૫ રચ્યું લીલીતાણું.”^૧

આમાં છેવટે વલણ નથી, તો કડવાના આરંભનાં પદોની દ્વિરુક્તિ અંતે દરી છે. ખીખાં કડવાઓમાં પ્રાયઃ છેલ્લીની પૂર્વની કંડીના શબ્દોની દ્વિરુક્તિ મળે છે.

આ સાથે નરસિંહની એક ચાતુરી સરખાવિયે :

ચાતુરી ૧૦ મી—રાગ દેશાખ ભૂપાલ

“દૂતી તહાં આવીજ, સુંદરીને લાવીજ.

તે તો મલી માવીજ, સેજે પધરાવીજ.

ઢાળ

સેજે પધરાવી સુંદરી, ને સરારિ સુખ આપીયું.

એહ રંગ રાતી સુજસ માતી, જનમ દુકિત કાપીયું.

કાઠિક કામવિલાસ વિવિધ, બહુ સમોવડ શોભી રહ્યાં;

એવો પ્રેમમારગ અનુભવ્યો રસ, નરસધયો દૂતો તિહાં.”^૨

ખંનેએ હરિગીતની ચાલની ચોપાઇ દાવટીનો ઢાળ પ્રયોજ્યો છે, એ ખાસ અહીં લક્ષ્યમાં લેવા જેવી વસ્તુ છે.

આ “ગૌરીચરિત્ર”થી એ પ્રભાસપાટણનો વતની હોય એવું દેખાતું નથી; “રાવણમંદોદરીસંવાદ”માં જણાવ્યા મુજબ એનું વતન તો જૂનાગઢ જ હરે છે એ સં. ૧૫૬૫ માં હયાત છે એ ભેતાં એના સમયમાં ૮૦-૪૦ વર્ષ પૂર્વે રચાયેલી ‘નરસિંહ મહેતાની ચાતુરીઓ’ વૈષ્ણવોમાં ગવાતી એણે સાંમળી હશે, જેનું અનુકરણ કરવાનો આ પ્રયત્ન એણે કર્યો છે. “રાવણમંદોદરીસંવાદ”નો આરંભ ભેતાં એનો શ્રીમહાદેવજી ઉપરનો પ્રેમ ‘તાસ શિરોમણિ

શિવશક્તિ”થી સમઝાય છે; એટલે ચુસ્ત કૃષ્ણભક્તના નામનો ઉલ્લેખ કરવાનું એણે પસંદ કર્યું. એ ન હોય, અને એ ઉદારતા હોય છતાં પણ એનાં આ બંને કાવ્યોમાં કોઈ એવો પ્રસંગ નથી આવતો કે જ્યાં એને નરસિંહના નામનો ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર પણ પડે.

મીઘરની ‘રાવણમંદોદરીસંવાદ’માં સચવાયેલી ભાષા મધ્ય ગુજ.ની રજી ભૂમિકાની છે; અને એનો સમય જોતાં એ વખતે એ ભૂમિકા પૂરી થવા આવી હતી, એવું હાથપ્રતો પરથી જણાય છે. આ ઇવિના વિષયમાં બીજી કશી માહિતી ઉપલબ્ધ નથી.

ચરિત્રસામગ્રી :

૧. “પ્રતિઘણત્રીશી”ને “રાવણમંદોદરીસંવાદ”-શ્રી ઇ. જી. રાવળ, સંપાદિત
૨. જી. ઠા, દો., ભાગ ૬ છો
૩. નરસિંહો ભક્ત હરિનો-શ્રી. ઠા, મા. ઝુનશી
૪. ગુજ. માર્ગ. સૂ. સ્તંભો. શ્રી. કૃ. મો. ઝવેરી-વિરચિત

ભાલણુ

[ચિ. ૧૬ મી સદીનો હત્તરાધ]

મધ્યકાલીન ગુજરાતી ભાષાને “ગુજર્ ભાષા”^૧ એવું સૌથી પ્રથમ નામ આપનાર અને સંસ્કૃત ભાષામાંથી કવચિત શબ્દશઃ અને કવચિત્ આશય લઈને સૌથી પ્રથમ સ્વદેશીય ભાષામાં થોડાંધ પ્રૌઢ આખ્યાનો

૧. “ગુરુપદ્મકજ્જને પ્રણમું, બ્રહ્મસુતાને ધ્યાળું.”

ગુજર્ભાષાએ નવરાના ગુણ મનોહર ગાળિ;” (૧૬ું નળા. ૧-૧

“શ્રીગુરુપદ્મકજ્જને પ્રણમું, આદિપુરુષને ધાઉ :

લીલા લક્ષ્મીનારાયણની, ગુજર્ભાષાએ ગાડ” (દ.સ્કં. ૩૨૬-૧)

“શ્રીગુરુપદ્મકજ્જને પ્રણમું; પરમપુરુષને ધાલિ :

મતિમાને ગુજર્ભાષાએ, ગોવિંદના ગુણ ગાળિ.” (દ.સ્કં. ૩૪૭-૧)

“પ્રાકૃતને પ્રીછવા કરી, ગુજર્ભાષાએ વિસ્તરી” (દ.સ્કં. ૩૩૬-૧૫)

લખનાર કવિ ભાલણનો નિશ્ચિત સમય જાણી શકાતો નથી, છતાં એના બીજા^૧ નજાખ્યાનના અંતભાગમાં મળતી નીચેની કડીથી એની હયાતીનું વર્ષ પ્રાપ્ત કરી શકાય ખરું :

“પંદરસે” પીસતાલીસ માંહિ ગાયા નલગુણગ્રામજ;

પદ ખટચત ને સાત ઠ્યાં છે હરિજનના વિગ્રામજ.”૭

(બીજું નજાખ્યાન, ૨૮)

આ કાવ્ય એની છેલ્લી કે વચલા ગાજાની કૃતિ છે, એ જાણવાનું આપણી પાસે કશું સાધન નથી; પરંતુ એનાં દશમસ્કંધ કાદંબરી જલધરઆખ્યાન વગેરેની પ્રૌઢ અને સંસ્કારી ભાષા જોતાં આ નજાખ્યાન એનાથી જરા પૂર્વે રચાયેલું હોય એમ માની શકાય. આ કૃતિ એના પ્રથમ નજાખ્યાનથી સારી રીતે ઊતરતી કાટિની છે, એમ એ કાવ્યને અંતે સ્પષ્ટ છે :

“નાગરકાજે શ્રમ દુવેળા કવિને કમે” લાગ્યોજ;

ધ્રુવાખ્યાન ને નજાખ્યાન બે પુનરપિ કરી અનુરાગ્યોજ. ૭

માંધીને કહેલું મરી માટે, મૂખ ન જાણે મરીની ખોટજ;

ગુરુકૃપાએ કવિતાસાગરમાં આવે ભરતી ખોટજ. ૮

ફડા કરમીને ફૂડું હોશે સુખીઆને હોએ સુખજ;

નળની ક્યા ગાઈ મનોહર; જાએ દુખીઆયા દુઃખજ.” ૯

(બીજું નજાખ્યાન, ૨૮-૨૯ થી ૯)

૧. આ કાવ્ય ભાલણનું નથી, એમ શ્રી, રામલાલ ચૂ મોદીનું મંતવ્ય છે. એને માટે એમણે કેટલાંક કારણ આપ્યાં છે. (જુઓ: બે નજાખ્યાન, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૨૨.) કેટલાક જૂના પ્રયોગ તેમજ પહેલું નજાખ્યાન અને ધ્રુવાખ્યાન કોઈ નાગરે ગૂમ કરતાં ઉતાવળથી આ બીજું નજાખ્યાન રચાતો જે ઉલ્લેખ છે, તે ઉપરથી “ભાલણ રઘુનાથ”ની છાપ ધરાવતા આ કાવ્યનું ભિન્નકર્તૃત્વ ન પણ હોય. આ કાવ્યની રચના સાલ એમને મળેલી કે પ્રતમાં છે, જ્યાં માં નથી, તેથી તેમજ એક પ્રતમાં માત્ર વર્ષ જ આપ્યું હોઈ ગણિત કરવું મુશ્કેલ હોઈ આ વર્ષ પ્રામાણિક ગણી ન શકાય.

આ રચણે કવિતા-સામરમાં ભરતી-ઓટ થવાનું કવિ જે કહે છે, એના ઉપરથી જ આ કાવ્ય પ્રથમના નળાખ્યાન કરતાં ઊતરતી ક્રોટિનું સ્પષ્ટ છે. એના પ્રથમના નળાખ્યાનનો આધાર ^૧મહાભારત વનપર્વ, શ્રીહર્ષનું નૈષધીયચરિત મહાકાવ્ય, અને ત્રિવિક્રમનું નળચંપૂ-એમાંથી કેટલેક રચણે મૂળ સ્તોકોનો સુંદર અનુવાદ તો કવચિત્ સંક્ષેપ આપી લીધો છે; બ્યારે બીજું નળાખ્યાન ઝડપથી કરવાને કારણે મહાભારત વનપર્વની આખ્યાયિકાને જ^૨ આધારે થયું છે, આથી પ્રથમના નળાખ્યાનની ખૂબીઓ આમાં નથી.

આમ આ કાવ્ય એનું જ હોય તો એના વચલા ગાળાની કૃતિ જ્ઞાનવી જોઈયે. એની પ્રાપ્ત થતી એ પ્રતોમાંની એક પ્રતમાં રચ્યા-સંવત માત્ર મળે છે, જે પ્રતીતિકર જણાતો નથી, તેથી બાલણનો ચોક્કસ સમય આપવામાં એનો ઉપયોગ થઈ શકતો નથી.

એના બીજા નળાખ્યાનમાં મધ્યકાલીન ગુજ. ભાષાની પ્રથમ અને દ્વિતીય ભૂમિકાના અંશ અત્રત્ર છૂટાછવાયા હાય લાગે છે. નીચેનાં અવતરણોમાં એ છાંટ ચોખ્ખી દેખાય છે :

(૧) “કરશી કરમાં ધર્માંછાં વિપુલ દેહ પાવન;

ઉદર મોટે દીસાં છાં સ્વરૂપે વામન. ૩

x

x

x

x

૧. “નૈષધ, ચંપૂ, મહાભારતમાં કવિપ્રીતિ અતિ લીધી;

કાલાંને પ્રીછવવા ભાલણે ભાષાએ એ કીધી.” ૨

(પહેલું નળાખ્યાન, ૧-૨)

૫ળી જુઓ: Gōj & iib Lā: પૃ. ૧૨૨. શ્રી. મુનશી અને દી. જ હવેરી એને ઉત્તમપ્રતિનું કાવ્ય નથી ગણતા. (જુઓ ગુજ. માર્ગ, સ્તંભો ૫, ૪૧)

૨. જુઓ સ્વ. રામલાલ ચૂ મોદીના શબ્દ :

“તેણે મહાભારતનું ભાષાંતર જ કર્યું છે. જાણે કે નૈષધ કાવ્ય જોયું જ ન હોય !”

(બે નળાખ્યાન, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૨૩)

કવિતા કરવા (વનવિ છિ. મન કરો દેવા ! સુદા. ૫

X

X

X

બ્રહ્મતનયા ! બ્રહ્મરૂપા ! કરિ કૃપા નિજ દાસ. ૬

અંગ માહે અ ધધાર છિ, પ્રગટા અર્ક અનુપ;

ચાર નામથી ચતુરા ! તારિ, ચાર વાણીના રૂપ.” ૬

(ખીજું નળાખ્યાન, ૧)

અને

(૨) ધર્મનંદન ! ધર્મ નળ ત્યાં ઉચ્ચર્ય જિહ્વા દાળ,

લોકપતિ ત્યાં ધર્મ વદ્ય, ‘કાઇ ન દેખે ભૂપાળ !’ ૨૧

ધર્મ ગોષ્ઠિ હુધ, નળરાય નમીઓ પાય;

ભાલણુ પ્રભુ રઘુનાથના, નળ દૂત થઇને જાય.” ૨૨

[ખીજું નળાખ્યાન, ૯]

આમાંના ૧લા અવતરણમાં ભાલણુની કાદંબરીની સં. ૧૬૭૨ માં નક્ક થયેલી પ્રતમાંની મધ્યકાલીન ગુજરાતી ભાષાનાં સં. ૧૫૫૦ સુધીની ભાષામાં એટલે કે મધ્યકાલીન ગુજરાતીની ખીજી ભૂમિકામાં વિકલ્પે આવતાં અને સં. ૧૬૨૫ પૂર્વનાં મધ્યકાલીન ગુજરાતીની ત્રીજી ભૂમિકાનાં નિયત રૂપ દેખાય છે; જ્યારે ૨જ અવતરણમાં ઉચરદ્ વદદ્ હુદ્ એ ક્રિયાપદોનાં મુઘાવવોધ ઔક્તિકની ભાષા એટલે કે મધ્યકાલીન ગુજરાતીની પ્રથમ ભૂમિકામાં નિયત તરીકે આવતાં અને એ પછીની ખીજી ભૂમિકામાં ઉચરિ-વદિ જેમ ઉદ્વૃત્ત સ્વરોના એકીકરણવાળાં વૈકલ્પિક રૂપો સાથોસાથ વિકલ્પે વપરાતાં રૂપ દેખાય છે. ભાલણુની કાદંબરીમાં છપાયેલી મધ્યકાલીન ગુજરાતીની ૩ જી શુદ્ધ ભૂમિકા ભાલણુના સમયની ભાષા—મિશ્ર ૨ જી ભૂમિકા પછીની સં. ૧૬૨૫ પહેલાં સ્થાપિત થયેલી ભાષા છે, જે પદ્મનાભ, ભીમ, જનાર્દન, વીરસિંહ અને નાકર વગેરેનાં કાવ્યોની ભાષાના સ્વરૂપનો પરિચય ધરાવતી કાઠપિણુ વ્યક્તિ જોઈ શકે.”

પ્રતો સમકાલીન ન હોઈ એના સમયનો નિર્ણય આપવામાં સહાયક ખાસ થતી નથી. એ એ નિર્ણય આપનારાં—એની કડવાખદ્ધ આખ્યાનપદ્ધતિ, પ્રજાભાષાના અષ્ટછાપ કવિઓએ વ્યાપક કરેલી પ્રજાભાષામાં ભાલણે રચેલાં પદ—આ બે મહત્ત્વનાં કારણ એને સં. ૧૫૫૦ ની પૂર્વે જવા નહિ દે આ રીતે ગુજરાતી ભાષાના આદિકવિ ગણાતા કવિ નરસિંહ મહેતાથી (વૃદ્ધમાન્યતાનુસારી સમય પછીની નજીકની પચીશીમાં) આ કવિ નવો જિગતો આવતો હતો,^૨ એમ કહી શકાય.

એનું વતન સિદ્ધપુર મનાતું હતું, પરંતુ પાછળથી પાટણમાં સ્વ. નારાયણ ભારતી યશવંત ભારતીએ કરેલી શોધખોળને પરિણામે ત્યાં ભાલણ ખડકી અને ભાલણના સમયનું એનું ઘર જીર્ણ સ્થિતિમાં પણ પાટણના ધીવટા જિલ્લામાં ચોપદારી ખડકીમાં મળી આવતાં હવે એના વતનના વિષયમાં શંકાને ખાસ સ્થાન રહ્યું નથી.^૧

૧. મધ્યકાલીન ગુજરાતીની ચારે ભૂમિકાનું સ્વરૂપ જાણવા કચ્છનારને મારા તરફથી સંપાદિત થયેલા મહાભારત ગ્રંથ ૨ જાની પ્રસ્તાવના જોવા વિનંતિ છે.

૨. શ્રી. ક. મા. મુનશી એનો સમય ઇ. સ. ૧૪૨૬-૧૫૦૦ (સં. ૧૪૮૨-૧૫૫૬) આપે છે, પણ એને અચોક્કસ કહે છે. (જુઓ. Gop. & its Lit. p. ૧૧૬). દી. જ. કૃ. મો. ઝવેરી ઇ. સ. ૧૪૩૬-૧૫૩૬ (સં. ૧૪૯૫-૧૫૯૫) કહે છે. (જુઓ: ગુજ. સા. માર્ગ. સૂ. સ્તંભો. ૫ ૪૧). સ્વ. રા. ચૂ. મોદી ઇ. સ. ૧૪૦૫-૧૪૮૬ (સં. ૧૪૬૧-૧૫૪૫) માને છે. સ્વ. હ. ગો. કાઠાવાળા તેો આનાથી પણ ૫૦ વર્ષ લગભગ પહેલાં માને છે. ભાલણની પ્રજાભાષામાં પદરચના, દશમસ્કંધનાં ગુજરાતી પદોમાં પ્રજાભાષાના અષ્ટછાપી કવિઓના શબ્દોનું અનુકરણ, કવચિત્ એના એ-શબ્દો એના સમયનો નિશ્ચય આપવામાં સહાયક થાક છે. આ માટે જુઓ. ગુ. સા. રેખાદર્શન, ૫. ૮૩-૬૪.

ભાલણના એ ઐતિહાસિક મકાનનો વારસો કવિના ભાણેજ પદ્મી ઝોળખાતા અમદવાદના એક ત્રિવેદી મોદને મળેલો છે. એ પૂર્વે એ ધરની માલેકી ભાણા નામના પાટણના એક શ્રીમાળી બ્રાહ્મણની હતી. એ ભાણાએ ભાલણનાં પુસ્તક લોકોને આપી દીધાં અને બાકીનાં ઉપાડી ગયો એમ કહેવાય છે. સ્વ. નારાયણ ભારતી એમની શોધખોળ દરમ્યાન ભાલણને ઘેર ગયેલા. ત્યાં એમણે એક કંકોડીમાં જોયું તો ઉત્તર બાજુએ ભાલણની ગાદી માલૂમ પડી, અને એના ઉપર ખુદ ભાલણના પગની કહેવાતી ચાંખડીની જોડ જોવામાં આવી. ગાદી ઉપરના તક્રિયા પાછળ એક ભગવી ટાપી, ચાદર, અને રૂમાલ હતાં, જેમાંનો રૂમાલ બહુ જીર્ણ માલૂમ પડતો હતો. પૂજારીએ ભાલણના પુત્રને, યજ્ઞોપવીત આપવા સમયે એને ચૌરંગાબાદ લખેલો કાગળ એમાંના એક લૂગડામાં હોવાનું જણાવેલું, પણ તપાસતાં એ મળ્યો ન હતો. ત્યાં તાંબાના અર્ધા ફૂટના પતરા ઉપર ચાંદી મઢેલી મૂર્તિ જોવામાં આવી હતી. ભાલણની ગાદીથી દક્ષિણ બાજુએ એના ગુરુ પરમાનંદ સંન્યાસીની ગાદી જોવામાં આવી; પણ તપાસતાં એ બહુ જૂની ન લાગી. એનો બાજુમાં એક પિત્તળનો યંત્ર જોવામાં આવ્યો હતો.

શ્રી. નારાયણ ભારતીની શોધ મુજબ એની જ્ઞાતિ ત્રવાડી મોદ બ્રાહ્મણની હતી. એનું ધર શ્રીમાળી બ્રાહ્મણના કમળમાં મળેલું, એનાથી ઠાઠ એને શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ પણ કહે છે. શરૂઆતમાં બ્યારે સ્વ. હરજોવિદ્દાસ કાંટાવાળા પાટણ ગયેલા ત્યારે ભાલણ વડનગરો કે વીસનગરો નાગર કે ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણ હતો. એવું પણ સાંભળવામાં આવેલું. સ્વ. વ્રજલાલ શાસ્ત્રીએ એને ચતુર્વેદી મોદ માનેલો. ભાલણે.

૧ ભાલણનો દશમસ્કંધ-કવિચરિત્ર, પૃ. ૨ ૨. એજન પૃ. ૩-૪

૩ દી. ખ. દ. મો. રવેરી ભાલણને શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ કહે છે. (જુઓ: ગુજ. સા. માર્ગ સૂ. સ્તંભો, પૃ. ૪૧)

ખીજા નળાખ્યાનને અંતે 'નાગર કાળે શ્રમ દુવેળા કવિને કર્મે લાગ્યો
છ' એમ કહ્યું છે, એ બરોબર હોય તો નાગર તો નથી લાગતો. એના
દશમસ્કંધની એક હાથપ્રતની પુષ્પિકામાં 'इति श्रीभागवतमहापुराणे
दशमस्कंधे बाललीलापदबंध पाटण नगर मो.. ब्राह्मण भालणकृत संपूर्ण।' એ
સ્થળે ત્રુટિત મો શબ્દ મળે છે, એટલે એ મોઢ બ્રાહ્મણ હતો,
એની હવે શંકા રહી નથી.^૨

ભાલણનાં કાવ્યોમાં અને એના પુત્ર ઉદ્ધવના બધવાહન
આખ્યાનમાં એનું નામ "ભાલણ" મળે છે, બ્યારે લોકોમાં એનું
નામ "પુરુષોત્તમ મહારાજ" તરીકે બહાર હોવાનું કહેવાય છે. હરિ
લીલા અને પ્રબોધપ્રકાશના કર્તા ભીમે હરિલીલામાં જે અસાત
બ્રાહ્મણ ગુરુનો અને પ્રબોધપ્રકાશમાં નામ પાડીને જે વેદાંતપારગ
પુરુષોત્તમ નામના વિપ્રનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે અને આ પુરુષોત્તમ
મહારાજ એક હોવાની માન્યતા બિલી થઈ છે.^૩ એના ઘરમાંથી મળેલી
ભાલણની છખી તરીકે ઓગખાતી મૂર્તિમાં ઉપરના ભાગમાં પુરુષોત્તમ
મહારાજ યાદગણના એવા ત્રણ શબ્દ છે,^૪ પરંતુ આની પ્રાચીનતા પુર-
વાર થઈ શકે એમ નથી.

૧. ગુ. વિ. સ. હ. વિ. પુ. સ' ૧૫૬ની પુસ્તિકા. મૂળ રાત્રી શાહીના
અક્ષર કાખા પડી જતાં એના ઉપર કાળી શાહીથી ફરી ધૂંટી લેવામાં આવ્યા
છ. સં. ૧૭૭૫ ની આ પ્રત છે, અને એમાં ૪૪૧ પદ છે. પ્રક્ષિપ્ત પદોમાંનાં
ધણાંખરાં હાથપ્રતમાં નથી.

૨. સ્વ.રામલાલ મોદી: ભાલણ. પૃ. ૪૧-૪૨ એ મોઢ હતો એની
સાબિતીમાં સ્વ. નારાયણ ભારતીએ ભાલણના ત્રીજા પુત્ર ચતુર્ભુજને "મોઢેરા
પુરાણ" ગુજરાતીમાં રચ્યાનું જણાવ્યું છે; પણ સ્વ. મોદીએ કહ્યું છે કે
"એનાં કહીને જે પદો સ્વ ભારતીએ આપ્યાં છે, તેમાં એનું નામ નથી,"
તેથી આ પુરાણો વિશ્વસ્ત નથી. (જુઓ બે નળાખ્યાન: પ્રસ્તાવના: પૃ ૪.)

૩ જુઓ આ ચરિતમાં પૂર્વે ભીમનું ચરિત.

૪. જુઓ: એ છમીનો ખલોક; સ્વ દી બ. કે. હ. ધ્રુવ-સંપાદિત કાદં-
બરીના આરંભમાં તેમજ સ્વ. રામલાલ મોદીકૃત 'ભાલણ'ની પ્રસ્તાવનાને
અંતે; લે કે એ નામ પાછળથી કોતરાયેલું હોય એમ સ્વ. મોદીનું માનવું
છ. (જુઓ: એજન, પૃ. ૪૩.)

કેવિનું જન્મનામ ભાલણ હતું કે પુરુષોત્તમ એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે, છતાં એ કાળમાં ભાલણ નામ પાટણ તરફ ચાલુ હોવાની તો સામિતી મળી છે;^૧ એટલે ભાલણનું જન્મનામ ‘ભાલણ’ હોય તો એ સંભવી શકે એમ છે. ‘પુરુષોત્તમ મહારાજ’ એ નામ એ વિરક્ત થયેા ત્યારથી પ્રચારમાં આવ્યું હોય તો નવાઇ નથી; પણ હરિલીલાપોડશકાર ભીમે ‘પ્રબોધપ્રકાશ’માં આપેલા ‘પુરુષોત્તમ વેદાંત-પારગ’ એ આ જ છે એને માટે કોઈ ઐતિહાસિક પુરાવો પ્રાપ્ય નથી.

એની અવટંક “ત્રવાડી”^૨ હતી એવું માનવામાં આવે છે; એને કોઈ “દ્વે” પણ કહેવા ચાહે છે. એમ પણ એક મત છે કે પ્રથમ અવટંક “દ્વે” હતી, પણ “ત્રવાડી મેવાડો” હોવાથી એ “ત્રવાડી” ગણાયો હોય; પરંતુ ‘દ્વિવેદી’ અને “ત્રિવેદી” અવટંકા વેદધારણની દૃષ્ટિએ પરસ્પર બદલી શકાય એવી નથી; તેથી એના પિતાનું નામ ‘મંગળજી દ્વે’ હતું એવું સિદ્ધ કરવાનો જે પ્રયત્ન થયો છે તે વાસ્તવિક નથી. વસ્તુસ્થિતિએ એ “ત્રવાડી” હતો. અને ‘ભટ્ટ’ એવી અવટંક હોય તો એને માટે વાંધો નથી, કેમકે ભાલણ કાવ્યો પૌરાણિકની જેમ ગાઈ સંભળાવતો હતો, વળી સંસ્કૃતસુ પણ હતો એટલે ‘ભટ્ટ’ કહેવાતો હોય; પણ એને પણ કોઈ ઐતિહાસિક પુરાવાનું ગળ નથી.

એના જીવનના વિષયમાં કશી સધ્ધર માહિતી મળતી નથી. જે કાંઈ અત્યાર સુધી જાણવામાં આવ્યું છે તે પાટણમાં ચાલતી દંત-કથાઓને આધારે જ.^૩ એ દંતકથાઓમાં ચાલેલી ચમત્કારિક વાતો એના જીવન પર વધુ કાંઈ પ્રકાશ પાડતી નથી.

૧. એજન, પૃ. ૪૪-૪૫

૨. જુઓ આ વિષયની ચર્ચા: એજન, પૃ. ૪૩. ૩. એજન, પૃ. ૪૫.

એનાં કાવ્ય જોતાં સંસ્કૃત અને વ્રજભાષાનો^૧ એનો અભ્યાસ સારો જણાય છે. નળાખ્યાન સપ્તશતી કાદંબરી દશમસ્કંધ રામચરિત વગેરે ગ્રંથો એણે સંસ્કૃત ગ્રંથોને આધારે જ કવચિત્ શબ્દશઃ અનુવાદ તો કવચિત્ સાર માત્ર લખને રચ્યા છે. સંસ્કૃત ભાષા પરનો એનો અસાધારણ કાબૂ બાણુની સમાસબદ્ધ “કાદંબરી”નો અનુવાદ અને “નૈષધીયચરિત” તેમજ “નલગંધૂ” જેવા ગ્રંથોનો આશય લઈ લખેલા “પ્રથમ નળાખ્યાન”થી જાણી શકાય છે.

સામાન્ય રીતે એમ માનવામાં આવે છે કે પ્રથમ એ ધર્મે શક્ત હોતો. એમ માનવાનું કારણ એ છે કે એણે ‘સપ્તશતી’નો અનુવાદ કર્યો છે. દશમસ્કંધના આરંભમાં પણ એ ‘આદ્ય માતા’ની^૨ સ્તુતિ કરે છે. એ શિવનો ભક્ત હોતો એમ કહેવામાં આવે છે, કેમકે એણે ‘મૃગીઆખ્યાન’માં શિવરાત્રિના વ્રતના ઉદ્ધાપનનો વિધિ બહુ સૂક્ષ્મ રીતે આપ્યો છે. એ પ્રસંગ જોતાં એ શિવનો અત્યંત ઉપાસક હોય એમ લાગે. એ પાછળથી વૈષ્ણવ થયો હોતો અને એ પણ રામાનંદી એમ કેટલાક માને છે.^૩

વસ્તુસ્થિતિએ ભાલણુ રામનો અત્યંત સેવક જણાય છે. દશમ-

૧. એના દશમસ્કંધમાં ભાલણુની છાપવાળાં ૭૭, ૨૫૧-૨૫૩ થી ૨૫૫ અને ૨૬૫મું એ પદો છે; ૫૬ ૨૧, ૨૨, ૧૧૧ સૂરદાસની કૃતિ છે; ૨૪ મું મીરાનું, ૪૪ મું કોઈ રસાતલનાથનું, અને ૧૩૧, ૧૯૩-૧૪ કોઈ વિષ્ણુદાસનાં છે. એ વિષ્ણુદાસ તે ભાલણુનો પુત્ર છે તે નહિ, પણ પુષ્ટિ-માર્ગીય પદસંગ્રહોમાંનો વિષ્ણુદાસ છે. ૨૫ તા ચૂ. મોદી આ ભાલણુનો પુત્ર હોવાની અટકળ કરે છે (જુઓ: ભાલણુ, પૃ. ૬૫)

૨. “આદ્ય માતા તુજને નમું રે, તારી છે વિખ્યાત રે;

આ ગ્રંથ તો ચાલશે રે, જો પૂઠે રહેશે માત રે.”

(દશમસ્કંધ, ૧-૩)

૩. આ વિષય પરની ચર્ચા માટે જુઓ: ૨૫. રામલાલ મોદી: ભાલણુ ચૂ. ૫૦-૫૨.

સ્કંધના ૧૧૧ માં પદમાં એણે શ્રીકૃષ્ણને રામસ્વરૂપે બજવાનો ભાવ દર્શાવ્યો છે. જુઓ:—

“ભાલણુ જન ગુણગાન કરે તે સીતાપતિ જાણી.”

અને એ શાકત ન જ હોય એ આ દશમસ્કંધથી જ સમજાય છે. દશમસ્કંધના આરંભમાં પૌરાણિક પદ્ધતિને અનુસરી એ ગણપતિ અને માતાની સ્તુતિ કરે છે; પણ દરેક પદને અંતે “ભાલણુ પ્રભુ રઘુનાથ”ની એ છાપ અચૂક મૂક્યા વિના રહેતો નથી. વિશેષમાં ભાલણુ મોઢ બ્રાહ્મણ હતો; મોઢ બ્રાહ્મણોના શ્રીરામચંદ્રજી ઇષ્ટદેવ મણાય છે અને પાટણમાં^૧ મોઢ ‘બ્રાહ્મણોના મહેલામાં એમના ઇષ્ટદેવ શ્રીરામચંદ્રજીનું મંદિર અલ્પાપિપર્યંત છે; એટલે પરંપરાથી ભાલણુ રામભક્ત તો છે જ; બેશક, એના કેટલાક ગ્રંથોમાં એ સામાન્ય પૌરાણિક ધાર્મીનાં ગુરુ ગણપતિ શારદાને^૨ લગતાં મંગલ કરે છે, જેમાં એનું ચુસ્ત રામભક્તપણું આપણને ન જણાય આ પરથી એક જ નિર્ણય આંધી શકાય કે એ કોઈ પણ એક ધર્મમાં ચુસ્ત નહોતાં સામાન્ય વૈદિક ધર્મનો હતો અને શ્રીરામચંદ્ર જ્ઞાતિના ઇષ્ટદેવ હોવાથી એમાં એનો વિશેષ અનુરાગ છેક અનન્યતા સુધી પડે એલો હતો. એ રામાનંદી સંપ્રદાયનો હતો, એવો એક પણ સમજી પુરાવો એના કાવ્યમાંથી મળી શકતો નથી.^૩

ભાલણે ઉત્તરવયમાં સંન્યસ્ત લીધું હતું, એવી એક દંતકથા છે.^૪

૧. એજન, પૃ ૫૩

૨. “શ્રીગુરુ ગણપતિ બ્રહ્મસુતાનિ પ્રથમિ કરં પ્રણામઃ
વિધન-રહિત જોણિ ગૂઢ ગ્રંથનૂં પૂરણ થાઇ કામ.

(દાદંબરી, ૧)

૩. શ્રી. ૬ મા. મુનશી એને પાછલી વયમાં રામાનંદી થયો કહે છે, પણ કાંઈ પુરાવો આપતા નથી. (જુઓ: Gop. & its Lit. p. 119). ૨વ. રામલાલ મોદી પણ એને રામાનંદી નથી સ્વીકારતા. (જુઓ: ભાલણુ પૃ. ૫૬.)

૪. ૨વ. નારાયણ ભારતીએ લોકવાચક નોંધી છે. જુઓ ૨વ રા. ચૂ. મોદી: ભાલણુ, પૃ. ૫૫.

અત્યારે પાટણથી એક ગાઉ દૂર આવેલી હરિહર મહાદેવની જગ્યામાં એ સમાધિસ્થાન છે, તે સમાધિસ્થાન એનાં અને એનાં ગુરુનાં કહેવાય છે. અહીં દરસાલ આપાદી પૂર્ણિમાએ પાટણના મજમૂદાર કુટુંબ તરફથી એ સ્થાનની પૂજા થાય છે.^૧

ભાલણના પુત્ર ઉદ્ધવના મળતા રામાયણમાં પિતાને નમન કરતાં પૂર્વે એક સંન્યાસીનું રમરણ મળે છે:—

“મધુસૂદન આશ્રમ સંન્યાસી, સમરી તેનું નામ :

પિતાને પ્રેમે પ્રણામ કરીને ગાવા હરિગુણ-ગામ.”

[રામાયણ-૨]

આ ઉપરથી એમ માનવા લાલચ થાય કે ભાલણે સંન્યાસ લઈ ‘મધુસૂદન આશ્રમ’ નામ રાખ્યું હોય; પણ સમાધિ તો ‘પુરુષોત્તમ મહારાજની સમાધિ’ તરીકે જાહેર છે; એટલે આ બંને વ્યક્તિ ભિન્ન જણાય છે. પરંતુ સૌથી મોટી મુશ્કેલી તો ઉદ્ધવે ‘રામાયણ’ની ખરેખર રચના કરી હતી કે નહિ એ વિષયમાં જ છે.

ભાલણનું અવસાન ક્યારે થયું, એ વિશે કશી માહિતી મળી શકતી નથી, છતાં સં. ૧૫૭૦ના અરસામાં એ ગુજરી ગયો હોય એમ મનાય છે. એને એના ગુરુ શ્રીપાતની નિકટમાં સમાધિ દેવામાં આવી હતી; જે સમાધિસ્થાન વિશે ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે. આ હકીકતની પાછળ દંતકથા સિવાય કોઈ બીજો પુરાવો નથી.

ભાલણના ગુરુના વિષયમાં અનેક અટકળો આપવામાં આવી છે, પણ એના ગણાતા ‘ધ્રુવાખ્યાન’માં આપેલી હકીકતથી એવી અટકળોનો નિરાસ થઈ જતો હોય એમ લાગે છે :

૧. એજન, પૃ. ૫૫-પાદટીપ

૨. સ્વ. રા. ચૂ. મોદી-સંપાદિત બે નળાખ્યાન, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૫.

‘શ્રીપાતજીની કૃપા કરિનિ કથા કાંઈ કહેવાય,

કહે કવિ હું ગુરુતણા અહોનિશ પૂજૂં પાય.”

ધ્રુવાખ્યાન, ૧૯-૨૦)

પરંતુ આ 'ધ્રુવોખ્યાન'ની પ્રામાણિકતા પુરવાર થવી જરા મુશ્કેલ છે. એના કુટુંબના વિષયમાં કરેલી અટકળો પણ પોક્કળ છે અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વની નથી.^૧ એનું કુટુંબ મોટું હોવું જોઈએ, એ દશમસ્કંધમાંના રુદ્રિમણીવિવાહને અંતે આવેલી નીચેની પંક્તિઓ પરથી માત્ર જણાય છે:—

“રુદ્રિમણીને વિવાહે સંતોખાણો નહિ પરિવાર,
તે માટે વિવાહ વિસ્તારે સતભામાનો ભાણું.”

(દશમસ્કંધ, ૩૮૭-૧૦)

આ સિવાય બીજી માહિતી પ્રાપ્ય નથી. સંતતિમાં એને ઉદ્ધવ નામનો પુત્ર હોવા વિષયમાં શંકા નથી ઉદ્ભવે જભૂવાહન આખ્યાનમાં ઠેરઠેર માલગણુત્ત ઉદ્ધવદાસ શબ્દો પ્રયોજ્યા છે. બીજા પુત્રોમાં વિષ્ણુદાસ ભીમભટ્ટ અને ચતુર્ભુજનાં નામ કહેવામાં આવે છે,^૨ આમાંના ભીમભટ્ટ અને ચતુર્ભુજનાં નામ જરોળર નથી. સખ્ય કે હરિલીલાકાર ભીમ અને ભ્રમરગીત-કાર ચતુર્ભુજને, એ શિષ્યો હોવાની સંભાવનામાં પાછળથી પુત્રો ગણ્યા હોય. વિષ્ણુદાસ કરી ભાલણનો પુત્ર હતો, એવી હકીકત તો “વિષ્ણુદાસ”ની છાપના મળતા ઉત્તરકાંડને અંતે મળે છે;^૩ જેવી કે—

“સ્વત પનર ૧૫૭૫ પંચોરે શુદ્ધ પક્ષ કાર્તિક માસ ॥

પંચમી તીથી બુધવાસરે પુર્ણ અંચ અતીહાસ ॥૨૧॥

૧. સ્વ. ર. ચૂ મોદી : ભાલણ, પૃ. ૫૯

૨. ભીમ અને ચતુર્ભુજના નામની પોક્કળતા સ્વ. રા. ચૂ. મોદીએ આપી છે જ (ભાલણ, પૃ. ૬૩). એઓ વિષ્ણુદાસનું અસ્તિત્વ સ્વીકારે છે.

૩. ઉદ્ધવકૃત રામાયણ, પૃ. ૫૯૫ અને એમાંનો એ વિષ્ણુદાસનો ઉત્તરકાંડ જેના પરથી લેવામાં આવ્યો છે, તે ગુજ. વિદ્યાસભા. હ. સિ. પુ. સંગ્રહ નં. ૪૮૫ની હાથપ્રતનો અંતભાગ.

ઉત્તરકાંડ સંપૂર્ણ શુણ્ણતાં હપજે મન હહુલાસ ॥

કર જોડી ભાલણુ-સુત વીનવે નીજ શેવક વિષ્ણુદાસ” ॥૨૨॥

(ઉત્તરકાંડ, ૫૭)¹

જે હાથપ્રતમાં આ ઉત્તરકાંડ છે તેમાં પ્રથમનાં ૫૫ કડવાં રામજનકુંવર² (સં. ૧૭૧૬માં હયાત હતો તે નાં છે; માત્ર છેલ્લાં બે કડવાં જ ભાલણુસુત વિષ્ણુદાસનાં છે. એ એક પુરાવાથી ભાલણુને વિષ્ણુદાસ નામનો ખીજો પુત્ર હોવાનું સ્વીકારી શકાય એમ ખરું; જો કે એની પ્રામાણિકતા ચિંત્ય છે.

ભાલણુની પૂર્વેનાં કડવાબદ્ધ આખ્યાન મળતાં નથી. ‘આખ્યાન’-ની વસ્તુ ઉપર રચાયેલી પણ એક એક કૃતિ જ મળે છે, જેવી કે કર્મણુ મંત્રીનું સીતાહરણ કે વીરસિંહનું ઉષાહરણ અને માંડણનાં રામાયણ અને રુક્માંગદચરિત. ભાલણે તો થોડખંધ આખ્યાન લખીને ભવિષ્યના કવિઓનો માર્ગ સરળ કરી દીધો છે; એટલો સરળ કે એની પ્રેરણાએ યોષણ પામી નાકર વિષ્ણુદાસ શિવદાસ ને ખુદ પ્રેમાનંદેય આખ્યાનોની રેલમછેલ કરી નાખી છે. ભાલણુને આપણે આખ્યાનોનો પિતા કહિયે તો એમાં જરાયે ખોટું નથી. પ્રૌઢ આખ્યાનપદ્ધતિ તો એની જ ધપાવેલી છે, એ સ્પષ્ટ વસ્તુ છે.

એની નાની મોટી અત્યારે ૧૬ જેટલી કૃતિ જાણવામાં આવી છે. ૧૬ જેટલાં સ્વતંત્ર કાવ્ય લખનારો એના સમયમાં ભાલણુ એક જ છે, અને એ પણ પ્રાયઃ બધાં આખ્યાનપદ્ધતિએ.

૧. આ હાથપ્રત સં. ૧૮૩૯માં પાટણમાં ઉતારવામાં આવેલી છે.

૨. આ રામજનકુંવરને સ્વ. હરગોવિંદદાસ કાંઠાવાળા તેમજ સ્વ. રામલાલ ચૂ. મોટી વિષ્ણુદાસથી અનન્ય માને છે. (જુઓ : ઉદ્ધવકૃત રામાયણની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૮, અને સ્વ. મોટીનું ‘ભાલણુ’-પૃ. ૬૨). સ્વ. કાંઠાવાળા તો હજી સંશયક છે, પણ સ્વ. મોટી તો વિષ્ણુદાસ રામલક્ષ્મી હોવાથી એણે ‘રામજનકુંવર’ નામે કાવ્ય લખ્યાનું સાબિત માને છે. એનું નિરાકરણ હવે કરવાનું જ રહેતું નથી, કારણ ઉપર જ સ્પષ્ટ છે. વિશેષમાં ભટ્ટ બાલકૃષ્ણનો શિષ્ય રામજનકુંવર ખંભાતનો નામર બ્રાહ્મણ હતો, (જુઓ : શ્રી કા. ગુ. સ. ના હ. દિ. પુ.ની ચાદી, પૃ. ૧૯૬.)

દશમસ્કંધ વગેરેમાં એણે પદ લખ્યાં છે; પણ પ્રાયઃ એ સાથોસાથ નાનાં મોટાં કેટલાંયે કડવાં મળે છે. દશમસ્કંધ વગેરે કાવ્યો જોતાં એણે કાવ્યમાં સ્વીકારેલા અનેકવિધ બંધ આશ્ચર્ય પમાડે એવા છે. નીચે બતાવવામાં આવશે તે ગરબીઓનો વિવિધ રાહ સૌથી પ્રથમ ભાલણમાં જ પ્રાપ્ત થાય છે; અને દશમસ્કંધમાં એ ઢાળનાં કેટલાંય પદ પ્રાપ્ત થાય છે.

ભાલણની કૃતિઓ અત્યારે ત્રણ પ્રકારની મળે છે : ૧. સામાન્ય, ૨. મધ્યમ અને ૩. ઉત્તમ. જે સોળ કૃતિ પ્રાપ્ત થાય છે, તે નીચે મુજબ જુદા જુદા વર્ગમાં આવી જાય છે :

૧. સામાન્ય : ૧ ભીલડી સંવાદ, ૨ સપ્તશતી, ૩ જલધર આખ્યાન, ૪. બીજું નળાખ્યાન, ૫. દુર્વાસા આખ્યાન, ૬. મામકી આખ્યાન;

૨. મધ્યમ : ૧. રામવિવાહ, ૨. કુંવાખ્યાન.^૧ ૩. મૃગી-આખ્યાન; ૩. ઉત્તમ : ૧. કૃષ્ણવિષ્ટિ, ૨ પહેલું નળાખ્યાન, ૩. કાદંબરી, ૪. દશમસ્કંધ^૨ ૫. રામબાલચરિત ૬. રામાયણ આ ઉપરાંત છૂટક ધણાં પદ એણે રચ્યાં છે, જે કેટલાંક

૧. કુંવાખ્યાન બે કર્યાંતો એના બીજા નળાખ્યાનને અંતે ઉલ્લેખ છે; પણ અત્યારે એક જ પ્રાપ્ત થાય છે અને એ 'સાહિત્ય' માસિકમાં છપાયેલ છે.

૨. આ કાવ્યની એક સચિત્ર પ્રત શ્રીરામલાલ ચૂ મોદી પાસે હતી તે એમણે પાટજુના 'પંડ્યા અસ્થામગૃહ' ને સોંપી છે. કૃષ્ણબાલચરિત મકિમળીવિવાહ અને સતભામાનું રૂસણું તેમજ સતભામાવિવાહ એ દશમ સ્કંધમાં આવી જાય છે. દશમસ્કંધ જે સ્વ. કાંડાવાળાએ છપાવ્યો છે તેમા જેમ અન્ય કવિઓનાં પ્રજનાપાનાં પદ ઉમેરાયાં છે તે પ્રમાણે જુન. પદ પણ ઉમેરાયાં છે : પદ ૧૨૯મું અદાધરતું, ૧૪૦મું ચતુરાંદાસતું, ૧૫૨મું અને ૧૭૩મું નરસિંહ મહેતાનાં, ૨૮૮મું સૂરદાસતું (જુન.), અને ૧૫૭-૧૬૭ એ ૧૧ પદ લક્ષ્મીદાસનાં રાસપંચાધ્યાયીનાં છે.

સ્વ. હ. ગો. કાંડાવાળાની છપાવેલી વાચનમાં ૪૯૭ પદ છે. ગુ. વિ. સ.ની નં. ૧૩૯૨ ની હાથપ્રતમાં ૪૮૫ પદ છે, જ્યારે નં. ૧૫૭ની પ્રતમાં ૪૪૧ પદ છે. આ છેલ્લી પ્રતમાં પણ નરસિંહ વગેરેનાં પદ છે.

છપાઈ પણ ચૂક્યાં છે. “સીતાહનુમાનસંવાદ” હોવાનું સંભળાયું છે, પણ હજી મળ્યું નથી.

ઉપર ગણાવેલાંમાંનાં દુર્વાસાઆખ્યાન મૃગીઆખ્યાન અઘાપિં અપ્રસિદ્ધ છે. દુર્વાસાઆખ્યાનની એક હાથપ્રત ગુ. વિદ્યાસલાના સંગ્રહમાં છે અને એમાં માત્ર ત્રણ કડવાં સુધીનો ભાગ છે. એનાં છપાયેલાં કાવ્યોમાં પણ રામચાલચરિત અપૂર્ણ જ છપાયું છે. રામવિવાહ કે સીતાવિવાહ પણ હજી અપ્રસિદ્ધ છે આ ઉપરાંત દ્રૌપદીવસ્ત્રહરણ પ્રા. કા. સુધાના ૩ ના ભાગમાં થોડું છપાયું છે તે પણ એનું છે, પરંતુ ‘ખીજું’ નળાખ્યાન ‘ધ્રુવાખ્યાન’ એનાં પુરવાર કરવાં મુશ્કેલ છે, જેમાંનું ‘ધ્રુવાખ્યાન’ કદાચ અર્વાચીન જ હોય.

ઉપર ભાલણની જે ઉત્તમ કૃતિઓ કહી તેમાં પણ પહેલું નળાખ્યાન અને કાદંબરી સર્વોત્કૃષ્ટ કૃતિઓ છે; એની પાસે ખીજી સર્વ કૃતિઓ જાંખી પડી જાય છે. બેશક, એ અનુવાદો છે, છતાં એણે પોતા તરફથી એ અનુવાદને માત્ર અનુવાદ ન થવા દેતાં કાવ્યોને ઉત્કૃષ્ટ ગુણોથી યુક્ત કાવ્ય કરી બતાવ્યાં છે.

કાદંબરીમાં એણે ચોપાઈ અને ચોપાઈ દાવટી (સવૈયા અને હરિગીતની ચાલ)નો પ્રયોગ મુખ્યત્વે કર્યો છે, વચ્ચે દોહાનું ૧૦ મું કડવું છે, જેમાં એકે વિવિધતા પણ આવે છે, જે નીચે પ્રસંગે આપવામાં આવશે. કાદંબરી મૂળ જેઓએ વાંચી હશે તે નીચેના અવતરણ ઉપરથી અનુવાદની શક્તિનો ક્યાસ કાઢી શકશે. ચાંડાલ કન્યકા વૈશંપાયન પોપટને લઈ શ્વદ્રક રાખના દરબારમાં આવે છે. પ્રતીહારી રાજા પાસે એનું નિવેદન કરે છે; સાથોસાથ કવિ રાજાનું સ્વરૂપ પણ વર્ણવે છે :

(સવૈયાની ચોપાઈ દાવટી)

“દક્ષિણી કાએક આવી છિ, પ્રભુ, દારિ ચાંડાલી: ૨૬
હ્રદ્લોકિ આરોહણ કરતાં કૃપિત રાક હુંદાર.

રાજલક્ષ્મી નલ્લે ત્રિશંકુ રાયની પડી છિ મહી મુઝારિ. ૨૭
કર માંહિ છિ શુદ્ધ્યત પંજર; દન્યા કોમલ દેહ.

કાંઈ વીનતી કરવા વાંછિ પ્રભુજી પરનિ નેહ. ૨૮

સકલ વિશ્વના રત્ન તણું એક ઉદ્ધી ચમ ભાજન.

આશ્ચર્યરૂપ વિહંગ દીસિ છિ કલાપાત્ર અતિ ધન. ૨૯

અખિલ ભુવનનું રત્ન જ તમનિ નાણી તે શુક લ્યાવી;

મુખ ભેવા ઈછિ, માહરાજ, દર થકી અતિ આવી." ૩૦

x

x

x

"ગાત ગીઠ મહીપતિ દીઠ નરપતિ સહસ્રે મ્યલિહ,
નણે મેરુ મહીધર સકલ મ્યલી રહુ છિ ભલિહ ૩૪

કનકશૃંગલાઠ દટ બાંધી મણિદંડિકા મ્યારિ.

પ્રવેત દૂકલ તણો ચંદ્રક ગજમુક્તાફલ હાર ૩૫

નણે ગગનનદીનાં ફેનપટલ તે હેઠલિ સિહાસન;

સ્ફટિક પાદુકા વામ પદ ધરી રા બિહુ શુભતન. ૩૬

ઈંદ્રનીલમાણ અવનીની દ્યુતિ પદનખ દીસિ શામ;

નણે રિપુનિશ્વાસ કરીનિ મલિન પ્રમા પ્રભામ. ૩૭

આસન પદ્મરાગનિ દિરણે રક્તકરિ અતિ રાનિ.

નણે હરિ મધુ કેટલા મારી રુધિર અરુણ હર બ્રાન્નિ. ૩૮

અમૃતકેન ધવલ ગોરોચન ચિત્રિત વિહંગ વસન,

હેમદંડ ચંમર સંયોગિ નણે નૃતિ પવન. ૩૯

મુક્તામાલાઠ મુખ શોભે નણે હડગણુ ઇંદુ,

કપમા નણે કલંકલ્લા ઇમ કુંકુમતિલક સુખિંદુ. ૪૦

ઈંદ્રનીલ કેયૂર કરિ નણે ચંદન હુબ્ધ ભુજંગ,

ચપળ રાજલક્ષ્મીનિ બંધન નિગડકટક શૂં અંગ. ૪૧

કમલ નયન નિ કાને કુંડલ, મસ્તકિ માલતી માલ;

બંદીજન બહુ શુભ સ્તવિષ; ઇમ બિહુ છિ ભૂપાલ. ૪૨"૧

વૈશંપાયન રાજને પોતાની હકીકત જણાવતાં વિંધ્યાટવીનું
વર્ણન હરિગીત ચાલની ચોપાઠ દાવડીમાં કરે છે, તેમાં થોડખંધ
વનસ્પતિ બાલણે વર્ણવી છે :

"કૌતુક હુધ, વ સાંભણુ જ યર્ષઅનિ સાવધાન.

એક સુંદર દેશ છિ વિંધ્યાટવી અભિધાન. ૧૫

પૂર્વ પશ્ચિમ સાગર; વહી મધ્ય દેશ અલંકાર;
 નળીધ મહીનિ મેખલા દટિ તટિ છિ સણગાર; ૧૬
 વનમળ મદિષે સિક્તા તરુ નિહાં; સદા પ્રકટ વસંત;
 રક્તપલ્લવ શોભતા, અલિયૂથ પ્રેમ વસંત. ૧૭
 કીર કરકી નાંખિયાં દાડિમી-ફલ મહિમાંહિ;
 મુંનફલના પ્રકર નાણે પગ્યા છિ અતિ ત્યાંહ; ૧૮
 થપલ દપિ કીડા કરિ નિ ફરિ કોટિ ફરંગ;
 પંચીધ ચિહાં સાયરા પાયર્થા પત્ર લવંગ. ૧૯
 શાલ, તાલ, તમાલ, ટુંડી, મિડ, માલ, પ્રિયાલ;
 જિરિમાલા દીસિ ભલા રે પ્રૂઠ તેહ રસાલ; ૨૦
 અશોક, આંખા, અગધિયા, અખોડ, અગર, અંછર,
 ફણુલ, ફેફલ, ફાલસાં, ફકોલ, ફુલ, ફરીર. ૨૧
 ફેસર, ફરણી, કેતકી, ફરવક, કુંદ, ફૂલાર.
 બકુલ વરસોલી, વહી મુચકંદ, મદન, મંદાર, ૨૨
 રાવનિ, શીશવિ, સરલ, સાદડ, સાલડિયા નિ સાગ,
 જલાશ, પાડલ, પીપલા, પરપનસ નિ પુત્રાગ ૨૩
 x x x x

પત્ર મેચક શ્વેત સુમનસ વહ્ની વૃક્ષ વિકાસ,
 નળીધ હડગણુ હદિ થ્યા અન્ય શું આકારા. ૨૭
 મુક્તાફલ નિ દંત લોભિ હસ્તી હણિધ નિષાદ,
 નળીધ શું ચમપુરી ઊ, પ્રાણી પામિ વિષાદ. ૨૮"૧

વૈશંપાયન પોપટને જાગાલિ ઋષિનો પુત્ર હારીત બચાવે છે તે
 પૂર્વે પોપટે હારીતનું વર્ણન ચોપાઇમાં આપ્યું છે; જેવું કે—

“પ્રત્યક્ષ નાણે સન્તકુમાર, નાણે પાવકનુ અવતાર,
 તમ કનક શરણુ તનુરંગ; તપનિ તેજિ વિરાજિત અંગ. ૧૩
 દક્ષિણ શ્રવણુ રક્ષિક મહિમાલ, સરમત્રિપુંડ ત્રિરેખા શાલિ;
 રક્ષાટિક મહિનૂં સુધટિત દ્યૂં વામિ કરિ કમંડલુ ધર્યું; ૧૪
 કૃષ્ણાજિન ઓઢ્યું; હરિ દંડ; તેજિ અતિ શાસિ બ્રહ્માંડ;
 હરિ હપવીત, પાણિ હપહાર, ગોમય, માટી, તિલ, કુશ સાર; ૧૫

ક્રામલ 'વનકલ પિહિયૂ અંજિ, મુગનાં બાલક ચાલક સંજિ;
વાટિ કરતુ હાવિયાર ચાલી આબ્યુ તેણિ દારિ.' ૧ ૧૬

દોહાનો જે બંધ સ્વીકારવામાં આવ્યો છે તેમાં ભાલણે એક વિવિધતા અપનાવી છે : વિષમ પદને છેડે 'સુણિ સુંદરી' અને સમ-પદને છેડે "ગિહિલી કુણિ કરી?" આપવામાં આવ્યાં છે, જેનો નાકરે વિરાટપર્વમાં યુધિષ્ઠિર-દ્રૌપદીના પ્રસંગે પાછો ઉપયોગ કર્યાનું પ્રાપ્ત થાય છે.^૨ ભાલણ નીચે પ્રમાણે આપે છે :

“કન્નમે ! બિતાવલી ! સુણિ સુંદરી,
કલહૂં આપ સંભાલિ, ગિહિલી કુણિ કરી ? ૧
કચલટ મુળ પરિ લટકતી, સુણી સુંદરી,
કરિ કરી પાછી વાસિ, ગિહિલી કુણિ કરી ? ૨
અરે અંદ્રલેખા ચકિત ચઈ, સુણિ સુંદરી,
કાં પડિ આખડી આજ ? ગિહિલી કુણિ કરી ? ૩
કપહાર કુસુમ કરિયા ગિયાં, સુણિ સુંદરી,
દ્યન કરવા કાજિ ! ગિહિલી કુણિ કરી ! ૪”

પણ ભાલણ આ પદ્ધતિનો પુરસ્કર્તા નથી એ ખાસ લક્ષ્યમાં લેવા જેવી વસ્તુ છે. સં ૧૩૭૧ આસપાસ રચાયેલા “સમરાસુ”માં અદલોઅદલ આ જ પદ્ધતિ મળે છે :

“વજ્રણ્યવીચેત્રપ્રવાડિ માલહંતડે પૂનિય દરિસણ પાય.
તલહરીય ગઢમાહિ (સુણિ સુંદરે પૂનિય દરિસણ પાય).
ભિજિલ બપરિચાલિયા એ માલહંતડે પૂનિય દરિસણ પાય
ચકિવિહ સંઘહ માહિ સુણિ સુંદરે પૂનિય દરિસણ પાય” ૪

૧૨ કડીની આ નવમી “ભાસા,” છે. “પૂનિય દરિસણ પાય” એ પદ આમાં વધારાનું છે. એ કદાચ ગાવાના ઢાળમાં કાંઈ ફેર હોવાનું બતાવતું હશે. ભાલણે “રામબાલલીલા”માં જે ૧ છું પદ

૧. એજન, હડવું ૬૬

૨. વિરાટ પર્વ, હડવું ૪૪

૩. ગુ. વિ. સ. હ. લિ. પુ. સં. નં. ૧૫૯, હડવું ૧૦મું

૪. પ્રા. ગુ. કા. પૃ. ૩૪-૩૫

કાખ્યું છે તેનો અંધ ચોપાઈનો છે, પણ પ્રકૃતિ હિપર જેવી છે; જેમકે-

“અથા મંગલ તેજ પ્રકાશ, એ રૂપ કુલ કળે;
અવનિ કારણ અવિનાશ, મહારૂપ કુલ કળે.
કિરીર સુકુટ ચિર સાર, એ રૂપ કુલ કળે;
શોભે વિનકરનો અંકાર, મહારૂપ કુલ કળે.”૨

ગ્રૌંઢ આખ્યાનકાર ભાલણે આમ આખ્યાનપદ્ધતિનો વિસ્તાર કર્યો છે કડવાના આરંભમાં સાદી ત્રિપદી દોઢ, કે ચાલુ ચોપાઈ દાવટીની કડી ઢાળ પહેલાં મોટા ભાગે આપી છે. પણ કાદંબરીમાં કડવાને અંતે તો ઊથલો કે વલણ દેખાતાં નથી, એ ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવી વસ્તુ છે. એ જ પદ્ધતિ એનાં ખીળાં કાવ્યો પહેલું-નળાખ્યાન સપ્તશતી જલધરઆખ્યાન, દુર્વાસાઆખ્યાન વગેરેમાં જોવામાં આવે છે.

આપણે ભાલણમાં છૂટાં પદો અને કડવાઅંધ સાથેસાથ મેળવી શકિયે છિયે, તેમ એ જાને પદ્ધતિ સ્વતંત્ર રીતે પ્રયોજન હોય તેવી પણ કૃતિઓ મેળવિયે છિયે. દશમસ્કંધ મિશ્રતાનો નમૂનો છે, તો “રામબાલલીલા” “રામાયણ” “દ્રૌપદીવસ્ત્રહરણ” એ ત્રણે કાવ્યો છૂટાં પદ જ આપે છે; ત્યારે હિપર જણાવેલાં નળાખ્યાનાદિમાં માત્ર કડવાં જ મળે છે

છૂટાં પદ રચવાનો પ્રચાર તદ્દન નવો નથી, અસાધ્યત જેટલો જૂનો છે. એણે સં. ૧૪૨૭માં ત્રણ પદ આપ્યાં છે, એ આપણે જોયું છે. એ પૂર્વે “સમરાસુ,” “કણ્ણીરાસુ”માં પદો મળે છે, તો “ભરતેશ્વરબાહુબલિરાસ” (૨-સં. ૧૨૪૧) “રવંતગિરિરાસુ” જેવામાં નાનાં કડવાં પણ મળે છે જ. પણ નરસિંહ મહેતાએ પ્રથમ થોડાં પદસાહિત્ય રચી આપ્યું; એની પાછળ ભાલણે પણ આપણને થોડાં અંધ પદસાહિત્ય રચી આપ્યું છે.

“રામાયણ”નાં જે ચાર કડવાં કે પદ મળે છે તે ચોપાઈમાં છે. ચારે પદને છેડે “ભાલણના સ્વામી” એવી છાપ છે, જે પદ-

પદ્ધતિની જ છે. “દ્રૌપદીવસ્ત્રહરણ”માં પાંચ પદ અત્યારે મળે છે, જેમાં પહેલા પદમાં ચોપાઈ અને ચોપાઈ દાવટીની કડીઓ મળી ગઈ છે; ૨-૩-૪ બે દોહાખંધનાં પદ છે, જેને અંતે “કર જોડીને ભાલણ કહે” એવી છાપ છે; પાંચમું પદ ચોપાઈ દાવટીનું છે, જેની ૧ લી કડી માત્ર ‘સુણિ સુંદરી’ની પદ્ધતિની ચોપાઈના ચરણની છે. આ પદને અંતે “કર જોડી ભાલણ વહે”ની છાપ છે.

“રામખાલલીલા”નાં પદોમાં જે વૈવિધ્ય દેખાય છે તે ધ્યાન ખેંચે છે : ૧ લા પદનો પરિચય ઉપર આપ્યો છે. ૨ જ પદમાં ચોપાઈ બંધ છે. ૩ જ પદમાં ટેકનો બંધ ન

“રાજ દોને વધાઈ, પ્રભુ પ્રગટયા છે ધરમાંઈ ટેકો
તતક્ષણ ત્રંબાળું વાગ્યાં ઘડિયાળ;
ચરણ ચોંચે ચતુરા કર મોતીની યાજ રાજ દાં
ધીનકિત ધીનકિત મૃદંગ બાજે, ગુણિકા કરતી ગાન;
કનકપાત્રમાં ઘૃત ભરીને, આપ્યાં ભૂમિદાન. રાજ દો”^૧

આમાં ત્રણ લીટી પછીની કડીઓ સૂચનાની ચાલની ચોપાઈ-દાવટીમાં છે. આ પછીનાં પદોમાં કેટલુંક વૈવિધ્ય છે, જે હજી એ પહેલાંની કવિતામાં જોવામાં નથી આવ્યું. નીચે દશમસ્કંધનાં પદોનો પરિચય આપતાં એમાંના બેક ઉપયોગી ઢાળ ઉપયોગમાં આવશે.

દશમસ્કંધમાં એનાં નાનાં મોટાં ૪૨૫ થી વધુ પદ છે, આમાં કેટલાંક પદ ચોખ્ખાં કડવાં જ છે. જુઓ નમૂના તરીકે ૨ જુ' સામેરી રાગનું પદ :

“વસુધા માથે ભાર, અતિશે થયો નિર્ધાર;
રહ્યું ન જાયે આપ, તન માંહે પામી તાપ.
તાપ પામી તેજસ્વી ભૂપ, અ તશે સુંદર રૂપ.

ઢાળ

મહા તેજસ્વી રૂપ તેજ તે જે વહુ'વ્યું જાયે નહિ:
દેવક ચાદવ તણે મંદિર, દેવકી કન્યા સહિ.”^૨

સખ્યું છે તેનો બંધ ચોપાઈનો છે, પણ પ્રદતિ હિપર જેવી છે; જેમકે—

‘‘યયા મંગલ તેજ પ્રકાશ, એ રૂપ કુલ ઃજે;

અવનિ કારણ અવિનાશ, મહારૂપ કુલ કજે.

કિરીર સુકટ ચિર સાર, એ રૂપ કુલ કજે;

શોભે વિનકરનો ઝળકાર, મહારૂપ કુલ કજે.’’૨

પ્રૌઢ આખ્યાનકાર ભાલણે આમ આખ્યાનપદ્ધતિનો વિસ્તાર કર્યો છે કડવાના આરંભમાં સાદી ત્રિપદી દોઢ, કે ચાલુ ચોપાઈ દાવદીની કડી ઢાળ પહેલાં મોટે ભાગે આપી છે. પણ કાદંબરીમાં કડવાને અંતે તો ઊથલો કે વલણ દેખાતાં નથી, એ ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવી વસ્તુ છે. એ જ પ્રદતિ એનાં ખીખાં કાવ્યો પહેલું-નળાખ્યાન સમશતી બલંધરઆખ્યાન, દુર્વાસાઆખ્યાન વગેરેમાં જેવામાં આવે છે.

આપણે ભાલણમાં છૂટાં પદો અને કડવાબંધ સાથેસાથ મેળવી શકીએ છીએ, તેમ એ બંને પ્રદતિ સ્વતંત્ર રીતે પ્રયોજન હોય તેવી પણ કૃતિઓ મેળવિએ છીએ. દશમસ્કંધ મિશ્રતાનો નમૂનો છે, તો ‘‘રામબાલલીલા’’ ‘‘રામાયણ’’ ‘‘દ્રૌપદીવસ્ત્રહરણ’’ એ ત્રણે કાવ્યો છૂટાં પદ જ આપે છે; બ્યારે હિપર જણાવેલાં નળાખ્યાનાદિમાં માત્ર કડવાં જ મળે છે

છૂટાં પદ રચવાનો પ્રચાર તદ્દન નવો નથી, અસાધ્યત જેટલો જૂનો છે. એણે સં. ૧૪૨૭માં ત્રણ પદ આપ્યાં છે, એ આપણે જોયું છે. એ પૂર્વે ‘‘સમરાસાસુ,’’ ‘‘કણ્ણીરાસુ’’માં પદો મળે છે, તો ‘‘ભરતેશ્વરબાહુબલિરાસ’’ (૨-સં. ૧૨૪૧) ‘‘રેવંતગિરિરાસુ’’ જેવામાં નાનાં કડવાં પણ મળે છે જ. પણ નરસિંહ મહેતાએ પ્રથમ થોડાંબંધ પદસાહિત્ય રચી આપ્યું; એની પાછળ ભાલણે પણ આપણને થોડાંબંધ પદસાહિત્ય રચી આપ્યું છે.

‘‘રામાયણ’’નાં જે ચાર કડવાં કે પદ મળે છે તે ચોપાઈમાં છે. ચારે પદને છેડે ‘‘ભાલણના સ્વામી’’ એવી છાપ છે, જે પદ-

પદ્ધતિની જ છે. “દ્રૌપદીવસ્ત્રહરણ”માં પ્રાંચ પદ અત્યારે મળે છે, જેમાં પહેલા પદમાં ચોપાઈ અને ચોપાઈ દાવટીની કડીઓ મળી ગઈ છે; ૨-૩-૪ બે દોહાખંધનાં પદ છે, જેને અંતે “કર જોડીને બાલણ કહે” એવી છાપ છે; પાંચમું પદ ચોપાઈ દાવટીનું છે, જેની ૧ લી કડી માત્ર ‘સુણિ સુંદરી’ની પદ્ધતિની ચોપાઈના ચરણની છે. આ પદને અંતે “કર જોડી બાલણ વહે”ની છાપ છે.

“રામબાલલીલા”નાં પદોમાં જે વૈવિધ્ય દેખાય છે તે ધ્યાન ખેંચે છે : ૧ લા પદનો પરિચય ઉપર આપ્યો છે. ૨ જ પદમાં ચોપાઈ બંધ છે. ૩ જ પદમાં ટેકનો બંધ ન

“રાજ દોને વધાઈ, પ્રભુ પ્રગટયા છે ધરમાં” ટેકો
તતક્ષણ ત્રંબાળું વાગ્યાં ઘડિયાળ;
ચરણ ચોંપે ચતુરા કર મોતીની યાજ રાજ દો
ધીનકિત ધીનકિત મૃદંગ બાજે, શુણિકા કરતી ગાન;
કનકપાત્રમાં ધૃત ભરીને, આપ્યાં ભૂમિદાન. રાજ દો”૨

આમાં ત્રણ લીટી પછીની કડીઓ સૂચનાની ચાલની ચોપાઈ-દાવટીમાં છે. આ પછીનાં પદોમાં કેટલુંક વૈવિધ્ય છે, જે હજી એ પહેલાંની કવિતામાં જોવામાં નથી આવ્યું. નીચે દશમસ્કંધનાં પદોનો પરિચય આપતાં એમાંના બેક ઉપયોગી ઢાળ ઉપયોગમાં આવશે.

દશમસ્કંધમાં એનાં નાનાં મોટાં ૪૨૫ થી વધુ પદ છે, આમાં કેટલાંક પદ ચોખ્ખાં કડવાં જ છે. જુઓ નમૂના તરીકે ૨ જ સામેરી રાગનું પદ :

“વસુધા માથે ભાર, અતિશે થયો નિર્ધાર;
રણું ન જાયે આપ, તન માંહે પામી તાપ.
તાપ પામી તેજસ્વી ભૂપ, અ તશે સુંદર રૂપ.

ઢાળ

મહા તેજસ્વી રૂપ તેજ તે જે વણુંબું જાયે નહિ:
દેવક ચાદવ તણે મંદિર, દેવકી કન્યા સહિ.”૨

આવાં નાનાં મોટાં ફેટલાંયે કડવાં પદનાં સ્વરૂપમાં આવે છે. ઢાળની કડી ન હોય, છતાં એના બંધથી કડવાં ગણી શકાય તેવાં પદ મળે છે; જેમકે ૪ થું પદ, રાગ ગોડીનું :

“વેર આવ્યા વસુદેવ, મન આનંદ ધણો;
પ્રથમે દેવકી તન, કીર્તિમાન જણ્યો.”^૧

આવાં ઉપરાંત એકલી ચોપાઈનાં પણ આવે છે. આ બધાંમાં ‘ભાલણુ પ્રભુ’ છાપ આપવામાં આવેલી જ હોય છે. આ સૌમાંથી ચોખ્ખાં પદ તરી આવે છે. દાખલા તરીકે જુઓ ૩૬ માં પદનું ‘હાલરું.’ એનો બંધ ‘દોહા’નો છે. ભાલણુ, એમ દેખાય છે કે ચાલુ કથામાં ન્યાં નવા પ્રસંગ યોજવા વિચાર કર્યો છે તેનો અમલ પદોમાં કર્યો છે :

પદ ૩૬ રાગ પરજિયે।

“અલોલો હાલરું રે, પોઠો પોઠો સુંદરશ્યામ;
તે કરી મને વિસાર્યા, સંસાર તણાં સર્વ કામ. અલોલો હાલરું રે.
ગર્ગાચાર્યે જે દહ્યું તે, સંભારો વચન રે;
પ્રાજવરને પાંદડે, પોઠ્યો તમારો તન રે. અલોલો
ચરણ અંગુષ્ઠ કર ધરી, મુખમાંહે તે રાખ્યો રે;
માર્કડેયને જે દેખાડ્યું, તે મુજને દેખાડો રે. અલોલો”

+ + +

ગુણ તારા કહું શું હું, શેષથી કલા નવ જાય રે;
ભાલણુપ્રભુ ભલે અવતર્યા, તે પ્રેમે પ્રીતે ગાય રે. અલોલો.”^૨

ભાલણુ ૪૫ મું પદ ‘રાગ નટનારાયણ’નું આપ્યું છે, એ નવીન વસ્તુ જણાય છે :

“જસોદા માત, સાંજળો વાત, કરે ઉપધાત, સુંદરવર ધરમાંહે રે,
કચહો કચગ દીલે.

ચંચળ કાય, કોણ ઉપાય, માખણ ખાય, દોણી ફેડી દૂધની. ક્યહોં”
દશમસ્કંધનું પૃ ૩ મું-પૃ ૪ મું અને પૃ ૫ મું, એ પદો ત્રણે “ધન્યા-
શ્રી”નાં છે; એ ત્રણે પદોમાં આપણને બહુ પસંદ પડી ગયેલી
“ગરબી”નો લાગ છે :

“વાહ જ્યો મંદિર સહુકો આપણે રે,

સોડ સલાહ ફેકટ લેતાં આજ હો;

ચોલ’લા દાદાડી એના લાવતાં રે,

સાંસળીને મુજને યાત્રી લાજ હો.”

એક વસ્તુ અહીં પ્રસંગપ્રાપ્ત બતાવવાનું દિલ થાય છે. અને
તે એ છે કે દયારામના સમયમાં આપણને “ગરબી” સાહિત્યનું
અત્યંત બાહુલ્ય મળે છે. અત્યાર સુધી એમ મનાતું આવ્યું છે કે
એ પૂર્વે ગરબીઓ ન હતી. આ વસ્તુ સંશોધનથી આજે ખોટી
ઠરી છે. ખુદ નરસિંહ મહેતાનાં એવાં અનેક પદ છે કે જે “ગર-
બી”ઓ છે. હું “ગરબી-ગરબા”નો અર્થ એ સમજું છું કે પદો-
દેશીઓ “દાદરા” તાલમાં ગાઈ શકાય. “ત્રિતાલ”નાં જેટલાં પદ છે-
તે બધાં જ “દાદરા”માં ગાઈ શકાય છે, નરસિંહ મહેતાની ‘રાસ-
સહસ્રપદી’માં એવાં જેટલાંયે પદ મળે છે કે જે ચોખ્ખી ગરબીઓ
છે. જુઓ નીચેનું પદ :

“વાહલા મારા ! વૃન્દાવન રે ચોક્ય કે વિહિલા પધારજે રે લોલ વાં
ગોકુલ ગામ તણી પ્રજનારય કેવેગિ બોલાવજે રે લોલ. વાં
અહને રાસ રમ્યાના કોડ કે નાથસંગિ બેવડી રે લોલ. વાં
લેવા મુખડાના મકરન્દ કે મ્યલી તેવતેવડી રે લોલ. વાં
રૂડો જંસીવરનો ચોક કે કુંજશોભા ધણી રે લોલ. વાં
રૂડું જમુનાજીનું તીર કે તટિ રતિયામણી રે લોલ. વાં
મ્યલિઓ પ્રજવનિતાનો સાય કે તાલી દિઈ હાયશ્યૂં રે લોલ, વાં
માન્યની મનમય લીડે બાય કે કોમલ હાયશ્યૂં રે લોલ. વાં
ફરતાં ગાન કરે પ્રજનાર કે વયમાં વાલમો રે લોલ. વાં

રૂરી શરદ પૂન્યમની રાત્રી કે સુંદર સોહામણી રે લોલ વાં
 ભેષા મ્યલિય ઝોદે લોક કે ઇન્દ્ર ગિહાં આગિઓ રે લોલ. વાં
 રૂડાં પારિભતિતાં ભુષિ કે પ્રભુર્નિ લલાવિઓ રે લોલ. વાં
 બ્રહ્મા-રુદ્ર ધરિ એનું ધ્યાન કે પાર પામે નહીં રે લોલ. વાં
 નાચે નરસૈઓ સુખ ભેષ કે લીલા નાચની રે લોલ. વાં ૧

આ ઉપરાંત સાદી સવૈયા ચાલની ચોપાઇ દાવટીમાં સંખ્યાબંધ
 પદો છે, જે અધાં હોંચ-હમચીમાં ગાઈ શકાય છે ભાલણના દશમ-
 સ્કંધમાં પણ આવાં અનેક પદ છે

ભાલણને વૈવિધ્ય આપવાનો શોખ છે, એ આપણે જોયું. આ
 વૈવિધ્ય જાળવવા એણે જોગેલા ઘણા બંધ આપ્યા છે આમાંનો
 એક વિશેષ ત્રિપદી બંધ એણે પ્રયોજ્યો છે, તે જોવા જેવો છે.
 પ્રસંગઉપરાસ (સં. ૧૪૧૦). વિદ્યાવિલાસપદાડો (સં. ૧૪૮૭),
 સમરારાસ (સં. ૧૩૭૧) અને 'ભરતેશ્વર બાહુબલિરાસ' (સં. ૧૨૪૧)
 માં એ જાતની ત્રિપદી મળે છે. આ ત્રિપદીનો ભાલણે એના
 પહેલા નળાખ્યાનમાં ઉપયોગ કર્યો છે; જેવો કે—

દેશી કે કવણીની

“અપૂર્વ દર્શન સુખ થયું, કામિની રે. જઈને કર્યા પ્રજ્ઞામ.
 અંતરશું એમ ચિંતવે રે, ‘એ આવ્યો શુભ કામ.’ (ટક.)
 મુનિજન જહારે દીઠી નારી—સુંદર વપુ નિ દુઃખ ભારી,
 અર્ધ વસ્ત્ર તે પહેરણે અં
 સુંદર નખમુખ, સુલલિત વાળી, જાણી એ ભૂલી મૃગનયણી !
 ચંચલ નયણે તે જળે ભરે. અં” ૨

આટલાં ઉદાહરણોથી ભાલણને વિશદ રીતે આપવાનો પ્રયત્ન
 કરવામાં આવ્યો છે, એનો એક જ મુદ્દો છે અને તે એ કે પદબદ્ધ
 અને કડવાબદ્ધ કાવ્યોનો એ હિમાયતી છે. એનાં જેમ સ્વતંત્ર પદ
 મળે છે (અને હજી ઘણાંએ અપ્રસિદ્ધ છે—હાથપ્રતોમાં અત્રત્ર મળે

૧. રાસસહસ્રપદી (કે. કા. શાસ્ત્રી), પૃ. ૨૮

૨. એ નળાખ્યાન, પૃ. ૩૬

છે-જેમાં કેટલાંયે સુંદર અરખા-ગરખી રૂપે છે, તેમ સ્વતંત્ર કડવા-ખદ્ધ કાવ્યો મળે છે. એનાં કડવાખદ્ધ કાવ્ય “આખ્યાનો” છે, આથી એમ માનવામાં આવે છે કે આખ્યાનોનો એ ઉત્પાદક છે; પણ આખ્યાનોનાં ખીજ ભરતેશ્વરખાહુઅલિરાસ (ર. સં. ૧૨૪૧), રેવંતગિરિરાસુ વગેરે ૧૩મી સદીના કાવ્યોમાં છે, તે માત્ર પદોનાં મૂળ સમરારાસુ (ર. સં. ૧૩૭૧) જેટલાં જૂનાં મળે છે. “ભરતેશ્વરખાહુઅલિરાસ” (ર-સં. ૧૨૪૧)માં ‘સરસ્વતીધઉલ’ એ ગેય પદપ્રકાર જ છે. પદોનો વિસ્તાર નરસિંહમાં અને કડવાનો વિસ્તાર પછી ભાલણમાં મળે છે. આખ્યાનોના અંગમાં પદો કડવાં અને જુદા જુદા અંગોનું સ્થાન નથી, એવું કહી શકાય એમ નથી. આખ્યાનોનો સમય આપણે વિક્રમની ૧૬મી સદીના અરંભથી માનિયે તો એ રીતે કે પુરાણો-માંથી (મહાભારત-રામાયણ-હરિવંશ મળી) વસ્તુ લઈને કાવ્યો જનેતર કવિઓમાં નરસિંહ-વીરસિંહ-કર્મણ-દેશવદાસ-ભીમ-ભાલણ વગેરેએ લખ્યાં છે. એ બધાંનાં, વિષય તરીકે આખ્યાનો છે. પાછળથી માત્ર ચોપાઈ-પૂર્વછાયાખદ્ધ થોડો અને કડવાખદ્ધ ખૂબ વેગ પામે છે. હું નરસિંહમાં આખ્યાનપદ્ધતિનાં ખીજ અને ભાલણમાં આખ્યાનપદ્ધતિની પ્રૌઢિ જોઈ શક્યો છું. અને કાવ્યઅંગોનો કોઈપણ અભ્યાસો આ વસ્તુ જ નિહાળી શકશે, એવો મને વિશ્વાસ છે. ઘણાખરા રાગ આ જ યુગમાં દેશીઓમાં જન્મ્યા છે, જેનું વૈવિધ્ય નરસિંહ અને પછી ભાલણમાં તો ખૂબ મળે છે.

ભાલણના વિષયમાં એક ખીજ વસ્તુ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે, તે દશમસ્કંધમાં એણે પોતાની જ છાપનાં વ્રજભાષાનાં પદ છ આખ્યાં છે તે. પદ ૭૭, ૨૫૧, ૨૫૩ થી ૨૫૫ અને ૨૬૫ મું, આ બધાંય પદ સવૈયા ચાલતી ચોપાઈ દાવટીનાં છે. ભાષાનો નમૂનો આ છે; ભગવાન કૃષ્ણને મથુરામાં ગોકુલના બાલલીલાના પ્રસંગ યાદ આવે છે, ભાલણ એ પ્રસંગ રસિક રીતે ખડો કરે છે:

“વ્રજકો સુખ સર્મરત” રગમ.

પનકુટી સો વીસરત નાહીં નાહીં ન ભાવત સુંદર ધામ. વ્ર૦

વધીર માત્ર નવનીતકે કારન. ઉઘલે વાંધે તે વધુ દામ;
 ચિત્તમેં વે જુ ચુમી રહી હે, ચોર ચોર કહત હે નામ, વ્ર૦
 નિશદિન ફિરતો જુ સુરમિકે સંગે, શરપર પરત સ્ત્રીત ઘનં ધામ;
 નિશ ફુની દોહન વંધનકો સુખ, કરી વેઠત નાહીં જો નામ, વ્ર૦
 મોર વિચ્છ ગુંજાફલ લેલે, વેલ્લ વનાવત રુચિર લલામ;

માલનપ્રભુ બિઘાતાકી ગતિ, ચરિત્ર તુમારે સવ વામ, વ્ર૦^{૧૬}

આપણે કેશવદાસ (સં. ૧૫૯૨)ના ‘કૃષ્ણકૃદાકાવ્ય’માં પ્રજ્ઞ-
 ભાષાનાં પદ મેળવીશું. દશમસ્કંધમાં સૂરદાસ અને વિષ્ણુદાસ વગેરે
 પ્રજ્ઞભાષાના કવિઓનાં કેટલાંક પદ છે, તે પાછળથી ઉમેરાયેલાં
 છે, પણ ભાલણુનાં પદ એનાં જ છે; એ રીતે ગુજરાતી કવિની
 પ્રજ્ઞભાષાની રચનામાં ભાલણુ પ્રથમ કહી શકાય.

ભાલણુ જે સમયમાં હતો તે સમયે મધ્યકાલીન ગુજ.ની કળ
 ભૂમિકા પ્રચારમાં હતી. એ ભૂમિકાનાં રૂપ અગાઉ બતાવ્યું તેમ
 માત્ર એના બીજા નળાખ્યાનમાં ક્યાંક કચ ક રહેવા પામ્યાં છે. એની
 કાદંબરીની અને જાલંધર આખ્યાનની ભાષા ૪ થી ભૂમિકાની
 પ્રાપ્ત થાય છે; એટલે હજી ભાલણુના સમયની ભાષા ધરાવતી એનાં
 કાવ્યોની મહત્ત્વની પ્રત મળી નથી. સ્વ. કે. હ. કુવે કાદંબરીની
 ભાષા હાથપ્રતમાં ૪થી મિશ્ર ભૂમિકાની મળે છે તેને સંસ્કર આપી
 હજી શુદ્ધ ભૂમિકાની કરી નાખી છે અને વસ્તુસ્થિતિએ બન્યું છે
 પણ એમ જ કે જે જે કવિઓ વધુ વિખ્યાતિ પામ્યા છે તેનાં
 કાવ્યોની અનેક નકલો થવાને કારણે ભાષા ચૂંથાઈ ગઈ છે; બ્યારે
 એકલી અટૂલી એક જ કૃતિવાળા કવિનાં કાવ્ય અસલ કે નજીકની
 ભાષામાં સચવાઈ રહ્યા છે. એટલાં સદ્ભાગ્ય કે કાદંબરી, ભલે પછી
 એક ભૂમિકા પછીની પણ, જૂની ભાષા સાચવતી રહી જવા પામી;
 કારણમાં તો એની કઠિનતા કે જેને કારણે એ લોકાદર નહિ પામી
 શકી હોય અને તેથી એની વધુ નકલો ન થવા પામી હોય.

કદાચ મહાકવિ તરીકે તો નહિ, પણ શિષ્ટ કવિ તરીકે અને
 ગુજરાતી ભાષામાં એક કરતાં વધુ આખ્યાનો લખી આખ્યાનોના

પિતા તરીકેનું સ્થાન, એ પૂર્વેના અન્ય કોઈ પણ કવિનાં પ્રૌઢ આખ્યાન નથી મળતાં તેથી એ, અત્યારે તો એનું છે.^૧ અને આમ છતાં આવા કવિનાં પ્રામાણિક ચરિત્રસાધનોથી આપણે વંચિત છિયે, એ પણ થોડું આશ્ચર્ય ન ગણી શકાય.

ચરિત્રસામગ્રી :

૧. દાદંબરીની હાથપ્રત ગુ. પિઠાસભાની-સં ૧૬૭૨ની નં. ૧૫૬ની)
૨. દશમસ્કંધ ભાલણના-સ્વ. હ. કાંટાવાળા-સંપાદિત
૩. પ્રા. કા. માળામાં સમસાગ્રીનો ઉપોદ્ધાત-સ્વ. નારાયણભારતીલિખિત
૪. ઉદ્ધવકૃત રામાયણ, સ્વ. હ. ગો. કાંટાવાળા સંપાદિત
૫. પ્રા. કા. ત્રૈમાસિક અને પ્રા. કા. માળા ,,
૬. જૃહ્લકાવ્યદોહન ભાગ ૧-૫-૬
૭. પ્રા. કાવ્યસુધા ૩ જે ભાગ, સ્વ. હ. વિ. રાવળ સંપાદિત
- ૮ ગુ. સા.ના માર્ગસૂચક સ્તંભો-દી. બ. કૃ. મો. ઝવેરીકૃત
- ૯ દાદંબરી પૂર્વભાગ-સ્વ. દી. બ. કે. હ. મુવ. સંપાદિત
- ૧૦ ભાલણ-સ્વ. રામલાલ ચૂ. મોદીકૃત
૧૧. બે નળાખ્યાન, ,, સંપાદિત
૧૨. શ્રી. ફા. ગુ. સભાનાં હ. લિ. પુ. યાદી
૧૩. ગુ. વિ. સ. હ. લિ. સંગ્રહની યાદી
૧૪. Classical Poets of Gujarat by Late G. M. Tripathi
૧૫. Gujarata and its Literature by K. M. Mushi
૧૬. Guj. Lang. & Lit. by Late N. B. Divetia
૧૭. ગુજરાતી સાહિત્ય-ખંડ પમેા. (ગુજ. સા. સંસદ)
૧૮. દાદંબરી-કે. કા. શાસ્ત્રી-સંપાદિત
૧૯. નળાખ્યાન-કે. કા. શાસ્ત્રી-સંપાદિત
૨૦. ગુજરાતી સાહિત્યનું રેખાદર્શન-કે. કા. શાસ્ત્રી

૧. The pioneer of the new tradition. (ગુજો: Guj and its Lit. p. 122)

મીરાંબાઈ

[સં. ૧૫૫૫-૧૬૦૩]

નૃસિંહ મહેતાના સમયથી સ્પષ્ટપણે જે ભક્તિમાર્ગનો વિસ્તાર ગુજ. કૃતિઓમાં મળે છે, તેવો જ વિસ્તાર અત્યારના ગુજરાતની ઉત્તર સરહદ ઉપર આવેલા મારવાડમાં જન્મેલી મીરાંનાં છૂટક પ્રાપ્ત થતાં પદોમાં મળે છે. ગુજરાત સહિત આખા પશ્ચિમ રાજસ્થાનની એક ભાષા મધ્યકાલીન ગુજરાતીની પ્રથમ ભૂમિકા સુધીમાં હોવા વિશે અત્યારે શંકા નથી. ડૉ. ટેર્રિસ્ટોરીએ આપણી સામે એ આખા પ્રદેશમાં એક ભાષા હોવાનું અનેક અંચસ્થ પુરાવાઓથી સિદ્ધ કરી આપ્યું છે;^૧ એટલે જે વખતે હજી ભાષા વધુ પ્રાંતીય રૂપ લેવાના તૈયારીમાં હતી તે જ સંધિના સમયમાં મારવાડમાં થયેલી મીરાંબાઈની વાણીમાં ભાષાનું અદ્ય હોય એ ખાસ આશ્ચર્યનો વિષય નથી. થોડા જ દસકા પૂર્વે થયેલા પદ્મનાભે સં. ૧૫૧૨ માં જલોરમાં^૨ રહી “કાન્હડદેવપ્રબંધ,” નામનું ઐતિહાસિક કાવ્ય આપણને આપ્યું જ છે અને જૈન સાધુઓએ તો એ પછી જે સૈકા સુધી એ પ્રદેશમાં રહી આપણને ગુજરાતી કવિતા આપી છે, એ કોઈ ન જાણવામાં આવેલી હકીકત નથી.^૩

આ સમગ્ર પ્રદેશમાં ભક્તિમાર્ગ પ્રચારમાં હતો કે નહિ એ વિષયમાં શ્રી. મુનશીએ સારો પ્રકાશ પાડ્યો છે, એ અહીં ઉક્ત મતને સારું સમર્થન કરનાર થઈ પડશે. એમણે રામાનંદની ગુજરાતના પ્રદેશમાં અસર હોવાનું આનંદપૂર્વક સ્વીકાર્યું છે :

૧. Indian Antiquary, Notes on the grammar of Western Rajasthanii; year 1914-15-16

૨. કાન્હડદેવપ્રબંધ, પૃ. ૧૧૩

૩ આનંદકાવ્યમહોદધિના આઠ ભાગોમાંનાં એવાં કાવ્ય જાણ્યો.

“Ramananda's influence in Gujarat was widespread in the latter half of the fourteenth, and the fifteenth, century. It taught the learned not to spurn the lowly and the illiterate, but to work with and for them through the medium of their own language”^૧

પૌરાણિક કૃષ્ણભક્તિના ફેલાવાના વિષયમાં આપણને ઘણાં સાધન મળે છે, જે વિચાર શ્રી. મુનશીએ એમના નીચેના વાક્યમાં વ્યક્ત કર્યો છે જ :

“In the beginning of the fourteenth century, we first come across definite, literary landmarks of the Puranic movement in Gujarat.”^૨

એકલાં પુરાણ કાંઈ નહિ કરી ચકેલાં, એ વિષયમાં શ્રી. મુનશીએ જણાવ્યું છે કે :

“In the fourteenth century, the classics and the philosophies receded into the background. Even the Puranas by themselves did not meet the requirements of the people. And the cult of bhakti became the most potent factor in the Puranic movement, stimulating an intensely devotional attitude towards the gods.”^૩

નરસિંહ મહેતાના વિષયમાં લખતાં આ વિશેષપયોગી માહિતી આપી હોવાથી અહીં વિસ્તાર કરવામાં નથી આવતો. અહીં જે સૂચવવાનું છે તે એ જ છે કે ગુજરાત અને મારવાડમાં ઇસવી ૧૪

૧. Guj. and its Lit. પૃ. ૧૧૬

૨. એજન, પૃ. ૧૧૬. આ વિષયમાં વિશેષ માટે જુઓ “નરસિંહ મહેતા,” આપણા આ ગ્રંથના પૃ. ૪૩-૫૭.

૩. એજન, પૃ. ૧૧૫. આ વિચાર સાથે સરખાવો મીરાંબાઈ હંદય :
“ગોવિંદો પ્રાણ અમારો રે, મુને જગ લાગ્યો ખારો રે;
મુને મારો રામજી ભાવે રે, બીજું કાંઈ નજરે નાવે રે.”

મી સદીમાં જ કૃષ્ણભક્તિ વ્યાપક હતી જ અને એનાં જ સુપરિણામ આપણે ૧૫મી અને ૧૬ મી સદીના ગુજરાતી નરસિંહ જનાર્દન વીરસિંહ ભીમ ભાલણ મીરાં કેશવદાસ વગેરે વૈષ્ણવ કવિઓની કૃતિઓમાં નિહાળીએ છીએ.

મીરાંના જીવનચરિતને જોઈએ તે પૂર્વે એના નામના વિષયમાં જે એક વિસંવાદ છે તેના સંબંધમાં કાંઈ નિર્ણય થઈ શકે એમ હોય તો કરીએ. “મીરાં” એ નામ જન્મનું છે કે કાંઈ વિશિષ્ટ ગુણને કારણે ઉપનામ તરીકે મળેલું છે, એ વિષયમાં ક્વચિત્ મતદ્વિધ્ય છે.

✓ ડૉ પીતાંબરદત્ત બડથવાલે આ વિષયમાં શંકા ઉઠાવી છે.^૧ એમનો કહેવાનો આશય એ છે કે “મીરાં” ઉપનામ છે, એ સાથે એ શબ્દ જ વિદેશી છે, અને કાંઈ વિશિષ્ટ કારણે દેશમાં પ્રચલિત થયો છે. કખીરના ત્રણ દોહરામાં “મીરાં” ધ્વનિરના અર્થમાં પ્રયોજાયેલ છે. “મીર” શબ્દ સંસ્કૃત ભાષામાં “સાગર”ના અર્થમાં છે તે ઉપરથી આપણે “મીરાં” શબ્દ આવવાની સંભાવના નથી. અરબી ભાષામાં પણ એ અર્થમાં એ શબ્દ છે. આ બંને ભાષામાં એ શબ્દનો પ્રયોગ બહુ જ વિરલ છે; પણ અરબી^૨ ભાષાના “અમીર” શબ્દના સંકુચિત રૂપ “મીર”નો પ્રયોગ મળે છે; એ શુદ્ધ વંશના સૈયદોનાં નામોની પૂર્વે લગાડાય છે. એક રચને તો “શાહ મીરાંજી શમ્સુલ ઉદ્દાક” એવો પ્રયોગ જોવામાં આવ્યો છે. “મીર”નું ✓ ફારસી બહુવચન “મીરાં” થયે આ પ્રયોગ છે : કખીરે “મીરાં” પ્રભુવાચક પ્રયોજ્યો છે, એ સાથે આ વિચાર એકરૂપ બની શકે, તો આપણે ત્યાં “મીરાં” સીધું બહુવચન તરીકે ઉપયોગમાં આવ્યું છે અને પછી ‘મીરાંબાઈ’ ની વ્યક્તિગત વિશેષતાના ઘોતક શબ્દ તરીકે પ્રયુક્ત થયું સંભવે છે. છેલ્લે ઉક્ત ડોક્ટર લખે છે :

૧. “સરસ્વતી” માસિક, ૧૯૩૬; પૃ. ૨૧૧-૧૩

૨. ડોક્ટર સાહેબે “ફારસી” ભાષાના શબ્દ તરીકેનો હલ્લેખ કર્યો છે, જે વાળખી નથી. એથી મેં સુધારી “અરબી” ભાષા લખ્યું છે.

“યહ પ્રસિદ્ધ હૈ કિ રૈદાસ^૧ મીરાંબાઈ કે ગુરુ થે । મીરા કે નામ સે મિલનેવાલી “વાની” મેં ત્રીન સ્થલોં પર ઇસ વાત કા ઉલ્લેખ હૈ ।^૨ યહ મી પ્રસિદ્ધ હૈ ‘કિ રૈદાસ^૩ રામાનન્દ કે શિષ્ય ઔર કઝીર કે ગુરુબાઈ થે । નામાજી ને સ્વામી રામાનન્દ કે શિષ્યોં કો પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ કા જિસકો ‘ઉન્હોને ‘દશઘા’ કહા હૈ, આગર (દશઘા કે આગર) વતાયા હૈ, ચઢી મીરા કો મી વિશેષતા હૈ ।”^૪

✓ ડોક્ટર બડથ્વાલનો આશય, આમ મીરાંબાઈને કદાચ ગુરુ તરફથી ઉપનામ મળ્યું હોય, એવો છે, અને કબીરનો અરબી-ફારસી ભાષાનો સ્વાભાવિક સંપર્ક એમને આમાં ઉપયોગમાં આવ્યો છે. આ જ દૃષ્ટિએ જો વિચાર કરવામાં આવે તો દેશભાષામાં એવો શબ્દ કોઈ વ્યુત્પન્ન થઈ શકે કે નહિ એ તપાસવું આવશ્યક નથી?

હું અહીં એવા ત્રણ શબ્દ રજૂ કરું છું : (૧) મિહિર સં. સૂર્ય, (૨) મિત્તિયા^૪ દે. ઝૂંપડી અને (૩) મઝહર^૫ દે. ગામનો મુખી.

દેવવાચક શબ્દો નર-નારી બંનેમાં પ્રયોજાય છે, એ અત્યંત જાણીતી વાત છે. સૂર્યવાચક મિહિર શબ્દ ઉપરથી મિહિરા-મિહરા-મીરાની જેટલી સંભાવના છે તેટલી જ મુખી-વાચક દેશ્ય શબ્દ મઝહર-મઝહર-મીઝર-મીર થઈ નારીજાતિના સર્વસ્વાભાવિક આં પ્રત્યયથી મીરાં વ્યુત્પન્ન થઈ શકે એમ છે. નારી જાતિનાં આંનાં નીચેનાં ઉદાહરણ

૧. આ વસ્તુ પણ પુષ્કળ ચર્ચાસ્પદ છે, એની અસંભવિતતા સ્વ. તનમુખરામભાઈએ આપી છે : જી. કા. દો. ભાગ ૭ મો, મીરાંચરિત્ર પૃ. ૧૯. સામાન્ય શક્તિમાર્ગ પ્રવૃત્ત જ હતો, તેમાં રામાનંદના આગમનથી વૃદ્ધિ થયેલી એટલું જ. નરસિંહ અને મીરાં બંને કૃષ્ણભક્ત છે, એ લક્ષ્યમાં રાખવા જેવું છે

૨. કબીરે ત્રણ સ્થળે આ શબ્દ ઈશ્વરવાચક પ્રયોજ્યો છે. “મીરાં મુઝ સૂં થું કહ્યા,” વગેરે. એજન, પૃ. ૨૧૧

૩. એજન, પૃ. ૨૧૩

૪. દેશીનામમાળા, ૬-૧૩૨

૫. એજન, ૬-૧૩

ઉત્તર ગુજરાતમાં મળે છે જ : રૂપાં દેવાં ધનાં તેજાં સૌભાં લીલાં
વગેરે.^૧ આવી સ્થિતિમાં વચ્ચેના મૂપડીવાચક મિલિયા શબ્દ સિવાય-
ના બંને શબ્દો ઉપરથી મોરં નામ વગર મૂંઝવણે આપણે મેળવી
શકિયે છિયે, જેમાં કોઈ દૂર દૂરની કષ્પના પણ કરવા જવું પડતું
નથી. આમ થવાથી એ ઉપનામ છે કે સાચું નામ એ ઝઘડામાંથી
પણ આપણે ઊગરી જમ્યે છિયે. આમ આપણી સામે અસલ નામ
તરીકે “મીરાંબાઈ” આવી રહે છે.

ગુજરાતી ભાષાની સ્ત્રી કવિઓમાં અસાધારણ અને અપ્રતિમ
સ્થાન ધરાવતી આ મીરાંબાઈનો જન્મ જોધપુરથી પૂર્વ દિશામાં
આશરે ૩૫ ગાઉ ઉપર અજમેરના માર્ગમાં આવેલા, જોધપુર રિયા-
સતના મેડતા પરગણાના કુડકી ગામમાં મેડતાના રોકોડ રાવ દુદાળના
પુત્ર રાવ રત્નસિંહજીને ત્યાં સં. ૧૫૫૫ ના અરસામાં થયો હતો.^૩

મેડતા ગામ પ્રાચીન છે અને એનો જોધપુરના એક સં. ૮૬૪
ના લેખમાં મેઢન્ટક તરીકે ઉલ્લેખ છે. આ મેડતાનો વચ્ચે નાશ

૧. મારી મોટી પુત્રીનું નામ “લલિતા” છે તેને વહાલમાં અમે
“લલાં” કહી બોલાવતા. મારી પ્રપિતામહીનું નામ “જીવાંબાઈ” હતું તે આ
રથળે આપવું ઉપયોગી થઈ પડશે. અને કલાપીની “જહાલી બાબાં” આ
સૂતનું સમર્થન જરૂર આપશે.

૨. પછી તેા નામ ખૂબ વ્યાપક થઈ પડ્યું છે અને એનો ઉપયોગ
ધાર્મિક ભાવનાવાળી સ્ત્રીઓને માટે પણ સામાન્ય થઈ ગયો છે. રવ. જનલાલ
વિ. રાવળના જણાવ્યા પ્રમાણે બીજા એક મીરાંબાઈ સ્ત્રીકવિ થઈ ગઈ છે તે
આજન્મ કુમારિકા રહી હતી અને વાંસવાડા નજીકના એક ગામમાં રહેતી
હતી, જેનાં કાવ્યોનો ચોપડો વાંસવાડાના પ્રણામી પંથના મંદિરમાં છે. વાંસ-
વાડા સરહદ ઉપર આવેલું હોવાથી આ મીરાંની ભાષા પણ મારવાડી મિઠ
ગુજરાતી છે. આનાથી એક નવો કોયડો ઊભો થાય છે; તે એ કે કદ મીરાંએ
ક્યાં પદ બનાવ્યાં છે; જે કે સતત અલ્યાસ એ કોયડામાંથી બચાવી શકે ખરો.

૩. જ. કા. દો. ભાગ ૭ માંની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧૫, અને હોદપુર રાજ્ય
કા ઇતિહાસ, પૃ. ૩૫૬

મધ ગયેલો; એના મીરાંના દાદા રાઠોડ રાવ દુદાણએ સં. ૧૫૧૮માં સદ્કાર કર્યો હતો. આ રાઠોડ કુળ વૈષ્ણવ ધર્મનું હતું, એ મેડતામાં રાવ દુદાણએ સ્થાપેલા શ્રીચતુર્ભુજ વિષ્ણુનાં મંદિરથી સમઝાય છે. આજે પણ એ શ્રીચતુર્ભુજ રાવ દુદાના સર્વ વંશજ મેડતિયા રાઠોડોના ઇષ્ટ દેવ છે.^૧

‘મહિયર મારું મેડતું રે ને સાસરિયું ચિતોડ’^૨ એ મીરાંના એક પદમાં મીરાંના પિયર તરીકે મેડતાનો ઉલ્લેખ છે. અત્યારે પણ મેડતાથી અજમેર સુધીના ૨૦ ગાઉના પ્રદેશને ‘મીરાંબાઈકા પ્રદેશ’ કહેવામાં આવે છે^૩

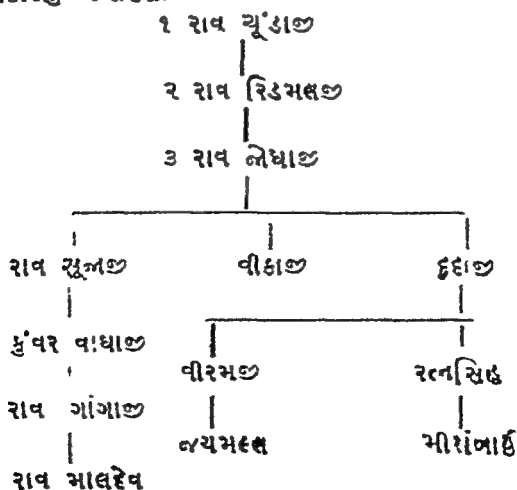
મીરાંબાઈનું પિતૃકુલ મારવાડમાં સુપ્રસિદ્ધ હતું. એના એક પૂર્વજ રાઠોડ રાવ ચૂંડાણએ સં. ૧૪૫૨ માં મારવાડની જૂની

૧. અજનન, પૃ. ૧૫

૨. સ્વ. ભા. નિ. મહેતા : મીરાંબાઈ, પૃ. ૭

૩. જી. કા. દો. ભાગ ૭ માની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧૫—અને સ્વ. ભા. નિ. મહેતા : મીરાંબાઈ પૃ. ૧૬

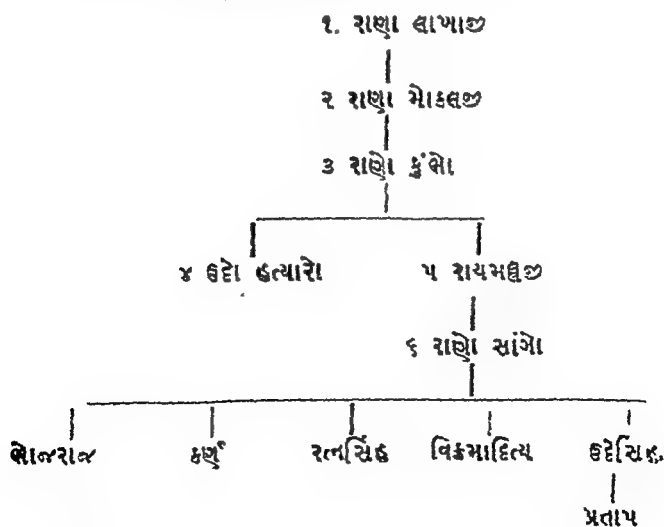
૪. રાઠોડતું વંશવૃક્ષ:

સુઓ જી. કા. દો. ૭ મા ભાગની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧૬.

રાજધાની મંડોર, મુસલમાનોનો પરાજય કરી જીતી લીધી હતી અને ત્યાં રાઠોડોનું નવું રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. આ રાવ ચૂંડાજીની પુત્રી હંસાકુમારી ચિત્તોડના મુખ્યસિદ્ધ રાજાખારાણાને પરણી હતી, જેને મોઝલસિંહ નામે પુત્ર થયો હતો. રાવ ચૂંડાજીના મૃત્યુ બાદ એનો કુંવર કાનાજી અને પછી સતાજી મંડોરની ગાદીએ આવેલા. રાવ ચૂંડાજીનો એક પુત્ર રાવ રિડમલ બહેનને ત્યાં ચિત્તોડમાં રહેતો હતો તેણે બાણેજ રાણા મોઝલ તરફની મદદથી સતાજીને હરાવી મંડોરનું રાજ્ય કબજે કર્યું હતું. રાવ રિડમલ મંડોરમાં હતો તે દરમ્યાન રાણા મોઝલના કોઈ ખવાસે રાણાનું ખૂન કરી ચિત્તોડ કબજે કર્યું હતું, પરંતુ રાવ રિડમલે આવી એને હરાવી ચિત્તોડ કબજે કરી મેવાડની ગાદીએ રાણા મોઝલના સગીર કુમાર રાણા કુંભાને બેસાડ્યો હતો. રાવ રિડમલ રાણા કુંભાને ખોળામાં લઈ સિંહાસન પર બેસતો એ વસ્તુ મેવાડી પટાવતોને ખૂંચતી હતી, એટલે એક રાત્રે

૧. મેવાડના રાણાઓનું વંશવૃક્ષ :

એઓએ સૂતેલા રાવ રિડમલને કાપી નાખ્યો. એનો પુત્ર રાવ જોધો નાસી ગયો. મેવાડી પટાવતોએ એની પૂંઠ પકડી અને છેક મંડોર સુધી પહોંચી એ શહેરને મેવાડની સત્તા નીચે લાવી મૂક્યું. રાવ જોધો હિંમત ન હાર્યો અને એણે મેવાડ સામે ૧૨ વર્ષ પર્યંત યુદ્ધ કર્યું. અંતે સં. ૧૫૧૧માં મારવાડમાંથી મેવાડના શાસનની જડ ઉખેડી કાઢી અને પિતાના ખૂનનો ખદ્દો લેવા એણે આખા મેવાડને પંજવણી શરૂ કરી. રાણા કુંભાએ છેવટે એને મનાવી રાજકુટુંબની એક કુંવરી પરણાવી અને એને પ્રસન્ન રાખવા થોડો પ્રદેશ પણ અર્પણ કર્યો. આ જ રાવ જોધાએ સં. ૧૫૧૫ માં મારવાડની અત્યારની રાજધાની જોધપુર વસાવ્યું.

રાણા કુંભાને સં. ૧૫૨૪માં એના પુત્ર ઉદાએ મારી નાખ્યો. રાણા ઉદાને રાવ જોધાનો ભય હતો કે એ જરૂર પોતાના પિતૃ-હત્યાશ્રી દુષ્ટ કાર્યનો ખદ્દો લેશે. આ ભયે એણે અજમેર અને સંભરનાં પરગણાં આપી રાવ જોધાને શાંત કર્યો. સં. ૧૫૨૮ માં મેવાડી પટાવતોએ પિતૃઘાતક ઉદા-હત્યારાને પદબ્રષ્ટ કરી નાના ભાઈ રાયમલજીને ગાદી આપી. રાવ જોધાજીએ સં. ૧૫૫૧ માં રાણા રાયમલજીના કુમાર સંત્રામસિંહ ઉદે સાંગાને પોતાની બે પ્રપૌત્રીઓ પરણાવી, જેમાંની એક પુત્ર વાધાજીની પુત્રી ધનબાઈ ભોજરાજ કર્ણ અને રત્નસિંહની મા થાય. રાવ જોધાજી લગભગ ૭૨ વર્ષની વયે સં. ૧૫૪૫ માં મૃત્યુ પામ્યો.

રાવ જોધાજીને રાવ સૂળજી વીકાજી અને દ્વદાજી કરી ત્રણ કુંવર હતા. રાવ સૂળજી જોધપુરની ગાદીએ આવ્યા ત્યારે નાના દ્વદાજીને મેડતાની જગીર જિવાઈમાં મળી. આ રાવ દ્વદાજીને વીરમજી અને રત્નસિંહ એમ બે પુત્ર હતા. વીરમજીને રાણા રાયમલે પોતાની પુત્રી આપી, અને એ બાઈમાં વીરમજીથી પુત્ર જન્મ્યો તે સુપ્રસિદ્ધ રાવ જયમલ રાઠોડ.^૧ રાવ વીકાજીને બીકાનેર મળ્યું અને ત્યાં રથપા-

૧. સમગ્ર હકીકત માટે જુઓ જી. કા. દો. ભાગ ૭ માંની પ્રસ્તાવના,

યેણું રાજ્ય અત્યાર સુધી એમના વંશજોના હાથમાં પરંપરાગત ઊતરી આવ્યું છે.

૧ આમ છ સાત પેઢી થયાં રાઠોડો અને ગુહિલોત સિસોદિયાઓ વચ્ચે કૌટુંબિક સંબંધ ચાલ્યો આવતો હતો. એ સંબંધ ઉત્તરોત્તર જળવાઈ રહે એ માટે રાવ દુદાજીના (સં. ૧૫૭૨માં) મૃત્યુ પછી વીરમદેવે પોતાની ભત્રીજી મીર'નું સગપણ રાણા સંઘ્રામ-સિંહ ઉર્ફે સાંગાના પાટવી કુમાર ભોજરાજ સાથે કર્યું.^૨

મીરાંની માતા એના બચપણમાં જ ગુજરી ગયેલી, એને રાવ દુદાજીએ ઉછેરી. મીરાંનું આખું બચપણ પિતરાઈ માઈ ૩ જયમલ્લની સાથે રીત્યું. આ બંને બાળકોમાં કોઈ અચિંત્ય બળે ભક્તિના અંકુર ફૂટ્યા અને બંને પરમ ભક્ત તરીકે ખ્યાત થયાં. રાવ જયમલ્લને હિતહરિવંશીઓ એક ઉચ્ચ કોટિના ભક્ત ગણે છે; અને એમને થયેલા અનેક પરચાઓની કથાઓ અત્યારે પણ ભાવપૂર્વક એ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓમાં વંચાય છે.^૪

મીરાં સુપ્રસિદ્ધ રાણા કુંભાને વરેલી એવી જાતની એક દંતકથા પ્રવર્તમાન છે, પણ ઐતિહાસિક સાતત્ય જોતાં એ વાત અસંભાવ્ય છે. મીરાંનો બાપ રત્નસિંહ ૫ ખનાડિમાં કુંભાના મરણ પછી ૫૯ વર્ષે મરણ પામેલો હતો, એ જોતાં એ દંતકથા સત્ય હરી શકતી નથી.

૫ ૧૬-૧૭; સંવ. ભા. નિ. મહેતાના મીરાંબાઈ અને S. S. Mehta : Mirabaiમાં પ્રાયઃ આ જ હકીકતનો અનુવાદ છે.

૧. “રાઠોડની દીકરી ને સીસોદાનો સાથ” એ વાત મીરાંના એક પદમાં પણ મળે છે જુઓ ૫૮ કા. દો. ભાગ ૭ મો, પૃ. ૭૦૨.

૨. ઉદે રા. ઇતિ, પૃ. ૩૫૮

૩ “જમલ રાઠોડની દીકરી રે” એવું વિધાન દયારામ કવિએ “મીરાં-ચરિત્ર”માં કર્યું છે, પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અને ખુદ મીરાંના શબ્દે એ અસંગત છે. (જુઓ સંવ. ભા. નિ. મહેતા, મીરાંબાઈ, પૃ. ૩.)

૪. નાબાજીએ ભક્તમાળમાં એવું વિસ્તૃત ચરિત્ર આપ્યું છે.

૫. S. S. Mehta : Mirabai, P. 65

“રાણાજી રે, દુદાજીની બાઈ મીરાં બોલિયાં રે ”^૧ એ સુપ્રસિદ્ધ ઉક્તિમાં મીરાંબાઈ દુદાજીની કુલપુત્રી હોવાનો ઉલ્લેખ કરે છે, અને ઇતિહાસ એને દુદાજીના પુત્ર રત્નસિંહની પુત્રી કહે છે; એટલે કુંભા કરતાં એના કોઈ વંશજને મીરાં પરણી હોય એ વધુ સંભાવ્ય છે.

ઉપર જોયું કે મીરાંનું લગ્ન રાણા સાંગાના પાટવી ભોજરાજ સાથે સં. ૧૫૭૩માં થયું હતું. થોડાં જ વર્ષમાં ભોજરાજ મરણ પામ્યો અને મીરાં વિધવા બની (સં. ૧૫૭૫-૮૦ ના અરસામાં). મીરાંને થયેલા આ વૈધવ્યથી ચિત્તોડમાં અને સારા મેવાડમાં આકૃત ભિતરી આવ્યાનું કહેવાય છે. સં ૧૫૮૩ માં મોગલ શાહ બાબરે રાણા સાંગાને હરાવ્યો, તે જ વર્ષમાં મીરાંના પિતા અને કાકા રાયમલ લડાઈમાં પડ્યા; અને ૧૫૮૪ માં રાણો સંગો પણ મૃત્યુ પામ્યો.^૨

સં. ૧૫૮૪ માં ભોજરાજથી નાનો કુમાર રત્નસિંહ મેવાડની ગાદીએ આવ્યો, પણ એ મૃત્યુ પામતાં સં. ૧૫૮૮ માં-રાણો વિક્રમાદિત્ય ગાદીએ આવ્યો.^૩

રાવ દુદાજી પરમ વિજ્ઞાનમુક્ત હતા. ઉપર કહ્યું તેમ મીરાંની માતા બચપણમાં મરી ગઈ હતી. બચપણના જ ધરના સંસ્કારોને અંગે મીરાંને પ્રભુભક્તિમાં લગની લાગેલી, જે એના દાદાની ભક્તિથી વધુ જગત થયેલી હતી. એનામાં ભક્તિના અંકુર કેવી રીતે ફૂટ્યા એ જાણવાનું કોઈ ઐતિહાસિક સાધન નથી; છતાં મીરાંનાં કાવ્યોમાં સ્કંદ થતો અસાધારણ ભગવદ્ભાવ એ એના બચપણના સંસ્કારોનું પરિણામ સંભવે છે. લગ્ન પછી એનો સંસાર લાંબો વખત ચાલ્યો નથી. ધરના ધાર્મિક સંસ્કારોએ રંગાયેલી મીરાં સાસરવાસમાં પણ

૧. સ્વ. લા. નિ. મહેતા : મીરાંબાઈ, પૃ. ૬

૨. એજન, પૃ. ૩૧ અને ઉદે. રા. ઇતિ. પૃ. ૩૫૮-૯

૩ પૃ. ૬૧. ફો. ૭ મા ભાગની પ્રસ્તાવના, પૃ ૧૬-૨૦

૪. ઉદે. રા. ઇતિ. પૃ. ૩૫૯

ભગવદ્ભક્તિમાં મથેલી રહેતી, એ વસ્તુ સાસરિયાને ન ગમતી,^૧ એવી અનેક દંતકથાઓ અત્યારે પ્રચલિત છે.

મીરાંના પ્રત્યેક પદમાં “મીરાં કે પ્રભુ ગિરધર નાગર”ની છાપ છે, જે ઉપરથી માનવા સળળ કારણ છે કે એ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રના ગિરિધારી સ્વરૂપની ભક્ત હતી. એક એવું સ્વરૂપ એની પાસે એના દાદાના દરબારમાં આવેલા એક સંન્યાસી પાસેથી આવેલું એવી એક દંતકથા ચાલુ છે.^૨ એમ કહેવાય છે કે એણે બચપણમાં પોતાની માતાને પૂછેલું કે ‘મારો પતિ કોણ ?’ ત્યારે માતાએ ‘તારો પતિ આ ગિરધરલાલ’ એમ જણાવેલું; ત્યારથી જ મીરાં એ મૂર્તિને જ પોતાના પતિ તરીકે માનતી.

સાસરિયામાં જતાં જ થોડા વખતમાં એને ‘વધવ્ય પ્રાપ્ત થયું, તે વખતે એની આ ધાર્મિક વૃત્તિ ફેટલી સહાયક થઈ પડી હશે કે વસ્તુસ્થિતિએ એને એનામાં અંકુરિત થયેલી ભગવદ્ભક્તિએ એનું વધવ્ય જીલાવી દીધું’ હતું. એ સાસરિયામાં પણ પ્રભુભજનમાં મસ્ત રહેતી અને સાધુ-સંતોનો સત્સંગ કરતી. રાણા વિક્રમાદિત્યને પોતાની વિધવા ભાભી આ પ્રમાણે સાધુ-સંતોનો સત્સંગ કરે એ કુલને કલંક નેવું લાગ્યું હોય એમ સંભવે છે.

મીરાંબાઈનાં, રાણા વિક્રમાદિત્ય તરફથી થયેલી અડચણોની, રાણ તરફથી ભજનાદિ છોડી દેવાની વગેરે અનેક હકીકત સાચવતાં પદ મળી આવે છે. અનેક પ્રકારે વાર્યા છતાં જેને રામરૂપી રમકડું મળ્યું છે તે પરમભક્ત મીરાં ભક્તિનો ત્યાગ કેવી રીતે કરે ? એ તો ગાય છે કે :

“રામ રમકડું જડિયું” રે, રાણાજી, મને રામ રમકડું જડિયું. ટેકઃ
રુમરુમ કરણ મારે મંદિરે પધાયું”, નહિ કોઈને હાથે ધડિયું” રે. રાણાં.

૧ આ વિશેની વિસ્તૃત હકીકત માટે જુઓ એજન, પૃ. ૨૫-૩૨ અને ૨૬. ભા. નિ. મહેતા : મીરાંબાઈ, પૃ. ૩૧-૪૦.

૨. જી. ઠા. દો. ભાગ ૭ માની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૩૫-૩૬

મોટા મોટા મુનિજન મથીમથી યાકયા કોઈ એક વિરલાને હાથે ચડિયું રે. રાણાં
સુન રે શિખરના રે ઘાટ ઉપરથી અગમ અગોચર નામ પડિયું રે. રાણાં
બાઈ મીરાં કે પ્રભુ ગિરધર નાગર આરું મન શામળિયાશું જડિયું રે. રાણાં”^૧

અને તેથી જ રામ અને શ્યામમાં એકત્વ નિહાળતી મીરાં
રાણાને જવાબ આપે છે કે :

“શ્યામ-રે રંગે રાયું, રાણાજી, કહાન સંગે રાયું, રાણાજી.
તાલ પખાજ વેણા જ વાજે, ધુધરા બાંધીને હું નાયું; રાણાં
કોઈ કહે મીરાં ભઈ રે બાવરી, કોઈ કહે જોગણ મહમાતી. રાણાં
વિખના ધ્યાલા રાણાજીએ લેજ્યા, પીતાં આવે મુને હાંસી. રાણાં
અપની રે કુલ કી શાખા મટ ગઈ, મટ ગઈ જમરે કી ફાંસી. રાણાં
મીરાં કે પ્રભુ ગિરધર નાગર, જન્મોજન્મ કી તેરી દાસી રાણાં”^૨

૧. ધરનાં કામમાં મીરાંનું ચિત્ત નથી ચોંટતું; નથી ભોજન ભાવતું;
નથી નિદ્રા આવતી; એનું હૃદય તો યમુનાવિહારી કૃષ્ણમાં જ છે.
એ ગાઈ જોડે છે કે :

“શુ કરું રાણાજી, મારું ચિત્તું ચોરાયે,
મારું મનડું વેંધાયે શું કરું
કરવાં ન સુઝે અમને ધરનાં કામ,
ભોજન ના ભાવે નયણે નિદ્રા હરામ. શું કરું
જળ જમનાને કાંઠે હસા બળીભદ્રવીર,
બંસરી બળવે વહાલો જમનાને તીર. શું કરું
હસી બળરે ગજ રથ ચાલ્યો રે ભય,
શ્વાન ભસે તો તેની સંખ્યા ના થાય. શું કરું
ઝળ રે મારે પેલા દુર્જન લોક,
ચિત્તું ચોટ્યું તો તેની શીખામણ ફોક. શું કરું
જ્યાં શામળિયો ગિરધારી ત્યાં મારી આસ,
હરખી નિરખી ગાય મીરાંદાસ. શું કરું”^૩

૧. જૂ. કા. દો ભાગ ૭ મો, પૃ. ૯૦૫

૨. એજન પૃ ૭૧૧

૩ એજન, પૃ. ૭૧૨

મીરાંને મન રાણીનો હવે કાંઈ ખિસાત નથી. આમાં એ કમની ન્યારી ગતતે નિહાળે છે :

“કર્મ કા ગત ન્યારી સંતો કર્મકી ગત ન્યારી.

ખડે ખડે મેન હીયે મરધન કુ, જન જન ફરત હધારી રે. સંતો

હજીવળ જરન દીન જગલન કુ, કોયલ કર દીની કારી રે. સંતો

આર નદીયન જળ નિર્મળ પ્રીતો, સમુદર કર દીની ખારી રે. સંતો

મુરખ કુ ઉત્તમ રાજ દીયત હો, પંડિત ફરત જીખારી રે. સંતો

મીરાં કે પ્રભુ ગિરધરના ગુણ(?નાગર), રાણોજી તો કાન ખિચારી રે. સંતો”^૧

નીચેનું સુપ્રસિદ્ધ પદ એના મેવાડત્યાગની સ્પષ્ટ હકીકત આપે છે :

“ગાંધિદો પ્રાણુ અમારો રે, મને જગ લાગ્યો ખારો રે;

મને મારો રામજી ભાવે રે, ખીજે મારી નજરે નાવે રે.

મીરાંખાઈના મહેલમાં રે હરિ સંતનનો વાસ;

કપટીથી હરિ દૂર વસે, મારા સંતન કેરી પાસ.

રાણોજી કાગળ મોકલે રે, દો રાણી મીરાંને હાથ;

સાધુની સંગત છોડી દો, તમે વસો અમારે સાથ.

મીરાંખાઈ કાગળ મોકલે રે, દેલે રાણોજીને હાથ;

રાજપાટ તમે છોડી રાણોજી, વસો સાધુને સાથ.

વિધનો પ્યાલો રાણે મોકલ્યો રે, દેલે મીરાંને હાથ;

અમૃત બાણી મીરાં પી ગયાં, જેને સ્હાય શ્રીવિંધનો નાથ.

સાંઠવાળા સાંઠ શણગારજે રે, બહુ સો સો રે કોશ;

રાણોજીના હેશમાં રે મારે, જળ રે પીધાનો દોષ.

ડાળો મેલ્યો મેવાડ રે, મીરાં ગંધ પશ્ચિમમાંય;

સરવ છોડી મીરાં નીસર્યાં; જેનું માયામાં મનહું ન કાંચ.

*

*

*

મીરાં હરિની લાડણી રે, રહેલી સંત હજાર;

સાધુ સંગાતે સ્નેહ થણો, પેલા કપટીથી દિલ દૂર.”^૨

૧. એજન, પૃ. ૭૧૯

૨. K. M. Munshi : Gujarat and its Literature, P. 133

વિષપ્રયોગ જેવા તો ખીજા ક્રેટલાય પ્રસંગ બન્યાનું કહેવાય છે. અને તેથી જ કંટાળી મીરાંબાઈ ચિત્તોડનું પાણી હરામ કરી એના ત્યાગ કરી દીધો હતો ઉપરના પદમાં એ પશ્ચિમમાં ચાલી ગઈ એવો ઉલ્લેખ છે.

મીરાંબાઈ ચિત્તોડત્યાગની સાથે જ ચિત્તોડ પર ભયાનક આક્રમણ શુજરાતના સુલતાન બહાદુરશાહે સં. ૧૫૮૮ માં^૧ કરેલું. રાણા વિક્રમાદિત્યે સંધિ કરી, પણ એ લાંબો સમય ટકી નહિ. વિક્રમાદિત્યની માતા હાડી રાણી દરમતીએ સુલતાન તરફના નવા આક્રમણનો સામનો કર્યો; વિક્રમાદિત્ય અને ઉદેસિંહને દિલ્હી તરફ રવાના કર્યા અને પોતે લડાઈમાં ખપી ગઈ. બહાદુરશાહે ચિત્તોડનો કબજો લીધો. બંને ભાઈઓ દિલ્હી જઈ હુમાયુને લઈ આવ્યા અને એની મદદથી બહાદુરશાહને મંદસોરમાં હરાવ્યો. હુમાયુએ વિક્રમાદિત્યને ચિત્તોડનો કબજો ફરી આપ્યો. વિક્રમાદિત્ય ઉપર આટઆટલું વીત્યા છતાં એ સુધર્યો જ નહિ. સં. ૧૫૯૨ માં એના વનવીર નામના એક ખવાસે એનું ખૂન કર્યું અને એવાડની ગાદી હાથ કરી. આ વખતે ઉદેસિંહ કુંભલગઢના કિલ્લામાં હતો, ત્યાંથી આવી એણે વનવીરને હરાવી રાજ્ય હસ્તગત કર્યું.^૨

ચિત્તોડમાંથી નીકળી મીરાં પ્રથમ ભાઈ જયમલ પાસે મેડતામાં આવી. ત્યાં કાકા વીરમે અને ભાઈ જયમલે આશરો આપ્યો અને એનું યોગ્ય સન્માન કર્યું. આમ છતાં એ ભક્તજનોમાં વધુ ભેળાય, એ એઓને યોગ્ય ન લાગતાં એના પર દેખરેખ રખાવાનું ચાલુ થયું. મીરાંથી આ સહન ન થયું અને કાયમને માટે એણે માતૃભૂમિનો ત્યાગ કર્યો.^૩

૧. જી. ડા. દો. ભાગ ૭ માંની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૨૨, અને B. S.-Mehta, Mirābāi પૃ. ૭૧-૭૨

૨. સ્વ ભા. નિ. મહેતા : મીરાંબાઈ, પૃ. ૫૩-૫૪

૩. જી. ડા. દો. ભાગ ૭ માંની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૨૩

આ પ્રસંગને અનુલક્ષીને મીરાંએ નીચેનું પદ ગાયું જણાય છે :

“અળ તો મેરે રામ નામ દુસરા ન કોઇ દેઠ.
 માત છોડી પિતા છોડે, છોડે સગા ભોઇ,
 સાધુ સંગ બેઠ બેઠ લોકલાજ બોઇ અળ તો
 સંત દેખ દોડ આઇ જગત દેખ રોઇ,
 પ્રેમ આસુ ડાર ડાર અમરબેલ બોઇ, અળ તો
 મારગમાં તારણ મીલે સંત રામ દોઇ,
 સંત સદા શીરા રખું, રામ હિંદય હોઇ, અળ તો
 અંતમેં સે તંત કાઢયો પીછે રહી સોઇ,
 રાણે મેલ્યા વીળ કા પ્યાલા, પીળત મરત દોઇ, અળ તો
 અળ તો ખાત ફેલ ગઇ, જાણે સળ કોઇ,
 દાસ મીરાં લાલ ગિરધર, હોની સો હોઇ. અળ તો” ૧

મીરાંના મેડતાત્યાગથી મેડતાની સ્થિતિ પણ ખૂરી થયાનું કહેવાય છે. રાવ વીરમદેને જોધપુરના રાજા અને પિતરાઈ ભત્રીજા માલદેવ સાથે બનતું ન હતું. પ્રથમ એને સં. ૧૫૮૮ માં ઝઘડો થયેલો અને એમાં રાવ વીરમ હારેલો. એ ત્યાંથી અજમેર આવી, વસ્યો, પણ આશ્રય ન પામ્યો, એટલે હુમાયુ પાસે ગયો. એની મદદથી એણે મેડતા પાછું હાથ કર્યું, પણ એ સં. ૧૬૦૦ માં મગણ પામ્યો. પછી જયમલ્લ ગાદીએ આવ્યો, પણ એને પણ તકલીફ નહીં અને અંતે મેડતા જોધપુરના રાવે ઉજ્જડ કર્યું. આખરે જયમલ્લ ચિત્તોડમાં આવી આશ્રય પામ્યો, જ્યાં સં. ૧૬૨૪ માં એ ચિત્તોડ ઉપરના હસ્તા વખતે ચૈત્ર સુદિ ૧૧ ની રાત્રિએ અકબરના હાથે મરણ પામ્યો.^૨ એમ કહેવાય છે કે મીરાંએ રાવ જયમલ્લને આશીર્વાદ આપેલો કે

૧. બૂ. કા. દો. ભાગ ૭ મો, પૃ. ૭૦૮

૨. આ ઠેકાણે કૃત્તો સિસોદિયા પણ મરેલો. જયમલ્લ અને કૃત્તો સિસોદિયાના પરાક્રમથી ખુશ થઈ જાનેની પ્રતિમા અકબરે આગ્રાના મુખ્ય દ્વાર પર મૂકી હતી. જુઓ-બૂ. કા. દો. ભાગ ૭ માની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૨૩.

તારી પ્રજા વધશે અને સુખી થશે.' એ ઉક્તિ અત્યારે પણ સત્ય જણાય છે અને જયમલ્લના વંશજો સુખી કહેવાય છે.^૧ રાવ જય-મલ્લની પ્રશંસા બાદશાહ જહાંગીરે 'જહાંગીરનામા'માં પણ કરી છે.

મીરાંબાઈ સં. ૧૫૮૮ પછી મેવાડમાં કે મારવાડમાં રહી હોય એવું જણાતું નથી. ઉપર સૂચવેલા પદમાં એ પશ્ચિમ તરફ આવી જણાય છે. આમ છતાં વૃંદાવનમાં ભગવદ્ભક્તિનો જન્મર જુવાળ આવેલો. વૃંદાવનમાં શ્રી ચૈતન્ય ગૌરાંગ મહાપ્રભુ (સં. ૧૫૪૧-૮૯)ના અનુયાયીઓ ૩૫ સનાતન અને જીવર ગોસ્વામીનો નિવાસ અને ગોકુલ તેમજ જતીપુરામાં શ્રીવલ્લભાચાર્યજી (સં. ૧૫૨૯-૧૫૮૭)ના પુત્ર શ્રી. વિઠ્ઠલનાથજી (સં. ૧૫૭૨-૧૬૪૨)નો નિવાસ હતો. ભક્તિ-માર્ગની આ ઉભય શાખાઓ એ સમયે જોરશોરમાં હતી. મીરાં આમાંથી કયા ઉમાર્ગની અસરમાં હતી એનો નિશ્ચય કરી શકાતો નથી, કેમકે એના એક પણ પદમાં કશે પણ કાંઈ સૂચન પ્રાપ્ત થતું નથી. એના નીચેના પદમાં 'ભક્તિમાર્ગમાં ફરી' એવો માત્ર ઉદ્દેશ્ય છે.^૪ અને ઉપરના એક પદમાં 'મારગ મેં તારણ મીલે સંત રામ દોઈ, સંત સદા શીશ રખું, રામ હૃદય સોઈ'^૫ એવો અસ્પષ્ટ ઉદ્દેશ્ય છે; પણ એનાથી કાંઈ સ્ફેટ થતો નથી એટલે માત્ર સામાન્ય ભક્તિમાર્ગની એ અનુયાયી હોવી સંભવે છે :

૧. સ્વ. ભા. નિ. મહેતા : મીરાંબાઈ, પૃ. ૫૪-૫૫, અને ષૂ. કા. દો. ભાગ ૭ માની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૨૪

૨. જીવ ગોસ્વામીને એ મળી કહેવાય છે જીવ ગોસ્વામી સં. ૧૫૮૯માં મૃત્યુ પામેલા, એટલે મેવાડમાંથી છૂટી થઈ તરત એકવાર યાત્રા કરવાને ગઈ હોય તો જ એ મેળાપની સંભાવના છે.

૩. શ્રી. ક. મા. મુંતશી એક ઠેકાણે મીરાં પર રામાનંદના શિષ્ય રૈદાસની અસર માને છે, તો બીજે સ્થળે ચૈતન્ય-અનુયાયીઓની અસર માને છે. (જુઓ ગુજરાતી સાહિત્ય-મધ્યકાલીન પ્રવાહ, પૃ. ૩૪૬-૪૭.) એની સાબિતી અપ્રાપ્ય છે.

૪ સ્વ. ભા. નિ. મહેતા : મીરાંબાઈ, પૃ. ૩૩

૫. ષૂ. કા. દો. ભાગ ૭ મા, પૃ. ૭૦૮

“અમારે મન રાધા રયામ બસી,
કોઈ કહે મીરાં ભઈ જાવરી, કોઈ કહે કુલ નસી.

x

x

x

મીરાં કે પ્રભુ ગિરધર નાગર, ભક્તિમાર્ગમાં ફસી.”૨

મીરાંના ભક્તિમાર્ગમાં પરમતત્ત્વ તરીકે કૃષ્ણનો સ્વીકાર આપણે જોઈ શકીએ છીએ. ભક્તહૃદયને જે ભતનો તલસાટ અત્યંત સ્વાભાવિક છે, એક પ્રેરિતભૂતકા નાયિકા જે પ્રમાણે પતિને માટે તલસાટ ભોમવે છે, તેવી ઝાંખી આપણને મીરાંના નીચેના પદમાં થાય છે :

“બંસીવાલા આલે મોરા દેશ;

આલે મોરા દેશ, હો બંસીવાલા, આલે મોરા દેશ.

તોરી સામળી સુરત હદ વેશ, બંસીવાલા આલે મોરા દેશ. ટક.

આવન આવન કેહ ગયે, કર ગયે કોલ અનેક,

ગણતાં ગણતાં ધસ ગઈ જલા, હારી આંગળીઓની રેખ. બંસી૦

એક બન હું ઠી સકલ બન હું ઠી, હું દો સારો દેશ;

તોરે કારણ જોગણ હોઈ ગી, કરુ'ગી ભગવો વેશ. બંસી૦

કાગદ જાહે મારે સાહિ નાહિ, કલમ નહિ લવલેશ;

પંખીનું પરમેશ નહિ, કીન સંગ લખું સંદેશ. બંસી૦.

મોર મુગટ શીર છત્ર બિરાલે, ગુગરવાળા કેશ;

મીરાં કે પ્રભુ ગિરધરના ગુણ (ગિનાગર), આવોની એણે વેશ બંસી૦”૩

પણ મીરાંનું હૃદય જગતના સમગ્ર રંગરાગમાં વિરકત થયું છે, એવાં પ્રકારનું બળન જ એ કરી રહી છે; જગતના કોષપણ પદાર્થમાં

૧. શ્રી. ક મા. મુનશી મીરાં અને નરસિંહ ભિપર વૃંદાવનીય ચૈતન્યમાળીય ભક્તિની અસર થયાનું કહે છે. (નુઓ-એમનું ઉગ્ & its Lit. P. 133); પણ એનો એક સંસ્કર પુરાવો મળી શકતો નથી.

૨ રવ. ભા. નિ. મહેતા : મીરાંબાઈ, પૃ. ૮૪

૩ બૂ. દા. દો. ભાગ ૭ મો, પૃ. ૭૦૨

અનન્યાશ્રયીએ લક્ષ્ય દેવાનું નથી હોતું, એ વસ્તુની પ્રતીતિ પણ આ નીચેના પદમાં કરાયેલી પ્રાપ્ત થાય છે :

“રામ સીતાપતિ તારી લેહ લાગી, હો તમને લગેથી મારી લીડ લાંગી.
ધરનો તે ધંધો મને નથી ગમતો, સાધુ સંગાથે મારી પ્રીત ખાંધી.
દામદાજ છોડ્યાં મેં તો લોકલાજ મેલી, પ્રેમમગનમાં હું રાજ.

અજ્ઞાનની કોટડીમાં ભંધ ઘણી આવે, પ્રેમપ્રકાશમાં હું નગી.
દુરિજન લોક મારી નિંદા કરે છે, વા'લા લાગે છે મને વેરાગી.
નાચી ફરીને મેં તો ભક્તિ ન કીધી, લોકની લાજ મેં ખદુ રાખી.
ધ્રુવજીને લાગી, પ્રહ્લાદજીને લાગી, ટોપદીની સલામાં લીડ લાગી.
બાઈ મીરાં કે પ્રભુ ગિરધરના ગુણ (ગીનાગર), જનમોજનમ હું ત્યાગી.”^૧

પણ એ ત્યાગ માત્ર પ્રભુને ખાતર છે; પ્રભુને પ્રસન્ન કરવા તો એ એક સોહાગણુ સમી સર્વ કાંઈ કરવા તૈયાર છે :

“વાટ જુવે છે મીરાં રાંકડી રે, ઉભી હુલી અરજ કરે છે દીનાનાથ રે.
મુનિવર સ્વામી મારે મંદિર પધારો રે, વા'લા સેવા કરું દિનરાતડી રે.
કુલના તે હાર ને કુલના તે ગજરા રે, કુલના તોરા ને કુલપાંખડી રે.
પાથે પક્વાન મીઠાઈઓ ને મેવા રે, ઘેખર જલેખી તલસાંકળી રે.
લવિંગ સોપારી ને પાનનાં ખીડલાં રે, એલચી દોડા ને તળપાંખડી રે.
સાવ સોનાનાં વા'લા સોગઠાં ઢળાવું રે, રમવા આવો તો જય રાતડી રે.
બાઈ મીરાં કે પ્રભુ ગિરધરના ગુણ (ગીનાગર) લેવા કરે છે મારી આંખડી રે.”^૨

✓ સાચા ભક્તને તો પ્રભુ સિવાય અન્ય કશું રુચતું નથી. ભક્ત-હૃદયને તો પ્રભુ જ સાચી મૂડી છે. સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી ખેડેલી મીરાં દુનિયાની નજરે નિર્ધન છે, વેરાગી છે, જોખણુ છે; પણ મીરાંના હૃદયમાં તો પ્રભુ જ પૂર્ણવૈભવરૂપ ગિરાજ છે :

“મુજ અખળાને મોટી મિરાંત બાઈ, ચામળો ઘરેણું મારે સાચું રે.
વાળી ધડાવું વિકલવર ધેરી, હાર હરિનો મારે હૃદયે રે;
ચિત્ત માળા, ચતુરભુજ ચૂડલો, શીદં સોની ઘેર જઈયે રે. મુજ
ગંજરિયાં જગજીવન કરાં, કૃષ્ણજી દલાં ને કાંખી રે;
વિંછવા કુખરા રામનારાયણના, અણવટ અંતરભમી રે. મુજ

પેટી ધડાલું પુરુષોત્તમ કેરી, ત્રિકમ નામનું તાણું રે;
 કુંચી કરાલું કચ્છાનંદ કેરી, તેમાં ધરેણું મારું ધાલું રે. મુજબ
 આસરવાસો સળિને બેઠી, હવે નથી કાંઈ કાચું રે;
 મીરાં(બાઈ) કહે (=કે) પ્રભુ ગિરધર નાગર, હરિને ચરણે ભથું રે. મુજબ''૫

આ પદોમાંથી મીરાંની ભક્તિનું સ્વરૂપ આપણે પકડી શકીએ એમ છિયે. એ નવધા ભક્તિના કોઈપણ પ્રકારને પૃથક્ પૃથક્ ઉલ્લિખિત કરતી નથી; પ્રિયા-ભાવે જ એ પરમ તત્ત્વને ભણ રહી છે. એનું હૃદય પણ કેટલું નિર્દોષ છે ! શૃંગાર ગાતી હોવા છતાં એમાં એક પણ એવું તત્ત્વ નથી કે જેના તરફ શૃંગાર રસનો વિરોધ કરનારાઓને પણ સૂગ આવે. પ્રેમ એણે નથી ગાયો ? જુઓ :

“પ્રેમની પ્રેમની પ્રેમની, મને લાગી કઠારી પ્રેમની. ટેક
 જળ જમુનાનાં ભરવા ગયાંતાં, હતી ગાગર ખાચે હેમની રે. મને
 કાચે તે તાંતણે હરજીયે બાંધી, જેમ ખેંચે તેમ તેમની રે મને
 હીરા રે માણેક ઝવેર તજને, કથીર સંગાતે મણિ તોલમાં રે મને
 મીરાં કે પ્રભુ ગિરધર નાગર, શરીર આપ્યું સમતોલમાં રે મને”

—છતાં એમાં કેટલી નિર્દોષતા છે ! ચતન્યની અસર આમાં નથી કે નથી પુષ્ટિમાર્ગની; એ પોતાના સ્વતંત્ર રાહ ઉપર ચાલી જાય છે.

મીરાંબાઈ સં. ૧૫૮૮ લગભગ દ્વારકાં ગયેલી અને ત્યાં જ એણે પોતાનું શેષ જીવન ગાળ્યું સંભવે છે. વચ્ચે કદાચ એ યાત્રા-ઓમાં નીકળી હોય તો એ અસંભવિત નથી. એ દ્વારકામાં હતી ત્યારે એને ચિત્તોડના રાણા તરફથી ચિત્તોડ આવવા નિમંત્રણ થયેલું. આ વખતે ઉદ્દેસિંહ ચિત્તોડમાં રાણો હતો. એણે મોટાં બાલુને-પરમ ભક્તને સંદેશમાં આવવા નિમંત્રણ આપ્યું હોય નો નવાઈ નથી; પરંતુ રાણા વિક્રમાદિત્યના વર્તનથી મીરાંના હૃદયમાં શંકા પેસી ગયેલી. તે ઉદ્દેસિંહના નિમંત્રણથી કેમ જાય ? એ પ્રભુની સ્તુતિ કરવા લાગી

અને એ જ સ્થિતિમાં એનો દેહાંત થયો.^૧ શ્રીરણછેડરાયને ઉદ્દેશીને એણે બનાવેલું એક પદ મળે છે :

“મેરો મન હર લીનો રાન રણછોડ, રાન રણછોડ, પ્યારા રંગીલા રણછોડ.
કેરાવ માધવ શ્રીપુરુષોત્તમ; કુખિર કલ્યાણ કી ભેડ. મેરો મન૦
રાંખ ચક્ર ગદા પદ્મ બિરાજે, મુખ મોરલી ધનધોર. મેરો મન૦
મોર મુગટ સિર છત્ર બિરાજે, કુંડળ હી છખ ચોર. મેરો મન૦
આસપાસ રત્નાગર સાગર, ગોમતીજી કરે કલોલ. મેરો મન૦
ધન પતાકા બહુ ત્યાં ફરકે, ઝાલર કરત ઝંઝોલ. મેરો મન૦
સખ ભક્ત કે ભાગ્યહી પ્રમટે, નામ ધર્યો રણછોડ. મેરો મન૦
જે કાય તેરો નામ સુણાવે, પાવે યુગલદિશોર. મેરો મન૦
મીરાં(બાઇ)કે પ્રભુ ગિરધર નાગર. કર મહો નંદકિગોર મેરો મન૦”^૨

મીરાંની કૃતિઓ પ્રાયઃ છૂટક પદોરૂપે ઓળખાય છે. આ પદો અત્યારે ગુજરાતી મારવાડી અને વજ્ર ભાષામાં મળે છે. અનેક હેઠાણે એ પદ છપાયેલાં છે એની આખી કાવ્યકૃતિઓમાં ૧ નરસિંહ કા માલ્યરા (હિંદી) ૨ સતભામાનું રસાણું (ગુજ.) એ બે છે, જેમાંનું પ્રથમ મુંબઈના કાષ્ટ એક પ્રેસમાં છપાયેલું છે, જેનું એક પાનું જોવામાં આવેલું છે; બીજું કાવ્ય જ કા. દો. ભાગ ૧ લા માં છપાયું છે. મીરાંનું વતન મારવાડ હતું એ સુપ્રસિદ્ધ વાત છે; અને અત્યારે એની કૃતિઓ ગુજરાતી મારવાડી અને વજ્ર-હિંદી ભાષામાં મળે છે; ત્યારે એણે કય ભાષામાં કૃતિઓ રચી હશે? આપણી હાથપ્રતોમાં પ્રાયઃ ગુજરાતી કૃતિઓ મળે છે, મારવાડની પ્રતોમાં મારવાડી અને બાકી હિંદીમાં મળે છે. એની બધી કૃતિઓની જૂની પ્રતો ભાગ્યેજ મળે છે. ગુજરાત વિદ્યાસભાના સંગ્રહમાં એક સં. ૧૭૦૧માં લખાયેલી પ્રત છે^૩ તેમાં મીરાં નરસિંહ નારાયણ પરમાનંદ સૂરદાસ

૧ K. M. Munshi: Gujarata and its Literature, P. 133

૨ બૃ. કા. દો. ભા. ૭ મો, પૃ. ૭૨૦-૨૧

૩ એણે ૨૫૦ જેટલાં પદો-ગરબીઓ રચ્યાનો શ્રી. કૃ. મો. ઝવેરી દેવેળ દરે છે. (જુઓ ગુજ. માર્ગ. રત્નો, ભાગ ૧ લો પૃ. ૩૦.)

૪ ગુ. વિ. સ. હ. લિ. પુ. સં. નં. ૩૫૦૪

વગેરેનાં પદ છે. નરસિંહનાં પદ એમાં મધ્યકાલીન ગુજરાતીની ૪ થી બ્રૂમિકામાં છે, બ્યારે મીરાંનાં પદોમાં એ ભાષાના મિશ્રણવાળું હિંદી સ્વરૂપ મળે છે —

“(૧) મુરલી વાજિ હો, સાજન, મુરલી વાજિ હો ।

રયામસુંદર ગોપીનાથ વૃંદાવન વિરાજિ, સાજન ॥

રાજદ સરસ તાન રાગ મધુરી ર ગાવિ ।

મોહે પશુ પંપિ તરૂં અર મુનિ હા ધ્યાન ચુકાવિ ॥૧॥

મુરલી ઘોર અવલે સુણી ગોપીદા જીડી ધાધ ।

મીરાં પ્રભુ ગિરધર મિલિ ૧તન કી તાપ જુઝાઈ ॥મુરલીનાં

(૨) નંદલાલ રચું મેરૂ મન માન્યુ હસા કાહુ કરી ગા કાઈ રે ।

અળ તુ આઈ છિની ગઈ હસી વિધાતા લપુ સૂ હોઈ । ધ્રુપદ ॥

માત રિસાવિ તાત ધરિ મારિ હસિ વડા હોય રે ।

નંદનંદ રચૂ હજી ન છોડૂ મનિ ભાવિ સો હોય રે ॥ ૧ ॥

રે નંદજી મેરૂ અહિયોડ નર્થ ગુ, તુ પરલોક ન જાવિ ગુ ।

નંદનંદરચુ પ્રીતિ જધાણી મિલૂ જ નીસાન વિનંદ ગુ ॥ ૨ ॥

તન મન ધન હરજી હ અરપુ શ્રીવલ્લભવેષ મુરારિ ।

મીરા પ્રભુ ગિરિધરિ રે જીપરિ તન મન દરૂ જ ઉઆરિ ॥ ૩ ॥”

અહીં જ કૃષ્ણદાસ પરમાનંદ સૂરદાસનાં પદ શુદ્ધ વ્રજ ભાષામાં આપેલાં છે. આ ઉપરથી એમ માની શકાય કે લલિયાએ તે તે પદની અસલ ભાષા જાળવવા પ્રયત્ન કર્યો હોય; કેમકે એમ ન હોય તો એક જ વ્રતમાં સંકળાયેલાં પદોમાં ભિન્ન ભિન્ન ભાષા-સ્વરૂપ ન મળે. મુનિ કા અને તન કીમાં છટીનો અનુગ અને લુસાઈ

૧. આં પદ નં. ૪૭૭ની ગુ. વિ. સ.ની હાથપ્રતમાં નડિયાદવાળા કવિ અવિચળદાસને હાથે સં. ૧૬૯૫ આસપાસ ઉતારેલું મળે છે, તેમાં પણ થોડા પાઠભેદો આ જ ભાષા છે.

૨. મીરાંની કવિતા યૃંગારિક ખરી, પણ નરસિંહ અને દયારામની જેમ એણે ઉધાડો યૃંગાર નયદેવની પદ્ધતિનો નથી ગાયો. મીરાંનાં યૃંગારિક પદ ગાવામાં સંકાય નથી અનુભાવાતો, એ એની વિશિષ્ટતા છે.

શબ્દમાં તાપના સહચારે નારીજાતિનો પ્રયોગ ન હોય તો ભાષા મધ્ય-કાલીન ગુજરાતીની શુદ્ધ ત્રીજી ભૂમિકા છે, જે લગભગ સં. ૧૬૦૦માં ગુજરાતની પ્રતોમાં ગ્રંથસ્થ થઈ ચૂકી હતી. ૨ જ પદમાં પણ થોડા શબ્દ બાદ ચતાં એ જ સ્વરૂપ મળે છે; બંનેમાં જોકે મોદે, શ્રવણે, વંઘાણી, હોય જેવાં અર્વાચીન રૂપ દેખાય છે ખરાં

મીરાંના સમયમાં ડૉ. ટેરિસ્ટોરીએ નિર્દિષ્ટ કરેલી જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાનીના પ્રાંતિક,—જેને હું તો મધ્યકાલીન ગુજરાતી ભાષા ગણું છે. તે—ભેદો શરૂ થઈ ચૂક્યા હતા; એટલે જ મીરાંની ભાષામાં શુદ્ધ મધ્યકાલીન ગુજરાતીની ત્રીજી ભૂમિકા પ્રાપ્ત ન ચતાં પશ્ચિમ જૂની હિંદીની સારી રીતે છાપ દેખાય છે; અને આવી જ સંકીર્ણ ભાષા મીરાંની હોય તો એમાં ખાસ કશું પણ આશ્ચર્ય ન હોય. આ રીતે અત્યારે ગુજરાતી મારવાડી કે હિંદીમાં પ્રાપ્ત ચતાં એનાં પદો અને કાવ્યો, અત્યારે પ્રાપ્ત રૂપવાળાં ન હોતાં ઉપર બતાવેલાં બે પદોને મળતી આવતી ભાષામાં હોય; મેશક, ભાલણમાં અને કેશવ-દાસમાં જે પ્રકારનાં વ્રજભાષાનાં પદ છે તે પ્રકારનાં મીરાંનાં કેટલાંક પદ હોય તો એ આશ્ચર્યજનક ન ગણાય. બાકી એનાં પદોમાં ભાષાવૈવિધ્ય તો ઘણું જણાય છે ઉપર આવી ગયેલું “બંસીવાલા આજે મોરા દેશ” એ પદ મારવાડીમાં પણ મળે છે; જેમકે—

“બંસીવારો આયો મહારે દેસ, ધારી સાંવરી સૂરતવાલી ભેખ ।

આઊં આઊં કર ગયા સાંવરા, દર ગયા દોલ અનેક ॥

ગિનતે ગિનતે ઘિસ ગઘ ઊંગલી, ઘિસ ગઘ હંગલી કી રેખ ।

મં બેરાગિનિ આદિ કી, ધારે મહારે કદકો સંદેસ ॥

૧. શ્રી ક. મા મુનશી આ સમયમાં જૂની ગુજરાતી કે જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાની ચાલુ હોવાનું માને છે. (જુઓ—Guj. & Raj Lit. PP 133-134) એમાં એટલો સુધારો જોઈએ કે પ્રાંતીયતા શરૂ થઈ ચૂકી હતી; એમ ન હોય તો કૃષ્ણહરિમણી રી વેલી જેવાં સં. ૧૬૩૭ ને નિઃકર્તા વર્ષોનાં કાવ્યો અને મીરાંનાં ઉપર નિર્દિષ્ટ પદો એવી શુદ્ધ જૂ. પ. રાજસ્થાનીમાં હોવાં જોઈએ.

બિન પાની બિન સાચુન સાંવરા, હુધ ગઈ ધુધ રુપેદ ।
 ભેગિન હુધ જંગલ સખ હેરે, તેરા નામ ન પાયા ભેદ ॥
 તેરી સુરત કે કારણે, ધર લિયા ભગવા વેસ ।
 મોર મુકુટ પીતામ્બર સૌહે ધૂંવરવાલા કેસ ।
 મીરાં કે પ્રભુ ગિરધર મિલ ગયે દૂના બઢા સનેહ ॥”૧

અહીં મુઘી આપણે મીરાંને ભક્ત તરીકે નિહાળી; પણ જેમ નરસિંહમાં આપણે ભક્તિતત્ત્વ સાથે અસાધારણ કવિપ્રતિભા જોઈ છે તે પ્રમાણે મીરાંમાં પણ કાંઈ પ્રતિભા હોય તો એ જોવી આવશ્યક છે. ઉપર ભક્તિતત્ત્વનો નિર્દેશ કરતાં જે પદ આપવામાં આવ્યાં છે તેમાં એની જે તન્મયતા છે તે એની પ્રતિભાની સાક્ષી આપે એમ છે; પણ એમાં એણે પોતાનું દર્દ ગાયું છે, એક ભક્ત તરીકે; એટલે પ્રથમ દષ્ટિએ આપણે એમાંથી નરી કવિતા નથી નિહાળી શકતા. પણ આ સ્વભાવોક્તિનું સુંદર વર્ણન જુઓ :

“બસો મેરે નૈનન મેં નંદલાલ ।

મોહનિમુરતિ, સાંવરિસૂરતિ, નૈના બને રસાલ ॥

મોર મુકુટ મકરાકૃત કુંડલ, અન્ન તિલક દિએ માલ ।

અધરસુધારસ મુરલી રાજતિ, હર ઐજંતી માલ ॥

હ્રદધંટિકા કટિતટ સોભિત, નૂપુરરાજ રસાલ ।

મીરાં પ્રભુ સંતન સુખદાઇ, ભક્તબલ્લ ગોપાલ ॥”૨

અને જુઓ નીચેનું કૃષ્ણનું વનમાં ન જવાનું વિધાન કરતું પદ :

“મેયા લે થારી લકરી, લે થારી લકરી, બહિયાં ચરાવન હું જાંકરી ।

સંજ કે ગ્વાલ બલિભદ્ર કું ન મોહલ્યો, એકલો વન મેં ડરાઈ ॥

સધન બન મે કછુ બખર નાહીં પદે, સંજ કે ગ્વાલ સખ મોહે ડરાવે ।

દાદર મોર પંજીયું રટે, કૃષ્ણ કૃષ્ણ કહી મોહે ખીખવે ।

માખન તો બલિભદ્ર કું ખિલાયો, હમકુ ખિલાઇ ખાટી છાસરી ॥

ખિંદ્રાવન કે મારગ બતાં પાઝેં મેં સુખત જીની કાંકરી ।

મીરાં કે પ્રભુ ગિરિધર નાગર, ચરણકંવલ તોરી આખરી ॥

૧. હિં. સા. વિવે. ઇતિ. પૃ. ૧૫૩

૨. હિં. સા. ઇતિ પૃ ૧૮૪ ૩ મીરાંબાઈ (મરાઠી), પૃ ૧૧

આખ્યાનયુગમાં પદ્યબંધ લીલો પડવા સાથે કડવાબંધ વ્યાપક થતો. ચાલ્યો આપણે ભાલજીથી પછી સારી રીતે મેળવવા મંડિયે છિયે; છતાં એ સમયની અર્ધી શતાબ્દીમાં ગાતી મીરાં માત્ર પદો જ આપે છે. પદો ઉત્તર પૂર્વ અને મધ્યહિંદમાં પુષ્કળ વ્યાપક હતાં. ૧૫ મી સદીના વિદ્વાપતિએ મિથિલામાં પદોની રેલમછેલ કરી મૂકી હતી અને મીરાંના સમકાલીન સૂરદાસ નંદદાસ કુંભનદાસ કૃષ્ણદાસ એ ચારે શ્રીવલ્લભ-આર્યાજીના શિષ્યો પ્રજ્ઞભૂમિમાં કૃષ્ણભક્તિનાં વિવિધ પ્રકારનાં પદ રચી રેલમછેલ કરી રહ્યા હતા. એટલે કે મીરાંના સમયમાં મધ્ય હિંદમાં પદરચન પૂર જોસમાં હતું; સાથે મીરાં કાઠ કાવ્ય રચવાના ઉદ્દેશે નહિ, પણ ભગવદ્ભજનને જ ઉદ્દેશી લલકાર્યે જતી હોવાથી એના મુખમાંથી જુદા જુદા ચાલુ ઢાળનાં પદ જ સ્વતાં ચાલ્યાં. ઉપર કેટલાયે નમૂના આવી જાય છે. આ બધા પ્રકાર આપણને મોડે મોડે રણુછોડ રુગનાથ રામકૃષ્ણ દયારામ વગેરેમાં દેખા દે છે.

એક વસ્તુ અહીં સ્પષ્ટીકરણ જોઈએ કે મીરાં ઉપર માત્ર ગુજરાતીનો જ અધિકાર નથી; એના ઉપર પ્રજ્ઞભાષાનો પણ અધિકાર એટલો જ સ્વીકૃત ગણવે જોઈએ અને એ જ કારણે મીરાંબાઈ જેવી ભક્ત સ્ત્રીકવિનાં માત્ર દયારામ વગેરેએ ગુજરાતી ભાષામાં ચરિત્ર લખ્યાં છે, એટલું જ નથી, પણ હિંદી ભાષામાં પણ છેક નાભાજીથી માંડી એ પછીના અનેક લેખકોએ મીરાંબાઈનાં ચરિત્ર અનેક પ્રકારે લખ્યાં છે; જો કે આ બધાંમાં ઐતિહાસિક ચરિત્રને બદલે ચમત્કારપ્રધાન ચરિત્ર જ સાંપડે છે, જેમાં પણ મીરાંબાઈનું વ્યક્તિત્વ અછતું નથી રહેતું. ચરિત્રસામગ્રી :

૧. વસંત વર્ષ ૧૯ મું, માધ, ચૈત્ર, વૈશાખમાં રવ. ભાતુસુખરામ નિ. મહેતાનો ‘મીરાંબાઈ ને તેની કવિતા’ એ લેખ; ઉપરાંત વર્ષ ૪ થું, અંક ૬-૮; ડો. આ. જા. દ્રુવનો “નરસિંહ અને મીરાં” એ લેખ

૨. કવિચરિત્ર, ડાહ્યાભાઈ ઘેલાભાઈ પંડિત-વિરચિત

- ૩ Classical Poets of Gujarat by late G. M. Tripathi
- ૪ ગુજરાતી સાહિત્યના માર્ગસૂચક સ્તંભો-શ્રી. કૃ. મો. ઝવેરી
- ૫ Mirabai (A Monograph) by. S. S. Mehta
- ૬ બૃહત્કાવ્યદોહન, ભા. ૭ મો-સ્વ. તનસુખરામ મ. ત્રિપાઠીને
“મીરાંબાઈ” પરનો નિબંધ અને એ પૂર્વના ભાગો.
૭. Gujarata and its Literature. by K. M. Munshi
૮. મીરાંબાઈ, સ્વ. લાનુસુખરામ નિ. મહેતાકૃત
- ૯ ગુજરાતી સાહિત્ય-મધ્યકાલીન પ્રવાહ (ગુજ. સા. સંસદ)
૧૦. હૃદયપુર રાજ્ય કા ઇતિહાસ, પહાલી જિલ્દ, મ. મ. સ્વ. ડૉ.
ગૌરીશંકર ઓઝા-કૃત
૧૧. મીરાંબાઈ (મરાઠી)-શ્રી. દાજી નાગેશ આપટે-કૃત
૧૨. હિન્દી સાહિત્ય કા વિવેચનાત્મક-ઇતિહાસ-શ્રીચર્યકાંત, એમ. એ.
૧૩. હિન્દી સાહિત્ય કા ઇતિહાસ-સ્વ. રામચંદ્ર શુક્લકૃત

જાવડ

[સં. ૧૫૭૧ માં હયાત]

“મૃગીસંવાદ” કે “મૃગલીસંવાદ” નામના ૪૦૦ કડીના કાવ્યનો લેખક જાવડ નામનો. વર્ણિક સં. ૧૫૭૧ હયાતમાં હતો એવું એના એ એક માત્ર મળતા કાવ્યના અંતભાગ ઊપરથી જણાય છે. ત્યાં એ જણાવે છે કે :

“ચાપાઈ ચારસે હે ને ચાર સાંમલતાં હોએ આધાર.

કવતાએ મુખે દરી જોડ લૂલા બણી મ દેશો ખોડ.

અંવત પંતર એકલોતેર સાર માધ સપતમી મંગળવાર

વીઆસ કનેથી અરથ જ લેઈ તે ઉપર તાં કયા દહી. ૩૨૭

મલીઆગર દેશ ને ખંદનાવર ગામ જાતે વાણીએ જાવડ નામ
મળનાયની સેવા કરે ભોલે ભાવે પદ આચરે. ૩૨૮”૧

૧. કા. સ. હ. વિ. નં. ૩૬૫૪ની હાથપ્રત ઉપરથી સ્વ. અંબાલાલ જાવડાએ લખી મોકલેલી માહિતીને આધારે આ ચરિત લખ્યું છે, એ માટે લેખક એમનો ઋણી છે.

એશક, કાવ્યના આરંભમાં એ પોતાના ગુરુના વિષયમાં નામોદ્દે-
ખાદિ કરે છે, જ્યાં ગામનું નામ ખીજું મળે છે :

“મલીઆગર દેશ નાઓલ ગામ જત વાણીઓ જાવડ નામ
વીજેનાથની સેવા કરે, ભોલા ભાવે પદ આચરે.

ધૃત્વરપણા કરો અંત ધરી, જામે પાતક જનમનાં ખલી

એ જાણતા છૂટે જનમના પાશ જાવડ વીજેનાથનો દાસ ”

આ પ્રમાણે એ મલિયાગર દેશનો વતની છે; ગામનું નામ એક
ઠેકાણે બદનાવર અને ખીજે ઠેકાણે નાઓલ આપે છે. આ દેશ કયો ?
મલખાર ? તો શું ત્યાં કવિ વેપાર અર્થે જઈ રહ્યા હશે અને એની
કૃતિ એ ગુજરાતી હોવાથી ગુજરાતમાં આવી હશે ? એ વણિક છે
એ તો સ્પષ્ટ છે; એટલે વેપાર અર્થે દેશ છોડી અન્યત્ર જઈ વસ્યો
હોય અને ત્યાં કાવ્ય રચ્યું હોય તો આહું સંભવિત નથી. એણે
વ્યાસ પાસેથી કથા સાંભળી રચી છે એટલે કદાચ સંસ્કૃતનો એ
જાણકાર ન હોઈ શકે; છતાં અનુભવી તો છે જ. એ કોઈ વ્રજનાથ
કે વીજેનાથનો દાસ છે; વ્રજનાથની એ સેવા કરે છે આ વ્રજનાથ
એના ઇષ્ટદેવ જણાય છે; અને વીજેનાથ પણ એ જ ઇષ્ટદેવ સંભવે
છે; બદકે એક જ નામ છે, એમ સમજાય છે. કાવ્યના આરંભમાં એણે
સામાન્ય ગણપતિસ્તુતિ ૩-૧૧ કડીમાં અને ૧૨-૨૪ કડીમાં
સરસ્વતીની સ્તુતિ વિસ્તારથી કરી છે. પછી મત્રયગદ-સોમનાથ તીર્થ
વગેરે વર્ણવેલ છે એ નગરમાં જુદી જુદી નાતોનાં નામ આપેલ છે;
૨૬-૩૪. એ પછી ત્યાં એક શ્રીવેલ પારધી વસે છે, એનાં કુટુંબ,
સ્થિતિનું વર્ણન કરી એ વનમાં શિવરાત્રિએ શિકાર માટે સંચરે છે
એમ જણાવે છે. વનમાં વૃક્ષો લતાઓ પશુ પંખીઓ વગેરેના
ઉદ્દેશોનું વર્ણન છે; ૪૬-૭૩. પછી શિકારનો અભાવ, ખીલીના
ઝાડે ચડતું વગેરે છે.

જાવડની પ્રત સં. ૧૯૩૩ની છે; બેકે મૂળ ગ્રંથ મૃગલીસંવાદ
જૂનો સં. ૧૫૭૧નો છે. નાકરે પણ વ્યાધમૃગલીસંવાદ રચ્યો છે તે

ગુજ. પ્રેસના ઘૂહટકાન્યદોહન ૮ મા ભાગમાં છપાયો છે. પ્રા. કા. ત્રી. માં. પણ એ છપાયો છે. બન્નેમાં કેટલોક વધારોઘટાડો છે.

જાવડની રચના ચોષૈ, દોહા, પૂર્વછાયામાં છે. કડી ૪૦૦ છે, ન્યારે કવિ ૪૦૪ હોવાનું લખે છે નાકરના અને જાવડના સંવાદમાં. કથાનું ખીણું તો સરખું જ છે, પ્રસંગ પણ સરખા જ, માત્ર હરણીઓ અને હરણુ જે કહે છે તેની લઢણુ તેમ સોગદ-પ્રતિજ્ઞાઓ જે લે છે તેમાં કેટલોક ફેર છે, જે એના-જાવડના કાળની સમાજની સ્થિતિનું પ્રતિબિંબ રજૂ કરે છે; તેમ કેટલુંક ઉપદેશાત્મક-પ્રશ્નોના ઉત્તરો: જાવડમાં વધુ છે. નાકરની સંકલના નાની છે, જાવડની મોટી છે, કાંઈક વિસ્તાર અને નાકરમાં નથી તેવા ઉપદેશો-વ્યવહારસૂચનો વગેરે જાવડમાં વધુ છે. એ પછી પાણી પીવા એક હરણી આવે છે, તેમ ખીજા અને ચોથા પહોરે બે હરણી અને એક હરણુ વગેરે છે.

ઉંવટ પારધીતે શંકર વિદ્યાય દે છે :

“માગ માગ આપું વરદાન, આપું અવીચલ શીવપુર ઠ મ
અનેક સુખ ભોગવો કહલાય, મનવંછીત ફલ પુરું આરા ૩૬૩
એહ કયા પુરણુ પ્રકાશ, સાંભલતાં હોય ચિવપુર વાસ
એ ચોપાઈ જહાં કહેવાયે તેહને તુકે ત્રીભોવનરાયે. ૩૬૪
અધક્ષીસંવાદ જે શ્રવણે સુણે, હોયે પુન તે પાપને હણે
એહ કયા જે પુન પ્રકાશ સાંભલતાં હોયે રંગનીવાસ. ૩૬૫”

ડેક્કન કોલેજની લાઇબ્રેરીમાં મધ્યકાલીન ગુજરાતી ૩જી ભૂમિકા સાચવતી સં. ૧૭૧૯માં થયેલી એક નકલ છે. ખીજા એક સારી નકલ મુંબઈ ગુજરાતી પ્રેસના સંગ્રહમાં પણ છે. એક અર્વાચીન નકલ સં. ૧૯૩૩માં લખેલી, ઉપર જેમાંથી અવતરણુ લેવામાં આવ્યાં છે તે, કા. ગુ. સભાના સંગ્રહમાં પણ છે.^૧ આ પ્રતો ઉપરથી જે એ કાવ્ય પ્રસિ કરવામાં આવે તો નાકર વગેરે પછીના કવિઓએ જાવડમાંથી કેટલું લીધું છે, એ વગેરે જાણી શકાય.

૧. ડે. કૌ. નં. ૧૫૪૪; ગુજ. ની ૧૫૧ નં; અને ફા. ૩૬૫ સ્

જાવડનું નામ કાંઈક વિચિત્ર છે, પણ એવા પ્રકારનાં નામ એ કાળમાં પડતાં હતાં. જૈન કવિ દેવાલનો “જાવડ-ભાવડ” રાસ મળે છે; એ જાવડ કોઈ જૈન શેઠ છે. આપણો જાવડ પણ વેપારી તો જણાય છે જ. આ કવિના વિષયમાં ખીજી કશી માહિતી લભ્ય નથી. નાકરે આની કૃતિ જોઈ હોય કે ન હોય, પણ બંનેમાં વસ્તુસામ્ય છે. સંભવ છે કે બંનેને એક જ વસ્તુ સ્વતંત્ર રીતે મળી હોય, કે જોવું આપણે વાસુના વિષયમાં જોયું છે.

એ સં ૧૫૭૧માં હયાત છે, એટલે એની ભાષા મધ્યકાલીન ગુજરાતીની દ્વિતીય ભૂમિકાની છે; જૂની હાથપ્રતને અભાવે તૃતીય ભૂમિકાની ભાષા એની ૧૭૧૯ની પ્રતમાં મળે છે. ગુજરાત બહાર જઈને તત્કાલીન ભાષામાં લેખક કાવ્ય લખે, એ એક મહત્ત્વની વાત છે. એ રીતે જાવડ મહત્ત્વનો છે.

ચરિતસામગ્રી :

૧. ફા. ગુ. સ. હ. લિ. સંગ્રહ નં. ૩૬૫ જ
૨. રેક્લન કોલેજ-લાઈબ્રેરી હ. પુ. નં ૧૫૪૪
૩. ગુજ. પ્રેસ, મુંબઈ, હ લિ. પુ. નં. ૧૫૧ ચ

નાકર ✓

[સં. ૧૫૭૨-૧૬૨૪ માં હયાત]

પાટણના સમર્થ આખ્યાનકાર કવિ ભાલણના ઉત્તર કાળમાં જોકે એટલો જ સમર્થ નહિ છતાં વર્ણા આખ્યાન અર્પનારો, લોકકથા આપનારો, અને સૌથી પ્રથમ મહાભારતનાં એક કરતાં વધુ પર્વોને દેશીબદ્ધ^૧ ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારનારો વણિક નાકર ક્યારે જન્મ્યો. એ જોકે જાણવામાં નથી, છતાં એનાં કાવ્યોમાં મળતા રચ્યા સંવત્સર

૧. નાકર પહેલાં એક શાક્તિસૂરિ નામના જૈન કવિએ વિરાટપર્વ અક્ષરમેળ વૃત્તોમાં રચ્યું એક માત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. એ સિવાય ખીજા કોઈ પણ કવિનાં નાકરથી જૂનાં મહાભારતીય પર્વ મળતાં નથી.

ઉપરથી એ સં. ૧૫૭૨ થી તો આખ્યાનકાર તરીકે પ્રસિદ્ધિમાં આવવા લાગ્યો હતો જ. હરિશ્ચંદ્રાખ્યાનમાં એ જણાવે છે કે :

“સંવત પંદર જોતેર અભ્યાસ, બુધાદ્યમી માદરવો માસ.”

આ પહેલાંની એની કોઈપણ કૃતિ હાથ લાગતી નથી; અને એના રામાયણની રચનાસાલ સં. ૧૬૨૪^૨ મનાતી હોવાથી હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન પૂર્વે એણે બીજું કોઈ કાવ્ય રચ્યું હોય, એ સંભવિત નથી.

એના વિષયમાં એનાં કેટલાંક કાવ્યોના અંતભાગમાં જે કંઈ થોડી ઘણી માહિતી મળે છે, તે સિવાય વિશેષ પ્રાપ્ત થતું નથી. એણે એના હરિશ્ચંદ્રાખ્યાનમાં લખ્યું છે :

“દિશાવાળ કુળ અવતર્યો, વીરક્ષેત્રમાં વાસ :

વિકાનો સુત વિનવે નાકર હરિનો દાસ. (ક. ૩૧-૭)”

વીરક્ષેત્ર એ વડોદરા જ છે. ‘વટપુરવાસી વણિક દિશાવાળ રે, અજ્ઞાન હું વિકાનો બાળ રે (શિ-વિ-૧૪૧૬)’ એ રથને ખુદ નાકર જ જણાવતો હોવાથી કોઈ જાતની શંકા નથી. આમ એ વડોદરાનો વતની અને જ્ઞાતિએ દિશાવાળ વણિક હોય; અને એના પિતાનું નામ વિકા હતું. એણે આટલાં બધાં આખ્યાન ગુજરાતી ભાષામાં ઉતાર્યાં છે. એટલે એને સંસ્કૃતનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ એમ લાગે, પણ એ વાતનો એ પોતે જ ખુલાસો કરી નાખે છે કે :

“સંસ્કૃત મેં જાણ્યું નહીં, જાણી પ્રાકૃત વાણ.”

(અભિ. આ. ૧-૬)

ધ્રુવચરિત્ર તો એણે ભાગવત સાંભળી કર્યાની એ કખૂલાત આપે છે જ :

“શુણી ભાગવત રે, કયા કરી ધ્રુવ તણી;

હરિકૃપાએ રે, ગ્રહણ થઈ એની ગતિ. ૨૫”૩ (કડવું ૧૩)

૧. બૃ. કા. દો. ભાગ ૬ કો. ૪ ૭૦૬

૨. બૃ. કા. દો. ભાગ ૮ માની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૩૫

૩. શિવરાત્રિની કથામાં પણ એ લખે છે કે:—

“મેં સાંભલિયું હરિજન પાસ

તેહ સુણી કીધો અભ્યાસ. ૨૬૭”

એ સંસ્કૃતજ્ઞ હોત તો અવશ્ય પ્રામાણિકપણે આખ્યાનોનાં કથાનક મૂળ મહાભારતને કે ભાગવતાદિને અનુસરી લખ્યાં હોત. એણે એમ ન કરતાં તદ્દન સ્વતંત્ર રીતે મહાભારતનાં પર્વ વગેરે ગુજરાતીમાં રચ્યાં છે. એ જોતાં એ ખીજા કેટલાક આખ્યાનકારો શિવદાસ વગેરેની જેમ ગુરુમુખેથી કથા સાંભળી આખ્યાનો રચનારો હોત. મહાભારતમાંથી આદિ-સભા-આરણ્યક-વિરાટ-કર્ણ-ભીમ-ગદા એ પર્વો તો એની છાપનાં જ મળે છે. શલ્ય સૌમ્નિક અને સ્ત્રીપર્વ-માં એના નામનો ઉલ્લેખ નથી, છતાં એમાંના સૌમ્નિકપર્વમાં નાકર જે બ્રાહ્મણના પુત્રને (કે જે બ્રાહ્મણને) કવિતા કરી કથા અર્પણ કરી દેતો તે મદનના નામનો ઉલ્લેખ મળે છે; એટલે એ પણ નાકરની કૃતિઓ છે. નાકર એનાં કાવ્યોમાં છેક છેલ્લી કડીના છેલ્લા ઉત્તરાર્ધમાં જ પોતાનું નામ આપતો હોવાથી એ ભાગ હુમ્મ થતાં નામ આપું ઊડી જાય એ શક્ય છે :

નાકરની નિઃસ્પૃહતા ખરેખર આશ્ચર્ય ઉપજાવે એવી છે. એક બ્રાહ્મણનો નિભાવ ચાલ્યા કરે એ જ ઉદ્દેશથી ગુજરાતી ભાષામાં સારી સેવા કરી જનારા ઘણા જ ઓછા મળશે. એ નાગર મિત્રનાં યોગક્ષેમ માટે નાકરે આખ્યાન રચી આપ્યાં હતાં, અને એમાં મદન કે મદનસુતને સિદ્ધિ પણ મળતી હતી, એ નાકરે કરેલા વિરાટપર્વમાંના ઉલ્લેખથી સમગ્રી શકાય એવું છે :

“કરી ગ્રંથ વાડવ-કરિ સૂંચુ, વિશ્વિ પુણ્ય નિસ્તારરે,
વૃદ્ધનાગર કુલિ નામ મદનસુત, ગાઘ થાઘ ભવનિસ્તાર રે રર”
(વિ. પ. ૬૫-૪૭)

મહાભારતનાં પર્વોમાં આદિ^૧ અને સભાપર્વ એણે સ્વતંત્ર નથી લખ્યાં. એ બે પર્વ ટૂંકમાં એણે એના મહાભારત-આરણ્યકપર્વમાં

૧. વડોદરા સેન્ટ્રલ લાઇબ્રેરીમાં ૬૬૨ નંબરની સ. ૧૭૬૯ માં દતારેલી આદિપર્વની નકલ છે. એ જો નાકરની કૃતિ હોય તો એણે આદિપર્વ સ્વતંત્ર પણ રચ્યું સંભવે.

લક્ષ લીધાં છે; જ્યારે ખીજું સભા ને નાનું આરણ્યકપર્વ એણે વિરાટ-પર્વના આરંભનાં ૨૦ કડવાંમાં સમાવી દીધેલાં છે. બીમ અને ગદા-પર્વ એ મહાભારતનાં પેટાપર્વ છતાં નાકરે વિસ્તારથી લખ્યાં છે; એટલે જ શલ્યપર્વમાં એ મળતાં નથી. ઉલ્લોગપર્વ પણ એણે દૂંઠમાં ગદાપર્વમાં સમાવી લીધું છે

મહાભારતનાં પર્વો ઉપરાંત એણે હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન (૨. સં. ૧૫૭૨), અભિમન્યુખ્યાન (અપ્રસિદ્ધ), કણ્વચરિત (અપ્રસિદ્ધ), કૃષ્ણવિષ્ટિ-ભ્રમરગીત (અપ્રસિદ્ધ), ચંદ્રહાસાખ્યાન, ક્રુવાખ્યાન, નળાખ્યાન, ઓખાહરણ, ભવાનીનો છંદ (કર્તા લઘુ નાકર-અપ્રસિદ્ધ), ભીલડીના ૧૨ માસ, મૃગલીસંવાદ, મોરધ્વજાખ્યાન, રામાયણ (અપ્રસિદ્ધ), લવકુશાખ્યાન, વિદુરની વીનતી, વીરવર્માનું આખ્યાન (અપ્રસિદ્ધ), શિવવિવાહ, શૃગાલપુરી, સુધન્વાખ્યાન (અપ્રસિદ્ધ), સોકદાનો ગરબો (અપ્રસિદ્ધ), એ કાવ્ય રચ્યાં છે. આમ કવિતા-સમૃદ્ધિમાં એના પૂર્વના ઠાકુરપણ કવિ કરતાં એ આગળ આવે છે અને ભાલણ પાછળ આખ્યાનોની પરંપરાને પરંપરિત રાખે છે. ૧ બેશક, ભાલણની શક્તિઓ એમાં નથી છતાં ધાર્મિક જનતાને ધર્મમાં ખેંચી રાખે અને થોડે ઘણે અંશે કાવ્યના રસાસ્વાદને જાળવી રાખે એટલી શક્તિ તો એમાં છે જ, એ એનાં કાવ્યોમાં આવતાં જુદા જુદા રસની છાંટવાળા પ્રસંગોનાં સાદાં સરલ છતાં રોચક વર્ણનોથી સમગ્રાય એમ છે.

આપણને ભાલણમાં પદપદ્ધતિનું અને કડવાપદ્ધતિનું સંમિશ્રણ મળે છે, એ ઉપરાંત સ્વતંત્ર કડવાપદ્ધતિ પણ મળે છે, આ પદ્ધતિ ભાલણના પુત્ર ઉદ્ધવે એના બાહ્યવાહન આખ્યાનમાં જાળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે; પણ આની સાથેસાથ નાનાં મોટાં અનેક કડવાં વિવિધ રીતે તો સૌથી પ્રથમ આપણને નાકરમાં જ મળે છે. આયાર

૧. નાકરે ભાલણની કાવ્યપદ્ધતિનું અનુકરણ પણ સારી રીતે કર્યું છે, એ કાદંબરી અને વિરાટપર્વ વગેરેને સરખાવવાથી સમગ્રી શકાય એમ છે.

સુધીમાં પ્રાપ્ત થયેલાં નાકરનાં વર્ષવાળાં કાવ્યોમાં “હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન” સૌથી પહેલું લાગે છે. નાનાં નાનાં ૩૨ કડવાંનું “લોક બસે ઉપર બત્રીસ”નું એ નાનું કાવ્ય છે. નાકર શરમાં પાંચ છ કડીનાં કડવાં મુખ્યત્વે લખે છે, જો કે કવચિત્ પાંચ છ કડી વધારે પણ આપે છે. એક માત્ર એકવીસમું કડવું ચોપાઇની ૩૫ કડીનું છે. પ્રાય એ પદની એક કડી આપી ઢાળ આપે છે અને કડવાને અંતે “વલણુ” આપે છે. આમ છતાં કદી દ્રુવપદની કડી હોતી પણ નથી. આપણને શ્રીધરના “ગૌરીચરિત્ર”નાં નાનાં નાનાં કડવાંનું સામ્ય આમાં જણાય છે. એણે હરિગીત અને સવૈયા ચાલની ચોપાઇદાવટીનો બંધ આ કડવાંમાં અત્રતત્ર સ્વીકાર્યો છે. આપણને પહેલું આખ્યાન કાંઈક અપકવ લાગે છે. નીચે હરિશ્ચંદ્ર અને તારા રાણી વેચાવાને આટલે અયોખ્યા નગર છોડી જાય છે, એ પ્રસંગે કરુણ રસ સારી રીતે જમાવી શક્યો હોત, પરંતુ નાકર ટૂંકથી પતાવી દે છે :

કડવું ૧૧ મું—રામચી

“છાસીક (?) ત્રણે વિભાસે મન જ, રણ છુટવાને બ્રાહ્મણ જ.
શરીર પોતાનાં વેચ્યા જાય જ, નમ્ર અલોક્યા મૂકી સસાય જ.

ઢાળ

મેલ્યાં તે અંદર માળયાં, ને સુરજવંશી જાય;
માનવી પાણી નહાં પીએ, ત્યાં પશુ ચાર ન ખાય.
રૂદન કરતાં લોક ન રહે, ઘડી એક લગાર;
‘બ્રાહ્મણ ક્ષત્રી વારતા, વારે તે વણું અઢાર.
ધાંચી મોચી સૂઝ ને, હુહાર ને સૂયાર.
માળા તંબાળા કંસારા, તેનો ન લ ઘે પાર.
માઝી ઠાઝીઆ ને છીપા, પીરીયટ ને પીંડાર;
ભાટ ને ભરવાડ ઘાચા, વાળંદ ને શલાટ.
વણીક ને ત્યાં મળ્યા કણખી, વળી આશ્રમ ચાર;
હલાલ વણુદર ને મધ્યમ બેમ રહે વણું અઢાર.
એટલામાં બે ન રોયા, એક ભોઈ ને ભેંસાત; (?)
બાઝી સર્વે રૂદન કરતા, મળી સર્વે જાત.

વક્તવ્ય

બોલે ભોંસાત (?) નવ રોયા, તે દયાને નહીં જાણતા;

અનંત વલ્લે રૂદન કીધું, સુરજવંશી ચાલતાં.”^૧

આમ છતાં આ કાવ્ય કાદી નાખવા જેવું નથી જ. કવિએ રોચક થાય તે પ્રમાણે સર્વભોગ્ય સ્વરૂપમાં કાવ્ય બાંધ્યું છે. એમાં જુદા જુદા રાગોમાં કવિતા ગવાતાં માણુમદ પ્રસંગને જમાવવામાં ઠીક ઠીક શક્તિ માન થતો હશે. નાકરમાં જ સૌથી પ્રથમ પોતે કાવ્યમાં ક્યા ક્યા રાગ પ્રયોજે છે, કેટલાં કડવાં, કેટલી કડીઓ, એ મળે છે, જેનું પછીથી વિષ્ણુદાસ વગેરેએ અનુકરણ કર્યું સમજાય છે. હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન નળાખ્યાન વગેરેમાં રાગોની ગણતરી એણે આપી છે. હરિશ્ચંદ્રાખ્યાનમાં :

“રામગ્રી દેશાખ અને આશાવરી, ગોડી ભૂપાલ ને ધન્યાશરી;

રામકલી વેરાડી શેખ, સામેરી સોરડીને ભેગ.

મહાર આદોલ ગોડી ને મેઘ, સોરડી એવા વીવેક.

રાગ તે સુંદર કડવાં જત્રીશ, શ્લોક જસે ઉપર જત્રીશ.”^૨

કવચિત્ પાછળથી રાગનાં નામ ન આપતાં કેટલા રાગ એટલું જ કહ્યું હોય છે. સં. ૧૬૦૧માં રચાયેલા વિરાટપર્વમાં ‘રાગ પત્ર ને કડવાં પાંસઠિ, ઓત્તમ કથા અવિનાશિરે”^૩ એમ જ કહેવામાં આવ્યું છે “શિવવિવાહ”ને અંતે પણ “ચૌદ રાગ ને ત્રણ ઢાળ રે” એમ કહેવામાં આવ્યું છે.^૪ રાગોનો વિષયવાર વિભાગ તો એના માત્ર નળાખ્યાનમાં જ મળે છે :

રાગ પ્રભાતી

“ગોડી માંહિ કીધા ગહિવાટ । ફૂલ રમાડા તિ દેશાખ ।

રાંમગ્રીએ લીધો વનવાસિ । કાલિરે પ્રીઠ માહેલો પારા ॥ ૧ ॥

અધરાસિ (?) અગીઅરિ ગલે । સોરડીએ શધિ લેવા પલે ।

વ્યરાડીએ વનમાંહિ રડવડી । ભૂપાલિ માસીનિ મ્યલે ॥

૧. જુ. કા. દો. ભાગ ૬ કુો, પૃ. ૩૬૫

૨. એજન, પૃ. ૭૦૬

૩. મહાભારત ગ્રંથ ૩ ને, પૃ. ૨૩૨

૪. પ્રા. કા. ગ્રં. ૧૧, પૃ. ૧૪૫

કેદારિ પ્રીક ગયો ક્યહી । શાંભરીએ શધિ પીએર થઇ ॥ ૪ ॥
 કેદાર ગોડીએ પીએરનિ મ્યહ્યા । સળાપે (?) તાં શધિ લાવીઆં ॥ ૫ ॥
 વસંતે તાં ચેતાવીઆં । ધન્યાશીએ તાં પેર પામીઆં ॥ ૬ ॥
 કનડે પ્રીક કર પ્રણામ । મ્યહાં રે થે ચવર સુભલ ॥ ૭ ॥
 આરાહરીએ પોહોતી આરા । મેઘરાગિ પ્રીક પાંખી પાસ ॥ ૮ ॥
 પ્રભાતીએ પાંખ્યાં રાય । શેવક જનનાં શીખાં કાજ ॥ ૯ ॥
 માહાભારથય એ તાં કયા । શાંભલજે જન સહુ સર્વયા ॥૧૦॥
 તેમાં નૈષધનો ઉપદેશ । શ્રીહરિષ કવે વં સદા નરેશ ॥૧૧॥
 પદ ચ્યારસે ને પંચવીશ । કડવા ૧૨ નિ રાગ હગણીશ ॥૧૨॥
 સંવત પંનર એકાધરીએ પ્રારંભ । માય માગસર દિન સાત્યમ ॥
 માંદો હૂતો નિ મગ જમ્યો । ઇંદ્ર હૂતો અગારમુ ॥૧૪॥
 અનંલુતાં મિ કીધો રાસ । કહિ નાકર હુ હરીનો દાસ ॥૧૫॥”

સં. ૧૫૭૨-૮૧ માં રચેલી આ એ કૃતિઓ વચ્ચે એણે કોષપણુ કાવ્ય લખ્યાં હોય તો જાણવામાં નથી. આ કાવ્ય પણ નાનું છે, પણ મુંદર છે. હંસ રાજ નલ ને દમયંતીના સૌન્દર્યની માહિતી આપે છે, એ પ્રસંગ નાકરની વાણીમાં આ પ્રમાણે સરી આવે છે :

“એહેવું કહીનિ હંસ સાંચરિ । આવી નલ પ્રતિ હચરે । ૭૫
 અરે નલ વીનતી અવિધારિ । શું જીવે છે એ સંસારિ ।
 બ્રહ્મા બેઠો ભાંજે ધડે અંદૂના તનને નિતનિત નડે । ૭૬
 પ્રતિબંધ નીપાઇ જોય । દમંતી મુખ સમવૃત્ત્ય ન હોએ ।
 તાહરે મુખ તાં છિ કલંક । દમંતીવુ મુખ છે નીકલંક । ૭૭
 લજ પાંખી ઇંદ્ર જય.....દલનિ ઉલવે જોસાય ।
 ઇંદ્ર વદન પડો વ્યહવાદ । બ્રહ્મ આગલિ આબ્યા અહલાદ । ૭૮
 મોર પિછ દમંતીના કેશ । બ્યોહો માંહિ ઉપનો રેશ ।
 બ્રહ્મા આગલિ બ્યુહુય ગયા । સત્ય જોલો ને આણો દયા । ૭૯
 પુરુષ ચડાવી લાગા પાય । પણ સમવૃત્ત્ય તાં નહીય ધવાય ।
 બ્રહ્મા ખીયા એમ હચરચા અર્ધચંદ્ર કાઢી પરવરચા । ૮૦
 લજ પાંખી મોર તાં ગયા કાતંગને શણગત રહા ।

ગતિ લીધી છે ગહેવર તણી । તે સહુ ચાહુ રામ ભણી । ૮૧
 સાંભલી રામ તું વીનતી । રાખ ન, સાંભલે ઠાકુર રતી ।
 ન સાંભલે ને ચઢે છે રીસ । તે માટિ રજ નાંખે શીસ । ૮૨
 કોરંગ વનમાં કરે અશ્રપાત । સ્વાંભી હાં કીધી હપધાત ।
 એલુહુ દુખ શા માટિ લીધ । દમંતી લોચન ચોરી લીધ । ૮૩
 નગર ગયા નિ થયા અન્ન'ણુ । લીધાં નેત્ર ને લેશે પ્રાંણુ ।
 વારાગ નાગ પાતાલિ ગયા જુડો દેખીએ સ'ખી રહ્યા । ૮૪
 વદન કમલ પડ્યો વહુવાદ । લોકેશ્વર બોલ્યાં અહેલાદ ।
 લગ પાંખી કમલ તે ગયાં । વારિ અધિ તે પેશી'રહ્યાં । ૮૫
 સૂડા પોપટ ન બોલતા । જે વન માંહિ વાશે હતા ।
 પ્રોઠ પ્રોઠ તે નાશી ગયા । લઘુપણિ ચંચ ચઢાવી રહ્યા । ૮૬
 આગે વાણી બોલતા નિટોલ । દમંતીયે રામ બોલાવ્યા બોલ ।
 જાંધે જીતી તે કંદલી । તેહની યરયર કંપે વડી । ૮૭
 અધૂર પ્રવાહી જીતી ચેહ । દુખે તંનિ પડાવે વેહ ।
 સોનુ બેઠા ધડે સોનાર । પણિ સમતુલ્ય તાં નહીય થવાય । ૮૮
 દમંતીતુ તન તાં દહે । કારણ કુંચર કહેને નવિ કહે ।
 મનમાંહે ઝુરે દીવસ ને રાતિ કોહ સાથિ ન કરે વાત । ૮૯
 દય પાંચ તાં લંધન થઇ । દારી સાથિ બોલે નહી' ।
 અન્યોઅન્ય કહે છે શો રોગ હવે થયાં પરણીવા જ્યોગ્ય ॥ ૯૦ ॥

બેશક, પ્રેમાનંદના દમયંતીવર્ણન જેવું આ વર્ણન નથી, એમ
 છતાં નખજીયે નથી. એક સંસ્કૃતાનલિપ્ત લેખક રવયસ્કુરિત
 અલંકારો ભાષામાં પ્રેયોગે છે; એની કૃતિની અસર પ્રેમાનંદ ઉપર
 હોવાતું સ્વ. અંબાલાલ ખુન્નાખીરામ જનનીએ ખતાવ્યું છે,^૨ એ
 નાકરને ઓછો યશસ્વી નથી ખનાવતું. વિસ્તાર થઈ જવાને ભયે
 અહીં એ ઉતારા આપવામાં નથી આવતા.

મહાભારતનાં પર્વો અને જૈમિનીય અથ્વમેધનાં આખ્યાનો એક
 જૈનેતર કવિ લગભગ પ્રથમ જ ઉતારતો હોય તેવો તો નાકર જ છે.

૧. ગુ. વિ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૩૩૮ જી

૨. પૂ. કા. દો. ભાગ ૬ મો, પ્રસ્તા. પૃ ૩૮-૪૦

વનપર્વાંતર્ગત. “ નલોપાખ્યાન ” બાલજી ઉતાર્યું; એકને બદલે એ “ નળાખ્યાન ” એના કહેવાય છે, પણ એણે અશ્વમેધનાં આખ્યાન નથી ઉતાર્યાં. નાકરે પર્વો ઉપરાંત જૈમિનીય અશ્વમેધનાં ચંદ્રહાસાખ્યાન, મોરધ્વજાખ્યાન, લવકુશાખ્યાન, વીરવર્માનું આખ્યાન, મુધન્વાખ્યાન, શૃંગાલપુરી (અર્ધલોકકથા) એ છ અને મહાભારતના છૂટક પ્રસંગો લઈ અભિમન્યુઆખ્યાન, કર્ણચરિત અને ઉપર બતાવ્યું તે નળાખ્યાન, અને ભાગવતમાંથી વસ્તુ લઈ આખાહરણ, કૃષ્ણવિષ્ટિ-ભ્રમરગીત, હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન, ક્રુવાખ્યાન; જ્યારે રામાયણ તો આખું એણે રચ્યું છે. એમાંના અયોધ્યાકાંડ આ લેખકે જોયેલા છે. એ ઉપરાંત બીજાં પુરાણોમાંથી વસ્તુ લઈ ભવાનીનો છંદ, ભીલડીના ૧૨ માસ, મૃગલી-સંવાદ, શિવવિવાહ એ કાવ્યો મળે છે આ બધામાં એણે કડવાબંધ સ્વીકાર્યો છે; બેશક, એને ચોપાઇનો ખૂબખૂબ શોખ જણાય છે અને કેટલીકવાર કડવાંનાં કડવાં માત્ર ચોપાઈમાં જ લખાવ્યે જાય છે. વ્યાધમૃગલીસંવાદ મૂળે ૧૦ કડવાંનું એવું મુખ્યત્વે ચોપાઈબંધનું કાવ્ય છે.

પણ એની પ્રૌઢિનો પરિચય તો મહાભારતનાં પર્વ જ આપે છે. એ આદિ, સભા, વન, વિરાટ, ઉદ્યોગ, ભીમ, ગદા, શલ્ય, સૌપ્તિક અને ત્રી પર્વો આપણને રચી આપે છે. આદિ પર્વ મોટું હજી જૈવાનાં નથી આવ્યું, પણ એના આરણ્યક પર્વ મોટાના આરંભમાં એણે, અગાઉ બતાવ્યું છે તેમ આદિ અને સભા. વિરાટ પર્વમાં આદિ, સભા અને આરણ્યક, અને ગદાપર્વના આરંભમાં ટૂંકમાં ઉદ્યોગ પર્વની કથા સમાવી લીધી છે. પૂર્વ કથાનું અનુસંધાન આપવાની એની આ પદ્ધતિ એક કથાકારને છાજે એવી છે. આપણે ઉપર જોયું છે કે એણે મદન નામના નાગર બ્રાહ્મણને પોતાની કવિતા બહિસ આપી છે. એ મદન પછી આખ્યાનો ગાઇ પોતાનો નિર્વાહ કરતો. એ આખ્યાનો, કથાનકાલ્પક થઈ પડે, માટે જ એણે અનેક રાગોમાં પોતાની કવિતા યોજી છે. એના ઢાળ એ કાળે જે સર્વવ્યાપક

ગતિ લીધી છે ગહેવર તણી । તે સહુ ચાલુ રાત્ર ભણી । ૮૧
 સાંભલી રાત્ર પું વીનતી । રાપ ન, સાંભલે ઠાકુર રતી ।
 ન સાંભલે ને ચઢે છે રીસ । તે માટિ રજ નાંખે શીસ । ૮૨
 કારંગ વનમાં કરે અશ્રપાત । સ્વાંમી કાં કીધી હપધાત ।
 એવુડુ દુખ શા માટિ લીધ । દમંતી લોચન ચોરી લીધ । ૮૩
 નગર ગયા નિ થયા અન્નંજી । લીધાં નેત્ર ને લેશે પ્રાંજી ।
 વારાગ નાગ પાતાલિ ગયા જીડો દેખીયો સખી રહ્યા । ૮૪
 વદન દમલ પડ્યો વહવાદ । લોકેશ્વર બોલ્યાં અહેવાદ ।
 લગ પાંખી દમલ તે ગયાં । વારિ અધિ તે પેશી રહ્યાં । ૮૫
 સૂડા પોપટ ન બોલતા । જો વન માંહિ વાશે હતા ।
 પ્રોદ પ્રોદ તે નાશી ગયા । લઘુપલ્લિ ચંચ ચઢાવી રહ્યા । ૮૬
 આગે વાણી બોલતા નિટોલ । દમંતીયે રામ બોલાવ્યા બોલ ।
 જાંઘે જીતી તે કંદલી । તેહની ચરચર કંપે વણી । ૮૭
 અધૂર પ્રવાહી જીતી ચેહ । દુખે તંનિ પડાવે વેહ ।
 સોનુ બેઠા ધરે સોનાર । પલ્લિ સમતુલ્ય તાં નહીય થવાય । ૮૮
 દમંતીલુ વન તાં દહે । કારણ કુંઅર-દહેને નવિ દહે ।
 મનમાંહે ઝુરે દીવસ ને રાતિ કાઢી સાથિ ન કરે વાત । ૮૯
 દય પાંચ તાં લંધન થઈ । દાસી સાંચિ બોલે નહીં ।
 અન્યોઅન્ય કેહે છે શો રોગ હવે થયાં યરણીવા ન્યોગ્ય ॥ ૯૦ ॥

પ્રેશક, પ્રેમાનંદના દમયંતીવર્ણન જેવું આ વર્ણન નથી, એમ
 છતાં નખજીએ નથી. એક સંસ્કૃતાનલિપિ લેખક સ્વયંસ્કૃતિ
 અલંકારો ભાષામાં પ્રેયોજો છે; એની કૃતિની અસર પ્રેમાનંદ ઉપર
 હોવાનું સ્વ. અંબાલાલ બુઝાખીરામ જનનીએ બતાવ્યું છે,^૨ એ
 નાકરને ઓછો યશસ્વી નથી બતાવતું. વિસ્તાર થઈ જવાને લેયે
 અહીં એ ઉતારા આપવામાં નથી આવતા.

મહાભારતનાં પર્વો અને જૈમિનીય અશ્વમેધનાં આખ્યાનો એક
 જૈનેતર કવિ લગભગ પ્રથમ જ ઉતારતો હોય તેવો તો નાકર જ છે.

૧. ગુ. વિ. સ. હ. વિ. પુ. નં. ૩૩૮ જી

૨. જ. કા. દો. ભાગ ૮ મો, પ્રસ્તા. પૃ ૩૮-૪૦

વનપર્વાંતર્ગત. “ નલોપાખ્યાન ” બાલણે ઉતાર્યું; એકને બદલે બે “ નળાખ્યાન ” એના કહેવાય છે, પણ એણે અશ્વમેધનાં આખ્યાન નથી ઉતાર્યાં. નાકરે પર્વો ઉપરાંત જૈમિનીય અશ્વમેધનાં ચંદ્રહાસાખ્યાન, મેરધ્વજાખ્યાન, લવકુશાખ્યાન, વીરવર્માનું આખ્યાન, મુધન્વાખ્યાન, શૃગાલપુરી (અર્ધલોકકથા) એ છ અને મહાભારતના છૂટક પ્રસંગો લઈ અભિમન્યુઆખ્યાન, કર્ણચરિત અને ઉપર બતાવ્યું તે નળાખ્યાન, અને ભાગવતમાંથી વસ્તુ લઈ આખાહરણ, કૃષ્ણવિષ્ટિ-બ્રમરગીત, હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન, ક્રુવાખ્યાન; જ્યારે રામાયણ તો આખું એણે રચ્યું છે. એમાંના અયોધ્યાકાંડ આ લેખકે જ્ઞેયેશ છે. એ ઉપરાંત બીજાં પુરાણોમાંથી વસ્તુ લઈ ભવાનીનો છંદ, ભીલડીના ૧૨ માસ, મૃગલી-સંવાદ, શિવવિવાહ એ કાવ્યો મળે છે. આ બધામાં એણે કડવાબંધ સ્વીકાર્યો છે; બેશક, એને ચોપાઇનો ખૂબખૂબ શોખ જણાય છે અને કેટલીકવાર કડવાંનાં કડવાં માત્ર ચોપાઈમાં જ લખાવ્યે જાય છે. વ્યાધમૃગલીસંવાદ મૂળે ૧૦ કડવાંનું એવું મુખ્યત્વે ચોપાઈબંધનું કાવ્ય છે.

પણ એની પ્રૌઢિનો પરિચય તો મહાભારતનાં પર્વ જ આપે છે. એ આદિ, સભા, વન, વિરાટ, ઉદ્યોગ, ભીમ, ગદા, શલ્ય, સૌપ્તિક અને સ્ત્રી પર્વો આપણને રચી આપે છે. આદિ પર્વ મોટું હજી જૈવાનાં નથી આવ્યું, પણ એના આરણ્યક પર્વ મોટાના આરંભમાં એણે, અગાઉ બતાવ્યું છે તેમ આદિ અને સભા, વિરાટ પર્વમાં આદિ, સભા અને આરણ્યક, અને ગદાપર્વના આરંભમાં ટૂંકમાં ઉદ્યોગ પર્વની કથા સમાવી લીધી છે. પૂર્વ કથાનું અનુસંધાન આપવાની એની આ પદ્ધતિ એક કથાકારને જાણે એવી છે. આપણે ઉપર જોયું છે કે એણે મદન નામના નાગર બ્રાહ્મણને પોતાની કવિતા બક્ષિસ આપી છે. એ મદન પછી આખ્યાનો ગાઇ પોતાનો નિર્વાહ કરતો. એ આખ્યાનો, કથાનકાવ્યોયક થઈ પડે, માટે જ એણે અનેક રાગોમાં પોતાની કવિતા થોજી છે. એના ઢાળ એ કાળે જે સર્વવ્યાપક

થઈ ચૂક્યા હતા તે છે. ઢાળોની દષ્ટિએ તેમજ કવિતાની દષ્ટિએ ઉત્તમમાં ઉત્તમ નમૂના તરીકે આપણે એના વિરાટ પર્વને મેળવી શકીએ છીએ; વિરાટ પર્વની વસ્તુ જ સુંદર છે, મૂળ સં. મહાભારતમાં જ, તેના ઉપર ઓપ ચડાવીને નાકરે પોતાની દષ્ટિએ આખો પ્રસંગ જુદા જુદા અનુરૂપ રસોમાં આપણી સમક્ષ ખડો કર્યો છે. વીર કરુણ રૌદ્ર ભયાનક હાસ્ય અને અદ્ભુત રસની ઉત્તમ કૃતિ આપણને નાકરના વિરાટપર્વમાંથી મળી આવે છે આપણને “શૃંગારરસ” પ્રધાનપણે આ પર્વમાં નથી દેખાતો; જ્યાં એ છે ત્યાં એ કરુણનું અંગ બની રહે છે; જેમકે વિરાટ નગરમાં જતાં પૂર્વે યુધિષ્ઠિર આંખમાં આંસુ સહિત દ્રૌપદીનું સવૈયા ચાલની ચોપાઈ દાવટીમાં વર્ણન કરે છે :

“દ્રુપદસુતા નિહાલી ભૂપતિ, આણ્યા અગ્રપાત;
એ ઘડા જેવડું માણિક માનિની, કિમ રહિશિ પરહાથિ ?
પુરુષ તણી તાં વાત પાધરી, જિમ તિમ કરીનહ રહિશિ;
પરભૂપતિ-વશિ પડી પ્રેમદા, દેહી પરિ દિન લેશિ ?
અમ્યો તાં અછતા થઈનિ રહિવું, કાંઈ ન થાઈ પ્રાણ;
કન્દર્પ કોટિ કામિની કોમલ, મુખ સોલ કલા-શશિ નણિ.
નયન ચંચલ તીક્ષ્ણ ચરચરખાં, ભ્રમઈ-કોદણ્ડવટિ ધરિઆં;
મનમથ મેગલ હાવિ વશિ નિત્ય; ક્યમ નહ વશિ ‘કરિઆં’ ?
શુકનાસા, અધરપ્રવાહી, દન્તકાડિમ, કણ્ઠકપોત;
કનકકુમ્ભ પરિ મણિમગ્નરી જલજ નાભિ ઉદ્યાત;
ભુલદણ્ડ યુગ સંઠિ સરીખા, કટિ કેસરી હપવાસી.
જંઘાયુગમ કદલી-ખમ્ભ હપમિત; ચરણકમલ પ્રતિભાસી.
ગતિ ગજમત્ત ચપલતર વિઘ્નુત, ઘોડશ તનિ રાણગર;
પગ નેપુર ઝણકાર, કિંકણી કટિમેખલા રણકાર;
રુદ્ધિમલ પરિ હાર નવસર, કણિક પદકમલિ જડિઆં;
કનકચૂડિ ચતુરાકરિ ખલમ્, ચલકથ નંગુદ્રડિઆં;
અંગદ બિરખી સરખી જોડિ, મુહુ મચકોડી ચાલિ;
શ્રવણ શાલિ રવિસમ જગમગિ, જડિય જવઈહિર પરિ ભાલ.

સિદ્ધિ આડિકૂલી ભગનિઆં, શીશિ રાખડી સારી;

શેષનાગ પરિચયમરી ચોટલી મોતીડે શંગારી.

હામ ડોટિદલ સહ હથિઆર કાયર મન કમ્પાવઇ;

શૂર તણુઇ મનિ તણુવત નેણુઇ રત્નગર્ભા કહાવઇ.

એ વહનિમાંહિથી પ્રગટ પ્રેમદા કૃષ્ણકૃપાઇ પામ્યાં.

અમ ધરિ આવી સુખ નવિ પામી; દોહલડિ દિન વામ્યાં”૧

શુદ્ધ કરુણીની પરાકાષ્ઠા તો કેવિએ, કીચકે દ્રૌપદીને વિરાટની સભામાં ખેંચી તે વખતે દ્રૌપદીએ જે કલ્પાંત કર્યો છે. તે પ્રસંગે અતાવી છે, છેલ્લા ચરણની આવૃત્તિમાં એણે હદ કરી છે :

“કેશ સારી કામિની દે તાણી અવની મઝારિ દે.

હા હા કૃષ્ણ કરીનઇ રોઇ પડી, દુષ્ટ તણુઇ વશિ નારિ દે.

x

x

x

સવરા માંહિ પરહાયથી રાખી, ત્યારિ કીધું સાંહજ દે;

પ્રભુ લાક્ષાગૃહ ચિકાં દે ભગારચાં, તે આ વેલાનઇ કાનિ દે ?

મહાવન માંહિ વાસ કરાવ્યુ, (છાંડયું) ઇન્દ્રપ્રસ્થનું રાનિ દે,

છૂત હંરાવ્યાં નઇ સુખિ રાખ્યાં, તે આ વેલાનઇ કાનિ દે ?

મરી સભામાંહિ ચીર, હરિ ! પૂરચાં દુરજ્યોધન દલ મઝારિ દે,

હુઃશાસન દુષ્ટ થકી ભગારી; તે આ વેલાનઇ કાનિ દે ?

દૂત કામિક આવ્યા ઋષિ ભૂખ્યા, વાનપ્રસ્થ મુનિરાજ દે;

સૂર્યપંથ રચાલી અપાવી, તે આ વેલાનઇ કાનિ દે ?

દુર્વાસા આવ્યા શાપ દેવા, દસસહસ્ર વિદ્યારથી ગાનિ દે;

ત્યારઇ સાર કરી સહવારી, તે આ વેલાનઇ કાનિ દે ?

પોતિ ભૂખ્યા ચૈનઇ પધારચા; આણી અહારી દાહનિ દે;

શાકપત્રિ વિશ્વ પૂરણ કીધું, તે આ વેલાનઇ કાનિ દે ?

x

x

x

x

આંહાં આવતાં કુણઇ ન ભણ્યાં; છાનાં ન કીધાં બાહનિ દે,

જમૂતમલ્લ ચિકા કરી સાહ્યાં, તે આ વેલાનઇ કાનિ દે ?”૨

૧. મહાભારત, અંક ૨ જ્ઞે, પૃ. ૮૨-૮૪

૨. એજન, પૃ. ૧૫૨-૩

કીચકવધ પછી સુદિષ્ટ્યા રાણીનું કલ્પાંત પણ કરુણ રસનો એક સારો નમૂનો પૂરો પાડે છે.

વીરરસનો પ્રસંગ જૂજ જ આવે છે. સંકેતગૃહમાં ખોલાવીને ભીમે કીચકને પૂરો કર્યો ત્યાં થોડી પંક્તિઓમાં વીરરસ દેખાય છે તે કવિએ હરિગીતની ચાલની ચોપાઈ દાવટીમાં આ પ્રમાણે આપેલ છે:

“ભીમિં હાંકી હાથ આલ્યુ; બિહૂ પડિઆ બાથિ રે.

દ્રમદ્રમાટ ધરતી ધૂલિ ભડઇ, કરઇ પ્રહાર પાદ્-ધાત રે.

અ ગોઅંગાઇ બેહૂ આયડઇ, જુઇ પડઇ જઇઠા યાઇ રે;

શર ધાય વાજઇ બ્યોમ ગાજઇ; પાછુ કોઇ ન યાઇ રે.”^૧

રૌદ્રરસનો પ્રસંગ ગોગ્રહ-નિમત્તે થયેલા યુદ્ધમાં છે, પણ એ બહુ આકર્ષક નથી; પણ ઉપરના જ પ્રસંગમાં થોડું જ વર્ણન છતાં કીચકનો દૂટો કાઢ્યો એ વર્ણન ભયાનકનો ખ્યાલ આપે એવું છે:

“ઇમ દહીનઇ વલી ભચરડયુ; ભૂક કાંધાં હાડ રે.

પછઇ પૂછઇ પ્રેમશુ: “કોહિ હાથિ આલ્યા કશ રે?”

ખભા ખાલડ સહિત ભાંજ, કર્યા પિણિડ પ્રવેશ રે.

“પદપ્રહાર પાદ્ પ્રેમદાનઇ, કિમ કિધા મૂઠ રે?”

સાન્ધિ ભાજ પેટમાંહિ, ચાપિઆ ગતિ-ગૂઠ રે.

“રસનાઇ કિમ રાંડ કહી? દદ્રષ્ટિ કિમ જોયુ રે?”

આખિ જમ ખૂટી ખોતરી, શિર ચાંપિછી ધડ સ્પાય રે.

સમદા સર્વ જિમ કોયલઇ, સમેટઇ સોનાર રે,

તિમ હાથ પગ શિર મધ્યકાય, ધાતિછી સચારિ રે.”^૨

હાસ્યરસનાં છાંટણાં આપણને દુર્યોધનના જલરથલગ્નમ, અર્જુનના વ્યંડલવેશના વર્ણન અને ઉત્તર કુમારની કાર્યરતાના પ્રસંગમાં દેખાય છે, જ્યારે પાંડવો પાંચે પ્રકટ થાય છે એ અદ્ભુત રસમાં દીપે છે. ૬૫ કડવાનું આ કાવ્ય તત્કાલીન એક સારો નમૂનો કહી શકાય આપણે નાકરને ઉચ્ચ પ્રકારનો કવિ ન કહી શકિયે, છતાં

માત્ર કથાભટોનાં જોડકણાં રચનારો તો એ નથી. હરિશ્ચંદ્રાખ્યાનથી વધતો આવતો કવિ સં. ૧૬૦૧ના “વિરાટપર્વ”માં સારી રીતે પ્રૌઢ બનતો જણાય છે. એની આમ છતાં આ વયલા ગાળાની કૃતિ છે, કેમકે સં. ૧૬૧૦ માંની કૃતિઓ પણ દ્રુવાખ્યાન શિવવિવાહ વગેરે મળે છે; રામાયણ તો સં. ૧૬૨૪માં એણે પૂરું કર્યું હોવાય છે.

એના વિવિધ બંધોમાં ભાલણુના બંધોની છાયા કે અનુકૃતિ પકડી શકાય એમ છે. કાદંબરીમાંનો “સુણિ સુદરી” અને “ગિહિલી કુણિ કરી” એ પ્રતીક-અંતવાળો દોહાબંધ નાકરમાં વધુ વૈવિધ્ય અને વિસ્તૃત સ્વરૂપમાં મળે છે. કડવાં ૪૯-૫૦ એ બંને સંવાદાત્મક સ્વરૂપમાં એ બંધ સાચવે છે. એ ઉપરાંત કવિએ પદપદ્ધતિનાં કડવાં પણ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં આપ્યાં છે. પાંડવોના અગ્નિપ્રવેશની તૈયારી, પ્રૌપદી સુદિષ્ણા રાણી પાસેથી શૃંગારસાજ માગી શૃંગાર સજો છે એ, અને સુદિષ્ણાનો કીચકવધને અંતે કલ્પાંત કરે છે, એ ત્રણ કડવાં એવા પ્રકારનાં છે. વિસ્તારભયે તેમજ એ બંધો પૂર્વ સારી રીતે પરિચિત થઈ ચૂક્યા હોવાથી અત્રે આપ્યા નથી.

નાકરના સમયની લિખિત ભાષા કદાચ, એનો નિર્ણય અત્યારે દૂર ખોળવા જવું પડે એમ નથી. એના વિરાટ પર્વની જૂનામાં જૂની એક હાથપ્રત મળેલી છે તેમાં એના સમયની ભાષા-મધ્યકાલીન ગુજરાતીની ખીણ ભૂમિકા-સંપૂર્ણ રીતે સચવાયેલી મળે છે.^૧ એને લીધે એના પુરા-ગામી ભાલણુની ભાષા કદાચ હોવી જોઈએ એનો પણ નિર્ણય મળી જાય એમ છે. ભાલણુની છપાયેલી કાદંબરીની ભાષા નાકર પછીની ભૂમિકાની છે; તેથી જ નાકરના સમયની ભાષામાં ભાલણે પોતાની કવિતા લખેલી સંભવે.

નાકરને માટે જે વિશેષ કહી શકાય તે એ કે સંસ્કૃતભાષાના ઓછામાં ઓછા સંસ્કાર એનામાં હોવા છતાં એ સારી અને રોચક

૧. ગુજ. વિ. સ. હ. વિ. પુ. નં. ૩૫૩ (અપૂર્ણ પ્રત); એ ઉપરથી મહાસારત્ર અંથ ૩ જમાં એ કાવ્ય છપાયું છે.

કવિતા લખી શકતો, જેમાં તત્કાલીન દેશ કાલ રીત રિવાજ માન્યતાઓને સાચવી રાખવા જેટલી એનામાં શક્તિ હતી. યુગશૃંગલા ખાંધિયે તો આદિભક્તિયુગ પછી સ્વતંત્ર આખ્યાનયુગ આવે, તે એવી રીતે કે તત્કાલીન ખીળ કાવ્યપ્રકાર ગૌણ બને, ન્યારે આ આખ્યાનપ્રકાર પ્રધાન બને. આખ્યાનયુગના આ ન્યોતિર્ધરની એના પછીના યુગધર વિષ્ણુદાસની જેમ જ હજી ઘણી કૃતિઓ અપ્રસિદ્ધ છે. એનું સાચું વર્ચસ એની સમગ્ર કૃતિઓ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યાથી પૂરું નાણી શકાશે.

ચરિતસામગ્રી :

૧. શુ. સાહિ ના આ. સ્. સ્તંભો-દી. ખ. કૃ. મો. ઝવેરીકૃત
૨. Gvaj. & its Lit. by K. M. Munshi
૩. બૃહત્કાવ્યદોહન ભાગ ૮ મો, ગુજરાતી પ્રિ. પ્રેસ-મુંબઈ
૪. પ્રા. કા. માળા અને કા. ત્રૈમાસિક-
૫. મહાભારત ગ્રં. ૨-૩-૫, કેશવરામ કા. સાસ્ત્રી-સંપાદિત
૬. શુ. વિ. સભા હ. વિ. પુરતકસંગ્રહ
૭. કા. ગુજ. સભા હ. પુ. સં.ની ચાદી, ભાગ ૨જો

ગણપતિ

[સં. ૧૫૭૪માં હયાત]

અસાધ્ય ભીમ વાસુ નરપતિ નાકરની જેમ છેલ્લા નાકરના સમકાલીન જૈનેતર કવિઓમાં લોકવાર્તાના લેખક તરીકે ગણપતિનું સ્થાન છે. એનું “માધવાનલકામકંદલાદોગ્ધક” નામે ૨૫૦૦ દોહાનું આઠ અંગમાં લખાયેલું એક કાવ્ય મળે છે તેનો રચન-સમય જણાવતાં એ લખે છે:

“વેદ ભુજંગમ ^૭ જાણુ ^૫ શરી ^૧ વિક્રમ વરસ વિચાર ૧૨

શ્રાવણની સુદિ સાતમી સ્વામી મંજળવાર ૥

સં. ૧૫૭૪ માં આ રચેલા કાવ્યમાં સદ્ભાગ્યે પોતાના

સંબંધમાં તેમજ પોતાના વતનના રાજના સંબંધમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. એ જણાવે છે :

“૧ નરસા-સુત-ગણપતિ કહિ અંગ થયાં એ આઠ ।

સૂઘઈ સ્વામિની ચારદા પોતઈ દીધુ પાઠ ॥ ૧૬ ॥

દીસઈ દસ ગાક મહીં દસ ગાક ચરન્ધાન ।

દસ ગાક પશ્ચિ નર્મદા આમ્રપદ્ર સ્વસ્થાન ॥ ૧૭ ॥

ખંભાણુ ભાઠ ભલા વસઈ વ્યવહારીયા વિરોધ ।

રાજકુલી રૂઢી તિહાં સ્થલ સ્થલ શ્રીસેરેષ (૩) ॥ ૧૮ ॥

હયસેન-કુલિ હયજલ રાણક નાગ નરેશ ।

જાં સાચર નિર્મદ મહીં ચાંચુલ દેશ ॥ ૧૯ ॥

ચતુર સર્મા ચંદન તણક મુજ કાંઈ લાણુ વાસ ।

ગણપતિ જાંપઈ મઈ કરિક પદ કેતલે પ્રકાશ ॥ ૨૦ ॥

કવિ ન્યાતિ કાયસ્થ ચતુર્વાલિંભિ વિખ્યાત ।

પૂરુ એ પદજંઘ તાં દીહ યયા દહ-સાત ॥ ૨૧ ॥

એના જણાવ્યા પ્રમાણે (મર્યા પાસેના) અમોદ મામમાં જે વખતે હયસેનવંશી નાગ નરેશ રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે કાયસ્થ વાલ્મીકિ સ્થાપિતના નરસાસુત ગણપતિએ ૧૭ દિવસમાં આ કાવ્ય રચી કાઢ્યું હતું.

શૃંગાર રસથી ભરપૂર છતાં શીલવ્રતની મહત્તા બતાવનારું આ કાવ્ય શેત્રે આધારે બનાવ્યું એનો ઉલ્લેખ એણે કર્યો છે. એ જણાવે છે કે :

“મહોદધિ મયણપુરાણથી ચંચ ભરીનઈ મત્તિ ।

કવિ કાયસ્થ કંથા કવિ નરસા-સુત ગણપતિ ॥ ૧૫ ॥

x

x

x

x

કરસિ કયા જિમ કુમુદિની રમવા ભોગી ભંગ ।

x

x

x

x

રલીઆત યઈ રંજસિ રાજકુમાર રંજક ॥ ૨૦ ॥”

એણે કોઈ અજ્ઞાત મયણપુરાણ (સં. મદનપુરાણ) માંથી માત્ર ચંચ ભરીને વસ્તુ લઈ આ કાવ્ય બહુલાવ્યું છે. આ કાવ્ય એણે રાજકુમાર રંજકને ખુશ કરવા રચ્યું હોય એવું પણ છેલ્લી લીટીથી સમજાય છે.

આ મયણપુરાણ (સં. મદનપુરાણ) વિશે કશી માહિતી અત્યારે લભ્ય નથી; છતાં માધવકામકંદલાના વિષયનાં કાવ્ય સંસ્કૃત ભાષામાં મળે છે ખરાં. સંસ્કૃત કથાનું જૂનામાં જૂનું એક હ. સિ. પુસ્તક સં. ૧૫૮૬માં (ઈ સ. ૧૫૩૦માં) લખેલું મળે છે.^૧ આ ઘણું કરી આનંદધરનું “ કામકંદલા નાટક ” (કાવ્ય જ) છે. એમાં માધવનું ચરિત્ર આપવામાં આવ્યું છે. કનકસુંદરની માધવાનલકથા પણ એક પ્રાપ્ત થાય છે.

ગુજરાતી ભાષામાં તો આ કથા ઉતારનારો ગણપતિ પ્રથમ જ છે. એક કુશળલાભ કરી જૈન સાધુએ એ પછી સં. ૧૬૧૬ માં ‘ માધવકામકુંડલા રાસ ’ રચ્યો છે; જ્યારે શામળે તો એની સિંહાસનબત્રીશીમાં ૨૬ મી વાર્તામાં આ વાર્તા આપી છે. આ ત્રણે કાવ્યોમાં ગણપતિનું કાવ્ય ઉત્તમ છે. એમાં કવિએ થોડકાં અલંકાર પ્રયોજ્યા છે. અને કાવ્ય જ શૃંગારિક હોવાથી એમ કરવાની જરૂર કવિને પડે એ સ્વાભાવિક છે. એ જ માટે કાવ્યના વિષયને મહત્ત્વ આપી કવિએ આરંભમાં પણ કામદેવની સ્તુતિ કરી છે અને પછી સરસ્વતીની કરી છે :

“કુચર-કમલા રતિરમણ મહા ભડ નામ ।

પંક્તિ પૂજ પયકમલ પ્રથમજ દરે પ્રણામ ॥ ૧ ॥”

આ કાવ્યમાંના “ વિરહના બાર માસ ” પ્રસિદ્ધ થયા છે.^૨ વિપ્રયોગ શૃંગારની ગુજરાતી કવિતાનો એક ઉત્તમ નમૂનો. કવિ આ માસમાં આપણી સમક્ષ રજૂ કરે છે. એ માહેનો ઉત્તમ કવિતાનો

૧. એન. જી. પૃ. ૩૫૪

૨. ગુજ. લી. અંક ૧૯૩૧, પૃ. ૧૩-૧૪

પરિચય આપણે નીચેની કડીઓમાં મળશે ગણપતિએ આ બાર માસમાં બીજાએ ગુજરાતીમાં નથી સ્વીકાર્યું તેવું પુરુષકૃત સ્ત્રીવિરહગાન આપ્યું છે. આમ છતાં એ રસ બળવી રાખે છે, એ એની મહત્તા જણાય છે. એ વિરહ કથાનાયક માધવ ગાય છે:

“કાગણ : ફિર ફિરક ફેકટ વૂં ફિરક, કાગણ ફૂંકાર;
ફૂની મઝ ફાગર નિસિહ જુ જમલી નંહી દાર
ચંગ વળવઘ કેતલા પીલા રંગ પલારા;
જેઈક તે જમલી નહી, જ્યાંહ હમારી આસ.
કામકંદલા વૂં રહી, હાર હૈઆના માહિ;
દારા પેણિ દાઝક રખે, હોલી ધીકક ત્યાંહિ.

ચૈત્રે : ચૈત્રે ચંપક ફૂલયાં, ભ્રમર ન પૂગી આસ;
કાજલ પાંહિ કાહુ થયુ, મનિ મૂંકી નીસાસ.
હીંદોલે હીંચક ધણી હેલિ હસતી ગાય;
કામકંદલા હીંચતી, હૈયડા માહિં ન માય.
કધરી હીંદોલે ચઢી, કાકિલ ચઢી મંદાય (૧);
કામકંદલા વૂં ચઢી, માહારા હૈયડા માંહિ.

x x x

જેઠ : અંબર તાપક ક્ષિતિ તપક, જલણ જલક પગહેકિ;
તિથ ઘટ મહિં ધૂધટ કરિહ, આવત આણક જેકિ,
હું હુમ્કિ રે લાડકી, દિહાડી દૂરિ પીચાણ;
માહરુ કામકંદલા તુમહારડા, પંજર પૂંકિ પ્રાણ.
અંબરિ બારક રવિ તપક, દિશા પ્રતિ દિગદાહ;
શીતલ તુજ સંભારવક, અવર ન એકુ કાહ.

x x x

શ્રાવણ : શ્રાવણ સૂતાં સાલવક, જગાવતાં જગ માંહિ;
હું ધૂણ ધરણિ દેવું, બાલ વિલાએ બાંહિ.
ત્રીપ્ર સૂર તિ દિમરી કરક, કરક વાહુલા વાહ;
શ્રાવણ, વૂં પેણિ માહારક હૈડાલીંતર દાહ.

માવણુ પાખઈ શું રહિડં ? કાં આણિલ કિરતાર ?
ચનિ ચનિ વરસઈ સરવડે, દૂરિં દહઈ મુઝ દાર.

ભાદરવો : ભાદવઈ સરોવર ભરિયાં, નીર નિરંતર હોય;
ઝંચા લીંતરિ હું મરડં, વીર ન વારઈ કોય.
ખાપીઅહુ પ્રીઈ પ્રીઈ કરઈ, કામકંદલા જેમ.
તિમ તિમ તન માહારા તણું, ક્ષીણું યાઈ શ્રેમ.
ભાદવડઈ ભાગી મણા, કૃતપતિ અન્નસગલ;
કામકંદલા, વું પખઈ, માહરઈ દહઈ દુકાલ.

x

x

x

માધ : મિલયુ તું મહિલા પખઈ, પાપી પોસ સરોસ,
સખલી કીધી ચર્વરી, દિનદર દીવક દોસ.
માધે વરસઈ માહરકં, શીત સલીલ એક કાહ;
હું ધ્રુજ ધરણીં ઢલિક, દિઈ અરુણાક્ષી ખાંહ
વિનતા તણક વિયોમ તો, મહા દુરંગમ હોય;
હમયા ! શંકર ! વીનવકં, મુઝ મેલાણુ સોય.”૧

વિરહી નાયક દૂર ગયેલી નાયિકા માટે જે જાતનો પરિતાપ અનુભવે છે, તેવું આમાંથી આપણને સૂચન મળે છે પુરુષ કદિન હૃદયનો હોય છે, એ પણ આ કવિતામાં એટલું જ સ્ફુટ છે. એ વિરહાતુર છતાં વેવલો નથી બની જતો. માધ માસમાં એ વિરહથી ધરણીએ ઢળી પડે છે; એમાં આપણને નાયકની પરવશતાનો રસાનુસારી અનુભવ થાય છે. આ રથને નાયિકાહૃદય અપાયું હોય તો પૂરી વિવૃત્તતા તેમજ છેક ખેભાન ચર્ષિ જવા સુધીની સ્થિતિ કવિને સ્પીતરવી પડી હોય. આમ કવિએ ઔચિત્યનો ખ્યાલ રાખી પુરુષના ખાર માસ ગાયા છે.

આ કવિની અન્ય કાઈ કૃતિ મળતી નથી. આ એક કૃતિ પણ એને લોકચાર્તાના લેખકોમાં અગ્ર સ્થાન અર્પે એવી છે. ભાષાની

દષ્ટિએ પણ આ કાવ્ય મહત્વનું છે; એ માટે કે એણે કાવ્યમાં આપેલાં વનવર્ણનો વગેરેમાં પુષ્કળ અપભ્રંશકાલીન શબ્દ પ્રયોજ્યા છે. કાવ્યશાસ્ત્રની દષ્ટિએ અલંકારો પ્રયોજ્યા ઉપરાંત એણે તત્કાલીન લોકમાનસ અને રીતરિવાજો ઉપર પણ સારો પ્રકાશ નાખ્યો છે. આમ એક માત્ર કૃતિ છતાં પણ કવિ આપણને અનેક પ્રકારે ઉપયોગી નીવડે છે.

જે સમયમાં કવિ થયો છે તે સમયની જ ભાષા, એની પ્રત. સં. ૧૬૯૩ માં લખાયેલી હોવા છતાં સચવાઈ રહેલ છે.^૧ આ કવિના વિષયમાં આશ્ચર્ય એ ઊપજે છે કે એના સમયમાં પ્રાયઃ કથાનકો પુરાણાદિ ગ્રંથોમાંથી લેવાયાં છે, છતાં આ કવિએ એવાં કથાનક ન કરતાં લોકકથા લખી છે, અને અસાધિત ભીમ વાસુ નરપતિ અને નાકરની હરોળમાં રહી જૈનેતર લોકકથાકૃતિમાં એકનો વધારો કર્યો છે.

ચરિતસામગ્રી :

૧. ગુજ. સા.ના માગ્. સ્તંભો-દી. બ. ફ. મો. ઝવેરીકૃત
૨. સાહિત્ય-માસિક વર્ષ ૨૪ : “માધવાનલકામકંદલાની લોકકથા” ઉપર સદ્ગત શ્રી. ચીમનલાલ ડા. દલાલનો લેખ
૩. ગુજરાતી સાહિત્ય-મધ્યકાલીન સાહિત્ય (ગુજ. સા. સંસદ)માંનું. લોકકથા સાહિત્ય
૪. Guj. & its Lit. by K. M. Munshi
૫. ગુજરાતી-દીપોત્સવાંક, ઇ. સ. ૧૯૩૧ (મુંબઈ)
૬. માધવકામકંદલા દોગ્ધક-પ્રો. ડૉ. મંજુલાલ ર. મજમૂદાર-સંપાદિત (ગાયકવાડ પ્રાચ્ય વિદ્યાભાળા)

૧. આ કાવ્ય વડોદરા-પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિરના આશ્રયે શ્રી. મં. ર. મજમૂદારે સંપાદિત કરી સર્વ સુલભ કયું છે.

ચતુર્ભુજ

[સં. ૧૫૭૬ માં હયાત]

“ક્રાગુ” પદ્ધતિનાં કાવ્ય આપણને જૂના જૈન સાહિત્યમાં કેટલાંક મળે છે. જૈનેતર સાહિત્યમાં પણ “વસંતવિલાસ” “ક્રાગુ” વગેરે કાવ્ય સ્વતંત્ર રીતે તો ક્યાંક કાવ્યના અંગમાં જ સમાઈ જાય તેવાં વિરહગીત મળે છે. જૈનેતર “ક્રાગુ”નો એક સારો નમૂનો, સંભવતઃ સં. ૧૫૭૬ માં કોઈ એક ચતુર્ભુજ નામના કવિએ પૂરો પાડ્યો મળે છે. શ્રી. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરાએ (ગુજરાતી-દીપોત્સવાંક-સં. ૧૯૮૯માં) એ કાવ્ય સંપાદિત કરી છપાવ્યું છે. આ કાવ્ય તે “ભ્રમરગીતા” છે. કવિએ કાવ્યને ચંતે પોતાના સમયના વિષયમાં નીચે મુજબ લખ્યું છે :

(દૂહો)

“છિહ્નરિ ક્રોધુ છટવા ભેટવા શ્રીભગવાનઃ
કોડિ કન્યા પરણાવિધ જે દેવ હુધ સમાન

(ચુપધ)

અડસકિ તીરથ અવધાન, હેમવૃક્ષા પુરુષ દાન,
ભાવિ ગાધ જે નર નેહ તોલિ, ભણ્ણ ચતુર્ભુજ વેદવ્યાસ બોલધ.”^૧

આ કાવ્યની હાથપ્રત શ્રી. સાંડેસરાને મળેલી છે તે સં. ૧૨૨ની છે. એ પ્રતની પુષ્પિકા, જેવી કે :

“ હંતિ શ્રીકૃષ્ણગોપીવિરહમેલાપકભ્રમરગીતાફાગ । સંવત્ ૧૬૨૨
ઘર્ષે દ્વિતીય અપાઢ સુદિ ૧ ગુદવારે ચેલા રતના લિક્ષતં । ”^૨

આમ સં. ૧૬૭૬ કે પછીના સંવત્ હોવાની કાંઈ સંભાવના

૧. ગુ. દીપો. ધ. સ. ૧૯૩૮, પૃ. ૩૬

૨. આ હાથપ્રત વડોદરાના જૈન જ્ઞાનમંદિરની છે. એજન, પૃ. ૩૪

નથી. સં. ૧૫૭૬, ૧૪૭૬, ૧૩૭૬ એમ પૂર્વ પૂર્વ સૈકાંઓ સંભવી શકે. શ્રી. સાંડેસરાએ “૧૫૭૬ કરતાં આની ભાષાને વધુ પ્રાચીન ગણી શકાય નહીં” એવો મત આપ્યો છે. હું આના સમર્થનમાં એક ખીજી પણ દલીલ મૂકું છું. ભ્રમરગીતાનો કાવ્યબંધ જોઇએ તો એમ કહી શકાય કે “વસંતવિલાસ” પછીની આ કૃતિ છે. “વસંતવિલાસ”માં દૂહાબંધ સ્વીકારવામાં આવ્યો છે, જ્યાં દૂહાઓમાં સાંકળી પાડવામાં આવી છે. એ આ પૂર્વે આપણે જોયું છે. આપણને ચતુર્થની કૃતિમાં સાંકળી મળે છે; જેવી કે :

“ભારતી પ્રાર્થી પ્રણમુંચ વર્ણબુંચ મદનમુરારિ.

દેવ દ્વારાગતી જઇ રહિયા: વિરહ દૂધે મળનારી ૧

ગોપકન્યા કરઇ વાતડી: રાતડી દિલ્લઇ ન વિદાઇ,

વાહલુ વિદેસિ જઇ રહિલ, અમ્હે મ્હેલ્યાં ગોકુલ માંહિ. ૨”

ચતુર્થજે દૂહાની બંને પંક્તિમાં નહિ, પણ હરકોઈ એકમાં સાંકળી આપવાની પદ્ધતિ સ્વીકારી છે. આમ સાંકળી-પદ્ધતિ એના ખ્યાલમાં છે. પણ એણે આ કાવ્ય માત્ર દૂહામાં ન લખતાં ત્રીજી કડીથી એક ચરણાકુલ અને એક દોહરો આ ક્રમ આપ્યો છે; આમ “વસંતવિલાસ” કરતાં થોડું વૈવિધ્ય “ભ્રમરગીતા”માં મળે છે. આ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે એણે “વસંતવિલાસ” જોયો હશે અને એનાથી વિશેષ કરી બતાવવા મિશ્રબંધ સ્વીકાર્યો હશે. આમ આ કવિ સં. ૧૪૭૬ કરતાં એ પછીના સૈકાના “છિહૃતરિ”માં સં. ૧૫૭૬માં થયો હોય તો એમાં અસંભવિતતા જેવું ન ગણી શકાય.

આ “કાશુ” કાવ્ય છે એના વિષયમાં તો શંકા નથી, કેમકે કવિ જ આરંભમાં એ નામનો નિર્દેશ કરે છે; જેવો કે :

“ભારથી પ્રારથી પાએ કાશુ”, સારદા સર્વત્ર સુમતિ માશુ; ,

પ્રાગ કાશુણિ ગાઉં કૃષ્ણ કેરા, ફલ જોઉં કોઠટ ટલઇ કેરા. ૩”

પૂર્વકથાના અનુસંધાન મારે ૪ થીથી ૩૩ મી કડી સુધીમાં કૃષ્ણ કેવી રીતે મથુરા ગયા એ કથા ભાગવતાનુકૂળ આપવામાં આવી છે.

૩૪ કડીથી કવિએ ભ્રમરગીતનો પ્રસંગ શરૂ કર્યો છે, જેમાં કૃષ્ણ ઉદ્ધવને ગોપીસાંતવન માટે ગોકુળ મોકલે છે, જ્યાં જઈ ઉદ્ધવ પ્રથમ તો નંદ્યશોદાના હૃદયને શાંતિ આપે છે. ૪૮ મીથી ઉદ્ધવ અને ગોપાંગનાઓનો સંવાદ શરૂ થાય છે, જેમાં કૃષ્ણની પૂર્વલીલા ગોપાંગનાઓ યાદ કરી વિવૃત્ત બને છે. છાંડેલી નાયિકાનું હૃદય કેવા પ્રકારનું હોય એનો કવિ અહીં ચિતાર રજૂ કરે છે :

“હરિની પરિ અમ્હો લાધી રે ભાંધી તિહાં હઠિ પ્રીતિ;
 નમરની નારી ધૂતારી રમતી હુસિ વિપરીતિ. ૫૬
 હરિ હરિ શું કરિ અહાં આવી ? નીરસ નારી અમ્હો યહ અભાવી,
 ભમરની પરિ ભલા ભાવ ભેયા, નવ રસ નગરની નાર મોહા. ૫૭
 ભર્યાડી અમો ભૂર, ચતુર નગરની નારી;
 નાથ ન ભણું રે વસિ કરી પરિહરી ગિહ રે મુરારિ. ૫૮
 તે માધ ગોકુલ, તે આહિર, તેહ જ વૃન્દાવન ચમુના નીર,
 ચાંદણિ રાતિ નહ કહિ રે બાલી, સર્વ સૂનું એક કૃષ્ણ ટાલી. ૫૯
 ઉદ્ધવ, અમ્હો મંદભાગી, વયરાગી કહધ રે નારો;
 તિણિ નરહરિ ગિયુ પરહરી, કરી નિજ નેહ અપાર. ૬૦
 નાંહનિ યદી ધણુ નેહ કીધુ, જાતધ અમ્હારહુ જવે લીધુ,
 થોડિ કાનિ ધણી પ્રીતિ માંડી, વાહલુ એ વયરી થુ છાંડી. ૬૧”

ચંદ્રાહિલી વગેરે ગોપાંગનાઓને ઉદ્ધવ વેદાંત અને ભક્તિની વાતો કરી દિલાસો આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે, પણ ગોપાંગનાઓ તો સ્પષ્ટ રીતે જણાવે છે કે :

“ચાલસિ અમ્હારિ ભગતિ પાખધ, અમ્હનધ કો કિહી કૃષ્ણ દાખિ,
 જ્ઞાન કહિકં, તલે તે ન લહીધં, ભણીધ હરિ-ગણિ લાગી રહીધ. ૭૩”
 કવિ અહીં ભ્રમરનો પ્રસંગ મૂકે છે—અતિ દૂંકમાં જ. એટલું ખરું કે અહીં લખવા ધારત તો પ્રસંગને એ વધુ વિકસાવી શક્યો હોત. પ્રસંગ આમ ખતાવ્યો છે :

“ભલિકં કમલજિમ ભૂલુ ભ્રમર ગોપીપાથે બર્ધક;
 ચરણુ શુંભરવ કરતુ રે માનિનીમધુકર દીઠ.

કૃષ્ણુ દૂત કે કહધ વિરાગી, મનાવધ હધ આપણે પાઠ લાગી;
રીઝવધ હધ-ગુણુઆન કરી, એ ધૂરત કૃષ્ણુ નહ વાંનિ વચરી. ૭૫

માટિ થિકુ ખલઈ મધુદર, ઠાકુર તાહરુ ધૂર્ત:

નાયક પાયક લક્ષણુદાયક દુઃખ ખહૂત. ૭૬

નગરની નારિ જે કગટ દરી વસવા વધકુઠિનાયિ-હરી;

પુઝ મુખિ પરિમલ જે વિલગુ તે અમ્હ શરીર રહિ રે અલગુ. ૭૭

ખસ આટલેથી જ કવિ પતાવે છે. આ પછી ઉદ્ધવ દસ વીસ દિવસ ગોકુળમાં રહે છે, ત્યાં ગોપીઓ કૃષ્ણનાં પૂર્વ ચરિત સંભારી સંભારી ગાય છે અને અંતે કૃષ્ણને માટે સંદેશો આપે છે.

ટૂંકમાં ૯૯ કડીમાં કવિએ કાવ્ય આટોપી લીધું છે. એ વધુ વિસ્તાર કરી શક્યો હોત, પણ એ પોતે જ જણાવે છે તેમજ કાવ્ય-રચના સમયે નાની ઉમરનો જણાય છે :

“કહિ ચતુર્ભુજ કર જુગલ જોડી, બોલિક ખાલાપણુ ભુક્ક થોડી.

સાબલધ ગાધ જે નરનારી, સફલ ફેરુ હુધ તેહ સંસારિ. ૯૭”

સંભવ છે કે ૨૦-૨૫ વર્ષની ઉમરે એણે આ કાવ્ય રચ્યું હોય. આ કવિની બીજી કોઈ કૃતિ ધ્યાનમાં નથી આવી. કાબૂસ સમાના સંગ્રહમાં એકાદશી-આખ્યાન કોઈ ચતુર્ભુજનું છે, એ આ જ ચતુર્ભુજ છે કે અન્ય, એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. સ્વ. છગનલાલ વિ. રાવળે તૈયાર કરેલી કવિ-ચાંદીમાં કોઈ ચતુર્ભુજના “કૃષ્ણુ વિષેનાં પદો”નો ઉલ્લેખ છે, એ ચતુર્ભુજ આ કે અન્ય એ પણ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે.

કવિ છોટો છતાં, શ્રી. સાંડેસરાના શબ્દોમાં કહિયે તો “તેના કાવ્યની રચના છટાદાર છે, રસપ્રવાહમાં આપણે ઘસડાયાં જઈએ એવો જોશ છે.” અને ઉપર આવેલા નમૂના એ વાતની સાક્ષી આપે છે.

કાવ્યની જૂની પ્રત સચવાઈ રહેલી હોવાથી ચતુર્ભુજની ભાષા, પણ આપણે મેળવી શકીએ છીએ. મધ્ય ગુજ.ની ૨ જ ભૂમિકાની એની ભાષા બહુ સ્ફુટ સ્વરૂપમાં સંસ્કારી છે.

ભાલણુને એક ચતુર્ભુજ નામનો દીકરો હોવાનું સ્વ. હ. ગો. કાંટાવાળાએ વિધાન કર્યું છે.^૧ ભાલણુના પુત્ર વિષ્ણુદાસે સં. ૧૫૭૫ માં ઉત્તરકાંડ પૂરો કર્યો મનાય છે, એનાથી નાનો હોય તો ચતુર્ભુજ સં. ૧૫૭૬માં બ્રમરગીતા રચે એ સંભવી શકે મોઢપુરાણનો કર્તા ચતુર્ભુજ ભાલણુનો પુત્ર હોવા વિશે કહેવાય છે તેના કરતાં આ ચતુર્ભુજ પુત્ર છે એમ એકવાર કબૂલ કરીએ તો બાધ ન મળાય. માત્ર એટલું બહીં સાબિત કરી આપવું જોઈએ કે ભાલણુ સંન્યસ્ત સં. ૧૫૫૦-૫૫ લગભગમાં લીધું હોય, અને તો સં. ૧૫૭૬માં ૨૦-૨૫ વર્ષનો ચતુર્ભુજ હોઈ શકે. પરંતુ આ આખી કલ્પના માત્ર હવે હવાઈ જ સાબિત થઈ ચૂકી છે. આ વિશે ભાલણુનું ચરિત આપતાં મહત્ત્વનું કહેવાઈ મયું છે. મને એમ લાગે છે કે ચતુર્ભુજ કોઈ સંસ્કારી બ્રાહ્મણપુત્ર છે, સંસ્કૃતજ્ઞ પણ છે, અને શહેરી છે. એ કદાચ પૌરાણિક હોય તો સંભવે એમ છે. ઉદ્ભવ અને વિષ્ણુદાસની જેમ એ પોતાને “ભાલણુસુત” નહિ કહેતો હોવાથી અને ભાલણુ કરતાં જુદા જ પ્રકારનો કાવ્યખંધ સ્વીકારતો હોવાથી એ ભાલણુપુત્ર નથી. નાના પણ આશાસ્પદ આ કવિનાં ઉત્તરાવસ્થાનાં બીજાં કાવ્ય મળે તો ગુજરાતી ભાષામાં સારી શાલા અપાવે તેવાં હોય, એવું આ એક માત્ર મળતા કાવ્યથી કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી.

ચરિતસામગ્રી :

૧. ગુજરાતી-દીપોત્સવાંક, ઇ. સ. ૧૯૩૩ (મુંબઈ) ।

૨. ગુ. વિ. સ. હ. લિ. પુ. સં. નં. ૪૨૬ની હાથપ્રત

૧. આ વિધાનનું ખંડન કરી લીધે અને ચતુર્ભુજ પુત્રો ન હોઈ શકે એવું સ્વ. રા. ચૂ. મોદીએ જતાવ્યું છે. ભાલણુ, પૃ. ૧૩

કેશવદાસ કાવ્યસ્થ

[સાં. ૧૫૬૨ માં હયાત]

શ્રીમદભાગવત—દશમસ્કંધની સંપૂર્ણ કથાને જુદા જુદા રાગ-
લાગની દેશીઓ, માત્રામેળ છંદો અને અક્ષરમેળ વૃત્તોથી ૪૦ સર્ગોમાં
સુંદર સ્વરૂપે બાંધનારો એક કાવ્યસ્થ વાલ્મીક કવિ કેશવદાસ
પોતાના એ “કૃષ્ણકૃષ્ણકાવ્ય”ના અંત ભાગમાં પોતાને વિશે જે
હકીકત આપે છે તેનાથી સમજાય છે કે એ સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલા
પ્રભાસપાટણનો વતની હતો અને એના પિતાનું નામ રહેરામ હતું.^૧
એ જણાવે છે કે:

“સૌરાષ્ટ્ર દેશ સોહામણો, પાવન પુર પ્રભાસ:

શ્રી સોમેશ્વર શારદા, અલિ અંતર કૈલાસ. ૧૧૯

વાલ્મ જ્ઞાતિ તિહાં વસે કુલ કેરે કાવ્યસ્થ.

તે માંહે રહેરામનો, એવન સેજે સ્વસ્થ. ૧૨૦

તેહનો સુત હું કેશવદાસ, કહે કાર્તીક શ્રીકમલાવાસ,

વિનય વીનવી કહું કર જોડય, રખે કાવ્ય કવિ કાઠો ખોડય. ૧૨૧”

[દં. લી. કાવ્ય, સર્ગ ૪૦ મેા]

એની માતાનું નામ “તારાદે” હતું એવો ઉલ્લેખ એણે ૧૫ મા
સર્ગમાં “માહે તારાદેનો સુત કહે એમ કેશવદાસ. ૨૬” એવી રીતે
કર્યો છે.

આ કવિનું આ એક માત્ર કાવ્ય અત્યારે મળે છે. એણે પીન્ન
કાવ્ય કર્યો હોય, એવું ત્યાંથી પ્રાપ્ત થતું નથી. એ ક્યારે થયો એ
વિષયમાં આ એક માત્ર ગ્રંથના રચન માત્રથી પણ જાણી શકાય છે.
આ ગ્રંથનો રચન-સમય જણાવતાં એ લખે છે કે :

“તિથિ ૧૫ સંવત નિધિ ૮૦ દસકા હોય, ૧ સંવત્સર શોભનકૃત હોય.

દક્ષિણાયન શરદ ઝંટુ સાર, અશ્વિન શુક્લ ૫૧ ગુરુવાર ૧૧૭

તિથિ દ્વાદશી વક્ષી વૃદ્ધિયોગ, શતતારક ત્રિપ્રહરનો ભોગ:

ખાલવ કરણે એ ખાંધી કથા, જગદીશ્વરે મતિ પ્રેરી ચયા. ૧૧૮”

[દિ. કી. કા. સર્ગ ૬૦ મો]

આમ આ કાવ્ય સં. ૧૫૯૨માં રચાયું છે. “નિધિ દસકા હોય” માં દસકા ‘દાય’ તરફ ખેંચતાં ૨૦+૯=૨૯ આવેો અર્થ પણ કરવા લાલચ થાય? જો, સં ૧૫૨૯ આપે; પરંતુ સંવત્સરનું નામ “શોભન” આપ્યું હોય ગણિતની દૃષ્ટિએ પણ આ આવાદી હોવાથી એ દિવસે સં. ૧૫૯૨ના અશ્વિન સુદિ ૧૨ ને દિવસે પણ બરાબર ગુરુવાર આવી રહે છે, આમ સં. ૧૫૨૯ ને બદલે સં. ૧૫૯૨નો પક્ષ જ સપ્રમાણ છે.

૧. આ કાવ્ય જે પરથી છપાયેલું છે તે પ્રત કચ્છમાં સં. ૧૭૮૭માં ઊતરાયેલી ફા. ગુ. સ. ની હાથપ્રતના હાંસિયામાં સંવત્ ૧૫૨૯ ઘર્ષેન્દ્રલઘ ૧૧ આવેો ઉલ્લેખ મળે છે—પાંચમી ગુ. સા. પરિવહના અહેવાલમાં છપાયેલા “દાયરથ કવિઓ” વિશેના શ્રી લીલુભાઈ ચુ. મજમૂદારના નિબંધમાં “સંવત્ પંદર ઓગનત્રીસ હોય” એવો પાઠ મળે છે એ ક્યાંથી મળેલો છે એ ત્યાં અપાયું નથી.

૨. ૨૧. રામલાલ ચૂ. મોદીએ “ગુજરાતી”ના સં. ૧૯૯૧ના અંકમાં આ વિશે વિસ્તારથી ચર્ચા કરી સં. ૧૫૯૨ નું વર્ષ સિદ્ધ કર્યું છે. વધુમાં તે કેશવદાસે, અજ્ઞાપ કવિઓએ વ્યાપક કરેલી વ્રજભાષામાં પણ રચના કરી હોઈ એ એને સં. ૧૫૫૦ પહેલાં નહિ જવા દે.

૩. ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રમાં છેક ૧૯મી સદી સુધી આવાદથી વિક્રમ-સંવત્સર બદલાયેલો સ્વીકારાતો અને એ જ રીતે પ્રચલિત હતો. અનેક તિથિઓનાં ગણિત કરી જોવાથી આ વિશે ખાતરી કરી શકાય છે. વિશેષ માટે જુઓ મહાભારત, અંથ ૧ લો. (પદ્મધ)નો હપોદ્ધાત વિષ્ણુદાસનાં કાવ્યો વિશેનો.

- કવિ કેશવદાસે માત્ર ભાગવત નહિ પણ વિષ્ણુપુરાણ હરિવંશ કૃષ્ણજન્મખંડ ગર્ગસંહિતા બ્રહ્મવૈવર્ત ગીતગોવિંદ વગેરે ગ્રંથોને સારી રીતે આશ્રય લઇને “કૃષ્ણકૃદાકાવ્ય” રચ્યું છે. ભાગવતમાં રાધા સાથેનો પ્રસંગ કેરાધાનું નામ સુધ્યાં નથી મળતાં ત્યારે કેશવદાસે રાધા-કૃષ્ણના પ્રસંગ સ્ફુટ રીતે આપ્યા છે.

- કેશવદાસ સંસ્કૃત ભાષાનો સારો જાણકાર હતો, એટલું જ નહિ, માણુ રચના કરી જાણુતો, આ હકીકત એના શબ્દોમાંથી મળે છે :

“સત્તાવન શ્રીભાગવત, ૩૫૬ છે ત્રેવીસ,

સોલ સ્વયંકૃત સંસ્કૃત, જમલી કથા જગદીશ. ૧૨૮”

[સર્ગ ૪૦ મો.]

સંમતિ કારણે એણે પોતાના કાવ્યમાં ભાગવતમાંથી શ્લોક ઉતાર્યા છે, એ પછીનો આંક ઉપર નિર્દેશ છે; જો કે અત્યારે ભાગવતના ૬૩^૧ જેટલા એવા શ્લોક મળે છે. એના સ્વયંકૃત શ્લોક ૧૬ હોવાનું એ લખે છે. પ્રથમ સર્ગના આરંભમાં આઠ અને ૨૧ માં સર્ગના આરંભમાં ૭ (હોવા જોઇએ ૮, કેમકે પ્રથમ સર્ગની જેમ જ આરંભમાં ૮ શ્લોક હોવાનું એણે કહ્યું છે, તે) આપ્યા છે.^૨ ઘટતો એક ઉમેરતાં એ ૧૬ થાય છે. આ બે સ્તોત્રોમાંનું પ્રથમનું સ્તોત્ર શ્રીવલ્લભાચાર્યજીની અને કેટલાકને મતે એમના વંશજ શ્રીહરિરાયજીની કૃતિ છે. પણ એ માટે કોઇ સુધ્ધર પુરાવો નથી મળતો બિલકું

૧ “પ્રથમ શ્લોક આઠે કરી કાવ્યો કૃષ્ણ પ્રણામ.” [સર્ગ ૧૧ો, ૧]

અને “શુભ શ્લોક આઠયે કીર કાવ્યો કૃષ્ણ પ્રણામ” [સર્ગ ૨૧મો, ૧]

૨. આમ ભાગવતના ૬ શ્લોક વધારે ધૂસી ગયા છે. અને એવી રીતે ધૂસી ગયેલા શ્લોક જુદા પડી પણ આવે છે; કેમકે જ્યાં જ્યાં એ શ્લોકો હકૂત કરે છે ત્યાં ત્યાં પ્રથમ એનો અનુવાદ આપે છે, અથવા અમુક શ્લોકો આ અહીં સ્તુતિ તરીકે રજૂ થાય છે, એવો નિર્દેશ કરે છે. આવો નિર્દેશ નથી, તેવા ૧-૫૬, ૧૦૧, ૧૧૧; ૨-૬૬૦; ૬-૬મો અને ૨૦ મો; આ ૭ તદન, વધારાના કાઢી નાખતાં ૫૭ જરોખર આવી રહે છે.

પોતે આઠ આઠ શ્લોકથી પ્રણામ કરતો હોવાથી એ એની જ કૃતિ હોવાનો પૂરો સંભવ છે. અને એ કેશવદાસની પણ પૂર્વેનાં જૂનાં સ્તોત્ર હશે એમ શા માટે માનવા પણ જવું ?

ખીજા સ્તોત્ર માટે તો અઘડો નથી. પહેલા સ્તોત્રનો અઘડો પતાવવો સરળ એ માટે છે કે એ સ્તોત્ર શ્રીવલ્લભાચાર્યજીનું નથી. શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના દરેક ગ્રંથ પર પછીના વિદ્વાન ગોસ્વામીઓની ટીકાઓ મળે છે, જ્યારે આ સ્તોત્ર પર નથી જ. શ્રીહરિરાયજીનું એ સ્તોત્ર નથી, એમાં પુરાવો એ કે મોટો ભાગ એને શ્રીવલ્લભાચાર્યજીનું માને છે. શ્રીવલ્લભાચાર્યજીનું ન હોવાનું કારણ પોતે જ એ શ્લોકો રચ્યાનું કહેતો હોય, ઉપર મોજૂદ છે; અને કાવ્યમાં જ વણી લીધેલું હોવાથી ૨ જા જેમ જ ૧ હું સ્તોત્ર પણ કેશવદાસનું સમજાય છે.

એના કાવ્યમાં અત્યારે ૧૦૮ શ્લોક છે. એમાંથી ૫૭નં.૬=૬૩ ભાગવતના, ૧૬ આ એ સ્તોત્રના મળી ૭૯ બાદ જતાં બાકી ૨૯ રહે છે, તેમાંથી ૨૩ રૂપકના નિર્દેશો આપેલા બાદ જતાં બાકી ૬ શ્લોક વધે છે. ૧ જા સર્ગમાંનો ૧૮ મો અને ૧૯ મા સર્ગમાંનો ૨૮ મો એવા શ્લોક છે કે જેનો ઉપર નોંચે મેળ નથી. એ દૂર થતાં ૧૦૨ શ્લોક રહે. એવા જ ૧-૫૬, ૧૦૧, ૧૧૧; ૨-૬, ૬-૯, ૨૦; આ ૬ શ્લોક નિર્દેશ વિનાના હોઈ બાકી વધતા આ શ્લોક સમજાય છે.

આ જોતાં એ સંસ્કૃત કાવ્ય લખે તો એમાં આશ્ચર્ય નથી. એ ઉપરાંત એનું સંસ્કૃત બહોળું જ્ઞાન શિષ્ટ તત્કાલીન ગુર્જર ભાષામાં સુશ્લિષ્ટ કાવ્યબંધ આપે છે, એનાથીયે પુરવાર થાય છે. આ ઉપરાંત એનું વ્રજભાષાનું જ્ઞાન પણ સારું છે, એ એણે કાવ્યમાં અમુક પ્રસંગોના પ્રસંગ વ્રજભાષામાં આપ્યા છે, એનાથી સમજાય છે. એ કાળમાં કવિઓ વ્રજભાષાનું જ્ઞાન ધરાવતા એ ભાલજીના દશમસ્કંધમાં

બાલણીની જ છાપવાળાં^૧ પદોથી સમગ્રાય છે. બાલણુ કરતાં પણ વધુ પ્રમાણમાં કેશવદાસે વ્રજભાષામાં કેટલાંક સુંદર પદ આપ્યાં છે:-

“મત કહો માત રીસાની, બોલે ચહ અપરાધ હમારો;

ધરમે^૨ રહે સદા ગુનસાગર, કોમલ કુંવર તહારો.

સખ હો સખી તુહારી પૂર્વે, હમ અહિરી અજની;

ખરે સે હેતી એસી બાત ન કીજે, ન કુચે નંદકી રાની. ૧૩”

[સર્ગ ૧૪ મેા]

ખુદ એની છાપવાળો ત્રોટક :

“જનિતા શ્રીડા છાંડય હિ બોલે, હવે માત હસાવે;

મિંદર કાજ કરે નહી કેસે, મિસ કર માનની આવે.

કેશોદાસ હહે ધન્ય ગોપી ધન્ય યુગ સહે નીડા;

ચરણકી રેણુ ચતુર્થ ખંછે, ચહ બિધ અનુદિન કીડા. ૧૪”

[સર્ગ ૧૪ મેા]

વ્રજભાષામાં રચેલાં પદોથી કેટલાક એમ કહેવા માગે છે કે એના પર પુષ્ટિમાર્ગીય અષ્ટસખાઓમાં કાવ્યોની અસર છે;^૧ પરંતુ એ અસર હોવા છતાંય એવા વિદ્વાન કવિની ભાગવત પરની શ્રીવલ્લભાચાર્યજીની સં. ટીકા તરફ નજર નથી ગઈ! દશમસ્કંધ પર શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ અસાધારણ પ્રકાશ નાખ્યો છે. એનાથી તદ્દન સ્વતંત્ર રીતે કેશવદાસે કાવ્ય રચ્યું છે. “જાતં જાતમહન્ પુત્રમ્-જણ્યા જણ્યા તે મારે બાલ” એ ૧ લા સર્ગની ૧૧૦ મી કડીમાંનો કેશવદાસનો અર્થ જ અહીં ઉદાહરણ તરીકે લખ્યે. કેશવદાસ વસુદેવ-દેવકીને પ્રથમથી પરી લઈ કેદમાં જ જન્મ પામેલા પ્રત્યેક બાળકને જન્મતાં જન્મતાં મારી નાખવાનું કહે છે, બ્યારે શ્રીવલ્લભાચાર્યજી છ પુત્રોનો જન્મ થયા પછી કંસ વસુદેવ-દેવકીને કેદમાં પકડી જન્મેલા પ્રત્યેકને મારી નાખે છે, એવું કહે કં. એવા જ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ સ્વીકારેલા કેટલાયે અર્થથી કેશવદાસ જુદો પડે છે. એવા અર્થોમાં કેશવદાસનું વલણ સર્વસા-

માન્ય રીતે શ્રીધર તરફ છે. એનો અર્થ એ કે એ સામાન્ય ભક્તિ-
માર્ગનો અનુયાયી હતો. અને એ રીતે કેશવદાસ વૈષ્ણવ છે અને
કૃષ્ણનો અનન્ય ભક્ત છે, એ એણે ભક્ત નરસિંહની પદ્ધતિના એક
બૂલણામાં કાવ્યને અંતે બહુ સુંદર રીતે બતાવ્યું છે :

“કૃષ્ણની ભક્તિ ને કૃષ્ણને ગાય,
અહનિશે કૃષ્ણની વાત કહેવાય,
કૃષ્ણગુણ થવણે સૂણવા પછી સંતને,
રંગ સરચે હૃદયને ઠાં ન રીઝાય.
કૃષ્ણના સકલથૂં રનેહ કરવો સદા.
સાધુસમાગમે સુખ પાપ;
અમૃત અનુગ્નિ અનંતના રસ હચ્ચરે,
સેવકના મન તણા મલ જાય. ૧૨૫
ઠાકાર કૃષ્ણ ને કૃષ્ણ હિતકર સદા.
કૃષ્ણ વિણ અવર ન દેખૂં દૂન;
કૃષ્ણ ગુરુ, ગોવર્ધન, ઇષ્ટ કૃષ્ણ આપણો,
કરું નિરંતર કૃષ્ણપૂજ,
કૃષ્ણ માય બાપ ને કૃષ્ણ જ માઓલો,
પરમાત્મા કૃષ્ણ પ્રાણધારી,
કૃષ્ણનો દાસ કેશવદાસ ભયરે,
સાંભલે વીનતી એહ મારી. ૧૨૬”

[સર્ગ ૪૦ મે]

નરસિંહ મહેતાના સમયમાં સૌરાષ્ટ્રમાં વ્યાપેલી કૃષ્ણભક્તિની
અસરમાં ભીમ અને કેશવદાસે બંને આવ્યા છે, એવું આ બંને
કવિઓનાં કાવ્યોથી સમજાય છે. કેશવદાસે સર્ગબદ્ધ કાવ્ય લખ્યા છતાં
વચ્ચે વચ્ચે કેટલાંયે સુંદર પદ જુદી જુદી દેશીઓનાં—કેટલાંએક તો
નરસિંહની પદ્ધતિનાં જ—આપ્યાં છે. ભીમ ભાલણુ વગેરેનો કાવ્યપ્રકાર
તો આ પૂર્વે આપણે જોયો છે. વંસ્તુસ્થિતિએ કેશવદાસનો
કાવ્યબંધ અનેક રીતે મહત્ત્વનો છે. એ વિશે થોડી માહિતી ઉપયોગી
અર્થ પડશે. એનો પ્રધાન બંધ પૂર્વછાયો દોહરા) અને ચોપાઈ છે,

જે પદ્ધતિ આપણને “હંસાહલી”માં મળે છે. “કાન્હડદેખપ્રધ”માં એ બંને ઉપરાંત સવૈયાની ચાલનો “પવાડો” મળે છે, એ અગાઉ બાણી ચૂક્યા છિયે. કેશવદાસે આખા કાવ્યના ૪૦ ભાગ પાડી નાખ્યા છે. આમાં માત્ર ૧૩ મો સર્ગ શાર્દૂલવિક્રીડિત વૃત્તમાં લીધો છે, જેમાં ‘રાસકીલા’નો પ્રસંગ વર્ણવ્યો છે. અક્ષરમેળ વૃત્ત આટલું જૂનું ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે એક તો ગુજરાતી કવિ એનો આટલો સારી રીતે ઉપયોગ કરે છે, સાથે એવા ઉપયોગને કારણે કવિના સમયની ભાષાના સ્વરૂપખંધનનો સારો ખ્યાલ આપે છે :

‘પેલું હું દુખા દૃષ્ટં ય ઇહનં’, તે પ્રીતિ મૂંઝૂં ધરે
લાઘૂં ધનન વિછાડ એ જ વિરહે’, એકાગ્ર ચિંત્યા કરે.
છાંડ્યા વેદ નિ લોકલાન સધળી, સોહડું મૂંઝૂં ધરયો,
તેણે મેં તમનેય દંત જ યકી, પારોક્ષ પહેલું કરયું.’
એવા કૃષ્ણ અનેક વાક્ય વદતાં, ગોપી ય તોષી સહુ,
ઠાહ્યો તે વિરહાગ્નિ તપ વતુનો; આનંદ ખેલે બહુ.
માંડયું મંડલ રાસ લાલસપણે એકેક ગોપી વિચ્ચે,
આપે એક અનેક રૂપ ધરતો, તે તેહ તેહને રૂચે,
ખાંધી બાહુ પ્રસારિ સાર રસ તે’, સ્તીરત્ન સાથેં રમે’,
લાગ્યાં કંઠ કરાગ્ર હ્રય તપ તે હસ્તાં જ હૃદયે (નહયે) ગમે’.
જેથે જે સુરલોક લોક સધલા, બેસી વિભાસે બહુ,
તેની નારી (નનારય)અનંત પ્રીત ધારતી, સાચ્યેં જ લાવ્યા સહુ.” ૧

આ સર્ગમાં પણ શાર્દૂલ એના જ છે; છેવટની પદ્ધતિ મી કડી જુઓ :

“સ્વામી ! મેં જ અનલગ્નતે અપદ્ધતે, કીર્તન તારું કરયું.
તે હું કૃષ્ણ કૃપાલ બલક બણી, ખાંતે જ કીલે ખરું,
ચાચે કેશવદાસ આચ સખળી જે રાસ ક્લેષે રમે,
તલે હું અપરાધિયો જ જમલો, મૂં રાખવો તું ગમે.” ૨

૧. કૃષ્ણકીડાકાવ્ય, પૃ. ૧૦૧. આ યુગમાં ‘કૃષ્ણલીલા’ શાર્દૂલમાં રચા-
યાના દાખલા મળી આવે છે, એ આ પૂર્વે રાકલ કાન્હડના કૃષ્ણકીડિતમાં
(પૃ. ૧૩૧-૩૬) આપણે જોયું છે. આ નજીકના વાસણદાસના ‘રાધારાસ’ની
પણ રચના આ જ પ્રકારની છે.

૨. એનન, પૃ. ૧૦૩

અક્ષરમેળ વૃત્તમાં બીજા એ છંદ એણે ‘ભુજંગપ્રવાત’ અને ‘તોટક’ પ્રયોજેલ છે. કૃષ્ણની ગૃહમાંની ભોજનલીલા આ એ છંદમાં એણે ગાઈ છે. એ આખું વર્ણન સુંદર છે :

ભુજંગપ્રવાત

“મહા આવતી ગોપિકા પાતલીયે હથા આવતી આહલી કલ્પ લઘ,
 ધરી દંતધાવા કરી દોષ ટાલે, કપૂરે કરી કોયલા મહોં પખાલે.
 લઘ હેમની કાકશી માત મહોટી, પછે આશી આપણે હાથ ચોરી.
 મહા મદન મોહરેલે કરાવે, ખલ્યે ખાંડની કૃષ્ણને નેવરાવે,
 ચમૂનાજળે ચૂરતી હેમગોળી ભરી હણ્ય પાનીયમાં તેહ ભેળી.
 મળી કામિની કૃષ્ણનૂં દિલ ચોળે, અતિ આનંદે નંદન દો અંધોલે,
 ભલાં પટકોલાં પરિધાન દીધાં, મધુસૂદને કસ્તુરીખંદ મીધાં,
 શરીરે વળી રાણુગારે ચ સારયા, ચડી પાવડી મંદિરે તે પધારયા.
 તિહાં મોંડિયા પાટશૂં ઘાટધાટા, પછે હેમ સિંહાસને રત્ન જોડયાં.
 તિ જિપેર ધાલા પ્રવાલા જ કેરા, વિચ્યે ચાસડચે વાટકા ચ્યાર ફેરા.
 અરોગે પછે અચ્યુતો, માત પ્રીશે, ચંશોદા જુએ, તેહને મન્ન હીસે,
 લઘ લાડુઆ, ખીર ને ખાંડ ખાનં, ભલે આવતે ભોજનાં મોહકાળ્યાં.
 નવું લી લિલ ગોપિકા ગાનૂં તાવી, તથા કાપિ જિતાવલી ચેઅ લાવી.
 કરી પાક નાનાવિધિ સાક જાઝાં; પરીશાં જગન્નાથની યાત્ર માહાં.
 તથા કાપિ આંખારસે પ્રેમ ઘોળી, ભરી વાટકા હેમના લેઘ આવી.
 તથાન્યા કપૂરે કરી ફર ભેળી, વળી કસ્તુરિયા રસે મધ્ય મેલી.”

તોટક

કંઠ આયણાં અંબ તરુ(અ)ર તણાં, ફલ કોમલ સુંદર સ્વાદ ધણાં,
 બલ કેરાવ બે જણુમાહિ જમે, બુધ રોહિણી માતને મત્ર મમે,
 હરિ હરત પ્રૂયા ચમુનાનિ જલે, કરી મધ્ધજલ નિર્ભવ નાર ધણે.
 જહુ આવન ચંદન હાય ચલે, ભરી ગાલ કપૂર પુંગી તંબુલે.”^૧

ઉપર નિર્દેશ કર્યો છે કે કેશવદાસે દેશી-ખંધનો પ્રયોગ કરતાં કેટલાંક પદ આપ્યાં છે. જનાર્દનના ઉષાહરણમાં આપણને પદોમાં જે જાતની વિવિધતા મળે છે તેવી વિવિધતા આમાં પણ મળે છે :

ગીત : રાગ—ધનાશ્રી તથા મારુણી

“મલી માનની સઘલી ટાલે, ખાંત્યે હરજી કીધો ખોળે,
નાનડિયો લોચન ચોક્ષે રેં મુવપદ
હરિ ચડ્યો રે આડે, માત રમાડે, ક્ષામોદરી નાથ ખીબરે રે.
રડતો રહે દેવ મુરારી ! હું તુજ પરચ જાળી વારી,
નહિ આપું તુને નારી રેં હરિં
ધુધરીયે ધીર ન ધાવે, પ્રેમે જહુ પાનો આવે,
ભૂખ્યો થ્યો દાંધ ન બાવે રેં હરિં
તેણી રીસે મન વિમાસી, પય પીતાં પૂતના પ્રાશી,
કેશવદાસ ત્રસી માસી રેં હરિં” ૧

સં. ૧૩૭૧ ના “સમરારામ”માં આ જ જાતનો અંધ મળે છે :
“રિતુ અવતરિયુ તહિનિ વસંતો સુરહિ સુંમ પરિમલ પૂરંતો
સમરહ વાનિય વિજય દક્ષા.

સાગુસેલુસલ્લઘસચાય કેસુચકુડયકયંજ નિકાયા

સંધસેનુ ગિરિમાલક વહચે” ૨

અનુપ્રાસની પદ્ધતિમાં ભેદ છે; પણ આ ત્રિપદી છે અને તેથી.
દાળ એક સરખો છે, એ સમગ્રી શકાય એમ છે.

નરસિંહની જ પદ્ધતિનું સવૈયા ચાલતું એનું પદ જુઓ :

ગીત : રાગ ધન્યાશ્રી

“સોનલા કેરં રે સુંદર પાલણું મોતીડાં કેરાં દોર,
હીરલા કેરા તે જડયા હંસલા, માણિક કેરા મોર,
હર્ષ હી ડોલે માત યશોમતી, સુંદર શામલિયા,
પીતાંજર પાતલિયા, શુભનિધિ ગોવાલિયા, (મુવપદ) હર્ષેં

*

*

*

પાવન કીધો વંશ અમારો, પાવન ગોકુલવાસ,

પાવન કીધી રે સહુએ ગોલણી, દહે એમ કેશવદાસ. હર્ષેં” ૩

દોહરા-એપાઈ ચાલનાં પદ પણ ઘણાં જુદા જુદા રાગનાં એણે.

૧. એજન, પૃ. ૩૧ ૨. પ્રા. ગુ. કા (ગા. મો. માળા) પૃ ૩૫.

૩. કૃ. કી. કા, પૃ. ૩૩

આખ્યાં છે, જેમાં પણ મોટા ભાગે એ પોતાના નામની છાપ માર્યા વિના રહેતો નથી. કેશવદાસના સમયમાં એ રિવાજ જ થઈ પડ્યો હશે કે પદોને અંતે કવિનું નામ રાખવું. અસાધિતમાં આપણે એ જોઈએ છે, જેનો પ્રયોગ, નરસિંહને એક બાજુ રાખીએ તોય વીરસિંહ કર્મણુ જનાર્દન ભાલણુ વગેરેમાં તો ખૂબ ખૂબ પ્રચલિત થયો પ્રાપ્ત થાય છે.

કેશવદાસે આ ઉપરાંત નરસિંહની ચાતુરી છગીશીમાંનાં પદોને અળતી પદ્ધતિ પણ સ્વીકારી છે; એક પ્રકાર આ પ્રમાણે છે :

કારિકા

“સુન હો યશોભતિ માય ! કૃષ્ણ કરત હે અતિ અનિઆય.

ત્રોટક

કૃષ્ણ કરત હે અન્યાય અતલીખલ, ગોપીકા કહો ન માને,
દેખત લોક લાજ કૃષ્ણ નહી, નારય જોલાવત હી રાને ?

હમ ગુનવંતી સતી સુવખણી, યહ બિન્ધ્ય રહો ન જય.

કોપહિ કાલ્ય સુનેગો દંઠાસુર, સુન હો જશોભતિ માય”

સરખાવો નરસિંહની નીચેની ચાતુરી :

“પીઉછ પધરાવીઆ ધરમાંય, એ સુખ દહ્યું રે નવ જય.

દાળ

જય જમની રસભરી, રમણુ કરતાં રંગ,

વદન નિહાળ્ય વાહલા કેરં, કુદ્યુ અંગોઅંગ.”

આપણને નરસિંહમાં દાળની કડીમાં શબ્દાવૃત્તિ મળે છે એ પદ્ધતિ કેશવદાસને અજાણી નથી એ આપણને એના ઉપરના ઉદાહરણથી મળે છે. કેશવદાસનાં કારિકા અને ત્રોટક નરસિંહનાં વલણુ-દાળ જેવાં છે. જે પ્રકાર કાણુ કાવ્યોમાં મળી આવે છે, ‘કાણુ’ ‘રાસક’, ‘અઢૈયા’ વગેરેમાં. ૧૬મા સર્ગમાં કારિકાને રચે ‘કડવા’ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. એ પદ્ધતિ આપણને નરસિંહની ખંતે પ્રકારની ચાતુરીમાં મળે છે. કર્મણુના સીતાહરણનાં ઘોળ એ જ પદ્ધતિનાં છે. આ સર્વ શું બતાવે છે ? એ જ કે વિક્રમના પંદરમા

અને સોળમાં સૈકાના અંતરાલમાં આ પદ્ધતિ દેશમાં વ્યાપક હતી, જે ભાલણુમાં પુષ્કળ વિકાસ પામેલી આપણે નિહાળિયે છિયે. વીરસિંહ કેશવદાસ જુદા જુદા માત્રામેળ છંદો સોરઠા અડ્યલ સવૈયા- (છંદ) વસ્તુ વગેરે પણ પ્રયોગે છે, જે આપણને પછીથી ધટતા જતા મળે છે; ભાલણુમાં પ્રયોજતો નથી; ૧૭ મા શતકની સંધિના નાકરમાં આમાંનો અડ્યલ મળે છે.

ભાલણુના ઔઠ આખ્યાનકાળના બીજોતો વિકાસ આમ જૈને-તરોમાં પ્રથમ આપણને નરસિંહ વીરસિંહ કર્મણુમાં મળે છે. આ કવિએ અને ભાલણુ વચ્ચે ગાળો થોડો છે; એથી સમજવા જેવું એ છે કે આખ્યાનપદ્ધતિનાં કાવ્ય લખવાનો આરંભ તો એ પૂર્વે જ સ્વતંત્ર રીતે હતો, જે નરસિંહ વીરસિંહ કર્મણુમાં અલ્પ રીતે, તો ભાલણુમાં વિશેષ રીતે વિકાસ પામ્યો.

કેશવદાસે કાવ્યનો વિષય ભાગવતના દશમ સ્કંધમાંથી લીધો છે. કેટલેક સ્થળે અનુવાદમય પદો પણ દેખાય છે. ભીમ અને કેશવદાસ-ખંતે એક સ્થળમાં રહેલા જણાય છે અને ખંતેએ બોપદેવની “હરિ-લીલા” જોઈ છે. ભીમની “હરિલીલાપ્રોડશકલા”ના વિષયમાં તો આજે કાંઈ પણ શંકા નથી. કેશવદાસે પણ “હરિલીલા” શબ્દ પિછાણ્યો છે :

પૂવંછાયો

“મુંડ સદસ કણ મૂઠડી, સાયર ચ ચોચંચ;
ત્યેમ હું હરિલીલા કહું, સેહેને પ્રાકૃત સંચ.

ઓપાઈ

માંહ યકો માધવ મુજ કહે, અંતર્યામી ૩૫ રહે.

વિપ્રચરણનો વલી પસાય, અનંતરૂપ જે અવની માલ.”૧

કેશવદાસ કૃષ્ણલીલાને જ “હરિલીલા” કહે છે; એમાં ઉપરથી કાંઈ રહસ્ય નથી જણાય એમ; પણ ભીમના સમયમાં બોપદેવની “હરિલીલા” પ્રભાસપાટણમાં વ્યાપક હતી; ત્યાં આવી લુપ્ત ન જ થઈ

હોય. બંને કવિના કવનકાલ વચ્ચે ૪૦-૫૦ વર્ષનો ફરક એ ફરક ન જ ગણાય. આમ માત્ર પાટણમાં જ નહિ, સૌરાષ્ટ્રમાં પણ “હરિલીલા” વ્યાપક હશે, જે કૃષ્ણભક્તિના પ્રચારનો એક સચક પુરાવો રજૂ કરવામાં સાહાય્ય આપે એમ છે.

કેશવદાસની આ કૃતિ ભાવણના દશમસ્કંધથી ચડિયાતી છે જ, પણ પ્રેમાનંદના દશમસ્કંધને પણ ક્યાંક હકાવે એવી છે. પ્રેમાનંદની માફક સ્વતંત્ર રીતે કાવ્યપ્રસંગ યોજતો નથી છતાં કેશવદાસ રસને બરાબર જાળવી રાખે છે, એ એની વિશિષ્ટતા છે. અને પોતે સંસ્કૃતનો જાણકાર હોવાથી તેમજ પોતાના કાવ્યમાં ૧૬ જેટલા પોતાના સંસ્કૃત સ્વતંત્ર શ્લોકો—જે સુંદર એ અષ્ટકો (૧ લા સર્ગ અને ૨૧ મા સર્ગના આરંભનાં) અને ભાગવતમાંથી કેટલાએ શ્લોક આપતો હોવાથી, એટલું જ નહિ, એને બરાબર પચાવી ભાવને સાંગોપાંગ જાળવવાનો પ્રયત્ન કરતો હોવાથી આવી કૃતિ એ સૌથી પ્રથમ, ભાવણે આપેલા દશમસ્કંધની પદ્ધતિથી જુદી જ રીતે, કાંઈક ‘મહાકાવ્ય’ની રીતે આપે છે, એ એની વિશેષતા છે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ એના અક્ષરમેળ છંદનો બંધ બેતાં એને મધ્યકાલીન ગુજ.ની ૪થી ભૂમિકા કે જેમાં વિષ્ણુદાસનાં કાવ્ય લખાયેલાં મળે છે, તેવી લગભગ ઇષ્ટ હોય, એવું જણાય છે વિષ્ણુદાસથી ક્યાંય પૂર્વે જ ઉચ્ચારણમાં વિષ્ણુદાસના સમયમાં લેખનમાં પ્રયોજાતું ભાષાસ્વરૂપ પ્રયોજાતું હોવું જોઈએ, એવું આ પહેલાં રજૂ થયેલા કવિઓની કૃતિઓ ઉપરથી જણાય છે. વિષ્ણુદાસ અને કેશવદાસ વચ્ચે તો અંતર ત્રીસેક વર્ષથી વધારે નથી. ઉચ્ચારણનો વિકલ્પ આ યુગમાં હોવાની શક્યતા છે; જેમકે:—

“કેમે નીકળીયાં અજાણ જ વને, કારણ સાચું મહો.

જેતાં હીંડશે તાત માત સરતા, રાત્રે છઠાં મા રહો.”

[સર્ગ-૧૩-૭]

આમા હીંદશે રૂપ હીંદશિ હોય તો જ છંદમાં બોલી શકાય. એ બેતાં ઉપર આપેલા વિધાનની ખાતરી થઈ શકશે.

ચરિતસામગ્રી :

૧. દુષ્યક્રીડાકાવ્ય—૨૫. અંબાલાલ શુ. જાની—સંપાદિત
૨. હરિલીલાષોડશકલા—
૩. પ્રબોધપ્રકાશ—કે. દા. શાસ્ત્રી—સંપાદિત
૪. ગુજરાતીનો દીપોત્સવાંક, સને ૧૯૩૫—સં. ૧૯૯૧નો (મુંબઈ)

જુગનાથ

[સં. ૧૫૯૯ માં હયાત]

જુગનાથ કોઈ મહત્વનો કવિ નથી; એનું જુગંગી છંદની ચાલનું એક “રામાષ્ટક”^૧ શાકે ૧૪૬૪ (સં. ૧૫૯૯)માં રચાયેલું મળે છે: “શાકે ચે(ચૌ)ઃ ચોઠાશેઠે શ્રુત કીધી, આવણ સુદ એકાદશીએ શુદ્ધ લીધી, કેહે જુગનાથ કહે કહ સાગુ, પ્રભુ રાઘવ તોરડે ચરણે લાગુ” ॥”

કવિએ માત્ર આઠ કડીમાં આખું રામચરિત આપી દીધું છે.^૨ આ કવિનું કોઈ બીજું કાવ્ય પ્રાપ્ત નથી.

ચરિતસામગ્રી :

૧. ફા. શુ. સ. હ. નં. ૧૧૨ ચ

ગંગાદાસ

[સં. ૧૫૯૯માં હયાત]

વિઠ્ઠમની ૧૬ સદીએ આપેલા કવિઓમાં પર્વત-સુત ગંગાદાસ

૧. ફા. શુ. સ. હ. નં. ૧૧૨ ય

૨. એજન, ચાદી ભાગ ૨ બે, પૃ. ૨૪૫

નામનો કવિ હોવાનું એના એક માત્ર મળતા “લક્ષ્મીગૌરીસંવાદ” નામના ૧૪૩ છાંયના કાવ્યથી જાણવામાં આવ્યું છે. કાવ્ય હજી છપાયું નથી. એની એક માત્ર નકલ કાર્પસ ગુજરાતી સભાના સંગ્રહમાં છે.^૧ આ કવિનું વતન સુરત છે. કવિએ કાવ્યના અંત ભાગમાં પોતાને વિશે ઉપયોગી માહિતી આપી છે. એમાં એનાં વતન જ્ઞાતિ સમય વગેરે મળી આવે છે :

“તાપી સાગરકંઠ વસે સુરત ઉઘોતી
વાંઠાંણુ તણે વ્યાપાર સાવટું સોવણુ મોતી
વસે સુર્યાસી વંસ વાંણીયા રાય સધારો
નરસિંહપુરા જ્યાંતિ વાદ વધો વિસ્તારો
સંવત પત્તર નવાંણુએ પરવત-સુત દવિતા દહે
ગંગાદાસ વાણી સૂણે ધર્મ અર્થ સંપતિ લહે. ૧૪૩”

કવિએ તિથિવાર માત્ર નથી આપ્યાં, પણ વર્ષ આપ્યું છે. સં. ૧૫૯૯માં સુરતના નરસિંહપુરા (?) નામક પરામાં વણિક જ્ઞાતિનો પર્વત-પુત્ર ગંગાદાસ આ નાનું પણ રસિક કાવ્ય વિસ્તારે છે. એણે કાવ્યના વિષય તરીકે લીધેલો વિષય પૌરાણિક છે. એટલે જૈનેતર છે, એમાં જરા જોટલી પણ શંકા નથી એણે સ્વીકારેલો અંધ છાંય છે. આ પૂર્વે એ છાંય જૈન અને જૈનેતર કાવ્યોમાં પ્રયોજાયેલ છે. રતનસિંહસુરિના કોષ શિષ્યે “ઉવચ્ચેસમાલા-કહાણુ છાંય” નામનું ૮૧ કડીનું કાવ્ય રચ્યું છે, બ્યારે ગંગાદાસ ૧૪૩ કડીનું પણ સુંદર, જેને કાવ્ય કહી શકાય તેવું, કાવ્ય રચી આપે છે. લક્ષ્મી અને પાર્વતી પોતપોતાની બાઈ હાંકે છે, તેમાં સામીને ઊંતરતી ચીતરવા માટે કવિએ અંતેના મુખમાં કેટલીક સુંદર કવિતા મૂકી છે. શ્રીધરના “રાવણમંદોદરીસંવાદ”માં રાવણ અને

૩. નં. ૨૩૮ ની આ હાથપ્રત ઉપરથી લિતારા તેમજ આવશ્યક માહિતી સ્વ. અં. જી. નની મારફત મેળવી શકાઈ હતી. એ માટે લેખક એમનો જણી છે.

મદોદરી એકમેકના પક્ષને તોડી નાખવાને જે દલીલો કરે છે તેના કરતાં ગંગાદાસની આ દલીલો વધુ કવિત્વભરી તેમજ રસિક અને આલંકારિક છે. કેટલીક પંક્તિઓ ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવી છે. પરંતુ કડીથી ખંતે વચ્ચે ચાલતો સંવાદ અહીં નમૂના તરીકે આપવામાં આવે છે, એમાં કવિની શક્તિનો આપણને પરિચય મળશે :

“પાર્વતી : બગ ઘોલી બે પક્ષ ચંદ્રને એક જ લેખું,
બગ દિન ખાચે મીન ચંદ્ર મસવાડે પેખું.
બ્યોમ અવનિ બગ ચાલિ, ચંદ્ર આદરે સોદે,
બગલો છે નિલ્લંક ચંદ્રને લંછન હોદે.
પરવશ ખાંડો ક્ષિણ યયો, ગુરપત્ની સન્મુખ સુલો,
સૂર્યોદય ઝાંખે! લાજતો લક્ષ્મી ખાંધવ તમતલો. ૫૩

લક્ષ્મી : તરુર ભાર અઠાર સાર ફૂંપલિ તાંહાં આવે
તારા સતાવીશ ઇશ બ્રાહ્મણ પતિ કહાવે
શુભ સુંદર જે ચાલિ આપમા મુખ બોલાએ
નિશાનાય કુસુમેશ તાપ સઘલા ઓહોલાએ
સોલ કલા ટાઢો મદા અમૃત ઔષધ પાલવા
નીલકંઠ રાખે ગુણ ભણી હલાહલ વિષ ટાલવા. ૫૪

પાર્વતી : દેવ તણા જે દેવ તેહના શત્રુ નિહંદન
કમલા કેરી બેહેન તાસ સુત નાઇકનંદન,
લક્ષ્મીવાહન શત્રુ રવામિનીપુત્ર સુ જાંજૂં
પડ્યો કાઢ્યો બળ જેણે તાસ પતિ વીર વખાંજૂં
નક્ષત્ર તીજે જે જણ્યો સળલ ગરમ અરધે મહી
કહી ગંગાદાસ કે અર્થવો પંચળાણુ જીત્યાં સહી. ૫૫

લક્ષ્મી : લક્ષ્મી બાલે અંબ ધણું તણ વીતો અરીયો
સરફંડ વનમાં જણ્યો ન સામે દિમ ઓધરિયો
છ મોઢાનો પુત્ર પયોધર બે કેમ આવે
લેતાં આવે હથ બોલતાં બાલ બિહાવે
એહેવાં અપૂરવ છોકરાં નવલીં નારી કિમ જણે
આદિચક્રિ એ તણને ઘટે પ્રતાપ છે સીધ્યા લણે. ૫૬

પાર્વતી : લીંધી હાથે સાંગ મયૂર વાહન તે કીધું
 ને જીત્યો તારક દૈત્ય દેવમાંહાં પૂરું લીધું
 ઇદ્રાદિક ને દેવ અગ્ર મનાવ્યો હારહ
 કાર્તિકેય કુસુમેશ જીત્યો સધલો મારહ
 માતાનો ભાષ વિચારિયો છાંડિ ગયો દક્ષણ ભણી
 લક્ષ્મી હોલાવું સં હવે સ્વામિ તણી મૈદંમા ધણી. ૫૭

લક્ષ્મી : ચાર્યા ગોરુ નેણુ દેવ કાઢાવે મોટરો
 યાલે સહના રોગ દેવ પણ કાઢવ કેરો
 શખે ધણીએક પોલ લખેશ્વરી કાઢાવે દાતા
 નીચે ઘોડે ચઢે અતી ડીલે પોસાતા
 બે નાર મલી નર એકલો બેહુ મોઢે પાણી પીએ
 કહિ ગંગદાસ કે અર્થવો કુંઆરો બે નારીએ. ૫૮

લક્ષ્મી : પાલા નેવહું પેટ ચઢી ભંદરડે બેસે
 હાથિ કુહાડી ધરી દાંત મુખ એક જ દીસે
 લખલખ હાલે હોઠ સૂપડા સરખા કાનહ .
 ચ્યાર હાથ નેં સૂંઠ રેંઠ કાઢવનો વાનહ
 રૂડા પગ પાડી તવ શક્યો વેઠ ધર્યો રાવણ સહી
 સગલું કુટંબ સરખું મહ્યું, લખવે ગણપતિ કહી. ૫૯

પાર્વતી : સેવંત્રાં સીદ્ધ ભોગ નાહના વિધિ આવે
 ગથ્યાં ચોપડાં સહ્યાં, ધણાં ધણુ લાડુ ભાવે
 સુધિબુધિ કેરો સ્વામિ લક્ષ લાભ ને દીએ
 ગમાંતરે શુભ કાંમ નાંમ પેહેલું તે લીએ
 નંદી ને કૃંગી આદિ ગણુ વિધનહરણુ ગણુનાથ એ
 સાંન્યા રથ બહુ દેવના બે નવિ તેડયો પુરુષ તે. ૬૦

બંને પાત્ર બંનેની રમૂજભરેલી રીતે ખામીઓ બતાવે છે, એમાં કવિનું ચાતુર્ય પકડાઇ આવે છે. આ ચાતુર્ય પાછળ કવિથી બંને દેવી અને દેવીઓનાં કુટુંબીઓની નિંદા થઇ ગઈ છે; એ સામે ધાર્મિક જનતાને કહેવાનું રહે, એ સ્વાભાવિક છે, એ કવિ બહુતો

હોવાથી અંને દેવી અને એના દેવની મહત્તા બતાવવાનું કાવ્યાંતે એ ચૂકતો નથી. એ જણાવે છે :

“લક્ષ્મી ગુણ નહી પાર સાર સંસારે તેહેવી
 પારવતી મહા સતી એહ પંજુ મોટી દેવી
 હસતાં ભાંજે હાડ વાદ એ નોહે રૂડો
 હરિહર પ્રાંણા મલી વારયો ઝગડો ફૂડો
 નિધા મિસ મેં સ્તુત કરી રખે માત દૂહવણુ ધરો
 શાસ્ત્રનો મારગ સાંભલી કવિતા કારણ ખપ કરો. ૧૩૮
 સુઠડ સોવણુ થાલ શેરડી સુવરસ પાયો
 એહેનો પ્રકૃત સ્વભાવ દૂખવી દૂખ ન યાયો
 કેટલા લોક અજાણુ મેઘને' જાણે ગાલહ
 તોપણુ ચિંત્યા કરે ચીતવે એ મુઝ બાલહ
 ચંદ સૂર હરિહર કદંબસૂં મર્મે' જાણ્યું મેં ધણું
 માંનભાવ મન મોદું કરી સાંખો કવિ બાલકતાણું, ૧૩૯
 શ્રોતાના જે ભેદ ચાલણી સૂપડ કાઢાવે
 મિદુ નાખે બાહાર ફૂકસા મધ્ય રાહાવે
 સારો કષ્ઠ રાખંતિ રજ સહુ બાહિર જાયે
 ચાલણી હોય સછિદ્ર સૂપડે છિદ્ર ન હોયે
 ગુણ ગ્રહી અવગુણ નાખજ્યો ભાવ ભેદ ડાહ્યા લહે
 માંડયો એ ચહુટે રહેંટ ને કોઇ જી'ચો કોઇ નીચો કહે. ૧૪૦
 દિવસ ધણા ખપ કર્યો મહંત મેલ્યા મેં ગ્રંથહ
 કાંમકાંમ તાં ભેદ શ્લોક જીબાણા અર્થહ
 નૂતન કર્યાં કવિત નથી કે.....

 સૂરજ સાથે સરટ ખીજતો હોડ હસાવે
 શશિધર દેખી સ્વાંન કાંન માંડીને' વાહાવે
 પોપટ પઢે પવિત્ર શત્રુ પરિ મીની મંડે
 સુકવિ કરે પ્રજંવ કુકવિ ખીજંતા ખંડે
 સુકરતની સીમંતની સોઇને' દૂધણુ કહે
 નેડતાં અક્ષર દોહિલો બાઇ તે વેદન લહે. ૧૪૧”

પાર્વતી : લીંધી હાથે સાંગ મથૂર વાહન તે કીધું
 ને જીત્યો તારક દૈત્ય દેવમાંહાં પૂરું લીધું
 ઇદ્રાદિક ને દેવ અમ્લ મનાવ્યો હારહ
 કાર્તિકેય કુસુમેશ જીત્યો સઘલો મારહ
 માતાનો બોધ વિચારિયો છાંડિ ગયો દક્ષણ બણી
 લક્ષ્મી હોલાવું સું લવે સ્વામિ તણી મૈહમા ધણી. ૫૭

લક્ષ્મી : ચાર્યા ગોર નેણુ દેવ કાઢાવે મોટરો
 યાલે સહુના રોગ દેવ પણુ કાઢવ દેરો
 રાખે ધણીએક પોલ લખેશ્વરી કાઢાવે દાતા
 નીચે ઘોડે ચઢે અતી ડીલે પોસાતા
 બે નાર મહી નર એકલો બેહુ મોઢે પાણી પીએ
 કહિ ગંગદાસ કો અર્થવો ફૂંઆરો બે નારીએ. ૫૮

લક્ષ્મી : પાલા નેવહું પેટ ચઢી ભાંદરડે બેસે
 હાથિ કુહાડી ધરી દાંત મુખ એક જ દીસે
 લખલખ હાલે હોઠ સૂપડા સરખા કાનહ
 મ્યાર હાથ ને' સૂંઢે રૂંઢે કાઢવનો વાનહ
 રૂડા પગ પાડી નવ શક્યો વેઠ ધર્યો રાવણુ સહી
 સગલું કુટુંબ સરખું મથૂં, લખવે ગણપતિ દહી. ૫૯

પાર્વતી : સેવત્રાં સી દૂર ભોગ નાહના વિધિ આવે
 ગથ્યાં ચોપડાં સહ્યાં, ઘણાં ઘણુ લાઠૂં ભાવે
 સુધિભુધિ કેરો સ્વામિ લક્ષ લાભ ને હીએ
 અમાંતરે શુભ કાંમ નાંમ પેહેલું તે લીએ
 નંદી ને ભૂંગી આદિ મણુ વિધનહરણુ મણુનાથ એ
 સાંજ્યા રથ બહુ દેવના બે નવિ તેડયો પુરૂષ તે. ૬૦"

બંને પાત્ર બંનેની રમૂજભરેલી રીતે ખામીઓ બતાવે છે, એમાં કવિનું ચાતુર્ય પકડાઇ આવે છે. આ ચાતુર્ય પાછળ કવિથી બંને દેવી અને દેવીઓનાં કુટુંબીઓની નિંદા થઇ ગઈ છે; એ સામે ધાર્મિક જનતાને કહેવાનું રહે, એ સ્વાભાવિક છે, એ કવિ બહુતો

હોવાથી ખતે દેવી અને એના દેવની મહત્તા બતાવવાનું કાવ્યોતે એ ચૂકતો નથી. એ જણાવે છે :

“લક્ષ્મી ગુણ નહી પાર સાર સંસારે તેહેવી
પારવતી મહા સતી એહ પંજુ મોટી દેવી
હસતાં ભાંજે હાડ વાદ એ નોહે રૂડો
હરિહર પ્રાંણા મલી વારયો ઝગડો ફૂડો
નિધા મિસ મેં રતુત કરી રખે માત દૂધવણુ ધરે
શાસ્ત્રનો મારગ સાંભલી કવિતા કારણ ખપ કરે. ૧૩૮
સુકડ સોવણુ થાલ ચેરડી સુવરસ પાયો
એહેનો પ્રકૃત સ્વભાવ દૂખવી દૂખ ન પાયો
કેટલા લોક અજાણુ મેઘને’ ખાલે ગાલહ
તોપણુ ચિત્યા કરે ચીતવે એ મુઝ બાલહ
અંદ સૂર હરિહર કદંબસૂં મર્મે’ બાલ્યું મેં ઘણું
માનભાવ મન મોદું કરી સાંખો કવિ બાલકતાણું, ૧૩૯
શ્રોતાના બે ભેદ ચાલણી સૂપડ કાઢાવે
મિદુ નાખે બાહાર ફૂકસા મધ્ય રાહાવે
સારો કમ રાખંતિ રજ સહુ બાહિર જાયે
ચાલણી હોય સહિદ્ર સૂપડે છિદ્ર ન હોખે
ગુણુ ગ્રહી અવગુણુ નાખજ્યો ભાવ ભેદ ડાહ્યા લહે
માંડચો એ ચઢેટ રેહેંટને કોઇ બિંચો કોઇ નીચો કહે. ૧૪૦
દિવસ ઘણા ખપ કર્યો મહંત મેલ્યા મેં અંધક
કાંમકાંમ તાં ભેદ શ્લોક બિખાણ્યા અર્થક
નૂતન કર્યાં કવિત નથી કે.....

.....
સૂરજ સાથે સરટ ખીજતો હોડ હસાવે
શશિધર દેખી સ્વાંન કાંન માંડીને’ વાહાવે
પોપટ પટે પવિત્ર ગુરુ પરિ મીની મંડે
સુકવિ કરે પ્રજાંવ કુકવિ ખીજંતા ખંડે
સુકસ્તની સીમંતની સોઇને’ દૂધણુ કહે
જોડતાં અક્ષર દોહિલો બાઇ તે વેદન લહે. ૧૪૧”

નારાયણ

[વિક્રમની ૧૬ મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં]

આ નારાયણની કોઈ સ્વતંત્ર કૃતિ મળતી નથી; પણ ‘ભક્તિ-મંજરી’ તેમજ ‘મુક્તિમંજરી’ના અનુવાદ મળે છે.^૧ ‘મુક્તિમંજરી’ને પંચાત્મક અનુવાદ સં. ૧૬૯૭ જેટલી એક જૂની પ્રતમાં સચવાઈ રહ્યો છે.^૨ યોગશાસ્ત્રને લગતો મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથ યોપાર્ધમાં ઉતારવામાં આવ્યો છે. એના અનુવાદની ધાટી ભીમના “પ્રબોધપ્રકાશ”ને લગભગ મળતી છે. દરેક અધ્યાયને અંતે (કાવ્યમાં બધા મળી છ અધ્યાય છે, તે તેને અંતે) કવિએ પોતાના નામની છાપ મારી છે : (ઉલ્લા અધ્યાયને અંતે)

“કવિતા તણુ ન આણું ગર્વ । ભગતિ યોગ વષાણી સર્વ ।

ભણુ નારાયણુ નિ જયગદીસ । એટલિ પદ પુહતાં બાવીસ ॥૨૩૫॥”

મૂળ ગ્રંથ કોણે કર્યો છે એ વિશે કવિ મૌન સેવે છે; પણ આરંભમાં ગોરખ અને મચ્છેન્દ્રનો નામનિર્દેશ છે :

“શ્રીમત શંકર શીષશુર । પૂલ્કુ ભવિ ભગવાંન ।

મુગતિમંજરી ગ્રંથનો । બોલીસય આતમજ્ઞાન ॥૨૩૬॥

પ્રયત્નિ પ્રણમૂં સ્થરચક્ર દેવ । સુરનર મૂનીજન કરિ સહુ સેવ ।

પંચવદન દૂલંભ દસ હાથ । પ્રથલાસન બિહા જ્યોગનાથ ॥૨૩૭॥

ત્રણ નયન યર સોહિ જટા । સોહિ સદસ અકલ ઉતકટા ।

અિહિનરય અત્રીત પરમરસ પીથિ । સેવકનિ વાંછિત ફલ દીથિ ॥૨૩૮॥

ગોરખ શોક ઉતમ ઉદાસ । બિતપતિ વ્યાપિ રહીત હલાસ ।

જ્યોગ જ્યોગતિ જણિ યોગેંદ્ર । સઘલામાં મોટો મછેંદ્ર ॥૨૩૯॥

આદિ અનોપમ જે અવધૂત । કારતગે અંબિકાનુ પૂત ।

એ પંચના પૂલ્કુ પાગ । વલ્લભ મુઝ દેને વેરાગ. ॥૨૪૦॥

વચન વદંતાં સારોધ્ધાર । કવિતા રથે કરો કણવાર ।

ભણિ નારાયણુ નીચુ નમી । અલીવંદન કરું અધ્યાતમી ॥૨૪૧॥”

૧ ભક્તિમંજરી, ગુ. પ્રિ. ગ્રે. હ. નં. ૧૯૬ ગ

મુક્તિમંજરી, ગુ. વિ. સ. હ. વિ. પુ. સં. નં. ૬૩૩ અ

૨. ગુ. વિ. સ. હ. વિ. પુ. સં. નં. ૬૩૩ અ

‘મુક્તિમંજરી’ યોગશાસ્ત્રને લગતો ગ્રંથ છે અને એનો સરળ ગુજરાતીમાં નારાયણે અનુવાદ કર્યો છે. કાવ્યની દૃષ્ટિએ આ કૃતિ કાંઈપણ મહત્ત્વ અર્પનારી નથી.

વિ. ૧૬ મી શતાબ્દીમાં પદ્માત્મક અનુવાદ થયા છે. બીમે ‘પ્રબોધચંદ્રોદય’નો અને ભાલણે “કાદંબરી”નો અનુવાદ કરેલ છે. નારાયણ પોતાને ગમતા વિષયનું પુસ્તક પસંદ કરી અનુવાદ કરે છે. એનો સમય ૧૬મી સદીનો ઉત્તરાર્ધ હોવામાં બાધ નથી. હાથપ્રતમાં મધ્ય.

જ. ની ૩૭ (૪ થીની છાંટવાળી) ભૂમિકા સચવાયેલી છે. ભીમના ‘પ્રબોધપ્રકાશ’ની આ જ હાથપ્રતમાં નકલ છે તેમાં પણ એ જ સ્વરૂપ મળે છે. ભીમની ભાષા એમાં છે તે કરતાં એક ભૂમિકા પૂર્વની છે. એ પ્રમાણે નારાયણની પણ સંભવે. લલિયાએ એમ તો નહિ માન્યું હોય કે “ભીમ ભણિ નારાયણ-દાસ” એ છાપ ‘પ્રબોધપ્રકાશ’માં

વાથી નારાયણ એ ભીમ જ હોય અથવા ભીમનો ગુરુ હોય ? એ સંભવિત એ માટે છે કે પ્રથમ “મુક્તિમંજરી”ની નકલ કરી પછી “પ્રબોધપ્રકાશ”ની નકલ કરવામાં આવી છે. આંતરિક કાંઈપણ પ્રમાણથી ઉપરની બાબત નિશ્ચિત થઈ શકતી નથી. અનુવાદ છતાં ભાષાની દૃષ્ટિએ નારાયણ ખપતો છે એ ઉપરના ઉતારાથી સમજાશે. ‘મુક્તિમંજરી’ ના પ્રત સં. ૧૬૬૭ જેટલી જૂની મળે છે, તે પણ એ જ રીતે મહત્ત્વની છે.

કેટલાંક પદો^૧, ગુરુમહિમા^૨, મહાદેવજીનો ગરબો^૩ એ કૃતિઓ કાંઈ નારાયણની મળે છે. આ કાંઈ એ પછીના નારાયણ જુદા જુદા હોય એમ લાગે છે. “નવરસ”વાળો નારાયણ પણ જુદો છે.

ચરિતસામગ્રી :

૧. ગુ. વિ. સ. હ. પુ. સં. નં. ૯૩૩ જ

૧. બ. ન દે. ભાગ ૮ ગામ છપામાં છે.

૨. ડાહી. લ. લા. નં. ૧૧-૧

૩. એજન, નં. ૧૧-૬

જ્ઞાનાચાર્ય

પ્રખ્યાત કાશ્મીરક કવિ ખિલ્હણની “પંચાશિકા” નો ગુજરાતી ભાષામાં પરિચય આપનાર એક કવિનાં બે સુંદર કાવ્ય એ જ વિષયનાં મળે છે તે “ખિલ્હણપંચાશિકા” અને “શશિકલાપંચાશિકા.” આ બંને કાવ્યોની જૂનામાં જૂની પ્રત સં. ૧૬૨૬ જેટલી વહેતાંની મળે છે. લેખકના સમયનો આમાં કાંઈક પ્રકાશ થતો હોવાથી એ બંનેની પુષ્ટિકા અહીં ઉતારવામાં આવે છે :

(૧) इति कविचक्रचूडामणिविह्वलणपंचासिका समाप्तः। संवत् १६२६
वर्षे चैत्र वदि २ दिन लिखि ॥ इति श्रीवेलणपंचासिका
समाप्तः ॥ श्रीः ॥^१

(૨) इति शशिकलापंचासिकाः । मंगलपुरइ । श्रीज्ञानाचार्यकृतः॥^२

ખીજું કાવ્ય તો નકલ કરનારના સમયમાં શ્રીજ્ઞાનાચાર્યની કૃતિ તરીકે સ્પષ્ટ સ્વીકારાયેલું જણાય છે. કાવ્યની નકલ મંગલપુર-માંગ-રાણ (સૌરાષ્ટ્ર)માં થઈ છે. કાવ્યની રચના મંગલપુરમાં થયેલ છે એમ પણ માર્તવું હોય તો માની શકાય. બેશક, “મંગલપુરइ” એટલા ઉલ્લેખથી ત્યાં નકલ થઈ છે એ વધુ સંભવી શકે એમ છે, એટલે જ અનુવાદક કવિ સં. ૧૬૨૬ પૂર્વે થયો છે એ પણ એટલું જ સ્કુટ છે; પણ એ ક્યારે ? કાવ્યની ભાષા જોતાં ૧૬ મા શતકમાં એ થયો હોવો જોઈએ. પ્રથમ કાવ્યાંતે એ જણાવે છે કે :

“કામી કાલિ કીધ ચૂપક ખંતિ કરી નિરખક ચિર યધ,
ભલિસક ખિલ્હણ-વાણી તેહ જ્ઞાન તણક (કે ‘ભણક’) રસિ રાતા જેહ.”^૩

૧. પ્રા. કા. સુધા, ભાગ ૪ થો, પૃ. ૧૮૪

૨. એજન, પૃ. ૧૬૩

૩. એજન, પૃ. ૧૮૩-૮૪

આ ભાષા એના સમયનો નિશ્ચય કરવા પર્યાપ્ત છે. એ પ્રકાર આપણે આ પૂર્વનાં કાવ્યોમાં જોયો છે.

વારુ, આ કવિ કોણ હતો ? “શશિકલાપંચાશિકા”ની પુષ્પિકામાં જણાવ્યા મુજબ એ કોઈ જ્ઞાનાચાર્ય છે. એ જૈન સાધુ, જૈન યતિ હશે કે ઇતરધર્મી હશે, એનો કાવ્યના સ્વરૂપ ઉપરથી કશો નિશ્ચય થઈ શકતો નથી. આ બંને કાવ્ય એના સ્વરૂપ ઉપરથી સુંદર વિરહ-કાવ્યો છે; વિપ્રયોગ શૃંગારનો સારામાં સારો નમૂનો રજૂ કરે છે. પ્રથમના કાવ્યમાં નાયક બિલ્હણ વિરહવેદના અનુભવે છે, બ્યારે બીજા કાવ્યમાં નાયિકા શશિકલા વિરહવેદના અનુભવે છે. બંને વર્ણન રસિક છે. એટલું ખરું કે કવિએ કાવ્યનો ફેટલોએક ભાગ બિલ્હણની સંસ્કૃત “પંચાશિકા”ના અનુવાદરૂપે આપ્યો છે; આમ છતાં ફેટલોક ભાગ એણે સ્વતંત્ર પણ રચ્યો છે. મૂળકથાભાગ એણે પોતાની વાણીમાં જ આરંભમાં ટૂંકવ્યો જણાય છે. આરંભમાં કામદેવનું જ સ્તવન છે :

“મકરધ્વજ મહીપતિ વણૂં વૂં, નેહનૂં રૂપ અવનિ અભિનવૂં;
કુસુમખાણ હરિ કુંજરિ ચડધ; જસ પ્રયાણિ ધરા ધડહડધ.
કોઈંડ કામિની તણુ ટંકાર, આગલિ અલિ ઝંઝા ઝંઝાર.
પાખલિ કોઈલી કલરવ કરધ, નિર્મલ છત્ર સ્વેત ચિર ધરધ.
ત્રિભુવનમાંહિ પડાધ સાદ, ‘હધ કો સુરનર મંડધ વાદ ?’
અખલા ઐનિ સખલ પરવરિહ, હીંડધ મનમથ મચ્છરિ ભરિહ.
માધવમાસ સોહધ સામંત, જસ તણુધ, જલનિધિ-સુતમિંત.
દૂતપણૂં મલયાનિલ કરધ; સુરનર પત્રગ આણિ આચરધ,
તાસ તણા પય હું અણસરી, સરસતિ સામિણી હધડધ ધરી,
પહિલૂં કંદર્પ કરી પ્રણામ, ગરુહ ગ્રંથ રચિસિ અભિરામ”

આ ભાગ કવિની તદ્દન સ્વતંત્ર કૃતિ છે એમાં એ કામદેવને કાવ્યારંભે પ્રણામ કરે છે અને તેથી જ આ કવિ કદાચ જૈન સાધુ ન હોય તો બની શકે એમ છે. એ જ્ઞાનાચાર્ય જો જૈન ન હોય તો

એમ બનવું શક્ય છે કે એ કોઈ વિદ્વાન બ્રાહ્મણ હોય. અથવા સંભવી શકે કે એણે જૈનધર્મની દીક્ષા લીધી હોય તે પૂર્વે ઉપરની બંને કૃતિઓ રચી હોય. દીક્ષા લીધા પછી આવું કાવ્ય રચ્યાની સંભાવના બહુ ઓછી છે. માત્ર લોકમાં એની એ કૃતિ વ્યાપક થઈ હશે, એટલે નકલ કરનારાએ દીક્ષાનામથી કાવ્યની પુષ્પિકામાં કર્તૃત્વનો નિર્દેશ કર્યો હશે.

સં. વિહળકાવ્ય ૧૬૪ 'લોકનું' કાવ્ય . જેમાં આરંભના ૭૪ શ્લોક અન્યની કૃતિ હોવાનું મનાય છે. બિલ્હણના સમયનો વિચાર કરતાં એ અનુમાન વાજળી છે, કેમકે અત્યારે મળતા કાવ્યમાં ઐતિહાસિક વિગત જે મળે છે તે અપ્રામાણિક છે. મૂળે “શારદાદેશ કાશ્મીરનો પંડિત કવિ બિલ્હણ સ્વવતન છોડીને નીકળ્યો ત્યારે કેટલોક વખત પંજબના રાજ-હાકેમ ક્ષિતિપતિ કિંવા ક્ષિતિપાલને ત્યાં રહ્યો હતો. તે દરમ્યાન તેને ક્ષિતિપાલની પુત્રી સાથે સ્નેહ બંધાયો; એ વાત પાછળથી છતી થઈ; અને કાશ્મીરી કવિને દેશત્યાગ કરવો પડ્યો. એ સ્નેહને સંભારી મોહબદ્ધ બિલ્હણે “વિહળપંચાશિકા” રચી, જે અઘ્વાપિ એક લોકપ્રિય કાવ્ય મનાય છે. પ્રસ્તુત પંચાશિકા કોઈ અણુવડ જોડાનારને હાથે કાળાંતરે કથીરમાં જડાઈ અને વિહળકાવ્ય નામ પામી. પૂર્વે બિલ્હણ ગુજરાતમાં આવ્યો હતો અને ત્યાંથી અત્યંત અપ્રસન્ન થિતે ચાલ્યો ગયો હતો, એ વાત એ અરસામાં તાજી હતી અને પંજબના ક્ષિતિપાલની હકીકત વિસારે પડી હતી, એને લીધે ઐતિહાસિક ક્ષિતિપાલ તથા એની પુત્રીને કેદાણે “વિહળકાવ્ય”માં ગુજરાતનો ‘રસિંહ તથા રાજકુમારી શશિકલા એ એ કલ્પિત વ્યક્તિ સ્થાપિત થયેલી જોવામાં આવે છે.”^૧ જ્ઞાનાચાર્યે આ પાછલો કથાભાગ જોયો છે, અને એણે આ પ્રસંગ નીચેને સ્થળે બન્યો નીચે મુજબ બતાવ્યો છે :

૧. ‘નમાળી’ (સ્વ. દી. બ. કેશવલાલ હં. મુવ)ના શબ્દ ૪ ઉપર નોંધ્યા છે. ગુજ. દીપો. અંક, ઇ. સ. ૧૯૩૦, પૃ. ૬

“ઉત્તર દેસ અંત નહીં જોઈ, નિરખત પાર ન પામું તેહ.
 શ્રીપુર પાટણુ ઉત્તમ તિહાં વર્ણવણું વસઇ જન જિહાં.
 ગઢ ગરુડ પાખલિ પુર તણુઇ સાલઇ ઉરિ અરિ ઉતંગપણુઇ,
 હલીખઈ માંહિ આવાસ; સામાસામહિ ગૂખઇ વાસ.
 ઇક નર સેરી નેરખઇ તાડિ પેખઇ ખાલા ખઇઠી માડી,
 અમર તણી ઇદ્રાણી જિસી, ગૂણી રમઇ તે તરણી તિસી.
 હરખિ હસંતાં ઝલકઇ ફંત, નર પ્રતિજિંબિ ખીહિ નીસંત,
 ધૂજંતાં ધીર ધરિ પડઇ, અલવઇ અખલા નરનઈ નડઇ.
 અલ્પવિ આલિંગી થંભઇ પંખ ફરકુચ કાઢી ઊભી રંશ.
 તે જોતાં થાઇ કામી કામ વેધ્યા નયણિ પડઇ વિભ્રામ.
 ઇણી પરિ મોદૂં નયર મંડાણુ શ્રીપુર પાટણુ ગરુડિં ઠાણુ.
 રાજ કરઇ રા પૃથિવીચંદ્ર જાણી અવનિ અવતરિઉ ઈંદ્ર.
 તસ પટરાણી પ્રેમાવતી સવિહુ ધરિ જે કીજઇ સતી.
 નવયૌવન ભરી મતિ નિર્મલા બેટી તાસ નામ શશિકલા. ”^૧

અત્યારે મળતા વિહ્વળકાવ્યમાં ફેરબદલો કરી જ્ઞાનાચાર્યે રાજનું, નામ વીરસિંહને બદલે પૃથ્વીચંદ્ર આપ્યું છે, જ્યારે રાણીનું સુતારાને બદલે પ્રેમાવતી આપ્યું છે. સંસ્કૃત કવિ ‘સુતારા’ રાણીને અવન્તી-રાજની પુત્રી કહે છે.^૨ રહસ્યસંદર્ભ નામના એક ગ્રંથમાં રાજનું નામ-મદનાભિકલ અને પુત્રીનું નામ યામિનીપૂર્ણતિલકા મળે છે, જ્યાં ગામનું નામ લક્ષ્મીમંદિર છે.^૩ પ્રચલિત વિહ્વળકાવ્યનો વીરસિંહ=વૈરસિંહ તો બિલ્હણના સમય કરતાં સો વર્ષ પૂર્વે થયેલો છે; કેમકે બિલ્હણ સિદ્ધરાજના પિતા કર્ણનો સમકાલીન હતો, એ ‘કર્ણસુંદરી’ નાટિકાથી અત્યંત સ્પષ્ટ છે; એટલે જ સ્વ. દી. બ. ધ્રુવે જે ક્ષિતિ-પતિ વિષયક પ્રસંગ લખ્યો છે તે વધુ વાજબી જણાય છે. જ્ઞાનાચાર્યે તો મળતું “પૃથ્વીચંદ્ર” નામ આપ્યું છે.

૧. પ્રા. કા. સુધા, ભાગ ૪ થો, પૃ. ૧૫૮-૫૯

૨. કાવ્યમાળા, ગુચ્છ ૧૩ મો, પૃ. ૧૪૫ (નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુંબઈ)

૩. “સાહિત્ય” માસિક, વર્ષ ૨૦ મું, પૃ. ૩૨૮

કલિદાસે નાયકે કરેલા વિરહગાનને પુષ્કળ વેગ આપ્યો છે. એ પૂર્વે એવું વિરહગાન “રામાયણ”માં સીતાવિરહથી રામને થયાનું મળે છે. મિલ્હણ એક એવો કવિ છે કે જેણે નાયકે કરેલું વિરહગાન આપ્યું છે, પોતે જ એક પાત્ર બની. ગુજરાતી કાવ્યમાં આપણે ગણ-પતિકૃત ‘માધવકામકંદલા દોગધક’માં ‘આરમાસરૂપે નાનું’ નાયકકૃત વિરહગાન આ પૂર્વે (પૃ. ૨૧૬) જાણ્યું છે. આપણો જ્ઞાનાચાર્ય વિદ્વજ્ઞાન-નો વિરહગાન પૂરતો ભાવાનુવાદ ઈ એવું ગાન ગાય છે; એ રીતે ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક સારું ઉમેરણ એ કરે છે એ વસ્તુ અહીં ખાસ નોંધવા લાયક છે. એના સ્વતંત્ર ભાગનો પરિચય ઉપર આપ્યો છે, એનો અનુવાદ પણ હૃદયંગમ છે; અને જો એ અનુવાદ છે એમ ન જાણતા હોઈએ તો અનુવાદ હોવાની ખબર પણ પડે એમ નથી. નમૂના તરીકે પ્રથમ શ્લોક જ લખ્યે :

અથાપિ તાં કનકચમ્પકદામગૌરીં

ફુલ્લારવિન્દવદનાં નવરોમરાજીમ્ ।

સુસોત્થિતાં મદનવિહ્વલસાલસાક્ષીં

વિદ્યાં પ્રમાદગલિતામિવ ચિન્તયામિ ॥૭૭॥^૧

“આજ અહારિ મનિ માનિની ચીંદું સોમન-ચંપકવની.

ગોરિ દામ સરિખી સાર મુખ અંબુજ વિહસિત આકાર

નાહાના રોમ ન આવધ નયણિં સૂતિ ઉઠી માતી મયણિ,

સંભારધ વિદ્યા વીસરી, તિમ હું સમર્થ એ સુંદરી.”^૨

‘શશિકલાપંચાશિકા’ મૂળ કાવ્ય છે કે સં. કાવ્યનો અનુવાદ છે, એ નક્કી કરવાનું સાધન ઉપલબ્ધ નથી. આ બીજા કાવ્યમાં શશિકલાએ વિરહગાન કર્યું છે. પ્રત્યેક ચાર લીટીને અંતે “વારંવાર સંભારં તેહ પ્રાણ પાહિ વાહલુ વર એહ” એ લીટી આવ્યા કરે છે. કાવ્યનો ઉદ્ભવ કવિએ નીચે મુજબ કર્યો છે :

૧. કાવ્યમાલા ગુચ્છ ૧૩, પૃ. ૧૫૬-૫૭ (નિ. સા. પ્રેસ)

૨. પ્રા. દા. સુધા, ભાગ ૪ થો, પૃ. ૧૬૭

“એક દિન બધી સહિયર સાથિ, હસિ હરખિ તાલી દેઢ હાથિ
સહી કહી સાંભલિ શશિસ્લા, પૂછું વાત એક નિર્મલા.
નિમ બિહલ્લિ પરકાર્યું સર્વ, તિમ વું કહી મૂકી મન ગર્વ
કહિ કુમરી સુણિયો સહુ તલો, જેહની વાત પ્રકાર્યું અલો.
સુણિયો માહરું સદલ સરપ, સમરું વર કંદ્રપ-સમ રૂપ..
મુખ ઉપમા પૂનિમનુ ચંદ, ચખ સોવણ સરસિનનું કંદ.
નાદ ઉપમા નલિકા નિતિ. તે આનન સંભારું ચિત્તિ.
સાંભલિ સહિયર, કહિ શશિસ્લા, લક્ષણ ત્રીસ દોઢ આગલા.
ઝલદિ ઈંત ઝમક હીરલા, અધર રંગ વિદુમ, શશિસ્લા—
ઝોવા ત્રિવલિ, કંધ નિમ સંદુ, કમલનાલ સરીખા બુજદંડ.
ચાલધ ચાલિ મયગલ મત્ત, જાંડી નાસિ સુષ્ટિ આવત
વારંવાર સંભરું તેહ, પ્રાણ પાહિ વહાણ વર એહ.”૧

૪૦ ચોપાઈમાં કવિએ આ વિરહગાન ગાયું છે, જે વિપ્રલંબ-
શૃંગારનો એક સારો નમૂનો પૂરો પાડે છે. કવિએ આ બંને કાવ્ય
સાદા ચોપાઈબંધમાં આપ્યાં છે. વચ્ચે પ્રસંગોપાત્ત પૂર્વછાયા=દોહરા
આપ્યા છે. પણ વચ્ચે એણે એક માલિની બાપામિશ્રથી આપી છે.
એ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે :

“અતિશય કરમાણી સામ્પ્રતં કાંધ બાલા,
હસસિ રમસિ સાથિ નૈવ કિચિત્ સખિસિ:
જળ લગિ પુરમાગે બિહલ્લો માધ દિઠો,
તળ લગિ હૃદય મે પંચખાણુઃ ક્ષિપાતિ.”૨

આમાંનાં મધ્ય. ગુજ. રૂપ જુદાં તરી આવે છે. “કરમાણી,”
“સાથિ” “જળ લગિ-તળ લગિ” “માધ” “દિઠો” એ રૂપો મધ્ય.
ગુજ. ની ૩ જ ભૂમિકાનાં રૂપ છે, એ બતાવે છે કે જ્ઞાનાચાર્ય વિ. સં.
૧૬૦૦ આસપાસ થયો હશે.

આ કાવ્ય કવિના સંસ્કૃતભાષાના અને કાવ્યશાસ્ત્રના જ્ઞાનનું દ્યોતક
છે. કાવ્યાંતે એણે આવા પ્રકારના કાવ્યશાસ્ત્રીય જ્ઞાનનું સંભવતઃ
પોતાના નામના ગર્ભમાં અસ્તિત્વ નિર્દેશ્યું છે; જેવું કે—

“ભણિસઘ બિલ્હણુ નાણુ તેહ જ્ઞાન તણુધ (કે ભણુધ) રસિ રાતા જેહ.”

“જ્ઞાન=કાવ્યશાસ્ત્રવિષયક જ્ઞાન અથવા જ્ઞાનાચાર્યે કવિતારૂપે વિસ્તારેલ કૃતિના રસમાં જેઓ પ્રેમવાળા છે તેઓ બિલ્હણુની કાવ્યરૂપ વાણી ભણુશે” એમ કવિ કહેવા માગે છે. “તણુધ” ને રચણે “ભણુધ” પાઠ મળે છે તેનાથી એવો અર્થ થાય છે ‘જ્ઞાનાચાર્ય’ કહે છે કે ‘જેઓ રસશાસ્ત્રમાં પ્રેમવાળા છે તેઓ બિલ્હણુની વાણી ભણુશે.’ બંને અર્થમાં સંગતિ છે.

બંને કૃતિ નાની હોવા છતાં, કવિ ઉત્તમ શક્તિવાળો છે એવું બતાવવાને, પૂરતી છે. એ યુગમાં ભાષાંતર તરફ વૃત્તિ હતી એ જીમ ભાલાણુ વગેરેની કૃતિઓથી સ્ફુટ છે, અને જ્ઞાનાચાર્યે એ પ્રમાણે અર્ધલોકકથારૂપની બિલ્હણુકથા ઝડપી લેવાનું યોગ્ય ધારી એ સારી કૃતિ ગુજરાતી સાહિત્યભંડારમાં ભરી આપી છે.

આ કવિ જૈન હો કે જૈનેતર હો—અને શ્રી. ભોગીલાલ સાંડેસરા અને જૈનેતર માને છે તે રીતે જૈનેતર—એવો સારો કવિ પોતાના વિષયમાં કશી માહિતી આપતો નથી, તેમ ખીજે ક્યાંયથી પણ કશી માહિતી મળતી નથી, એટલે કવિનું ભૌતિક જીવન કેવી રીતે વીત્યું હશે એ કહી શકાતું નથી. આ કવિએ આ બે કૃતિઓ સિવાય બીજી કૃતિઓ રચી છે કે નહિ એ પણ જાણવામાં નથી. એક “શશિકલા કાવ્ય” કાંઈ અજ્ઞાત કવિનું સં. ૧૬૫૫ જેટલી જૂની હાથપ્રતમાં “બિલ્હણુપંચાશિકા”ની પછી જ લખાયેલું મળે છે તેમાં ૩ પૂર્વછાયા અને ૧૨૦ ચોપાઈ છે. (આ કાવ્ય સ્વ. દી. બ. કેશવલાલ દ્રુવે ગુજરાતી-દીપોત્સવાંક ઇ. સ. ૧૯૩૦માં છપાવ્યું છે.) આ કૃતિ કોની છે એ જાણવાનું કાંઈ સાધન નથી. આ પાછલું કાવ્ય લગભગ સં. ૧૬૦૦ આસપાસ રચાયું સંભવે અથવા એથી જરા જૂનું હોય, તો એમાં ભાષા બદલી છે; સમગ્ર કે એમાં મધ્ય ગુજ. ની ૪

થી ભૂમિકા મળે છે. આ પાછલું કાવ્ય પણ સુંદર છે, અને કોઈ ચાલુ પ્રવાહ ઉપરથી જ એ કવિએ વિસ્તાર કર્યો છે જ્ઞાનાચાર્યની “શશિકલા” અને આ પાછલી “શશિકલા” એકમેકને જોયા વિના રચાઈ છે એ સ્પષ્ટ છે; કેમકે પૂર્વની “શશિકલા”માં કવિ એવું જણાવે છે કે સખીએ બિલ્હણનું વિરહગાન થયા પછી શશિકલાને એવું વિરહગાન કરવા સૂચન કર્યું, ન્યારે પાછલી અજ્ઞાત કવિની “શશિકલા”માં તો “બિલ્હણપંચાશિકા”ના અનુસંધાનમાં હોય તેમ કવિ શશિકલાનું વિરહગાન આપે છે. “બિલ્હણપંચાશિકા” તો શશિકલા-પ્રતિજ્ઞાવાળો ભાગ નથી “શશિકલા”માં જુદા શબ્દોમાં નવેસરથી દાખેલ થયો મળે છે, જે ભિન્નકર્તૃત્વ પણ આપે છે. આ પાછલું કાવ્ય સુંદર સાંકળીકાવ્ય છે. એક ‘સારંગ’ નામના કવિએ ‘બિલ્હણકાવ્ય’ રચ્યું કહેવાય છે.^૧ કદાચ આ પાછલી કૃતિ એ સારંગની હોય તો સંભવી શકે છે; જો કે સ્વ. દી. બ. ધ્રુવે આ પાછલા સાંકળીકાવ્ય “શશિકલા”ની જે પ્રત મેળવી છે તે બહુ મોડેની લાગે છે, કેમકે એમાં ભાષા અર્વાચીનતા પામી ગઈ છે; છતાં સ્વ. ચીમનલાલ દલાલને મળેલી પ્રતમાં ઉપર જણાવ્યું તેમ સં. ૧૬૫૦ આસપાસની ભાષા સચવાયેલી છે એટલે પાછલો કવિ તે પૂર્વ થયો છે એમાં શંકાને કારણ નથી.

ચરિતસામગ્રી :

૧. ગુજરાતી-દીપત્સવાંક, ઇ. સ. ૧૯૧૫ (મુંબઈ), સ્વ. ચી. ડા. દલાલને “બિલ્હણપંચાશિકા” લેખ
૨. એજન, ઇ. સ. ૧૯૩૦ (મુંબઈ) સ્વ. “વનમાળી”ના લેખ અને “શશિકલા કાવ્ય”
૩. “સાહિત્ય” માસિક, ઇ. સ. ૧૯૩૨, શ્રી. ભોગીલાલ જ. સાહેબરા-સંપાદિત “બિલ્હણપંચાશિકા”
૪. પ્રાચીન કાવ્યસુધા, ભાગ ૪ થો, સ્વ. હનનલાલ વિ. રાવળ-સંપાદિત

શશિકલા-કાર

[વિ. સં. ૧૬ મા શતકના અંતસાગ્રમાં]

૨૦૫. દી. બ. કેશવલાલ હ. ધ્રુવે “વનમાળા”એ નામે “ગુન-
રાતી”-દીપોત્સવાંક-(ઈ. સ. ૧૯૩૦)માં “શશિકલા” નામનું એક સુંદર
કાવ્ય કોઈએક અજ્ઞાત કવિનું છાપ્યું છે. આ વિષયનું એક કાવ્ય
આપણે જ્ઞાનાચાર્યનું જાણ્યું છે. એ કાવ્ય ટૂંકું છે, બ્યારે આ ૧૨૩
કડીનું (સાંકળીકાવ્યની દૃષ્ટિએ ચોપાઈની ચાર લીટીની ૧ કડી
જણતાં ૬૪ કડીનું) વિસ્તૃત કાવ્ય છે. બિલ્હણના ત્રિષયમાં માહિતી
આ પૂર્વે જ્ઞાનાચાર્યના ચરિતમાં આપી છે. બિલ્હણે વિરહમાન
ક્યાં પછી, એ જાણી, શશિકલાએ સખી પાસે વિરહગાન કર્યું, એ
પ્રમાણે વિગત આપી જ્ઞાનાચાર્યે નાની “શશિકલા” ગાઈ છે; બ્યારે
આ નવા કવિએ બિલ્હણ ઉપર આદૃત આવ્યાની ખબર પડતાં શોક-
ગ્રસ્ત બનેલી શશિકલાના મુખમાં સખી સામે વિરહગાન કરાવ્યું છે;
આટલો વસ્તુ ભેદ છે. શરૂઆતની કડીઓથી એ વિગત સ્પષ્ટ થશે :

પૂર્વછાયા

“પ્રીતિવચન વનિતાતણાં બિલ્હણ-વિરહે નેહ,
વિરહિણીની હરે વેદના, સાંભળજે સહુ તેહ. ૧

ચોપાઈ

તેહ વિપ્રને જે વિધિ થઈ, વિગત વાત વનિતા કને ગઈ,
તવ શશિકલાએ કીધું નેહ, વિપ્ર વિરહી વિરવાઈ એહ,
ભૂપતિ ભટ જંઘાળ્યો સહી, દારી દેખી દુઃખે કહી,
વહુ અઢારે જોવા મલ્યાં, જઈ સંભળાવી શશિકલા. ૨
શશિકલાએ શ્રવણે સુણી વાત, જે બિલ્હણ જંઘાળ્યો તાત,
તવ તેને નયણે જળ કર્યાં; હૃદય તણી પેરે આંસુ ખર્ચાં.
સખીએ ત્યાં સમજાવી કરી, રોતી રાખી તવ સુંદરી,
સખી પ્રત્યે તહિં જોલી ખાલ, અણચિંતવ્યો આવ્યો મુજ કાલ. ૩

કાલ તણે વચ કાર્યા પડી, કંથને કેમ દેખીશું આખરી ?
પૂરવ જનમનું હું પાપ, તે મુજ આવી લાગ્યું આપ.
જે વિપ્ર સરીસું ખાધું મન્ન, જે વિષ્ણુ હું નવ ખાતી અન્ન,
તેથી અલગ કીધ મહારાજ, હવે કંઈ પેરે વિસાડું આજ. ૪
આજ વિપ્રવદન કંઈ પેરે મલે, જે દીઠે વિરહાનલ ટલે,
લમર તણી પેરે ભમતી નારી, ચપલ નયન ખંજન આકારી.
મન ગમતા તે જાલે જાલ, ભૂતલે નવ નર આપે તોલ.
જે હવે હૃદયે વિસાડું આજ, તેા નિશ્ચે મુજ લાગે લાજ. ૫”૧

આપણે જ્ઞાનાચાર્યની શશિકલામાં જે ટૂંકાણુ જોયું તે આમાં નથી મળતું; કવિ વિસ્તાર કરવા ચાહે છે. જ્ઞાનાચાર્યે શરૂઆતથી જ વેગ લીધો છે, આ કવિ ધીમેધીમે વેગ સાધે છે. કવિ શશિકલાના મુખમાં પ્રિયના અનેકવિધ સમાગમ મૂકે છે, જેમાં વિશદતા આવ્યે જાય છે, જેથી વિરહ વધુ અને વધુ ઉદ્દીપ્ત થતો જાય છે :

“મરડી મુછિ મુખે વિશાલ, અલતા ખિંદુ સરીખા ગાલ,
તે હપર તલ સોલે સાર, જણે ખટપટ કમલ મુઝાર.
નાસા તે શુદ્ધચંદ્ર સમાન, નિર્મળ મોતી જલકે કાન,
દ્રષ્ટિ આગસેથી ગયો પડે, અંતકાલે હું હૈડે ધડે. ૨૬

x

x

x

નેહ સહીત જે વાડવતણુ, દિન દિન વાધતું અતિ ઘણુ.
ધસું ચંદન માંહે ફરર રંગ, તેની કંચુકી કીધી અંગે,
મિંદુરે રેખા અતિ કીધ, પ્રેમસહિત આલિંગન હીધ.
કુચ ખૂંતા ને મરડયું મુખ, તે વિષ્ણુ સખી નલાજે દુઃખ. ૩૨”૨

કવિએ આ કાવ્યમાં સં. “ખિંદુલુકાવ્ય”ના અંતનો ભાગ સાથે સાંકળી લઈ જ્ઞાનાચાર્યની “ખિંદુલુપંચાશિકા”ની ૧૦૬મી કડી પછીના ભાગને રચાને ગોઠવી શકાય તેમ આ આખું કાવ્ય રચી કાઢ્યું છે. “શશિકલા”ની પર મી કડી પછી મૂળનો અંકોડો નવા કવિએ મેળવી લીધો છે :

“બહુ હોય તે બાંધો આજ, હવે તે મેં શું કરું દાન ?
એક નવ સૂઝે મુજ પેર, ઓશિયાલી શી બેસું ઘેર ?
વિરહ કોટિ કાઢીને રહ્યું, તેહનો તાપ ન બચે સહ્યું
વિવિધ પ્રકાર તણું છે કષ્ટ, કહેતાં બિલહણ પડિયો દષ્ટ. પર

દૃષ્ટાદૃષ્ટ પડી નેણી વાર, બાંધે બિલહણ કરી વિચાર :
‘શશિકલા સાંભલને વાણી, અંતકાચે હવે ભતે પ્રાણ.
સીતા કારણે શવણુશીયા, દયા કાપિયાં અયોધ્યા-ઈશ.
તું માઠે એક મસ્તક ભય, નવ કેરુ ઉગારો યાય.’ ૫૪૧

અને શશિકલાની પ્રતિજ્ઞા સાંભળી રાજા બિલહણને મુક્ત કરે છે. આ કૃતિ જ્ઞાનાચાર્યની નથી, એ આથી સ્પષ્ટ થાય છે. તેમ જ્ઞાનાચાર્યની “શશિકલા” પણ આ નવા કવિએ જોઈ નથી, એ આરંભના પ્રસંગને કારણે સમજાય છે. જૂની “શશિકલા”માં સખીની પ્રેરણાથી એક દિવસે બેઠેલી શશિકલા વિરહગાન કરે છે, બ્યારે નવી “શશિકલા”માં તો બિલહણના બંધનની વાત એને કહેઈ આવતાં જાણે કે ચાલુ કાવ્ય જ હોય તેમ શશિકલા વિરહગાન કરે છે. ત્યારે આ નવી કૃતિ કોની હોવી જોઈએ ? કાવ્યમાંથી કશે પત્તો લાગતો નથી. સ્વ. ચીમનલાલ દલાલને મળેલી હાથપ્રત સં. ૧૬૫૫ જેટલી જૂની છે; એટલો તો આ કવિ જૂનો ખરો જ; એટલે સં.ના ૧૭ માં શતકના આદિમાં તો ખરો જ. વળી એણે “બિલહણપંચાશિકા” જોઈ સંભલે એમ છે, કેમકે એ મેળ મેળવવા “બિલહણ પંચાશિકા”ની છેલ્લી વિગત સાચવી લે છે. કદાચ ન જોઈ હોય તોયે જ્ઞાનાચાર્યની જૂનો તો સંભવતો જ નથી, કેમકે એ “બિલહણકાવ્ય” ગુજરાતીમાં નથી આપતો; સમગ્ર કે કોઈએ એ પૂર્વે એ ગુજરાતી રચ્યું એણે સાંભળ્યું હશે.

એક સારંગ નામના કવિએ “બિલહણપંચાશિકા” રચવાનું

સ્વ. દલાલે “જૈન ઐતિહાસિક રાસમાળા”માંના વિધાનને અનુસરી લખ્યું છે, પણ “ખિલ્લણપંચાશિકા” જ્ઞાનાચાર્યની હોવાનું સં. ૧૬૨૬ નેટલું જૂનું તો છે જ; તો સંભવ છે કે આ “શશિકલા” એ સારંગની કૃતિ હોય. એ સારંગ કે અજ્ઞાત કવિ જૈન હતો કે જૈનેતર હતો? આ પ્રશ્ન ઉપરિચિત એ માટે થાય છે કે સં. ૧૬૫૧માં એક સારંગ નામનો જૈન કવિ હયાત હતો કે જેણે ભોજપ્રખંધ ચોપાઇ-માં એક વર્ષમાં રચી છે. એ સારંગે “શશિકલા” કિંવા આ પાછલી “ખિલ્લણપંચાશિકા” રચી જ છે એવો સંધ્ધર પુરાણ કાઠ મળ્યો નથી. ભોજપ્રખંધ ચોપાઇમાં એના કર્તા સારંગે પોતા વિશે માહિતી આપી જ છે, જ્યારે “શશિકલા”માં કશું પ્રાપ્ત નથી થતું; એટલે એમ માની શકાય કે એ જ સારંગે આ “શશિકલા” નથી રચી, પણ કર્તા કાઠ અજ્ઞાત કવિ છે.

આ અજ્ઞાત કવિએ આ કાવ્ય સાંકળીપદ્ધતિનું કયું છે, ચોપાઇની ચાર લીટીનો એક ખંડ પાડી, છેલ્લા એ અક્ષર મુખ્યત્વે નવા ખંડમાં આવૃત્ત કર્યા છે. ઉપર આવતાં અવતરણોમાંના કાળા અક્ષરોથી એ વસ્તુ ધ્યાનમાં આવી શકશે. કવિએ આમ શબ્દાલંકાર પર ભાર મૂક્યો છે; સાથે જ્ઞાનાચાર્ય જેવા નહિ, છતાં રોચક અન્ય અલંકાર પણ આપ્યા છે; અને આખર સુધી વિપ્રલભાત્મક “રતિ” એ સ્થાયી ભાવને જાળવી રાખ્યો છે.

કવિ સંસ્કૃત સાથે કાવ્યશાસ્ત્રજ્ઞ, જ્ઞાનાચાર્યની જેમ, છે એ આ કવિતામાં સ્ફુટ છે.

ચરિતસામગ્રી:

૧. ગુજરાતી-દીપોત્સવી અંક-૪. સ. ૧૯૧૫ (મુંબઈ)

૨. “ ” ” ” ” ” ૧૯૩૦ ”

૩. પ્રાચીન કાવ્યસુધા, ભા. ૪ થો, સ્વ છગનલાલ વિ. રાવળ-સંપાદિત

સ્વ. દલાલે “જૈન ઐતિહાસિક રાસમાળા”માંના વિધાનને અનુસરી
 લખ્યું છે, પણ “ખિલ્લણપંચાશિકા” જ્ઞાનાચાર્યની હોવાનું સં.
 ૧૬૨૬ નેટલું જૂનું તો છે જ; તો સંભવ છે કે આ “શશિકલા”
 એ સારંગની કૃતિ હોય. એ સારંગ કે અજ્ઞાત કવિ જૈન હતો કે
 જૈનેતર હતો? આ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત એ માટે થાય છે કે સં. ૧૬૫૬માં
 એક સારંગ નામનો જૈન કવિ હયાત હતો કે જેણે ભોજપ્રખંધ ચોપાઈ-
 માં એક વર્ષમાં રચી છે. એ સારંગે “શશિકલા” કિંવા આ “ખિલ્લણ-
 પંચાશિકા” રચી જ છે એવો સંધ્વર પુરાવા કોઈ નથી
 નથી. ભોજપ્રખંધ ચોપાઈમાં એના કરતાં સારંગે પોતા વિશે કંઈ
 આપી જ છે, જ્યારે “શશિકલા”માં કશું પ્રાપ્ત નથી.
 એમ માની શકાય કે એ જ સારંગે આ “શશિકલા”
 કરતાં કોઈ અજ્ઞાત કવિ છે.

જી નાવિ અમ સોઠિ એહ અસી તુ નીત પુન ૬૩' ।

ધાઢી સૂય' પ્રણામ ધરા માનુ જી સોઠિ એહને હંર ॥૧૦૫॥

તે તાં રાય મુકુંદ મંનિ ના'ણુ' રાધા તે ગાંધી થઈ ।

મુકુ માંન અપાર દેહ કેર આઘ્યા તે વેણા લેછ ।

ત્યાંહાં યેલ્યા બહુ ષેલ મંનિ ગમતા વાડી સલીમા જૈ ।

વાળે ચ'ગમદ'ગ ગાંનમાંન આવો તે મેહલ મહીઈ ॥ ૧૦૬ ॥'

કવિ પ્રસંગ બહલાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે, અને કેટલેક અંશે સફળ પણ થાય છે.

આ કવિ નિશ્ચિત સ્વરૂપે ક્યારે થયો છે એ કહી શકાતું નથી. એના કાવ્યની હાથપ્રત સં. ૧૬૪૮ નેટલી જૂની મળતી હોવાથી એથી આ તરફ તો એ થયો જ નથી. અક્ષરમેળ વૃત્તના પ્રયોગને ખ્યાલમાં લઈએ તો “મોડો” “દેષે” “મુકુ” વગેરે પ્રયોગો એને સં. ૧૫૭૫-૧૬૦૦ આસપાસમાં મૂકે છે, જે વર્ષોએ અઘ અઢિ અઉ વગેરેનાં ઉચ્ચારણ એ-ઓ-ઉ સ્વરૂપમાં આવી ચૂક્યાં હતાં, છતાં હજી ઇ-ઉ-ઉ એના સાથે જેવા પ્રયોગ પણ લેખનમાં થતા હતા.

‘રાઉલ કાન્હ નું ચરિત (આ પૂર્વે પૃ. ૧૩૧-૩૬ માં) આપતાં ભાષા વિશે જે હકીકત આપવામાં આવી છે તે વાસણદાસને માટે પણ એકસરખી લાગુ પડી રહે છે. ઉચ્ચારણ કરતાં લેખનમાં અને તેથી વૃત્તબદ્ધ રચનાઓમાં આવા વિકલ્પ સ્વીકારાતા.

૧૭ કડીનું એક ઘોળ “ સુભદ્રાની કંકાનરી ” મળે છે^૧ તે આ જ કવિની કૃતિ હોવા સંભવ છે; જોકે નિશ્ચિત સ્વરૂપે કાંઈ કહી શકાય નહિ.

‘સગાળશા આખ્યાન’નો રચયિતા એક “વાસુ” થઈ ગયો છે. તે પણ લમભગ “વાસણદાસ”ના જ સમયનો કે જરા પૂર્વે થયેલો છે, તે આનાથી જુદો છે. નામરે એ વાસુના શબ્દ પોતાના સગાળશા આખ્યાનમાં કવચિત્ ઉદ્ધૃત કર્યા છે;^૨ આમ એ વાસુ તો સં. ૧૫૦૦થી ૧૫૭૫ સુધીમાં થયેલો છે જ.

‘વાસણ’ નામનો એક ખીજો પણ જાણવામાં આવ્યો છે, એણે શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના ‘સિદ્ધાંત મુક્તાવલિ’નો ચોપાઠમાં ને ગદ્યમાં ભાવ આપ્યો છે. એનામાં કેાઈ કવિત્વ જોવામાં આવતું નથી. અને સમયની દૃષ્ટિએ એ ૧૬૦૦-૧૬૫૦ થી વહેલો જઈ શકે એમ પણ નથી.^૧ ચરિતસાસત્રી :

૧. ગુ. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૭૩૮ એફ

વળિયો.

[વિ. ૧૬૦૦ લગભગમાં]

અ। ખ્યાનપદ્ધતિનાં હજી જાણે કે ધાવણ ધાવતો હોય તેવો એક વળિયો કરીને કવિ એનાં ટૂંકાં ટૂંકાં કડવાંવાળાં સીતાવેલ^૨ અને રણજંગ,^૩ તેમજ સુઆક્ષરા-દોહરા-પદ્ધતિના પર કડીના સીતાસંદેશ^૪ નામક કાવ્યથી આ પૂર્વે જાણીતો થયેલો છે. પાંચ કડવાંની સીતાવેલ સિવાયનાં બંને કાવ્ય છપાઈ ગયાં છે. કવિએ આ ત્રણે કાવ્યોમાં પોતા વિશે કશી માહિતી આપી નથી; ત્રણેને અંતે માત્ર પોતાનું નામ મેલે છે :

(૧) સીતાવેલ (૫ મા કડવાને અંતે)

“સીતાવેલ્ય બ્રહ્માયે વષાંણી ધનુષ ચઢાલું સારંગપાણી ।

રામ-સીતાવેલ્ય જોડી દાસ કહે વળિયો કર જોડી ॥

૧ ગુ. વિ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૧૦૯૩

૨. આ કાવ્યની હાથપ્રતો, ગુ. વિ. સભા અને ફા. ગુ. સભાના સંગ્રહોમાં છે. જુઓ ગુજ. હાથ. સંકલિત યાત્રી, પૃ. ૧૮૭-૮૮

૩. ડૉ. મં. ર. મજમૂદારે પ્રેમાનંદના “રણયજ્ઞ”ના પરિચિષ્ટમાં આ કાવ્ય છાપેલું છે : પૃ. ૧૩૬-૧૫૩

૪. જી. કા. દો. ભાગ ૪ થો, પૃ. ૭૫૦-૫૮માં છપાયેલ છે; ઉપરાંત સ્વ. છ. વિ. રાવળે પ્રા. કા. બિનોદ, ભાગ ૧ લા માં પણ છપાવેલ છે.

(૨) રણુજંગ (૧૭ માં કડવાને અંતે)

“વેદ પૂરાણ સાંજ એમ જોલે રામ હૃદયે પાર ।
વળયો કહે ગાય સુણે તે પામે પદારથ ચાર ॥”

(૩) સીતાસંદેશ

“પદ્મજાળ જાવન તણો, એ રમ્યો ગુણનાથ ।

કવિ કહે વળયો રામચંદ્ર, મેં જાણ્યો જોડી હાથ ॥”

જૂની હાથપ્રતોમાં “વળય” એવું મધ્ય ગુજ.ની ૩ જ ભૂમિકાનું નામ મળે છે.^૧ સં. નામ વિજય હશે એમ આ ઉપરથી જણાય છે. એ કાઈ પણ સ્ત્રીનું નામ છે એવી શંકા લાવવાની જરૂર નથી.

સીતાવેલ એ પાંચ કડવાનું નાનું કાવ્ય છે. એમાં સીતાજીના સ્વયંવરનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. નાનું પણ આ કાવ્ય ભાત પાડે એવું છે. કવિ સીતાનું વર્ણન કરતાં કહે છે :

“ત્રાંબક ત્રોડે બાધીયું ભડ મલા ભુપાલ ।

સતી સીતા જુગદીશ્વરી તેને વરવાલો સણુગાર ।

ચણુગાર સતી શીર માણે તેને વલતી વીધાતા ન, નાંણે ।

ભમર જોડે ગોકુલે લાગે નાંણું સેન્ય રચી શેષનાગી ॥

કાંને લંબીત કુંડલ લલીયાં નાંણું કામધેન્ય સાંકલીયાં ।

નાગરવેલ્ય ડાડંમહલી લાગી..... ॥

મુખ જોલે જે પંકજ કોર ગીરીવર હાથે ધનધોર ।

સતી કુંકુમવરણી રે દેહ ચતુરાઈ લખી ચીત્રલેહ ॥

કર કુંભસ્થલ સમાન પેટ નાલપટા પરમાણુ ॥

અખલા આભૂષણ અંગે કદી કેસરી સીંદની લકે ।

૧. સ્વ. અંબાલાલ જી. બનીની નં. ૭૦ ક-સ. ૧૭૩૩માં નક્ક થયેલી સીતાવેલની પ્રતમાં આ નામ જોવામાં આવ્યું છે, જેમાં માળ્યની ભાષા મધ્ય. ગુજ.ની ૪ થી ભૂમિકામાં સચવાઈ રહી છે, પણ સં. ૧૭૧૪ની કા. ગુ. સ. હ. પુ. નં. ૬૪૬માં ભાષા અર્વાચીન બની ગઈ છે. બંને પ્રત જોવામાં આવેલી છે.

જનીન માન્યની નાંણીયે રંસા નાંધા નાંણીયેલ કેસ રથંસા ।
 ગજગતી તે રાધવધરણી તેની પાંદુની તે કુંકમવરણી ॥
 પાયરથલ અંબુજ નતી નાંણે પ્રગટ થયો પ્રસાતી ।
 પાયે નેપુર રણુજલુ વાગે પાંણીમાં ભડ ગાળે ॥ ૬૩૬ ॥ ૨ ॥

સતી સીતાયે રૂપ અંલેખીયું વીનતા કરો વખાણું ।
 સીતાવેલ સુચંગ છે નાંણે તરવર સારંગપાંચલ ॥
 કુંકમ કરતુરી ને કેવરો અગર કપુર અખીલ ।
 કંકણ ચુડી મુદીકા સતી પેહ્લાં ચરણા ચીરજી ॥
 પાયે ધુધરી ધમધમે ગુણીઅન મંગલ ગાય ।

નર સધલા નમતા હવા નહો દીઠા વધકુંઠરાયેજી ॥
 સતી મંડપ માંહ રે આવ્યાં મોઠા મુનીવરે મોતીરે વધાવ્યાં ।
 નારીકુંજર ચરણે ચંપાઅ છત્રપતી મોહા સસા માંહ ॥ ૧ ॥

આટલો જૂનો પ્રયોજેલો “નારીકુંજર” શબ્દ લક્ષમાં લેવો.
 એ જાતની ચૂંદડી યા તો ઘરચોળું સીતાએ પહેયું હતું.

આ નાનું છતાં આકર્ષક કાવ્ય છે. “રણુજંગ” તો ૧૭ કડવાંનું
 ઠીકઠીક કાવ્ય છે, જેમાં ૧૦, ૧૪-૧૪ સિવાયનાં કડવાં સીતાવેલ
 જેમ નાના માપનાં છે. “રણુજંગ” વીરરસનું એક ખંડકાવ્ય છે. પ્રેમા-
 નંદના “રણુયજ્ઞ”માં કેટલાક ઢાળ આવે મળતા છે; સંભવતઃ પ્રેમાનંદે
 એને લક્ષમાં લીધા હોય. રણુને યજ્ઞનું પ્રેમાનંદે જે રૂપક આપ્યું છે
 તે પણ પ્રેમાનંદની સ્વતંત્ર કલ્પના નથી; એનાં મૂળ આમાં મળે
 છે;² જે કે પ્રેમાનંદે આપેલું યુદ્ધનું વિસ્તૃત વર્ણન અહીં કવિ
 એક ૧૬ મા કડવામાં જ પતાવી દે છે. મોટે ભાગે યુદ્ધકાંડને બદલે
 પ્રાયશ્ચિક્ક જ વસ્તુ વનિયાએ વિસ્તારી છે; તેથી “રણુજંગ”ના અનુ-
 સંધાનમાં પ્રેમાનંદનો “રણુયજ્ઞ” વાંચતા, “રણુજંગ”માં ખીજ તો
 “રણુયજ્ઞ”માં ફાલેલું વૃક્ષ જોવા મળે છે. “રણુજંગ”માં આપણને પૂરતો

૧. ગુ. વ. સો. ૬. વિ. પુ. નં. ૧૯૪૯ (કડવાં ૨-૩ માંથી)

૨. જુઓ નીચે કડવાં ૯ માની ૬ કડી.

ઉરકેરાટ મળે છે; શબ્દની કડકાઈ પણ જોવા જેવી છે : અંગદના શબ્દ જુઓ :

“ધીગટા ધીગટા ફટફટ રે ફોફટા લેખડા યોખડા

કાં રે હું સીતાને ચોરી લાખ્યો.

૨

રામ લક્ષ્મણ રૂઢ્યા માંરશે વુજ દાઢશે. ખાલ હું ખાસ તોરી

૩

રાવણુ આવડા શું દીસે દસ મસ્તક હડહડવડાં,

ખાણુ ચોગાન રમસે કોપે ચડયો, મહારાજ દોટ દેશે,

ધારી બાળરે જે વાંસે.

૪

એક બલી સંકટ, બીજે ક્ષાપટ, ત્રીજે લંપટ

જેણે સીત ચોરી.

૫

આવડા રાવણા શું અ દીસે બાપડા, રાવણાની મા શું શ્વાન હતી ? ૬

અંગદ ઉચરે મમ રાવણુ મરે, કપિ કોટયા;

રાય કહે સાંભળે નગર આખું.

ભરડક ભિક્ષુક (શું) અંક રાખી રહ્યો

રંક હું લંક માંડાં કોહોણે વારયો ?

સીતા સરખી સ્ત્રીને કાં રે લાખ્યો ? ૭” ૧

(જૂલણાના ઢાળમાં લીધેલી ચિત્રતા ધ્યાન ખેંચે છે.)

કવિ રામચંદ્રની વીર યોદ્ધા તરીકેની સખવટ વર્ણવે છે :

“આકાશથી ચારુ ઉતરયું, ઇંદ્ર મોકલ્યું વિમાન;

મનપવન ઘોડા ભેતરી, એક શ્વેત ને બીજે શ્યામ.

૧

સૂત્રધારી વિશ્વકર્મા, જડાન્યા રથની ભેડ;

નીલૂઆ મણી લસણીઆ, પદ્મરાગની કોડ.

૨

કર ધરયો નેળે મામચો, ને લસે લોદાં લીસ;

રઘુનાથ પાગ જ પરઠતાં ત્રેહેડ્યા તલાવા ઇચ.

૩

રઘુવીર વીરાસન વાળ્યું કળા સોલે સાય;

ખડુ છત્ર માથે ઝળહળે ને ધ્વજ સહીત પતાક.

૪

(કડવું ૯) બક્ષાર પેઢિયું” બેસવું દસે કસણે હીર;

તરકસ બાંધ્યું શોભવું ને ઠવો ગુણ જંગીર. ૧

મોજડી લાલ સુરંગ પહેરી, તેને જડયો જરદ જગાવ;
 દટિલંક ઉપર કટારી, તેને જડયો કોડ જડાવ ૨
 કટિ ધર્યા બાયા ને પૂંખ ઝળકે, બેઠા શ્રીરધુરાય;
 ટોપ આગળ ઝૂમ ઝૂમે, જાણે વીજ આધાડ સોય. ૩
 તાકવી જાણે ત્રિદંટ ઉપર પૂજ્યા પોખ્યા તીર;
 વીરહાક વાળે વધુટે તે સોસરાં શરીર. ૪
 રાંમજી નવાણુ તરલ ને વદન રાતુ, દેહ ધખીયા ધોમ;
 રાવણને ઘેર કોપ્યા રાધવ કરે અસુરાં હોમ ૫

સારંગ સરૂઓ અસુર આહુત, શોણિત તે સોમપાન;
 કળકે ઠીકે થયા પોતે તાં જજમાન ૬”^૧

આમાં પ્રેમાનંદની “રણુયજ્ઞ”ની કલ્પનાનું ખીજ છેલ્લી કડીમાં
 લક્ષ્યમાં લેવા જેવું છે, અને તેથી એમ માનવા કારણ મળે છે કે
 પ્રેમાનંદની આંખ સામે વળિયાનો ‘રણુજંગ’ ઊભો છે. આ તરફ ડો.
 મં. ૨. મજમૂદારનું ધ્યાન ખેંચાયું છે જ: પાદટીપમાં “અહીં રણુનું
 યજ્ઞ તરીકેનું રૂપક કવિએ કલ્પ્યું છે” એવી નોંધ કરી છે;^૨ એશક,
 પ્રસ્તાવનામાં એ વિશે સૂચન કરવું રહી ગયું જણાય છે.^૩ એમણે ત્યાં
 “પ્રેમાનંદને કાઠ પણુ રીતે ઉપકારક થયું હોય એવું એમાં બહુ જ
 થોડું છે” એવો મત આપ્યો છે, પણ પણુ “બહુ જ થોડું” પણ
 મળતું છે એ થોડા મહત્વની વાત નથી. “રણુયજ્ઞ”નું રૂપક એ
 પ્રેમાનંદની જ માત્ર કલ્પના નથી, પણ ગુજરાતીમાં એ વિનયા જેટલી
 જૂની છે; એટલે પ્રેમાનંદને તેટલા પૂરતું ઝણુ પણ અવશ્ય વળિયાતું
 છે જ. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તો આ કલ્પના ‘વેણીસંહાર’ નાટક જેટલી
 જૂની હોવાનું ડો. મજમૂદારે જ બતાવ્યું છે અને દાખોનું સામ્ય તો
 ડો. મજમૂદાર પણ સ્વીકારે છે; જેમકે—

“રામજી વાકો ને આપણુ પાધરાં રે સાથે લક્ષમણવીર, સુણુ હો
 રાણા રે.” અહીં “રણુયજ્ઞ”—કડવું ૮ મું સરખાવવા જેવું છે. આ કડ-

૧ એજન, પૃ. ૧૪૩ (કડવું ૮-૬)

૨ એજન, પૃ. ૧૪૩

૩ એજન, પ્રસ્તા. પૃ. ૪૫-૪૭

વામાંના શબ્દો 'વાંકો તે વાંકો સુગ્રેવ રાજ્યો ૨, વાંકી રઘુનાથજીની મૂછે' અને 'વાંકે સાયર ખાંધી પાળ'-પ્રેમાનંદમાં ખીજ અર્થમાં વપરાયેલા મળી આવે છે. અગીઆરમા કડવામાં મદોદરી રાવણને કહે છે 'હઠ છાંડો આણી વાર હઠીલા રાણા રે'-તહેવા જ, ધ્રુવપદવાળું રણુયજ્ઞનું 'કહે મદોદરી માગીને માન, હેં રે હઠીલા રાણા'વાળું કડવું ખાસ સરખાવવા જેવું છે. રાવણ મદોદરીને જે જવાબ આપે છે 'ક્યમ નસું હું નરવાનરને' (રણુયજ્ઞ-કડવું ૯) અને જેમ પોતાના વૈભવ ગણાવી બાય છે તહેવી જ રીતનો જવાબ ૧૧ માં કડવામાં રાવણ કને વજ્યો અપાવે છે. છતાં મદોદરી કંથને વિનવે છે કે મહને દુઃસ્વપ્ન આવ્યું છે અને અપશુકન થાય છે-આજ દહાડો 'ધુધળો, મુંછુ પીયુડા મોરી વાન'-એ લીટીમાંના શબ્દ રણુયજ્ઞ કડવું ૮-૫ માં મળી આવે છે."૧

આટલું સામ્ય પણ કાંઈ ઓછું મહત્ત્વ નથી દર્શાવતું. પ્રેમાનંદને નગસિંહ વિષ્ણુદાસ વંગેરેનું ઉપજીવ્યત્વ સિદ્ધ જ છે, 'તો વનિયાનું' પણ સંભવી શકે છે; અને છે જ એ સ્પષ્ટ છે.

અહીં વનિયાનું યુદ્ધવર્ણન નમૂના તરીકે જોઈએ :

"ત્રિકુટાયજ તાલ, મળ્યા કપિરાલ, હગતે સુર સુ સોદળીયા;
રામનો રણજંગ, બણી અખુભંગ ઇદ્ર બેલી વિમાન લેવા ચઢીયા. ૧
કરડે કપિ દંત, માત્રે ત્રિરિશંગ, તુરે સિરખધ ઢળે ઢળિયા;
દેહ તે દડાક, વાત્રે વીરહાક, પડે શેષ ઢાક શીસે ઢળીયા; ૨
ખળહળે હોહી ખાલ, જયંતા ખંધાલ, ધાકંતા નોખાર, સો ઢગ વળીયા;
ઝાંઘો રીપુ હોમ, દેહ ખંધે ઘોમ, હઠયા અંગ રોમ, હમા વળીયા ૩.
મરડે બંધુવંત, હાકે હંતુમંત, ઇદ્રજીત ને હંતુમાન આયડીયા;
હતુ કરે હોહાર, ગદાના ગુંભર, તાંહો કુંભાણું ને લક્ષ્મણ આયડીયા ૪
લાજને ગામ, રોલ્યા એક ઠામ, ત્યાંહો રાવણ રાંમ ધાયે મળીયા;
કળે દેરા કંધ, તાણે ગુંણ બંધ, બાંણે અધંચંદ્ર રાહુ ગળીયા. ૬

રાનણનાં વાઢયાં દશ વૈણ, નણે શુંગમેર, માયાં નાલકેર પૂલ ચઢીયાં;
રઘુનાથજીને રણજંગ, નાંણી ઇદ્ર, બેસી વિમાન જોવા, ચઢીયા. ૭.

છેલી વીથ અંગ, કીધૂ દેહબંગ, લસીને ચોરંગ, શું લડયઢીયા;
રહો રૂદે રાંમ, પાંચો નિજઠામ, બેસીને, વિમાન વૈકુંઠ ગયા. ૮.

તૂટે ઝીઆલ, ફૂટે અણીઆલ, વાળે વીર બાંણ, આરાં પરીયા;
હોયવ પુકાર વાળે હથીઆર તે જયે ઘટસુ સોંસરીયા. ૯

માર્યા સર્વ મીર, કોપ્યો રઘુવીર, સાલો શુરધીર, સોસે ઢલીયા,
કોપ્યો કપિ કાળ, કાઢી અંતરાળ, ગજે ઘાલી માળ, કેસુ કુલીયાં. ૧૦.

ઢોળ ઢમકતે દદાંમા દમકતે, ઘંટા વાગે નાદશું ધમધમીયા;
નિપત્યો રણજંગ ગંગાનો તરંગ, માંહે નવરંગ, ક્યા લખીયા. ૧૧.

જયો રણયાગ, કીધો ચાર ભાગ, આપ્યો મહાત્યાગ, લંકા દરીયા;
વણ્યા મુખવાણ, ગાયું ગુણજાણ, સતી સગવાંનજ લેઈ વળીયા. ૧૩"૧

વનિયાની કલમ ઉપરનો કાચૂ આમાં આપણને જણાય છે, સાથે એ રણજંગ ને રણયાગનું રૂપક આપી કાવ્યને આકર્ષક બનાવવા સાવચેત છે, એ પણ સમજાય છે.

વનિયાનું જીજ્ઞાસુ કાવ્ય ‘સીતાસંદેશ’ પર કહીતું (એટલે કે ૧૦૪ દોહરાનું) શોકકાવ્ય છે (જેમાં પર મી કહી તૂટે છે.) એમાં અશોકવાટિકામાંથી સીતા હનુમાનને શ્રીરામચંદ્રજી પાસે લઈ જવાનો સંદેશો કહે છે. એ સંદેશો શ્રીરામચંદ્રજી પાસે પહોંચતાં એઓ સૈન્ય લઈ આવવા તૈયાર થાય છે અને આપણે “રણજંગ”ના ઉપોદ્ધાતક તરીકે મૂકી શકીએ. બંધની દૃષ્ટિએ આ ધ્યાન ખેંચે છે; જેમકે,

“સાગરતનયાઃ સરસ્વતી, ગવરીનંદન ગણેશ;

સીતાસંદેશેઃ ગ હશું, મુને આપજો ઉપદેશ,

હનુમંત હાથે મુદ્રિકા, મોક્ષી જગદાધાર;

અથાક મહાજાળ બિતર્યો, દપિ પહોત્યો પેલી પાર; રામજી.”

મુંદરી સંદેશો મોઠલે, જળ ઉપર પાજ બંધાયે, રામજી
તારું સખળ સૈન્ય લધ, આવ રૂડા રામજી-ધ્રુપદ”

આમાં પ્રત્યેક બે દોહરા પછી છેલ્લી બે લીટી-ધ્રુવપદની કઠી
ખતાવ્યા પ્રમાણે ગવાય છે. આ બંધ નવો જ છે.

બંધની દૃષ્ટિએ આમ વળિયો અવસ્થા ધ્યાન ખેંચે છે.
“સીતાવેલ” અને “રણજંગ”નાં ઉપર આપેલાં અવતરણોથી એ સ્પષ્ટ
થાય છે, જેમાં જૂલણાનો બંધ અને મોતીદામનો કે સવૈયાનો
દાળ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે

ભાષાની દૃષ્ટિએ વિચારતાં એનાં કાવ્યોની જૂની હાથપ્રતોમાં
મધ્ય. ગુજ.ની ૪ થી મિશ્રભૂમિકાની ભાષા સચવાયેલી મળે છે; પણ
જેનાથી ધ્યાન ખેંચાય છે તે તો “રણજંગ”માં એણે જૂની
વ્રજભાષાનું મિશ્રણ આપ્યું છે તે છે; જેવું કે—

“રામ સારંગનો ગુણ સજ કરી, પોખીયા તાજ તીર:

છત્ર ભાજને લોભ પાડયું, જયો જયો રઘુવીર-૧

આયો લશ્કર પૂર સાયર-તીર કતરે રિ;

તળહી સાયર-પૂર અગાધ, સહી ભૂખે મરે રિ-૩

તળ એક આંખલીકા વૃક્ષ, ત્યાંહાંથી આંખલો ડરો રિ,

વાંતર સળહી ધામ, અળલા પાછલ ફરો રિ ૪”

એવું જ ૪ થું કડવું પણ :

“તીન દિન ભયો હપવાસ, રામજી કાહા કરે રે,

રામજી પૂર્યો શોષત બાણ, સાયર તળ ડરે રે-૧

સાગર લે બ્રાહ્મણકો રૂપ, આઠ પાયે પર્યો રે;

તળ રામજી કેહિ એક બાત, સટજ બચન સુણો રે-૩

‘તુમ લીયો બ્રાહ્મણકો રૂપ, ભટજ કાહ પઢો રે?’

‘પ્રભુ તુમકુ હે સખ ગ્યાન, તુમસે કાહ કહું’ કે-૪

x

x

x

સીતા હરી ગયો રાવણ રામ, મેરો કહૂ ન ચલે રે.-૪

તુહારે સુગ્રીવ હનુમંત સાચ, એકી વિધ કરે રે;

પાપાણે બાધો પાળ, સેન્યાઓ ઉતરે રે'—પ
 બળ બાધી સાચર પાળ સેન્યાઓ ઉતરી રે;
 તબ આયો લંકા હેઠ, રાવણ કહ્ય ન કરે રે.—૬”૧

ભાલણુ કેશવદાસ લક્ષ્મીદાસ વગેરેએ યજ્ઞભાષામાં પદ લખ્યાં છે, એ પ્રકાર આ છે. ગુજરાતમાં યજ્ઞભાષા તરફ એ સમયમાં આદર હોવાનું આથી સમજાય છે.

વળિયાની કવિતામાં અરણી ફારસી શબ્દો પણ પ્રયોજાયેલા મળે છે. ઉપર “બકતર” “મીર” વગેરે શબ્દ આવી ગયા જ છે. આમ વળિયો ગુજરાતી સાહિત્યમાં પોતાની નાની ઓ કૃતિથી પણ સારું એવું ધ્યાન ખેંચે છે. એ કવિ ક્યારે અને ક્યાં થયો અને જાતે કેવો હતો, એ આમ છતાં આપણે જાણી શકતા નથી. અરિતસામગ્રી :

૧. રણયજ્ઞ-ડો. મં. ૨. મજમૂદાર-સંપાદિત (૧૯૨૪)
૨. જી. કા. દો. ભાગ ૪ થો (ગુજરાતી પ્રેસ-મુંબઈ)
૩. ગુ. વિ. સભા હ. સિ. પુ. નં. ૧૯૪૪
૪. ડા. ગુ. સભા હ. સિ. પુ. યાદી. ભાગ ૨ નો (૨૫ અં. જી. જાની-સંકલિત).

ઉર્ધ્વ

[સં. ૧૬૦૦ લગભગ]

પાલણુના સમર્થ આખ્યાનકાર, કાદંબરીના પદ્માનુવાદક ત્રવાડી મોઢ વિપ્ર કવિ ભાલણુના પુત્ર ઉદ્ધવદાસના જીવનના સંબંધમાં વિશેષ કાંઈ માહિતી મળી શકતી નથી. એનાં અત્યાર સુધીમાં બે કાવ્ય જાણવામાં આવેલાં છે : ૧. રામાયણ (સુંદરકાંડ સુધીનું) અને ૨. બ્રહ્મવાહન આખ્યાન. આમાંનું પ્રથમ કાવ્ય સ્વ. હરગોવિંદદાસ ગો.

કાંટવાળાએ ગુજ. વિલાસભાના આશ્રયે છપાવ્યું છે; ખીજું કાવ્ય ગુજ. વિલાસભાના હસ્તલિખિત અંચસંગ્રહમાં છે અને અલ્પાપિ અપ્રસિદ્ધ છે.

આ બંને કાવ્યોમાં રચના-સાલ નહિ આપેલી હોવાથી ઉદ્ધવના જીવનકાળનો નિશ્ચય થઈ શકતો નથી. બાલણુનો સમય સં. ૧૫૫૦-૧૬૦૦ સિદ્ધ થતો હોય ઉદ્ધવનો જન્મ એ ગાળામાં થયો માનિયે તો, એણે હિમરે આવી ૨૦-૨૫ વર્ષની વયે કાવ્ય રચના શરૂ કરી હોય. રામાયણની રચના વખતે પિતા હયાત હોય, એવો નીચેના ઉલ્લેખથી સંભવ છે :

“પ્રથમે પ્રણમું સીતાપતિને, જોડીને બે પાણુ:

શ્રીગુરુપદપંકજને સેવું, આપો અવિચળ વાણુ. ૧

મધુસૂદન આશ્રમ સંન્યાસી, સમરી તેનું નામ;

પિતાને પ્રેમે પ્રણામ કરીને, ગાવા હરિગુણ ગ્રામ.” ૨

રામાયણના આરંભમાં મધુસૂદન આશ્રમ નામના સંન્યાસીનું કવિ સ્મરણ કરે છે, જ્યારે પિતાને પ્રણામ કરે છે. “શ્રીગુરુપદપંકજને પ્રણમું” એ શબ્દ બાલણુના દશમસ્કંધમાંના ‘રુદ્રમિણીવિવાહ’ અને ‘સત્યભામાવિવાહ’ને આરંભે પ્રયોજ્યા છે^૧ એનું આમાં અનુકરણ છે.

રામાયણના સુંદરકાંડ મુધીનો અનુવાદ વાલ્મીકીય રામાયણના કથાનકને પ્રામાણિકપણે અનુસરે છે. પદ્યધના વિષયમાં વિવિધતા રામાયણમાં જણાય છે. ‘બ્રહ્મવાહન આખ્યાન’માં પણ સારી વિવિધતા છે. રામાયણ કડવાખદ્ધ કાવ્ય છે: એમાં કેટલાંક કડવાંમાં ઢાળ પહેલાં કડી દોઢ-ધ્રુવ કે ટેકની આપી છે, જ્યારે કેટલાંકમાં નથી આપી; પણ એનો ખંધ વધુ પ્રૌઢ લાગે છે, એટલે કે પ્રૌઢ આખ્યાનકાળનાં લક્ષણ સાચવનારો છે. આમાં પણ કડવાંને અંતે : “વલણુ” કે ઊથલો હજી દેખાતાં નથી. આપણને ‘સમરારાસ’માં અને ‘પંચ પંડવરાસ’ના આરંભમાં જે ત્રિપદી (=કવણી) મળે છે તેનો કવિએ

એક ઔચિત્યભર્યો પ્રયોગ કર્યો છે. વસિષ્ઠ ઋષિ સાથેના વિરાધને કારણે વિશ્વામિત્ર ને આક્રમણ લાવે છે તેનું આ યોગ્ય અંધમાં કવિ વીરરસોચિત વર્ણન આપે છે :

રાગ ગોડી ઠમણી.

- “વિશ્વામિત્ર આવ્યો દળ લેઈ, અનેક તાપસને-દુઃખ દેઈ;
ખ્યાત બળ દેખાડતોય. ૧
- વસિષ્ઠ ઋષિને આશ્રમ આવી, વિદ્યાથીને બળે ખીલાવી;
સેનાની સંખ્યા નહિય. ૨
- બાણતણા વરસે વરસાત, સાંગ તોમર મુશળના ધાત;
અનેક આયુધ મેલિયાંય. ૩
- મહાનુભાવથી મઢી ઠાંડી, પરાક્રમ પ્રોઠ કરે ઠંક ઠાંકી;
વસિષ્ઠ ઋષિએ તે જાણ્યુંય. ૪
- આશ્રમમાંહીથી આવ્યા બહાર, હસા પર્ણકુટ્ટીને દ્વાર;
અગ્નિહોમ દેતા હતાય. ૫
- દંડકમંડળ સોઢે પાણ, મહાનુભાવ મુનિ મોટા જાણ;
દેવઋષિ છે દીપતાય. ૬
- જે જે આયુધ મેલે મમં, આવી પડે ઋષિને આશ્રમ;
કરદંડ આયુધ તે ગ્રસેય, ૭
- જષ્ટિકા માંહે જે જે જાય, અસંખ્યાત આવતાં ખાય;
આયુધ સર્વપરિવરિયાંય. ૮
- તાપસને તન ન જાગે ટાકી, મહાનુભાવ મનમાં રહ્યો માંકી,
તોયે રીસ ચઢે નહિય. ૯
- પછે અન્ન મેલ્યાં રે અનેક, વિશ્વામિત્રે કરી વિવેક;
એહને દાંધળે લાગે નહિય. ૧૦
- હવે દહ્મુ દ્વાત્રજગરૂપ જાળ્ય, મોહ મત્સર મગતા મદ ટાળ્ય;
તપ તીવ્ર મેં માર્ડવુંય. ૧૧
- ધિકધિક ત્રણે લોહનું રાજ્ય, મેં મારું સર્વે કીધું તોજ્ય;
જટા ચિર વાળી સહીય. ૧૨

એકાકી જઈ બિભો વન, કૌશિકીને કાઠે દૃઢ મન;

વિશ્વામિત્ર તપસી ભયોય. ૧૩''૧

હૈહવે 'બભ્રુવાહન આખ્યાન'માં આ ત્રિપદીમાં ૧૧ મું કડવું આપ્યું છે.

આ રામાયણના કર્તાએ એક નવો ઢાળ સુંદરકાંડમાં આપ્યો છે, તે જુદા જ પ્રકારની ત્રિપદી છે. ચોથા ચરણ તરીકે એક ટેકતું પદ આદૃત થયા કરે છે; કવચિત્ એમાં વૈવિધ્ય પણ સાધ્યું છે. રામચંદ્રજીએ સાગરને તાબે કરવા તૈયારી કરી ત્યારે ગમરાઈ સાગર સ્તુતિએ આવ્યો, એ પ્રસંગે સ્તુતિરૂપે સાગર જણાવે છે :

રાગ વેશાડી

“મને રાખો રૂડા રામજી રે,

તું છે દીનાનાય રે, હવે હું તો જોહું છું હાય રે,

બલિયા શું શી બાય, રાખો રૂડા રામજી રે. ૧

મારો એ અપરાધ રે, અવશ્ય એ અગાધ રે;

હવે સેવક છું, હું સાધ, રાખો રૂડા રામજી રે. ૨''૨

પણ આમાં વિનિષ્ઠતા બતાવી છે તે રામચંદ્રની બાનીમાં નીચે મુજબ મળે છે :

“વળતા વાણી બોલ્યા રામ રે, સાર સાધ્યું શોષવા ક મ રે,

તે હું મે'હું કીએ કામ; સાગર સાંભળો રે. ૨૦

મારું સાધ્યું સફળ થાય રે, નાખ્યું નિષ્ફળ ન લય રે;

તું આવી લાગ્યો પાય, તુજને કેમ હણું રે. ૨૧' ૩

આ રામાયણ ઉદ્ધવની કૃતિ હોય તો કર્મણ અને માંડણ પછી આ સમર્થ ૩ જો પ્રયત્ન ગણાય જેમાં રામકથા આપવામાં આવી છે.

૧. ઉદ્ધવકૃત રામાયણ, પૃ. ૬૭. હપરના અવતરણમાં ૯ મી કડીને ટાકી રાખ્ધ અર્વાચીન પ્રયોગ છે; એના પ્રાસમાં મૂકેલો ‘માંકી’ પણ બનાવટી છે; જે પ્રકાર પ્રેમાનંદ વગેરેને નામે ચડેલાં નાટકો-કાવ્યો વગેરેમાં આવતા દુનિમ શબ્દો જેવા છે.

૨. એજન, પૃ. ૩૬૭

૩. એજન, પૃ. ૩૬૮

અગાઉનાં બે કરતાં આ પ્રયત્ન કાવ્ય અને બંધ બંને દૃષ્ટિએ સારો છે. બેશક, આ કાવ્યમાં આમ છતાં એક ઉત્તમ કવિ તરીકેની કર્તાની પ્રતીતિ નથી થતી; પરંતુ એટલું સમજાય છે કે કવિ સંસ્કૃત ભાષાનો સારો જાણુદાર તેમજ કાવ્યસાહિત્યજ્ઞ હતો. આ રામાયણ જેમ મૂળને પ્રામાણિકપણે અનુસરે છે તેમ સુંદર શબ્દાવલીઓથી પણ અંકિત છે.^૧ કર્તાને હાથે આખું રામાયણ પૂર્ણ નથી થયું.

આ રામાયણના કર્તાએ યુદ્ધકાંડ રચ્યો છે કે નહિ એ વિષયમાં ફેટલીક ચર્ચા થઈ છે. સ્વ. રામલાલ ચૂ. મોદીનો એવો મત છે કે યુદ્ધકાંડ સાથે પૂર્વના કાંડોનું જે સામ્ય છે તે જોતાં એ ભાગ આખો અથવા તો ઘણાખરો ભાગ ઉદ્ધવની કૃતિ છે અને છેવટે મધુસૂદને સં ૧૬૮૭માં પૂર્તિ કરી યુદ્ધકાંડ પૂર્ણ કર્યો છે^૨ અને પોતાના નામે ચડાવી દીધો છે.

આ કાવ્યના અંતભાગને નિહાળતાં જોઈ શકાય એમ છે કે છેલ્લા પાંચ મા કડવાની કપ મી કડી પછીનો ભાગ તદ્દન ઢંઢધડા વિનાની કવિતામાં મુકાયેલો છે. ૪૫ મી કડી નીચે પ્રમાણે છે :

‘યુદ્ધકાંડ સંક્ષેપે સોત્યું બુદ્ધિમાને હલ્લું સાર,
વાલ્મીકિં કૃત કાંડ પાંચમે શ્લોક સદસ સાડાચાર. ૩૫’

[યુદ્ધકાંડ, ૫૭-૭૫]

આ પછી થોડી ફલશ્રુતિ અપાયા બાદ મધુસૂદન નીચે મુજબ પોતાને યુદ્ધકાંડ કહેવાનો કેવી રીતે પ્રસંગ મળ્યો એ કહે છે :

“ગુર્જરાધાપાએ હલ્લું”, બુધ સાર મધુસૂદન;
હર્ષપુર ગ્રામ તાતનું, મોસાલ પારણપુર પાવન. ૪૩
જ્ઞાત સરવ ભટ વર્તિયો, વાગ્વાણીનો દાસ;
તેની પુત્રીને પુત્રે કહાવ્યું, કહી ક્યા લીમજ બ્યાસ. ૪૪

૧. બબ્બવાહન આખ્યાનમાં પણ એણે શ્લેષવગેરેની કવચિત્ ખૂબીઓ જણાવના પ્રયત્ન કર્યો છે.

૨. સ્વ. રામલાલ ચૂ. મોદી, જાલણ પૃ. ૬૫

એકાકી જઈ ઊભો વન, કૌશિકીને કાઠે દૃઢ મન;

વિશ્વામિત્ર તપસી બલોચ. ૧૩"૧

હૈહવે 'બલૂવાહન આખ્યાન'માં આ ત્રિપદીમાં ૧૧ સું કડવું આપ્યું છે.

આ રામાયણના કર્તાએ એક નવો ઢાળ સુંદરકાંડમાં આપ્યો છે, તે જુદા જ પ્રકારની ત્રિપદી છે. એથી ચરણ તરીકે એક ટેકવું પદ આદૃત થયા કરે છે; કવચિત્ એમાં વૈવિધ્ય પણ સાધ્યું છે. રામચંદ્રજીએ સાગરને તાબે કરવા તૈયારી કરી ત્યારે ગમરાઈ સાગર સ્તુતિએ આવ્યો, એ પ્રસંગે સ્તુતિરૂપે સાગર જણાવે છે :

રાગ વેરાડી

"મને રાખો રૂડા રામજી રે,

તું છે દીનાનાથ રે, હવે હું તો ભેડું છું હાથ રે,

બલિયા શું શી બાય, રાખો રૂડા રામજી રે. ૧

મારો એ અપરાધ રે, અવગુણ એ અગાધ રે;

હવે સેવક છું, હું સાધ, રાખો રૂડા રામજી રે. ૨"૨

પણ આમાં વિવિધતા બતાવી છે તે રામચંદ્રની બાનીમાં નીચે મુજબ મળે છે :

"વળતા વાણી બોલ્યા રામ રે, શર સાધ્યું શોષવા કમ રે,

તે હું મે'લું ક્રીએ કામ; સાગર સાંભળો રે. ૨૦

મારું સાધ્યું સફળ થાય રે, નાપ્યું નિષ્ફળ ન જાય રે;

તું આવી લાગ્યો પાય, વુજને કેમ હણું રે. ૨૧"૩

આ રામાયણ ઉદ્ધવની કૃતિ હોય તો કર્મણ અને માંડણ પછી આ સમર્થ ૩ ને પ્રયત્ન ગણાય જેમાં રામકથા આપવામાં આવી છે.

૧. ઉદ્ધવકૃત રામાયણ, પૃ. ૬૭. હપરના અવતરણમાં ૯ મી કડીને ટાકી શબ્દ અર્વાચીન પ્રયોગ છે; એના પ્રાસમાં મૂકેલો 'માંકી' પણ બનાવડી છે; જે પ્રકાર પ્રેમાનંદ વગેરેને નામે ચડેલાં નાટકો-કાવ્યો વગેરેમાં આવતા કૃત્રિમ શબ્દો જેવો છે.

અગાઉનાં બે કરતાં આ પ્રયત્ન કાવ્ય અને બંધ બંને દૃષ્ટિએ સારો છે. બેશક, આ કાવ્યમાં આમ છતાં એક ઉત્તમ કવિ તરીકેની કર્તાની પ્રતીતિ નથી થતી; પરંતુ એટલું સમજાય છે કે કવિ સંસ્કૃત ભાષાને સારો જાણુદાર તેમજ કાવ્યસાહિત્યજ્ઞ હતો. આ રામાયણ જેમ મૂળને પ્રામાણિકપણે અનુસરે છે તેમ સુંદર શબ્દાવલીઓથી પણ અંકિત છે.^૧ કર્તાને હાથે આખું રામાયણ પૂર્ણ નથી થયું.

આ રામાયણના કર્તાએ યુદ્ધકાંડ રચ્યો છે કે નહિ એ વિષયમાં કેટલીક ચર્ચા થઈ છે. સ્વ. રામલાલ ચૂ. મોદીનો એવો મત છે કે યુદ્ધકાંડ સાથે પૂર્વના કાંડોનું જે સામ્ય છે તે જોતાં એ ભાગ આખો અથવા તેા ઘણાખરો ભાગ ઉદ્ધવની કૃતિ છે અને છેવટે મધુસૂદને સં ૧૬૮૭માં પૂર્તિ કરી યુદ્ધકાંડ પૂર્ણ કર્યો છે^૨ અને પોતાના નામે ચડાવી દીધો છે.

આ કાવ્યના અંતભાગને નિહાળતાં જોઈ શકાય એમ છે કે છેલ્લા પાંચ મા કડવાની ૩૫ મી કડી પછીનો ભાગ તદ્દન દંમધડા વિનાની કવિતામાં મુકાયેલો છે. ૪૫ મી કડી નીચે પ્રમાણે છે :

‘યુદ્ધકાંડ સંક્ષેપે સોત્યું બુદ્ધિમાને કહ્યું સાર,
વાલ્મીકિહૃત કાંડ પાંચમો શ્લોક સદસ સાડાચાર. ૩૫’

[યુદ્ધકાંડ, પાંચ-૩૫]

આ પછી થોડી ફલશ્રુતિ અપાયા બાદ મધુસૂદન નીચે મુજબ પોતાને યુદ્ધકાંડ કહેવાનો કેવી રીતે પ્રસંગ મળ્યો એ કહે છે :

“શુન્નભાષાએ કહ્યું”, બુધ સાર મધુસૂદન;
હર્ણપુર આમ તાતનું, મોસાલ પાટણપુર પાવન. ૪૩
જ્ઞાત સરવ ભટ વર્તિયા, વાગ્જાણીનો દાસ;
તેની પુત્રીને પુત્રે કહાવ્યું, કહી કયા લીમજી વ્યાસ. ૪૪

૧. બખ્તવાહન આખ્યાનમાં પણ એણે શ્વેતવગેરેની કવચિત્ ખૂબીઓ જ્ઞાપના પ્રયત્ન કર્યો છે.

૨. સ્વ. રામલાલ ચૂ. મોદી, ભાલણ પૃ. ૬૫

ક્ષાત રાયસ્થલ વાડવ વારુ, મુળલહે નામે બ્યાસ;
 તેના કુળમાં રામજી, મુખે ચારદાનો વાસ. ૪૫
 હરખા સ્ત્રી તેને સાધવી કુંવર જન્મ્યા ચાર;
 તે માંઠ એક ભીમજી, યુદ્ધકાંડ સંભળાવ્યું વિસ્તાર. ૪૬
 પ્રાકૃતભાષાએ સુણીને, કહ્યું મધુસૂદન;
 સંવત સોળ સત્યાશીએ, ફાલગુન વઢી વૃત્તીયા ફીન. ૪૭
 ગુરુવાર તે દિવસ પૂરજી ગ્રંથ કર્યો સહી;
 સત્તાવન કડવાં કર્યાં, સાડી અઢાવીચસે ચોપાઇ કહી. ૪૮
 સાંભળતાં સુખ ઉપજે, પ્રાતિક સઘળાં જય;
 વાગ્વાણીપ્રસાદે રામજીના ગુણ મધુસૂદન જન ગાય. ૪૯”

[યુદ્ધકાંડ, પંજ-૪૩ થી ૪૯]

આ મધુસૂદન વાગ્વાણીના પ્રસાદે કવિતા અર્પે છે; સાથે ભીમજી બ્યાસ પાસેથી પ્રાકૃત ભાષામાં સાંભળી પછી કવિતા લખે છે. જે વેગ સુંદરકાંડ સુધી સચવાઈ રહ્યો છે તેનો તે વેગ છેક યુદ્ધકાંડના છેલ્લા કડવા સુધી સચવાઈ રહે છે. આ શક્તિ સંસ્કૃત ભાષાથી અનર્જિત કવિમાં આવતી મુશ્કેલ છે. યુદ્ધકાંડનો આરંભ હજીદેવ શ્રી-રામચંદ્રજીના ગુણગાનથી કરવામાં આવ્યો છે, જે એકસરખી રીતે ખીત્ર કાંઠોમાં તેમજ ઉદ્ધવના બ્રહ્મવાહન આખ્યાનમાં પણ જણાય છે,^૧ એ જોતાં તેમજ સુંદરકાંડ સુધીનાં ૫૦ કડીના માપનાં બધાં

૧. “શ્રીગુરુ સીતાપત્ય... ..

ઉધવ જન અતિ અલપમતિ છે કૃપા કરો ગોવિંદ ૧[ખ. આ. ૧]
 અને અંતે

‘કર જોડીને કેહે આનદે ભાલજીસૂત ઐધવદાસ’

બ્ર. આ ની છેલ્લી લીટીમાં કોઇએ સુધારી “ભાલજી પ્રભુનો દાસ” કહ્યું છે, ભાલજીને નામે આ આખ્યાન ચકાવવાના ઉદ્દેશે કદાચ. જોકે આ હાથપ્રત જ ગુ પિ સ માં રોડેલા લલિયાએ સં. ૧૬૨૦ આસપાસ કરેલી છે; એમ પ્રાચીન નથી.

કડવાં યુદ્ધકાંડના પદ મા કડવા સુધી સચવાયેલાં જોતાં મધુસૂદન જોવાની આ કૃતિ ન સંભવે. સંભવ છે કે સુરતના ભગવાનદાસે પ્રેમાનંદના ‘નરસિંહ મહેતાના શ્રાદ્ધ’માં જેમ પોતાનું નામ છેવટે ઉમેરી કૃતિ પોતાની ઓળખાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તેવો આ પ્રયત્ન હોય. મધુસૂદનની કોઈ સમર્થ કૃતિ ન મળે ત્યાંસુધી આ યુદ્ધકાંડ સુદરકાંડ સુધીના કર્તાની કૃતિ માનવી જોઈયે. આ કૃતિના કર્તાએ ઉત્તરકાંડ નથી લખ્યો, જે રામજનકુંવરનો ભાણજીસુત વિષ્ણુદાસના નામે ઉમેરી લેવાયો છે. વિષ્ણુદાસનાં બે જ કડવાં મળ્યાં છે તેમાં પદ્ધતિ અદલાઈ જાય છે.

ભાણજીના રામભક્તિના સંસ્કાર ઉદ્ધવમાં દૃઢ થયેલા એ બ્રહ્મવાહન આખ્યાનના મંગલાચરણથી સમઝાય છે. રામાયણની અત્યાર સુધીમાં એકપણ હાથ પ્રત મળી નથી, અને કડવાં મોટે ભાગે ૫૦ કડીનાં જ અપાતાં હોઈ પાછળથી કોઈને હાથે આ પ્રયત્ન થયો હોય છે. આ નવો કવિ ગ્રામાણિકપણે ધરનું કાંઈ પણ ન ઉમેરતાં જ્ઞાતીય રામાયણના કથાનકને અનુસરી કાવ્યરચના કરે છે.

ઉદ્ધવ એમ તો નાકરની જેમ જ સામાન્ય પ્રકારનો આખ્યાનકાર છે. એના ‘બ્રહ્મવાહન આખ્યાન’માં એ ક’ઈ બહુ ખીલી શક્યો નથી, છતાં એની પાસે હાજ સારો હોવાથી એ કેટલીક વાર ઠીક જમાવટ કરી જાય છે. બ્રહ્મવાહન સાથે અર્જુનનો પુત્ર-પિતાનો સંબંધ હતો એની કથા અનુસંધાન કરનાં કવિ આપે છે ત્યાં ૧૦મા કડવામાં ઉલ્લખીને પ્રસંગ આપ્યા પછી ૧૧મા કડવામાં ચિત્રાંગદાનો પ્રસંગ આપે છે, એ ત્રિપદી દ્વણી આકર્ષક બની છે :

રાગ ગોડીઃ ઠમણિયા

‘શીતલ પવન સુખંધ જ વન, મોહ પાંખે મુનિજનના મન,
ત્યહાં ચરજીન હસો રહોય.

૫૧

એહવે-ચિત્રાંગદા ત્યહાં આવી સખી સહીત ભામિની-ભાવી,
ચરજીન ત્યહાં અવસોઈયો

૫૨

દેખી મેહેલા મૂર્ખા પાંખી મનવચન કૃમે એ મહારો સ્વાંમી,
અંતર પાંખી એવ સોય.

૪૩

દાસીએ કરુ રાયને ભાંજી ચિત્રાંગદ પ્રહરશે પ્રાંજી,
અરજુને એહેનૂ મન હરે રે

૪૪

ચિત્રાંગદ ચાલી આવ્યો સવ્યસાથી ગ્રેમે બોલાવ્યો,
તુ કહે કેહેનો દીકરો

૪૫

પાંડુ પિતા ને કુંતા માત સધલી એ સંસજાવી વાત
વચન પાલવા વન વસોય

૪૬

ત્યાહારે દીધૂ દન્યાદાન પેહેલુ પડુ રાજાન
જ્યે જાણશે એ દીકરેય

૪૭

તે ભાંજીએ મહારે તન સાંભલે વૃ સત્યવચન,
કારણુ હુ વૃદ્ધને દુઃખ.

૪૮

મહારા વંશ વિધે એ રીત્ય પુત્ર એક પ્રસવે પ્રીત્ય
રાજ મહીનૂ તે કરેય.

૪૯

મહારે પુત્રી આવી એક વરા રાખવા કલો વિવેક
એહ થકી તાં અમં તણોય.

૬૦

આ પ્રમાણે એ પ્રવાહ સાધે છે. એ યુદ્ધનાં વર્ણન આપે છે, પણ એ તો શસ્ત્રાસ્ત્રોનાં નામોથી ઊભરાય છે, એમાં કશો ચમત્કાર જણાતો નથી. લગભગ ૪૨૫ કડીનું આ કાવ્ય ઉદ્ધવને કોઈ વિશેષતા અર્પતું નથી. એને નામે ચડાવેલા ‘રામાયણ’ પ્રતિ આદર થાય, પરંતુ એની એક પણ હાથપ્રત મળતી નથી. વડોદરા રાજ્યમાં સારા સાહિત્યકારો થયા છે એ મોહમાં સ્વ. હ. ગો. કાંટાવાળાના આશ્રિત વિક્ષાનોએ સંખ્યાબંધ કૃતિઓ નવી જ રચી જૂની તરીકે ચલણી કરી એ વાત હવે લગભગ પુરવાર થઈ ચૂકી છે. તેથી જ જેમ પ્રેમાનંદની પાછળ મોટું શિષ્યમંડળ બતાવી અનેક નવી રચનાઓ જૂના તરીકે ફસાવવામાં આવી, જૂની રચનાઓનાં કર્તૃત્વ બદલી ચલણી કરવામાં આવી, તેવો જ ‘ઉદ્ધવના રામાયણ’ વિશે પ્રયત્ન થયો લાગે છે. નવી કૃતિ-

ઓમાં પણ 'ઋણ્યશૃંગાખ્યાન' જેવી કૃતિ સરસ હાથે લખાઈ હોઈ
ઓમાં જુનવાણીપણું મળે છે તેવો ઉદ્ધવના 'રામાયણ'માં પણ પ્રયત્ન છે.
'માર્ક'ડેયપુરાણ'ના અનુવાદની જેમ એકંદરે દેશીઓમાં આ પ્રામાણિક
અનુવાદ છે. ન્યાંસુધી એની કોઈ પ્રામાણિક હાથપ્રત ન મળે ત્યાંસુધી
આનું કર્તૃત્વ ઉદ્ધવનું પુરવાર કરી શકાય એવું નથી.

અરિતસામગ્રી :

૧. ઉદ્ધવકૃત રામાયણ, સ્વ. હ. ગો. કાંટાવાળા-સંપાદિત
૨. ભાલણ, સ્વ. રામલાલ ચૂ મોદી-કૃત
૩. બે નળાખ્યાન, , સંપાદિત
૪. દશમસ્કંધ, ભાલણકૃત-સ્વ. હ. ગો. કાંટાવાળા-સંપાદિત
૫. ગુ. વિ. સ હ. લિ. પુ. સં. નં. ૨૦-ખમ્પુવાહન, આખ્યાન-ઉદ્ધવકૃત
૬. Gop, and its Lit by K. M. Munshi

વિષ્ણુદાસ (?)

[સં. ૧૬૦૦ લગભગમાં]

પૂર્ણના ત્રવાડી મોઢ બ્રાહ્મણ કવિ ભાલણને વિષ્ણુદાસ નામનો
પુત્ર હતો, એવું ઉદ્ધવકૃત રામાયણના છેવટના ભાગમાં છપાયેલા
ઉત્તરકાંડના અંતભાગ ઉપરથી જાણી શકાય છે. સ્વ. કાંટાવાળાએ
એ ભાગની જે પ્રત ઉપરથી સંપાદના કરી તે ગુજ. વિદ્યાસભાના
સંગ્રહની નં. ૪૮૫ ની હાથપ્રતના છેવટના ભાગમાં માત્ર જે બે
કડવાં છે તે વિષ્ણુદાસની કૃતિ સમજાય છે. બધાં મળી ૫૭^૧

૧. છપાયેલા અંશમાં ૫૬ કડવાં છે; એનું કારણ એ છે કે એમાં જે
૨૨ મું કડવું છે તે ૨૨ મા અને ૨૩માને એક અપાયે થયું છે; વચ્ચે ઢાળની
પૂર્વ કડી હ્રસ્વ થયે આમ થવા પામ્યું છે. (જુઓ ગુ. વિ. સ હ. લિ.
પુ. નં. ૪૮૫ની હાથપ્રત.)

કડવામાંથી ૧૫ કડવામાં “રામજનક કુંઞર”ની છાપ છે. આ અને બાકીનાં વિષ્ણુદાસનાં બે કડવાં મળી એ આખો ઉત્તરકાંડ વિષ્ણુદાસનો માની સ્વ. કાંટાવાળાએ છપાવ્યો છે. એમણે જણાવ્યું છે કે “શા કારણથી વિષ્ણુદાસે પોતાને જનકુંવર કે શ્રીરામજનકુંવર લખ્યો છે, એ કાંઈ સમજાતું નથી.”^૧

પણ હવે સ્પષ્ટ થઇ ચૂક્યું છે કે શ્રીરામજનકુંઞર^૨ ખંભાતનો નાગર બ્રાહ્મણ હતો અને સં. ૧૭૧૬માં હયાત હતો. એણે બાળકૃષ્ણ ભટ્ટની કૃપાથી ઉત્તરકાંડ ગુજરાતીમાં લખ્યો છે. સ્વ. કાંટાવાળાએ છપાવેલા ઉત્તરકાંડની હાયપ્રતમાં જ રામજનકુંઞરનાં બે કડવાં લુપ્ત છે અને એને સ્થળે વિષ્ણુદાસ (ભાલણસુત)નાં બે કડવાં ગોઠવાઇ ગયાં છે,^૩ જેને કારણે ઉપરનો ગોટાળો ઊભો થવા પામ્યો છે. આમ વિષ્ણુદાસનું અસ્તિત્વ ભૂલથી રામજનકુંઞરની કૃતિમાં ઉમેરાયેલાં બે કડવાંએ સાબિત કરી બતાવ્યું છે. કમનસીબે આ બે કડવાં ઉપરાંત બીજા કોઈપણ એની કૃતિ અઘાપિ પર્યંત જાણવામાં નથી. એના વિશેની મળતી હકીકત માત્ર નીચે મુજબ છે :

“સ્વંત પનર ૧૫૭૫ પંચોતરે શુક્લ પક્ષ દાર્દિક માસ ॥

પંચમી તિથિ બુધવાસરે પુર્ણ અંબ અતીહાસ ॥ ૨૧ ॥”

૧. ઉદ્ધવકૃત રામાયણની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૮

૨. શ્રી. ફા. ગુ. સ. હ. લિ. પુ. ચાદી, પૃ. ૧૯૬ (નં. ૧૦૨ ખ). આ વિષયમાં “ગુજરાતી” દીપોત્સવાંક, ઇ. સ. ૧૯૩૨માં સ્વ. રામલાલ ચૂ. મોદીએ પણ ઠીક પ્રકાશ પાડ્યો છે.

૩. આ પણ રામજનકુંઞરની કૃતિ જ છે, અને ઉદ્ધવને કારણે કાંઈએ ‘ભાલણસુત-વિષ્ણુદાસ’ ધુસાડ્યું છે, એવું સ્વ. રા. ચૂ. મોદી માને છે. ગુ. દી. અંક, પૃ. ૩૩

૪ આ તિથિ નવમી હોવી જોઈએ, એવું સ્વ. રામલાલ ચૂ. મોદીએ અણિતથી સિદ્ધ કર્યું છે, એ આદરણીય છે. (ભાલણ, પૃ. ૧૫૧-૪). ત્યાંની છાપખૂંટો સુધારી વાંચતાં-સ્વ. મોદીનો આશય સમજાય એમ છે. ત્યાં નીચેની પાદદીપમાં સ્વ. મોદીના નવા મત કરતાં આ જૂનો મત વધુ વાજબી જણાય છે.

હતર કાંડ સંપૂર્ણ શુણ્ણતાં હપજે મન હહુલાસ ॥

કર ભોડી ભાલણ-સુત વીનવે નીજ સેવક વીષ્ણુદાસ ॥ ૨૨ ॥”

[કત્તરકાંડ, ૫૭]¹

પરંતુ સૌથી મોટી મુશ્કેલી એ છે કે આ દિવસે સં. ૧૫૭૫ના ઇતિક સ્મૃતિ ૫ ને શનિવાર આવે છે, તેથી આ વર્ષ જ ખોટું છે. વળી આ છેલ્લાં બે કડવાં પણ રામજન કુંચરનાં છે, તેથી ‘વિષ્ણુદાસ’ નું અસ્તિત્વ જ સાબિત કરવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે.²

એક ‘અશ્વમેધ’ વર્ગબદ્ધ કાવ્ય ક્રોધ ‘વિષ્ણુદાસ’ની છાપનું મળે છે. ખંભાતના વિષ્ણુદાસે તો અશ્વમેધનાં કડવાંબદ્ધ આખ્યાન કરેલાં જ છે, એટલે એ કવિની તો આકૃતિ સંભવતી જ નથી. ‘અશ્વમેધ’ની એક માત્ર મળેલી હાથપ્રત³ ૩ જ વર્મની ૨૩ મી કડીથી શરૂ થઈ ૧૮ મા વર્ગની ૬૫ મી કડીએ ચંદ્રહાસકથા અધૂરી આપી તૂટે છે. આમ કાવ્યમાંથી કવિનાં વિષયમાં માહિતી મેળવવી મુશ્કેલીભરેલું છે. દરેક વર્ગને અંતે જૈમિનીય અશ્વમેધનો આ અનુવાદ છે એમ કવિ કહે છે; જેમકે :

“જૈમુનિ-જનમેજય સંવાદ । અશ્વમેધ કથા-અનુવાદ ।

વિષ્ણુદાસ માંગુ કહિ સરગ । એટલિ તરણિ પુહુતા વરગ ॥”

આ વગેરે કડીઓ જોતાં એ કવિનું નામ વિષ્ણુદાસ માંગુ જણાય છે, એટલે કે માંગુ નામ છે અને હરિદાસ જેમ વિષ્ણુદાસ

૧. શુ. વિ. સ. લ. હ. પુ. નં. ૪૮૫ની હાથપ્રત તેમજ સ્વ. કાંટાવાળા સંપાદિત ઉદ્ધવકૃત રામાયણ, પૃ. ૭૬૫. ગણિતથી ન્યાં શનિવાર લેધયે એમ સ્વ. મોટી લખે છે, અને તેથી આ વર્ષ જ ખોટું છે, એવો એમનો મત છે. શુ. દી. અંક, પૃ. ૩૩

૨. સ્વ. રામલાલ ચૂ. મોટીએ એના વિષયમાં તેથી જ કાંઈ કહ્યું છે તે બધું આ કારણે નિરર્થક બન્યું છે. એમની વિગતો માટે જુઓ બે નળાખ્યાન, પ્રરતાવના, પૃ. ૪, ભાલણ, પૃ. ૬૨, અને શુ. દી. અંક પૃ. ૩૩-૩૪.

૩. શુ. વિ. સ. લ. લિ. પુ. નં. ૪૨૬

વિશેષણ છે. આપણે ભીમના વિષયમાં જોયું કે એ પોતાને “ભીમ વિષ્ણુદાસ”^૧ “ભીમ નારાયણદાસ” તેમજ “ભીમ કેશવદાસ”^૨ કહે છે. આમ આ ભીમે વિષ્ણુદાસ એ ‘માંગુ’ જણાય છે. આ માંગુનો અનુવાદ સામાન્ય પ્રકારનો જ છે, કોઈ વિશેષતા આપી શકે એવો નથી.

વિષ્ણુદાસનાં અન્ય કાવ્ય છે કે નહિ એ જાણવામાં નથી; આજે એક પણ પ્રાપ્ત નથી. જે એક પ્રાપ્ત છે તે પણ અસિદ્ધ જ છે. ખીજું એવું જ છે કે અન્ય અજ્ઞાત વિષ્ણુદાસનું એ નક્કી કરવાનું પણ આપણી પાસે કોઈ સાધન નથી.

‘અબ્રવાહન આખ્યાન’ થી ઉદ્ભવતું તો અસ્તિત્વ પણ મેળવી શકાય છે, જ્યારે ‘વિષ્ણુદાસ’નું તો અસ્તિત્વ પણ પુરવાર કરી શકાય એમ નથી. ‘પ્રાચીનકાવ્ય ત્રિમાસિક’ અને ‘પ્રાચીન કાવ્યમાળા’ના સંપાદકોને હાથે જૂના વડોદરા રાજ્યવાસી કવિઓનું મહત્ત્વ પુરવાર કરવાના ભગીરથ પ્રયત્નોની યોગ્યતા હવે સિદ્ધ થઈ ચૂકી હોઈ ‘ભાગ્યલુપ્ત વિષ્ણુદાસ’ એવું જ સર્જન લાગે છે.

ચરિતસામગ્રી :

૧. ઉદ્ભવકૃત રામાયણ, રવ. હ. ગો, કાંટાવાળા-સંપાદિત
૨. ગુ. વિ. સ. હ. વિ પુ સં. નં. ૪૨૬ અને ૪૮૫ની હાથપ્રતો
૩. ભાલણ, રવ. રા. ચૂ. મોતીકૃત
૪. Guj. & its Lit : by K. M. Munshi
૫. મુજરાતી-દીપોત્સવાંક, ઇ. સ. ૧૯૩૨ (મુંગઈ)

પ્રેમાવતી-કાર

[વિ. સં. ના ૧૭ મા સતકના આરંભમાં]

એક અજ્ઞાત કવિની “પ્રેમાવતી”નું ૧૧૩ કડીનું નાનું પણ ચાતુરી-યુક્ત કાવ્ય છે; શ્રી. હરિનારાયણ આચાર્યે ‘ગુજરાતી’-દીપોત્સવાંક ઈ. સ. ૧૯૨૨માં છપાવ્યું છે. એ એક જૈનેતર કૃતિ છે. વિક્રમની સોળમી સદીમાં જૈનેતર કવિઓ ને ઠીકઠીક પ્રકાશમાં આવ્યા છે તેમાં એક સારું સ્થાન મેળવી શકે એવો આ કવિ છે. આરંભમાં એણે “સરસ્વતિ સ્વામિની વીનવૂં ગિર્યા ગણપતિ રાહિ” એમ સ્તુતિ કરી સુપ્રસિદ્ધ પ્રેમાવતીની વાતો વિસ્તારી છે. પોણા બરસો વર્ષ પછી શામળની “પ્રેમાવતી” રચાય છે, તેનું મૂળ આપણને આ કાવ્યમાં મળી આવે છે. “પ્રેમાવતી” વાતોમાં ને દેવી તત્ત્વ છે તેને કાઢી નાખી શામળે પોતાનું કાવ્ય લોકલોગ્ય બનાવી લીધું છે. શામળમાં ને હિપદેશાત્મક છપા આવે છે તેવા છપા આ કવિએ પ્રયુક્ત નથી કર્યાં, પણ સાદા દોહરાખંધમાં એવી કવિતા તો આપી જ છે. નમૂના તરીકે મિત્ર-વિષયક નીચેના દોહરા હિપયોગી થઈ પડશે :

“ મિત્રપણું ઇમ પાલીઠ જશ્યું તે દ્વિધિ નીરડ	
આવડણું આપિં સહિ દાઝણ ન દીય કીર.	૧૫
મિત્રપણું ઇમ પાલીઠ જશુ તે ટંદણખાર;	
આપદ આવી પર દહિ કાંગ્યાં તે સંધણહાર.	૧૬
મિત્રપણું ઇમ પાલીઠ જશુ સોપારી કાંગ;	
આપ કરાવિ ખાંડકાં પરધરિ રાખિ રંગ	૧૭
મિત્રપણું ઇમ પાલીઠ ચમ રાગિ પાલ્યુ હનોમંત;	
લંક પ્રેલકી આવીયુ માયું મંદોવરિ-કંત ”૧	૧૮

સમસ્યાઓ એ સમયનાં કાવ્યોમાં પ્રયોજાતી હતી. સોમપ્રભના: “કુમારપાલપ્રતિષેધ”, મેરુતુંગના “અખંધચિંતામણિ” વગેરેમાં એ

પદ્ધતિ આપણને જાણીતી છે. માનાચાર્યે “બિશ્વજ્ઞ-પંચાશિકા”માં
પણ એવી એક સમસ્યા આપી છે. આ કાવ્યમાં કવિ વધુ આપે છે :

“ પહિલું માંગલ વરતીય ઇમ બોલી પ્રેમાઈ;
રાતિં નામિ શૂં વખાણુઈ હત્તર છુ નરરાઈ. ૭૫
રાતુ તે દણીહર ભગતિ રાત્રું દાડિમફૂલ,
રાતિ રાત્રુ જી મિલિ તેહનું મૂલ અમૂલ. ૭૬
બીજું માંગલ વરતીય ઇમ બોલી પ્રેમાઈ;
શ્રુલિ નામિ શૂં વખાણુઈ હત્તર છુ નરરાઈ. ૭૭
ધુલી તે કેહિ કેતકી ધુલી તે કેહિ જઈ;
ધુલા તે સરોવરિ હંસલા મૂલિ મહુગા વેચાઈ. ૭૮
ત્રીજું મંગલ વરતીય ઇમ બોલી પ્રેમાઈ;
નીલિ નામિ શૂં વખાણુઈ હત્તર છુ નરરાઈ. ૭૯
નીલા સકોમલા સૂઅડા, નીલા તે પ...તિ ચોર.
નીલા ગોરી મંચૂઆ નીલા મુખી તંબોલ. ૮૦
ચુથૂં માંગલ વરતીય ઇમ બોલી પ્રેમાઈ;
ઠાલિં નામિ શૂં બે લીય કત્તર છુ નરરાઈ ૮૧
ઠાલા તે ગિહવાર પાખરયા ઠાલા તે વરસિ મેહ;
ઠાલા તે મધુદર ભમરલા ઠાલી કાજલ રેહ. ૮૨”

આ કાવ્યમાં ભાષા મધ્ય. ગુજ. ની ૩ જી જૂનિકામાં સચવાઈ રહી
છે, જે ઘરોઘર જ હોય તો કવિનો સમય વિક્રમની ૧૭ મી સદીના
આરંભમાં છે, એમાં શંકા નથી રહેતી આખા કાવ્યમાં ક્યાંયથી
પણ પ્રાપ્ત થતું નથી કે કવિ કાણ છે. ધર્મે એ શૈવ હશે, એવું
મુંદર, કુમારના બનાવટી મૃત્યુને સાંભળી પ્રેમાવતી મરણ પામે છે
ત્યારે પ્રથમ શિવનું આરાધન કરે છે, મર્યા પછી હિમાના આશીર્વાદથી
દંપતી જીવતાં થાય છે, એ ઉપરથી સમજાય છે.

ચરિતસામગ્રી :

ગુજરાતી-દીપોત્સવાંદ-ઇ. સ. ૧૯૨૨ (મુંબઈ)

૨. ગુજ-સાહિ-મધ્ય-સાહિત્ય (સાહિત્ય સંસદ-મુંબઈ)

ઈસર પારોટ

[વિ. સં. ના ૧૭મા શતકના આરંભમાં]

ઈસર પારોટનું એક માત્ર સ્તુતિકાવ્ય “હરિરસ” અત્યારે મળે છે. તેમાંથી એના નામ અને એના ગુરુના નામ વિના ખીજું કશું મળતું નથી :

“લાગુ હુ પિહિલુ લક્ષી પીતાંબર ગુરુ પાય,

લેલ મહારસ ભાગવત પ્રાર્થુ યાસ પસાય.

૧”૧

કાવ્યને અંતે એ બે વાર પોતાનું નામ જણાવે છે :

- (૧) “સેવક પથંપિ તેજસમેહ, કૃશન રથે હવાં ધાય વિછોહ;
વહિ ઇમ ઈસર સર્વ વ્યઆપ. જુઓ નહી ધાય અજપાનપ. ૧૬૧”
અને

- (૨) “ભાષિ ઇમ ઈસર બ્રહ્મઅંબાર, પ્રભુ તું ટાલિ જનમ-હ પાર,
માગ્યો મે સર્વ દીનોત્તિ તુઝ, તાહારિ તાતિ માર્ગાં કનિ વૂઝ. ૧૬૬”
આ ૧૧૬ કડીનું સ્તુતિકાવ્ય ચારણી પદ્ધતિના છંદોમાં છે;
એથી સંભવ છે કે એ જ્ઞાતિએ પારોટ હોવો જોઈએ. એની ભાષામાં
પણ અવહટ્ઠ ભાષાની છાંટ કવચિત્ કવચિત્ છે. આ કવિએ દારસી
અરખી શબ્દ પણ પ્રયોજ્યા છે; જેવા કે: “નજીક લાધો હવિ મારો
નાથ” (કડી ૧૬૦), “અણિ માહિ દાપિ કોટી આલમ” (કડી
૧૬૫) વગેરે,

એના સમયના વિષયમાં કાવ્યમાંથી જોકે કશું નથી મળતું, છતાં
એના વિષયમાં જે કાંઈ અન્યત્ર માહિતી મળે છે એ ઉપરથી એમ
માનવા કારણ મળે છે કે એ વિક્રમની ૧૭ મી સદીના આરંભમાં
થયેલો હતો. ઘણું કરી એ મૂળ લીંબડીનો, પણ પછી જામનગરના
જામ રાવળને ત્યાં જઈ રહેલો.

૧. નીચેના ઉત્તારા ગુ. વિ. સં. હ પુ. નં. ૪૭૭ એક
માંથી લીધેલા છે. એ પ્રત સં. ૧૬૯૫ જટલી જૂની નડિયાદમાં નક્કલ થયેલી
છે. ભાષા મધ્ય. ગુજ. ની ૪ થી ભૂમિસની છે.

એને માટે એમ કહેવાય છે કે જન્મ રાવળના દરબારમાં પીતાંબર કરી એક મહાપડિત રહેતો હતો. પીતાંબર એ ઈસરનો ગુરુ થાય; એટલે ઈસર પણ જન્મ રાવળના દરબારમાં આવતો જતો. પીતાંબર બદ્દ દરરોજ રાજસભામાં ભગવદ્વાર્તા કરી દરબારને પ્રસન્ન કરતો. ઈસર બારોટ પણ દરરોજ નવાં નવાં કવિત રચી જમને રીઝવતો જન્મ રાવળ ખૂબ રાજી થાય ત્યારે પીતાંબર માથું ધુણાવે. આમ ઈસર બારોટને ખડું ક્રોધ ચડતો. એક વાર એ પોતાના ગુરુને મારી નાખવાને તૈયાર થયો. તૈયારી કરી એકવાર મથરાતે એને ઘેર ગયો અને એક પીપળાના ઝાડમાં સંતાપ્ત ગયો. ત્યાં એણે પીતાંબર બદ્દ અને એની પત્નીને વાતો કરતાં સાંભળ્યાં.

પતિ કહે : 'રાજસભામાં મારો શિષ્ય ઈસર આ ૧૮ આવે છે, રાજને એ સારાં કવિતાથી રીઝવે છે. રાજ મારી સામે જુએ છે ત્યારે હું ડોકું ધુણાવી કાંઈ આપવા દેતો નથી. એ બિચારાને ખાવાના વાંધા છે; છોકરાં ભૂખે રવડે છે; માટે સવારે તું થોડા દાણા એને ઘેર પહોંચાડી આવજો.' સ્ત્રી કહે : 'તમે શા માટે રાજને અટકાવો છો ?' પતિ કહે : 'ઈસર કાંઈ સમજતો નથી; એ હુલ્લક માનવીની પ્રશંસામાં મંડ્યો છે અને જિંદગી ગુમાવે છે. સર્વશક્તિમાન પરમાત્માનાં એ ગુણગાન કરે તો એના આ લોક અને પરલોક બંને સુધરી જાય; આ માટે હું રાજને અટકાવું છું.'

ઈસર બારોટ આ વાત સામળી ચમક્યો; એને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું અને મારવાના વિચાર માટે પરતાવો થયો. એને પોતા તરફની ગુરુની લાગણીની પણ ખાતરી થઈ. એણે હથિયાર છોડી નાખ્યાં ને એકદમ જઈ ગુરુને ષગે પડી માફી ચાહી. ગુરુએ હાથ આપી અને ઈસર ત્યારથી ભગવદ્ગુણમાનમાં રચ્યોપચ્યો રહેવા લાગ્યો.

કવિ તરીકે ઈસર ખાસ મહત્ત્વ નથી ધરાવતો, એ એની સ્તુત્તાત્મક કવિતા જોતાં જણાય છે એમાં પ્રતિભા નથી, પણ એનું

તત્ત્વજ્ઞાન પ્રતીત થાય છે. ઈશ્વરની એણે અનેક પ્રકારે સ્તુતિ કરી છે, જેમાં એનું એક જ્ઞાની ભક્ત જેવું સ્વરૂપ કળી શકાય છે. એનો કાવ્ય-બંધ સાદો છતાં ચારણી પદ્ધતિનો હોષ આકર્ષક તો છે જ.

ચરિતસામગ્રી :

૧. “હરિરસ”—૨૧. ભૂખણજી જગન્નાથ દવે-સંપાદિત
૨. ગુજ. વિદ્યાસલા હ. પ્ર. નં. ૪૭૭ એકની દાથપ્રત

ભીમ વૈષ્ણવ

[વિ. સં. ૧૭ મા સત્ક્રના આરંભમાં]

હુરિલીલા—પોડશકલા અને પ્રબોધપ્રકાશ એ બંને કાવ્યોના રચયિતા પ્રભાસપાટણવાસી ભીમ પછી લગભગ ૫૦ વર્ષે થયેલો એક બીજો ભીમ એની “રસગીતા” કે “રસિકગીતા”થી જાણીતો થયેલો છે. આ કવિનું આ એક જ કાવ્ય પ્રસિદ્ધ થયેલું છે.^૧ આ જ કાવ્યની ‘ઉદ્ધવગીતા’ ‘ભીમગીતા’ એ નામે પણ ખ્યાતિ છે. ચારે નામે આ એક જ કાવ્ય છે.^૨ કવિએ ૧૩૫ મી કડીના આ નાના કાવ્યમાં ભાગવતના દશમ સ્કંધમાંનો ઉદ્ધવના વ્રજગમનનો પ્રસંગ મધુરી બાનીમાં આપ્યો છે.

આ કવિ કયારે થયો એ વિષયમાં ચોક્કસ કશી માહિતી મળતી નથી; પરંતુ એના આ કાવ્યને અંતે વૈષ્ણવ ધર્મના સંસ્થાપક શ્રી-વલ્લભાચાર્યજીના પુત્ર શ્રીવિક્ર્મનાથજીનાં એ ગુણગાન કરે છે અને એમનો દાસ થવાનું કહે છે એ ઉપરથી એ શ્રીવિક્ર્મનાથજી (ખ.સ.

૧. પૂ. ઠા. દો. ભાગ ૭ મામાં, અને ડો. એ. જે. તારાપોરવાળા-સંપાદિત Selections from Classical Guj. Lit. Vol. 1 માં છપાયેલ છે.

૨. ડાહીલક્ષ્મી લાઇબ્રેરી નડિયાદ, નં. ૬-૧૫, ૧૧-૭માં “ઉદ્ધવગીતા” નામ છે; જ્યારે વડોદરા-પ્રાચ્યવિદ્યા મહિરની નં. ૬૧૪માં “ભીમગીતા” નામ છે. ૨૧. ઇચ્છારામ દેસાઈને પણ “ભીમગીતા” નામવાળી એક પ્રત મળેલી; જુઓ પૂ. ઠા. દો. ભાગ ૭ મો-પૃ. ૬૯૮-પાદરીપ.

૧૫૭૨-૧૬૩૬)નો સમકાલીન હોય એમ જણાય છે. શ્રીવલ્લભાચાર્ય-
જીએ સંસ્થાપિત કરેલા વૈષ્ણવ માર્ગને શ્રીવિકૃલનાથજીએ વિકસિત
કર્યો, એ પણ કવિ ઉલ્લિખિત કરે છે :

“ તિલક ને છાપા માલા સુધ્રમ પ્રકાશીઓ :

પ્રગટ પીઠલો વરોઃ ગોક્લવાસીઓઃ ૧૨૩

એ સૂધ કહી નાં પામેઃ કલે આવા ફરી :

માહા નીધ બ્રીજજનઃ જેહેને વસ સદા હરી. ૧૨૩

જેહસ જમ હતાઃ તેહસ તમ મલાઃ

ત્રેહનાં દૂધ લાગાઃ નેનમાં ઝાંમલાં ૧૨૪

અતી આનંદ એજવ્ બ્રીજ વીંસાલમાં :

લગતી વગતી દીધીઃ માદા કલીલાલમાંઃ ૧૨૫

X

X

X

તમારા બ્રીજજનઃ તણો જે દાસ છે :

તેહનો દાસ યાગિઃ પૂરો એ આસ છે. ૧૩૧

વલ્લભ પ્રતાપ સદાઃ બ્રીજ વધામણાં :

લવોસવ લગતી દીજેઃ ભીમ લે લાંમણાંઃ ૧૩૨”

શ્રીવિકૃલનાથજીનું મંજુભૂમિમાં પ્રાકટ્ય થયું તે બતાવી તેમના
દાસનો પણ દાસ થવાની આશા પણ સેવતો કવિ શ્રીવિકૃલનાથજીના
પુત્રોમાંથી કોઇને યાદ ન કરતો હોવાથી એમનો જ શિષ્ય થયો હોય
એમ સંભવે છે. એ જોતાં એ. સં. ૧૫૭૨ થી ૧૬૩૭ સુધીમાં
થઈ ગયો લાગે છે. કવિ મૂળ વતની ગુજરાતનો પણ મંજુમાં જન્મ
વર્યો હોય એમ લાગે છે, અથવા અવારનવાર જતો હોય એમ કલ્પી
શકાય. ગુજરાતમાં એનું વતન ક્યાં છે એ જાણવાનું કશું સાધન
નથી, તેમ એ ક્યારે જન્મ્યો તે મર્યો એ પણ જાણી શકાતું નથી.

આ જ ભીમે શ્રીવિકૃલનાથજીનું એક સ્વતંત્ર ધોળ પણ રચેલું
પ્રાપ્ત થાય છે, એ જોતાં એના શ્રીવિકૃલનાથજીના સમકાલીનપણામાં

૧. ગુજ. વિ. સ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૧૯૦ ફ. (સં. ૧૭૨૭ નેટલી
બ્લૂની હાથપ્રત) આમાં ૧૩૨ કહી છે, ૧૩૫ નહિ.

માસ શંકાને સ્થાન નથી રહેતું. આ ઘોળ પણ અદ્વાપિ અપ્રસિદ્ધ છે.^૧

ચરિતસામગ્રી :

૧ બૃ. કા. દો. ભાગ ૭ મો (ગુજરાતી પ્રેસ-મુંબઈ)

૨. Selections from Classical Guj. Lit. Vol. I. by Dr. E. J. Taraporwala

૩. ગુજ વિ. સ. હ. વિ. પુ. નં. ૧૯૦૬ પ્રત

મધુસૂદન વ્યાસ

[સાં. ૧૯૦૬ માં હયાત]

વિક્રમની ૧૬ મી સદીમાં લોકવાર્તાના પ્રવાહમાં જે ઠીકઠીક વેગ આવ્યો હતો તે વેગ ૧૭ મી સદીમાં ચાલુ હતો એનો પુરાવો મધુસૂદન વ્યાસના કાવ્યથી મળે છે. ૧૭ મી સદીના આરંભમાં 'હંસાવતી-વિક્રમકુમારચરિત્ર'નો^૨ કર્તા દ્વિજકવિ મધુસૂદન વ્યાસ આ એક વધુ લોકવાર્તા આપી આપણા લોકકથાસાહિત્યમાં સારો ઉમેરો કરે છે. આ કાવ્યને અંતે કવિએ પોતાની નીચે મુજબ વિગત આપી છે :

“સંવત સોલસિ સોલ (૧) મઝાર, આવણુ માસ તૃતિયા રવિવાર;
કૃષ્ણપક્ષ વલી પૂરવા માંહિ, કયા કીધી તિથિ ઠાઠ.

૧ ગુજ. પ્રિ. પ્રેસ મુંબઈના સંગ્રહમાં નં. ૩૮૧ની હાથપ્રત

૨. સં. ૧૪૧૧ માં એક જૈન સાધુ વિનયચંદ્રે “હંસાવતી” લખી છે, એતુ અને અસાધતની સં. ૧૪૨૭ માં રચાયેલી ‘હંસાવતી’નું વસ્તુ એક-સરખું છે; જે વસ્તુ ‘સ્વીકારી ખંભાતના ચિવદાસે પણ ‘હંસાવતી’ લખી છે. અસાધત વગેરેએ હંસાવતીને પેઢણના ચાદવવંશી ચાલિવાહનના પુત્ર નર-વાહનની પત્ની કહી છે અને એમને હંસ વચ્ચ કરી બે પુત્ર થયાની વિગત આપી છે. મધુસૂદનની કથામાં નામ માત્ર સરખું, પણ એની હંસાવતી ખંભાતના રાજાની પુત્રી છે અને સુપ્રસિદ્ધ રાજા વિક્રમના પુત્રની પત્ની છે.

મધ્યદેશ મહિમૂદ સુલતાન, ગામ સારસા નિ. પટેલ રાણુ,

કથા કહી મધુસૂદન વ્યાસ, સાંભલતાં હોઈ ખુદ્ધિપ્રકાસ”

[હ. વિ. ચ. ૭૬૪-૭૬૫]

દેશમાં મહિમૂદ સુલતાનનું શાસન હતું અને ગામમાં રાણા પટેલની પટેલાર્ધ હતી, ત્યારે સારસા ગામમાં સં. ૧૬૧૬ (?) ના શ્રાવણ વદિ ત્રીજ ને રવિવારને દિવસે કવિએ આ કાવ્ય પૂર્ણ કર્યું હતું, એમ ઉપરના અવતરણથી જણાય છે.

આ સારસા ગામ ખેડા જિલ્લામાં આવેલું છે. આ કથા કરી ત્યારે મધુસૂદન સારસામાં^૧ રહેતો હશે અથવા ગયો હશે, એમ સમજાય છે. સારસા જ એનું વતન છે એવો આમાંથી અર્થ નીકળતો નથી. પણ બ્યાંસુધી એની ખીજ કોઈ કૃતિ જાહેરમાં ન આવે ત્યાંસુધી એના વતન તરીકે સારસાને સ્વીકારવામાં વાંધો ન હોય.

સં. ૧૬૧૬ માં રચ્યાનો એણે ઉલ્લેખ કર્યો છે,^૨ આમ છતાં કોઈ કોઈ પ્રતમાં સંવત્સરનો ભેદ જણાય છે. એક બે પ્રત ૧૪૧૬ એ આવે છે, ત્યારે એક પ્રત એને છેક સં. ૧૫૩૫ માં મૂકે છે^૩ સં.

૧. કવિ:સારસા ગામના “રાણા” પટેલનું નામ વાદ કરે છે સંભવ છે કે એના આશ્રયે રહી એણે આનવાર્તા કહી સંભળાવી હોય.

૨. જુઓ હંસાવતી વિક્રમકુમારચરિત, શ્રી. ચ. છ. રાવળ-તંપાદિત, પ્રેતા. પૃ. ૨-૪. ડૉ. મં. ૨ મજમૂદારે પણ ૨. સં. ૧૪૧૬ આપ્યો છે (જુઓ: જુજ. સાહિ. મધ્ય. જુજ. પૃ. ૪૦૨). ને વડોદરાની નીચેની પ્રતને લઈને આપ્યો હશે.

શ્રી ક. મા. મુનશી પણ ઇ. સ. ૧૩૧૦ કહે છે, પણ ગણિતથી એ શક્ય નથી. (જુઓ એમનું વિધાન Govt. & inst. Lib. p. 152.) ડૉ. મજમૂદારે “વિક્રમચરિત” (સં. ૧૪૧૬) અને હંસાવતી (સં. ૧૭૨૫) જુદી જણી બે મધુસૂદન ગણ્યા છે; પણ એ એક જ છે. (એના ખીજ મધુસૂદન માટે જુઓ પૃ. ૪૨૬.)

૩. વડોદરા સેન્ટ્રલ લાઇબ્રેરી હ. પ્ર. નં. ૫૨૬૪, વળી ડાહીલક્ષ્મી લાઇબ્રેરી નડિયાદની સં. ૧૬૩૦ માં ઉતારેલી નકલમાં પણ સં. ૧૪૧૬ મળે છે.

૪. જુજ. વિં. સ. હ. વિ-પુ. સં. નં. ૧૯૦૬ ની પ્રત (સં. ૧૭૮૫ માં ઉતારેલી)

૧૬૬૫ જેટલી જૂની હાથપ્રત મળતી. હોવાથી સં. ૧૭૨૫ ના વર્ષની તો શક્યતા જ નથી.

ગુજરાતમાં ત્રણ મહમૂદ થયા છે. એઓનો રાજ્યઅમલ નીચેના વર્ષોમાં હતો :

૧. મહમૂદ બેગડો ઇ. સ. ૧૪૫૬-૧૫૧૩ (સં. ૧૫૧૫-૧૫૬૬)

૨ મહમૂદશાહ બીજો ,, ૧૫૨૬-૧૫૨૭ (સં. ૧૫૮૨-૧૫૮૩)

૩. મહમૂદશાહ ત્રીજો ,, ૧૫૩૬-૧૫૫૪ (સં. ૧૫૬૨-૧૬૧૦)

મહમૂદશાહ ત્રીજોનો સમય સં. ૧૬૧૦ સુધી આવે છે, જ્યારે મધુસૂદન સં. ૧૬૧૬માં મહમૂદ સુલતાન હોવાનું જણાવે છે. સં. ૧૬૧૦ પછી અહમદશાહ બીજો (ઈ. સ. ૧૫૫૪-૧૫૬૧, સં. ૧૬૧૦-૧૬૧૭) ગુજરાતનો સુલતાન હતો. સં. ૧૬૧૬ને આપણે સ્વીકારીએ તો મહમૂદ બદલે અહમદ આવે. લહિયાની આ ભૂલ માનવામાં આવે તો સમઘાન મળી જાય. જો સં. ૧૫૧૬ માનવામાં આવે તો મહમૂદ બેગડોનો સમય આવે. કવિને એટલો જૂનો થયો માનવામાં આવે તો સમઘાન મળી જાય; પરંતુ એકે પ્રતમાં ૧૫૧૬નો ઉલ્લેખ નથી; કાં ૧૪૧૬ કાં ૧૬૧૬ મળે છે.

એના કાન્યની સં. ૧૬૩૦ થી વહેલી પ્રતો નહિ મળી શકતી હોવાથી ભાષાની દૃષ્ટિએ જે સ્વરૂપ મળે છે તે ઉપરથી એ સં. ૧૬૧૬ની આસપાસ રચાઈ સંભવે. ગણિતની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં સં. ૧૬૧૬ ના શ્રાવણ કૃષ્ણ ૩ ને દિવસે રવિવાર નથી આવતો, પણ શનિવાર આવે છે, જ્યારે સં. ૧૬૦૬માં^૨ એ દિવસે રવિવાર આવે છે. સં. ૧૬૦૬ માં મહમૂદ સુલતાન ૩ જો ગુજરાતની ગાદીએ હતો

૧ ગણિતથી એ દિવસે શુક્રવાર આવે છે; એટલે પણ એ વર્ષ શક્ય નથી. ૧૪૧૬ માં એ દિવસે શનિવાર આવે છે તેને તાણી ખેંચીએ તોય, મહમૂદનું રાજ્ય નથી તેથી એ વર્ષની શક્યતા નથી.

૨. આ ગણિતપદ્ધતિ મહાભારત ગ્રંથ ૧ લાના કપોદ્ધાતમાં આપી છે. શાકે. ૧૪૪૨ પૂર્વેનાં તિથિ વાર કાઢવાની પદ્ધતિ મહાભારત ગ્રંથ ૨ નાના કપોદ્ધાતમાં આપવામાં આવી છે.

જ. એટલે “સંવત સોલસિં સોલ મઝાર”ને બદલે “સંવત સોલસિં છઠ મઝારિ” હશે અને પછી ગડબડ થઇ જતાં ૧૪૧૬ને ૧૬૧૬ થઈ ગયા હશે. આવી સામાન્ય ભૂત્ર ન થાય, એ બનવા ભેગ નથી. મહિમૂદનો અહુમદ કરવા કરતાં આ ઉપરનું વિધાન સ્વીકારવું વધુ યોગ્ય છે.

મધુસૂદનની એક માત્ર કૃતિ મળતી હોવા છતાં પણ એ સુંદર છે. સં ૧૬૬૫ ની હાથપ્રત ભેતાં મધુસૂદને પ્રથમ ૩૪૩ કડીનું કાવ્ય રચ્યું જણાય છે.^૧ પાછળથી એમાં વધારો થયે ‘૩૫૬ સંખ્યા આહસિ ઉપર છઠ પંચવીસ’ એમ ૮૨૫ થઈ છે. આટલું બધું દળ વધી જવું એ કેવી રીતે શક્ય બને ? ઉમેરો પણ થોડો નથી, ૪૬૧ કડી જેટલો છે. મૂળ કાવ્યમાં ઉમેરો કર્યાનું આણું સૂચન નીચેની કડીઓમાં જણાય છે:-

“નડિ અક્ષર જમલિ; અક્ષરિ અક્ષરખંધઃ
જણ હસિ તે જણસિ કયા તણે સમંધ. ૭૬૭
શણુગારી સીમા વલી ઘણા વિયોગ વિસંધ;
સણુતાં સાહસ ઊપજ; પાર નહિ પ્રતિખંધ. ૭૬૮”

એણે ઉમેરો કરતાં જે અક્ષર-શબ્દ-વાક્યો-કડીઓ ઉમેર્યાં છે તે માત્ર બુદ્ધિશાળી પુરુષો જ જાણી શકે છે. કાવ્યનો અંતભાગ જેમ શણુગારવામાં આવ્યો છે તે જ પ્રમાણે કેટલીએ વિયોગની તેમજ વિરોધની ત્રાતો વચ્ચે ઉમેરી છે. આ ભેતાં કદાચ નાની ૩૪૩ કડી ને બદલે એણે પાછળથી ૮૨૫ કડીનું પૂર કર્યું હાજે છે.^૨

કૃતિ લોકવાર્તામાં એક સારી કથાનો ઉમેરો કરે છે. કાવ્ય-શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ શબ્દાલંકાર અને અર્થાલંકારો એ પ્રસંગ પરત્વે.

૧. “ત્રણસિ ત્રેતાલસિ ખરી કયા, તણિ કીધી ચઊપજ.”

(હં. વિ. ચ. ૭૬૩ ની પાદટીપ)

૨. ઉમેરો કાઢી નાખતાં છતાં કથાનો વિચ્છેદ નથી થતો, એ ભેદ સ્પષ્ટ એમ છે.

ચોળ્યા વિના નથી રહેતો.^૧ આમ માત્ર સાદી વાત કહી એ બેસી નથી રહેતો અને કાવ્ય એ કાવ્ય છે, માત્ર પદ્ય નથી, એમ આપણને જ્ઞાન કરાવી રહ્યો છે. કવિતાની દૃષ્ટિએ અસાધ્યતાની 'હંસાઉલી' કરતાં આ અવસ્થા ચડે છે, એટલું જ નહિ, પણ કેટલોક ભાગ પ્રેમાનંદના નળાખ્યાનને ટક્કર લગાવે તેવો એ આપે છે.

હંસાવતીનું કવિએ કરેલું નીચેનું વર્ણન અહીં નમૂના તરીકે આપી શકાય :

“તેજ તન તણી સી કહીય વાત ? શિલાખંધ પાખલિ ગઢ સાત;
તે માંહિ મોહટો આવાસ, સાત ભૂમિ ઊંચો આઠાસ. ૧૩૨
ભક્ત કમાડ લોહડાના પારિ, ભોગલિ લોહોટ સિ મણુ સાત
સંપુટ તાલાં ભીડાં સાર, તે કુંચી મૂકી ભંડારિ. ૧૩૩
પોહોર બિંધની નોખતિ ફરિ, ઇણિ પિરિ રાજ રક્ષા કરિ;
તે ઊપર રહિ પદમની, અસી ત્રિભોવનિ નહિ કમિની. ૧૩૪
ચિત્રગયંદા આદિ અનેક, સેવા કરિ દાસી શત એક;
રમતિ કરિ નિ દિન નિગમિ, કરિ કાજ જિ મનનિ ગમિ. ૧૩૫
અસી નારી નહિ નવખંડમાંહિ, રૂપિ રવિમંડલ દુધાય.
તેર વરસની વેસે ચડી, સ્વયં વિધાતા હાથિ ધડી. ૧૩૬
વદન મનોહર ચંદ્ર સમાન, નવયૌવનસર, લીનિ વાનિ;
રતન ઉત્તંગ અધુરપ્રલાલ, વેણિદંડ ચસૂં મહાકાલ. ૧૩૭
શિસ રાખડી જડિત લાલ, ગાલિ ખિસતી ઝમકિ ઝાલિ.
કંઠિ મુક્તાફલકાર અમૂલ, નિર્મલ નાસિકા ઊપરિ ફૂલ. ૧૩૮
અક્ષિ ચાલતાં પ્રથિવી ચતિ, તેજિ કરિ ત્રિભોવન ખલભલિ;
આંખિ નખાણુ કરું કિમ કરી ? અણીઆણી નિ અંજનસરી. ૧૩૯
તિ ભેતાં મન નરહ ઘડિ, આંખિ ભેઠ ઇદ્રાદિક પડિ.
નિમેષ કરતાં ઝળકિ વીજ, રંગા દાંત દાડિખનાં બીજ. ૧૪૦
સિહલંકી તિ સત્વિદા દીહિ, તિ આગલિ સડી કુડી લહિ.
યતિ ચલિ ભેતાં કટિલંક, કામી પુરુષ તણે સૂં વંક ? ૧૪૧

૧. જુઓ હંસાવતીના લગ્નને સમયે એના દેહનું વર્ણન વગેરે અનેક પ્રસંગો .

કાંઠણુ ચૂડી નિ મૂઢડી, રત્ન અમૂલક હીરક જડી,
ચરણુ ચીર પીતાબર તણો, ચોલીક ખાપ કીધો ધણો. ૧૪૨
નામિ જોયંતાં નર ખણસલિ, સુકસનકાન્ધિકાં મન ચલિ;
હંસા તણું મુખ જોયું અસૂં, જલિ સોનિ દુદણ રસૂં ! ૧૪૩
લીલાક પાગ ભરિ સુંદરી, ગજગતિ પાગ ખલકિ નેહરી,
નવખંડિ ખત્રીસી નારી, પામિ જિ પૂજે ત્રિપુરારિ. ૧૪૪
શ્યામાક્ષી નવચૌવના શશિમુખી કામિ (?) મનોહારિણી
કંઠે મૌક્તિકમાલિકા સુવિમલા આ શુદ્ધવંશોદ્ભવા ।
હસ્તે કકળમુદ્રિકા સુજહિતા કેયૂરદિવ્યાંધરા
વિવોઘ્ની પીતકુચ(?)ભારતમિતા પાદૌ રણનૂપુરૌ ॥ ૧૪૫

અઉપધ

શ્યામા મુખ સસિયર સમાન, મદન સુલોચન ઉપનિધાન;
રત્ન ઉત્તુંગ અધરે જિજ, જંબ જસી જિહ્વ કદલીરતંભ, ૧૪૬

આર્યા

શ્યામા સુંદરવદના ગજગતિમંદા સુલોચનાઅ તણી,
સુમગા પીનનિતંબા આલંબનિતા જિજાધરા તરુણી (?) ૧૪૭

(અઉપધ)

મદમૃગસ્વરૂપિ મદ-ગાભરી, મદમર ચાલિ લોચન તરિ;
લહિરિ ખાતી પગલાં ભરિ, તેહનાં વિધન ભવાની હરિ. ૧૪૮

કવિએ હંસાવતીનું આવું સુંદર વણુંન કર્યા છતાં એમાં એટલી સાવચેતી રાખી છે કે વર્ણનાતિરેક નથી થતો. અલંકાર ખરોખર ધ્યાનપૂર્વક એસતા કર્યા છે, જેમાં મુખ્યત્વે ઉપમા અને ઉત્પ્રેક્ષા અને કવચિત્ વ્યક્તિરેક દેખાય છે. છેવટના ભાગમાં અહીં એક સંસ્કૃત શ્લોક આપી એતો ચોપાક અને આર્યામાં આશય લીધો છે, આ શ્લોકપદ્ધતિ આપણે નરપતિની “નંદખત્રીશી” વગેરે કાવ્યોમાં જોઈએ છીએ. આ શ્લોક છંદોખંધનથી દુષ્ટ છે, નીચેની આર્યા પણ ઉત્તરાર્ધમાં છંદોખંધનથી દુષ્ટ છે, એ ઉપરથી એમ જણાય છે કે કવિ સંસ્કૃત ભાષાનો સામાન્ય જાણુકાર હશે. શ્લોક પણ એની પોતાની

જ કૃતિ જણાય છે. આવા શ્લોક માત્ર એણે સત્તાવન ડાળ્યા છે, અને પ્રવચિત સં. સાહિત્યમાં દેખાતા નથી, હોય તે બેવામાં નથી ડાળ્યા. સંસ્કૃત ભાષા ઉપર એને બહોં આછો કાળૂ રહ્યો, પણ ગુજરાતી ઉપર તેો સારો છે જ, એ ઉપરના એક માત્ર અવતરણથી સમગ્રી શકાય એમ છે.

વન વાડી નગર રાજદરબાર વગેરેનાં પ્રાસંગિક વર્ણન એ સરસ રીતે આપે છે. નીચેનું નગરવર્ણન જુઓ :

અગ્નિ તેજ અંધારિ જસૂં, પુર ઝલહલવું દીસિ અચં,
મહીસંગમનૂં આવિ ભરણુ, સઘલાં તીર્થ તણૂં આભરણુ. ૧૯૨

દીઠું નગર જશું કૈલાસ, દ્વરિ યદ્દ દીસિ આદ્યસિ,
જેયણુ બાર પાખલિ પ્રાકાર, હેમરતનમણિ તેજ અપાર. ૧૯૩

ધલહર ગોખ માલ્યાઆ માંડિ, સિંહાસન સોવન્નમિ ત્યાહિ,
જલમાલ મોતીમણિ તણાં, ટાડા તોરણુ દીસિ ઘણાં. ૧૯૪

ચિત્રસાલા નાના નવરંગ, પચ શબ્દ સૂં વાજિ ચ ગ.
ઉદ્રનીલમણિ નીલ વાનિ, હોગુલ મણિ પીતાંબર જાણિ. ૧૯૫

વૈદ્યુર્થ મણિ તેજ મહારંગ, ચંદ્રકાન્તિ મણિ અમૃતમય અંગ.
હીરા હેમરતનમય ઘડા, તે બિપરિ ત્રિલસાં જડાં. ૧૯૬

ગઢ મંદિર કોસીસાં જોય, ગગન ગોખ જ્યોતિ મન મોહ,
ચંદ્ર અર્ધ પ્રત્યક્ષ તિહાં દીઠ, મહાવિચિત્ર અનોપચ પીઠ. ૧૯૭

દીઠો કલસ હેમમય સ્તંભ, દીઠી પતાકા લિહિકંતિ તિમ,
દીઠાં તોરણુ નવાં સાંતરાં, દીઠાં સરોવર ખણિયાં તિહાં. ૧૯૮

દીઠી કેલિ આંખ વનિરાય, દીઠી ચંપક જમલી જય,
દીઠાં વહાણા નિ વાવટા, દીઠા અરહટ નિ પાવટા, ૧૯૯

દીઠી પોલિ હેમમય સ્તંભ, દીઠી દસવિધ નાચિ રંભ,
દીઠાં ઢાટ જસાં કૈલાસ, દીઠા નયણિ ત્રિચિત્ર આવાસ. ૨૦૦

કવિએ રાજપાલના મુખમાં હિંદુસ્તાનના પ્રદેશ ગણાવ્યા છે,

એ બધામાં ક્યાં છતાં હંસાવતી જેવી સુંદર કુમારિકા એના જોવામાં આવી નથી. એ પ્રસંગે એણે ૧૦ જેટલા સંસ્કૃત શ્લોક દેશનાં નામ સાચવતા આપ્યા છે અને ગુજરાતી અનુવાદ આપ્યો છે. કવિએ આ બધા દેશ જોયા હશે એમ તો જણાતું નથી, પણ એ વખતે પ્રસિદ્ધ કેટલાંક સ્થળ એટલાં જૂનાં છે એટલું માલૂમ પડી આવે છે :

“દેસદેસાભિરિ જોયા કિરી, તે તલ્લનિ બોલું વિરતરી;
મિ મનમાંથી છાંફું રાગ, પ્રથમ દેસ જોયા પ્રયાગ. ૯૬

જેઠ અયોધ્યા સરયૂ તીર, મિથિલા, ચંપા ને આહીર,
મધ્યદેસની જેઠ નારી, નહિ સમોવડિ હંસકુંઆરી, ૯૭

x x x

ગાહદેસ જોયા કામરુ, હસ્તિનાપુર મિ જોયું ખરું.
પંચહાટ નિ વારાણસી, માધવ જોયું બહુ દિન વસી. ૧૦૦

ભીડાસાની ઉત્તમ નારી, યાંહાં વાસિ શ્રીદેવમોરારિ.
દેવાતટ મિ જોયું સમી, નહિ નારી કો હંસા સમી, ૧૦૧

x x x x

અંબ, વંબ, કુરુક્ષેત્ર, દલિંગ, કોસલ, ડાહલ જોયું તિલંગ;
બલધર, ભીહણ, ચિરાટ, નહિ નારી કો હંસનિ ધાટિ. ૧૦૪

x x x

દક્ષિણ માંહિ દુર્ગ દેસ, જિહાં નારી નવયૌવન વેસ.
બ્રહ્મ માલવની સંધ્ય ચેહ, નીરત કરી નિ નીરખી તેહ. ૧૦૭

તાપીતટ જોયું વિસ્તાર, શ્રીપર્વતની નીરખી નારી:
સવિ દેસ મિ જોયા સમી, નહિ નારી કો હંસા સમી. ૧૦૮

x x x x

કુંકલ કેરો દેસ નિધાન, જિહાં કૌકલ શ્રીકલ અતિ પાન;
તંબક નાસિક જોયાં ફરી, સૌરાષ્ટ્રકલ (કરી) સુંદરી. ૧૧૧

પુર પિહાણ જોયું દિન બાર, સરહઠ ખીલપુરની નારી,
વિલનગર જોયું પ્રાકમી, નહિ નારી કો હંસા સમી. ૧૧૨

x x x x

પવિત્ર દેસ જિ ગંગા દ્વાર. કુરુખેત્ર પૃથિવીમાં સાર,

X X X X

હત્તર દેસ (નેપાલ) મિ જોધૂં, ધણૂં ખુરાસાણુ મથુરા ગાજણૂં;

કાસમેર જોધૂં કેદાર, મ્હેછદેસ હેમાલ્લ સાર.

૧૨૦

લખણાપુર નગર અદ્ભુત, સવાલાખ પર્વતનાં યૂથ;

ગોરખપુરની નિરખી નારી, નહિ સમોવડિ હંસકૂંઆરી;

૧૨૧

X X X X

મારુઆડિનો મોહોટો દેસ, તિહાં નારી નવયૌવન વેસ;

ચલ્ન કરી જોધૂં જલોર, ત્રિષ્ટ દિન ઊપરિ જિ પોહોર.

૧૨૪

છંડરગઢ જોધૂં અજમેર, આણુગઢ છિ જોયજ તેર;

કુંભલમેર જોધૂં અમ્હો સમી, નહિ નારી કો હંસા સમી.

૧૨૫

ચિત્રકૂટ પહિલ ખપ કરો, ઊજોણી જઘન અનુસરો;

મજદેસ મિ જોયો સમી, નહિ નારી કો હંસા સમી.

૧૨૬

સીરોહી, જોધૂં નાથોર, જલંધર, રત્નાકરપુર,

રાણપુર, મંડલગઢ સાર, નહિ નારી કો હંસાનિ આકારિ.

૧૨૭

મિ ધણો દેસ નિરખો નરનાથ ! અહી વરસ ઊપરિ દિન સાત;

દેસમાંહિ સીમ ચૂજરાતી, નગરમાંહિ શ્રીખંભાતિ,

૧૨૮

એ સત્ય વચન માનુ રાજન ! જીવા તેહ તણાં પરિમાણ;

સમીપમ મહીસાગર પ્રભાસ, સ્નાનમાત્રે અવિચલપદ-વાસ. ૧૨૯”

આ હકીકત પૂર્વે રાજપાલ મંત્રી નિકમકુમાર માટે કન્યાની શોધમાં જવા તૈયાર થયેલો તે વખતે એણે ચીત્રોટ, કુંભલમેર, છંડર, સીરોહી, આણુ. જલોર, સિંધ, જુતોગઢ, અજમેર, મંડલગઢ, મથુરા, દીલી નગર, રણથંભર, દેલવાણુ, રાણપુર, કંધરવાડું, નાધૂર, મછેડું, મહિત્તી. માંડવા, ગોરખપુર, મગહાટવા, ચંપારણિ, ખુરસાણુ, વડું પાટણુ, ધુર મુલતાન, મુઢકપોલિ, ખુરહાટ, ખોહલ સીહુરું, ચરણાટ, રાસિણુગઢ, મમસિરમાટ, લખણાપુર, ગોડ, કામરુ. કામાલ, જમલાપુર, ઉડેલ, ઉસેર, ઉઢીઆણા, મુકતેસર,

નવાપાટ, સીહર, લાગીગઢ, લખમણપુર, વારાણસી, કેદાર, ઊડીસો, જલધર ખરીદ, ખેડલૂં, હસ્તિનાપુર, રાણપુર, રતનાગર, સોપારાગઢ, કંટકપુર, મુગદ્દલ, વિજનગર, ગૂંદીયાનદલ, મૂંગીપટ્ટણ, દેઊલકુંડ, કાહાલર પાટણ કરહંડ, રાજકુંડ, રાંગોમતી, સીંમલ, જાવા, ચંદ્રોમતી, ચેતખંધ રામેસર, કલહથપુર, કંદલીમામ, સંજાણુ સીકોત્તર, મલખાર, ચૂડા, કોયલાપુર, ચૌઆલ, જંખીરી, સેવંત્રી, દીવા, દીવીડ, ભોલ, ફૂકલા, નાસિક ત્રંબક, અગાસી, વેતરણી નદી, મધ્યમૈશ્વર, ઊમારજ, ખંભ, એરંડવેલિ દેવગિરિ, માંડવગઢ, માળવો કલહથ, કલવર, આસેદ, ચાલનેર, બદરી, દેવેર પાટણ, લાંગપુર, પિહિડાણ, ભરુઅચ, ઘોઘા, પાવો, ગંધાર, ઊના, મજીહા, દીવ, ઝાંઝમેર, તલાજૂ, પ્રાચી માધવ, દેવકુ પાટણ, ચોરવાડિ, માંગલૂર, જગતભૂમિ (દારિકા), શંખોદ્ધાર કછ, પંચાગિલિ ગિરિનારી, ખુરાસાણા, હિંગલાજ, અણુ-હલવાડૂં પાટણ, ઘોલકું, ધંધુકું, અહિડાણ, ખંખાયતિ આટલાં ગામ-સ્થળ-દેશમાં એ ફરી આવે છે. આ નામો કમખદ નથી, કેટલાંક ભ્રાંતિ ઉપજાવે એવાં છે. જે કાંઈ આમાંથી તરી આવે છે તે એ કે ભ્રાંતિમૂલક નામો સિવાયનાં નામ કવિના સમયમાં પ્રસિદ્ધ સ્થળોનાં છે. આ વસ્તુ કવિની બહુશ્રુતતા બતાવે છે.

કાવ્યખંધની દૃષ્ટિએ પણ કવિએ ઠીક ઠીક વિવિધતા જાળવી છે. એક આર્યા-આપણે ઉપર જોઈ છે. એ ઉપરાંત કવચિત્ વસ્તુછંદ મળે છે, ગાથા નીચે ૩૧૪ મી કડી “વિરલા જાણુંતિ ગુણા” એ પ્રાકૃત ગાથા(=આર્યા) ના અનુવાદરૂપે આપી છે. બાકી તો ખંધ મુખ્યત્વે દોહરા અને ચોપાઇનો છે. દોહરા અને ચોપાઇ જુદા જુદા રાગમાં પણ ગવાતાં એને આ કાવ્ય ટેકા આપે છે. ૨૬૬ મી કડીથી ચાલતા ચોપાઇખંધ એણે “રાગ સામેરી” તળે આપ્યો છે, ન્યારે ૩૪૩ થી ચાલતા દોહરા એણે રાગ “રામગ્રી” નીચે આપ્યા છે. “પૂર્વછાણ” મથાળે દોહરાખંધ એ લાંબાં “વિરહગીત” રાગ ગુડી નીચે અનુક્રમે ૪૪૦ અને ૫૧૪ થી આપ્યાં છે એમાંનું ૧ લું આ પ્રમાણે રાઝ થાય છે :

“હે ! હે ! દેવ ! તિ સ્યૂં ક્યૂં ! આમ હાં નાખ્યાં હો રાનિ ?

કનક સોહાન્યું રે કાગનિ ! માણિક્ય મીનીને કાનિ ૪૪૦

રુદ્રન કરે રે હંસાવતી, કુંઝરિ કરિ રે ત્રિલપ;

પીઝ પરકારિ છેતર્યા, કહિ પિરિ રાખુ રે આપ ? ૪૪૧

રુદ્રન કરે રે હંસાવતી.”૧

૩૧ કડીનું આ લાંબું વિરહગીત છે, અને એ વિપ્રલાંભનો સુંદર નમૂનો પૂરો પાડે છે. પીજું માત્ર ૧૦ કડીનું ગીત છે.

આ ઉપરાંત કવિએ એક ધુલ આપ્યું છે, જે નરસિંહની ચાતુરીમાં મળતી પદ્ધતિનું, તેમજ કેશવદાસ અને ભીમના અનુક્રમે ત્રોટક અને પ્રખંધને મળતું છે. એ ખંધ મધુસૂદન જરા વૈવિધ્યથી આપે છે :

ધુલછંદ

“માંહિ એ ધરુ સંકર સાર-એ, પાર ન લાભિ તિ પુણ્ય તાણું એ !

બ્રહ્મા વિષ્ણુ મહેસ તેત્રીસ કોડિ એ, કાઇ ન આવે તિ સેવતા એ !

માંહિ એ માધવ ત્રિવેણી જહ, જહ જમનાજલ નાહિ એ !

માન દો ગુરુ વિપ્રને એ !

દુહિ

ગુરુ ત્રિપદુ માન નિ-સરસ્વતી માંહિ રતાન;

વિપ્ર ત્રિવેણી માંહિ ત્યાંહાં નીર નીરમળ નાહિ

સ્વામી ઊધરું વંસ અપ.ર, સાત ગુરુ તિ-સ્વર્ગિ જહ;

મતિ ધરુ તિ સંકર સાર !

પ્રખંધ

માંહિ એ કાવડિ કરુ વિસ, માંહિ એ ભાઇ એ પંથના એ !

પિહિલૂં મોજન વિપ્ર બ્રાહ્મપ્રભાતિ એ, જ્ઞાતિ જમાડું અતિ ઘણી એ !

માંહિ એ મેર મોહોટરા કરાણુ એ, લાણુ રૂપીઆ નહાનડી એ !

માંહિ એ ઘોતી એ દુ ધવલ, કિ નાહુલિલ હવિ હારફં એ !

દુહિ

હવિ ખલાણુ હારફં, ખંધિ કાવડ સાર;

નર ખંડિ ચાલી વાત : રાઇ-ટાલું કરવત.

જત્રાનું કલ એહ, પરણી હંસા દેહ;

હવિ સદ્દ જત્રા કરો જ્યમ વંસ વાધિ આપ.

જ્યમ વંસ વાધિ આપ સ્વામી ! વ્યાસ મણિ : હરિ મનિ ધર,
ગંગા લૂઠી, શ્રવણિ સૂણુ, તાંહાં કાવડિ લણી સમઘ કર.”^૧

હંસાવતીના લગ્નની તૈયારીમાં આ ધવલ યોગ્યેહું છે. લગ્ન-
પ્રસંગે ધવલ ગવાતાં હતાં, એ જાણીતી વાત છે; અને એની નવી
કૃતિ રચી કવિએ સાર્થકતા કરી આપી છે

કવિએ આ કાવ્યનું વસ્તુ ક્યાંથી લીધું છે ? અસાધિતની
‘હંસાવલી’ સં. ૧૪૨૭ ની) અને એ પૂર્વની વિનયચંદ્રની ‘હંસ-
વચ્છ-ચઉપધ’ (સં. ૧૪૧૨ ની) એ બંને કાવ્યોનાં પૈકણના રાજ
નરવાહનને હંસાવલી પરણે છે, અને એમાં હંસ અને વચ્છ નામના બે
પુત્ર થાય છે, જેના સંબંધમાં જ મુખ્યત્વે એ કાવ્ય પ્રયોગ્યેહું છે,
જેનું શિવદાસે અનુકરણ કર્યું છે; જ્યારે મધુસૂદનની હંસાવતીમાં વીર
વિક્રમાદિત્યના કુમાર સાથે હંસાવતીનાં લગ્ન થાય છે, એ વસ્તુ સ્વતંત્ર
રીતે આપવામાં આવી છે, જેને “હંસા”ના નામસામ્ય સિવાય કશો
સંબંધ નથી મધુસૂદનને વાર્તાનું મૂળ ક્યાંથી મળ્યું એ જાણવામાં
નથી. સંભવ છે કે કોઈ જૂની લોકવાર્તામાંથી એને વસ્તુ મળી આવી
હોય. એ ખરું જ છે કે આ કાવ્યમાં કવિ કર્મવાદ ઉપર મદાર
રાખી આખી કૃત્તગૂંથણી આપે છે, જે કવિના સમયમાં સામાન્ય
રીતે જૈન વાર્તાઓમાંની જૈન સિદ્ધાંતની કથાઓની કર્મવાદી વિચાર-
સરણીનું પ્રતિબિંબ રજૂ કરે છે. આવા વિષયોમાં જૈનેતરો જૈન
કવિઓના ઓછા ઝણી નથી જ

સં. ૧૬૮૭ માં ‘યુદ્ધકાંડ’નો રચનારો એક કર્ણપુરવાસી
‘મધુસૂદન’ થયો છે તે અને આ એક નથી.^૨ એણે તો ઉદ્ધવના
કહેવાતા યુદ્ધકાંડને અંતે પોતાનું નામ ઉમેરી લીધું મનાય છે. જ્યારે
આ કવિ તો સ્વતંત્ર રીતે કાવ્ય રચે છે; કાવ્યરચન પરથી સંસ્કૃત
ભાષાનો એ સામાન્ય જ્ઞાતા જણાય છે અને “વ્યાસ” હોઈ દરક
પ્રસંગે પોતાનું નામ કાવ્યમાં આપ્યા વિના રહેતો નથી.

આ કવિના કાવ્યની ભાષા મધ્ય. ગુજ.ની ૩જી ભૂમિકા (કવચિત્ ૪ થી ભૂમિકાની છાંટ)માં સચવાઈ રહી છે. એ રીતે એ ભૂમિકામાં રચાયેલાં કાવ્યોમાં એક સારા કાવ્યની એનાથી પૂરણી થાય છે. ચરિતસામગ્રી :

૧. હંસાવતીવિક્રમકુમારચરિત્ર : શ્રી. શં. છ. રાવળ-સંપાદિત
૨. Guj & its Lit. by K. M. Munshi
૩. ગુજરાતી સાહિત્ય, મધ્ય. ગુજ. (ગુજ. સા. સંસદ)

પ્રેરૂદેવ

[વિ. સં. ૧૬૦૯ માં હયાત]

“**ભ્રમરગીતા**” એ નામનું કેટલેક અંશે નરસિંહ મહેતાની. “ચાતુરી”ની પદ્ધતિએ રચાયેલું કાવ્ય ગુજરાતમાં સારી રીતે જાણીતું છે. એની હાથપ્રતો પણ પુષ્કળ મળે છે. એમાં જૂનામાં જૂની પ્રત સં. ૧૬૮૬ લગભગની પ્રાપ્ત છે. ૧ નવી ઉપરાંત આટલી જૂની હાથપ્રતો મળતી હોવાથી એ કાવ્યની કેટલી લોકપ્રિયતા હશે, એ સમજી શકાય એવું છે. કાવ્ય એવી યોગ્ય રીતે વિભક્ત કરવામાં આવ્યું છે કે “ચાલીશ કડવાં કડવે સમા ભાગ” એ કવિની પ્રતિજ્ઞાને ચરિતાર્થ કરે છે, એટલે કે પ્રત્યેક કડવામાં મોટે ભાગે એક કડી આરંભે દોઢની અને બીજી ચાર ઢાળની હોય છે; જે કે આના કવચિત્ અપાદ નથી એમ નથી. કવિએ વસ્તુ ભાગવતના દશમસ્કંધમાંથી લઈ પોતાના સમયની બાનીમાં વિસ્તારી છે.

આવા રસિક કવિના સંબંધમાં એના કાવ્યને અંતે જે કાંઈ, ટૂટી ટૂટી માહિતી આપી છે તે સિવાય કાંઈ વિશેષ મળી શકતું નથી. જે કાંઈ મળે છે તે આટલું છે :

“સંવત ૧૬૦૯ વૈશાખ શુદ્ધ ૧૧ એકાદસી.

સોમવારિ અંધ સૂત હરિઠયા મોરે મંનિ વશી ॥

કવિજન કેરું કહ્યુ સાચુ વ્યંતામણ કરમાંહિ આવીકું

મહીદાસ-સૂત ણિહદે દિહિ હરીકીપા કરી મુનિ કારાવીકું ॥”

કવિના પિતાનું નામ મહીદાસ અને એણે આ કાવ્ય સં.^૧ ૧૬૦૯ ના વૈશાખ સુદિ ૧૧ ને સોમવારે સંપૂર્ણ કર્યું હતું, એટલું જ માત્ર જાણવા મળે છે.

નરસિંહ મહેતાની કવિતા આ કવિએ સારી રીતે જોયેલી છે એમ કહેવામાં સંકાય નથી થતો. એનું કારણ એ કે એણે ચાતુરીની રાહે નાનાં કડવાં રચ્યાં તે જ પ્રમાણે વચ્ચે વચ્ચે જે ૧૨ સ્વતંત્ર પદ ચોળ્યાં છે—જુદા જુદા રાગમાં ગાવાનાં, તેની પદ્ધતિ અદ્વલોઅદ્વલ નરસિંહની પદ્ધતિને મળતી છે, એમાં ૨૬ મા કડવાના આરંભમાં એક પદ ૯ મું “રાગ કેદારા”નું જૂલણાની રાહનું પણ મળે છે :

“હરિના ચરણચી રેણુ તે પતિત પાવન કરે

તોરે નાંમે તે અધના આધ ત્રાસે ॥

નાંમ ત્યજને અન્ય હપાસે, જે ધાદું આ હોય તે ઘણુ અધાસે ॥

કોટિ બ્રહ્માડની સૃષ્ટિ ક્ષણમાંહાં, કરે કોટિ બ્રહ્માડનો વૃહ.રાજ ॥

ઘડણુ ઘડા વિના-વિશ્વ તે નિરમીકું તે સિષ્ટિ કરતા કશું નાંમ માઝા ॥

અહો પશ્ચમ યુધીયા બંસ કહાવૂ જોલતા જોલતા બંસ ક્રુજે ॥

જેહુ કરે ભેડીને ફેણ આગલિ રહો મુગટના મણિ વડે ચરણ પૂજે ॥

એમ બ્રહ્માએ સ્તુતિ કરી પ્રસન્ન હોયા હરી આયસ દીપ્ત અન્ન હામ જાએ ॥

એહદેના સ્વામીને ચરિત્રને લાંમણે તેહ ગોવાલાનો પ્રેમ ગાએ ॥”^૨

“બ્રમરગીતા” એટલે મુખ્યત્વે કરુણપ્રધાન કાવ્ય. બ્રેહેંદેવે આ કાવ્યમાં એ સૂત્રનું પાલન કરવાને પૂર્ણ સાધ્યેતી રાખી છે. ઉદ્ધવ સંદેશ આપવા આવ્યા છે ત્યારે એક ગોપાંગના કહે છે :

“સાંસલોજ-વધવ કહુ-એક વીનતી ॥ મલવાને આવા છા નંદ ચરોમતી ॥

હરીજને ગોકુલ ખીજું કો નથી ॥ સુરદ તમારોએ છે મહાયતી ॥ કાઠ ॥

૧. કા. ગુ. સ. હ. નં. ૧૧૪ ક; પણ આ પ્રતમાં સં. ૧૬૦૮ મળે છે, જે પ્રમાદ છે; કેમકે એ સિવાયની બધી જ પ્રતોમાં ૧૬૦૯ પ્રાપ્ત થાય છે.

૨. ગુ. વિ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૨૩૭, (પૃ. ૨૬)

ચેતીં ભોંચમં ગ્રહીશૂં વિહિવાર આહાર લગેં કરે ॥
 વન દહ્યું હરિણી ફલ વિના ચમદ્દક્ષ પેચર પરહરે ॥
 ભુચંગ તન વિનર છંડે પુશલી નીધન થયાં ॥
 વારિ વિષુ સર હંસ છંડે રત્નીજ દક્ષણ ગ્રહાં ॥
 કમંની સ્વતિ ત્યાંહાં જ ખાલે માહા પુરુષને જાણે નહિ ॥
 સ યોગી વિધિ થકી વીરમે કૃષ્ણે ત્યમ કીધું સહી ॥”૧

ભ્રમરગીતા ભ્રમરગીતા જ છે, એની સાગિતી આપતું નીચેનું
 કેડવું ૯ મું પ્રેહેદેવની કૃતિનો એક સારો અંશ છે :

રાગ-રામગ્રી .

“માનિનિએ મધુકર નયણે નીરખ્યા ॥ હરિના દુત વિના નહિ હરી સરખો ॥
 હરીને શેવ તે હરી સરખો હોયે ॥ એ રે સંદેહ રથે મન્ય આણે કોય ॥
 અહો રે અનલ્પ એહવા નયી રે નાટ ॥ તુ કાંઈ રે કાલો મધુપ કીહા દુષ માટ ॥
 કાલિ રે કાયલ માહરા કૃષ્ણજને વાના કાલો રે પ્રેહેદેવો સ્વામી માંણસ મ જાણ ॥

રાગ-ધન્યારી .

કાલા સઘલા હોખે કુડે સરા ॥ ચંપક સરખા કાલિ પરહરા ॥
 તક્કો શૂં ઉધવજ યાત્રો અનુસરો ॥ આગે અમશૂં કાલે છહ કરો ॥ ડોડ ॥
 છહ કરી છહા છલી રમ્યા ॥ પછે માંડ મધુકર મોદયો ॥
 મુઝ મનાવા મુખ ગાન કરતો ॥ ચતુર ચરણે નમો સલો ॥
 ધર લગે ચેહના ધણી ધૂરત તેહના બ્રાત ક્યમ હોયે પરા ॥
 તે સવદ રા તું ભણી અમશૂં માંડ મોટમ મધૂકરાં ॥
 માહારી સોક્યને હરિ અનુસરો ॥ ત્યાંહાં કૃતિ-હુકુમ લાગીઈ ॥
 વરમાલ તુઝને ત્યાંહાં હવીં યાંહાં આયસ કાંદડ સાંજઈ ॥
 એ મા તણો મકરંદ લેતાં તુજ હવુ ભુપણ મધુકરા ॥
 ગદ કહે ગોપી સુણો ઉધવ કાલા સઘલા હોખે કુડે સરા ॥”૨

રસિક કવિ દયારામના “સ્વામ રંગ સમીપે ન જવું” એ
 પદનું મૂળ જાણે કે આ પદમાં ન હોય ! પ્રેહેદેવે મુખ્યત્વે ભાગવતની
 કથાને અનુસરી કાવ્ય લખ્યું છે; છતાં એણે પ્રસંગ આવતાં વિષય

રસમય બનાવવા સાવચેતી લીધી પણ છે. નીચેનું પદ વિરહણી ગોપાંગનાઓને થતી વિર્જલતાનો એક સારો નમૂનો આપે છે; એમાં વિશિષ્ટ અંત્યાનુપ્રાસથી વહન સચોટ સાધવામાં આવ્યું છે :

“દેહોડી વીસરી ગઈ રે સર્વ સખીયાં ॥ જાણો ચિત્રાયણુ લખીયાં ॥
મહુરત્ય એક મગ્ન ભઈ રે હરી માહે પાછી આવી ઠામ ॥
હરીની વિરહીયાં ॥ વિરહોણીયાં નંદા વૃજ તણીયાં ॥
શશિવદની મલીયાં અતી ઘણીયાં ॥
અંતરિ બોલધો અવિગત્ય માહારિ બુધ્ય વિચારે ॥
ઉધવ સાથે વયલુ બોલવા નયણુ જલ વહેરે ॥ હરિજનિ વિરહોણીયાં ॥
સુણો ઉધવજી વિનતી અહારી તણો કહુ તે સત્ય ॥
અંતરયામિએ તાં શુધ્ધ પંચ પરપંચ એહ અનીત્ય ॥
હરી સત્યસ્વરૂપ હુતા રે હરિ હવડાં તે તો ક્યાં છું ન દીસે ॥
અવિમત્ય સાથે કહો રે ઉધવજી કેહી પેરે રાસ રમીશ ॥
સુરીજન હોએ તે સદા સરીષ હવડાં યોગ દેખાડે ॥
દૂધ મધ્યે ઉતારીને રજ વેરી હોએ તે વાઢે ॥
સોલ કલા શશિ શરદનિશા રે તેણે અમૃત રસ પાયાં ॥
ધરિ થકાં બિહેદેને રાચે અણો લોકો લોલચ લાયાં ॥”^૧

કવિએ આદિથી અંત પર્યંત સ્ત્રીહૃદયની કામળતા બતાવવામાં જરા પણ રખસન કર્યું નથી. વિપ્રયુક્તા નાયિકાના હૃદયની દશા કેવી હોઈ શકે, એનો ગુજરાતી સાહિત્યમાં “ભ્રમરગીતા” એક સારો નમૂનો કહી શકાય. વિશેષ શું, રસ પદ્ધતિ અને ભાષા એ ત્રણે દૃષ્ટિએ આ કાવ્ય મહત્ત્વનું છે. એની જૂની પ્રતો ઉપરથી આ કાવ્ય પ્રસિદ્ધ થાય તો ગુજરાતી પદ્યબંધ પર પણ સારો પ્રકાશ પડી શકે. આ પદ્ધતિનાં કાવ્ય ભાગ્યેજ મળે છે અને એમાં સૌથી પ્રથમ નરસિંહની ચાતુરીઓ જ છે, બ્યારે ત્યાં સુધીમાં છેલ્લી આ ભ્રમરગીતા છે. વચ્ચે માત્ર એક શ્રીધરનું “ગૌરીચરિત્ર” મળે છે, જેમાં નરસિંહની

ચાતુરી-શૈલીનો પદ્મધ મળે છે, જેમાં હરિગીતની ચોપાઠ દાવટીનું પ્રાધાન્ય સ્પષ્ટ તરી આવે છે. બ્રહ્મદેવ આરંભમાં સુંદરસ્યામની સ્તુતિ કરી ગણેશ અને સરસ્વતીને નમન કરે છે :

“પ્રભૂ તંમ ચાચૂં કરી પરણાંમ જી મોરઘ મૂક્ષ આણુ જી સુંદરસ્યામ જી ॥
આરા ધણી છઠ મૂળનિ તમારી જી રસનાથ રમુજ મુકુંદ મોરારી જી ॥
હેમસૂતાસતને ચરણે લાગૂં જી કંમલમૂલનયાની વાંણી માગૂં જી ॥
ખિદે કિહિ હરી આપુ મૂકનિ સાચૂં જી ભમરગીતાનિ ભાવિ કરી
ચાચૂં જી ॥”^૧

આમ એ વૈષ્ણવ જણાય છે, છતાં ચાલુ કવિસંપ્રદાયનું પણ અનુસરણ કરતો જણાય છે. કવિની ભાષા પણ સંસ્કારી છે, એ ઉપરથી એમ માની શકાય કે એને સંસ્કૃતનું જ્ઞાન હતું.

એક વસ્તુ “ભમરગીતા”માંથી જણાતું મળે છે; તે એ કે કવિ આ કાવ્યને ‘રઢિયાલો રાસ સોહામણો’ કહે છે. આ કાવ્યને ‘રાસ’ કહેવામાં એણે ૧૩ મા-૧૬ સંકેતોની પ્રચલિત રાસપદ્ધતિનું અનુકરણ કર્યું છે; એ ઉપરથી કવિ તત્કાલીન પરિભાષાથી સારી રીતે વાકેફ જણાય છે. આમ છતાં તત્કાલીન ‘રાસ’માં આવનાં લાંબાં કડવાંતે મદલે કવિ “ચાતુરી”ની પદ્ધતિનાં નાનાં કડવાં જ રચવાં પસંદ કરે છે.

કવિએ સ્વીકારેલા રાગ પણ ધન્યાશ્રી, વૈરાટી (વીરાડી), સામેરી, રામગ્રી, સારંગ, કેદાર વસંત જેવા નરસિંહનાં પદોમાં જણાતા પસંદ કર્યા છે; બેશક, પદો પછી એ ચાલુ દેશી પ્રયોગે છે, જે પણ વસ્તુસ્થિતિએ ઉપરના રાગોમાં ગવાય છે.

આ કવિએ ખીણું કાવ્ય કાઠ રચ્યાનું જણામાં નથી. એક “પાંડવગીતા” બ્રહ્મદેવની છાપની મળે છે^૨ તે આ જ કવિનું કાવ્ય છે કે નહિ, એનો નિશ્ચય કરી શકાતો નથી.

અરિતસમગ્રી: ...

૧. શુ. વિ. સ. હ. વિ. પુ. સં. નં. ૨૩૭ (હ. સં. ૧૭૩૧ની પ્રત) વગેરે

૨. કા. ગુજ. હ. વિ. સં. યાદી, ભાગ ૨ નો, પૃ. ૨૫૫-૫૬

સૂરદાસ

[વિ. સં. ૧૬૧૧ માં હયાત]

સુગાળપુરી પ્રહલાદાખ્યાન, અને કૃત્ત્વાખ્યાનનો કર્તા કવિ-સૂરદાસ
સં. ૧૬૧૧ માં હયાત હતો. એવું એના પ્રહલાદાખ્યાનમાં આવતા
નીચેના ઉલ્લેખથી જણાય છે :

“સંવત ૧૬૧૧, પ્રભાણ માસ બાદરવો ખરી,
વહે પક્ષ વદિ એકાન્શી હરિસુત વાર આવો ઉદ્દશી ॥

... X ... X ... X ... X

આએ શુંલે હોએ વેકુંકવાસ । ગદ્દ કર જોડી કહે સૂરદાસ ॥
(પ્ર. આ. ૨૬ મું કડવું) ૨

એના છપાયેલા સગાળપુરીની પુરાણી વાચનામાં તેમજ ઉપરના
પ્રહલાદાખ્યાન કે કૃત્ત્વાખ્યાનની જૂની પ્રતોમાં કવિના વિષયમાં કેશી
માહિતી મળતી નથી; છતાં પછીની હાથપ્રતમાં એના ગુરુ અને
પિતા તેમજ વતનના સમ્બંધમાં માહિતી મળે છે; જેવી કે એની
“સગાળપુરી”માં :

૧. શ્રી. પુ. વિ. માવજનો સંગ્રહ, નં. ૨૦૫. આ કાવ્ય અદ્યપિ
અપ્રસિદ્ધ છે.

૨. શુ. વિ. સ. હ. વિ. પુ. નં. ૭૩૮ની સં. ૧૬૫૧માં હતારેલી હાથપ્રત

“ધનછે ભટને લાગુ પામે, માંહે જુગેછવન નેદવરાશે.”

હરી ભટનો તું રે તન; નિરમલ લેખ માંહે તાહારું મન.

હરીમાંહે માંહે તાહારાં વાસ, તાહારી પાશે કવે સુરદાસ.”

(શ. આ. ૫. ૫૮)

એનાં દ્રુવાખ્યાનમાં પણ એ જ મતલબનું પ્રાપ્ત થાય છે.

“સુરદાસ કવિ કહિ કર જોડી વૈષ્ણવ જનને દાસ,

ધનજય-ભટની કૃપા કરી મિ ક્રીધો છે અલ્યાસ.”

(શ. આ. પ્ર. ૫. ૭૭)૨

આ વિધાનને સત્ય સ્વીકારિયે તો કવિનાં વતન પિતા અને ગુરુના સંબંધમાં ચોખ્ખવટ થાય છે. હળિયાદે કરીને એક ગામ સો-રોષ્ટ્રમાં ભાયાણી બગસરાં પાસે આવેલું છે. હાલ નાની અને મોટી એમ બે હળિયાદ છે. એમાંની એક હળિયાદનો સુરદાસ વતની સંભવે. એનો પિતા હરિહર ભટ હોવાથી આ સુરદાસ માતિએ બ્રાહ્મણ જણાય છે. એનો વંધો પૌરાણિકનો સંભવે છે, કેમકે એનાં ત્રણ કાવ્યોમાં બે તો ભાગવતમાંની પ્રહલાદ અને દ્રુવની કથા ઉપરથી રચાયેલાં છે. દ્રુવાખ્યાનના આરંભમાં એ ચતુર્થ સ્કંધની કથાનો પદ્ધતિસર ઉલ્લેખ કરે છે અને ભાગવતને ક્રમે આખ્યાન રચે છે.

૧. બીજી એક પ્રતમાં નીચે મુજબ મળે છે :

“ખેલુ કર જોડી કહે સુરદાસ ધનજય વચને કરું અલ્યાસ,

હરિહર ભટનો કહિએ તંત્ર તેહેનું નિર્મલ છે રે મન,

સ્વાસ માંહિ તેહનું વાસ તેહેની કૃપાએ કરી ગાએ સુરદાસ,

ધનજય ભટ તાહારે લાગુ પાય તાહારે પસાએ માહારે પદ બંધાય.”

(શ. આ. પ્ર. ૭૪)

૨. ગુ. વિ. સ. હ. વિ. પુ. નં. ૨૬૪ની હાથપ્રતમાં છે.

નાકરની જેમ સૂરદાસ સગાળશાની અર્ધલોકવાર્તા પણ રચે છે. એના અને નાકરના સગાળશા આખ્યાનમાં કથાભાગતું ફેટલુંક સામ્ય છે, પણ બંનેએ બંનેનાં કાવ્ય જ્યાં હોય એમ જણાતું નથી.

જે સમયમાં સૂરદાસ થયો છે તે સમયમાં ભાષાસ્વરૂપ મધ્યકાલીન ગુજરાતીની ૨૭ ભૂમિકા વટાવી ૩૭ ભૂમિકામાં આવ્યું હતું. નાકરે પોતાનાં કાવ્ય ૨૭ ભૂમિકામાં લખ્યાં છે, તે ૧૬ મી સદીના અંતભાગમાં થયો હોવાને કારણે; પરંતુ સૂરદાસ તેના સમયની ૨૭ કરતાં ૩ ભૂમિકામાં કાવ્ય લખે એ સ્વાભાવિક છે; આમ છતાં છેક સં. ૧૬૫૧ માં ઉતારેલી પ્રહલાદખ્યાનની અને સં. ૧૬૭૫ માં ઉતારેલી પ્રહલાદાખ્યાન અને ક્રુવાખ્યાનની પ્રતોમાં ભાષાસ્વરૂપ મધ્યકાલીન ગુજ.ની ૪ થી ભૂમિકામાં પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૬૭૫ વાળી પ્રતમાં આ સ્વરૂપ હોય તો એનો વાંધો નહિ, પણ ૧૬૫૧ વાળી પ્રતમાં આ સ્વરૂપ મળે એ માટે કાંઈક આશ્ચર્ય ખરું.

“તે” વાંછી આપી વાલ્મીકને રાંઘાયણ રચ્યું પ્રથંડ ।

માઈ”ડને મયા કરી બાલીહ રેવાખંડ । ૪

તું” વેગે પ્રસન્ન હુધ વ્યાસને ભાવે ભણું ભારત ।

શુકદેવને સંતુષ્ટ હુધ જેણે પ્રીછવ્યો પરિક્ષત । ૫”૧

(પ્ર. આ. ૧)

પામે ની સાથે પામર એવી જોડણી પણ મળે છે. આથી થોડી મુસ્કેલાં ઊપજે કે પ્રહલાદાખ્યાન ઉતારાયું ત્યારે ઉચ્ચારણુ પામે વગેરે નિશ્ચિત થઈ ચૂક્યાં હશે કે પ્રાંતીય લેખે એકદેશીય માત્ર હશે !

સૌરાષ્ટ્રમાંના હળિયાદનો એ વતની હોય તો સંભવ છે કે ઉચ્ચારણુ નવાં ત્યાં સ્થિર થયાં હોવાથી એની ભાષામાં અર્વાચીનતાનો અંશ સારી રીતે આવી ગયો હોય.

એનાં બંને પૌરાણિક આખ્યાન પ્રહ્લાદાખ્યાન અને ધ્રુવાખ્યાન સામાન્ય છે. પ્રહ્લાદાખ્યાનમાં એણે ૨૮ કડવાં આપ્યાં છે, ત્યારે ધ્રુવાખ્યાનમાં ૨૩ કડવાં છે. નરસિંહ-સ્વરૂપે પ્રભુ પ્રકટ થાય છે એ પ્રસંગે કવિનો દ્વંદ્વો પણ સાદો બંધ દીધે છે :

રાગ-સામેરી

“હિરણ્યકશ્યપે માંડીયો મન માહિ વિચાર ।
આ અસંભાવ્ય હીસે નિમિં ગર્જને આઠાર । ૧
સમા માંહિ શ્રીનૃસિંહજી ગાજે ગડેડે હલાવ ।
હડહડે માહા દારણ કોપીયો માહાદાવ । ૨
સૂવણું સરખાં પીત ઘોચન અતિ પ્રોઢાં કુર ।
જટા કોટિ દીપતેરિ બહુ બગાઇ પૂર । ૩
વદન ગિરિગહ્વરે ચશૂં માહા ભયંકર ડાઢ ।
વજ્ર ચરખા દંત હીસે અર્ધ કણું સિદનાદ । ૪
રોમ શવિ ધૂતણા અંગ એહવૂં કળવલ નાંણિ ।
હીસે પાવક નેત્રને નય અસંખ્ય તાં પાંણિ ।
શંખ સારિંગ ગદા ને ચક્ર ધરાં ધીરો સાર ।
વડી અનેક આયુધ છત્રીસ કરે ધરાં નિરધાર । ૬
એ શરીર શ્રીનૃસિંહજીનું કોટિ સુથં પ્રદાસિ ।
દૈત્ય લે છે ચોલવા રહીનિ દેવ સહુ કેા ભેય । ૭
કેશવાલી કંપાવી ધૂજી નૃસિંહ કોપ ।
મોહોમાહિ અકલાઇયા ક્યમાન (?) છે અલોપ । ૮
એ નિઃશ્વાસ મેહેલે નૃસિંહજી । તહવારિ ખલસલા શાત સમૂદ્ર ।
પાગ પછાડા પૃથ્વીશું તહવારે શંકીયો નાગિદ્ર । ૯
એહવૂં રૂપ હીકૂ દૈત્યે । બોલીયા અહંકાર ।
મનશું કરિ મર્મ ગાથે રે ખમ્મે માહારો પ્રાહાર । ૧૦”

ધ્રુવાખ્યાનમાં ધ્રુવના વનમાં મયા - પછી ઉત્તાનપાદ રાજાને નારદ સમાચાર આપે છે, તે વખતે રાજા જે કરુણ ગાન કરે છે તે

દૂકું છતાં ધ્યાન ખેંચે તેવું છે :

રાગ-મેવાડો

“બ્રહ્મ ન સાંભલિ.”

સૂત બાલક માહારો । સ્ત્રીજીત અદ્યાલ હું જેહ ।

પાંચ વરસનો પૂત્ર મે માલીયો । ચતુરશરોમણિ જેહ ।

અનાથ હું અર વન માહિ એકલો । ભૂષ વસ લાગી હશે હો બાલ ।

ભૂષ કરમાંયું શ્રાંત થકો સૂતો તેહને વ્યરમ મ વાશો દયાલ ।

નારદજી જોજ્યો માહાર દુષ્ટાત્માપણું । વચિ કીધો વનીતાક હું મંદ ।

આવ્યો હું અર ધોલિ બેસવા બેઠ્યો મે કરતો આકંદ ।

આ ઢાળમાં કરુણા દેખાય છે. એ પસંદગી અનુકૂળ છે. બેશક, આપણે વધુ સારા કાવ્યની આશા સૂરદાસ પાસેથી રાખી શકતા નથી. એણે બાલણુ નાકર વગેરેએ ચલાવેલી કડવાળક પ્રણાલી આણુ રાખી છે, એટલો એ ઉપયોગી છે; સૌરાષ્ટ્રના કવિઓમાં એ સાથે, લગભગ પહેલો આખ્યાનકાર છે, એ રીતે એનું મહત્ત્વ છે ખરું.

ચરિતસામગ્રી :

૧. ગુ. વિ. સં. દ. લિ. પુ. નં. ૭૩૮ અને ૧૮૯

૨. ફા. ગુ. સ. દ. લિ. પુ. વાલી, ભાગ ૨ જો

૩ સગાળસા આખ્યાન—શ્રી. મજરાય મુ. દેરાઈ-સંપાદિત

રાજધરદાસ

[વિ. સં. ૧૬૨૧માં જન્મ્યો]

રાજધરદાસ નામના એક કવિએ “ચંદ્રહાસાખ્યાન” જૈમિનીય અશ્વમેધાંતર્ગત ચંદ્રહાસની કથાને અનુસરી ૨૭ કડવાંમાં બાંધ્યું છે. એ કવિનું આ સિવાય બીજું કોઈ કાવ્ય મળતું નથી. કવિએ પોતાના વિષયમાં તેમજ કાવ્યના રચ્યાવર્ષ વગેરેના વિષયમાં નીચે મુજબ ૨૬ માં કડવાને અંતે જણાવ્યું છે :

સંવત એકવીસો સહી લે મન હરથું
 અગીરાજ સંવત્સર નામ નીજ મન હરથું ૨૯
 ભાદ્રપદ સુદિ પક્ષ માહા વિ મનં રૂપિ પંચમી વરતાંત નીજ ૩૦
 શુકરવાર શોભીત સહી લેં રામ ત્રેવીસ વિસ્તાર નીજ ૩૧
 પદ છેસેહિ ખાવીસ સહી લિં અમીત દયા અતિ સાર નિં ૩૨
 હું નિરજોણ કહી નવિ લહું લેં રાગ ભાસ પદ રેહ નિં ૩૩
 વ્યાસ વછરાજ કૃપા કરી લિં આદર શ્રીધો એહ નિં ૩૪
 ભાવિ સુત માધવ ભલિ લેં પવ અરવમેધ પકાશ નિં ૩૫
 હું બાલક જંદીબન સહી લિં એમ દાધિ રાજધરદાસ નિં ૩૬

આ અંતભાગ ઉપરથી પ્રતીત થાય છે કે સંભવતઃ ૧૭ મા સૈકામાં
 એકવીસમા વર્ષમાં હયાત હતો. એ વર્ષના ભાદ્રપદ સુદિ પંચમી શુક્રવારને
 દિવસે એણે આ કાવ્ય સમાપ્ત કર્યું છે. આ કવિએ પોતાની નાની વયે
 એટલે કે ભગતી જુવાનીમાં રચ્યું જણાય છે. એણે વછરાજ નામના
 વ્યાસની કૃપાથી—સંભવતઃ સંમતિથી એ વ્યાસના પુત્ર માધવની પ્રાસેથી
 સંભળી આ કાવ્ય રચ્યું સમજાય છે. એનું નામ તો “રાજધર” છે.
 માધવ કથા કહે છે અને રાજધર શ્રવણ કરી બાંધે છે, એમ મને
 લાગે છે. રાજધર એ જ માધવ છે એમ કહી શકાય એમ નથી,
 કેમકે છેલ્લા કડવાને અંતે માત્ર “રાજધર” નામ જ મળે છે; જેવું કે—

“આજ્ઞાન એ ચંદ્રદાસનું એ મહાભારથ અશ્વમેધ દિ
 સગતપ્રસાદશું ॥ ૩૦ ॥

કેહિ રાજધર શ્રવણે સુણો એ તે પાંચિ ચણલ શોધિ કે
 સગતપ્રસાદશું એ ॥૩૧॥”

રાજધર નામ કેઈ ઉપનામ જેવું જણાતું નથી; સંભવ છે કે
 એ બ્રાહ્મણોત્તરનું નામ છે. પણ કાવ્યમાંથી એનાં જાતિ કે વંશન
 વિશે કાંઈપણ મળી શકતું નથી. નાકર સંસ્કૃતજ નહોતો; એ બધું

વ્યાસ પાસેથી કથા સાંભળી કાવ્યો લખતો; અને એમ કરવું અસંભવિત નથી. એ જ રીતે રાજધરે પણ વ્યાસપુત્ર માધવ પાસેથી કથા સાંભળી કાવ્ય બાંધ્યું છે, એમ મને લાગે છે. નાકરના ચંદ્રહાસાખ્યાનની સાથે સરખાવતાં આ કાવ્ય એનાથી ઊતરતી કોટિનું છે. કવિએ માત્ર અશ્વમેધપર્વનું તો આ એક માત્ર જ કાવ્ય લખ્યું હોય એમ જણાય છે. એ માટે આરંભમાં અશ્વમેધ યજ્ઞની તૈયારીનો પ્રસંગ ટૂંકમાં આપવાનો એણે પ્રયત્ન કર્યો છે. એ બિચારો સાદો કથાભાગ બાંધ્યે જાય છે. ૧ હું કહ્યું એમાં સમાપ્ત કરે છે. બીજા કડવામાં મુધન્વાખ્યાનનો અત્યંત ટૂંકો સાર આપી ચંદ્રહાસાખ્યાન વિસ્તારવામાં આવ્યું છે. કવિએ ગદ્યબંધ પસંદ કર્યો હોય અને જેવી કથા આપી હોય તેવી જ કથા પદ્યબંધથી આપી છે. ભક્તનો મહિમા માવા સિવાય બીજો કોઈપણ હેતુ કવિ તરફથી આપણને મળી શકતો નથી. આ યુગમાં આવું ચાલ્યું છે. નાકરની કવિતા સાંધનારો વિષ્ણુદાસ પુષ્કળ આપ્યાનો અને મહાભારત-રામાયણનાં પવો અને કંડો આખાં અને આખાં ભરી દે છે, છતાં એમાં આપણને કાવ્યગત ચમત્કૃતિ ભાગ્યેજ દેખાય છે. એ શાળાનો જ આ રાજધર છે. વચ્ચે વચ્ચે શ્લોકો આપે છે, પણ એ મોહક નથી. એને તો ભક્તમહિમા પદ્યબંધ કરી ગાવો હતો અને એ ગાયો છે. રાજધરના આ કાવ્યમાં એક પ્રસંગ એવો આવે છે કે જ્યાં એની કવિતામાં આપણને સડેજ કાવ્યત્વની ઝાંખી થાય છે. એ ચંદ્રહાસ વાઢીમાં જાય છે ત્યારે વાઢીનું વર્ણન કવિ કરે છે એ :

રાજ વસંત

“અતિ સરોવર લજ વૃંદાવંતીત જલસાર હંસ નીવાસ ।
આતલ કોકીલ નિ ચાકરમાં મધૂર મધૂર પ્રકાશ ॥

પરીમલ કંમલ પ્રગટ પોચિણીદલ પદમપત્ર પાવન ।
વાહીમાં પ્રકાશ નાંહાના વિધિ ચંપક તરુ ચંદન ॥

જય વિલિ નિ વલસરી વાલો - ખરીમલ - સારા ।
 પ્રકુલ - પલાશ કરિ નવ કુંકમ ફલ દાડીમ અતિસાર ॥
 તળ તંભાલ અહીલતા અંનોપમ લીખુ લલીત લિવંશ ।
 કોમલ કંદલી કેર કરંમદી સુગંધ કેતકી રંમ ॥
 બાવંનયંદને બીજેરી । ખારિક પનૂરી દ્રાપ ।
 રાય આંમલી અધોડ રાયેલુ લીખ અંખ તરુ લાપ ॥
 ફેફલ ફલુસ અંત્રીતફલ ઉત્તમ મુચકંદ નારંગ ।
 કદંબ નાલીકેર કદાલી સેવત્રી સાયંગ ॥
 અગર તગર નિ અશોક પલ્લવ ગુંજપૂષ્પીકા ગોલાલ ॥
 દલ ગંજેટી દંમલો મરચો ફલી સફલ તક ફાલ ॥
 એહવા અગણીત વૃક્ષ અનોપમ માંહ છે વસંતવાસ ।
 એહવી વંનવાડી જોઇનિ હરખો છે ચંદ્રહાસ ॥ ૧ ॥

આ પછી વિષયાકુમારી વાડીમાં આવે છે તે સમયે ધાર્યું હોત
 તો કવિ પ્રસંગને ખૂબ ગહલાવી શક્યો હોત. પણ એમ કરવા એ
 આહતો નથી; એને કથા જ કહેવી છે. એ તો બોધતા ચંદ્રહાસની
 નિકટમાં વિષયાને તરત રજૂ કરી દે છે.

કવિએ આ કાવ્યમાં ગંધની દૃષ્ટિએ વૈવિધ્ય આપ્યું છે.
 ચાલુ ચોપાઈ અને હરિગીત તેમજ સવૈયાની ચોપાઈ દાવટી ઉપરાંત
 નીચેના ૧૭ માં કડવામાં વિવિધતા આપી છે તે ધ્યાન ખેંચે છે:

“પૂછે પૂત્ર પ્રધાન પ્રમાણુ સાચું કોહોને રે
 સાચું કોહો ચંદ્રહાસ સખલુ રે ॥ ૧ ॥
 તાહારે નમરિ તાહારે નગરિ કુચલા છિ નાય રે ।
 શૂ કરે છે સું કરે છિ મેધાવતી માત રે ।
 શૂ કરે છે રે સું કરે છે કુલિંદ તાત રિ ।
 સખી સહુ કો રે સખી સહુ કો સખનન સાય રિ ॥ ૨ ॥”

આ બંધની નીચે આપેલો “નૃત્ય-રાસ”-પદ્ધતિનો બંધ ખાસ
ધ્યાન ખેંચે છે. એ નરસિંહના “વાહલા માહરા જીંદાવન” રે ચોક્ય કિ
વિહિલા પધારજો રે લોલ”ની આપણને માદ આવે છે. એમાં
“લોલ” છે, આમાં નથી :

૧. રાગ—મારુ ધન્યારી

“વારુ વેપ્ર તેડયા-તેણી વાર કિ પ્રેમે પધારીયારિ ॥
લીધું લક્ષ સકતમ સાર કે જનનચકરીયા રે ॥
પરક ગોધૂલક પ્રમાણુ કે શૂધ પંચાંગ શુ રે ॥
અસ્ત આમતે આદિ કે રચયું રંગ શુ રે ॥
વરકન્યા હરે ગલસ્તોન કે હૃદય કેસરે રે ॥
ટાડિ તોરણુ આંખા બન્ન કિ છનંધરયાં શરે રે ॥
દંભણુ મરુઆ શુ હરીદાસ કે વર નવરાચીયે રે ॥
અંતિ માસા કુચમ અનિક દિ કંઠિ સોહાવીયે રિ ॥
મંણી મુગતા ફલમયે મૂગટ રે શેયો ભરાવીયે રે ॥
વાગો રૂચ્યો રંગ અમૂલ કે સુંગધ છંદાવીયે રે ॥
પરપ રહ્યા હયગય પાર કિ પાયદલ પરવરિ રે ॥
આગલિયા રાય અનિક કે હર નેહી રવૃતિ હરે રે ॥”

૨૨ કહીને આ “રાસ” રમણીય છે, ખરે. આ બંધ પહેલો જ
આ પૂર્વે આપણને નરસિંહમાં મળે છે, પછી રાજધરમાં છે. એ બંધ
વિક્રમના ૧૯ મા શતકમાં પાછો દેખાય છે. રાજધર નાની ઉંમરે
આ કાવ્ય આપે છે. એ મોટી ઉંમરે ફરી તપાસી ગયો હોત તો
એ વધુ સુંદરતાનો ઢોળ આપી શક્યો હોત.

અરિતસામગ્રી :

૧ ગુજ. વિલાસલાહ. લિ. પુ. સ. નં. ૧૮૯.

માંગુ

[વિ. સં. ૧૭ મા. શતકની ૧ લી પચીસી]

મહાભારતનાં આખ્યાનોને ગુજરાતીમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન વિક્રમની ૧૬ મી સદીમાં શરૂ થઈ ચૂક્યો હતો. એ પૂર્વેની મહાભારતીય કૃતિ-વિરાટપર્વ એક જૈન સાધુ શાલિસૂરિએ રચેલ, અક્ષરમેળ છંદોમાં પ્રાપ્ત થાય છે. આ અપવાદ બાદ કરતાં જૈન કે જૈનેતર ગુજરાતી કવિઓના ખીજા પ્રયત્ન એટલા વહેલા નથી મળતા; હોય તો આજે પ્રાપ્ય નથી. ૧૬ મી સદીમાં બાલણે નળાખ્યાનની રચના કરી, જ્યારે નાકરે કેટલાંયે પર્વ આખ્યાં ઉપરાંત નળાખ્યાન વગેરે આખ્યાન આખ્યાં.^૧ આમ ૧૬ સદીમાં એ દિશામાં ખેંચાણ થયું. જૈમિનીય મહાભારતાંતર્ગત અશ્વમેધપર્વ વ્યાસકૃત મહાભારતના અશ્વમેધ કરતાં ખૂબ મોટું છે. અને એમાં કેટલીક રસિક કથાઓ આપવામાં આવી છે. નાકરે પણ જૈમિનીય અશ્વમેધને અનુસરીને જ ચંદ્રહાસાખ્યાન, મુધન્વાખ્યાન, લવ-કુશાખ્યાન વગેરે આખ્યાન રચ્યાં છે; પણ બધાં જ આખ્યાન એ લખી શક્યો નથી. આ દિશામાં એક વ્યવસ્થિત પ્રયત્ન સંભવતઃ નાકરના સમયમાં જ થયો હોય એમ લાગે છે. આ પ્રયત્ન કરનારો કવિ કહો કે અનુવાદક કહો, જેનું મૂલ્ય એકવાર પૂર્વે બાલણસુત વિષ્ણુદાસના પ્રસંગમાં થઈ ગયું છે.^૨ તે વિષ્ણુદાસ માંગુ છું. આ કવિ ક્યારે થયો એ વિષયમાં કશું નિશ્ચયાત્મક રીતે કહી શકાય એમ નથી; કેમકે એના અશ્વમેધની જે એક માત્ર નકલ મળે છે^૩ તેનો આદિ અને અંતભાગ તૂટક છે, એટલે એણે કાવ્યને અંતે સ્વવિષયક માહિતી આપી હોય તોયે એનો ઉપયોગ થઈ શકે એમ નથી. અનુક્રમિએ અશ્વમેધપર્વ આદિમાં એક પૂર્વછાયો=દોહરો. અને પછી ચોપાઈ એવી રીતે સર્ગબદ્ધ=વર્ગબદ્ધ કાવ્યસ્વરૂપે આપ્યું.

૧. જુઓ આ જ અંશમાં નાકર, પૃ. ૨૦૩-૧૬ ૨ આ પૂર્વે પૃ. ૨૮૧

૩. વિ. સ. ૬. લિ. પુ. ૪૨૬

એક હઠી અધવચિ લીપતી । એક હઠી ને સૂતી હતી । ૪
 ગરમ પરસવ કરતી ગાય । છાંડી કૃષ્ણ લાંછીક નય ।
 એક કુટુંબ તણુ ભય ધરી । ધડુ લેઈ પાંછી નીસરી । ૫
 એક હઠી મળવા ખિસતી । એક હઠી ને મળતી હતી ।
 એક કંઠિ સોહાવિ હાર । એકિ અરધ કીધા ચણુગાર । ૬
 એક કાંબિ કંઠિ વલાઈ । એકિ કુડલ પિહિરયાં પાઈ ।
 એક નયણુ કુકમ ભરિ । કાનલ લેઈ પીઅલ કરિ । ૭
 એકી આંજનું એક જ નયણુ । એકિ દૂધિ પધાયા વયણુ ।
 હમ વ્યપરીત કરી ચણુગાર । વંદાવનિ તે આલી નારિ । ૮
 ધણા દીવસનિ વીરહિ કરી । હરી સનમુખ ગોપી સાંચરી ।
 એક મતિ કરિ ઉતાવલી । એક ઉભઈ આગલ્ય મ્યલી । ૯
 દોઠી તે વીનતા આવતી । હઠયા ભગતવલ્લ શ્રીપતી ।
 કપ અનંત કરી તતલાલ । ગોપીનિ મ્યલયા ગોપાલ । ૧૦

માંગુએ પ્રામાણિક રીતે કયા ગુજરાતીમાં ઉતારી આપી છે. એ કાવ્ય પાછળથી પ્રચારમાં આવ્યું હોય એમ લાગતું નથી; સમજ કે વિક્રમની ૧૭ મી સદીની વચ્ચેની જે પચીસીમાં ખંભાતનો નાગર બ્રાહ્મણ વિષ્ણુદાસ વિસ્તારપૂર્વક અશ્વમેધનાં ઘણાંખરાં આખ્યાન રચી આપે છે, જે પૌરાણિક ધાટીના કથાકારોને વધુ અનુકૂળ થઈ પડે એવી કડવાખદ શૈલીનાં છે. સાદા ચોપાઈ બંધમાં માંગુએ વિશિષ્ટતા જરાએ સાધી નાથી, એટલે એની કૃતિ ઓછો આદર પામી હોય અને એથી તેનો પ્રચાર જ ન થયો. આજે એની એક માત્ર જૂની-લગભગ વિક્રમની ૧૭ મી સદીમાં નકલ કરાયેલી જેવી નકલ મળી છે તે ઉપરથી ઉપરનો મત આપવામાં બાધ નથી.

આ કવિની ભાષામાં જે પ્રસાદ છે તે શબ્દપ્રયોગ ઉપરના કાબૂને આભારી છે; એ એ વાતનું સમર્થન કરી શકે એમ છે કે એ સંસ્કૃત પણ જાણતો હશે.

છે. આ કાવ્ય અનુવાદાત્મક છે એમ કવિ પ્રત્યેક વર્ગને અંતે કહે છે :

“જૈમુનિ જનમેજય સંવાદ । અશ્વમેધ કથાઃઅનુવાદ ।

વિષ્ણુદાસ માંગુ કહિ સરગ । એટલે તરણિ પુહુતા વરમ ॥૭૧”૧.

આ તૂટક હાથપ્રત ત્રીજા વર્ગની રચમી કડીથી શરૂ થાય છે અને ૧૮ મા વર્ગની ૯૫ મી કડીએ અંદ્રહાસાખ્યાન આપતાં તૂટે છે.

આ પદ્ધતિ આપણને જાણીતી છે. ભીમના પ્રબોધપ્રકાશમાં આપણને પ્રાયઃ આ પદ્ધતિ મળે છે. જ્ઞાનાચાર્યની મિલ્હણ-ચંચાલિકા અને અજ્ઞાત કવિની શશિકલામાં પણ આ જ પદ્ધતિ છે; બેશક, શશિકલા સાંકળીકાવ્ય છે, એટલેા વિશેષ છે. માંગુ ખાસ કાંઈ વૈવિધ્ય સાધતો નથી; એટલે “અશ્વમેધપત્ર” જેવું રસિકકથાનક ગુજરાતી સાદા અંધમાં આપી જવું એટલો જ એની ક્ષિયા છે. આથી એમ નથી સમજવાનું કે એણે વેક ઉતારી છે. એક વખતે કૃષ્ણ હસ્તિનાપુરથી પ્રજામાં નંદરાયને મળવા આવ્યા છે; કૃષ્ણને એ વખતે મળવા આવનારી ગોપાંગનાઓનું જે વર્ણન કવિએ આપ્યું છે તે ગમે એવું છે. બલે અનુવાદ હોય, પણ રસ સાચવી રાખવાનો પ્રયત્ન છે તે તો કવિનો જ છે :

પૂરવછાઇ

“મંદાવનિ કીડાં કરી । સંતોષો સરવ નારિ ।

હસ્તીનાપૂરિ કેશવ ગયા ચુવિ વરગ વિચાર ।

ચુપઇ

મેહેલી ધામ-વતાં સુંદરી । પરમાનંદ ધણું મન્ય ધરી ।

કનકયાલ મુગતાફલ ભરી । ચાલી પ્રજ વધાવા હરી ।

શશીવચણી મ્થલવા શ્રીવાસ । છાંડી ધરના ભોગવિલાસ ।

પ્રેમ અત્યંત ધરી તતકાલ । ગાતી ગુણ ગીત ગોપાલ ।

એકિ મુંકયાં ઘર-ગ્યાપાર । મુંકયા અધ યમતા ભરપાર ।

એક હઠી અંધવચિ લીપતી । એક હઠી ને સૂતી હતી । ૪
 ગરબ પરસવ કરતી ગાય । છાંડી કુખ્નું લાંછીક બાય ।
 એક કુટુંબ તણુ ભય ધરી । ઘડુ લેઈ પાંછી નીસરી । ૫
 એક હઠી મળવા ખિસતી । એક હઠી ને મળતી હતી ।
 એક કંઠિ સોહાવિ હાર । એકિ અરધ કીધા શણુગાર । ૬
 એક કાંબિ કંઠિ વલાઈ । એકિ કુંડલ પિહિરયાં પાઈ ।
 એક નરણે કુકમ ભરિ । કાનલ લેઈ પીઅલ કરિ । ૭
 એકી આંખયું એક જ નયણુ । એકિ દુધિ પખાલ્યા વયણુ ।
 ઇમ બ્યપરીત કરી શણુગાર । વૃંદાવનિ તે ચાલો નારિ । ૮
 ઘણા દીવસનિ વીરહિ કરી । હરી સનમુષ ગોપી સાંચરી ।
 એક ગતિ કરિ હતાવલી । એક ઉભાઈ આગલ્ય મ્યલી । ૯
 દોઠી તે વીનતા આવતી । હઠયા ભગતવલ્લ શ્રીપતી ।
 રૂપ અનંત કરી તતલાલ । ગોપાનિ મ્યલ્યા ગોપાલ । ૧૦

માંગુએ પ્રામાણિક રીતે કથા ગુજરાતીમાં ઉતારી આપી છે. એ કાવ્ય પાછળથી પ્રચારમાં આવ્યું હોય એમ લાગતું નથી; સમગ્ર કે વિક્રમની ૧૭ મી સદીની વચ્ચેની એ પચીસીમાં ખંભાતનો નાગર બ્રાહ્મણ વિષ્ણુદાસ વિરતારપૂર્વક અશ્વમેધનાં ઘણાંખરાં આખ્યાન રચી આપે છે, જે પૌરાણિક ધાટીના કથાકારોને વધુ અનુકૂળ થઈ પડે એવી કડવાખદ શૈલીનાં છે. સાદા ચોપાઈ બંધમાં માંગુએ વિશિષ્ટતા જરાએ સાધી નાથી, એટલે એની કૃતિ ઓછો આદર પામી હોય અને એથી તેનો પ્રચાર જ ન થયો. આને એની એક માત્ર જૂની-લગભગ વિક્રમની ૧૭ મી સદીમાં નકલ કરાયેલી જેવી નકલ મળી છે તે ઉપરથી ઉપરનો મત આપવામાં બાધ નથી.

આ કવિની ભાષામાં જે પ્રસાદ છે તે શબ્દપ્રયોગ ઉપરના કાબૂતે આભારી છે; એ એ વાતનું સમર્થન કરી શકે એમ છે કે એ સંસ્કૃત પણ બાણતો હશે.

આ કવિના આ કાવ્યની વૃદ્ધ પ્રતનાં વચ્ચેનાં પાત્રો પણ પરસ્પર ચોટી ઝગેલાં છે, તેથી કેટલોક ભાગ અવાચ્ય રહે છે. અંદાસનો વિષયાવાળો પ્રસંગ આમ વાંચવો મુશ્કેલ થઈ પડ્યો છે. આ પ્રસંગ જમાવવામાં કવિએ જરૂર મહેનત લીધી હશે. આ પ્રસંગે 'ધર્મના જય' નો પ્રસંગ કવિએ કીક આપ્યો છે, એ ભાગ થોડો જળવાઈ રહ્યો છે.

આ કવિની આ સિવાય બીજી એક પણ કૃતિ મળી નથી. એતું નામ માંગુ છે એમાં શંકા નથી; અને વિષ્ણુદાસ એ એણે "હરિદાસ" "નારણદાસ" "કેશવદાસ" એવો ભક્તવાચક શબ્દ પોતાના નામ પૂર્વે આપ્યો છે એટલે બીજા કોઈ વિષ્ણુદાસની સાથે આનો ગોટો થઈ જાય એમ નથી.

ચરિતસામગ્રી :

૧. શુભ. વિદ્યાસમા હ. વિ. પુ. નં. ૪૨૬ની હાયપ્રત (વૃદ્ધ)

વસ્તો ડોડિયો

[વિ. સં. ૧૬૨૪-૫૩માં હયાત]

એકા જિલ્લાના વીરસદ ગામનો વતની કવિ વસ્તો જાતનો ડોડિયો ધારાળો હતો અને સં. ૧૬૨૪-૫૩માં હયાત હતો, એવું એના મુપ્રસિદ્ધ "શુકદેવાખ્યાન" નામક દેશીગદ્ધ કાવ્યમાં કરેલા ઉલ્લેખથી જાણી શકાય છે. (એણે, બીજી હાયપ્રતોનો સાથ ન હોવાને કારણે ૧૬૫૩માં જ એણે એતું કાવ્ય પૂર્ણ કર્યું, એ નક્કી કરી શકાતું નથી):—

"સરસ્વતીજ તાં કીધી સાર કવીજન હેરિ હરથ અપાર ॥

સંવત ૧૬ સુવીસહ સાર માધસર સુદ ખારસ ગુરુવાર ॥

શુકવારિ શુભ ગામું કવી સ્વામી-પ્રસાદિ વાંણી હવી ॥"

[કંડેલું ૩-બું]

“લે લાગી હરીનાં ચણું સું રે” અથાહાર, સુકસંજ્યોમ-વેદવ્યાસ રે ॥
 વસ્તો કીધું અભ્યાસ રે; ડોડીયા કૃષ્ણ વારસદા મહા વાસ રે”
 “સંવત સોલસે પડે વેપને જોગીએ કીધા મુને ખાવનઃ
 માગસર વદે તેરમ બણ, પૂરણ કીધું શુકાખ્યાન ॥”^૧

જાતનો ડોડિયો ધારાળો હતો, એવું ઉપરના એના જ શબ્દોથી સમજાય છે. એ લેકેવો પાટીદાર હતો, એમ માનવામાં આવે છે,^૨ પણ એનો ખુલાસો એના જ શબ્દોથી થઈ જાય છે. એના પિતાનું નામ “કાલા” હતું અને એ વીરસદનો વતની હતો. “વારસદ” શબ્દ તે વીરસદનો જ વાચક લાગે છે. અત્યારે પણ ખેડા જિલ્લામાં વીરસદ નજીક ધારાળાઓની^૩ પુષ્કળ વસ્તી આવેલી છે; એટલે એ ખોળૂનો એ ધારાળો હોય એમાં કોઈ શંકાને સ્થાન નથી.

એના ચરિત્રવિષયમાં ભક્તોમાં ચાલતી દંતકથાઓ જે કાંઈ મળે છે તે પ્રમાણે^૪ તે એક આદર્શ કોટિનો ભક્ત હતો. આજપણુથી જ સંસાર પર વૈરાગ્ય આવી જવાને કારણે એણે લગ્ન ક્યું નહોતું. એના દાદા નારાયણદાસનો એને પરણાવવાનો બહુ આગ્રહ હતો, પણ એણે કદી એ વસ્તુ કબૂલેલી નહિ, એથી સગાં નારાજ થયેલાં અને એને એક જુદું ઘર આપી જુદો કરેલો. એની ૧૭-૧૮ વર્ષની ઉંમરે એ ધૈર્યથી છાનોમાનો ચાલી નીકળ્યો અને રામેશ્વરની યાત્રાએ ગયો.

૧. બૃ. કા. દો. ભાગ ૪ થો, પૃ. ૨૮૮: ઉપર પાદટીપમાં આપેલી કડી; આ છેલ્લી કડી કોઈ હાથપ્રતમાં અત્યારે લખ્ય નથી.

૨. બ. કા. દો. ભાગ ૪ થો, “વસ્તો” પૃ. ૧૭.

૩. કા. ગુ. સ. હ. પૃ. સં. ચાદી, ભાગ ૨ જો, પૃ. ૫૮.

૪. બૃ. કા. દો. ભાગ ૪ થોની પ્રસ્તાવનામાંથી કોઈ લગવાનદાસ નામના કબીરપંથી સાધુ પાસેથી સ્વ. ઇચ્છારામ દેસાઈને મળેલી હકીકત દ્વયરથી ઉપરતું ચરિત્ર દેખી દાખલ ક્યું છે.

ત્યાં ત્રણ ચાર માસ રહ્યા બાદ ત્યાંથી તે બાહ્યાજી ગયો, અને ત્યાંથી ગોકર્ણેશ્વર મહાદેવનાં દર્શન માટે ગયો. ત્યાં પર્વત ઉપરથી મળડી પડતાં એ લંગડો થયો. કેટલાંએક વર્ષે એ પાછો ફરી વીરસદમાં આવ્યો. ત્યારે એનાં માતપિતા મરી ગયાં હતાં અને ભાઈઓએ મિલકતના ભાગ પાડી લીધા હતા. વસ્તો એ જોઈ ખુશી થયો. આ હકીકત એણે એના એક નીચેના પદમાં નોંધી છે:

“માયાને છોડી દીધી, ત્રણ સળ, માયાને છોડી દીધી-૬૬
માતતાત પિતામહ હાલ્યાં, હારી બાજી હાય કીધી;
વૈકુંઠનાથને મેડે જતાં. લાખેણી લહાણી લીધી-માયા
આ સંસારમાં તુખ નહીં કેયે વસ્તાભાઈ ભાલે
ભાઈઓએ દૂર હાંકી મેલ્યો, ઠાણે કીધું છે નંદલાલે-માયા”^૧

ત્યારપછી એ ત્યાંથી ગોકુલ મથુરાંની યાત્રાએ ગયો. ત્રણ માસે ફરતો ફરતો પુરાનપુરમાં આવી રહ્યો. ત્યાંના મોહનલાલ નામક સાધુના અખાડામાં એ જઈ રહેલો. અનેક વાર એની પાસે ઉપદેશ લેતી એક વિધવા કણુબણે પુનર્લગ્ન કરવાની રજા માગતાં એને વૈરાગ્યોપદેશ આપી એના ચિત્તને પુનર્લગ્નમાંથી વાળી હરિભક્તિવાળું કરી દીધું હતું. એક વાર અખાડાના બધા સાધુઓ પ્રયાગરાજ ગયેલા અને વસ્તો તેમજ ખીજ એએક સાધુ જ પાછળ રહેલા. એમાંથી વસ્તો ચોમાસાના દિવસમાં અખાડાની નિકટની જમીન વાવવા માટે ખોદતો હતો ત્યાં ધનથી ભરેલી એક તાંબડી મળી. ખીજ સાધુએ એ રાખી લેવા કહ્યું, પણ વૈરાગીવસ્તાએ એ ન માનતા એમાંથી સાધુ બ્રાહ્મણોને જમાડી દીધા. ત્યાંના મુસલમાન હાકેમની જાણમાં આ વાત આવતાં એને પકડી મગાવી માર માર્યો; પણ વસ્તાના શરીર પર કશું ન થવાથી એને બહુ આશ્ચર્ય થયું. વસ્તાનું શેષ જીવન પુરાનપુરમાં જ પૂરું થયું કહેવાય છે.

વસ્તાના જીવનના આ પ્રસંગો એના “સુભદ્રાહરણ”માં^૨ હોવાનું કહેવાય છે; પણ અત્યારે એ અન્ય પ્રાપ્ત થતો નહિ હોવાથી કશું નિશ્ચિત સ્વરૂપે કહી શકાય એમ નથી. અત્યારે તો એનું એક માત્ર કાવ્ય “શુકદેવાખ્યાન” જ મળે છે. ૪૦ કડવાનું આ કાવ્ય શાંતિ-પર્વમાંથી વસ્તુ બધું રચવામાં આવ્યું છે. પૌરાણિક ધાટીના આ કાવ્યમાં વપરાયેલી શિષ્ટ ભાષા જોતાં એ સારી રીતે એ વખતની શિષ્ટ પ્રજાના સંપર્કમાં આવ્યો જણાય છે. જો એમ ન હોય તો શાંતિપર્વના આ શુકદેવજીના જન્મના રસમય પ્રસંગને ઉતારવાની એક ધારાળામાં શક્તિ ન હોય. એ પોતાને “કવિજન” કહે છે જ; એટલે એના સમયમાં જે જાતની કવિતા રચાતી હતી તે કાટિની કવિતા કરવાની પોતાનામાં શક્તિ પોતે જ લાવી શકેલો. એશક, એ “ગુરુ-વાણી”ને કથવાનું કહે છે, એટલે પોતે સંસ્કૃત ન જાણતો હોય અને બ્રાહ્મણ ગુરુ પાસેથી મૂળ કથા સાંભળી કવિતા રચ્યે જતો હોય એ સંભવિત છે.

એની કવિતામાં પ્રતિભાના ચમકારા કવચિત્ કવચિત્ દેખાય છે. વ્યાસજી જે વખતે પુત્રપ્રાપ્તિ માટે બદરિકાશ્રમ જાય છે ત્યારે આપણને પૂર્વપરિચિત એવું ટૂંકું વનવણું ન કવિ આપે છે. ૧૨ મા કડવામાં ઋષિઓના તપનો પ્રકાર પણ ટૂંકો છતાં રોચક મળાય, પણ શુકદેવના જન્મ પછી એ તરત જ નાસી છૂટે છે તે વખતે આપેલું માતાનું કરુણ રુદન ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવું છે :

“હરિપ્રતાપે હરણતી હું, ખરતી મન આનંદ ને;
વ્યાસ વિમાસી ક્ષીણ થયા; જેમ પુનમ પડવા થાંદ્ર ને.
કમે વંઝા હું રહી, મહાદેવ ક્રોધો દાંડ ને;
આબળથી ભીડી ગયો, મેં કુંવર નંચન ન દીઠ ને;
હું માર વધે ભારે મુઠ, મેં પમ તાપ્યા તે ફાંક ને;
હું પુત્ર કીધાં વાંઝ્યાં, મુને મેહેણું દેશે લોક ને.

એ હું ભંડો ભણતી, મારા આત્મ તણા આધાર ને;
 તે મંદિર કરાવત હોદતણું, સોગળ લીડત મારને.
 એ દેવની પૂજા નવ દરી, કે મેં લોસ ક્યાં ધરસૂત ને.
 એ સાસુ નહું હું સંતાપીઆં, તે ક્યાંથી રહે મુજ પુત્ર ને.

મેં સાધુ નવ સંતોષિયાં, વિપ્રને ન હીધાં દાન ને.
 એ પુત્ર વિના પરિવાર સૂતો, મારે વસ્તી હજીડ રાત ને.
 કે મેં જાળ વછોલાં ધાવતાં કે મેં જળ વછોલાં મીન ને,
 કે મેં ગાય વછોલાં વાછર, કે મેં નારી વછોલાં ચીર ને,
 કે મેં વહેતી નીકે પગ ધરચો, કે મેં ફોડી સરોવર-પાળ ને.
 કે મેં કુડાં કલંક ચઢાવિયાં કે મેં વાઢી પિંપળ-ડાળ ને”

પણ પ્રાયઃ પછી કાવ્ય ઉપદેશાત્મક યર્ષ જુગ છે. વ્યાસ પુત્ર
 શુકદેવને જે ઉપદેશ આપે છે તે કવિએ પછી આપ્યો છે.

આ કાવ્યમાં કવિએ કેટલાક સુંદર બંધ પસંદ કર્યા છે.
 શુકદેવની પાછળ કડવા ૧૮ મામાં વ્યાસ દોડે છે તે વખતનો કરુણ
 રક્ષ જળવતો નીચેનો દાળ ધ્યાન ખેંચે છે :

“પુત્ર પૂડે વ્યાસ વિચક્ષણ, વેગે વાહારે ધાય રે;
 પંજલાં જુવે ને નયન હુહે, મોહ પુત્રનો યાય રે;

કુંવરને કો વાળો રે”

કડ મા કડવાનો બંધ જુઓ :

“વ્યાસજી જોશ્યા શુક નાનડીયાજી, તમને વાંકું જોળે ચડીયાજી
 તમને જડિત ગુધરડા જડીયાજી, બાજુબંધ બાંધું બેઠું બાંહેડીયાજી”.

આખું કાવ્ય સાદું અને પાછળથી ઉપદેશાત્મક હોવા છતાં
 સુંદર છે. એમાં કયાનો પ્રવાહ, “કરુણરસ” બરોબર સચરાશે
 હોવાથી જળવાયેલો મળે છે. એક ધારાળા પાસેથી આમ આ સારી
 કૃતિ મળે છે, એ કાંઈ ઓછા આનંદનો વિષય ન ગણાય.

એના કાવ્યની એના સમયની મધ્ય. ગુજરાતીની ૩ ૭-૪ થી શ્રુમિકાની ભાષાને સાચવી રાખતી જૂની પ્રતો સારી રીતે સચવાયેલી મળે છે, તે ઉપરથી નવેસરથી એ કાવ્યનું સંપાદન થવાની જરૂર છે. આ એક કાવ્ય પણ એને તત્કાલીન પૌરાણિક કવિઓમાં સ્થાન અપાવે એવું છે. એનાં બીજાં સુભદ્રાહરણ અને સાધુચરિત એ બે કાવ્ય હોવાનું મનાય છે. એ બંનેની તોંધ સ્વ. ઇચ્છારામે કરી છે, પણ અત્યારે લભ્ય નથી.

“સાધુચરિત”માં એણે નરસિંહ મીરાં વગેરેનાં ચરિત આપ્યાં છે. આ કાવ્ય મળે તો “નરસિંહ”ના સમયના વિષયમાં જે શંકાઓ ઊભી થઈ છે તેનું નિરાકરણ સરળતાથી મળી શકે.

આ જ નામનો એક બીજો કવિ “વસ્તો વિશ્વંભર” થઈ ગયો છે. એ ક્યાંતો વતની હતો અને ક્યારે થઈ ગયો એ વિશે કશું જાણી શકાતું નથી. એનાં પદો તેમજ “વસ્તુગીતા” નામનું આદ્ય અધ્યાયનું જ્ઞાનપ્રધાન કાવ્ય અત્યંત અપ્રસિદ્ધ છે. એણે ગુજરાતી તેમજ હિંદી એ બંને ભાષામાં પદ રચ્યાં છે. આ કવિ અને વસ્તો ડોડિયો જે એક જ હોય તો વસ્તોએ પાછલી અવસ્થામાં આ જ્ઞાનપ્રધાન પદો તેમજ કાવ્યો રચ્યાં સંભવે; જો કે બંને એક હોય એવો એક પણ પુરાવો મળી શકતો નથી. “વસ્તુગીતા” ના લેખકે કેવલાદૈત્ય વેદાંતને સ્ફુટ કરતી સાંખ્ય યોગ વગેરેની પ્રક્રિયાઓ પણ સરળ ભાષામાં સમજાવી છે; એ વિશેષ અનુભવ તેમજ સારા ગુરુના સમાગમ વિના ન બની શકે.

ચરિતસામગ્રી :

૧. બૃ. દા. દો. ભાગ ૪ થો (ગુજ. ગ્રેસ. મુંબઈ)

૨. ગુજ. જ્ઞા. જ્ઞા. જ્ઞા. -સ્તંભો-દી. બ. કૃષ્ણશાલ મો. અતેરીકૃત

૩. દા. ગુ. સ. હ. લિ. પુ. નામાવલિ-ભાગ ૨ જે, સ્વ. અંબાલાલ બુ. ભાગીકૃત

કવિચરિત

[ભાગ ૨ જો]

વિષ્ણુદાસ ખંભાતનો

[સં. ૧૬૨૪-૧૬૨૮માં હયાત]

નરસિંહ મહેતાએ જેનાં ખીજ રોખ્યાં, માલણે જેમાં જલચિંચન
કર્યું, ઉદ્ધવ-નાકર-આદિએ જેનું સંચોપન કર્યું, તે આખ્યાન-
પદ્ધતિની પૌરાણિક કાવ્યવાટિકાને નવપદ્ધવિત રાખવામાં
વિક્રમના ૧૭ સૈકામાં જે કવિમાળીઓએ અથાગ પરિશ્રમ લીધો છે
તેઓમાં ખંભાતનો નાગર બ્રાહ્મણ વિષ્ણુદાસ સૌથી આદિરથાન
ભોગવે છે. મહાભારત અને રામાયણની સમગ્ર કથાઓને માતૃભાષામાં
રજૂ કરવાનું અસાધારણ કાર્ય એણે પાર પાડવા કેડ ખાંધી હતી
અને શાંતિ અનુશાસન આશ્રમવાસિક એ ત્રણ પવે સિવાયનાં
મહાભારતનાં ૧૫ પર્વ, રામાયણ, ઉપરાંત કેટલાંક પ્રકીર્ણ આખ્યાન,
નરસિંહ મહેતાના જીવનને લગતું મામેડું વગેરે કાવ્યો ગુજરાતની
જનતા સમક્ષ ધરવા એ શક્તિમાન થયો હતો. જૈમિનીય અશ્વ-
મેધનાં લગભગ ઘણાંખરાં આખ્યાન પણ એણે ગુજરાતીમાં રચી
આપ્યાં. નાકરની જ સાહિત્યસૃષ્ટિના વેમને એ ઝીલતો શિવદાસ
જનકુંવર વગેરે દ્વારા આખ્યાનયુગના છેલ્લા પ્રતિનિધિ પ્રેમાનંદની
કવિતાને સાંકળી દે છે, તે એવી રીતે કે નાકર સં. ૧૬૨૪ માં રામાયણ
પૂરું કરે છે તે વર્ષ લગભગમાં વિષ્ણુદાસ લક્ષમણાહરણ-રુકમાંગદપુરી.

સંભવતઃ રચી આપે છે; રુકમાંગદપુરીનું રચ્યાવર્ષ ૧૬૪૪ જ સ્વીકારીએ તો અશ્વમેધનાં આખ્યાન તો સંભવતઃ એ વર્ષ આસપાસથી રચવા માંડે છે. પ્રેમાનંદ એ જ વિષ્ણુદાસની કવિતાનાં ધાવણુ ધાવ્યો છે એ પ્રેમાનંદની શરૂઆતની કેટલીક કૃતિઓ જોવાથી જણાય છે.

ભામેરામાં વિષ્ણુદાસની કેટલીક પંક્તિઓ પ્રેમાનંદે ઉઠાવી છે^૧ પ્રેમાનંદનાં કેટલાંક કાવ્યોનાં પણ પ્રેમાનંદે નાકર અને વિષ્ણુદાસનાં કાવ્યોનાં નામે નામ આપ્યાં છે એ પણ ઓછું સૂચક નથી.

આમ વિષ્ણુદાસનું ગુજરાતી સાહિત્યસર્જનમાં માનવંત સ્થાન સ્પષ્ટ રીતે જૂના સમયથી જણાય છે. એ આ કવિનો જન્મ ક્યારે થયો, કેટલાં વર્ષ જીવ્યો અને ક્યારે મૃત્યુ પામ્યો, એ વિશે આજે કશી માહિતી મળતી નથી; માત્ર એ ખંભાતના ખાનપુર પરામાં રહેતો હતો, ત્યાંના ત્રણ પૌરાણિક પાસેથી સંસ્કૃત કથાઓનું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. અને એ પછી એ કથાઓને એણે માતૃભાષામાં અમુક અમુક સમયે ઉતારી હતી, એટલું જ જાણવા મળે છે. આ પ્રસંગોએ એણે પોતાની જ્ઞાતિ અને એક સ્થળે પોતાની માતાનું પણ નામ આપ્યું છે; જેમ

“સાગરવટ ત્રંબાવટી વાસ સદા સર્વદા લીલ વીલાસ ॥૪૫॥

કવીજન જ્ઞાત મકરકુલ સોય વાસ ખાંતપુર મધે હોય ॥૪૬॥

ગંગાજીનો સુત વિષ્ણુદાસ સદા શ્રીકૃષ્ણ જ મુને તારી આસ ॥૪૭॥”^૨

એણે પોતાની જ્ઞાતિના વિષયમાં લીલમપર્વમાં “મકરકુલ” એટલો જ નિર્દેશ કર્યો છે, પણ આરણ્યકપર્વમાં નાગર હોવાનું લખ્યું છે, ત્યાં ત્રંબાવટી એક ઉપરગામ હોય એવો નિર્દેશ મળે છે. સંભવ છે કે ખાનપુર એ ત્રંબાવટીનો એક ભાગ હશે. ખંભાત એ જમાનામાં મોટું હતું અને આસપાસનાં ગામડાં એના અંગમાં જ હતાં. આ વિષયમાં વિષ્ણુદાસ કેટલીક ચોખ્ખવટ પણ કરી આપે છે; જેમકે

૧. જુઓ: સ્વ. ભા. નિ. મહેતા-કૃત “વિષ્ણુદાસ”, ૮૮ વગેરે.

૨. ગુજરાતી પ્રેસની હાથપ્રત નં. ૩૩૨૪

- (૧) “સ્તંભતીર્થ”માં મોરો વાસ, સંઘા સર્વે દો લીલ-વિલાસ
 ત્યાં સાગરતટ ત્રંખાવટી વાસ, ક્યા પ્રેમંધ કર્યો એ ખાસ
 “કવિ નાગર નીતમ કુળમાંથ; પવિત્ર ને ઉત્તમ વંશ” ન્યાય ૧૧”
 (૨) “સ્તંભતીર્થ” નયરપુર વાસ; જોતા પાતિક પામે નાચ;
 તે પૂરમાં કવિતાનો વાસ, નામ કહે તેહતુ વિષ્ણુદાસ”^૨

આ ઉલ્લેખોમાં સ્તંભતીર્થ, ત્રંખાવટી, નયરપુર, ખાનપોર એ સ્થાનો છે, તેમાં સ્તંભતીર્થ=ખંભાત એ મુખ્ય શહેર અને ત્રંખાવટી એતું મુખ્ય પરું અને નયરપુર અને ખાનપુર એ ત્રંખાવટીનાં નાનાં પરાં-મહોદલા સંભવે છે; નયરપુર એ “નગરા” હોવાનું સ્વ. લા. નિ. મહેતા^૩ કહે છે; એ “નગરા” નો ભાગ તે જ એમને મતે ત્રંખાવટી એ બધાનો મથિતાર્થ એ છે કે કવિ ખંભાતનો વતની હતો.

કવિનું કુલ “મકર” છે. વડનગરા નાગરોમાંની “મોકડ” એ અવટંકે આ છે. એમ સ્વ. લા. નિ. મહેતા માને છે^૪ પણ મને લાગે છે કે આ અવટંકે સ્વતંત્ર જ છે. વડનગરા નાગરોમાં મોકડ, મોકાડી, હાથી, ઘોડા એ અવટંકે આજે પણ છે,^૫ તેવી જ “મકર=મગર” અવટંકે વિષ્ણુદાસની હશે, જે આજે લુપ્ત થઈ છે; એશકે, એ ક્યાંય પણ પોતે “વડનગરો” જ નાગર છે એમ લખતો જણતો નથી. ૧

૧. બૃ. કા. દો, ભાગ ૮ મો-પ્રસ્તાવના : અંખાલાલ પુઃ જુની-કૃત “વિષ્ણુદાસ”, પૃ. ૬૧, “આરંભેયકે પવ” માંનો ઉલ્લેખ. ૨. ભાનુસુખરામે ચોકડે પાઠાંતર બતાવ્યું છે: જંમકે ર જ લીટીથી: “ત્યાં સાગરતટ ત્રંખાવટી વાસ” સ્તંભા માત્ર હોય સુરપદ વાસ, ક્યા પ્રેમંધ કર્યો એ ત્યાંહે, કવિતા નાગર મંદરકુલ માંહે.” વિષ્ણુદાસ, પૃ. ૨૧-૨

૩. ગુ. વિ. સં. હ. સિ, પુ. નં. ૨૪

૪. વિષ્ણુદાસ, પૃ. ૨૩

૫. વિષ્ણુદાસ. પૃ. ૨૬

૫. ૨૬. રામલાલ મોદી આ અવટંકને સ્વતંત્ર જ માને છે. જુઓ નલંધર આખ્યાન, પ્રસ્તા. પૃ. ૨૭.

કવિએ પોતાના પિતાનું નામ એના કોષપંથુ કાવ્યમાં આપ્યું નથી. એના પિતાનું નામ ‘ભોમ’, હુશે એવો મત આપતાં સ્વ. ભા. નિ મહેતાએ અવિચલદાસનાં વધ રકંધને અંતે આવતા એક ઉલ્લેખથી અવિચલદાસને વિષ્ણુદાસનો દીકરો ઠરાવ્યો છે. અવિચલદાસનો એ ઉલ્લેખ અત્રે જોવા જોવો છે :

“સંવત સોલ ચારાશી પોપ અસિત શુભ ચેહ ।
ભોમકવિ-તન યસ કહિ ગાતાં નીમલ દેહ ॥૩૦॥
વાંઠવ નાગર વિષ્ણુ-સુત અવિચલ ગાવા હામ ।
હસંભાનિ દિન સોપીક ગાને રીઝે રામ ॥૩૧॥
નયર વહુ નટપદ્રમો શ્રીનારાયણદાસ ॥
શ્રીકૃષ્ણકથા પ્રાકૃત કરી ગાશે અવિચલદાસ ॥”

આરણ્યકપર્વને અંતે આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે :

“ગુજરાતે નટપદ્રનિવાસ નાગર નારાયણના દાસ ।
સંવત ૧૬ પંચાણ્ણ્યો ધન્ય આવલું વંદિ એકાદસી દિન ॥

x

x

x

વર્ણણ્ણદાસસુત અવિચલ વાણે સહસ સભાને રૂક્યાણ ॥”

આ ખંને કાવ્ય અવિચલદાસે પોતાને હાથે જ ઉતાપી છે, એ પ્રુષ્ણિકા જોવાથી માલુમ પડશે :

“શ્રીરામપ્રસાદાત્ । સંવત ૧૬૧૫ વરષે શ્રાવણ શુદ્ધિ ૧૨ રવિ
અંદેહ નટપદ્રવાસ્તવ્ય આખ્યંતર નાગરજાંતી મહં વિષ્ણુજીસુત
અંચલદાસ સ્વયં બુદ્ધિદાતા શ્રીનારાયણને પ્રસાદે પ્રાકૃત ગાન આરણીક
પર્વ સંકેષ્યે શ્રીનારાયણને ચરણે સોપ્યું ॥”

૧. સ્વ. ભા. નિ. મહેતાએ બૂલથી અષ્ટમ રકંધ કર્યો છે: વિષ્ણુદાસ

પૃ. ૧૬

૨. ગુ. વિદ્યાસલા હ. ન. ૪૭૭

૩. એનને, નં. ૪૭૭

આમાં અવિચલદાસ નટપદ્મનડિયાદનો વતની અને આખ્યંતર નામર શાંતિ = સાઠોદરા^૧ જણાય છે. એના પિતાનું નામ વિષ્ણુદાસ કે વિષ્ણુદાસ છે, પણ પોતાને આખ્યંતર કહેનારો અવિચલદાસ ક્યાંય પણ મળેરકુલનો ઉલ્લેખ કરતો નથી. “ભીમકવિતન યસ”ને રથાને “શ્રીભામવત-યશ કવિ” એવો પાઠ ગુ. વિ. હ. હ. લિ. પુ ની યાદીમાં છપાયો છે^૨ જે ભૂલભરેલો છે એના બળે સ્વ. રામલાલ ચૂ. મોદીએ “ભીમ” નું નામ ઉડાવ્યું છે; પણ એ રીતે ઉડાવવાની જરૂર નથી; કવિના જ હાથની એ નકલ હોવાથી એમાં શંકા લાગી શકાય એમ નથી. અહીં જેવાનું એટલું જ છે કે અવિચલદાસ જે વિષ્ણુદાસનો પુત્ર છે તે વિષ્ણુદાસ અને ખંભાતનો વિષ્ણુદાસ એક છે કે નહિ.

અવિચલદાસના હાથે જ પોતાનાં કાવ્યો સાથોસાથ વિષ્ણુદાસના રુકમાંગદપુરીની નકલ થયેલી છે; સાથે જનાર્દનના ઉષાહરણની પણ નકલ એ જ હાથે છે. એ જ વિષ્ણુદાસનો એ પુત્ર પિતાએ આરણ્યક-પર્વ રચ્યું હોય તોફરી પાછું નવું આરણ્યકપર્વ રચે, એ બહુ સંભવતું નથી. પણ અવિચલદાસના મનમાં ‘વિષ્ણુદાસ’ જાણે કે સામાન્ય નામ હોય એમ પણ જણાય છે અને એ પોતાને પણ એક સ્થળે “વિષ્ણુ-દાસ” કહે છે :

“આણીકપર્વ વિષે એ કયા રાય યુધિષ્ઠિર પ્રતિ સર્વયા ।

દિવ વનમા પાંડવવાસ અવિચલ ભક્તિ કહિ વિષ્ણુદાસ ॥”^૩

આ વસ્તુ તો વિષયને ઓર મુસ્કેલીમાં મૂકે છે. પણ રુકમ લખનારો વિષ્ણુદાસ-સુત અવિચલદાસ છે. પણ એક વસ્તુ લક્ષ્યમાં લેવા જેવી

૧. સાઠોદરા અને વીસનગરા નામરોમાં જ જાણ અને આખ્યંતર એવા પેટા ભેદ છે, બીજામાં નહિ. નડિયાદમાં સાઠોદરાઓની પણ વસ્તી છે-હતી. સ્વ. મણિભાઈ જશુભાઈ આખ્યંતર સાઠોદરા નડિયાદમાં જ થયા છે.

૨. પૃ. ૧૫૭. ગુ. વિ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૪૭૭નો અંત નોંધતાં

૩. એજન, પૃ. ૫૫

છે કે અંભાતના વિષ્ણુદાસે પુષ્કળ સાહિત્યસેવા કરી છે તેનો અવિચલ-
દાસ ઉદ્દેશ્ય માત્ર પણ નથી કરતો. જો એનો બાપ જ કવિ હોત
તો પોતાનો પરિચય આપતાં પિતાનો પરિચય આપ્યા વિના ન રહેત,
પણ એમ થયું જ નથી. અંભાતથી એ નડિયાદ આવી વસ્યો છે એવું
પણ ક્યાંય કહેતો નથી. સ્વ. ભા. નિ. મહેતા કહે છે “તેમ” વડુ
નયર” એ નયરા=ત્રંભાવટી પણ નથી, કેમકે આરણ્યકપર્વમાં કાવ્યમાં
તેમ પુષ્પિકામાં મળી ત્રણ સ્થળે નટપદનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે,
અને એક સ્થળે તો આરણ્યકપર્વ કોને માટે અથવા કોની પાસેથી
લખ્યું એ પણ સ્કુટ રીતે આપતાં નટપદ નોંધ્યું છે :

“નયર વડુ નટપદ નિધાન હરણ્ણસુત ધરણીધર માંદાન ।

મૂલકયા સંલલાવી સહી તે માટે એ પ્રાકૃત કહી.”^૨

આમાંથી એ પણ અર્થ નીકળી શકે એમ છે કે નડિયાદના એ
ધરણીધરે મૂળ કયા વાંચી અને પછી અવિચલદાસે “પ્રાકૃત”માં
લખી નાખી. જેમાંથી ગમે તે અર્થ લો, તેથી મૂળ વિષયને ટેકા નથી
કે અવિચલ નડિયાદમાં અંભાતથી આવી વસ્યો હતો. “ભીમકવિ-
તન” એનો અર્થ તો “કવિ ભીમનો પુત્ર” એવો થાય છે એ જ
અર્થનો. બીજો નિર્દેશ પછ રકંધના ૧૫ મા અધ્યાયને અંતે છે; જેનો કે

“ભીમકવિશ્વરસુત એમ કહિ અવિચલ રામ પ્રતાપે લલિ ૩૪”^૩

શું અવિચલદાસને સંસ્કૃતમાં કયા કહેનારો આ કાષ્ઠ કવિ ભીમનો
પુત્ર તો નથી ને? આરણ્યકપર્વની સં. કયા હરણ્ણ-સુત ધરણીધરની
મદદથી પ્રાકૃતમાં ઉતારી એમ સ્વીકારમાં આવે તો આ ભીમકવિ-
પુત્ર અજ્ઞાતની મદદથી પછ રકંધ પ્રાકૃતમાં અવિચલદાસે ઉતાર્યો હશે,
એમ આમાંથી તો નીકળે છે. આમાં ક્યાંય પણ “ભીમનો પૌત્ર”
અવિચલદાસ એવો અર્થ નીકળતો નથી, આમ આ ભીમ અજ્ઞાત જ

૧. વિષ્ણુદાસ, પૃ. ૨૩

૨. યુ. વિ. સ. હ. સિ. નં. ૪૭૭, પૃ. ૩૭૬ ૩. એનન, પૃ. ૪૬

છે કે જે પ્રભાસપાદણ કે સિદ્ધપુરવાળો હરિલીલાધોડશકલાકાર ભીમે
તો નથી જ.

સ્વ ભાનુસુંબરામ મહેતાએ વિષ્ણુદાસની માતાનું નામ વિકલ્પે
“કાશી” પંથુ હોવાની સંભાવના કરી છે^૧ અને તેથી “કાશીસુત”
નામે મળતા કાવ્ય પંથુ વિષ્ણુદાસના હોવાનું માન્યું છે. પંથુ કાશીસુત
તો અંધારા જ્ઞાતિનો શેઠજી કરી હતો કે જેનાં અંબરિષકથા દ્રૌપદી-
વસ્ત્રાહરણ પ્રહલાદાખ્યાન રુકિમણીહરણ વિરાટપર્વ સંભાષણ અને
હનુમાનચરિત્ર એ સાત કાવ્ય મળે છે :

“પલવટકુલ અંધારા સાર, રામચંદ્ર દીધો અવતાર
તે મેં અંથ કીધો પ્રતિજ્ઞ કાશીસુત શેઠજી મતીમંદ.”^૨

આ શેઠજીનાં સંભાષણ અને વિરાટપર્વ વિષ્ણુદાસનાં સંભાષણ
અને વિરાટપર્વથી જુદાં જ મળે છે; એટલે જુદાં એ કતો હોવાના
વિષયમાં કાંઈપણ શંકા નથી. આ શેઠજીનું નામ “મેઘજી” હોવાનું
સ્વ. રા. ચૂ. મોદીએ લખ્યું છે, પણ અમને “શેઠજી” જ નામ મળે છે.

આ વિષ્ણુદાસ માલણસુત વિષ્ણુદાસથી જુદો છે, એ વસ્તુ આ
પૂર્વે સ્વ. અંબાલાલ જી. જાનીએ^૩ તેમજ શ્રી. ભા. નિ. મહેતાએ^૪
ખતાવી છે, જોકે એવો કોઈ “માલણસુત વિષ્ણુદાસ” લિખિત
પુરાવાથી સિદ્ધ કરવાનો હજી બાકી છે.

નાકરે જેમ ગુરુ પાસેથી કથા સાંભળીને આખ્યાન રચ્યાં છે
તે પ્રમાણે વિષ્ણુદાસે પણ ગુરુ પાસેથી કથા સાંભળીને આખ્યાન
લખ્યાં છે. નાકરે ગુરુનું નામ જાહેર કર્યું નથી, પણ વિષ્ણુદાસના હરિ

૧. વિષ્ણુદાસ, પૃ. ૨૦,

૨. ગુ. વિ. સ. હ. સિ. નં. ૫૦ અને કા. ગુ. સ. હ. સિ. ચાદી,
ભાગ ૨-પૃ. ૨૫

૩. જી. કા. દો. ભાગ ૮મો, પ્રસ્તા ૫. પદ ૪. વિષ્ણુદાસ, પૃ. ૬

ભટ્ટ, ભૂધર વ્યાસ, વિશ્વનાથ વ્યાસ અને બાળકૃષ્ણ ભટ્ટ એ ચાર ગુરુઓ અત્યાર સુધી માનવા-મનાવવાનો પ્રયત્ન થયો છે. આમાં હરિ ભટ્ટ જ ગુરુ છે એમ સ્વ. રામલાલ મોદી માને છે;^૧ બાલકૃષ્ણ ભટ્ટ હોવાનું સ્વ. નર્મદાશંકર માને છે;^૨ સ્વ અંબાલાલ જાની બાલકૃષ્ણ ભટ્ટ ભૂધરવ્યાસ અને વિશ્વનાથ વ્યાસ હોવાનું જણાવે છે;^૩ જ્યારે સ્વ. બાલુસુખરામ મહેતા ચારે (અને “હરિ” સ્થાને “હરિહર” મળતાં) પાંચો ગુરુ હોવાનું જણાવે છે.^૪ આમાંથી સાચા નિર્ણય ઉપર આવવાની જરૂર છે. બાળકૃષ્ણ ભટ્ટ ગુરુ છે, એમ નીચેનું ઉત્તરકાંડનું અવતરણ કહે છે :

“ભટ્ટ બાળકૃષ્ણે કરુણા કરી જાણી, બુદ્ધ આપી સીર મૂક્યા પાણી”
તેહ તણી કીપાએ કરી, ઉત્તરકાંડે કહ્યું વીરતરી.”^૫

પણ આ ઉત્તરકાંડ તે વિષ્ણુદાસનો ઉત્તરકાંડ નહિ, પણ રામજન કુંવરનો છે. સ્વ. રામલાલ મોદીએ આ વસ્તુનું સૂચન માત્ર કયું છે.^૬ પણ હવે તો કુંવરના ઉત્તરકાંડની પ્રત પણ મળે છે, જેમાં આદિ અને અંતમાં એણે પોતાની છાપ સ્પષ્ટ આપી છે :

“માદાશ ત્રીગુરને ચરણે નમૂં કરી તણે લાગે પાંચે ॥

ભટ્ટ બાલકૃષ્ણની કીપાએ એ ગ્રંથ પૂરણા થાયે ॥૬૧॥

ઉપલો—ચક્ર રહો જેએજેએકાર બાધયો તેમાં કાંઈ સંધે નહી ॥

રામજનકુંવર કહે હવે રક્ષી સહુ આવા સહી ॥૨૫॥

વળી—ભટ્ટ બાલકૃષ્ણ કરુણા કરી જાણી બુદ્ધ આપી સીર મૂક્યા પાણી ॥

તેહ તણી કીપાએ કરી ઉત્તરકાંડે ક્યા વીરતરી ॥૧૭॥

૧. જલ. આ. પ્રસ્તા ૩૦ ૨. જૂ. કા. દો. ભાગ ૮, પ્રસ્તા. ૬૦.

૩. જૂ. કા. દો. ભાગ ૮ મો, પ્રસ્તા પૃ. ૬૦-૬૧

૪. વિષ્ણુદાસ, પૃ. ૨૮-૨૯

૫. વિષ્ણુદાસ, પૃ. ૨૯

૬. જલ. આ. પ્રસ્તા, પૃ. ૩૦.

સવત ૧૭૧૬ ખોત્રા (? સોળ) સાર આસો વદ તૃતીયા સોમવાર ॥
 તા હીન પૂરણા હવૂ આખાંન ચાહ કરી મૂને ધીભગવાંન ॥૧૬॥
 વાસે નેતલભતીરથ છે જાંહ ક્ષીતાગીનાત મકરફલ મેહે ॥
 અકખરત્તર મધે મૂઝ વાસ વઘમવજનના કાહાવૂં દાસ ॥૨૧॥
 કૃષી કુંચર કેહે રાઘવરાએ મૂઝને કરજો પરમ કીપાએ ॥૫૭॥”

અને આ જ ૫૭ કડવાંનું કાવ્ય છેલ્લાં બે કડવાં વિના ઉદ્ભવકૃત
 રામાયણમાં બાલણ્યસુત વિષ્ણુદાસનું કરી સ્વ. હ. ગો. કાંટાવાળાએ
 જોપાયું છે, જ્યાં કડવાંમાં કુંવરનું નામ આવે છે.^૨

પ્રકૃત વિષ્ણુદાસે અયોધ્યાકાંડને મયાળેથી જ બાલકાંડની શરૂથી
 કથા શરૂ કરી ઉત્તરકાંડ સુધીની કથા સ્વતંત્ર લખી છે તે અને
 કુંવરનો ઉત્તરકાંડ તદ્દન જુદા છે, કેમકે કુંવરના ઉત્તરકાંડમાં ૫૭
 કડવાં છે, જ્યારે વિષ્ણુદાસનામાં ૮૨ કડવાં છે. શુ. વિ. સ. એ નકલ
 કરાવેલા રામાયણમાં ૮૩ મું કડવું તે કુંવરનાનું ૫૭ મું કડવું છે, અને
 એ છેવટે જણાય છે તેમ કોઈ દેવ ભદ્રે^૩ ઉમેર્યું છે અને કુંવરનું
 નામ બદલી વિષ્ણુદાસનું નામ અને અખતરપરાને બદલે ખાનપુર
 નામ ઉમેરી વર્ષ બદલી સં. ૧૬૫૬ સુધાર્યા છે. એ અગાઉના
 કાંડોના વર્ષની સાથે મેળવવા કયું દીસે છે; બાકી વિષ્ણુદાસ
 ઉત્તરકાંડમાં તે—

“ઉત્તર કાંડની કથા પૂરણ હોય, દારુણ દુષ્ટ ટળે સાંસળે સોય,
 રામકથા શ્રવણે સુણે ભાવ રે ધરિ, સંકટ ભવનાં ટાળે સ્વયં હરિ.
 પ્રાકૃત બંધ એ સુણશે ચિવજી વાણી, દહે વિષ્ણુદાસ તણુ ભુવને જાણી.”^૪

૧. ફા. શુ. સ. હ. લિ. યાદી, ભાગ ૨ નો, ૧૬૮-૬૯

૨. શુ. વિદ્યાસલાતું પ્રમાણ

૩. “દેવભદ્ર વહે સમરો શ્રીહરી કાલી મુઠીએ જાસો મરી.”

શુ. વિ. સ. હ. લિ. નં. ૩૧

૪. જી. દા. દો. ભાગ ૮ મો, પ્રેક્ષા, પૃ. ૫૬. આની જૂની પ્રત ગુજ.

—એટલો જ કાવ્યાંતે ઉલ્લેખ આવે છે. આ વસ્તુને લક્ષ્યમાં લેતાં બ્રાહ્મકૃષ્ણ ભદ્રનું ગુરુત્વ ઊડી જાય છે. એટલું સંભવે છે કે કુંવર કવિ વિષ્ણુદાસનો ભત્રીજો થતો હોય.

ખંભાતના જ શિવદાસનો ગુરુ બૃહ્મ વ્યાસ વિષ્ણુદાસનો પણ ગુરુ હોવાનું જણાય છે. વિષ્ણુદાસના આરણ્યકપર્વના અંતભાગમાં નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે :

“સંવત સોળ સડ ચાલીશ વરણે જેઠ માસે પૂર્ણ ક્રીધું હરણે
તિથિ પંચમી ને ગુરુવાર તથા પૂર્ણ ક્રીધું મેં સાર
ભુધર વ્યાસ તણે મુખથી લીધી તો ગુરુકૃપાથી પૂરણ ક્રીધી
નિજ ગુરુ મુખથી પાચ્યો સાર, ક્રીધો પંડિત જન આચાર”^૧

આરણ્યકપર્વનું રચ્યાવર્ષ આ સં. ૧૬૪૭ છે, અને એ ગણતરીએ ખોટું છે અને એ સં. ૧૬૭૧ માં રચાયું છે એવો સ્વ. રામલાલ મોદીનો મત છે.^૨ મુસ્કેલી તો એમને મુખ્ય એ હતી કે એ પૂર્વેનું સભાપર્વ સં ૧૬૭૦ માં રચાયું છે; પણ એ સભાપર્વ તો ૨૦ કડવાંનું છે, અને વિષ્ણુદાસનું સભાપર્વ તો જુદું જ કડવાં ૩૬ નું છે, એ મેં અન્યત્ર પુરવાર કર્યું છે,^૩ જે સં. ૧૬૫૪ ના આશ્વિન કૃષ્ણ રવિવારે રચાઈ પૂરું થયું છે. બેશક, સ્વ. મોદીની એ શંકા ખડી રહેશે જ કે એ બીજું સભાપર્વ સં ૧૬૫૪ માં રચાયું હોય તો એના પછીનું આરણ્યકપર્વ એ પૂર્વે સં. ૧૬૪૭ માં કેમ રચાય? પણ આનો જવાબ એ કાવ્યોનાં રચનવર્ષની ચર્ચા કરતાં આવશે, એટલે આરણ્યકપર્વ શિવદાસની કૃતિ છે એમ ગણવા કરતાં વિષ્ણુદાસની જ સ્વીકારવી. સં ૧૬૪૭ નહિ પણ “સંવત સોળ સડ+ચાલીસ=૧૬૪૬

પ્રેસમાં સં. ૧૬૯૮-૯૯માં નક્કલ થયેલી છે. ઇલિહાસે મોજને રામકથા કહ્યાંનું એમાં નોંધ્યું છે

૧. જી. ડા. દો. સાગ ૮ મો, પ્રસ્તા. પૃ. ૬૧

૨. જલ. આ. પ્રસ્તા. પૃ. ૩૬

૩. મહાભારત—પદ્મપંથ, અંક ૧ લો, ઉપોદ્ઘાત પૃ. ૪૯ વગેરે

ના જેવું વદિ પ ને ગુરુવાર એ તદ્દત આમાં તિથિ-વાર-વર્ષ છે. અને ભૂધર વ્યાસ, વિષ્ણુદાસ આરણ્યકપર્વ રચે ત્યારે યુવાન હોય તો શિવદાસ કાવ્યો રચે છે ત્યારે જીવંતો હોય શકે. જોતો ખતેએ લાલ લીધો હોય. એક જ ગામમાં એક જ વિદ્વાનના બે શિષ્ય હોવામાં શંકા લાવવા કારણ નથી. બેશક, શિવદાસની સભાપર્વ દ્રૌપદીસ્વયંવર, કુંવરની ઉત્તરકાંડ એ વગેરે કૃતિઓમાં “વિષ્ણુદાસ” નામ લલિયાં આના સમઝેરને કારણે કવચિત ઘૂસ્યાં છે એ ખરું, પણ તેથી થોડી પણ શંકાથી વિષ્ણુદાસની કૃતિઓ અન્યની છે એમ કહી દેવું એ વાજબી નથી. એટલે ભૂધરનું ઋણ વિષ્ણુદાસને હોય તો એમાં આશ્ચર્ય ન હોય શકે. તેથી સ્વ. અં. ભુ. જાનીનો મત ગેરવાજબી નથી જણાતો.

વિષ્ણુદાસને વિશ્વનાથ વ્યાસ ગુરુ હોવાનું પણ જણાય છે. સ્વ. જાનીએ ભીષ્મપર્વનું અવતરણ આપ્યું પણ છે કે ભીષ્મપર્વની હાથ-પ્રતમાં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે :

“માહારા સીમરને ચરણે નમુ વીશવનાથ વાશ નીધાન
જેણાં પીરીછવો અને પેર કરી પરતીબંધ સરવશ યાંત”^૨

મને લાગે છે કે વિષ્ણુદાસને ભીષ્મપર્વના રચનમાં કોઈ વિશ્વનાથ વ્યાસની મદદ મળી હોય. ભીષ્મપર્વની એક કરતાં વધુ પ્રતોમાં એક સરખો ઉલ્લેખ મળે છે, એટલે આપણે એને ઉવેખી ન શકીએ. બેશક, એટલું સ્વીકારવું બેધરે કે એનું એક એક કાવ્ય જ અનુક્રમે ભૂધર વ્યાસ અને વિશ્વનાથ વ્યાસને ગુરુ તરીકે ઉલ્લેખે છે.

વિષ્ણુદાસ આ ઉપરાંત હરિ બટને ગુરુ તરીકે યાદ કરે છે; જેમકે

૧. પૂ. હા. દો. ભાગ ૮ મો, પ્રસ્તા. પૃ. ૬૧

૨. ગુ. વિ. સ. હ. વિ. પુ. નં. ૮. જાને. કા. ગુ. સ. હ. વિ. યાદી, ભાગ ૨, જો. પૃ. ૬૫

(૧) સીમહાસનની કથા

“નમ્રધાત્રી છવામ વસે ઝડ઼ ગા઼ જગત્ જનં બણી
વીરનૂહાસ વંદી પદ પાવન વંછે અવીચલ ત્રાણ ॥૧૦॥

હેતવંત હરી ભટ ને શ્રીગુરુ ચક્રલ આપદા-હરણ ।

કથા તણે પ્રારંભ જ કીધો, પ્રણમી તેહેતાં ચરણ ॥૧૧॥

(૨) યુવનાશ્વતું આખ્યાન

“માહારા શ્રીગુરુને ચરણે નમી હરી ભટને લાગુ પીએ ।

ને યજી સુસમંતી પાંખીએ દૂરમત દૂર પંતાએ ॥૧૨॥”

*

*

*

હરિહર ભટ આપ્યો હપદેય અંતરયાંમી વશા નરેશ”

(૩) સુધન્વાતું આખ્યાન (હંસદેવનું) આખ્યાન

“શ્રીગુરુને ચરણે નમું હરી ભટને લાગુ પાણિ

નેહેની કરપા યજી મનોરત પૂરણ પાણિ”

“શ્રીગુરુને ચરણે ચિત્ત ધરું રુદિમાહિ હરિ-ચિંતન દરું ॥

વ્યાસ વાદિમઠ હરી-દૃષ્ટાએ દરી ગા઼ ચરિત્ર રકમાંગદપુરી”

પણુ છાપેલી પ્રતોમાં આ પ્રમાણે મળે છે :

“શ્રીગુરુને ચરણે ચિત્ત ધરું હેદેમાં નેહે ચિંતવન દરું

હરિ ભટની દૃષ્ટાએ દરી ગા઼ ચરિત્ર રકમાંગદપુરી”

(૫) ચંદ્રહાસનું આખ્યાન

“માહારા શ્રીગુરુને ચરણે નમું હરી ભટને લાગુ પાણે

તે તણી કીપાયકી પદખંધ પૂરણ પાણે”

૧. ક્રી. સ. ડ. વિ. ચાદી, ભાગ ૨ ને, પૃ. ૭૨

૨. એનન, પૃ. ૭૧

૩. ગુ. વિ. સ. ડ. વિ. પુ. નં. ૧૩ (પ. ૭ મું) (ચાદી. પૃ. ૧૧)

૪. ગુ. વિ. સ. ડ. વિ. પુ. નં. ૮૧૧ ૪

૫. ગુ. વિ. સ. ડ. વિ. પુ. નં. ૪૭૭ અ, પૃ. ૧

૬. પ્રા. કાવ્ય. ત્રે વર્ષ ૮-અંક ૪ મો, પૃ. ૧ અતે જુ કા. દો.
સા. ૮ મો, પૃ ૩૮૭

૭. કા. ગુ. સ. ડ. વિ. પુ. ચાદી, ભાગ ૨ ને, પૃ. ૫

પણુ તેથી હરિ ભટ્ટ કે હરિહર ભટ્ટ એ નામની સંભાવનામાં વાંધો નથી. ચંદ્રદાસ આખ્યાન અને રુકમાંગદપુરીની રમ્યાસાદ સં. ૧૬૨૪ હું સિદ્ધ માનું છું, એટલે શરૂઆતની અશ્વમેધપર્વને લખતી કૃતિઓ વગેરે હરિ ભટ્ટ પાસેથી ભણીને, આરણ્યકપર્વ એ મધ્ય કાળની કૃતિ બ્રૂધર વ્યાસ પાસેથી ભણીને, અને ભીષ્મપર્વ વિશ્વનાથ વ્યાસ પાસેથી ભણીને એણે કરી સ્વીકારવામાં બાધ નથી. હરિહરભટ્ટ નામનો પુરાણી નાકરનો ગુરુ હોવાનું મળી આવ્યાનું કહેવાય છે; જેમકે મુધન્વાખ્યાનને અંતે

“હરીહર ભટ્ટની કૃપાયે પદખંધ કાઢો એહ ૧૪”^૧

પણુ સં. ૧૬૧૫ની^૨ તેમજ સં. ૧૮૦૨ની^૩ હાથપ્રતોમાં આ કડી જ નથી; એ જોતાં પાછળથી કાંઈએ ઉમેરેલી લાગે છે; એટલે નાકરનો એ ગુરુ હોવાનું પુરવાર થઈ શકે એમ નથી. નાકરે રામાયણ સં. ૧૬૨૪ માં રચ્યું છે એટલે સમય તો બેસી જાય, પણુ હરિભટ્ટને ઉપાડીને વડોદરા લાવવા પડશે, અથવા વડોદરાથી ખંભાત લઈ જવા પડશે. પણુ આમ કરવાની કાંઈ જ જરૂર નથી, કેમકે નાકરે ખીજે ક્યાંય હરિ કે હરિહર ભટ્ટને ગુરુ કહ્યો નથી; એટલે સ્વ. ભા. નિ. મહેતાની કલ્પના એ કલ્પના જ રહેશે

આ બધા ઉપરથી સ્ફુટ એ થાય છે કે શરૂમાં હરિ ભટ્ટ, મધ્યમાં બ્રૂધર વ્યાસ અને અંતે વિશ્વનાથ વ્યાસની વિષ્ણુદાસને મદદ મળી છે, અને એણે ગુજરાતી ભાષામાં આખ્યાન આખ્યાં છે ખંભાતમાં એ પરંપરા સો સવાસો વર્ષ પંચત યાદી છે અને વિષ્ણુદાસના અનુસંધાનમાં શિવદાસ કુંવર મુકુંદ વગેરેએ ખંભાતમાં રહીને કાવ્ય લખ્યાં છે.

૧. ગુ. વિ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૧૩ ઐ; (છપોચેલી યાદી, પૃ. ૧૨)

૨. એજન, નં. ૭૩૮

૩. ફા. ગુ. સ. હ. લિ. પુ. માદી, ભાગ ૨ બે, પૃ. ૭૪

ઉપર જણાવ્યું છે કે વિષ્ણુદાસે ચંદ્રદાસનું આખ્યાન અને રુક્માંગદપુરી સં. ૧૬૩૪માં રચ્યાં છે. પણ એ પૂર્વે અશ્વમેધનાં આખ્યાનો અને ત્રણેક પ્રકીર્ણ કાવ્યો મળી ૧૮ જોટલાં કાવ્ય એણે રચ્યાં સંભવે છે, તેથી દશેક વર્ષ પૂર્વે કાવ્યપ્રવૃત્તિ શરૂ કરી માનવામાં જૂલ નથી થતી. તો નાકરના રામાયણના રચનવર્ષમાં સં. ૧૬૨૪થી વિષ્ણુદાસની પ્રવૃત્તિ સંધાય. અહીં રુક્માંગદપુરીના^૧ રચનવર્ષમાં મતભેદ છે એ પ્રથમ જાણ્યે, કેમકે સં. ૧૬૨૪ અને ૧૬૩૪ બંને મળે છે. છપાયેલી નકલોમાં આવો પાઠ છે :

“સંવત સોળ ચોત્રીસો સાર જહ શુદી દશમ શુરવાર
અણુજણ્યે કીધો અભ્યાસ, જેહુ કર જોડી કહે વિષ્ણુદાસ.” ૪

પણ સં. ૧૬૬૫ ની કવિ અવિચલદાસના હાથની નકલમાં નીચે મુજબ પાઠ છે :

“સંવત સોલ ચોવીસો સાર જહ શુદી દસમી શુરવાર ।
હાલાવાલા કીધા સહી એહ કથા પરીપૂરણ યહ ॥૧૬૫॥
રામદૂપાએ કીધો રાસ કર જોડીને કહે વિષ્ણુદાસ ॥૧૮૧॥” ૪

સ્વ. રામલાલ મોદી ચોત્રીસો પાઠ ગણિતની દૃષ્ટિએ સ્વીકારે છે, કેમકે ચોવીસો ગણતાં શુરવારને બદલે શુક્રવાર જોઈએ.^૪ અહીં

૧. “રુક્માંગદપુરી” અને “હરિશ્ચંદ્રપુરી”ના નામમાં “પુરી” શબ્દ માટે સ્વ. રામલાલ મોદીએ પ્રશ્ન કરી એ “સંપૂર્ણ”ના અર્થમાં હોવાનું એક પુષ્પિદા : “શ્રી કથા હરીચંદ્ર પુરી ચપૂરણ” પ્રમાણે માન્યું છે (જલ. આ. પ્રતા. પૃ. ૩૮), પણ “રુક્માંગદપુરી” એવું કાવ્યમાં જ નામ મળે છે (જુઓ ઉપર પૃ. ૩૧૬); તો પછી “હરિશ્ચંદ્રપુરી” નામ સા માટે ન હોઈ શકે ?

૨. પ્રા. કા. વર્ષ, ૮મું, અંક ૪થો, પૃ. ૩૪, અને જૂ. કા. દો. ભાગ ૮ મો, પૃ. ૪૧૭

૩. ગુ. વિ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૪૭૭

૪. જલ. આ. પ્રતા. પૃ. ૩૫

એક જ વારનો ભેદ છે; જોકે એ લક્ષ્યમાં લેવા જેવો ન ગણાય, કેમકે સાદી ગણતરીએ ગુરુવાર પણ આવી શકે છે. છતાં સં. ૧૬૨૪ સિદ્ધ જ સ્વીકારવો વાળખી નથી એમ નથી; અને તેથી એ પૂર્વે જ અશ્વમેધનાં આખ્યાન બાધે છે, અને છેલ્લું ચંદ્રહાસાખ્યાન એ પૂર્વે સં ૧૬૩૪ માં રચી આપે જ છે :

“સંવત સોલ ચોત્રીસે ચાર ચૈત્ર માસ ઉત્તમ ગુરુવાર ૥૨૬૫
કૃષ્ણ પક્ષ ને તીથી ત્રયોદસિ કયા માહરે મન્ય વશી ૥૨૭૫”^૧

ગાણતિક દષ્ટિએ એ તિથિ સાચી છે. એથી રુક્માંગદપુરીની રચના ચંદ્રહાસાખ્યાન પછી છે, એ સ્પષ્ટ છે.

“સંમત સોલ છત્રીસે સાર જેઠ સુદ અષ્ટમી બ્રહ્મવાર
આંજુળ’ણી કીધો અસાસ કર જોડીને કેહે વીસનવદાસ ૥”^૨

ગણિતની દષ્ટિએ આ તિથિ સાચી છે ખરી, પણ સં. ૧૬૩૨ માં પણ જ્યેષ્ઠ સુદિ અષ્ટમીને શુક્રવાર આવે છે. ઉપર એક જાતનું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે કે કેટલાંક પરચૂરણ આખ્યાન અને અશ્વમેધનાં આખ્યાન હરિ ભદ્ર પાસેથી સાંભળી ગુજરાતીમાં રચ્યાં સંભવે છે. પરચૂરણ આખ્યાનોમાં લક્ષ્મણહરણ મામેરું શુકદેવાખ્યાન રુક્માંગદપુરી એ ચોક્કસ કૃતિઓ અને ઓખાહરણ નાનંદર-આખ્યાન નાસિકેતાખ્યાન અંગદવિષ્ટિ દારિકાવિલાસ રુક્મિણીહરણ ગુરુશિષ્યસંવાદ લૂણનાથાખ્યાન એ શંકાસ્પદ કૃતિઓ આ સમયનું સર્જન હોઈ શકે. અશ્વમેધનાં આખ્યાનોમાં ક્રમ પ્રમાણે યુવનાશ્વની કથા, અનશાલ્વનું આખ્યાન, અશ્વપ્રવાણ, નીલધ્વજનું આખ્યાન, ચંદીનું આખ્યાન, સુધન્વાનું આખ્યાન, લવકુશાખ્યાન, મોરધ્વજનું આખ્યાન, અને ચંદ્રહાસનું આખ્યાન આ આવે છે. વચ્ચે દેટલાંક આખ્યાન જેવાં કે ભીષણ-પ્રેમલાનું આખ્યાન, વીરવર્માનું આખ્યાન, અને છેલ્લું બકદાલબ્યનું આખ્યાન, આ ત્રણ આખ્યાન કવિએ લખ્યાં

મળતાં નથી. રચ્યાવર્ષની દૃષ્ટિએ સુધન્વાખ્યાન છેલ્લા ચંદ્રહાસા-
ખ્યાન પછી બે વર્ષે લખાયેલું મળે છે, આટલો રચનમાં ક્રમભેદ છે, પણ
ઉપર બતાવ્યું છે, તેમ “છ” ને બદલે “બ” હોય તો સુધન્વાખ્યાનની
રચ્યાસાલ સં. ૧૬૩૨ ના પ્રથમ જ્યેષ્ઠ સુદિ ૮ ને શુક્રવાર આવે; તો
આ ક્રમભેદને કારણ ન રહે. આ રીતે સં ૧૬૩૪ સુધીમાં વિષ્ણુદાસે
અશ્વમેધનાં આખ્યાન રચી નવરા પડતાં રુદ્રમાંગદપુરી રચી કાઢી સંભવે.

આ બધી કૃતિઓમાં સૌથી પ્રથમ કૃતિ ઈર્ષ, એ જાણવું જરા
સુશ્કેલ છે. પણ મને એમ લાગે છે કે લક્ષ્મણાહરણ જ વિષ્ણુદાસની
પ્રથમ કૃતિ હશે. ૯ કડવાંની એ નાની કાવ્યી કૃતિ છે. વાણી વિશે
જશ આપવાની વિષ્ણુદાસે આમાં પ્રથમ પ્રાર્થના કરી છે :

“સ્વામિ વીધન સીએ થઈ હરે આપને સુભમતી સોહ ।

જસ કીરત સુભ મતી પાંસવા તુને આરાધે શ્રવ કોએ ॥

કમલપુતનઆને સ્તવુ આણિને મન આહોવાસ ।

વાણી વીએ જસ આપને કર જોડી કહે વિષ્ણુદાસ ॥”

અને આ કાવ્યને અંતે ખીજી કથાઓ પણ કહેવાની એ
સૂચના કરે છે :

“એ કથા સાંભયે જોહુ લવસંકટદુઃખ છુટ તેહ ।

વહી કથા વિસ્તારીશ અંન એ તાં જન સહુ ધરજે મંન ॥

સામસતાં હોઅ અતી હુલાસ બેહુ કર જોડી કહે વિષ્ણુદાસ ॥”

આ જ કાવ્ય એમ છતાં પ્રથમ કૃતિ જ હોયું જોઈએ એમ
કહેવાનું સ્પષ્ટ સાધન આપણી પાસે નથી. સુધન્વાખ્યાન અને ચંદ્ર-
હાસાખ્યાનનાં રચનવર્ષ જોતાં તો સ્પષ્ટ જ છે કે ૧૬૩૨-૧૬૩૪માં
એ કૃતિઓ રચેલી છે. ખીજી કૃતિઓને અંતે રચ્યાવર્ષ નથી, છતાં
સામાન્ય રીતે દર વર્ષે એકથી બે આખ્યાન રચવાનો એણે નિયમ
રાખ્યો હોય તો સં. ૧૬૨૪-૨૬ થી એની કાવ્યરચનાપ્રવૃત્તિના વિષયમાં
બહુ શંકા રહેતી નથી. એની શંકાસ્પદ કૃતિઓ જોતાં વિષ્ણુદાસનું

કર્તવ્ય એમાં નથી જણાતું. દાખલા તરીકે જલધર આખ્યાન. બાલજી અને શિવદાસનાં કાવ્ય કરતાં એ આખ્યાન ચડિયાતું છે; પણ વિષ્ણુદાસની પદ્ધતિનો ખ્યાલ કરવામાં આવે તો એ મૂળ કથાઓને જ મુખ્યત્વે દૃઢ રીતે વળગી રહેનારો હોવાને કારણે જલધર આખ્યાન, એ પણ આટલું લાંબું અર્પી શકે નહિ. વળી કથા અધ્યાયવાર આપવામાં આવી છે, જે પણ વિષ્ણુદાસનાં કાવ્યોની પદ્ધતિ જ નથી, લક્ષ્મીદાસની ખરી. તેમ વિષ્ણુદાસનો સામાન્ય નિયમ હતો કે કડવાને અંતે, બધામાં નહિ તો કેટલાંકમાં “કર જોડી કિહિ વિષ્ણુદાસ” કહેવાની પદ્ધતિ હતી, તે આમાં મળતી નથી, ઓખાહરણમાં પણ નથી મળતી; તેથી જ એ જોયેલાં બંને કાવ્ય એનાં ન હોઈ શકે. ખીજી શંકારપદ કૃતિઓ માટે હાલ કાંઈ પણ કહી શકાય એમ નથી. મામેરું અને શુક્રદેવાખ્યાન એ કૃતિઓ આ કવિની જ હોવા વિશે શંકા નથી; અને એ કાચી કૃતિઓ પણ મને આરંભકાળની જ લાગે છે; જ્યારે હૂંડી તો કૃષ્ણદાસની છે.^૧

સં. ૧૬૩૪ પછી મુખ્યત્વે વિષ્ણુદાસે વ્યાસકૃત મહાભારતનાં પર્વોને ગુજરાતીમાં સારખદ્ધ આપવાનો પ્રયત્ન શરૂ કર્યો છે. એની પાછળ એણે પોતાના સમયનો મોટો ભાગ અર્પ્યો હોય એમ જણાય છે. એણે કવિતા ઊંચા પ્રકારની થાય કે ન થાય એની પરવા કરી નથી જણાતી; એનું ધ્યેય તો મહાભારતનાં કથાનકોને પ્રામાણિકપણે ગુજરાતીમાં ઉતારવાનું હતું. એનાં સભાપર્વ અને ઉદ્યોગપર્વનું તેમજ કણ્વપર્વનું સંપાદન કરતાં આ ધ્યેય સ્પષ્ટ જોઈ શકાયું છે.

મહાભારતનાં એણે રચેલાં પર્વોનાં રચ્યાં-વર્ણોમાં ભારે વિસંવાદ છે. એનો નિર્ણય લાવવા પ્રયત્ન કરું એ પૂર્વે એના રામાયણના કાંડોનાં રચ્યાવર્ણોનો નિર્ણય કરી લેવામાં આવે તો એનાથી કેટલીક સરળતા

૧. સ્વ. શ્રી. ભા. નિ. મહેતાએ ‘સભાપર્વ’ સાથે ૧૫૫.૬૬૩ ‘હૂંડી’ સ્પષ્ટ “કૃષ્ણદાસ”ની છે.

પણ ઉત્તરકાંડને અંતે પણ કવચિત્ મળે છે :

‘ સંવત ૧૬ છપન વીરતાર આસો માસ ત્રીયા ચંદ્રવાર ૥
તે દીન પુરણ દલુ આક્ષાન, સાહે કરો મુને શ્રીભગવાન ॥’^૧

પણ આ કાંડનું છેલ્લું કડવું તો રામજન કુંવરનું છે. કે જ્યાં વર્ષ સં. ૧૭૧૬ છે; પણ લહિયાએ કિષ્કિંધાકાંડમાં ૧૬૫૪ જોઈ આ પ્રક્રિયે કડવામાં સં. ૧૬૫૬ કરી લીધા છે. ગણિતની દૃષ્ટિએ આ વર્ષ ખોટું જ છે, એ સ્વ. રામલાલ મોદીએ પણ ખતાવ્યું છે.^૨ અને યુદ્ધકાંડની પૂર્ણાહુતિ સં. ૧૬૬૦ માં થયેલી સ્પષ્ટ હોવાથી એ વર્ષ ખનાવટી છે, એમાં શંકાએ નથી. કિષ્કિંધાકાંડ અને યુદ્ધકાંડનાં રચ્યાવર્ષ સાચાં છે આ જોતાં ઉત્તરકાંડની પૂર્ણાહુતિ વિષ્ણુદાસે સં. ૧૬૬૦ પછીનાં એક કે બે વર્ષમાં કરી હશે. આમ રામાયણ સં. ૧૬૬૧-૬૨ સુધીમાં પૂરું થયું સંભવે છે. એની શરૂઆત એણે ક્યારે કરી એ કહેવું મુશ્કેલ છે; એમ માનિયે કે સં. ૧૬૫૪ પૂર્વે ચાર પાંચ વર્ષ ઉપર સં. ૧૬૪૯-૫૦ માં શરૂ થયું હશે.

હવે મહાભારતનાં પર્વોત્તે રચનાકાળ નક્કી કરવો અતુદ્દાન થઈ પડશે. આરણ્યકપર્વના રચ્યાવર્ષના વિષયમાં લખતાં ઉપર જણાવ્યું છે તે એ સં. ૧૬૪૬ છે, નહિ કે સ્વ. રામલાલ મોદી જણાવે છે તે પ્રમાણે સં. ૧૬૭૧.^૩ જે સભાપર્વ સ્વ. બાનુસુખરામે સં. ૧૬૧૭ માની છપાવ્યું છે, તે સં. ૧૬૭૦ છે, એમ સ્વ. રામલાલ મોદીએ^૪ ખતાવ્યું તે તો શિવદાસનું છે.^૫ વિષ્ણુદાસનું સભાપર્વ તો જુદું છે અને એ સં. ૧૬૫૪માં રચ્યાનું ઉપર જણાવવામાં આવ્યું છે; જ્યાં કડી આ છે.

૧. ગુ. વિ. સ હ લિ. પુ. નં. ૩૧ ૨. જલ્. આ પ્રસ્તા. પૃ. ૩૭

૩. એજન, પૃ. ૩૯

૪. એજન, પૃ. ૩૮

૫. જૂઓ મહાભારત-પદ્યબંધ : અંથ ૧ લો, ઉપો. પૃ. ૪૯ વગેરે.

“સંવત શોભ ઓપન મધ્ય ભિત્યંમ દીવસ અપાર ।
અસ્વને માસ કૃત્તપક્ષ પાવન ત્રીતીયા ને રવીવાર ॥૧૪૧”

અણિતની દષ્ટિએ આ મિતિ સાચી છે. એ જણાવવાનું આવશ્યક છે કે આ આષાઢાદિ સંવત છે. અને વિષ્ણુદાસના સમયમાં તો ઠીક પણ છેક ભાગવત-પદ્યધ્ધકાર વલ્લભના સમયમાં પણ એ જ પ્રકાર ગુજરાતમાં ચાલુ હતો એમ મારા તરફથી અન્યત્ર ખતાવવામાં આવ્યું છે. આમ ક્રમની દષ્ટિએ બે ઊલટી સાલ સભાપર્વ અને આરણ્યકપર્વની મળે છે, જે સં. ૧૬૫૪ અને સં. ૧૬૪૭. આમ કેમ બન્યું હશે, વારુ ? મને એમ લાગે છે કે મહાભારત લખનારાઓમાં નાકરે જેમ વિરાટપર્વથી શરૂઆત કરી છે તેમ વિષ્ણુદાસે પણ પ્રથમ વિરાટપર્વ લખ્યું હશે. જેનો સમય સં. ૧૬૩૪ અને ૧૬૪૬ બન્ને આવી શકે. એ પછી આરણ્યક (સં. ૧૬૪૬), વચ્ચે અંબરિષાખ્યાન (સં. ૧૬૪૭), પછી સભા સં. ૧૬૫૪ અને એ પછી આદિપર્વ રચ્યું સંભવે છે. વર્ષો નહિ મળતાં હોવાથી આમ સંભાવના કરવામાં આવી છે. અહીં એ સ્પષ્ટ થશે કે સભાપર્વના જ સમયમાં એનું રામાયણરચન ચાલુ છે અને કિષ્કિંધાકાંડ સભાપર્વ પછી છ મહિને રચી પૂરું કર્યું છે અને રામાયણ-રચનાના ગાળામાં જ સ્વતંત્ર હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન એણે સં. ૧૬૫૭ માં રચી આપ્યું જ છે; જેમકે

“સંવત સોળ ને સતાવનો કલ્વજ પક્ષ માઘ માસનો ।
મૃગશીર્ષ નક્ષત્ર અતિસાર તિથિ નવમી અને રવિવાર ॥” ૨

દા. ગુ. સભાની હાથપ્રતમાં^૩ મહિનો માગસર કોઈ પ્રતમાં છે, પણ માર્ગશીર્ષમાં તો પૂર્ણિમાને દિવસે મૃગશીર્ષ નક્ષત્ર હોય, એટલે

૧. ગુજરાતી પ્રેસની હાથપ્રત, નં. ૩૩૨ ક (આ કાવ્ય મહાભારત પદ્યધ્ધ ભાગ ૧ લામાં છપાયું છે.)

૨. પ્રા. કા. ત્રે. વર્ષ ૭મું અંક ૩ નો, પૃ. ૪૧

૩. દા. ગુ. સ. હ. વિ. પુ. ચાલી ભાગ ૨ નો, પૃ. ૬ (નં. ૫૨-૬)

માઘ માસ જ સાચો છે. અને ગુ. વિ. સ. ની હાથપ્રતમાં માઘ જ મળે છે.^૧ આ વર્ષ ગણિતની દૃષ્ટિએ પણ બરાબર છે.

વળી કૃર્ણપર્વની રચના પણ એ જ ગાળામાં સં. ૧૬૫૫ માં થઈ છે; જેમકે

“સંવત સોઢ પંચાવન સાર ચેષ્ટ સુદ ચોથ્ય શનનાર ॥૧૨॥

તે દિન પૂર્ણ થઈ એ કથા બુદ્ધમાંને બાલીસ સર્વથા ॥૧૩॥”

કૃર્ણપર્વની રચાસાલ બીજી પણ મળે છે; અને એવી સાક્ષીમાં સં. ૧૬૮૧ અને ૧૬૮૪ છે.^૩ એ તો જાણે ખોટી જ છે, પણ સં. ૧૬૫૫ નું વર્ષ પણ ખોટું હોવાનું સ્વ. રામલાલ મોદીએ જણાવ્યું છે^૪ એમનું કહેવું છે કે એ દિવસે શનિવાર નહિ, પણ શુક્રવાર જોઈયે. માત્ર “સુદિ” ને બદલે “વદિ” કરતાં તિથિ અને વાર બંને સાચાં થઈ જાય છે. આમ હોય તો શા માટે એ વર્ષને જૂઠું ગણવું જોઈયે ?

દ્રોણપર્વની રચાસાલ સં. ૧૬૫૭ મળે છે :

“સંવત સો.ળમે સતાવન તવ પ્રજંધ હવો પાવન ।

માસ દામોદર કત્તમ સાર દિવસ પંચમી નવ રવિવાર ॥”

સ્વ. રામલાલ મોદી કહે છે કે આમાં માસ કે પ્રક્ષ નથી; પણ “દામોદર” જોતાં માલૂમ પડેશે કે એ માર્ગશીર્ષ માસ છે. નાકરે વિરાટપર્વ સં. ૧૬૦૧ ના “દામોદર” માસમાં જ રચ્યું છે.^૬ એ

૧. ગુ. વિ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૨૦૦ (સૂચી પૃ ૮૨)

૨. ડૉ. ગુ. સ. હ. લિ. પુ. યાદી, ભાગ ૨ નો, પૃ ૩૭૪ (નં. ૧૩૩-ક) આ પ્રત અને ગુ. વિ. સ. ની રામાયણની પ્રત એક જ વર્ષમાં ગોપાલગીર સંન્યાસીને હાથે લિતરાયેલી છે. નં. ૬૬-ત (પૃ. ૬૦) ની હાથપ્રતમાં પણ ૧૬૫૫ મળે છે.

૩. ગુ. વિ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૨૭૭માં ૧૬૮૪, જ્યારે નં. ૨૭માં ૧૬૮૧ છે. જુઓ સચીનાં પૃ. ૧૦૭ અને ૨૦.

૪. જલં. આ. પ્રસ્તા. પૃ. ૪૧.

૫. ગુજરાતી પ્રેસની નં. ૩૩૧ પ્રતમાં પણ સં. ૧૬૫૭ છે.

૬. મહાભારત-પદ્મખંધ, અં. ૩ નો, ઉપો. પૃ. ૨૪

મણિત પ્રમાણે માર્ગશીર્ષ છે, તો આ પણ માર્ગશીર્ષ હોવામાં શો બાધ ગણાય? પક્ષ નથી તે નક્કી કરવો રહ્યો. અને વદિમાં પંચ-મીને દિવસે રવિવાર આવે છે; એટલે કે “નવ” ને રથળે “વદ” વાંચતાં બધું સ્વસ્થ થઈ જાય છે. આમ હોવાથી જ એ સ્પષ્ટ થઈ જશે કે વિષ્ણુદાસે એકી સાથે અથવા તો વચગાળામાં અન્યાન્ય કાવ્યો લખ્યાં હોય. કિષ્કિંધાકાંડ અને યુદ્ધકાંડ વચ્ચેનો ચાર વર્ષનો તફાવત એમ નથી બતાવતો કે કવિએ કર્ણપર્વ, દ્રોણપર્વ અને દ્રોણપર્વ પછી એ માસમાં હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન રચ્યાં? અને દ્રોણપર્વ પછી અને કર્ણપર્વ પહેલે કેમ રચ્યું એનું સમાધાન તો એમ હોઈ શકે કે કર્ણપર્વ નાનું હોવાથી એને વહેલું પતાવ્યું અને પછી દ્રોણ હાથમાં લીધું. ઉલોગ-પર્વની સાલ નથી મળતી, પણ એ કર્ણપર્વ પછી કે પૂર્વે એકાદ વર્ષમાં જ રચાયું હોવાની પૂરી સંભાવના છે.

મહાભારતનાં બાકીનાં ભીષ્મ શલ્ય ગદા સૌપ્તિક અંત્રી મૌશલ પ્રસ્થાન અને સ્વર્ગારોહણ એ પર્વોની રચ્યાસાલમાં ભારે વિસંવાદ છે. ઉપર આપણે જોયું છે કે સં. ૧૬૬૦ મુધી તો વિષ્ણુ-દાસની પ્રવૃત્તિ અવિરત રહી છે. ક્યાંસુધી ચાલી એ નક્કી કરવા જેવું છે. એ માટે પ્રથમ ભીષ્મપર્વનું રચ્યાવર્ષ જોઈએ :

“હવે સંવત ૧૭૨૩ પ્રમાણે મારા મારગશર પાવન જાણી ॥૪૮॥

શુક્લપક્ષ પંચમી સોમવાર એક કથાનો શ્રીધો વીરતાર ॥૪૯॥”^૧

ગણિતની દૃષ્ટિએ આ તિથિવાર તદ્દન સાચાં છે અને એ દિવસે ૧૦ મી નવેમ્બર ઈ. સ. ૧૬૫૬ છે. અને નહિ કે ૨૦ મી નવેમ્બર ઈ. સ. ૧૬૫૬.^૨ પણ એ માટે વિષ્ણુદાસને સો વર્ષની વયનો સ્વી-

૧. ગુજરાતી પ્રેસ હ. લિ. પુ. નં. ૩૩૨ સ્વ; પણ નંબર ૩૩૧કમાં “૧૭૦૦” મળે છે.

૨. જલ આ. પ્રસ્તા. પૃ. ૪૦ ઉપર સ્વ. મોદીએ આ પાછલી તારીખ આપી છે. શ્રી. પિલાઇની Indian Chronology-પૃ ૧૧૩ ઉપર સં. ૧૭૧૩ના માર્ગશીર્ષ સુદિ ૧ શુરુવારને દિવસે ઈ. સ. ૧૬૫૬ના નવેમ્બરની ૬ થી તારીખ નોંધાયેલી છે.

કારવો પડે છે. મૂળમાં પાઠભેદ થયાની સંભાવના છે, કેમકે એક હાથ-પ્રતમાં નીચે મુજબ પાઠાંતર છે :

“હાલે સંવત્ત તેરના (?) પરમાંણુ મારા માગસર પાવન નાણુ ।

શુઠ્ઠવપપથ પંચમી સોમવાર એહે ક્યાનો મેહે કીધો વિસ્તાર ॥” ૧

આ ઉપરના કરતાં જૂની એટલે કે સં. ૧૮૯૦ ની પ્રત છે. એમ સંભવે છે કે આંકડામાં કાંઈક ગરબડ થઈ શશે. કોઈ હાથ-પ્રતમાંના “૧” અને “૩” એ આંકડા રહી ગયા છે, ખીજા નષ્ટ થયા છે. અને સ્વ. રામલાલ મોદી “તેર”ને “૧૬૭૩” વાંચે છે, ગણિત-ની દૃષ્ટિએ એ મિતિ આવી રહે છે. અને એમને મતે સભાપર્વ સં. ૧૬૭૦ માં રચાયું સિદ્ધ છે કે જે મારે મતે તો શિવદાસનું છે, તેથી ત્રણ વર્ષ પછી ભીષ્મપર્વ રચાયાની એમની કલ્પના છે.^૨ પણ સં. ૧૬૬૩ માં પાંચ દિવસમાં એક તિથિની વૃદ્ધિ હોય (અને એ મહિના ત્રીસો હોવાથી સંભવ પણ છે) તે! માર્ગશીર્ષ સુદિ ૫ તે સોમવાર આવી શકે એમ છે.^૩ તો એ જ મિતિ શા મારે ન સ્વીકારવી અને સં. ૧૬૬૦-૬૧ પછી ૧૨ વર્ષવાળી મિતિ સ્વીકારવી ? કડવાં ૯૪ તું લાંબું કાવ્ય રચતાં ઉત્તરકાંડની સંપૂર્ણ પછી આખું એક વર્ષ નીકળી ગયું હોય એમાં આશ્ચર્ય નથી, ખાકીનાં પર્વો સિવાયની ખીજા કોઈ કૃતિ એને ખાકી રહી સંભવતી નથી, તેથી એક વર્ષનો ગાળો પૂરતો છે. શલ્યપર્વ મદાપર્વ સૌમિકપર્વ મૌશલપર્વ અને સ્વર્ગારોહણીમાં રચાવર્ષ નથી મળતું, પણ સ્ત્રીપર્વ અને પ્રસ્થાનપર્વમાં મળે છે; જેવાં કે

(૧) સ્ત્રીપર્વ :

“સવત શતર પનોતરા ને માગસર ધન્ય ।

શુઠ્ઠવપપ્પે ને પંચમી ગુરવાર પ્રજા પાવન ॥”,^૪

૧. ગુ. વિ. સ. હ. વિ. પુ. નં ૮ વ

૨. જલ. આ. પ્રસ્તા. પૃ. ૩૮

૩. શ્રી. પિલાઈની Indian Chronology, (પૃ ૧૧૧) માં સં. ૧૬૬૩ના માર્ગશીર્ષ સુદિ ૧ બુધવારને દિવસે ૧૯ મી નવેમ્બર છે, ઇ. સ. ૧૬૦૬ છે.

૪. ફા. ગુ. સ. હ. વિ. પુ. ચાહી, ભાગ ૨ જો, પૃ. ૨૧૦

(૨) પ્રસ્થાનપર્વ :

“સંવત સોદશ એકાણું શોએ આવણુમાસ ઉજલ પક્ષ હોએ ૧.
એકાદશીને દીને પ્રતીવાર (?) તે દીને એ ક્રીધે વીસ્તાર ૥”^૧

આ ખંતે વર્ષ ખોટાં છે. ગણિતની દૃષ્ટિએ સં. ૧૬૬૫ ના માર્ગશીર્ષ સુદિ ૫ ને ગુરુવાર આવે છે, જ્યારે આપાઢી સ. ૧૬૬૮ ના આવણુ સુદિ ૧૧ ને દિવસે પ્રતીવાર (?)=ગૃહસ્થપતિ વાર=ગુરુવાર આવે છે. આ જોતાં સં. ૧૬૬૮-૬૯ સુધીમાં એની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ સંકેલાતી લાગે છે; અને નહિ કે સ્વ. રામલાલ મોદીએ બતાવ્યા મુજબ સં. ૧૬૮૧ સુધીમાં. અને એક આશ્ચર્યનો વિષય છે કે વિષ્ણુદાસના એક ગુરુ ભૂધર વ્યાસનો શિષ્ય (જે કામેશ્વરનો પણ પછીથી શિષ્ય છે. તે) લગભગ એ જ સમયથી કાવ્યપ્રવૃત્તિ કરે છે, અને બાલ-લીલા એણે સં. ૧૬૬૭ના માઘ સુદિ પૂર્ણિમાને દિવસે ત્રણ જ દિવસમાં પૂરી ગાઈ છે.^૨ વિષ્ણુદાસે સં. ૧૬૪૬ પૂર્વે ભૂધર વ્યાસ પાસેથી આરણ્યકપર્વની કથા સાંભળી તે પર્વ ગુજરાતીમાં એ વર્ષમાં રચ્યા પછી ૧૯ વર્ષે શિવદાસ એ જ ગુરુના અ.શ્રયે કાવ્યારંભ કરે એમાં વિસંવાદ નથી. કદાચ વિષ્ણુદાસે વિશ્વનાથ વ્યાસ પાસેથી ભીષ્મપર્વ વગેરે સાંભળી સં. ૧૬૬૩ થી પછીનાં પર્વ લખ્યાં, એની હરીદ્વાર્ધમાં ગુરુપ્રેરણાથી શિવદાસે કાવ્યરચન શરૂ કર્યું હોય તો એ ઓછું સંભવિત નથી.

આ પ્રમાણે વિચારતાં વિષ્ણુદાસની સિદ્ધ કૃતિઓનો કાલાનુક્રમ નીચે મુજબ આવે :

કૃતિ

રચન-વર્ષ

૧. લક્ષ્મણાહરણ

સં. ૧૬૨૪-૨૮ આસપાસ

૨. કુંવરબાઈનું મોસાળું

”

૩. શુક્રદેવાખ્યાન

૪-૧૪. અશ્વમેધનાં આખ્યાન :

સં. ૧૬૨૪ થી સં. ૧૬૩૪

(૧) યુવાનાશ્વની કથા, (૨) બીમહાર્યની કથા, (૩) અનુ-
શાલવતું આખ્યાન, (૪) અશ્વપ્રયાણ, (૫) નીલધ્વજનું
આખ્યાન, (૬) ચંડીનું આખ્યાન, (૭) સુધન્વાખ્યાન, (સં.
૧૬૩૨), (૮) બલ્લિવાહનનું (આખ્યાન), (૯) લવકુશાખ્યાન,
(૧૦) મોરધ્વજનું આખ્યાન, અને (૧૧) ચંદ્રહાસનું
આખ્યાન. (સં. ૧૬૩૪)

૧૫. રુદ્રભાંગદત્ત આખ્યાન સં. ૧૬૩૪

૧૬-૨૨. મહાભારતનાં પર્વ: સં. ૧૬૩૪ થી સં. ૧૫૫૭

(૦) વિરાટપર્વ, (૨) આરણ્યક પર્વ (સં. ૧૬૪૬), (૩)
સભાપર્વ (સં. ૧૬૫૪), (૪) આદિપર્વ, (૫) ઉદ્યોગપર્વ,
(૬) કળ્યાણપર્વ (સં. ૧૬૫૫) (૭) દ્રોણપર્વ, (સં. ૧૬૫૭)

૨૩. અંબરિષાખ્યાન સં. ૧૬૪૩

૨૪-૨૯. રામાયણ: સં. ૧૬૫૦ થી સં. ૧૬૬૦

(૧) અયોધ્યાકાંડ, (૨) અરણ્યકાંડ, (૩) કિષ્કિંધાકાંડ (સં. ૧૬૫૪),
(૪) સુંદરકાંડ, (૫) યુદ્ધકાંડ (સં. ૧૬૬૦), (૬) ઉત્તરકાંડ

૩૦. હરિશ્ચંદ્રપુરી સં. ૧૬૫૭

૩૧-૩૮ મહાભારતનાં બાકીનાં પર્વ: સં. ૧૬૬૩ થી સં. ૧૬૬૮

(૧) ભીષ્મપર્વ, (સં. ૧૬૬૩), (૨) શલ્યપર્વ, (૩) ગદાપર્વ
(૪) સૌપ્તિકપર્વ, (૫) શ્રીપર્વ (સં. ૧૬૬૫), (૬) મૌશલ
પર્વ, (૭) પ્રસ્થાનપર્વ (સં. ૧૬૬૮), (૮) રવગારોહણી

અંગદવિષ્ટિ, ઓખાહરણ, બલધર આખ્યાન, દારકાવિલાસ,
શિવરાત્રિની કથા, અને સુદામાચરિત્ર, આ કૃતિઓ વિષ્ણુદાસની હોવા
વિશે મને શંકા છે. છેલ્લા બે ગ્રંથોનાં સૂચન સ્વ. ભા. નિ. મહેતાએ
કયું છે, તે હાલ પ્રાપ્ય નથી. દારકાવિલાસ ગુ. વ. સો. ના સંગ્રહમાં
હોવાનું સ્વ. રામલાલ મોદીએ સૂચવ્યું છે, પણ એ ત્યાં નથી. અંગદ-
વિષ્ટિ વેડછામાં હોવાનું નોંધ્યું છે, પણ એ મળ્યા પછી જ એના
કર્તૃત્વના વિષયમાં કાંઈ કહી શકાય 'હંડી' તો કૃષ્ણદાસની હોય
કથું કહેવાપણું રહેતું નથી.

ઉપરની યાદી અને ચર્ચા ઉપરથી ખ્યાલમાં આવશે કે નાકર અને શિવદાસ વચ્ચે વિષ્ણુદાસ એક સળંગ સાંકળ સાંધી આપતો જણાય છે. ૪૦-૪૫ વર્ષ જેટલી એની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ વિસ્તૃત છે. એટલા સમયમાં એણે નાની મોટી એની જ હોવામાં શંકા નથી એવી ૩૮ કૃતિ રચી આપી છે અને શાંતિપર્વ અનુશાસન અને આશ્રમવાસિકપર્વ રચ્યાં હોત તો પૂરી ૪૧ કૃતિ સાથે રામાયણ અને મહાભારત એના તરફથી ગુજરાતીમાં પૂરાં મળી ગયાં હોત; પહેલાંના કે પછીના કોઈપણ પ્રસિદ્ધ કવિઓએ એ ત્રણ પર્વ ગુજરાતીમાં આપ્યાં જણાતાં નથી.

વિષ્ણુદાસની આટલી વિશાળ સાહિત્યસેવા છતાં એ કવિતાની દૃષ્ટિએ ઉચ્ચ પ્રકારની કવિતા નથી આપી શક્યો, એ એનાં કાવ્ય જોવાથી માલૂમ પડે છે. મોટા ભાગનાં કાવ્ય સંસ્કૃત કથાનકોના સારરૂપ જ છે, એટલે એમાં ચમત્કૃતિ બતાવવાનો એણે ખાસ પ્રયત્ન કર્યો નથી; સ્વાભાવિક જે કાંઈ આવે તે આવવા દીધું છે. એનાં સ્વતંત્ર કાવ્યોમાં તો “મોસાળું” જ ગણી શકાય. આ કાવ્યોની મદદ મહાકવિ પ્રેમાનંદે લીધી છે, એ કાંઈ ઓછું માનપ્રદ નથી.

✓ મોસાળામાં નરસિંહ મહેતાના જીવનનો એ પ્રસંગ કવિએ ગાયો છે. નરસિંહના જીવનનો પ્રસંગ ગાનારો એ સૌથી પ્રથમ કવિ છે. નરસિંહના વૃદ્ધમાન્ય સમય પછી લગભગ ૬૦ વર્ષ પછી આ પ્રસંગ વિષ્ણુદાસે ગાયો છે. જો નરસિંહ શ્રી. ક. મા. મુનશી પ્રમાણેના સમયમાં થયો હોત તો માત્ર ગાળો બહુ તો વીસેક વર્ષનો જ રહે છે. એક ભક્તનું ચરિત્ર કવિતાના નાયક જેવું બનવાને માટે વીસેક વર્ષનો ગાળો ઘણો નાનો કહી શકાય. અને વિષ્ણુદાસે એ કાવ્યી કૃતિ મોટી ઉમરે લખી હોય એમ કહી શકાય એમ નથી જ. વિષ્ણુદાસ નાગર હતો એટલે એ પોતાની જ્ઞાતિના એક પરમભક્તનું ચરિત્ર ગાવા ઉચિત થયો છે એ સ્પષ્ટ છે.

રાગ કેદારો

“નરસહી મેતો રે નાગરની નાત, સદ્ગુર મળિયા વાર રળોયાત
 અવિચલ વાણી જાઇ જોણે મન ધરી, તેને મળીયા શ્રીનરહરી.
 બેહુ મળીને કેહે કર જોડ બુલાં લાણી મ દેશો ખોડ;
 તેણે હરિની સેવા કરી ત્રિભુવનનાય ત્યાં સંમરી.
 નરસિંહ મેતાની રે પુત્રી જોહ, વિજેનગર પરણાવી તેહ;
 તે વાતને વરસ વહી ગયાં. સીમંત લોગ કુંવરખાઇ થયાં.
 માસ સાતનાં મૂરત પૂછીએ, એણી પેરે પંચમાસી કીજીએ;
 મૂરત કીધાં રે પંચમાસી તણાં, નગરલોક જમાડા ધણાં.
 સાસુ નણુંદ ને સહીયર મળી, રતનજીત્ર ખાંધી રાખડી;
 દેશણી જોડાણી મન ઉલટ ધણે, સોનાનો રે જાઇ તેને ચાંદલો.
 સાસુ પૂછે રે વહુ સાંભળ વાત, અનાથીયો રે વહુ તારો તાત,
 અનાથીઓ જાઇજી તાત જ ભલો, તે કારણ કાગળ મોકલો,
 કંકાતરી વેગે મોકલો, લઇ જાએ પંડયા ખોખલો.”^૧

આ પ્રકારનો કવિએ ઉપક્રમ આપ્યો છે. વેલ જોતરવામાં આવી
 એ વગેરે જોઇયે :

“પીઆરા જલદ પીઆરી જોસરી, માગી ત્રાગી મેતે તહેલ જોતરી,
 જે તેડવાં હુતા તેડીયાં, ધરનાં માણસ થેર મલીયાં.
 હુદુંજ સમસ્ત ને જહુ પરિવાર, મેતોજી લેઇ ચાલ્યા નગર મોઝાર;

+

x

x

ઝાઝા ચાંચણુ ને ઝાઝા જીઆ, ત્યાંહાં નરસહિં મેતાના ઉતાસાહુઆ,
 મેટયા વેવાઈયે લાગ્યું જોડ, મોસાલામાં નથી દીસતો મોડ.”^૨

આ પ્રસંગે કુંવરખાઈના શબ્દ કવિની વાણીમાં કીકે કરુણુરસના
 સ્તોતક સરી આપ્યા છે :

“કાહો મારા તાતાજી ભલે આવીયા, અમને મોસાહું શું લાવીઆ,
 અમો લાવ્યા હું જાઇ અંગ ને તાલ, મોસાહું કરશે શ્રીગોપાલ;

૧. સમાપત્ત વગેરે (સ્વ. ભા. નિ. મહેતા), પૃ. ૯૩

૨. જોજન, પૃ. ૯૫

એ બાપથી હું કહીએ નવ ઠરી, ન્યારે માણું ત્યારે કે બાઈ ઠરી,
મા મોઢ તારે અમો શે' ન મુઆં, નિર્ધન માખાપને હદર થીદ રલાં;
આછી પાતળી પીરસતી રાખડી, દોહલી વેલા મારી માવડી,
જેમ બહુ હતરી સઘી, તેમ ફધનો ભંડાર મારી માવડી;
મા વિના આંણું પીઆણું કોણુ કરે, મા પહેલું છોડે શે' ન મરે.
જલ વછોઢ જેમ માછલી, મા વિના કુંવરખાઈ તેમ એકલી.
ઘડો જેમ લાગે ઠીકરી, મા પેલી મરજે દીઠરી
દીપક તેલ વિના ઝાંખાં તેજ, માત વિના તેમ બાપનાં હેજ.
ધૂત વિના જેમ લુખાં અન્ન, માત વિના તેમ બાપનાં મન
મા મોઢ તારે બાપ ચોરીએ ગયો, મા વિના સંસાર સુનો થયો,
મા વિના ન શોભીએ કાપડું, મા વિના છોડે હોએ બાપડું.”^૧

વિષ્ણુદાસ પોતાના કાવ્યમાં દામોદર દોશીને હાજર કરતો નથી,
એ લક્ષ્યમાં રાખવા જેવું છે :

“નરસંઘ્યો હરિતું ધ્યાન જ ધરે, તે દારણુ માડું આસન ફરે,
નરસંઘ મેતો મનમાં હરખીઆ, શ્રી કૃષ્ણદેવ આવ્યા હુકડા;
હલક છાજ સોનઘએ ભરી, અત્રીખથી ઓઝીતી પડી”^૨

માત્ર નણુંદના મુખમાં નીચેતું વાક્ય મૂકે છે :

“ભાલી તમારે બાપે શું ક્યું”, મોસાણું તો શ્રીકૃષ્ણે ક્યું”,
દારકાથી કૃષ્ણદેવ આવીઆ, મોસાણું તો તે લાવીઆ,”^૩

પણ કાવ્યમાં ક્યાંય કૃષ્ણની હાજરી જણાતી નથી.^૪ છેવટ
નણુંદીની છોકરીતું કાપડું પણ :

“શ્રીહરિતું મંદિર હથાડીયું ભાણીતું કાપડું કપરથી પડયું.”^૫

એનાં આખ્યાનોમાં લક્ષમણાહરણ મને સૌથી પહેલું લાગે છે.

૧. એજન, પૃ. ૯૬ ૨. એજન, પૃ. ૯૮ ૩. એજન, પૃ. ૯૬

૪. “મોસાણા”માં છાજમાં બે પાણા મૂક્યાની વાત પણ વિષ્ણુદાસે
આપી છે. આ અંતે પ્રેમાનંદના “મામેરા”ના સામ્ય વિશે શ્રી. ભો. જો.
સાંડેસરાનો લેખ જુઓ: “સુવાસ” માસિક, પુ. ૩, અંક ૭. પૃ. ૩૦૧-૩.

૫. એજન, પૃ. ૧૦૦

એ અઘાપિ અપ્રસિદ્ધ છે. પ્રેમાનંદને નામે એના હાથક્ષણમણુ નેવું લક્ષમણાહરણ મોડેથી આ કૃતિના આધારે ઊભી કરેલી કૃતિ છે.

ભાગવત દશમ-ઉત્તરાર્ધમાંના એ પ્રસંગને અનુસરી એ કાવ્ય બાંધ્યું છે. કવિ સમાધાન પછી સાંજને લાઘ બળદેવણ હરિતનાપુરમાં લગ્નને માટે આવ્યા ત્યારે દુર્યોધને પહેરામણી આપી તે પ્રસંગ અઘ પ્રમાણે આપે છે :

“સહસ્ર ખટ ગજ મદન ઝરંત આરાવતને ગંજેજી ।
 અનેક વસ્ત્ર-વભુખીત જોતાં ભુપ તણાં મન રંજેજી ॥૧૥॥
 વહી કનક તણા રથ સોભીત શુદ્ધીર ગજને માને તેહજી ।
 દ્વાદશ અયુત તુરંગમ તેજ અણાવિ આપા તાંહજી ॥૧૭॥
 વહી સીખકા બહુ મણ માણુક વસ્ત્ર તણો નહિ પારજી ।
 ભુખણ વીવધ મનોહર કુંડલ આપા તેણી વારજી ॥૧૮॥
 વહી સેહેસ દાસી મહાસુંદર અતીસે જોનવંતીજી ।
 કનક-વભુખીત અંગે તેહેનાં અનેક પે ગુણવંતીજી ॥૧૯॥”
 અને આવેલી સેનાને નીરખવા આવતી પુરનારીઓ :

“કાએક વિનતા સીર પેહેરણે અધવચ આવી તારે ।
 દમેતી કેરુ કેપ નીરખતાં હરખી ધણું મન માંહે ॥૧૫૥॥
 કાએક વિનતા નેત્ર આંજતી કો સીર ગંધન ધરતી ।
 કાએક મેખલા હાથ ધરીને આવી આનંદ કરતી ॥૧૬૥॥
 કાએ જ સ્ત્રિનો હાર દુટ મોતી શ્રવ વેરાએ ।

કાઠએકની તાં છુટી મેખલા ગોફણે ચરણ ભરાયે ॥૧૭૥॥”
 આ પ્રમાણે એણે રસિકતા લાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. એનાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં કાવ્ય જાણીતાં છે. મહાભારતનાં પર્વો અને રામાયણમાંથી સભા-ઉદ્દોગ-કર્ણુ-શત્ય-ગદા જ છપાયાં છે. એમાં એણે સાર આપતાં એટલું અવશ્ય ધ્યાન રાખ્યું છે કે કવિતા કર્ણુકદુ ન થઈ પડે. નમૂના તરીકે આપણે સુંદરકાંડમાં આવતું રાવણના ભવનનું વર્ણન જોઈએ :

“મારુતસુત મન માંહાં તવ હરખ્યો અતી બલવંત ચોદાર ।
ત્યાંહાં દીઠો એક માદામનોહર અર્ધવર્ણ પ્રાદાર ॥

અનેક રાપસ ત્યાંહાં થકા અધ્યયણુ અલગા નવ ધાએ ।
એણી પેરે નીત કરે કેસરી આસુમવન રખાયે ॥

ભૂપભવન કેરી અતી સોભા જે દીઠે મન હીસે ।
રતનકનકમે જ્યોત જલહલે સુયં કોટ તવ હીસે ॥

અનેક આહિધ અનેક અસ્ત્ર સુભાસન દેવ વીમાંન ।
અનેક સેન્યા જહુ સામગ્રી ભૂપભવન સનીધાન ॥

નાહાનાવીધ વાજનંત અનોપમ વીવીધ પ્રકારે વાજે ।
વેદાધ્યાન કરે જહુ વાડવ્ય નાદ ઘોષ ધન ગાજે ।

રોષવંત મહ્યા છે રાપસ રખ્યા તણે જિદેસ ।
તે મધે પછે પવનદ્વારે જઈ કીધો સીઝ પ્રવેસ ॥

ત્યાંહાં દીઠો અસ્ત્ર અનંત જાત્ય જે ભૂપતણા મન રંજે ।
દીઠો હસ્તી અસંખ્યાત જે ઐરાવતને ગંજે ।

દીઠી મણીમે જડીત પાલધી તેહ તણો નહી પાર ।
પછે અનેક વીવીધ કીઠારયાનેક તે દીઠાં તેણી વાર ॥

ભૂતલ લંક વીધે અતી સુંદર પવન પરમનીધ્યાન ।
સ્વર્ગસમાંન ત્યાંહાં ઢનમંતે દીહુ પુષ્પ વિમાન ॥

પુષ્પ જે રચ્યું વીસ્વદર્મા બ્રહ્મા તણે જિદેસ ।
તે પુષ્પક માહાં પવનસુતે પળી કીધો સીઝ પ્રવેસ ॥”^૧

લાઘવ સાચવ્યું હોવાથી વાંચવા સાંભળવામાં કંટાળો જીપજતો નથી. મહાભારતમાં પણ આ જ પ્રકાર એણે સાધ્યો છે.^૨

કાવ્યઅંધની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં કવિએ ચાલુ દેશીઓનો જ પ્રયોગ કર્યો છે; વિશિષ્ટ છંદો ક્યાંય પ્રયોજ્યા નથી.

૧. ગુ. વિ. સ. હ. સિ. પુ. નં. ૨૭૬ (સુંદરકાંડ-૬૩૭ ૩ જી)

૨. સ્વ. અં. ધુ. જાની અને સ્વ. ભા. નિ. મહેતાએ પે તાના નિબં-
ધોમાં કેટલાંક સારાં અવતરણ લીધાં છે, તે જિજ્ઞાસુઓએ જોવાં.

ભાષાની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં એનો સમય મધ્યકાલીન ગુજ.ની ૪ થી ભૂમિકા (સં. ૧૬૨૫-૧૭૦૦)માં પડે છે; એની ભાષા જોતાં પણ એ ખરાખર છે. કરિ, કરે; કર્યું, કર્યો; તણિ, તણે; એમ વિકલ્પ-રૂપો એની લખાયેલી નકલોમાં સાંપડે છે. દાખલા તરીકે કર્યું-પર્વમાંથી જોઈએ :

“શ્રીચલ્ય કિહિ સાંસલ્ય વાત સુત કહહી તાહારો તાત ।
વીક્ષાત્ય યશ પાંડવ માહાપ્રાકમી રે ॥૧૧॥

તે માહાબલીઆ કુંતાનત પાંડુરાય એહનો તાત ।
હહ વાત તે આગલી વૂ થૂ લહિ રે ॥૨૧॥

હાલ—તે આગલિ વૂં થૂ પોચાઈ ક્યાંહાં અબ્હૂંન જલધારી, ।
તેહના યશ પ્રાકમ તણી વૂહનિ હહું કયા વીસ્તારી ॥૩૧॥

યમ રણમાહિ સીંહ રહો મહાપ્રોઠ શીરોમણિ ચાંત ।
તે થૂં રવાર્કાં કરિ અગલો પોતે પાંમવા અંત ॥૪૧॥

મહોનમત સહી વનમાં ચેણિં મારગ કીધો રંધ ।
પણ શય તણો સુત સાંહાંમે આવી કરવા દીછિ યુદ્ધ ॥૫૧॥
યમ કંણ સપં મણીધર માહા મોઠા જલ્લમાં પિઠો જાણી ।
કાષ્ટ ચડિયો જાલક તેહનિ ત્યાહાથો કાઢિ તાણી ॥૬૧॥

ચેહનૂં થૂં જલ જાણિ મૂરખ જલમલ્યો ધૂક ।
તે યમે તે થૂં કરિ જૂવારવ મૂંઝી મુક્ષથી હૂંક ॥૭૧॥

ઘણી મૃગલી ચશાંક પકડયો સીંહની થૂં ગત્ય જાણિ
આજ મૃગેંદ્રપણ પાન્થો અંતિ એહવૂં મન્ય આણિ ॥૮૧॥

વમ વૂં હણું કૌરવે પરવરયો પાપંપણું મન્ય ભાવિ ।
ખીન સહુ પ્રમાણ કરિ-પણ મુઝ મન્ય વાત ન આવિ ॥૯૧॥

યમ આકાશિ મેઘ ગડગડિ વાયુ સારથિ પાસિ ।
ત્યમ અબ્હૂંન નિ કંણ સારથી દષ્ટિ થકી વૂં નાહાસિ ॥૧૦૧॥

વલી વીલાવસુ પ્રગટયો વનિ જાણી વાયુ સારથી થાય ।
ત્યમ અર્જુન નિ ક્ષણ સારથી પાસિ તિ ન જવાય ॥૧૧॥

X

X

X

ચમ મુપક વૃષભુક પ્રતી રે શૃંગાલ સીંહની જાણી ।
વલી ચમ શરાક કુંજરનિ દેખી ગર્વિ જાણિ વાંણી ॥૧૪॥
ચમ વદોત ભડિ રવી આગલી ચથા પાપ નિ પૂન્ય ।
ત્યમ અર્જુન આગલિ-તુ રાધે રહી દરી કહુ મુન્ય ॥૧૫॥”૧

આમાં પ્રયોજાયેલાં ૩૫ જોવાથી ૪ થી સંકીર્ણ ભૂમિકાનો ખ્યાલ
આવી શકશે. આ વિષ્ણુદાસની સેવા એના બહોળા શબ્દસમૂહને માટે
ગુજરાતી ભાષામાં ઉપયોગી થશે.

અરિતસામગ્રી :

૧. બહુદાવ્યદોહન, ભાગ ૮ મો, રવ. અંબાલાલ જાનીએ લખેલું ચરિત્ર
૨. વિષ્ણુદાસ-રવ. ભાનુસુખરામ નિ. મહેતા સંપાદિત
૩. જલધર આખ્યાન-રવ. રામલાલ ચૂ. મોદી-સંપાદિત
૪. ગુજ. વિ. સ. ની હ. લિ સૂચી અને વિષ્ણુદાસનાં કાવ્યોની હાથપ્રતો
૫. કાર્જસ ગુજ. સમાની હ. લિ. પુ. સૂચી-ભાગ ૨ જો
૬. “બુદ્ધિપ્રકાશ”ની જૂની કાપલો
૭. પ્રાચીન કાવ્ય ત્રિમાસિક (રવ. હ. ગો. કાંઠાવાળા સંપાદિત)
૮. મહાભારત-પદજંઘ (કા. ગુ. સમા-કે. કા. શાસ્ત્રી-સંપાદિત)
ભાગ ૧-૫, ૭
૯. સુવાસ માસિક-પુ. ૩-અંક ૭-માં નો થી. ભો. જે
સાંરેસરાનો લેખ

વછરાજ

[વિ. સં. ૧૬૩૫માં હયાત]

વિક્રમના ૧૭ મા શતકમાં લોકકથાકાર કવિઓમાં પડેલો સં. ૧૬૩૫માં હયાત લોકકથાકાર કવિ વછરાજ અત્યારે મળતા એના એક માત્ર કાવ્ય “રસમંજરીની વાર્તા”થી જાણવામાં આવે છે. થોડા દોહરા અને થોડા છંપાથી વણાયેલી ચોપાઈઓનું ૬૦૫ કડીઓનું લાંબું કાવ્ય રચી એણે એક મહત્ત્વની પ્રબંધપ્રકારની લોકકથા ગુજરાતી સાહિત્યને અર્પી છે. ૧૬મા શતકના નરપતિ અને ગણપતિની હરોળમાં ઊભી શકે એવો આ કવિ છે. કાવ્યને અંતે એણે માત્ર પોતાના સમય વિશે નીચે મુજબ લખ્યું છે; એ વિશે કશી બીજી માહિતી મળતી નથી :

“સંવત સોલ પાંત્રીસ એહ, શાકે પંદરસે ત્રાથે લેહ
માસ અષાઢ અજુવાળો સાર, તિથિ ત્રીજ ને વાર રવિવાર ૬૦૦

x

x

x

x

કથા તણો મેં કીધો સાજ, વિનાયકસૂત કવિ વચ્છરાજ ૬૦૫”^૨

બૃ. કા. દો. ના સંપાદક સ્વ. ઇચ્છારામ દેસાઈએ એના કાવ્યને મથાળે “જાણુવા પ્રમાણે એ જાણુસરનો રહીશ હો” એવી નોંધ કરેલી છે^૨ નામ ઉપરથી એમ માનવા કારણ મળે છે કે એ વણિક હોવો જોઈએ. પરંતુ ચોક્કસ સ્વરૂપે કહેવાનું આપણી પાસે કેઈ પ્રમાણ નથી. એના પિતાનું નામ “વિનાયક” જણાય છે.

કવિએ ગ્રેમાવતીની પ્રચલિત કથાને આધારે આ કાવ્યની રચના કરી છે; જોકે કથામાં વછરાજે પુષ્કળ રૂપાંતર કર્યું છે એને મળતી

૧. બૃ. કા. દો. ભાગ ૪ થો, પૃ. ૨૪૬

૨. એનન, પૃ. ૧૯૯

વસ્તુ ધરાવતું માત્ર ૧૧૩ કડીનું એક હ્રદાયક કાવ્ય^૧ કોઈ અજ્ઞાત કવિનું મળ્યું છે, જેની ભાષા વહરાજના સમયની જ છે. બંનેએ, સંભવ છે કે, સ્વતંત્ર રીતે વસ્તુ મેળવી કાવ્યરચના કરી હોય એ વધુ સંભવિત છે.

કરિ શામળની લોકકથાઓમાં જે પ્રકારની પદ્ધતિનાં દર્શન થાય છે તે વહરાજની કૃતિમાં શામળ પૂર્વે લગભગ ૧૫૦ વર્ષ ઉપર દેખાય છે. વહરાજનો બંધ નવો નથી, પણ એણે ચોપાઇઓની વચ્ચે અત્રતર દોહરા અને છાપા મૂક્યા છે એ ચોજના લગભગ નવી છે. છાપાને લીધે એમાં વર્ણનો સારી રીતે દીપી ઊઠે છે. નીચેના એના “કપૂત-સપૂત” વિશેના બે છાપા જુઓ :

“બાપ રળેલું ધન, પુત્ર કપૂત તે ખાએ;
બાપ રળેલું ધન, દોહો દિશ લક્ષ્મી જાએ;
બાપ રળેલું ધન, ચોરી દરીને લહે;
બાપ રળેલું ધન, જરી જુગટે તે ખૂટે;

બરે માસ રળા મૂળો, સૂતે બાથું સર્વથા,

એવા કપૂત અનેક છે, વાદ કરો સર્વે વૃથા ૪૫

સપૂત કહેવાયો જેહ, પિતાનું દરજ ન કાપે;
સપૂત કહેવાયો જેહ, બ્રાહ્મ્યું અબ્રાહ્મ્યું થાપે;
સપૂત કહેવાયો જેહ, આપ કપાળન ખાપે;
સપૂત કહેવાયો જેહ, ધર્મમારગને ચાહે;

સપૂત બાપ સવાઇથી, સહૂ પૂછીને વાત જ દરે;

સપૂત નામ તેનું સદા, કુળ બેદાતર બાધરે ૪૬”^૨

પ્રેમરાજ વાણોતર માટે પરદેશ સિધાવે છે ત્યારે જુદાં જુદાં સંબંધીઓ ગમતી ચીજો મારવાનું કહે છે અને છેવટે પ્રિયા પ્રેમાવતીને પણ વસ્તુ મગાવવા કહે છે. પ્રેમાવતી પતિ પાસે પરદેશથી “શ્રીચરિત્ર” લાવવાનું વચન માગે છે: ભોળિયા ધણી કેવા હોય છે, એનો આમાં નિર્દેશ છે :

^૧ ગુજ લીપો. અંક, ઇ સ. ૧૯૨૨, પૃ. ૧૯-૨૦; આ પૂર્વે પૃ. ૨૮૩-૮૪

^૨ બૂ દા. દો. ભાગ ૪ થો, પૃ. ૨૦૩-૪

વછરાજ

[વિ. સં. ૧૬૩૫માં હયાત]

વિક્રમના ૧૭ મા શતકમાં લોકકથાકાર કવિઓમાં પડેલો સં. ૧૬૩૫માં હયાત લોકકથાકાર કવિ વછરાજ અત્યારે મળતા એના એક માત્ર કાવ્ય “રસમંજરીની વાર્તા”થી જાણવામાં આવે છે. થોડા દોહરા અને થોડા છાંયથી વણાયેલી ચોપાઇઓનું ૬૦૫ કડીઓનું લાંબું કાવ્ય રચી એણે એક મહત્વની પ્રબંધપ્રકારની લોકકથા ગુજરાતી સાહિત્યને અર્પી છે. ૧૬મા શતકના નરપતિ અને ગણપતિની હરોળમાં જીભી શકે એવો આ કવિ છે. કાવ્યને અંતે એણે માત્ર પોતાના સમય વિશે નીચે મુજબ લખ્યું છે; એ વિશે કશી ખીજ માહિતી મળતી નથી :

“સંવત સોલ ચાંત્રીસ એહ, શાકે પંદરસે સાથે તેહ
માસ અષાઢ અજુવાળો સાર, તિથિ ત્રીજ ને વાર રવિવાર ૬૦૦

x x x x

કથા તણા મેં કીધો સાજ, વિનાયકસૂત કવિ વચ્છરાજ ૬૦૫”^૨

ખૂ. કા. દો. ના સંપાદક સ્વ. ધચ્છારામ દેસાઈએ એના કાવ્યને મથાળે “જાણના પ્રમાણે એ જાણુસરનો રહીશ હતો” એવી નોંધ કરેલી છે^૧ નામ ઉપરથી એમ માનવા કારણ મળે છે કે એ વણિક હોવો જોઈએ. પરંતુ ચોક્કસ સ્વરૂપે કહેવાનું આપણી પાસે કેઈ પ્રમાણ નથી. એના પિતાનું નામ “વિનાયક” જાણાય છે.

કવિએ પ્રેમાવતીની પ્રચલિત કથાને આધારે આ કાવ્યની રચના કરી છે; જોકે કથામાં વછરાજે પુષ્કળ રૂપાંતર કર્યું છે એને મળતી

૧. ખૂ. કા. દો. લાજ ૪ થો, પૃ. ૨૪૬

૨. એનન, પૃ. ૧૯૯

વસ્તુ ધરાવતું માત્ર ૧૧૩ કડીનું એક દ્વિહાસ્ય કાવ્ય^૧ દોઢ અઝાત કવિનું મળ્યું છે, જેની ભાષા વહરાજના સમયની જ છે. ખંતેએ, સંભવ છે કે, સ્વતંત્ર રીતે વસ્તુ મેળવી કાવ્યરચના કરી હોય એ વધુ સંભવિત છે.

કરિ શામળની લોકકથાઓમાં જે પ્રકારની પદ્ધતિનાં દર્શન થાય છે તે વહરાજની કૃતિમાં શામળ પૂર્વે લગભગ ૧૫૦ વર્ષ ઉપર દેખાય છે. વહરાજનો ખંધ નવો નથી, પણ એણે ચોપાઇઓની વચ્ચે અત્રતંત્ર દોહરા અને છાપા મૂક્યા છે એ ચોજના લગભગ નવી છે. છાપાને લીધે એમાં વર્ણનો સારી રીતે દીપી ઊઠે છે. નીચેના એના “કપૂત-સપૂત” વિશેના બે છાપા જુઓ :

“બાપ રળેહું ધન, પુત્ર કપૂત તે ખાએ;
બાપ રળેહું ધન, દોહો દિશ લક્ષ્મી જાએ;
બાપ રળેહું ધન, ચોરી કરીને લૂટે;
બાપ રળેહું ધન, જરી જુગટે તે ખૂટે;
બરે માસ રળી મૂઓ, સૂતે ખાઈું સર્વાયા,
એવા કપૂત અનેક છે, વાદ કરો સર્વે વૃથા ૪૫
સપૂત કહેવાયો જોહ, પિતાનું દરજ જ કાપે;
સપૂત કહેવાયો જોહ, બ્રાહ્મ્યું અખોહ્યું ચાપે;
સપૂત કહેવાયો જોહ, આપ કપાળન ખાપે;
સપૂત કહેવાયો જોહ, ધર્મમારગને ચાહે;
સપૂત બાપ સવાઈયી, સદ્ પૂછીને વાત જ કરે;
સપૂત નામ તેનું સદા, કુળ બેકાતર આધરે ૪૬”૨

પ્રેમરાજ વાણોતર માટે પરદેશ સિધાવે છે ત્યારે જુદાં જુદાં સંબંધીઓ ગમતી ચીજો માગવાનું કહે છે અને છેવટે પ્રિયા પ્રેમાવતીને પણ વસ્તુ મગાવવા કહે છે. પ્રેમાવતી પતિ પાસે પરદેશથી “ઝીચરિત્ર” લાવવાનું વચન માગે છે: ભોળિયા ધણી કેવા હોય છે, એનો આમાં નિર્દેશ છે :

૧ ગુજ લીપો. અંક, ઇ સ. ૧૯૨૨, પૃ. ૧૯-૨૦; આ પૂર્વે પૃ. ૨૮૩-૮૪
૨. બુ. દા. દો. ભાગ ૪ થો, પૃ. ૨૦૩-૪

છપ્પે.

“સ્ત્રીચરિત્ર વસ્ત્ર એહ સહ વસ્ત્રોમાં સોંધી;
 ચરિત્ર ભારે એહ, ગાંધી ઘેર નથી એ સોંધી;
 પિતા ભાઈ ને માત, મગાવ્યું તેનું લાવો;
 વાહાલી નહીં પ્રેમાવતી, ગમે તો ઠાલા આવો;
 પરદેશ જાઓ વાહાણે ચઢો, કમાઈ ખડુ લાવો સહી;
 હું વાહાલી નહીં પ્રેમદા, ને સ્ત્રીચરિત્ર લાવો નહીં.” ૮૩

દોહરા

તહાં શેઠ રીઝયો મન ધણું, લખીઓ દાગળ લેખ,
 ખડુ દામ ને ખેસશે, વિનય કરી વિવેક. ૮૪
 પાપ ખાંધું પૃથિવી તણું, શોધું ગામોગામ;
 સ્ત્રીચરિત્ર લાહું ખરો, તો પ્રેમરાજ મુજ નામ. ૮૫ ૧

પણ આમાં કવિ સ્ત્રીને ચતુર ચીતરે છે એ સ્પષ્ટ છે, એવી જ રીતે લખણીના નામની વેસ્થાની ચતુરાઈ પણ કવિએ બતાવી છે. એણે યુક્તિથી પ્રેમરાજને સ્ત્રીનો વેશ આપી રાજના દરબારમાં પાઠવી સ્ત્રીચરિત્રનો અનુભવ કરાવવા યોજના કરી દીધી; પણ રાજ અજાણી યુવતિને પોતાને ત્યાં રાખતાં ગભરાયો અને મંત્રીને વાત કરી એટલે મંત્રીએ ધના શેઠને ત્યાં પ્રેમરાજને મૂક્યો. ધના શેઠને ત્યાં એની પુત્ર-વધૂ રસમંજરી હતી તેને પ્રેમરાજ સોંપવામાં આવ્યો. ધનાશેઠનો પુત્ર તો પરદેશ હતો. સ્ત્રીવેશધારી પ્રેમરાજ રસમંજરી પાસે રહેવા લાગ્યો. ખંને મકાનના ત્રીજે માળે રહે છે અને આનંદ કરે છે. અચાનક એક દિવસે સ્ત્રીવેશધારી પ્રેમરાજનો હાથ ભારે લાગતાં રસમંજરીને શંકા થઈ કે આ રખે પુરુષ હોય. આ રસમંજરીનું વર્ણન કવિ કહે છે:

“રસમંજરી રસ આગળી વાસકવેણી વાન,
 હસ્ત વીસ રસાવલાં, જાણે પોયણ પાન. ૨૫૨

પૂર્વે રસ ભરે ચાંદલો મુખે આપના છે જોઈ;
 મુંગેણી રસાંબળી, નજી હનંચો મેહ. ૨૫૩
 નાસિકા કીર તો રસભરી, અધર ખિંબ પરવાળ;
 દાઢમ દંત રસીકમય, રસના અમીય રસાળ. ૨૫૪
 રસિક અવણ સોહામણા જ્યાં પીપળ પાન,
 કોઠિલા સ્વર આગળી, કરે તે મધુરાં ગાન. ૨૫૫
 કનક રસ ભુજ શોભતા કુચ કઠણ રસ અંબ.
 કદી પંચાયણ રસભરી સુંદરતાકો ખંભ. ૨૫૬
 ગંભીર નાભી તે રસભરી, જંઘ તો કદલી થંભ;
 રસભરી હંસગદી ચાલતી, રસશિરોમણી રંભ. ૨૫૭
 મગફળી રસ આંગળી, પાંની અળતા રંગ;
 દીસંતી નજી પૂતળી, કરે તપેસર ભંગ. ૨૫૮
 ચીર સોહંતી રાખડી, ફૂલી ખીટલીયા માન;
 મધ્ય ભાગ શેંગો શોભતો, ઝાલ અળકે કાન. ૨૫૯
 નિલવટ દીલી રતનમે, કંઠ એકાવળ હાર;
 કાંઠણ ચૂડી દર ભલી, દશવિધ મુદ્રડી સાર. ૨૬૦
 નાકે મોતી રૂડેરડાં, નયજી કાળજ માદ;
 પાયે ધુધરંડાં ઢળકતા, અંજલે નેપુર નાદ. ૨૬૧
 કદી પાતળી રૂડેરડી, કંચુ પીરોજ વાન;
 વેણીદંડ સોહામણી, ભમર ઢળકે કાન. ૨૬૨
 મુખ તંબાળ તો અતિ ભલો, રૂડો તેહનો રંગ;
 અંગે સ્વેદ પરિમલ ધણો, મધુકર હુપ્પ અનંગ. ૨૬૩” ૧

અને એવી રસમંજરી ડરાવીને પ્રેમરાજના મૂળ સ્વરૂપની વાત
 એની પોસેથી નજી લે છે. અંતે બંને પ્રેમી બને છે; અને સ્ત્રીચરિત્રનો
 હવે પ્રેમરાજને અનુભવ થવા લાગે છે. એ રસમંજરી અંતે પતિને
 મરાવી ધનાશેહને પટાવી પ્રેમરાજ સાથે ચાલી નીકળે છે.

‘અનુ’ કાવ્ય આશ્પંક અને રોચક છે. ‘આખુ’ કાવ્ય “સ્ત્રીચરિત્ર”ની
 અંતેકવિધિ યુક્તિઓના નમૂના આપનારું છે. કવિએ લોકમાનસનો ઠેકલો

લિંદા અભ્યાસ કર્યો છે એ આમાંથી તરી આવે છે. પણ કવિની મતલબ ઉચ્ચ પ્રકારના ચારિત્ર્યમાં જ છે, એ કાવ્યમાં સાદાંત એણે જાળવી રાખ્યું છે. પરસ્ત્રી તરફના પ્રેમનાં દૂડાં પરિણામ ખતાવવામાં એ હાઈ પકડાઈ આવે છે; નેમકે—

“જે સ્ત્રીનો લે કેડ, કાઠક દીન મસ્તક આવે;
જે સ્ત્રીનો લે કેડ, વળી કાંઈ શીશ વઢાવે;
જે સ્ત્રીનો લે કેડ, ગામ કાઠક દન છડે;
જે સ્ત્રીનો લે કેડ, જાણે તો રાજા કંડે;
શૂલી હપર સાથરો, તેવો સ્ત્રી કેડ લીજે તહીં;
પરસ્ત્રી પાળી જસી, મુખે ઠરી ખેસે નહીં. પરઠ
પરસ્ત્રીની પ્રીત, વણજ વેપાર ન સૂઝે;
પરસ્ત્રીની પ્રીત, રવાદ એકે નવ ખૂઝે;
પરસ્ત્રીની પ્રીત, પેટ ભરી અંન ન ખાવે;
પરસ્ત્રીની પ્રીત, નેક નિદ્રા ના આવે.
પરસ્ત્રીથી પ્રીત કરીએ નહીં, મન મળે જાણે ખસી;
ધણા દિન ધણુ ભોગવી શીશ વઢાવે ધસી ધસી પરઠ”^૧

મુખ્યત્વે શૃંગારરસનું જ આ કાવ્ય છે; પણ કવિએ એક “ચતુ-રાઈનું” કાવ્ય” કરી મૂક્યું છે; અને એમાં લોકમાનસનું સ્પષ્ટ પ્રતિબિંબ પાડવાનો પ્રયત્ન પ્રયત્ન કર્યો છે. ખેશક, કથાનું સમય વાતાવરણ તો ૭ મી-૮ મી સદીનું ‘દશકુમાર-ચરિત કથાસરિતસાગર’ વગેરેમાં અપાયેલું છે તે છે.

૧૭ મા સતકના કવિઓમાં આમ આ કવિ કાંઈક નવીન ભાત પાડતો લાગે છે. આ જમાનાના શ્રેષ્ઠ જૈન લોકકથાકાર કવિઓની હરોળમાં તે ઊભી શકે એવી એની મહેનત છે. આ કવિ જૈનેતર છે એના વિષયમાં તો શંકા નથી, કેમકે એણે આરંભમાં ગણેશ-કાર્તિકેય અને શારદાનું સાદું સ્તવન માત્ર કર્યું છે. વર્ણનોમાં તો કશે પણ જૈન ધર્મવિષયક સૂચન એણે આપ્યું નથી. વછરાજને નામે એક કબીરપદીનું

પદ હોવાનું સ્વ. ઇચ્છારામ દેસાઈએ જણાવ્યું છે, પણ આ આખા કાવ્યમાં કબીર વિશે ક્યાંય પણ કશું પણ પ્રાપ્ત થતું નથી; એટલે કબીરપંથીનું પદ લખનારે વછરાજ કોઈ અન્ય હશે.^૧

આ કવિની શક્તિનો આંક આપણે, શામળે વસ્તુ અને વિચારનું પોતાના “અચરિત્ર” નામક “સિંહાસનખત્રીશી” માંના કાવ્યમાં જે અતુસરણ કયું છે તેમ બીજાં અનેક કાવ્યોમાં એ ધાટીનું અનુકરણ કયું છે, તેથી કાઢી શકીએ તેમ છીએ. એવા એક સારા કવિ વિશે આપણે વધુ માહિતી મેળવી નથી શકતા.

આ કવિની ભાષા એના સમયની નથી મળતી. એના સમયમાં, આપણે અગાઉ જોયું છે તેમ, મધ્ય ગુજ.ની ૩ જ ભૂમિકાને સ્થાને ૪ થી ભૂમિકાનાં બધાં લક્ષણ લેખનમાં સ્વીકારાવા લાગ્યાં હતાં. એના મૂળ સ્વરૂપમાં નથી છતાં કાવ્યમાં ખાચી નથી કળાતી, એ એ કવિની સચોટ શબ્દરચનાને આભારી ગણાય.

અરિતસામગ્રી :

૧. પૃ. કા. દો. ભાગ ૪ થો (ગુજરાતી-પ્રેસ, મુંબઈ)
૨. ગુજરાતી સાહિત્ય : મધ્ય. સાહિત્ય (સાહિત્ય સંસદ-મુંબઈ)
૩. ગુજરાતી-દીપોત્સવાંક-ઈ સ. ૧૯૨૨ (મુંબઈ)

ગોપાલદાસ વણિક

[સં. ૧૬૩૩-૪૮માં હયાત]

શુદ્ધોદ્દેન બ્રહ્મવાદ અને પુષ્ટિમાર્ગ નામે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના સંસ્થાપક પરમ વૈષ્ણુવાચાર્ય શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના પુત્ર શ્રીવિકૃલનાથજી ઉર્ફે શ્રી-અસાંઈજીનું અરિત આપતું વલ્લભાખ્યાન નામનું એક સુંદર ઐતિહાસિક કાવ્ય રચનારા ગોપાલદાસ વણિકનો જન્મ ક્યારે થયો અને એ મરણ ક્યારે પામ્યો એ વિશે કશી માહિતી મળતી નથી. માત્ર એ

શ્રીવિક્ર્નાથજી (સં. ૧૫૭૨-૧૬૪૨)ના સમયમાં હયાત હતો એટલું જ નાણી શકાય છે.

આ ગોપાલદાસ કડી પાસે આવેલા રૂપાલ ગામનો વણિક હતો. અત્યારે અમદાવાદના અસારવા પરામાં આવેલી દાદાહરીની વાવ ઉપર શ્રીવિક્ર્નાથજીની જેઠક આવેલી છે તે સ્થળે ભાઈલો કાઠારી કરી એક વણિક વૈષ્ણવ શ્રીવિક્ર્નાથજીના સમયમાં રહેતો હતો. એ, એનો ભાઈ હરજી અને ત્રીજો ભાઈ મેઘજી એ શ્રીવિક્ર્નાથજીના શિષ્ય હતા. શ્રીવિક્ર્નાથજી ગોકુલથી જ્યારે દારકા તરફ જતા ત્યારે આ ભાઈલા કાઠારીને ત્યાં ઊતરતા હતા શ્રીવિક્ર્નાથજી ગુજરાતમાં સં. ૧૬૧૩, ૧૬૧૬, ૧૬૧૯, ૧૬૨૩, ૧૬૩૧ અને ૧૬૩૮ એમ છ વાર આવેલા. આમાંના કોઈ એક વર્ષમાં સંભવિત રીતે ૧૬૩૮ના જ વર્ષમાં જ્યારે વિક્ર્નાથજી ભાઈલા કાઠારીને ત્યાં આવેલ ત્યારે ત્યાં ભાઈલા કાઠારીની પુત્રી ગોમતીનો વર એ ગોપાલદાસ એમના જોવામાં આવ્યો. એમ કહેવાય છે કે એ વખતે ગોપાલદાસની ઉંમર માત્ર પાંચ વર્ષની હતી. શ્રીવિક્ર્નાથજીએ ગોપાલદાસનું મૂંગાપણ જોઈ પ્રશ્ન કર્યો કે “આ કોણ છે?” ત્યારે ભાઈલા કાઠારીએ એ પોતાનો જમાઈ હોવાનું-ગોમતીનો વર હોવાનું કહ્યું. શ્રીવિક્ર્નાથજીએ કહ્યું કે “ગોમતીનો વર તો સાગર જોઈએ.” ભાઈલા કાઠારીએ કહ્યું કે “આપની કૃપા હશે તો એ પણ થશે.” શ્રીવિક્ર્નાથજીએ શિષ્યનું કથન સિદ્ધ કરવા ગોપાલદાસને ચાવેલું તાંબૂલ આપ્યું. ત્યારથી ગોપાલદાસની વાચા ખૂલી અને એણે પછી વલ્લભાખ્યાન ગાયું.

વલ્લભાખ્યાન નવ આખ્યાન (કડવાં)નું સુંદર કાવ્ય છે અને એમાં શ્રીવલ્લભાચાર્યજી, શ્રીવિક્ર્નાથજી, અને શ્રીવિક્ર્નાથજીના સાત પુત્રોની હકીકત આવે છે. આમાં સાતે પુત્રોનાં લગ્ન થયા મુદ્દીતો ઉલ્લેખ છે. શ્રીધનસ્થામજીનાં લગ્ન ૧૬૪૮ નેજદીકમાં હોવાથી લગભગ એ વર્ષ કે એક વર્ષ પછી ગોપાલદાસે આ કાવ્યની પ્રસિદ્ધિ

કરી સંભવે છે. એથી પૂર્વનું આ કાવ્ય મંણુલું હોય તો એમાં ગોપાલ-દાસે સં. ૧૬૪૮ સુધીની વિમતો ઉમેરી લીધી માનવી પડે.

એમ કહેવાય છે કે જે દિવસે શ્રીવિકૃતનાથજીએ ગોપાલદાસના મુખમાં ચાવેલું તાંબૂલ આપેલું તે જ રાત્રે એને રાસલીલાનાં દર્શન થયેલાં. આનું વર્ણન એણે તેના “ભક્તિ-પીયૂષ” નામના કાવ્યમાં આપ્યું છે; પણ એ ગ્રંથ અત્યારે અપ્રાપ્ય છે.

વલ્લભાખ્યાન શ્રીવિકૃતનાથજીના પ્રસાદરૂપે ગોપાલદાસને સ્કુયું છે તેથી એમાં શ્રીવિકૃતનાથજીનાં બંને પત્ની શ્રીરુક્મિણી વડુજી તેમજ શ્રીપદ્માવતી વડુજીનાં નામનો નિર્દેશ નથી આવતો એમ કહેવાય છે.

વલ્લભાખ્યાન જુદા જુદા રાગોમાં કવિએ સુસંબદ્ધ રીતે ગાયું છે; રચના પણ આલંકારિક છે, અને કવિને સારા કવિઓની હરણમાં મૂકે તેવી છે. આ આખ્યાનો સંપ્રદાયિકોમાં સંપૂર્ણ સંમાનપૂર્વક અહુર્નિશ ગાવામાં આવે છે અને સામાન્ય રીતે ઘણાને મુખપાઠ હોય છે. આખ્યાનોના રાગ અનુક્રમે (૧) કેદારો, (૨) રામકલી, (૩) ધનાશ્રી, (૪) જૂપ કલ્યાણ, (૫) સામેરી, (૬) પરજ, (૭) સામેરી કે ખિલાવલ, (૮) ધનાશ્રી અને (૯) ખિલાસ છે. રાગ પ્રમાણે એ દિવસના જુદા જુદા ભાગમાં ગવાય છે : એ રીતે આખ્યાનો અનુક્રમે (૧) દોઢ પહોર રાત ચઢતાં, (૨) દિવસ ભિગતે, (૩) દિવસ ભિગતે, (૪) એક પહોર દિવસ ચઢતે, (૫) સંધ્યા પછી, (૬) રાતના બે વાગતે અથવા એ પછી, (૭) મૂર્યોદય પહેલાં, (૮) એક પહોર દિવસ ચડતે, અને (૯) પ્રાતઃકાળમાં ગવાય છે. તાલ પણ એના નક્કી જ છે, તે એ રીતે કે આખ્યાનો અનુક્રમે (૧) ત્રિતાલ, (૨) આડચોતાલ, (૩) ચર્યરી, (૪) આડચોતાલ, (૫) તૂક ૪ આડચોતાલ-બાકી ૬ દીપચંદી, (૬) ત્રિતાલ કે દીપચંદી, (૭) ચર્યરી, (૮) આડચોતાલ, અને (૯) આડચોતાલમાં ગવાય છે.

ગુજરાતી ભાષાનાં આજ દિવસ સુધીનાં જનતર કાવ્યોમાં આ માત્ર એક જ કાવ્ય એવું છે કે જેની વ્રજભાષામાં તેમજ સંસ્કૃતભાષામાં

વિસ્તૃત ટીકાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. અને એ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના વંશજો નિ. લી. ગો. શ્રીજીવનેશજી (સુંઅષ્ઠ) અને શ્રીવજ્રરાયજી (અમદાવાદ)ની અનુક્રમે છે. બંને ટીકાઓ ઉચ્ચ પ્રકારની છે, અને સંપ્રદાયનાં સિદ્ધાંત અને હાર્દને સારી રીતે સમજાવનારી છે. બંને ટીકાઓ વિક્રમના આ શતકની ખીજ પચીસીમાં લખાવણી છે. એ વિદ્વાન ગોસ્વામીઓ ગોપાલદાસનું દાસત્વ ધર્યું છે, એટલું આ આખ્યાનોનું સંપ્રદાયમાં મહત્ત્વ છે. એએક વર્ષ ઉપર સુંઅષ્ઠની મોટી હવેલીવાળા વિદ્વાન ગોસ્વામી શ્રી દીક્ષિતજી મહારાજે છઠ્ઠા આખ્યાનની સંસ્કૃત ટીકા પ્રસિદ્ધ કરી છે.

કવિએ પ્રથમ આખ્યાનમાં શુદ્ધદ્વૈત સિદ્ધાંત પ્રમાણે પ્રભુના નિત્યસ્થાન અને જગતની ઉપત્તિનો પ્રકાર બતાવ્યો છે, તેમાં પણ હિત્તમ કવિતાનાં દર્શન થાય છે :

“વ્યાપકરૂપ અદ્વૈતબ્રહ્મ જે તેજોમય કેહેવાય;
 આરજ પન્થ અધિકારી મુનિજન, તે માંહે લય થાય. ૪
 અક્ષર આદિ અખંડ અનુપમ, ઉપમા દહી ન જાય;
 અસ્તિ વસ્તુ સૌ કા મલિ બોલે. નિગમ નેતિ નેતિ ગાય. ૫
 નિર્ગુણનો નિર્દેશ અટપટો, રસના શી ચેરે કહિયે;
 રૂપ વર્ણ વપુ દષ્ટ પદારથ, ત્યાં એકો નવ લહિયે, ૬
 તેહ થકી પુરુષોત્તમ અલગા, લીલા અચલ ત્રિહાર;
 બ્રહ્મજ્ઞાની ને મુક્તિમારગી, સ્વપ્ને નહિ વેહેવાર. ૭
 બાંહાં વૃન્દાવન આદિ અચલ શશી, શરદ-રેન બહુ વેર;
 વનદેવી પદ કુમકુમ મુખસુખ, પરસે રંજ વિશેષ ૮
 બાંહાં સરિતા ચામીકર મણિગણ ઉભયબદ્ધ સોપાન,
 કમલ કુમુદ નાના અલિ સુન્દર, મધુર કરે તાંહાં ગાન. ૯
 કનકલતા માલતી મહિકા, વિવિધ કુસુમ મંડરન્દ,
 શીતલ પવન ઝોકોરે લહરી, પરસે અતિ આનન્દ. ૧૦
 પદ્મરાગ મરકત મણિ સ્ફટિક, શ્રીગોવર્ધન સોહે;
 બ્રહ્મ રુદ્ર તાંહાં કોણ બાપડા, શ્રીહરિનાં મન મોહે ૧૧

નાના પક્ષીના શબ્દ-માધુરી, શોભા તણે નહિ પાર;
વિવિધ પ્રકારે જુજુવા કેતાં, અન્ય યાવ વિસ્તાર. ૧૨
શ્યામા શતદલનયન સુન્દરી જૂથ તણે નહિ પાર;
વિવિધ રાસમંડલ-રચના રચિ ખેલે નંદકુમાર. ૧૩

X X X X

એ પ્રભુને મન ઇચ્છા ઊપની જશ યાવા વિસ્તાર;
અધિકારી પાખે એ વાણી, નહિ કેને ઉચ્ચાર. ૧૫
બ્રહ્મજેથી સૃષ્ટિ નીપની, અતિ સુન્દર બ્રહ્માંડ;
ચૌદ લોક નાના વૈયિયે, ભૂમંડલ નવ ખંડ. ૧૬
પર પોતાની વ્યક્તિ કરેવા, સૃષ્ટિ તે દિધા પ્રકાર;
દેવી આસુરી બે ઉપભવી, પ્રભુ મન કરી વિચાર. ૧૭
ભક્તિ સુન્દરી (ને) માયા દાસી, બે મૂરત પ્રમટાવી;
તેમાં પેહેલી નખચિણ સુભગ, શ્રીહરિને મન ભાવી ૧૮
કૃપાકટાક્ષે હુવા અક્ષરમાં, ઊપન્યા સત્ત્વ અનંત;
ભક્તિલીન હુવા સૌભાગી, તે વૈશ્ણવ ગુણવંત. ૧૯
ખીજે કટાક્ષે જે જન ઊપના, માયામાં યયા લીન,
કર્મજડ આસુર અન્ય-કૃપાસક ભજન-ધર્મથી હીન. ૨૦
એણી પ્રકારે સૃષ્ટિ દિધાગુણ, મિશ્રિત ચાલી નય;
ભક્તિમારગી જીવ સ્વતંતર, કેવલ ભક્ત ન યાય. ૨૧''૧

શ્રીવિઠ્ઠલનાથજીના જન્મપ્રસંગનું આખ્યાન કેટલું મધુર છે, એ
નીચેની પંક્તિઓથી દેખાશે :

“આ પોસ-મધ્યાહ્ને શ્રીનાથજી, અક્ષાંશ હર ઊપનો આનન્દ;
આ ચન્દ વન્દાવન તણે પ્રગટિયો. ૧

સૌભાગ્યસુન્દરી મલિ ધવલ ગાયે સુહાયે રૂડા કંઠના નાદ;
આહ્વાદ ઊપનો તે અંગાઅંગ ઘણો. ૨

સૂતિદા-સદન સોહામણું, શોભા રૂડી લેહેરડે નય;
આ વાય વાદિત તે સમે તણાં. ૩

નામ નિરુપમ, હૃદયરે સકલ કલ્યાણ;

તેહેના સાખી, ચારે વેદ પુરાણ.” ૩

બાકીમાં સવૈયાની દેશી, ચાલુ ચોપાઈની દેશી કેટલીક વિવિધતા સાથે પ્રયોગર્થ છે. કાવ્યમાંની શબ્દાવલીઓ સુંદર છે એ ઉપરનાં અવતરણોથી સમજાશે. વિશેષમાં એ ઐતિહાસિક કાવ્ય છે; સમગ્ર કે એમાં શ્રીવલ્લભાચાર્યજીનું, શ્રીવિક્રમનાથજીનું અને એમના કુમારોનું થોડુંક પણ ઐતિહાસિક ચરિત્ર આવી જાય છે.

વિક્રમના સોળમા શતકમાં આમ નાનું છતાં નવીન ભાત પાડે તેવું આ કાવ્ય કવિના તરફ આદર ઉત્પન્ન કરાવે એવું છે. આ પદ્ધતિનું અનુસરણ કરી કેશવદાસ વગેરેએ વલ્લભવેલ વગેરે કાવ્યો પછીથી લખ્યાં છે.

ચરિતસામગ્રી :

૧. બરસો બાવન વૈષ્ણવની વાર્તા

૨. ગુ. સા. ના માર્ગ-સ્તંભો-દી. બ. ૬ મો ઝવેરીકૃત

૩. બૃ. કા. દો. ભા. ૮ મો (ગુજરાતી પ્રિ. પ્રેસ-મુંબઈ)

૪. Gopj. & its Lit. by K. M. Mavoshi

૫. વલ્લભાખ્યાન-વ્રજભાષા ટીકા (મુંબઈ)

૬. „ સં. ટીકા (અમદાવાદ)

૭. „ મૂળ કાવ્ય (કે. કા. શાસ્ત્રી-સંપાદિત)

લીલો

[સં. ૧૯૩૬ માં હસ્તાત]

વૃહરાજની “રસમંજરીની વાર્તા” એ લોકકથા તો છપાયેલી છે, પણ એ જ વર્ષમાં કોઈ લીલા નામના કવિએ “સુંદર શેઠની કથા” લખી છે, જે હજી છપાઈ નથી.^૧ ૩૫૪ કડીના આ લોકકાવ્યને અંતે

૧. ગુ. વિ. સ. હં. વિ. પુ. નં. ૬૫૦ની હાથપ્રત

તિથિ વાર આપતાં એણે માત્ર એ વાર પોતાનું નામ જણાવ્યું છે:

[એપાઈ]

“લીલ કહ સાંભલયો સહ પુનપુન કયા છે જહુ ।

જે અપર હજ અધકારો મુરખ મતે કીધુ આ ધરો ॥૩૫૧॥

જે નરા નારી સુણુહ સાંભલે ભાગા સહ જગે સવે તે મલે ।

હવટ અંગ ઉપજે જેહ સુદર કથા સાંભલતા તેહ ॥૩૫૨॥

સવત સોલ છત્રીસા જેહે કારતગા મારા અનુઆલુ તેહે ।

તયા પચમી ન રવવાર સુદર ગાક શ્રીગરપુર માહા ॥૩૫૩॥

x

x

x

લીલ કહા નર સુણીયે સહ તહ ધરા હજવ મંગલ જહુ ॥૩૫૪॥”

અત્યંત અશુદ્ધ સ્વરૂપમાં મળતા આ કાવ્યનો કર્તા તે “લીલ” છે “લલ” છે કે “લાલ” એ નક્કી કરવું પણ ભારી છે, કેમકે આકાર અને દીર્ઘ ઇકારનાં ચિહ્નમાં લેખનમાં ખાસ કાંઈપણ ભેદ માલૂમ નથી પડતો. સાંભલ છે કે “લીલો” હશે : “લીલ કહે નર સાંભલો” એ પદ સામાન્ય જેવું છે. ખંભાતના એક સુંદર કરીને શેઠનું ચરિત્ર કવિએ આ નાના ખંડકાવ્યમાં આપ્યું છે. એ સુંદરનું ઉજેણી નગરીના ધનદત્ત શેઠની સુમત્રા નામક પત્નીમાં થયેલી કનકવતી નામની કન્યા સાથે લગ્ન થયું હતું : એ કન્યા

“મેગલચાલે મલપતિ બાલ અમીઅન્નસાલ ।

સીહલકા જે સુંદરી પદમની પ્રેમી અપાર ॥૩૫૫॥

x

x

x

સોવન કંઠ સોહામણી રૂપ ન લાલો પાર ।

કનક કમલદલ દામની સુંદર પરણો નાર ॥૩૫૬॥”

સુંદર વાણેતર માટે જાય છે, ત્યાં અનેક પ્રકારની આપત્તિ આવે છે, એમાંથી એ ઊગરે છે, એ ખતાવવાનો કવિનો પ્રયત્ન છે.

આ કાવ્યમાં કવિએ ફટલાક સુંદર પ્રસંગ આપ્યા છે, પણ

ભાષા એટલી અશુદ્ધ છે કે કેટલાંક પદોનો અર્થ ખેસાડતાં મુશ્કેલી પડે છે; એટલે અહીં સારા નમૂના આપી શકાયા નથી.

૧૭ મા શતકમાં ૧૬ શતકની જેમ લોકકથાઓ રચવાનું ચાલુ હતું એ આમાંથી સ્પષ્ટ થાય છે. આ પ્રબંધપ્રકારનું કાવ્ય છે. ભાષા, પ્રત સં. ૧૭૭૩ જેટલી મોડે લખેલી હોવાને કારણે, લીલાના સમયની નથી મળતી.

આ કવિ ક્યાંનો વતની છે એ કહેવું ભેદ મુશ્કેલ છે, છતાં સંભવ છે કે ખંભાતનો હોય; સુંદર શૈઠ ખંભાતના છે, એમ કહેવામાં એનું એ પણ હાર્દ હોઈ શકે. ખંભાત એ સાગરતટે આવેલું છે. સાગર-પુર તેથી એ હશે. “શ્રીગરપુર” એ જો “શ્રીગિરિપુર” વાંચિયે તો “ગિરિનગર” જૂનાગઢ સંભવે; પણ એ કાળે તો જૂનાગઢ જૂનાગઢ તરીકે જ જાહેર હતું.

અરિતસામગ્રી :

૧. શ. વિ. સ. હ. વિ. પુ. નં. ૬૫૦

મેગલ

[સં. ૧૬૩૭માં હયાત]

ધ્રુવાખ્યાન અને નાસિકેતાખ્યાન એ બે કાવ્યના કર્તા તરીકે જાણીતા થયેલા કવિ મેગલના સંબંધમાં કાંઈપણ માહિતી મળી શકતી નથી. એણે ધ્રુવાખ્યાન સં. ૧૬૩૭ના આશ્વિન માસની સુદિ ૨ ને રવિવારે રચ્યું છે; એ ઉપરથી જ માત્ર જાણી શકાય છે કે એ સં. ૧૬૩૭માં હયાત હતો. આશ્ચર્યની વાત છે કે હરિદાસ વાળંદે પણ એ જ વર્ષમાં ધ્રુવાખ્યાનની સ્વતંત્ર રીતે રચના કરી છે.

મેગલ માણસદે હોવો જોઈએ અને કાવ્યો માર્ગ ભરણુપોષણ

કરતો હોવો જોઈએ એવું ધ્રુવાખ્યાનને અંતે આવતી નીચેની કડી પરથી માનવામાં આવે છે :

“કથા સાંભલીની આપિ દાન, તેહનિ હોય ગંગાનું રતાન;
જે નર હરિ વસનું દાન, તેહનિ પરસન યાય ભગવાન.
રૂપ સોવરણ નર આપિ જહ, તેહનાં પાંતક છૂટિ દેહ;
અંતદાન આપિ જે સાર, પુનરખ્ય તેહનિ નહી અવતાર.”

મેગલનાં બંને કાવ્ય વર્ણુ છઠ્ઠે સારાં છે. કવચિત્ અલંકારો અને કવચિત્ રસની જમાવટ પણ એણે કરી છે. એના ધ્રુવાખ્યાનમાં ભાલથુના ધ્રુવાખ્યાનમી અસર જોવામાં આવે છે. તુલસીને નામે ચડેલા વૈકુંઠના ધ્રુવાખ્યાન (૨. સં. ૧૬૯૪) ને સં. ૧૬૧૪માં રચાયેલું માની એમ કવચિત્ કલ્પના કરવામાં આવે છે કે તુલસીની પણ અસર મેગલ ઉપર છે; પણ એ કાવ્ય જ મેગલના ધ્રુવાખ્યાન પછી ૫૭ વર્ષે રચાયેલું હોવાથી ઊલટી ભાલથુ-મેગલનાં ધ્રુવાખ્યાનોની વૈકુંઠના ધ્રુવાખ્યાન પર અસર હોવાની સંભવિતતા છે. નાકરે પણ “ધ્રુવાખ્યાન” રચેલું છે, પણ મેગલે એવું ધ્રુવાખ્યાન જોયું હોય એમ લાગતું નથી. મેગલે ઉત્તાનપાદની પત્નીઓનાં “પ્રભાવતી” અને “નિત્યવંતી (નિત્યવતી)” નામ શા આધારે લીધાં છે એ જાણવાનું સાધન નથી. હરિદાસે તો સુનીતિ સુરુચિ નામ લીધાં છે. વૈકુંઠે મેગલવાળાં જ નામ સ્વીકાર્યાં છે, એ માટે કોઈ પ્રાચીન આખ્યાન સાધનરૂપે હોવાં જોઈએ; પણ અત્યારે એવું કોઈ આખ્યાન પ્રાપ્ત નથી.

મેગલ કાંઈક ટૂંકમાં કથાનક પતાવે છે, તેમ છતાં ક્યાંક ક્યાંક રુચે એવું વર્ણન પણ આપે છે. નારદજીએ ધ્રુવને મંત્ર આપ્યો ત્યારે પ્રભુનું સ્વરૂપ સમજાવતાં કવિ નારદજીના મુખમાં મૂકે છે :

“ઉપદેશ મહો તે રુદે રાખો મુનિ વદે કીપાલ ।

સીસ મુગંઠ ને મંત્ર્ય કુંડલ તીલક આપીત ભાલ ॥૧૭॥

અનેક સેવક રહ્યા હસા મલા ઢોલે વાંચ ।

ગરુડ આસન પ્રભુજીને પદમ-જલકે પાય ॥૧૮॥

હર ચણું આંગલી સરીર સોભીત સામલ વરણુ ;
 તેજ અંગ ઝલહલે રવીકાટ સરખા હણું ॥૧૭૥॥
 કૌરવસમણિનો હાર કંઠે રુદે લાંછન રંગ ।
 બુલ્લ-હંટ ચાર સોભીત હર ધરી સંખ સારગ ॥૧૭૭॥
 પાગળું-ચેહેરેણુ પીતાંજર અદાધર ગોપાલ ।
 રૂપ એહેણુ રમરજે એહેનીશે તુ ખાલ ॥૧૭૮॥

મોટે ભાગે ભાગવતની કથાને જ એ સાચવે છે આ કાવ્ય કરતાં એનું ખીજું કાવ્ય નાસિકેતાખ્યાન વધું સારું છે. ક્રોધાપનિ-
 પદના વસ્તુના નાયક નયિકેતાનું જન્મથી યમપુરીમાં પિતાની આજ્ઞાએ
 જવા સુધીનું ચરિત આ કાવ્યમાં આપવામાં આવ્યું છે. નયિકેતાનું
 નાસિકેતા નામ આ કાવ્યમાં આપી, એ નામ કેવી રીતે પડ્યું એ કથા
 આપી છે. નાસિકેતાનો માતાને કુંવારા ઉદાસક ઋષિના પ્રવહતા
 વીર્યને સૂઘવાથી ગર્ભ રહેલો. અયોધ્યાના રાજા રઘુની એ પુત્રીનું
 એ પૂર્વેનું વર્ણન કવિ હીકે હીકે આપે છે :

“ધણી મળીશું પરવરી તે, કીડા કરગ જાય,
 ઘણાં આગ્રણ અંગે શોભે, નેપુર અમકે પાય.
 હંહલ્લુડી મુદ્રિદા તેને, ઝાલ અબૂકે દણું,
 ચોલવળી ચુંદડી ને, ગજગતી ચાલે ચણું.
 માનિની મૃગલોચની, શિર વેણી વાસુકી વંદ,
 આનન પૂનમચદ્ર ગોપિત, કેશરી કટી લદ,
 હપોતગ્રીવા નાસિકા શુદ્ધ, ખીજ દાહમ દંત,
 ગંધ કદલીરતંબ સરખી, હમલ કોમલ કાંત,
 શ્રદ્ધા તે કોદંડ અલીકુળ, નાભી જળ-ગંભીર,
 હર અંચલ તે હપર છે, યુગ્મ રતન જંખીર.
 અણુ અધુરી મુખ મધુરી, હચરે મુખ વાણુ,
 વદન નિહાળે પ્રેમદા ને, દર્પણ ગ્રહીને પાણુ.”

૧. ગુ. વિ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૩૬૨ એ, (૬૬૭ ઉ અ’).

૨ પ્રા. કા. મુદ્રા, ભાગ ૩૯, પૃ. ૧૧૩-૧૪

આ કન્યકાને રત્નાન કરતાં ગર્ભ રહ્યો એની ખબર પડતાં માતા પિતાને ભારે આઘાત પહોંચ્યો અને પિતાએ એનો ઘાત કરાવવાને જંગલમાં મોકલી આપી; પણ પ્રધાને એને જીવતી છોડી દેવાની માણસોને સૂચના કરી. વનમાં એને છોડી દેવામાં આવી ત્યારે કવિએ વનસ્પતિનું વર્ણન હીક કર્યું છે. એ પછીનું ચંદ્રવતીનું રુદન કરુણુરસ હીક જમાવે છે :

“હું દુહ્યા હશે વાડવ દેવ, કે ચુકી શ્રીહરિની સેવ,
કે પર સંપત્ત મેં રાખી, કે દીધી કુડિ સાખી.
કે છેદી કુમળી તરુડાળ, જેથી દુહ્યા દેવદયાળ.
કે મોટાં પાપ પૂર્વે કીધાં કે આળ અવર જનને દીધાં.
મેં કીધું હશે એવું ધર્મ, કે ચુહ્યા હશે મહંત ધર્મ,
કે પર્વ જ્ઞેષ ના આપ્યું દાન, નવ પૂજ્યા શ્રીભગવાન,
મેં પાપ કીધાં મોટાં એહ, તો રાજાએ દીધો છેહ.”^૧

માર્ગમાં ત્રણ ઋષિ મળે છે તેમાંના એકે કુંવરીનું કલ્પાંતઃ સંભળી ભાળ મેળવી ત્યારે ઋષિના મુખમાં કવિએ “સુણ સુંદરી રે-ધેલી કાણે કરી રે” એ ઢાળની છેક ભાલણુના સમયથી પ્રચારમાં આવેલી દેશીનો પ્રયોગ કરાવ્યો છે. એમાં દૂહાનું બંધન મેગલે પણ સ્વીકાર્યું છે.

આ કાવ્યમાં કેટલાંક વર્ણના સારાં અપાયાં છે. બેશક, એનાથી મેગલ ઉચ્ચ પ્રકારનો કવિ હરી શકતો નથી. એણે ધાર્યું હોત તો યમસંવાદને વધુ ઉત્તમ અને રોચક રીતે આપી શક્યો હોત.

એ જ કૃતિ મળતી હોવા છતાં ય મેગલ એક કૃતપ્રયાન કવિ-આખ્યાનકાર હતો એ વિષયમાં શંકાને સ્થાન નથી. એ ભાલણુને કે નાકરને પહોંચી શકતો નથી, પણ વિષ્ણુદાસે ઘણાં કાવ્ય લખ્યા હોવા છતાં વર્ણનાદિમાં વિષ્ણુદાસ મેગલને હઠાવી શકે એમ નથી.

મેગલમાં આ બંને કાવ્ય છપાઈ ગયાં છે. “ધ્રુવાખ્યાન” ની તો ભાષા પણ મેગલના સમયની સચવાયેલી છે એ ઉપર આપેલા-

ઉતારા ઉપરથી સમગ્રી સંકાશે. મધ્યકાલીન ગુજરાતીની ૪ થી ભૂમિકાનો એ સમય પાડતો હતો અને એ જ સ્વરૂપમાં એ કાળમાં લખાયેલી અનેક પ્રતો મળી આવતી હોવાથી મેગલની ભાષા નક્કી કરવાનું જરાયે મુશ્કેલ નથી.

મેગલનાં જ્ઞાતિ કે વતન વિશે કશી માહિતી નથી મળતી. ધ્રુવાખ્યાનનો અંતિમ ભાગ પરથી કદાચ એ બ્રાહ્મણ મોણુભટ્ટ હોઈ શકે. 'મેગલ' એ નામ અસંલ્લ હશે કે "તખલ્લુસ" હશે એનો પણ નિશ્ચય થઈ શકતો નથી.

ચરિતસામગ્રી :

૧. "સાહિત્ય માસિક"—વર્ષ ૧૩-૧૪" અને ૧૯૨૫ના અંકો
૨. પ્રો. ડા. સુધા-ભાગ ૩ જો, સ્વ. છ. વિ. સવળ સંપાદિત
૩. આઠમી ગુજ. સાં. પરિ. ને અહેવાલ-સ્વ. ભાતુસુખરામ નિં. મહેતાનો "મેગલ વિશે નિબંધ"

હરિદાસ વાળંદ

જિજ્ઞાસુસના જ આરંભકાલમાં ખંભાતમાં હરિદાસ નામનો એક વાળંદ આખ્યાનકાર થઈ ગયો છે. એનું ધ્રુવાખ્યાન પ્રાપ્ત છે અને એ છપાયું પણ છે. જૂ. ડા. દો. ભાગ ૮ માં છપાયેલા ધ્રુવાખ્યાનમાં એની બરાબર ઓળખ નથી મળતી, પણ હાથપ્રતોમાં મળી આવે છે. એની એક હાથપ્રતમાં એનો કીક કીક પરિચય મળી આવે છે; જેવો કે—

“સંવત સોલ સાડગ્રીસા વર્ષે માસ ચૈત્ર તે સાર ।

ધ્રુવજીનું આજ્ઞાન કર્યું એકદશી સતવાર ૧૧૮૧ ।

શ્રીભાગવત કથારસ નિર્મલ શ્રવણે કીધું પાન ।

કાંઈએક કથા માંહી કાશીખંડની સમરયા શ્રીભગવાન ૧૧૮૧ ।

સ્તંભતીરથ પુર વૈકુંઠ તોલે કવીતાનો ત્યાંહાં વાસ ।
 સાંભલતાં સુખ વૈકુંઠ પામીએ કહે લહુઆસુત હરીદાસ ॥૨૦૧॥
 વાલંઠ વણું કુલિ તે હૃતપંન તેહનો શો અધીકાર ।
 કહે હરીદાસ હરી વણુંવ જોઇ રહે વાસો યુગદાધાર ॥૨૧૧॥
 [ધ્રુ. આ. કડકું ૨૧મું] ૧

હરિદાસના વખતમાં ખંભાત આખ્યાનકારો માટે જાણીતું હતું. વિષ્ણુદાસથી માંડી કુબેરદાસ સુધીના આખ્યાનકારોએ લગભગ ૧ સૈકા સુધી પ્રાયઃ મહાભારતના પ્રસંગોને ખંભાતમાં ગાયા છે. ત્યાં હરિભટ્ટ, ભૂધર વ્યાસ, વિશ્વનાથ વ્યાસ, બાલકૃષ્ણ ભટ્ટ વગેરે સંસ્કૃતના પુરાણિકોનો લાભ લઈ ઘણા આખ્યાનકારોએ કવિતા રચી છે. લહુઆ-સુત હરિદાસ વાળંદે પણ ભાગવત અને કાશીખંડની કથા સંભળી કવિતાપ્રવૃત્તિ કર્યાનું ઉપર સ્વીકાર્યું છે ન.

આ કવિએ પ્રહલાદાખ્યાન રચ્યાનું પણ કહેવાય છે, કે ને અસ્તાપિ પ્રાપ્ત નથી. આ ઉપરાંત “હરિદાસ”ની છાપનાં “પ્રેમલા-રાણીનું આ યાન”^૨ “મૃગશીર્ષવાદ”^૩ અને “મુધન્વાનું આખ્યાન”^૪ એ ત્રણ કાવ્ય મળે છે. આખ્યાનપદ્ધતિનાં આ ત્રણે

૧. ફા. ગુ. સ. હ. વિ. પુ. નં. ૫૩ ક. જૂ. કા. દો. સાગર મામાં—

કવિતા કહે સેવક શ્રીરામ, વાસો છે તંબાવટિ ગાર. ૧૫

મહિ સંગમ અતિ હલ્હાસ, ગાય સાંભળે વૈકુંઠ વાસ.

x

x

x

જેહુ કર જોડી કહે હરિદાસ ૧૭ [કડકું ૨૧મું]

પૃ. ૩૮૬ પર-ગુ. વિ. સ. હ. વિ. સં. ની નીચેની પ્રત પ્રમાણે છે. ગુ. વિ. સ. હ. પુ. નં. ૨૦૦ ની પ્રતમાં પિતાનું નામ અને અહીંની છેલ્લી કડી નથી. રચ્યાસાલ આંકડામાં ૧૩૩૭ છે, તે પ્રમાદ દ્વીસે છે. જૂ. કા. દો. માં ત્યાં ‘સંવત સોલસે’ સાડત્રી વધે’ એવો સ્પષ્ટ હલ્લેખ છે.

૨. ગુ. વિ. સ. હ. વિ. પુ. નં. ૨૮૧ અ (ત્રટક)

૩. એનન નં. ૭૪૮ (ક. સં. ૧૭૦૭) ૪. કાહી લા. નં. ૭ ૬ (નડિ.)

કાવ્ય કદાચ આ જ હરિદાસનાં હોય તો એમાં આશ્ચર્ય નથી; આમાંના છેલ્લા “મુખવાખ્યાન”ની રચનાસાલ સં. ૧૬૩૪ છે, બ્યારે આપણે ઉપર જોયું છે કે “ધ્રુવાખ્યાન”ની રચનાસાલ ૧૬૩૭ છે. બેશક, કાવ્યોત્તે કોઈ વિશેષ પરિચય તોંધાયેલો જાણવામાં નથી, એટલે એ એતું જ છે એ ન કહી શકાય. “ તુલસીમાહાત્મ્ય ”^૧ અને “ ભક્તિમહિમા ”^૨ આ બે કાવ્યોનો કતો હરિદાસ તો કોઈ અન્ય જ લાગે છે. એ ઉપરાંત વળી “ત્રેમ સંબંધી દૂહા”^૩ કોઈ બીજા જ હરિદાસના મળે છે.

ધ્રુવાખ્યાન અને એની જ પદ્ધતિના “ત્રેમલારાણીતું આખ્યાન” અને “ મૃગલી સંવાદ ” માપા દષ્ટિએ પણ સમાનતા ધરાવે છે. હરિદાસ કાવ્યના આરંભમાં એક વાર પોતાની છાપ મારે છે; જેમકે—

“મુવચરિત્ત હહું જોયી આનંદ, પામે શ્રી હરિદાસ”

(ધ્રુ. આ. ૧-૪)

“સકલ કામ જે સમરિ થાઇ. હહિ હરિદાસ દયા કરી માય”

—(મૃ. સં. ૧-૩)

વીધ્નહરણ અવીચલ મતી આપો કેહે શેવક હરિદાસ”

(ત્રે રા આ. ૧-૨)

હરિદાસે ધ્રુવાખ્યાન રકંદપુરાણાંતર્ગત કાશીખંડ અને ભાગવતને આધારે બાંધ્યું છે. આ શતકની ધ્રુવવિષયક આ પહેલાંની કૃતિઓમાં જે આપાઢી સંવતગણવામાં આવે તો મેમલની કૃતિ પૂર્વની છે. એ પછી આ બીજું આખ્યાન છે. બંને સ્વતંત્ર છે. આખ્યાનપદ્ધતિ ભાલજીથી જોર પકડવા લાગી હતી અને હરિદાસના સમયમાં તો સારી રીતે સ્થિર થઈ ચૂકી હતી એ વિષ્ણુદાસની કૃતિઓથી જાણવામાં આવે છે. એ પ્રૌદિનો ખ્યાલ હરિદાસની આ કૃતિ કાંઇક આપે છે. એમાં વિષ્ણુદાસનું અનુસરણ સ્પષ્ટ જણાય છે. એટલે કે મૂળ કથા

૧. કા. ગુ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૨૨૨ ક

૨. એજન, ૧૭૫ વ

૩. એજન, ૨૩૩ ઘ

પ્રામાણિકપણે આપવા તરફ હરિદાસનું વલણ છે; છતાં ભાષા ગમતી બનાવવા તરફ લક્ષ્ય છે. નારદજી ક્રુવને મંત્રોપદેશ આપતાં પ્રભુનું વર્ણન કરે છે; જેવું કે

“હસતું વદન હરિ તણું લેવું, કુંડલ લેહેકે કાન;
રેષા રુડી તિલકની તન શોભિત ભાને વાન,^૨
ગ્રીવાકંઠુ ચિખૂક સોહિયે અધર રાતો રંગ;
દશન-પંક્તિ હીરાવળી, મધ્યે વિઘ્નિત શોભે સંગ. ૩
ચાર ભુજ આયુધ સંયુત ગદાધર ચક્ર પાણ;
કઠિમેખળા સંકુમાર સુંદર, પીતલસન પરિધાન. ૪
ચરણ તણી શી કહું શોભા, નખરત સુંદર શોભે;
ખટકશ ચક્રે અંકિત જેથી, ભક્ત તણાં મન લોભે પ”^૧

ક્રુવને તપમાં વિઘ્ન કરવાને ઈંદ્ર તરફથી આજ્ઞા ઉતારવામાં આવે છે, એ પ્રસંગ પણ ઠીક ઠીક દીપે છે : ભૂતો આવે છે તે :

“એક આળ્યો ભાલાને રૂપે લાંબી કોટ કરડે દંતજ;
બીજો તે પાડાને રૂપે ભાંજે પર્વત પથજ. ૮
ત્રીજો આવી સ્ત્રીને રૂપે, મૂકે શ્વાસોશ્વાસજ;
એક આવી વૃક્ષ હમાલીયું, જાણે પડે વને ત્રાસજ. ૯
એક આળ્યો છે વાધને રૂપે, મેઘ તણી પેરે ગાજેજ;
એક પવન અતિ વસમો વાયે શૃંગ પર્વતનાં ભાજેજ. ૧૦
એક આળ્યો બાળક લેઈ, વધ કરવા ક્રુવ પાસેજ;
એક અજગર યદને વીઠયો, જાણ્યું બાળક નાસેજ. ૧૧
એક અગ્નિના ભડકા યદને, સમીપ ચાલ્યો આવેજ;
અનેક પેરના ભૂત જ એહવા, બાળકને બીડાવેજ. ૧૨”^૨

મૃગીસંવાદ કે મૃગલીસંવાદ એ વિષય જીપર જાવડનાં અને નાકરનાં કાવ્યો વિશે આ પહેલાં માહિતી આપવામાં આવી છે. હરિદાસે પણ એ વસ્તુને લઈ કાવ્ય રચ્યું છે. કયો હરિદાસ આ છે

૧. બૃ. દા. દો, ભાગ ૮ મો, પૃ. ૩૬૯

૨. એજન, પૃ. ૩૭૩

એ નહીં કરવું મુશ્કેલ છે, કેમકે તુટક મળી આવ્યું છે; છતાં પદ્ધતિ
એ જ હોવાને કારણે એક માની ચલાવ્યું છે. સમયની અંતે ભાષાની
દૃષ્ટિએ સામ્ય છે જ. શરમાં શિવજનું વર્ણન જ જોઈયે :

“જેહનિ પંચ વદન નિ દશ છિ પાંચિનેત્ર ચંદ્રાકં વદંની જાંણિ ।
એકે હાયિ ત્રિશૂલ વિચાલ ખીજિ છિ જો અદાકપાલ ॥૧૪૧॥
ત્રોજિ પાણિ વિભૂતિ જ લાય જોહ પાંણી કરી વેણા વાય ।
છદિ અધુરી સાતમિ તાલ કંઠિ રૂ તેહનિ વિષ હલાદહ ॥૧૪૨॥
ત્ર્યુહ પાંણિ અન્ય કામ જ થાય લીલાવંત એહવુ.શભૂરાય ।
નીલાદિ ત્રિલઃ સોહિ ઇદ સૂચંગ જટા મુગટમાં છિ જેહનિજંગ ॥૧૪૩॥
તે ભાંગ ધતુરું પ્રાસિ ધણું પિંહિરણી ચમં છિ દસ્તી તણું ।
કોટિ સૂચ અંગ્ય તેજપ્રકાશ સકલમાં શંભુ અવિનાશ ॥૧૪૪॥”

આ કાવ્ય શિવરાત્રિમાહાત્મ્ય વિશે છે, જેમાં વ્યાધ અને
મૃગલીનો સંવાદ અપાયો છે. ખીલીના વૃક્ષ નીચેના શિવલિંગની ઉપર
એ દિવસે અજાણનાં વ્યાધથી ભયના માર્યા પત્ર-જલ પડતાં એનો
ઉદ્ધાર થયાનું આ કથા કહે છે. હરણી પે તાના પૂર્વજન્મની વાત
ક્યાં પછી વ્યાધ મારવા આવતાં ખંતે વચ્ચે સંવાદ થાય છે કે—

રાગ કેહારુ

“હરિણી જોલી સુણિ વ્યાધ વું તો કો દીસિ છિ સાધ ।

કાંઈ નથી અપરાધ વ્યાધ ને અમ તણુ એ ॥૧૪૫॥

સાંહાનિ કાયિ વુંહનિ તે તાં કહિ રે મૂઝનિ ।

કહું તુઝનિ માહારા ચિત્તની વારતા એ ॥૧૪૬॥

હાલ—કહું વારતા માહારા ચિત્તની આહેડી સુણિ વાત ।

સાંહાનિ કાયિ વું તાં મૂઝનિ આજ કરિ છિ હપધાત ॥૧૪૭॥

વલવું વચન જોલુ આહેડી સાંભલી હરિણી પિરિ ।

હું તાં માંસ તણુ-છું અરથી કુટંબ ભૂધ્યું ધિરિ ॥૧૪૮॥

અરે આહેડી સાંભલિ ભાઈ મુઝમાં તુ નથી માંસ ।

ગર્ભવંતી હું છું રે અખલા ફેદ મ કરીય આશ ॥૧૪૯॥

અરે આદેશ સાંભલિ ભાઈ વધવા જોગ્ય નહીં નારી ।
 અને વલી હું બાલસહિત છું ને વં રીદિ વીચારી ॥૬૧॥
 ઇમ કરતાં એક મારેગ્ય એલિધ વલી આવશિ હરણિ ।
 વં તાં તેહતુ વધ કરે રે માહાપુષ્ટિ છિ તરણા ॥૬૨॥
 નહીં તુ વ્યાહાણાં માંહિ આવીશ બાલ પ્રસવી કિરિ ।
 ગર્ભવેદના છિ રે મુઝનિ વં નવિ જાંણિ પિરિ ॥૬૩॥
 જ તુઝનિ વીચારસ તુહિ તુ સમ પાઈ જાગં તે માંન્ય ।
 માહારા બાલકનિ ભાલવણુ કરીનિ આવીશ આંણિ સ્થાન્ય ॥૬૪॥”^૧

કથાનક સાફું છે. તૂટક હોવાથી વધુ વિગત આપી શકાય એમ નથી. (કવિએ આ કાવ્યમાં “શિકાર” શબ્દ પ્રયોજ્યો છે.)

એ આપવું અહીં જરૂરી થઈ પડશે કે શરૂઆતમાં કવિએ પોતાનું નામ આપ્યું છે, જે ક્રુવાખ્યાન જેવું જ છે; જેમકે

(મૃં સં૦): “સકલ કાંમ ને સમરિ યાઇ
 કહિ હરિદાસ દયા કરી માય ।
 માહારિ મંન્ય છિ આનન્દ ધણું
 કહું આખ્યાન એક સંભૂ તણું ॥૩૧॥”^૨

(મૃં આ૦): “દાશીખંડે ને કહ્યું છે, ક્રુવણું આખ્યાન;
 કહે હરિદાસ મારી મતિ મંદે, કહેશું તેહ નિધાન. ૬”

આ હરિદાસ એ જ વિષ્ણુદાસ છે એમ જી. કા. દો. ભાગ ૮ માં છપાયેલા ભાગથી સાબિત કરવાનો પ્રયત્ન થયેલો; પણ ઉપરની હાથપ્રતોમાંના ઉલ્લેખથી એ વસ્તુ તદ્દન નિરાકૃત થઈ જાય છે: આ બંને કવિઓ એક જ સમયે ખંભાતમાં થયેલા ખરા, એટલું જ; બાકી એઓ તદ્દન ભિન્ન છે.

આ સમયે ભાષા મધ્ય, ગુજ.ની ૪થી ભૂમિકામાં રિયર થતી હતી. મૃ. સં.ની હાથપ્રત સં. ૧૭૦૭ નેટલી જૂની છે. આ રીતે હરિદાસની અસલ ભાષા બળુવામાં મૃ. સં. ની પ્રત ઉપયોગી છે. બીજાં કાવ્યોની

૧. એજન, (કડવું ૩ જુ')

૨. એજન (કડવું ૧ હું)

૩. જી. કા. દો. ભાગ ૮ મો, પૃ. ૩૫૫

પ્રતો પછીની છે. દ્રુવાખ્યાનની પણ કોઈ જૂની હાથપ્રત લખ્ય નથી.

હરિદાસ વાળંદ જેવી સામાન્ય કામમાં જન્મ્યો છતાં તત્કાળના પૌરાણિક કવિઓમાં સારી એવી કવિતા રચી શકે છે, એ એના ઉચ્ચ સંસ્કારને આભારી જણાય છે. એની વર્ણનશક્તિ દ્રુવાખ્યાનમાં ઠીક ઠીક દેખાય છે. અને એ પ્રમાણે-૧૭ માં શતકના કવિઓમાં એ પોતાની થોડી કૃતિ છતાં માનવંત્રું રથાન મેળવવા શક્તિમાન થાય છે.

ચરિતસામગ્રી :

૧. બૃ. કા. દો. ભાગ ૮ મો (ગુજરાતી પ્રેસ-મુંબઈ)
૨. સમાલોચક પુ. ૧, અંક ૧૧ મો, શ્રી. ઉછંગરાય કે. ઓઝાને લેખ.
૩. ગ્ર. વિ. સ. હ. લિ. પુ. ની યાદી અને નં. ૭૪૮ની હાથપ્રત
૪. કા. ગુ. સમા હ. લિ. પુ. યાદી, ભાગ ૨ જે

લક્ષ્મીદાસ

[સં. ૧૬૩૬-૧૬૭૨માં હયાત]

અખ્યાનયુગમાં ખ્યાન ખેંચે તેવો એક લક્ષ્મીદાસ નામનો કવિ મહેમદાવાદમાં સં. ૧૬૩૬-૭૨માં હયાત હતો એવું જાણવામાં આવ્યું છે; જેમકે મજેદ્રમોક્ષને અંતે :

“સંવત સોદા તે અગણુચાહુ ઉત્તમ તે નેષ્ટ માસ ।

શુક્લ તે ગુરુ સપ્તમી દીન ગ્રંથ હૌક હલ્હાસ ॥૨૫॥

સમસ્ત વિપ્ર કીપા દરિનિ ગાખયો તાં ચણિં ।

વાલંભ જ્ઞાતિ ઉપનું હું જ્ઞાતિની ચણુંરેણુ ॥૨૬॥

મિહિમદાવદ નિ વેત્રવતિ નદી જીતુલી માંહાં વાસ ।

ચણુંરજ સહુ સાધની પોપાસત મિહિ લક્ષ્મીદાસ ॥૨૭॥”

ચંદ્રહાસ-આખ્યાનને અંત નીચે મુજબ મળે છે :

“સંવત ૧૬૪૮ ઓવંશુભાસે શુકલ પક્ષ સંપત્તી સૌમ કલ્પાસ ૧૨૩૦
સપ્તમિ ચંદ્રને સમે કન્યા ક્ષણ પૂરણ અક્ષાંશ ઘટું તેણે ત્યાં દિન ૧૨૪૧
ચે-કા સાંસરે એહ આક્ષાંશ વૈકુંઠપદ તે પાંચે ત્રુઠે ભગવાન ૧૨૫૧
વેગવતી નદિ મહેદનગરવાસ કર જોડી કહે પોષામુત કલ્પિસદાસ ૧૨૬૧”

વાતક નદીને કાંઠે આવેલા મહેમંદાવાદના જીતુંલી પરામાં
વાલમ જ્ઞાતિના આંખોખા-મુત લક્ષ્મીદાસની સાહિત્યસેવાં પણ આદર
ઉપજાવે એવી છે એમ કહી શકાય. એનાં કાવ્ય અભિપ્રાય તંત્રસિદ્ધ
થયાં નથી. ગળેંદ્રમોક્ષ અને ચંદ્રહાસ-આખ્યાન ઉપરાંત દશમસ્કંધ
ખાસ ધ્યાન ખેંચ છે. છેલ્લી કૃતિ મૂળ સંસ્કૃત ભાગવત દશમસ્કંધને
આધારે રચેલો અધ્યાય વાર પણ ૧૯૫ કડવાંનો કાવ્યગ્રંથ છે. કાવ્યાંતે
એતું નામ નથી મળતું, પણ ૧૪ મા અધ્યાયને અંતે મળે છે :

“ભવસાગર ગોવાલ થયા ને પોહોતી મનની આશ ।

એટલે અધ્યાય અતુલ શ એમ કહે છે લક્ષ્મીદાસ ૧૪૮૧” ૧

ભાલણના દશમસ્કંધમાં ખૂટતાં રાસપંચાધ્યાયીનાં કડવાં આ
લક્ષ્મીદાસની જ રાસપંચાધ્યાયીનાં છે; ત્યાં સ્પષ્ટ રીતે લક્ષ્મીદાસની જ
છાપ આપવામાં આવી છે. મેશક, ભાલણે એ ભાગનાં સુંદર પદરચ્યાં
પણ છે; પણ સ્વ. હ. ગો, કાંટાવાળાને મળેલી હાથપ્રતમાં લક્ષ્મીદાસની
રાસપંચાધ્યાયી મળવાથી એ પણ છાંપી નાખેલી.

પ્રૌઢ આખ્યાનપદ્ધતિનાં આ ત્રણ કાવ્ય લક્ષ્મીદાસનાં મળે છે.
નાકર પછીના કવિઓમાં, વિષ્ણુદાસના કવનકાળમાં અમદાવાદ નજીકનો
કવિ આમ આખ્યાનપદ્ધતિનાં કાવ્ય એટલા જૂના સમયમાં આપે છે,
એ એ પ્રદેશને માટે ગૌરવભરેલી વસ્તુ છે.

૯ કડવાંના નાના ગળેંદ્રમોક્ષની વસ્તુ એણે ભાગવતમાંથી
લોધી છે. ગળેંદ્ર જે સરેવરમાં પાણી પીવા જાય છે તેનું વર્ણન
શરૂમાં તૂટતું નીચે મુજબ મળે છે :

“.....સીર ।
 કોકીલાયૂથ ત્યાહા સ્વર કરિ મિલી પક્ષી નીર ॥૫૫॥
 એક સોમવંશી નિ પોયણાં પાડલ સમીપ ।
 હીરા માણિક્ક બહુ તે અધિ છીપ ॥૫૬॥
 બધયૂથ ત્યાં પર્વારિ શોભાતા દીપ ।
 પારસ સારસ ઠીક બહુ આહા રનેહિ લીપ ॥૫૭॥
 મૂંડતા-આહારી શોભતા ચણુ ચાલિ મંદ ।
 યૂથ મિલિનિ એગઠા ગતિ કરિ આનંદ ॥૫૮॥
 પંખ મનોહર શોભતી તેહેનુ વણુ ઇંદ ।
 પાન્નતકના પ્રક્ષિ ત્યાંહાં માહા મચ્છંદ ॥૫૯॥
 એહેવું સરોવર માહાન ને ત્યાંહા દેહક ક્ષ ૧
 મોટા મોટા કીડા કરિ માહા મગરમચ્છ ॥૬૦॥
 હાહા ગાંધવ અવતરયુ ત્યાંહાં આહા વજ ૧
 હરીરમચ્છુ રિદિ માંહા રિ કહી મતિ વૃજ ॥૬૧॥”૧

ચંદ્રહાસના આખ્યાનનું વરતુ તો ખીળઓની જેમ એણે જૈમિનીય અશ્વમેધપર્વમાંથી લીધું છે એ કવ્ય ૪૫ કડવાંનું મોટું આખ્યાન છે. વિષ્ણુદાસના ચંદ્રહાસાખ્યાન પછી માત્ર એ વર્ષે જ રચાયેલું આ આખ્યાન એના કરતાં કવિતાની દૃષ્ટિએ કાંઈકે ચડતેરું છે. વિષયાક્રુમારી જે ઉદ્ધાનમાં ચંદ્રહાસ મૂતો છે ત્યાં વિહાર કરવાને આવે છે એ પ્રસંગ નોંધયે :

“મલિ સક્લ સધિ બહુ વૃંદ ચાલિ સરોવર આનંદ ॥૬૨॥
 ત્રણે મેહલા સક્લ શ્રંગાર પેઠી મજન કરવા સાર ॥૬૩॥
 એકને એક છાંટે પ્રાણિ મુદ્દ અમિત ખાલે વાંણી ॥૬૪॥
 મનોહર વેણી લલકે મુખ ઇંદ ચેહવાં જલકે ॥૬૫॥
 એક એકને પાસે યાચે નીર ઉડે ધન શોભાય ॥૬૬॥
 ત્રુટે મુક્તાના હાર ત્યે પડે હલક મોઝાર ॥૬૭॥”૨

ત્યાંથી એકંથી વનશોભા જોવા નીકળતાં:

“ત્યાંહાં દરશને મન મોહિ મૃગનયણિ સાંમુ જોમક ॥૧૧॥
 ત્યાંહાં દીધે હય સુંદર ચરતો ત્યે દ્રષ્ટ પ્રભુ પર ધરતો ॥૧૨॥
 પગ પડગી ઘટી ઘટ વારુ જંધારયલ સુંદર ચારુ ॥૧૩॥
 તન ગર્વ ઘાટ છે થેનો ઘડતાં મોહ કપનો ॥૧૪॥
 કનક પલાંચ સોહામણુ શુ કીજે વણુન તેહનુ ॥૧૫॥
 અતિ રતનગીત રોષા સાણિ કો માહારાજનો તાજ ॥૧૬॥
 હવે એ ઘોડો રમે હણહણે પ્રભુ એનો શ્રવણે ધરે ॥૧૭॥
 તેણે શબ્દ કરી જો જાગશે તો પુરુષ નહિ જોશે ॥૧૮॥
 પછે ચરણેથી તથજ વાંજીદિ ત્યે દાશીને હરતે ગ્રહિ ॥૧૯॥
 પગનાં નેપૂર કંઠ્યાં લિધાં ત્યે શબ્દ રહિત કીધાં ॥૨૦॥
 ભુજકંઠણિ હયા ચાંપિ કટિકંઠણિ હરતે ચાંપી ॥૨૧॥
 એમ કરતાં આવી પાસે મન લાજે ને વિમાસે ।
 કરી પહોવ અલગો મુખ નીરખે જોતાં મોહિ મન્ય હરથે ॥૨૩॥
 જાણે ચંદ્રખિંબ પૂરી કલા ત્યે નિરખતાં યમ વિવલા ॥૨૪॥
 જાણે લોચન અતિ કૂંદ્યાં ત્યે નિરખતા વીષયા ભૂલાં ॥૨૫॥
 નયણુ લાંબા ધન લગે જુગમ ત્યે કુંડલ ઝગમગે ॥૨૬॥
 મિજ ચારુ કપોલ સજ હસે કો રચી શોભા અમૃત વસે ॥૨૭॥
 નાચા કિર સોહાંમણી ગ્રીવાએ ખાંધો મણિ ॥૨૮॥
 અતિ પ્રચંડ જાહુ કંઠ કેસરિ ત્યે નિરખતા શુદ્ધ વિસરિ ॥૨૯॥
 ત્યે કહિએ શોભા ત્યે તણી કશન-મોતિ હિરાવલિ ॥૩૦॥
 ચારુ ચીમુક શોભા ઘણી ગ્રીવા ઉદાર ખાંધ્યો મણિ ॥૩૧॥
 વક્ષ વિશાલ સુદમા કટિ નિરખતા વાગી એક ઘટિ ॥૩૨॥
 ચરણકમલ જાણે રવીવંશી નખરત-યોત્ય કરશું હંશી ॥૩૩॥
 અંગોઅંગ્ય અતિ હદાર જાણો મનમથનો અવતાર” ॥૩૪॥”

“વિષ ફેડી વિષયા કરીને વિષયા ત્યાંહાંથી નાચ” એ તૂક

લક્ષ્મીદાસમાં પણ છે, એ લક્ષ્યમાં લેવા જેવું છે. આ પ્રમાણે લક્ષ્મીદાસે આ કાવ્ય રસિક બનાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે:-

દશમસ્કંધના અનુવાદનો એનો પ્રયત્ન પણ ઓછો નથી. ૧૯૫ કડવાંમાં ૬૦ અધ્યાય એણે સમાવ્યા છે. એમાં ભાગવતની કથા પ્રામાણિક રીતે ઉતારી છે. એ કર્ણકંઠ ન થાય એની એણે પૂરતી સાવચેતી રાખી છે : અહીં કૃષ્ણજન્મનો પ્રસંગ જ જોઈએ :

“જલહલપુરણ કાલાગ્રેમાં તેજ તે નવ્ય માય ।
 હથંગે તે દેવકીજને બાલક વૈકુંઠરાય ॥૯૮॥
 દેવકી નેં વસુદેવનાં લોહે ભાગ્યાં બંધન ।
 જીવ સહુ કેા અંતરજ્યાંમી યયા તેહ પ્રસંન ॥૧૦॥
 ચંદ્રની કીર્ણવલી તે સકલ માંહિ શોભાય ।
 વન સર્વે પ્રસંન કૂલ્યાં સૌંદર્ય આબ્યા વાય ॥૧૧॥
 દશે દીશા નીર્મલ દીસે પ્રબલ તારા તેજ ।
 મંદમંદ મેઘ ગાળે ઉપજે અતી હેજ ॥૧૨॥
 જલ નીરમલ સુર—સલીલા પ્રબલ પુર સરાય ।
 દેવનાં કુંડુલી વાળે ગગન તે ગર્જનાય ॥૧૩॥
 મણીસુક્તા કનક આઘે તેજ વાધે અધાત
 મધુરી ગત્યે સાગર ગાળે સકલ ધુની વિક્ષાત ॥૧૪॥
 દીપ દામ્યોદામ્ય દીપે અગ્નિ દીપે કુંડ ।
 પ્રભુજને પ્રગટ થાતે આનંદુ અક્ષાંડ ॥૧૫॥
 શાંભસુંઘર ચતુરભુજને પીતાંબર પરીધાન ।
 વૈજયંતી માલા કંઠે મકરાકૃત કુંડલ દાંન્ય ॥૧૬॥
 મુકુટ તે સોદામણો ને દમલદલ લોચન
 અર્ક કોટિ કોટ વા વદન તેહ પ્રસંન ॥૧૭॥
 કંઠે કીરતુલ જલહલે કટીમેખલા આતકાર ।
 ચક્ર-અદિત ધ્વજ અંકુશ પદ્મ પગ હદાર ॥૧૮॥
 ગદા તે કીર્મોદકી ને સોહીયે સુંદરશંન ।
 ખડગ નંદક ધનુષ સારયંગ શંખ તે પાંચજન્ય” ॥૧૯॥

સોયું'મોટું કાવ્ય સંભવતઃ કર્ણુપર્વ જણાય છે. આદિ અંત નહિ મળતા હોવાથી ચોક્કસપણે એની જ એ કૃતિ છે, એમ ન.કહી શકાય; વચ્ચે એક રચણે નામ માત્ર મળી આવે છે :

“એક કથા તાં વૈશંપાયન જન્મેજ્જિનિ કિલિસિ ।

લક્ષ્મીદાસ કિલિ કર્ણુ-સંધાતિ અર્જન યુધિ જસિ ॥૨૫૫૥”^૧

યુધિષ્ઠિરના હરાવ્યા પછી કર્ણુનું ભીમ અર્જુન વગેરેની સાથેનું આ યુદ્ધ આ કાવ્યમાં વર્ણિત છે, જેમાં અંતે ભીમ અને શલ્યનું યુદ્ધ આવે છે ત્યાં પ્રત તૂટે છે.

લક્ષ્મીદાસે આમ મહાભારતનાં પર્વ આપવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો લાગે છે, પણ એનાં આ અપૂર્ણ પર્વ સિવાયનાં ખીજાં પર્વ જાણવામાં પણ આવ્યાં નથી. વિશ્ણુદાસનો સમકાલીન કવિ એક ખૂણે રહી આટલો પ્રયત્ન કરી ગયો છે એ વસ્તુ ભાગ્યેજ કાઠ જાણે છે.

એનાં નાનાં કાવ્યોમાં જ્ઞાનબોધ (૨. સં. ૧૬૭૨), લક્ષ્મણહરણ (૨. સં. ૧૬૬૦), રામરક્ષાર્તુતિ અને અમૃતપત્નીશીરસ^૨ એ છે. આમાંનું છેલ્લું મહત્ત્વનું છે. બેશક, એ એનું જ છે કે નહિ એ જાણવાનું આપણી પાસે સાધન નથી, કેમકે કવિના નામ ઉપરાંત એમાં ખીજી કશી માહિતી આપવામાં આવી નથી. આ નાનું ૨૫ માલિની વૃત્તનું કાવ્ય છે. લક્ષ્મીદાસ ખોખાસુતે જ એ રચ્યું હોય તો ૧૭ મા સતકની પૂર્વાર્ધનું એ વૃત્તબદ્ધ કાવ્ય ગણાય :

“રઘુપતીપદસેવા મૂલ એ ધર્મ તાહારે ।

કમલનયણ મૂકી કાંચ ખીજુ વિચારે ।

તવ ધન સૂત દારા તે નહી દુત વારે ।

હરી ભજ લક્ષ્મીદાસા પાંચ સંસારપારે ॥૧૧॥

અભીનવધનરામં સામવર્ણે કીપાલં ।

કનકરુચીરકાતં રાજવૈદેહીબાલં ।

નવનીધીપ્રીધી તાહારે અન્ય તે મોહબલં ।

હરી ભજ લક્ષ્મીદાસા મારુદેશે ભરાલં ॥૩૧॥”

૧. એજન, નં. ૩૩૬ વ (૬૩૬ ૭૩ મું)

૨. ગુજ. હાથપ્રતોની સંકલિત યાદી, પૃ. ૧૮૬

કાવ્ય તરીકે એમાં ચમત્કૃતિ નથી જ એ કંબૂલ કરવું જોઈયે. રામરક્ષા એ ભુજંગી વૃત્તની કૃતિ છે. એમાં પણ રેઘુનાથની સ્તુતિ છે. લક્ષ્મીદાસ વૈષ્ણવ હોય એમ લાગે છે, કેમકે ચંદ્રહાસ આખ્યાનમાં એણે ગોવિંદની સ્તુતિ આરંભમાં કરી છે અને દશમ સ્કંધમાં પણ ગોવિંદની જ સ્તુતિ કરી છે. એ રામની સ્તુતિ કરે એમ સ્વીકારિયે તો જ રામરક્ષા અને અમૃતપચીસી એનાં ન ગણાય. ગજેન્દ્રમોક્ષ, ચંદ્રહાસા-ખ્યાન અને દશમસ્કંધના કર્તૃત્વના વિષયમાં તો શંકાને કાંઈપણ હવે કારણ નથી; પણ આ લક્ષ્મીદાસે સ્વતંત્ર નાનાં પદ પણ રચ્યાં છે તેમાં રામ તેમજ કૃષ્ણ એ ઉભયની સ્તુતિનાં પદ મળે જ છે ભાષા પણ એમાં મિશ્રિત છે, એટલે કે જૂની વ્રજની એમાં છાંટ કે પૂરી એ જ ભાષા હોય એવાં પદ મળે છે.

શરૂઆતનું પદ તો ચોખ્ખા સવૈયામાં જ છે :

સવૈયા.

“ભંનકિ કાય ઉપાય રચી વડ શ્રીરધૂનાથ રહિ ભરનિ ।
કપીરલ મહંટ રીછ મિલે મહ રાવન માન સખિ હરનિ ।
ફલાહલ હાહલ દાંત દેંધાવિ લરિ ફલ કાનિ પરિ ધરનિ ।
સીસ રોલાત હરી તખતિ” લક્ષ્મીદાસ કિહિ મિલે દાદા કરનિ” વગેરે ૧
આવા ૪ સવૈયા કૃષ્ણને લગતા પણ છે :
“અંબર ચારુ ચૂ તડીત પીતાંબર સુંદર ગદે” ટટિય ભૂનાં ।
હંક મનોહર હાર બીજ તજ લધર ઘેર છબી સૂતના ।
સીર મોર કે ચંદ આનંદ બદન દવલ્લ ભૂલલ ટકિ ફૂદનાં ।
લક્ષ્મીદાસ કિહિ બહી ભંહ નરભેષ ઘોષપતિ નંદકે લલનાં” વગેરે
હવે શુદ્ધ પદો જોઈયે :

રામ કેદારુ

“આજુ સરે સફલ ભયે નયન ।

કોટિ મનમથરૂપ ચતુર જુ નિરખે ગારિધર ચિત । બા૦

૧. ગુ. વિ. સ. હ. સિ. પુ. નં. ૩૩૬ની પ્રતમાં ગજેન્દ્રમોક્ષ પછી લખેલાં છે.

કોટિ રખિયધિ-યોતિ આનન અંજર કોટિક મિત ।

જન લલિમિદાસ બિચિત્ર તરુનિ લિખિ ચિત્ર સો ચિત ।

આજુ મેરે સફલ ભયે નયન ॥”૧

આ પછી કેદરમાં ૧, રામગરીમાં ૧, અને
કાનરામાં ૧ પદ મળે છે. આમાંનું વસંતનું પદ ગુજરાતી છે :

રાગ વસંત

“સુણિ સજનિ કહું વાત તુઝનિ જુ રાધિ મન માહિ ।

નંદસુવન યાહારિ નયણે ઢિઠા ગ્રિહિ આંગણુ ન સોહાગિ ।

સુણિ સજનિ ॥

ભુલિ પતિ પરિવાર હરિ વિણુ સ્વજન સવ દુરિણિ કાંઠઅ ન દેણુ ।

રચણિ દિવસ કાણુ સુતાં બિસતાં ગ્યતિ ચતુરુજ પેણુ ।

સુણિ સજનિ ॥

રસનાથિ અલગુ ન મેહેણુ મન જાણિ ને મ્યલીગિ ।

લક્ષ્મીદાસના સ્વાંભાનિ જોતાં દુષસાગરથા યલિગિ ।

સુણિ સજનિ ॥”૨

એક છેલ્લું કાનરાનું પદ એનો ભાષા ઉપરનો કાજુ બતાવે છે :

રાગ કંનડુ

“કનકપટિ યુગ યુગલ કમલ અતિ ।

તા પર બિંદૂંમ સ્ત્રયયુગલ જરન જરન રતનજડિત છુતિ ।

કનકપટિ ॥

તા પર ઈદ્ર અનંત કિ છળિ તા પર ધનચૂત સહકિ ગતિ ।

તા પર અલિ અમોઘ સવત મકરંદકે પૂંજ સવત ।

દેત અપટ યુગલ કમલ જહુરિ પરસન નેહસુ છતિ ॥

કનકપટિ ॥

અરક કોટિ કોટિ રૂચિ તા ઉપર કાહ જરનુ ।

કમલયુગલ શોભાત્રિય લોક સરતિ ।

વાર અંગ દૂક દૂક બલિ બલિ ગિરધર પર

કહા જરનિ લલ્લમિદાસ અલેખમતિ ।

કનકપટિ યુગ યુગલ કમલ અતિ ॥”૩

હાથપ્રત જૂની હોવાથી લક્ષ્મીદાસનાં પદ હોવામાં શંકા નથી. મળભાષાનું તત્કાલીન સ્વરૂપ આપણને જેમ આમાંથી મળે છે તેમ ગુજરાતી પદમાંથી તત્કાલીન ભાષા મધ્ય ગુજ.ની ૪થી મિશ્ર ભૂમિકાનું સ્વરૂપ મળી જાય છે. ગજોદ્રમોક્ષમાં તો ૩ ૭ ભૂમિકા હજી વધુ છે. આ રીતે લક્ષ્મીદાસ આ યુગમાં કાંઈક વિશેષતા ધરાવે છે. એનું એક માત્ર પદ બુ. કા. દો. ભાગ છઠ્ઠામાં છપાયું છે “ઉપદેશનું પદ” એ મથાળે; એટલે એ પદો પણ રચી જાણતો હતો. એના ઉપર ભાલજીની છાપ પડી હોવાની સંભાવના મને લાગે છે, કેમકે પેલું ગુજરાતી પદ આગાદ ભાલજીની જ ગરબીની પદ્ધતિનું છે.

ચરિતસામગ્રી :

૧. ગુજરાત વિદ્યાસભા હ. સિ. પુસ્તકસંગ્રહની નં. ૩૩૬, ૪૭૦, ૪૮૬, ૭૪૨ અને ૮૪૧ની હાથપ્રતો
૨. બુ. કા. દો. ભાગ ૬ કો (ગુજરાતી પ્રેસ-મુંબઈ)
૩. ‘ભારતીય વિદ્યા’ ત્રૈમાસિક, વર્ષ ૧-૪ થો-એમાં “અમૃતપત્રી સી રસ” કાવ્ય-શ્રી ભા. જે. સાહેસરા-સંપાદિત

હરિદાસ રૈકવ

[સં. ૧૬૪૪-૪૭માં હયાત]

જેનું માત્ર એક જ કાવ્ય “આદિપત્ર” પ્રાપ્ત થાય છે તે હરિદાસ રૈકવ અમદાવાદ પાસે જારેજનો વતની અને સં. ૧૬૪૪માં^૧ હયાત હતો એવું એના એ કાવ્યને અંતે આવતા ઉદ્દેશ્યથી જાણવામાં આવે છે :

‘સંવત પદ્ દશ વેદ ઉદ્ધિ વર્ષાગ્નિ અષાઠ માસ,
હતમપદ્ શયાંકકરાંહિત હરિદિન-વ્રત વિશ્વાસ. ૨૦

૧. સં. ૧૬૪૪ અને ૧૬૪૭ જય લેખી સહાય, અને તિથિવાર પણ એ બંને વર્ષમાં સાચાં આવે છે.

નંદાતિથિ જુગુવાર ઉત્તમ સિદ્ધિ યોગ અપાર.

ત્રિશિક રશિદિન મધ્ય દિવાકર પૂર્ણ ગ્રંથ વિસ્તાર. ૨૧

દિગ્ગવર રેકેવ કુલિ ઉત્પન્ન પુર આરેલ મધ્ય વાસ,

આદિ કથા અનુક્રમ સંધાતિ દહિ કવિ શ્રીહરિદાસ ॥ ૧ ૨૨

કવિએ રવતંત્ર રીતે પ્રાયઃ આદિપર્વ ૮૭ કડવામાં રચી આપ્યું છે; મહાભારતની શૂંખલા જાળવી રાખવા એણે ખાસ પ્રયત્ન કર્યો નથી.^૧ એના કાવ્યમાં જે કાંઈ સ્વાભાવિક મધુરતા છે તેનાથી આકર્ષાઈ કોઈ મોહનદાસ નામના માણુભટ્ટે સં. ૧૬૬૦ માં રચાયેલા મનોહરના આદિપર્વમાંથી કેટલાએ પ્રસંગ લઈ એક આખું સંકીર્ણ આદિપર્વ તૈયાર કરી મનહરનો પરીક્ષિત-વૃત્ત વગેરે-વાળો ભાગ ૩૫ કડવામાં જુદો કરી ૮૯ કડવામાં બાકીનો ભાગ પ્રચિત કર્યો છે; એમ કરતાં ઘણાખરા પ્રસંગ બેવડાયા છે; અને કવચિત્ હરિદાસના સારા પ્રસંગ જતા પણુ કરાયા છે. સદ્ભાગ્યે બે તૂટક પૃષ્ઠ સારી પ્રતો મળી જવાથી આ ઉમેરા દૂર કરી હરિદાસનું અસલ આદિપર્વ સંપાદિત કરી શકાયું છે.

આ કવિના કાવ્યની જૂની ભાષા સાચવતી પ્રતો મળી જવાથી એના સમયની ભાષામાં એનું આ કાવ્ય પ્રસિદ્ધ કરી શકાયું છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતીની સંકીર્ણ ૪ થી જૂમિકા એ એના કાવ્યની ભાષા છે : હરિદાસના સમયમાં ૩૭ જૂમિકા પૂર્ણ થવા આવી હતી અને નવા સંસ્કાર લેખનમાં શરૂ થઈ ચૂક્યા હતા.

મહાભારતને પદ્ય બંધ કરનારા જૂના કવિઓમાં પ્રથમ કક્ષામાં નાકર અને કાશીસુત શેઘજીની કવિતાને મૂકીએ તો બીજી કક્ષામાં આને ગણી શકાય. કવિતાની દૃષ્ટિએ હરિદાસ બહુ ઉત્તમ નથી; માત્ર એણે મૂળ મહાભારતની પ્રચલિત કથા ઉતારવામાં, એણે આપેલા જુદા જુદા પ્રસંગોને રસિક બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આરતીક, શકુંતલા, દ્રૌપદી સ્વયંવર વગેરે પ્રસંગ એણે સારા ચીતર્યા છે એણું

૧ ગુ. વિ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૩૪૫

૨. મહાભારત-પદ્યબંધ, ગ્રં. ૧ લો, ઉપો. પૃ. ૨૬ (દા. ગુ. સભા)

પાછળથી ધુસાડેલા મનહરના આદિપર્વના ખંડોની સાથે સરખામણી કરતાં બાણી શકાય છે. કેટલાંક નાનાં અને અનુપયોગી કથાનકો-જેવાં કે શુકપરીક્ષિતનો મેળાપ વગેરે છોડી પણ દીધાં છે.

એની કવિતા નીચેના કેટલાક નમૂનાઓથી ખ્યાલમાં આવી શકશે. પૌલોમપર્વમાં પ્રેમધરાનું વર્ણન જોઈએ :

“મહામનોહર રૂપ ધરતી કરતી અતિ શૃંગાર,
દેવદંત્યા ગંધર્વિં બાણી નાગદંત્યા અવતાર. ૨
કેશપાશ વાસુકિ ભુજ સૂડા, અંધર પ્રવાહી તંતુ સીમંત’
હરજ્જાલ-યુગલ ઝલકિ બ્રગતિ શુભ ચલંત. ૩
નાસા ચંપક-ઠલિકા બાણે, બીરિ, મુકાબિડુ,
રત્નમરિત કુંતલ પરિ શોભિત, શીલ-કૂલ આનંદ. ૪
લોચન મત્સ્ય ધવલ શુભ સ્થાનક, ચંચલ ખંજન ભત્ય,
હરિણ-વિશાલ શ્યામ ભ્રમર પરિ, મુખગત કમલની ભાત્ય, ૫
દાડિમ દંત બિંબાધર પદ્મવ, કિતમ અબલા અંગ,
હંઠ હ્યોત તણી પરિ બાણે, ભાતિ હાર નવરંગ. ૬
સુવિસાલ હ્રસ્વ કુચમંડલ બાણે ચક્રવાહની જોડચ,
હટીતટ સિંહ, સિંહલંકિ ખિરિ, મગલા-અંગિ નહિ જોડચ, ૭
હંસ તણી ગતિ, ગમન ગજ કેરું, જંધા હલોત્યંભ,
વિપરીત ગતિ કરી બાણિ, મુંદર શોભિત રંભ. ૮”

શકુંતલોપાખ્યાનમાં કુપ્યંત કણ્વના આશ્રમમાં જાય છે, ત્યાં આશ્રમનું વર્ણન હીક ધ્યાન ખેંચે છે :

“એક વાર રાજ નીસર્યો, મુગયા રમવા જાય,
ગંગાનિ કપ્પકંઠિ આબ્યા, ભિલટ અંગ્ય ન માય. ૭
અનેક ગિરિ વનખંડ મધ્ય સેન્ય સદ્યૂં જાય’
મૃગ બ્યાલ હંસ નિ કૌચ પક્ષી નામિ તે કેરિય થાય. ૮
ગિરિશૃંગ પાખલિ તરવર્યા, કો ગયા નદીનિ વીર,
વાનપ્રસ્થ વનમાંહિ રહિ ત્યાંહાં જૈનિ રહ્યા વીર. ૯

ઇમ કરતાં આશ્રય આપ્યા, ઋષિ દરિ ત્યાંહાં ધ્યાન,
 તૃતીય સ્વરિ ઋગ્યજુ અથર્વાણ, કરિ સામનું ગાન. ૧૦
 યજ્ઞ ચાળન નિ અધ્યાપન, દીસિ છિ પદ્ કર્મ,
 ઉપનિષદ ગીતા તણા બહુ દીદા કરતા શર્મ. ૧૧
 વેદાંતવાદી વદિ વાણી નૈયાયિક વલી ચેહ,
 મીમાંસિક નિ તત્ત્વવાદી પૃછિ મન્ય સંદેહ. ૧૨
 કામિ કામિ દીસિ ભગવ્યાં, અંબર અનોપમ સાર,
 હુત દ્રવ્ય નિ અગ્નિશાલા તેહ તાણુ નવિ પાર. ૧૩

x

x

x

અનોપમ અતિ નિરખિઆં વૃક્ષ ચેહ રસાલ,
 કામબાણિ કરી મોર મુંદર, વસંત કેરિ કાલ્ય. ૨૧
 ચંપા કેસર કેતકી કદંબ નિ કણુવીર,
 શાદડ શાક તમાલ તાલ તે દીસિ, ગહિર જંભીર. ૨

x

x

x

વાહી વન મધ્ય વેલ્ય દીસિ, વાહુ વીરણ્ય ભતિ,
 માધવિકા નિ માલતી, માંહિ મુક્તાફલની ભાતિ. ૩૨
 કામવૃક્ષ કદંબાર કેરાં કણુર કદલીચંબ,
 વન મધ્ય મોટા મત મધુકર દરિ નૃત્યારંભ ૩૩
 શુક સારસ ને મોર દાદુર દરે કોલિકા કલનાદ,
 ત મધ્ય મુનિવર તણા મંડપ, બણે ધવલ પ્રસાદ. ૩૪ "૧

દુધ્યંતે પુત્રવતી શકુંતલાને ન સ્વીકારી ત્યારે શકુંતલાનું તેજ
 એક જ કડીમાં બતાવ્યું છે કે,

“ બળે દીવિથી દીપક ક્યો એહવૂ દીસિ ૩૫,
 સકલ સભા થઇ સખમણી, નવિ તેડિ ભૂપ. ૩૬”^૨

કવિએ દ્રૌપદીના સ્વયંવરમંડપનું વર્ણન પણ સારું ક્યું છે;
 જેવું કે,

“ત્યાં નગરનિવાસી લોક આનિ, દરિ ભેધ વિખાણુ,
 કામિકામથી મ્યહ્યા ટોલે નાણે સાયરનૂં ઇધાણુ. ૪
 નગર મધ્ય રંગભવન મધ્ય ભેવા મારગ જન,
 ત્યાંહાં રચિત રચના સાંભલે, વૃં જનમેજિ રાજન. ૫
 પ્રાકાર પાખલિ કરી પરિખા તોરણુ-મંડિત દ્વારિ,
 પટવસ્ત્ર પટમંડપ રચ્યા બહુ શિખરનો નહિ પાર. ૬
 વૃથાં કેરા ચોખ શત સંકીર્ણ ધૂપિત ધાર,
 કૃષ્ણામરુ પ્રાકારિ ચંદન, કનકજલ નહિ પાર. ૭
 પુષ્પ કેરા પુજ દીસિ નાણે પર્વતશૃંગ,
 કૈલાસ શિખર સમાન સુંદર, અંબર અંતાર અંબ. ૮
 પ્રાસાદ પાખલિ ગોલ-મધ્ય સુવર્ણ કેરી નલિ,
 કનકકલશે રચી રચના સ્વચંવરનિ કલિ. ૯
 અદ્વાલિકા અંબર લગિ ત્યાંહાં વિવિધ મણિની હારિ,
 વૈદુર્ય મરકત ચંદ્રોપલ, રવિકાંત્ય તેહનો ન પાર, ૧૦
 અતિ સોલતાં સોપાન તેહનાં, સુખિ આરોહણુ યાય,
 આચ્છાદન ત્યાંહાં અતિધણું આસન અનેક ઉપાય ૧૧
 માલા મુક્તાફલ તણી માલિક્ય કેરી હારી,
 પુષ્પ ચંપક મોગરા, તોરણુ તણા નહિ પાર. ૧૨
 રંગમંડપ રચી રચના, મધ્ય ચોટ્યા રથંભ,
 કટાહ આગલિ જલ તણું, ચાંદાં લક્ષ્મીને આરંભ. ૧૩
 ઉપર ભમતી મતિરયકા, રથંભ કેરિ શૃંગિ,
 વાનિત્ર-નાદિ વ્યોમ ગાનિ, બુધ જન સહુ રંગ. ૧૪” ૧
 સુંદ અને ઉપસુંદ પ્રહ્લાતું વરદાન મેળવી આવ્યા ત્યારે કવિ
 એક સુંદર ધવલ પ્રયોજે છે; એ એક ઉત્તમ પદપ્રકાર છે :
 “વધાવિ નગરની નારિ, આવી ઊભી મંદિરદ્વારિ,
 ધરિધરિ હસવ બહુ યાય, માતા યાલ ભરીનિ જાય,
 ધવલ મંગલ ગાયે. ૩
 દૈત્ય બહુ ટોલે મ્યલિઆ, હશી હશીનિ વ્યલકલિઆ;
 એણી પિરિ ગોલિ છિ વાણી, પિહિલું પૃથ્વીનિ વશ આણી;
 -યોધ મ્યોનિ વખાણી. ૪

સ્વર્ગ' નિ પાતાલ, ભરો પર્વત મૂધા ફાલ,
તહાનિ કેા નહીં નિવારિ, ફરી વરો દિશ ચ્યારિ;

દઠણુ દામ તહારિ ૫

એહવૂં દક્ષિતાં સૈન્ય જહુ ચાવિ, તેનિ સારિ ધરા પર્વત હાલિ,
પડધાવિ પૃથ્વીતલિ મૂનિ, રનિ રવિનિંજ નવિ સચિ;

પશુ નિ પસિ અમૂઝિ, ૬"

૧૩ કડીતું આ પદ નવો દાળ આપે છે. આમ કવિએ કવિતા અને બંધ એમ ઉભય રીતે કાન્યને આકર્ષક બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આખ્યાનયુગમાં આખ્યાનપદ્ધતિનો જે વિકાસ સધાયો છે તેની ઉત્તમ પ્રતીતિ આ કાન્ય અવશ્ય કરાવે છે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ કવિ હરિદાસનો સમય સં. ૧૬૪૪ હોવાને કારણે મધ્યકાલીન ગુજરાતીની ૪ થી ભૂમિકાની ભાષા આપણે એની પાસેથી મેળવવા માગિયે; અને એના કાવ્યની હાથપ્રતો એ ભાષા સાચવી આપે છે એ ઉપર આવેલા નમૂનાઓથી જાણી શકાશે. અર્વાચીન ભૂમિકાનાં ૩૫ એમાં પ્રયોજવા લાગ્યાં હતાં, છતાં ૩ ૭ ભૂમિકાનાં શુદ્ધ રૂપો તરફ વલણ ઘણું જોવામાં આવે છે.

ચરિતસામગ્રી :

૧. મહાભારત-પદ્યબંધ-ગ્રંથ ૧લો (કે. કા. શાસ્ત્રી-સંપાદિત-દ્ર. ગુ. સભાલુ પ્રકાશન)

૨. ગુ. વિ. સ. હ. વિ. પુસ્તક સંગ્રહની હાથપ્રતો

કાશીમૃત શેધજી

[સંવત ૧૬૪૭-૪૮ માં હયાત]

ખૂંભાતમાં જે વખતે વિષ્ણુદાસ મહાભારતનાં અને રામાયણનાં કાન્ય વિસ્તારવાના કામમાં પડ્યો હતો, તે જ સમયે ત્યાં જ એક કાશીમૃત શેધજી નામનો—કવિ જાતે બંધારો—પણ સમાપર્વ વિરાટપર્વ રુદ્રમિશ્રી-

હરણ હનુમાનચરિત્ર અંબરિપદ્ધતિ અને પ્રહલાદપ્રયાન ગુજરાતીમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન કરી રહેલો હતો. એનાં જે જે કાવ્યોમાં રચ્યાવર્ષ મળે છે તે સં. ૧૬૪૭ અને ૧૬૪૮ છે; જેવાં કે—

(૧) રુકમિણીહરણ :

“રુકમણીહરણ પરીપૂરણ કીધું । ઉત્તમ પદ શ્રીનાથે કીધું ॥૧૧૥॥
સંવત સોલસતાલા નાંવય । માગર (૧ માધ) મુદ પંચમી પરમાણુ ॥૧૧૭॥
નક્ષત્ર ઉત્તરા ને રવીવાર । રુકમણીહરણ દરયો વીસ્તાર ॥૧૧૮॥
શ્રી રત્નભંજન સાગર છે માંહિ દવિતા કુલ ખંધારા માંહિ ॥૧૧૯॥
કારીસુત કહે કાંઈ ન નાંહું કંઈકીપાલ તે રદયામાં આણું ॥૧૨૦॥

(૨) હનુમાનચરિત્ર :

“સંવત સોલ શેષતાલા ત્રીય ॥ માગર (૧ માધ) કીર્તીય વદ હોયે ॥
નક્ષત્ર હરણ હનો રવીવાર ॥ તે માહે કીધો વીસ્તાર ।
પદ્મવટ કુલ ખંધારા શાર ॥ રામચંદ્રે કીધો આધાર ॥
તે મેં અંધ કીધો પદખંધ ॥ કારીસુત શેષજી મતીમંદ” ॥ ૨

(૩) વિરાટપર્વ :

“સંવત ૧૬ શેષ અઠતાલા અંતે કિતરાયણ આદીત્ય ॥
રવ સંકેતે વીના પુરસ્કોતમ ॥ અપાઠ માસ સુસંત ॥
સુક્લપક્ષ પંચમી પ્રમાણે રવીવારનો દીન ॥
મધ્યાન્ન માંહા આરંભ ॥ આનંદ દિપત્યો મંદ ॥
શ્રીપૂર રત્નભંજન પર સાગરનટ ॥ સર્વલોક પુન્યવંત ॥
જગદાંન તપ શીલપણે બહુ ભાવ ભરે ભગવંત ॥
તે રવસ્થલ વસે જે દવીતા ॥ ફૂલ ખંધારા વણું ॥
...ગળ વ્યાસ તણા મૂલથી કથાપાંત કરતું મૂંસ કણું ॥
દીન ભણી હરણ ચીત આંણી । કીપા કરી અવીનાસે ॥
બૃધમાને વીરાટ વર્ણવ્યો ॥ કારીસુત એ દવીતશે ॥”૩

૧. કા. ગ્ર. સમા. હ. નામાવલી, ભાગ રજો, (પૃ. ૯)

૨. એજન, પૃ. ૨૫

૩. ગ્ર. વિ. સ. હ. વિ. પુ. ન. ૬૫૫ જી

અંધિરપદ્યાખ્યાન સં. ૧૬૪૭ અને દ્રૌપદીવત્સાહરણ સભા-
પર્વનો એક ભાગ) સં. ૧૬૪૮માં રચાયેલ છે.^૧ પ્રહલાદાખ્યાન
અને સભાપર્વની રચાસાલ નથી મળતી.

કવિના યુગમાં કેટલાએક સારા વ્યાસો ખંભાતમાં હતા તેઓની
પાસેથી કથા સાંભળી કેટલાક કવિઓએ કાવ્યરચના કરી હતી એ ખંભાતના
તે તે કવિનાં ચરિત જોવાથી માલૂમ પડશે. આ કાશીસુત શેષજી પણુ
તેવા જ કાંઈ.....ગજી (નાગજી હોય કે પ્રાગજી; અક્ષર તૂટે છે
તેથી શંકાસ્પદ) નામના વ્યાસ પાસેથી કથા સાંભળી કાવ્યરચના કરતો
હતો એ વિરાટપર્વને અંતે આવેલા ઉદ્ધેખ પરથી સમજાય છે.

એનું સભાપર્વ અત્યારે સંકીર્ણ મળે છે: તે એવું કે શરૂઆતમાં
૨૨ કડવાં શેષજીનાં જ છે, જ્યારે ૨૬માથી ૩૨મા સુધીનાં નાકરનાં
બૂસેલાં છે. આ ધુસાડવાનું કાંઈ માણુભટ્ટને શું પ્રયોજન થયું હશે,
એ અટકળી શકવાની મુશ્કેલી છે. એમ કદાચ હોય કે કવિએ દ્રૌપદી-
વત્સાહરણ રચ્યું છે તે સભાપર્વમાં જ અંતર્ગત કાંઈ નકલ કરનારાને
નહિ મળ્યું હોય એટલે વત્સાહરણવાળા નાકરના વિરાટપર્વના આરંભમાં
સભાપર્વનો આવતો ભાગ કડવાં ૩-૧૩ સુધીનો આમેજ કરી છેવટે
“કાશીસુત કહે” એવો સુધારો કરી નાખ્યો હોય. નાકરનું કાવ્ય
સુપ્રસિદ્ધ છે એટલે અને કાશીસુતનું દ્રૌપદીવત્સાહરણ જુદું મળે
છે એટલે કાશીસુતને નાકરનું કાવ્ય ચોરવાની કાંઈ આવશ્યકતા
સંભવતી નથી. નાકર કરત કાશીસુતની કૃતિ વધારે સુંદર તેમજ
આલંકારિક હોવાથી એ કાશીસુતને નાકરનું કાવ્ય પોતાના કાવ્યમાં
દાખલ કરવાની કાંઈ જરૂર નથી સંભવતી. અથવા જેમ વિરાટપર્વ
૨૨ કડવાનું જ રચ્યું છે તેમ સભાપર્વ પણુ ૨૨ કડવાનું જ રચ્યું હોય
અને દ્રૌપદીવત્સાહરણનું સ્વતંત્ર કાવ્ય રચ્યું હોય; અને આમ હોતાં કાંઈ
માણુભટ્ટને કાશીસુતનું સભાપર્વ એના દ્રૌપદીવત્સાહરણની ભાજ ન
હોવાને કારણે, નાકરના વિરાટપર્વોત્તરગત સભાપર્વનાં ૨-૧૩ કડવાંથી

હિમેરવા મન થયું હોય અને એણે હિમેરી લીધાં હોય.

કવિ પોતાની કૃતિઓમાં પોતાનું નામ “કાશીસુત” જ આપે છે; પણ “હનુમાનચરિત્ર” જોનાં માલૂમ પડે છે કે એનું પોતાનું નામ “શેષજી” છે. આવી રીતે પિતાના નામથી કાવ્ય કરનાર બીજા પણ મળે છે. અંગરિષ્ઠિઆખ્યાનકાર “રામદાસસુત”^૧ જાણીતો છે. સુંદરમેવાડા જેવા ‘ધનદાસસુત’ લખી પોતાનું નામ આપનારા પણ મળે છે.

કવિ જાતનો નસ્ત્ર વણનારો બંધારો છે. એણે ભાગવત વિષ્ણુ-પુરાણ હરિવંશ તેમજ મહાભારત અને રામાયણની કથાઓ સારી રીતે સાંભળી જણાય છે. રુદ્રભિણીહરણના આરંભમાં એણે નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે :

“શ્રીભાગવત હરીવંશમાં એ કથા બીજાપુરાંણ ॥

કંઠીએક છિ વિસ્તાર, કંઠી સંક્ષેપ સુધુ નંણ ॥૧૩॥

દશમ સ્કંધ કથા કોમલ સાંભલી ચીત્ત લીધ ॥

કાકળેક લીધી હરીવંશની પ્રતાબંધ પૂરણ કીધ” ॥૧૪॥^૨

રામાયણમાં આવતું હનુમાનના પરાક્રમનું વસ્તુ લઈ કવિએ ૧ હું હનુમાનચરિત્ર ૧૮ કડવાંતું નાનું આખ્યાન રચ્યું છે. કવિનું આખ્યાન-પદ્ધતિનું આ કાવ્ય ચાલુ પરિપાટી પ્રમાણે નિરાડંબર કવિતા આપે છે, છતાં એમાં જોમ છે હનુમાન મૂઘ લેવા ગયા પછી અશોકનાટિકા ભાંગતાં જે યુદ્ધ થાય છે તે જોમયે :

“કોપીયો લંકાનો ધણી વાનરનું બલ સુંલિ ।

તેડાવ્યો પછે વેધ કરી વાહનધણી. કોપીયો લંકાનો ધણી. ૧

એસી ચઢસ માહામલ સંગ્રામે ચઢલા ભલ.

મોહ્યો વાડી રાજના સાલ

કોપીયો રાવણ રાયો.

જલો રે વાનરને હણો, રખે મનમાં દયા ગણો,

હટકે હટકે દરો પાપી તણો.

કોપીયો ૦ ૨

૧. ય. વિ. સ. હ. વિ. પુ. નં. ૬૯

૨. ફા. ગુ. સ. હ નામા. ભાગ ૨જો, પૃ. ૯

અંબિરપઆખ્યાન સં. ૧૬૪૭ અને દ્રૌપદીવત્સાહરણુ સભા-
પર્વનો એક ભાગ) સં. ૧૬૪૮માં રચાયેલ છે.^૧ પ્રહલાદાખ્યાન
અને સભાપર્વની રચાસાલ નથી મળતી.

કવિના યુગમાં કેટલાએક સારા વ્યાસો ખંભાતમાં હતા તેઓની
પાસેથી કથા સાંભળી કેટલાક કવિઓએ કાવ્યરચના કરી હતી એ ખંભાતના
તે તે કવિનાં ચરિત જોવાથી માલૂમ પડશે. આ કાશીસુત શેષજી પણુ
તેવા જ કોઇ.....ગજી (નાગજી હોય કે પ્રાગજી; અક્ષર તૂટે છે
તેથી શંકાસ્પદ) નામના વ્યાસ પાસેથી કથા સાંભળી કાવ્યરચના કરતો
હતો એ વિરાટપર્વને અંતે આવેલા ઉલ્લેખ પરથી સમઝાય છે.

એનું સભાપર્વ અત્યારે સંકીર્ણ મળે છે: તે એવું કે શરૂઆતમાં
૨૨ કડવાં શેષજીનાં જ છે, બ્યારે ૨૩માંથી ૩૨માં સુધીનાં નાકરનાં
બૂસેલાં છે. આ ઘુસાડવાનું કોઈ માણુભટ્ટને શું પ્રયોજન થયું હશે,
એ અટકળી શકવાની સુશ્કેલી છે. એમ કદાચ હોય કે કવિએ દ્રૌપદી-
વત્સાહરણુ રચ્યું છે તે સભાપર્વમાં જ અંતર્ગત કોઈ નકલ કરનારાને
નહિ મળ્યું હોય એટલે વત્સાહરણુવાળા નાકરના વિરાટપર્વના આરંભમાં
સભાપર્વનો આવતો ભાગ કડવાં ૩-૧૩ સુધીનો આમેજ કરી છેવટે
“કાશીસુત કેહે” એવો સુધારો કરી નાખ્યો હોય. નાકરનું કાવ્ય
સુપ્રસિદ્ધ છે એટલે અને કાશીસુતનું દ્રૌપદીવત્સાહરણુ જુદું મળે
છે એટલે કાશીસુતને નાકરનું કાવ્ય ચોરવાની કોઈ આવશ્યકતા
સંભવતી નથી. નાકર કરત કાશીસુતની કૃતિ વધારે સુંદર તેમજ
આલંકારિક હોવાથી એ કાશીસુતને નાકરનું કાવ્ય પોતાના કાવ્યમાં
દાખલ કરવાની કોઈ જરૂર નથી સંભવતી. અથવા જેમ વિરાટપર્વ
૨૨ કડવાનું જ રચ્યું છે તેમ સભાપર્વ પણુ ૨૨ કડવાનું જ રચ્યું હોય
અને દ્રૌપદીવત્સાહરણુનું સ્વતંત્ર કાવ્ય રચ્યું હોય; અને આમ હોતાં કોઈ
માણુભટ્ટને કાશીસુતનું સભાપર્વ એના દ્રૌપદીવત્સાહરણુની ભાળ ન
હોવાને કારણે, નાકરના વિરાટપર્વોત્તર્ગત સભાપર્વનાં ૨-૧૩ કડવાંથી

ઉમેરવા મન થયું હોય અને એણે ઉમેરી લીધાં હોય.

કવિ પોતાની કૃતિઓમાં પોતાનું નામ “કાશીસુત” જ આપે છે; પણ “હનુમાનચરિત્ર” જોનાં માલૂમ પડે છે કે એનું પોતાનું નામ “શેષ” છે. આવી રીતે પિતાના નામથી કાવ્ય કરનાર ખીજા પણ મળે છે. અંબરિષઆખ્યાનકાર “રામદાસસુત”^૧ જાણીતો છે. સુંદરમેવાડા જેવા ‘ધનદાસસુત’ લખી પોતાનું નામ આપનારા પણ મળે છે.

કવિ જાતનો તત્ત્વ વણુનારો બંધારો છે. એણે ભાગવત વિષ્ણુ-પુરાણ હરિવંશ તેમજ મહાભારત અને રામાયણની કથાઓ સારી રીતે સાંભળી જણાય છે. રુદ્રમિણીહરણના આરંભમાં એણે નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે :

“શ્રીભાગવત હરીવંશમાં એ કથા વીજ્ઞપુત્રાંશુ ॥

કંઠીએક છિ વિરતાર, કંઠી સંક્ષેપ સુધુ જાણુ ॥૧૩॥

દશમ રક્ષંધ કથા કોમલ સાંભલી ચીત લીધ ॥

કાષ્ઠએક લીધી હરીવંશની પ્રતીજંધ પૂરણ કીધ” ॥૧૪॥^૧

રામાયણમાં આવતું હનુમાનના પરાક્રમનું વસ્તુ લઈ કવિએ ૧ હું હનુમાનચરિત્ર ૧૮ કડવાંનું નાનું આખ્યાન રચ્યું છે. કવિનું આખ્યાન-પદ્ધતિનું આ કાવ્ય ચાલુ પરિપાટી પ્રમાણે નિરાડંબર કવિતા આપે છે, છતાં એમાં જોમ છે હનુમાન સૂધ લેવા ગયા પછી અશોકવાટિકા ભાંગતાં જે યુદ્ધ થાય છે તે જોષયે :

“કાપીયો લંકાનો ધણી વાનરનું ખલ સુણિ ।

તેડાવ્યો પછે વેધ કરી વાહનધણી. કાપીયો લંકાનો ધણી. ૧

એસી શહસ્ર માહામલ સંગ્રામે સધલા ભલ.

મોહ્યો વાડી રાત્રના સાલ કાપીયો રાવણ રાયો.

જલો રે વાનરને હણો, રણે મનમાં દયા ગણો,

કટકે કટકો કરો પાપી તણો.

કાપીયો ૨

રાખશ આઘ્યા માહાવીકરાલ દરશણુ દીશતા કાલ,
તેહેને આગ્યના આપી વિસાલ. કોપીયો ૩
ગજ રથ અંબર પટા કવચ તંબુરા ઘટા,
હલટી રાખશ શંઘની ઘટા. કોપીયો ૪
હાણુ દલ ચડી વેઠ કપીવરની લીધી કેઠ,
દશોદીશાથી ધાયા લેધા બહુ. કોપીયો ૫
વાણીને તાંહાં વીટી જઈ નગ્ન આયુધ ગ્રહી,
વાંનર રાખશની દ્રષ્ટ એક થઈ. કોપીયો લંકાનો ધણી. ૬

(નવું કંઠવું)

કપીવર વીટીયો વાણીયે વેગજી જેમ સસી રૂપ્યો દાદશ મેધજી ।
ડલ ફરી વલિયુ ઓધ અનંતજી વચમાં ધાલ્યો વીર હનુમંતજી ॥

ટ્રેક—હનુમંત લેધ વચ્ચે ધાલ્યો શેન થયું સાવધાન ।
રખે વાંનર જતો નાસી હણે લેધ સુભંજી ॥૧॥
સાંચ્ય ફરસી પરીધ તુમર બાણ ચંક સરંગ ।
ચોહોગમાં મારે શહસ્ર ધારે, ઢાંકીયો પલવંગ ॥૨॥
હનુમંત્યે વલી ફેરવી લેધ, પુછ મહેલો સાટ ।
ભિતપતી દલમાં ગયો એક પરીધ લીધી હાથ ॥૩॥
હનુમંત દેખી કુએર મનમાં શબલ પામ્યો ખેદ ।
બહુ બાંજુ મેહેલો કપેશ્વરનો કરવા હેદ ॥૪॥
શહસ્ર સુકયાં એક સીર બપર જૂળવે બીનું નાણુ ।
ત્રીજી લેધ મુખમાં સુકયુ અધ્યંદ્ર પ્રમાણુ ॥૫॥
પલવંગનું તન સર્વ બેટી પણ મોહોટા વણુ ।
રૂધિરના પ્રવાહ ચાલ્યા જેમ શહસ્ર ગરે નીરઝરણુ ॥૬॥
હનુમંત ત્યાંથી બિહતો એક શલ્યા લીધી પ્રાણુ ।
પ્રધાનસુતને ફરી ચુરણ મોહલ્યો દશ બાંજુ ॥૭॥”

આ કવિની શક્તિનો સારો પરિચય એની સભાપર્વ અને વિરાટપર્વ
એ કૃતિઓમાં થાય છે. મપદાનવે રચેલી સમાનું વર્ણન જુઓ :

“માંદિ મંદિર મોઠાં નીપાયાં અતિ હયા આવાસ ।
 મણી માણેક મુકતાફલ ઝલકિ ચિત્રામણિ ચોહ પાસ ॥૨૮॥
 ગોખ જલીયાં અતિ અનોપમ જાણું નહિ તા પાર ।
 રતન પ્રવાલ માણીક મુગતાફલ જડીયાં હાસિ હાસ્ય ॥૨૯॥
 હંમ તણા ત્યાંહાં ચોક કરાવ્યા જ્યાં ખેસે રાણારાય ।
 ત્યાંહાં વાપી દૂપ સરોવર અનોપમ વાડી ખહુ વિસ્તાર ।
 ચીત્રામણ ત્યાંહાં એહવાં કીધાં નવી લહિ કો પાર ॥૩૦॥
 શરોવર માદિ તે કમલ પ્રકાશે લમર-ગુન્નરવ યાય ।
 ત્યાંહાં દાહર મોર ખપૈયા ખાલિ તે દીકિ દુઃખ નય ॥૩૧॥
 હંસ સારસ ચેકવાક ચ્યોહોપાસ રાજ મધુરી વાસિ ।
 સંભા તણી તાં રચના જોતાં જન્મ તણાં દુખ નાહાસિ ॥૩૨॥
 વાડીમાં ફલ નવાં ખહુ પાકાં પંખી ફરે કલોલ ।
 મધુરા શબ્દે કોયલ ખાલિ કરિ ચરે ચકોર ॥૩૩॥”

આ સભાપર્વના અંતભાગનો દ્રૌપદીવસ્ત્રાદરણનો પ્રસંગ પણ કવિએ જુદો સારો આપ્યો છે. વિરાટપર્વ તો પ્રસંગથી પણ દીપતું છે; જો કે પ્રસંગો ખહુ ટૂંકાણથી પતાવવાનું કવિએ વલણ લીધું જણાય છે. ભીમ-કીચકના યુદ્ધનો પ્રસંગ જોઈયે :

“કથા હીને મારી મૂઠ પછે ફરી વલગે પાપીટ ।
 ખાચેમાથ થયા બેહૂં મલ નંભે ગજ વલગા મહાભક્ત ।
 ફરે દીક શીર ગડદા ધાગે એણી ચેર જૂંધ્ય અન્ન્યોઅન્ય થાયે ।
 ચણુંપ્રાહારે કંપે મેદીની અતી સંગ્રામ ફરે ખલ ઘણી ।
 એમ કરતા બેહૂં ગ્રાહા શહી કરડે દાંત અન્ન્યોઅન્ય રહી ।
 આગે વાલવ યાસૂં ગ્રીવ એમ અરિષ્ટ ફરે બેહૂં જીવ ।
 વલભતાએ મન આંણી રીચ ઝાલ્યો કંઠ ન પાડી ચીર ।
 રહે માંહે લેલ મારયો ચણું પડ્યો જોધ્ય પામીને મણું ।
 અરોપરો રોલ્યો રણ માંહે કીતીક એક કરચૂ છે ત્યાંહે ।
 ચણું શીચ પાપીના હાય ઘડમાંહાં કોઝી ઘાલ્યા સાય ।

મારેગ વચે મેહેદ્યો તેણીવાર કછપનો કીધો આકાર ।

હપેર એહેવૂ નામૂ દરયું મે મારયો મે' મારયો ધરો ॥૧૧

લાઘવનો આશ્રય કર્યો હોવાથી કવિતા કંકશ બનતી નથી, એ ગુણ કાશીસુતનાં કાવ્યોમાં બોવામાં આવ્યો છે.

તતકાલીન પૌરાણિક કવિઓમાં કાશીસુત એની કૃતિઓથી ઠીકઠીક દીપે છે. એની ભાષા પ્રૌઢ્યુક્ત અને આલંકારિક છે. વર્ણનો કરતી વેળાએ શબ્દપ્રવાહ સારી રીતે વહાવી શકે છે. સભાપર્વમાં આવતું સભાતું વર્ણન અને રાજસૂયયજ્ઞનું વર્ણન એની ઉત્તમ કૃતિઓ છે; એ જ રીતે વિરાટપર્વમાં દ્રૌપદી, કીચકની પબ્ધવણી પંછી, ઊભી વાટે નાસે છે, એ પ્રસંગ પણ કરુણુરસની ઠીકઠીક જમાવટ કરે છે.

આ કવિના સમયમાં ભાષા મધ્ય ગુણ. ની ૩ છ ભૂમિકા વટાવી ૪ થી ભૂમિકામાં આવી હતી. રુદ્રમિણીહરણની સં. ૧૭૧૬ની પ્રતમાં તેમ સભાપર્વમાં પણ એવી ભાષા સગવાઈ રહેલી છે, એ આ ઉપરના અવતરણમાં 'છિ' વગેરે પ્રયોગથી સમજાય છે. ખીબાં કાવ્યોની જૂની પ્રતો નહિ મળતી હોવાથી ભાષા નવીન સ્વરૂપ પામી ચૂકી મળે છે.

કવિનું એક પણ કાવ્ય અઘાપિ પ્રસિદ્ધ થયું નથી; તેથી જ એના વિષયમાં કશી માહિતી બહાર આવી નથી. ૧૭ માં શતકના કવિઓમાં એ નાકરની હરોળમાં રહે છે અને કેટલેક સ્થળે નાકરથી આગળ વધે તેવો છે. માંડણ પંછી આ ખીબે બંધારો કવિ છે કે જોણે ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા—તે પણ સારી—કરી છે. આ કવિના જન્મ-મરણ વિષયમાં કશો પ્રકાશ પાડી શકાતો નથી.

ચરિતસામગ્રી :

૧. ગુ. વિ. સ. હ. લિ. પુ. ની સૂચી

૨. ફા. ગુ. સ. હ. નામાવલી, ભાગ રત્ને

ઉદ્ધવદાસ

[સં. ૧૬૪૬માં હયાત]

“વિષ્ણુસહસ્રનામ” ગુજરાતીમાં મહાકવિ પ્રેમાનંદે ઉતારેલ છે, એનાથી પૂર્વે લગભગ ૧૦૦ વર્ષ ઉપર કોઈ ઉદ્ધવદાસે સં. ૧૬૪૮માં એક “વિષ્ણુસહસ્રનામ” પદ્યમાં રચ્યું છે.^૧ આ કાવ્યમાં તત્કાલીન ભાષા-સ્વરૂપ પણ સચવાઈ રહેલું છે. આ ઉદ્ધવદાસ કોણ હોતો અને ક્યાંનો હોતો, એ વિશે કશી માહિતી મળી શકતી નથી. તેમ કાવ્ય પણ સામાન્ય ધારીતું હોવાથી એ કોઈ વિશિષ્ટ ગુણવાળો કવિ હોય, એવું જણાતું નથી.

પ્રેમાનંદ પૂર્વે પણ “વિષ્ણુસહસ્રનામ” નો અનુવાદ ગુજરાતી પદ્યમાં થયેલો છે, એ રીતે આ પદ્યધ્વંસકાર જાણવા જેવો ખરો.

ચરિતસામગ્રી :

૧. ડૉ. ગુ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૧૬૬

રામદાસસુત

(સં. ૧૬૪૬માં હયાત)

રામદાસ-સુત નામે એક કવિનું સં. ૧૬૪૬માં રચાયેલું અંબરિષ-આખ્યાન તત્કાલીન પૌરાણિક સાહિત્યમાં અતેરી ભાત પાડે એવું છે. આ કાવ્યનો કર્તા “રામદાસસુત” છે એવું કાવ્યને અંતે કરેલા ઉલ્લેખથી જાણવામાં આવે છે.^૧ ગુ. વિ. સ. હ. લિ. પુ. સંગ્રહની યાદમાં “રામદાસસુત મન્ય” નામ છપાયેલું છે; પણ “મન્ય” કવિનું નામ હોય એમ લાગતું નથી, એ નીચે કવિએ આપેલા વાક્યસંદર્ભથી સમજાય છે; જેમકે—

“મહિમાય શ્રીગુરુપાય રેનંથી પૂર્ણ એ અક્ષાંત ॥

રામદાસસુત મન્ય આસ ઇમ હરિ દરિ ભક્તિપ્રદાન ॥”^૧

(૧૫ મું કડવું-અંતે)

આમાં “રામદાસના પુત્રના મનમાં એવી આશા છે,” એ વાક્યાર્થ છે, આવી સ્થિતિ હોવાથી ‘મન્ય’ વિશેષ નામ નથી. જેમ ‘કાશીસુત’ નામ છે તેવું જ આ “રામદાસસુત” નામ છે. કવિએ ક્યાંય પણ કાવ્યમાં પોતાનું નામ આપ્યું જણાતું નથી.

કવિએ આ કાવ્ય સં. ૧૬૪૯માં રચ્યાનો એ નીચે મુજબ નિર્દેશ કરે છે:

“સ્વરિત સંવત ગણીત દશ રસી એકએક વીણુ પંચાશ ॥

હુડરાજવાસર શ્વેત દશમી સુખદ શ્રાવણ માસ ॥૧૫૥”

“એક વીણુ પંચાસ” એટલે ૪૯, અને ‘દશ-રસી’ એ $10 \times 5 = 50$ એટલે સં. ૧૬૪૯ છે.

કવિએ, પોતે ક્યાંનો છે, એ વાત પણ નિર્દેશી છે; જેવી કે—

“શ્રીનર્મદાતટ રામદાયક ધર્મકેરુ ધામ ॥

અતિ અછ શ્રીભૂગકછ માંહિ મેં સુણ્યું સહ અભીરામ ॥૧૬૥॥

તે હણું પ્રાકૃત પ્રગટ ભાષા પ્રીત્યયું મેં જેહ ॥

પદ બાદી કાઠા કાઠિ હુસિ અપરમીત સંદેહ ॥૧૬૭॥”

એણે નર્મદાતટે ભૂગુકચમાં ગુરુ પાસેથી સાંભળી આ કાવ્ય રચ્યું છે. એનો ગુરુ સારો વિદ્વાન જણાય છે, જેણે એને શ્રીધર સ્વામી-એ કરેલી ભાગવતની ટીકા અનુસારનો અર્થ સમજાવ્યો છે. કવિએ આ ખુલા દિલે જણાવ્યું પણ છે :

શ્રીભાગવતને તત્ત્વમસ્કંધે પંચમે અધ્યાય ॥

શ્રીધરાચાર્ય-વિચારિત જણદુગ્ધે સિત ખગ ન્યાય ॥૧૭૦॥

૧. ગુ. વિ. સ. હ. સિ. પુ નં. ૧૯; આ નકલ સં. ૧૬૬૮માં એટલે કે રચાય પછી ૧૬ વર્ષે ઉતારાયેલી છે, અને સદ્ભાગ્યે મધ્ય. ગુજ. ની ૩ છ ભૂમિકામાં ૪ થીની છાંટવાળી સાધા સાંચવી રાખે છે.

તે અર્થ દિગ્વર અર્થવી મમ કર્ષ કરયા પૂર ॥
પદ પાદ પ્રતિ ખીચૂખરસ હરિસક્તિકરણ અદ્વર ॥૧૧॥ ”

પરંતુ આ દિગ્વર કોણુ, એ સંબંધમાં એણે કશો પણ ખુલાસો કર્યો નથી, તેમ પોતાના વિષયમાં પણ તદ્દન મૌન સેવ્યું છે. દિગ્વર તરફના માનથી એમ માની શકાય કે એ કવિ પોતે કદાચ દિગ્વ ન હોય.

વિક્રમની ૧૭ મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં જે કવિઓ થઈ ગયા છે તેઓમાં પદ્યગત ઝડઝમકથી—યતિને અંતે લીધેલા અનુપ્રાસથી આ કવિ જુદો તરી આવે છે. તેથી કરીને એની કવિતા પણ જોસ્સાવાળી અને કર્ણુમનોહર લાગે છે. સંસ્કૃત સાહિત્યની દૃષ્ટિએ આવી ઝડઝમક એ અવરકાવ્ય છે, છતાં ચાલુ પૌરાણિક ધાટીનાં કાવ્યોમાં તો એવું ભાગ્યેજ દેખાય છે, એ જોતાં કવિની મરેનત પ્રશસ્ય છે.

જેમ શબ્દોનું માધુર્ય એણે પસંદ કર્યું છે તેમ કથાનકને પણ મધુર અને પ્રસાદયુક્ત કરવામાં એણે સાવધાની રાખી છે. એણે ખાસ કરીને “હરિગીત”ના રાહની દેશીમાં આવેા અંતર્થમક લીધેલ છે, એ વગેરે વસ્તુ આકર્ષક છે.

અંબરિષનું વર્ણન આપતાં કવિ જણાવે છે :

“તે માહા ગ્રોપ અખરીખ અતી સૌભાગ્ય શોભાવંત ॥
સુણ્ય તાત સાતે દ્વીપમાં તેહની આણ્ય માંની જંતુ ॥૫૫॥
મણીકનક રત્નભંડાર ગજરથ તુરી વીલવ અપાર ॥
જે પરમ દુર્લભ પુરુષને સંસાર મધ્યં સાર ॥૬૫॥
એ પદારથ પૂણું પામી નવ્ય ધરિ મન્ય ગર્વ ॥
રવપનાઅવરથા તણી સંસાર કરી, માંનિ સર્વ ॥૭૫॥
મન્ય જાંણ્ય એ નીર્વાણ્ય વૈભવ-રાસનો છે નાશ ॥
સંસારથી અતીરકત ભક્ત ન પડિ ભાયા પારા ॥૮૫॥
જ્યમ સરોવરમાં સરોરુહ તે સલીલરપરશ ન થાય ॥
સંસારવારિધિ મધ્ય ત્યમ અલગો ચતુરવર રાય ॥૯૫॥

જ્યમ નારય કો વીણીયારયને' ભત્તારથી પ્રીય જર ।
 ત્યમ રાજ્ય પાલિ રાજરખી પણ લક્ષ જગદાધાર ॥૧૦॥
 જ્યમ અંભપૂરિત કુંભ શીર અંભોજનયનો દેય ।
 સર્વ સખી સરખી રશીમુખી ચાલતી ગજગતી લેય ॥૧૧॥
 ત્યાહિ વદિ વીવીધી વીનોદ મહોદ મન રહિ ઘટ લાગ્ય ।
 ત્યમ રાજ્ય પાલિ રાજરખિ મનમાં પરમ વૈરાગ્ય ॥૧૨॥
 શ્રીવાસુદેવ પુરાણ પુરુષોત્તમ તણી જે ભક્તી ।
 તે વીખી પામ્યે પરમ ભાવ સ્વભાવ અતી આસક્ત ॥ ૧૩ ॥
 ત્યાહિ સર્વ ઈન્દ્રિય ભક્તીયુક્ત સ્વભુક્તિ શક્તિ કીર્ત્ત ।
 સુણ્ય કહ્નું તે વિસ્તાર સાર વિચાર સંત પ્રસીદ્ધ ॥ ૧૪ ॥^૧
 અંગરિપ પ્રભુનું પૂજન કેવી રીતે કરે છે, એ કવિ જણાવે છે :
 “પ્રથમ પંચામૃતે' મનજન કરાવું જુગદીશ ।
 પછિ વજ્ર સુંદર સમપી'ને મુકુટ ધરીયો શીશ ॥ ૭ ॥
 કણ્ય કુંડલ મેષલા-કટી ચરણ નૂપુર સાર ।
 કર વલય કંકણ મુદ્રિકા હર શુભ મુક્તાહાર ॥૮॥
 બાવન ચંદન લીપ્ત અંગે અગર કેરો ધૂપ ।
 સુધરાગી પરાગી બહુ કુસુમ અર્ધ્યા' ભૂપ ॥૯॥
 એણી પરિ પૂજ કરી પૂજ્યા દીનવર ત્યાંહ ।
 જહ્નિ અર્થ સિદ્ધ પ્રસિદ્ધ છે યશજગત સઘલા માંહ ॥૧૦॥”

દુર્વાસાનો કોપ વ્યક્ત કરતાં રૌદ્ર રસની છાંટ જણાય છે તે
 એની ધૃષ્ટ શબ્દાવલીમાં આર દીપે છે :

રાગ મેઘરાગ

“ઋષી કાંધ્યા રે કોપી લોપી સીમા ક્ષમા કરી ।
 અંગ ધૂનિ ને અમૂઝિ સુઝિ વાત ન અનેરી ॥
 ત્રોટક—સૂઝય ન પડિ ધૂનતાં અમુઝતાં મન માલ ।
 કોષ પાપી વ્યાપીક પરીતાપ અંતર ખાલ ॥૧॥

૧. ગુ. વિ. સ. હ. લિ. પુ. ૬૬ (કડવું ૨ જી)

૨. એજન (કડવું ૫ મું)

મહા ભીમ શ્રીકૃષ્ણ કૃષ્ણ જોડવી સર્પિણી દ્રવ્ય હોય ।
 આરકત લોચન કૂર નંહિ અગ્નિજ્વાલા હોય ॥૨૦॥
 નાસા તે શ્વાસોશ્વાસ ભાસિ એહુવિ આહારિ ।
 ન્યમ ધમણ્ય ધમતા ધૂમ વર્જિત વહ્નિકણ વિરતાર ॥૨૧॥
 દ્વિનરાજિ ઉત્કટ કટકટિ તે શ્રવણ સુણીયિ ઇમ ।
 વજ વજિ ધસંત મહાશખ્દ હોયિ ન્યમ ॥૨૨॥
 અતિ વક્ર મુખ વિકરાલ કંલસમાન હીસિ રૂપ ।
 ન્યમ સૃષ્ટિના સંહાર સમયે શોભિયિ ગિરિભૂષ ॥૨૩॥
 ભુધાયિ ક્ષીતિદેવ વ્યાકૃષ્ણ અને વ્યાપ્તો દોષ ।
 તાહિ જ્ઞાનદ્રષ્ટિ ન જોય ન્યમ કલ્પાંત નિધિ મહી લોપ ॥૨૪॥

X

X

X

ત્યાહિ જટા નીલટ અછાટી ને પ્રગટ કૃત્યા કીધ ।
 તે કલ અગ્નિ સમાન માંને શસ્ત્ર હરિત લીધ ॥૨૫॥
 મુનિ કોધના અવગ્રેધથી પ્રજ્વાલતિ અતી બિજય ।
 પદ્માત ધર ધૂળવતી આવતી સન્મુખ રાય ॥૨૬॥

આ પછી ચક્ર પાછળ પડતાં દુર્વામાની જે દશા થઇ છે તેનું
 પણ કવિએ ઘણું સુંદર વર્ણન આપ્યું છે. જ્યારે પણ પ્રસંગ આવ્યો
 ત્યારે વર્ણન સચોટ અને આકર્ષક કરવા એણે પ્રયત્ન કર્યો છે.

બીજા કવિઓનાં અંબરિપઆખ્યાન મુખ્યત્વે કૃષ્ણદાસ રામભક્ત
 અને વિષ્ણુદાસનાં મળે છે, તેના કરતાં આ કાવ્ય એના કવિત્વયુક્ત
 ગુણોને લીધે જુદું તરી આવે છે. આ કવિના સમયમાં થયેલો કાશીસુત
 શેષજી એક બીજો એવો કવિ છે કે જે એના સભાપર્વમાં એવા થોડા
 ગુણોને કારણે અલગ તરી આવે છે. એ સિવાયના વિષ્ણુદાસ-શિવદાસ
 વગેરે કવિઓ કાવ્યત્વની દૃષ્ટિએ ભાગ્યેજ સારાં કાવ્ય આપે છે

ભાષાની દૃષ્ટિએ વિચારતાં આ કવિનો સમય મધ્ય. ગુજ. ની
 ૪ થી મિશ્ર ભૂમિકાનો છે. ઉપર આવેલાં “હુશિ” “પાંચમો”
 “મે” “વ્યાપીઉ” એ વગેરે ઉદાહરણો એની ખાતરી આપી શકશે.

જયમ નારય કે વીલીયારયને ભર્તારથી પ્રીય જર ।
 ત્યમ રાજ્ય પાલિ રાજરખી પણ લક્ષ જગદાધાર ॥૧૦॥
 જયમ અંભપૂરિત કુંભ શીર અંભોજનયની દેય ।
 સર્વ સખી સરખી રાશીમુખી ચાલતી ગજગતી લેય ॥૧૧॥
 ત્યાહિ વદિ વીવીધી વીનોદ મહોદ મન રહિ ઘટ લાગ્ય ।
 ત્યમ રાજ્ય પાલિ રાજરખિ મનમાં પરમ વૈરાગ્ય ॥૧૨॥
 શ્રીવાસુદેવ પુરાણ પુરુષોત્તમ તણી જે ભક્તી ।
 તે વીખી પામ્યો પરમ ભાવ સ્વભાવ અતી આસક્ત ॥ ૧૩ ॥
 ત્યાહિ સર્વ ઇન્દ્રિય ભક્તીયુક્ત સ્વબુદ્ધિ શક્તિ કીધ્ ।
 સુણ્ય કહ્નું તે વિસ્તાર સાર વિચાર સંત પ્રસીધ્ ॥ ૧૪ ॥^૧
 અંબરિષ પ્રભુનું પૂજન કેવી રીતે કરે છે, એ કવિ જણાવે છે :
 “પ્રથમ પંચામૃતે મનજન કરાવું જુગદીશ ।
 પછિ વસ્ત્ર સુંદર સમર્પીને મુકટ ધરીયો શીશ ॥ ૭ ॥
 કણ્ય કુંડલ મેષલા-કટી ચરણ નૂપુર સાર ।
 કર વલય કંકણ મુદ્રિકા હર શુભ મુકતાહાર ॥૮॥
 બાવન ચંદન લીપ્ત અંગે અગર કેરો ધૂપ ।
 સુધરાગી પરાગી બહુ કુસુમ અર્પ્યા ભૂપ ॥૯॥
 એણી પરિ પૂજ કરી પૂજ્યા દ્વીજવર ત્યાંહ ।
 જેહનિ અર્થ સિદ્ધ પ્રસિદ્ધ છે યરાજગત સધલા માંહ ॥૧૦॥”

દુર્વાસાનો કેાપ વ્યક્ત કરતાં રૌદ્ર રસની છાંટ જણાય છે ;
 એની પ્રષ્ટ શબ્દાવલીમાં એાર દીપે છે :

રાગ મેઘરાગ

“ઋષી કાંપ્યા રે કોપી લોપી સીમા લામા કેરી ।
 અંગ ધૂનિ ને અમૂઝિ સુઝિ વાત ન અનેરી ॥
 ત્રોટકે—સૂત્રય ન પડિ ધૂજતાં અમુઝતાં મન માલ ।
 કોધ પાપી વ્યાપીક પરીતાપ અંતર ખાલ ॥૧॥

૧. ગુ. વિ. સ. હ. સિ. પુ ૧૬ (કડવું ૨ બ્ધ)

૨. એજન (કડવું ૫ મું)

શરૂઆતમાં આ કાવ્યનાં માત્ર ૩૩ કડવાં હોય એમ જણાય છે. પાછળથી નાકરના ઓખાહરણ સાથે સેળસેળ કરી ૭૮ કડવાં સુધી આ કાવ્યનું પૂર વધી ગયું છે. મૂળ કાવ્ય તો એણે વૈશંપાયન અને જનમેજયના સંવાદમાં રચ્યું છે, અને પ્રાયઃ દરેક કડવાને અંતે એણે પોતાનું નામ આપ્યું છે. કવચિત્ એણે પિતાનું નામ પણ સાથે આપ્યું છે; જેમકે—

“સહુ કેને સંતોષ્યાં દેહ માંન રે ।

દેહ છે તે હીરાનંદન કાંઈન રે ॥” [કડવું ૨૮મું]

જ્ઞાતિએ એ કેવો હતો એ જૂની પ્રતોમાં નથી, પણ પછીની પ્રતોમાં એ ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણ હોવાનું જણાય છે :

“કાશરાજ દ્વિજનો સુત હીરો ઔદીચ્ય જ્ઞાત પ્રકાશ” ॥^૧

એના પિતૃનિવાસ માટે એ “અમરાવતી” નામ આપે છે તે “ઉમરેહ” શક્ય છે જનાર્દનનું “અમરાવતી” અને આ અનન્ય સંભવી શકે. અને કદાચ કવિ એની જ જ્ઞાતિનો હોઈ શકે. એ વખતે ખડાપતા બ્રાહ્મણો ઔદીચ્ય કહેવાતા હોય તો આ સંભવી શકે.

કાહાનનું આ “ઓખાહરણ” સ્વતંત્ર છે. બેશક, રસની દૃષ્ટિએ એ જનાર્દનના “ઉપાહરણ”ને કે પ્રેમાનંદના “ઓખાહરણ”ને લગે એમ નથી. છતાં નિકૃષ્ટ કાદીનું પણ નથી જ. નમૂના તરીકે ઉપાનું સ્વપ્ન જોઈએ :

રાગ કલ્યાણ

“સ્વપ્ન લાધે છે ઉપાને” તેણી પારજી, જાણે પાસેં જેઠી છે શરતારજી ।

તેહના રૂપ તણી નહી પારજી, નેહનું કેમલ અંગ સુહમારજી ॥

અતિ ગુંદર મનોહર પોતેજી, દૃષ્ટિ નિમેષ ન થાયે જોતેજી ।

માથે મુગટ જડિત અતિ શોભેજી જોતાં જોતાં ત્રિલોચન લોભેજી ।

હાંને જલહલ હુંડલ દીસેજી અંગ અંગ જોતાં મનહું દીસેજી ॥

નેત વદનકમલ સુખકારીજી માલા મોતી ને હુગહુગી સારીજી ।

ખાલૂખંધ ખૈરખા લલકેજી કટિમેપલા ધૂવરી પાય ખલકેજી ॥

ખીજ ઘણા કવિઓની જેમ આ નવા કવિના વિષયમાં જ્યાં નામ પણ મેળવવું મુશ્કેલ છે ત્યાં એના સંગ્રહમાં ખીજ વિશેષ હકીકતો મેળવવી પણ કઠાથી ?

ચરિતસામગ્રી :

૧. ગુ. વિ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૬૯ (અમદાવાદ)

હીરાસુત કાહાન

[વિ. ના ૧૭ મા સ્તકનો પૂર્વાર્ધ]

અમદાવાદના રાણીપ ગામમાં આવી વસેલા એક ઉમરેદના કાહાન નામના કવિનાં બે અપ્રસિદ્ધ કાવ્ય મળે છે. એનું ૩૩ કડવાનું ઓખાહરણ^૧ નાનું છતાં સુંદર કાવ્ય છે; અને પ્રેમાનંદના સમયની જ એની હાથપ્રતો મળતી હોવાથી પ્રેમાનંદના ઓખાહરણની પૂર્વે રચાયેલું એ સંભવે છે, આ રીતે આ કવિ જૂનો છે. એના ‘‘એકાદશી-માહાત્મ્ય’’માં એ પોતાના વિષયમાં નીચે મુજબ માહિતી આપે છે :

‘‘ગામ અમરાવતિ સદા પૂર્વજ કાંમ ।

કાંમશજ તણે તે નંદન પ્રગટ હીરે નામ ॥૬૧

રાજનગર સમીપ તે રાણીપ કીધો વાસ ।

હીરાસુત કહે કાહાંન શ્રીગોપાલ પૂરો આસ ॥૭૦’’^૨

આ કાવ્ય નાનું છે અને એમાં કવિ ‘‘વિષ્ણુધર્મોત્તર પુરાણ’’નો આધાર લઈ એકાદશીની કથાઓ વર્ણવે છે. ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવું તો એનું ‘‘ઓખાહરણ’’ છે.

૧. ગુ. વિ. સ. હ. લિ. પુ. સં. ની યાદી, નં. ૨૩૪, ૨૮૬, ૨૯૨ અ. ૩૭૫, ૩૮૪, ૪૮૭, વગેરે. આમાંના ઓખાહરણની પ્રત લીધેલાં છાપેલી મળે છે ખરી.

૨. ગુ. વિ. સ. હ. લિ. પુ. સં. નં. ૩૨૮ અ (સં. ૧૭૪૮માં લખેલી પ્રત

શરૂઆતમાં આ કાવ્યનાં માત્ર ૩૩ કડવાં હોય એમ જણાય છે. પાછળથી નાકરના ઓખાહરણ સાથે સેળમેળ ધરી ૭૮ કડવાં સુધી આ કાવ્યનું પૂર વધી ગયું છે. મૂળ કાવ્ય તો એણે વૈશંપાયન અને જનમેજયના સંવાદમાં રચ્યું છે, અને પ્રાયઃ દરેક કડવાને અંતે એણે પોતાનું નામ આપ્યું છે. કવચિત્ એણે પિતાનું નામ પણ સાથે આપ્યું છે; જેમકે—

“સહુ કોને સંતોષ્યાં દેહ માંન રે ।

હઠે છે તે હીરાનંદન કાંહન રે ॥” [કડવું ૨૮મું]

જ્ઞાતિએ એ કેવો હતો એ જૂની પ્રતોમાં નથી, પણ પછીની પ્રતોમાં એ ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણ હોવાનું જણાય છે :

“કામરાજ દ્વિજનો સુત હીરો ઔદીચ્ય જ્ઞાત પ્રકાશ” ॥૧

એના પિતૃનિવાસ માટે એ “અમરાવતી” નામ આપે છે તે “ઉમરેહ” શક્ય છે જનાર્દનનું “અમરાવતી” અને આ અનન્ય સંભવી શકે. અને કદાચ કવિ એની જ જ્ઞાતિનો હોઈ શકે. એ વખતે ખડાયતા બ્રાહ્મણો ઔદીચ્ય કહેવાતા હોય તો આ સંભવી શકે.

કાહાનનું આ “ઓખાહરણ” સ્વતંત્ર છે. ખેશક, રસની દૃષ્ટિએ એ જનાર્દનના “ઉપાહરણ”ને કે પ્રેમાનંદના “ઓખાહરણ”ને લગે એમ નથી. છતાં નિકૃષ્ટ કાટીનું પણ નથી જ. નમૂના તરીકે ઉપાનું સ્વરૂપ જોઈએ :

રાગ કલ્યાણ

“સ્વપ્ન લાધે છે ઉપાને” તેણી વારજ, જાણે પાસેં ખેડી છે બરતારજ ।

તેહના રૂપ તણી નહી પારજ, તેહનું કોમલ અંગ સુકુમારજ ॥

અતિ મુંદર મનોહર પોતેજ, દૃષ્ટિ નિમેષ ન થાયેં જોતેજ ।

માથે મુગટ જડિત અતિ શોભેજ જોતાં જોતાં ત્રિલોચન લોભેજ ।

દાંને જલહલ કુંડલ હીસેજ અંગ અંગ જોતાં અનહું હીસેજ ॥

નેત્ર વદનકમલ સુખકારીજ માત્રા મોતી નેં હુગહુગી સારીજ ।

ખાલૂખંધ ખેરખા લલકેજ કટિમેપલા ધૂધરી પાય ખલકેજ ॥

અંગ સુંદર પીતાંબર ધારણી નવશત સૂક્ષ્ણ સારણી ।
 નખશીખ અતિ સુંદર રૂપી બાણે સકલ ભુવનનો ભૂપણ ॥
 બેઠા ઘડ બ્રહ્મા મહાદેવણ રોલ રંગના થાય છે તત્ત્વેવળ ।
 થાય નાટારંભ થેષ્ઠેષ્ઠકારણ વાજે વાજિત્ર અનેક અપારણ ॥
 બ્રહ્મા સમય સઘે કન્યાદાનણ રહે વરકન્યા સાવધાનણ ।
 વરત્યાં વરત્યાં તે મંગલ ચ્યારણ વરકન્યા પાયે કંસારણ ॥
 ત્યાંદાં તે થયો અતિ સુંદર વિહિવાહણ મન્ય વાધ્યો અતિ હિહાહણ ।
 તેણે સમે ચિત્રલેખા જગીણ નિદ્રા આવી હતી તે ભાંગીણ ॥
 ચિત્રલેખાયે જગાડી બિધા બાધણ ત્યજિ નિદ્રા ને ભડી તે તો ધાધણ ।
 જાણે તો નવ દેષે ભરતારણ હિયા આકંઠ કૌરે તે અપારણ ॥
 તે તે શાને મુહૂરે જગાડીણ મુજને વિરહની પીટિ લગાડીણ ।
 ભેડતી તે શૂં ક્રીધૂ એહ દાંમણ ક્યહાં ગયો માહારો આત્મારમણા””

આ ઉપરથી કાહાનની કૃતિનો કાંઈક ખ્યાલ આવશે. આ અસંખ્ય કાવ્ય હજી છપાયું નથી. આ જૂની કૃતિ છે, એ રીતે પણ ઉપયોગી છે. એમાં એણે કેટલાક સારા જૂના દાળ સાચવી રાખ્યા છે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ કવિની કૃતિઓ લક્ષ્યમાં લેવા જોવી છે. એમાં ઐ ઐ એવી જોડણી એ-ઓ (< અ + ઇ અને અ + ઓ) ને રથાને મળે છે. એમ તો નહિ હોય કે મૂળ નકલમાં અ + ઇ અ + ઓ હશે ને એ ચાલુ રખાતાં ઐ. ઐ તરીકે લખાયા હોય? તો તો કાહાનને લગભગ નાકરતો સમકાલીન ગણવો પડે; અથવા તેથી એ પૂર્વતો, કેમકે એ જોડણી મધ્ય ગુજ. ની રૂઝ ભૂમિકા સુધી વિકસે પ્રચારમાં હતી.

રસશ્વમેધાખ્યાન, ગોવર્ધનરાસ, હિંગુરામત્રયચિત્ર, હોન્નાહોલીનું આખ્યાન, આણાનું પદ, કુંડલિયા, કૃષ્ણજન્મવધાઈ, રાસનું ઘોળ એ કૃતિઓ કાહાન કે કાહાનદાસની છે, પણ એ આ જ કાહાનની છે એ નક્કી નથી થઈ શકતું; કેમકે આ કાહાનની કૃતિઓમાં તો એ પોતાને

૧ ગુ. વિ. સ. હ. લિ. નં. ૭૭૬ (૬૩૭ ૧૪૭)

૨. ગુજ. વિ. સ. ની હાથપ્રતોની સંકલિત થાલી, પૃ. ૧૫-૧૬

હોરાસુત અવશ્ય કહે છે. મને લાગે છે, ઉપરની કૃતિઓના લેખક પણ એક નહિ, પણ જુદા જુદા લાગે છે, અને અશ્વમેધાખ્યાનનો કર્તા જુદો જ હરજી-સુત કાહાન છે જે સં. ૧૬૯૫-૯૬ માં હયાત હતો. 'હોલાહોલીના આખ્યાન'નો કર્તા કયો કાહાન એ કહી શકાતું નથી, જ્યારે પદોનો લેખક મોડો થયેલો કાઈ લાગે છે. ગોવર્ધનરાસ અને જીજ્ઞાન્મવધાર્તા પદ^૧ એ નરસિંહ મહેતાની પદ્ધતિની ચાતુરી અને છૂટક પદો જેવાં છે, જેમાં ક્યાંક "કાનીયાયા સ્વામી"ની છાપ પણ છે. બંધની દૃષ્ટિએ આ કૃતિઓ ઉપયોગી છે.

ચરિતસામગ્રી :

૧. ગુ. વિ. સ. હ. સિ. પુ. નં. ૩૩૮ અને ૭૭૯

ધનરાજ

[વિ. ૧૭ માં શતકનો પૂર્વાર્ધ]

નરસિંહ અને ભલણની જેમ સ્વતંત્ર પદો રચનારા કવિઓ છેક વિક્રમના અઢારમા શતક સુધી થોડા મળે છે તેવાઓમાં એક ધનરાજ નામનો પદકાર વિ. સત્તરમા શતકના પૂર્વાર્ધ લગભગમાં થઈ ગયો છે. એના સમયની આ તરફની અવધિ એનાં પદોની મળેલી હાથપ્રતનીરે શૈલી કહે છે. આ હાથપ્રત પડીમાત્રામાં લખાયેલી છે અને મધ્ય. ગુજ.ની ૩ ૭ ભૂમિકાને સાચવી રાખે છે, જેમાં ૪ થીના અંશો કવચિત્ મળી આવે છે એ જોતાં એ હાથપ્રત સં. ૧૬૫૦ થી આ ખાજૂની સર્વથા નથી :

"સ્વામી એક વીનતી અવધારિ । તાહરુ ખોલ રહિ સંસારિ ।

નિર્મલ કરી સિ આપણ માહિ । એક કરી રહિ વૃંસુખમાંહિ । અઠાર

૧. જી. કા. દો. ભાગ ૭ મો, પૃ. ૭૮૩-૭૮૪

૨. ગુ. વિ. સ. હ. સિ. પુ. નં. ૩૪૬

એકમનાં ચે ગાઇ રાસ । તે છટિ ભવસંકટ પાસ ।

બ્રહ્મભદ્રેશ્વર દુર્જલ ચેહ । પસા દરુ સ્વામી પરબ્રહ્મ તેહ । અહનાં
છતિ શ્રી ખંડિત ધનરાજ-વિરચિતો આહનિશિરાસઃ સમાપ્ત ।”

‘ધનરાજનાં કાવ્યોની હાથપતમાં ભક્તિ અને જ્ઞાનને લગતી કૃતિઓ છે; જેમકે ખાંડણાં (તૂ.), ગિરિયા ગણપતિ (રાસ), ચતુરવદનનુ રાસ, વેદપુરાણ, વાણી, ભમારુલી, ઘોડલી, હેત્રિ, વીનતી, શોકભાવના, સાહેલડી, વૃદ્ધકારિક, લઘુકારિક, ખીડુ, ઉમાહડુ, હીડલુ, હર્ષભાવના, પદ્મનાભશ્લોક, સારંગી, ખાંડણાં, એ મથાળે લાંબાં મોટાં પદ છે; અધાં જ કોઈ દોહાસોરઠાની રાહ તો કોઈ ચોપાઈની રાહમાં, તો કોઈ ચોપાઈવાટીમાં મળે છે. આ પદ્ધતિનાં જૈનેતર કવિઓનાં ભાગ્યેજ મળે છે. જૈન ધાર્મિક સ્તવનોની રસિક પદ્ધતિ ધનરાજે સ્વીકારી છે. એણે વિષયને સરલ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એને જ્ઞાની કવિ કહી શકાય એમ છે, કેમકે સંસારની અસારતા, વેદાંતમત પ્રમાણે જગતની ઉત્પત્તિ, જીવસ્વરૂપ, જીવના ધર્મ, એ વગેરે પણ વિષયો કાવ્યમાં લીધા છે; વસ્તુસ્થિતિએ વૈરાગ્યપ્રધાન કવિતા એને રુચે છે.

“વાણી” મથાળે એ જણાવે છે કે—

“પરબ્રહ્મ વાણી પરણીધ બ્રહ્માંડિ જ્યજ્ઞયજ્ઞર ॥૧॥

ચ્યારિ પાંજિ હવી નિરમલી ભાગુ મોહ સંસાર ॥૨॥

લોખ્યાં લેખાં યમ તણાં હઠીયુ નરકબ્યાપાર ॥૩॥

ખંધન છૂટાં જીવનાં સહ મુગદં અંપાર ॥૪॥

મુગતા સ્થાવર જંજમ મુગતા સુરનર નાગ ॥૫॥

મુગતા તાપસ ઋષિ નવગ્રહ મુગતા મુનિવર યાગ ॥૬॥

હરિહર બ્રહ્મા આનંદીયા ધરિધરિ હોહ હસાહ ॥૭॥

લેલટ હોહ અતિ ઘણુ ગાઇધ વાણી અનાહ ॥૮॥

ધરિધરિ ગ્રીય હછલિ તલીયા તોરણ બારિ રે ॥૯॥

બ્રહ્માંડ કૂલપગર ભરયા । છરિ તુ હરિય ધરેયો” ॥૧૦॥

કવિનું આત્મજ્ઞાન રમત કરતું હોય તેમ એની કવિતામાં ઊતરતું

આવે છે; એમાં ગાંભીર્ય એમ છતાં વ્યાસ છે. કાંઈક અંશે નવી જ ભાત ગુજરાતી કવિતામાં આમ આ કવિ પાડતો જણાય છે.

કવિ પોતાને “પંડિત” કહે છે. એની કૃતિઓમાં માત્ર “ચતુર-વદન રાસ”ને અંતે છાપ મળે છે; એટલે ખીજા કાદની આપેલી “પંડિત” ઉપાધિ નથી જ :

“વૈષ્ણવ મન્ત્રિ મુક્તિ દ્વ દાનિ
રાસ કીધુ પંડિત ધનરાજિ ।”

એ જોતાં એ સંસ્કૃતજ્ઞ લાગે છે, અને પોતાના જ્ઞાનનો લાભ યથાશક્તિ આપવા લલચાયો છે; અને એમાં એ સરળતા લાવી પણ શક્યો છે; જુઓ :

“પરબ્રહ્મ અવિગત ચેહ । તેહ પહિલુ પરમાતમા હેલિ ॥૧॥
ચેહના ત્રણિ અંશ સરજિ પાલિ સંહરિ હેલિ ॥૨॥
બ્રહ્માદિક છિ જીવ । તેહ તણી ગોચર નથી હેલિ ॥૩॥
નિશ્ચિ છિ અવિનાશ હાસિ છત્ત્વં અછત્ત્વં કરિ હેલિ ॥૪॥
આદિ એકલ મહિ આપ માંડિ તેહ અતિ ધણા હેલિ ॥૫॥
સનકાદિક મુનિ યોગ । તેહ તણી ગોચર નથી હેલિ ॥૬॥
સેવિ સુરનર નાગ સહુઈ હારઈ આલસિ રહ્યું હેલિ ॥૭॥
ચેહયું વિગત્ત્વં યાઈ તેણિ વલી સહુ આયમિ હેલિ ॥૮॥
અક્લ અલક્ષ અભેદ । વેદ નિરંતર સ્તુતિ કરિ હેલિ ॥૯॥
જનમ મરણ નહી ચેહ ચેણિએ બેહુ શરજ્યાં હેલિ ॥૧૦॥
તૃપ્ત વિણ આહાર સુખ સધલા સેવા કરિ હેલિ ॥૧૧॥
સવુહ તણુ ચે આપ । માત પિતા નહી ચેહ તણિ હેલિ ॥૧૨॥
સવુહ તણુ ચે સ્વામી સ્વામીઅ ચેહ તણિ કો નથી હેલિ ॥૧૩॥
સવુહ બિંદુ ચેહ । ચેહ બિંદુ શરજ્યુ નથી હેલિ ॥૧૪॥”

કવિએ “હેલિ” કાવ્યમાં પરમાત્મસ્વરૂપ આમ બતાવ્યું છે, જેમાં ગીતામાં પ્રતિપાદિત ઈશ્વરરૂપની વ્યક્તિ જણાય છે. ઉચ્ચ

પ્રકારનો કાવ્યગુણ ન દેખાતો હોય છતાં એની કવિતામાં પ્રસાદગુણ છે અને એ રીતે પણ કવિ મહત્વનો છે. એ બ્રાહ્મણ સંભવે છે, અને સામાન્ય વેદાંતમતાવલંબી જણાય છે.

ચરિતસામગ્રી :

૧. ગુ. વિ. સ. હ. સિ પુ નં. ૩૪૬

સંત

[વિ. સં. ના ૧૭ મા ચતુર્થો પૂર્વાર્ધ]

ભીમે “હરિલીલા પાઠશકલા” માં આખા ભાગવતપુરાણનો સાર બાંધ્યા પછી એવો સ્વતંત્ર પ્રયત્ન બહુ થોડાએ કર્યો છે. પ્રસિદ્ધ થયેલો એવો પ્રયત્ન વલ્લભ ભટ્ટનું પદ્યબંધ ભાગવત (સં. ૧૭૫૪-૬૫) છે. એ પછી અમરેલીના મૂળદાસ ભટ્ટે કેટલાક સ્કંધ ઉતાર્યા છે. આવો જ એક પ્રયત્ન ભીમની પછી અને વલ્લભ ભટ્ટની પૂર્વે ગુજરાતીમાં કેાઈ “સંત” નામના કવિએ કર્યો જણાય છે. આ સંત જ્ઞાતિનો કેવો છે, ક્યાંનો વતની છે, ક્યારે થયો છે, એનું નામ “સંત” જ છે કે બીજું કાંઈ છે, એ વગેરે કશું નિશ્ચિત સ્વરૂપે કહી શકાતું નથી. એના પ્રાપ્ત થતા ૧-૨-૩-૪, ૮-૯, ૧૧ એ આખા સ્કંધોમાં કશું મળતું નથી; માત્ર દરેક અધ્યાયને અંતે “સંત” એટલો નામોદ્દેશ મળે છે; જેમકે—

“અધ્યાનો આશે એટલો, સંધે આણ્યો તેટલો;

સંધે કહે સંત સંબંધ પ્રથમ અધ્યા ને પ્રથમ સ્કંધ.”

૧૨મા સ્કંધનો અંત ભાગ તૂટક છે, એટલે જો એણે કાંઈ આપ્યું એ આજ પ્રાપ્ય નથી. ૧૦મા સ્કંધનો પણ આદિ-અંત છે; પણ સદ્ભાગ્યે ૧ લા અધ્યાયના અંતમાં માત્ર નીચે મુજબ હકીકત મળે છે :

“ગુણસાગર નાગર નીર્દોષ । વૃત્ય અયાચે અંતરિ તોષ ॥
 નીપૂણ નવ વય નીર્મલગ્ન્યાન । પાઠી પ્રાપ્ત પૂરારક રયાન(?) ॥૩૥॥
 ભટ્ટ વૃંદાવન ભગવદ્ભક્ત । કૃષ્ણપૂત્ર ચે કૃષ્ણાયુક્ત ।
 દીધુ આરા અનુગ્રહ કરી । તેથી વાણિ વિશેષે રકુરી ॥૪૥॥
 સરસ પ્રગટ્યા શબ્દાંકુર । પદ્મવ પુષ્પ ને પરિમલ પૂર ।
 અસુલા ભક્ત ફોલોદે આરા । ચોત્તે દર શિર જાણી દાસ ॥
 સંતનો સવારથ સરે । અધુના યશ અવસાને તરે ।
 પાંમે શૂપશીમા પર્યંત । દરે કીપા શ્રીકમલાકંત ॥૫૥॥”

કવિ આમાં ભટ્ટ વૃંદાવન નામના ગુરુનો ઉલ્લેખ કરે છે, જેના પિતાનું નામ “કૃષ્ણ” જણાય છે. આ જ વૃંદાવન ગાંધીજી અયાચક નાગરબ્રાહ્મણ લાગે છે. એણે કૃપા કરીને સંતને ભાગવત સંભળાવ્યું છે, જે ઉપરથી સંતે ભાગવત-સાર પદ્યમાં લખી નાખ્યો છે. એ ભટ્ટ વૃંદાવન “નવવય” નો હતો ત્યારે “અવસાને યશ” મેળવનારા સંતે કાવ્યરચના કરી. આ સિવાય ખીજી કશી માહિતી મળતી નથી. ઉપરના અવતરણમાં “પષ્ટિપાઠ પૂરારક રયાન” નો અર્થ સંદિગ્ધ રહે છે, જેમાં કદાચ વૃંદાવનના વતનનો ખોધ હશે; જે તેથી કદાચ “સંત”નું પણ વતન હોય

ઉપરના અવતરણમાં આવતા “અંતરિ” વગેરે પ્રયોગથી એ ૧૭ મા શતકના પૂર્વાર્ધથી આ બાજુ નહિ થયો હોય. એની ભાષા મધ્ય ગુજરાતીની. ૪ થી ભૂમિકાની “દશમસ્કંધ”માં દેખાય છે જ.

દશમસ્કંધ સિવાયના ખીજો સ્કંધો બહુ સંક્ષિપ્ત છે, અને તેથી સાર માત્ર જ છે; પણ દશમસ્કંધ પ્રાય શબ્દશઃ સારાનુવાદ જેવો લાગે છે :

“એક સમે ભૂપતિ ભગવાન ॥ સાનિધિ ન્યરથી સામલવાન ।
 રમવાને મન કીધું રાય ॥ માયા યોગ સ્મરી મનમાંદિ ॥૨૥॥
 પૂજીત વન પ્રસરી માલતી । જાણે હડમાલા યાવ અણ્યાલતી ।
 યશે સમે હયો હડપતી ॥ પરિતોષતો પ્રાચી સતી ॥

પ્રકારનો કાવ્યગુણ ન દેખાતો હોય છતાં એની કવિતામાં પ્રસાદગુણ છે અને એ રીતે પણ કવિ મહત્વનો છે. એ બ્રાહ્મણ સંભવે છે, અને સામાન્ય વેદાંતમતાવલંબી જણાય છે.

ચરિતસામગ્રી :

૧. ગુ. વિ. સ. હ. સિ પુ નં. ૩૪૬

સંત

[વિ. સં. ના ૧૭ મા સત્કનો પૂર્વાર્ધ]

ભીમે “હરિલીલા ષોડશકલા” માં આખા ભાગવતપુરાણનો સાર બાંધ્યા પછી એવો સ્વતંત્ર પ્રયત્ન બહુ થોડાએ કર્યો છે. પ્રસિદ્ધ થયેલો એવો પ્રયત્ન વલ્લભ ભટ્ટનું પદ્યબંધ ભાગવત (સં. ૧૭૫૪-૬૫) છે. એ પછી અમરેલીના મૂળદાસ ભટ્ટે કેટલાક સ્કંધ ઉતાર્યા છે. આવો જ એક પ્રયત્ન ભીમની પછી અને વલ્લભ ભટ્ટની પૂર્વે ગુજરાતીમાં કોઈ “સંત” નામના કવિએ કર્યો જણાય છે. આ સંત જ્ઞાતિનો કેવો છે, ક્યાંનો વતની છે, ક્યારે થયો છે, એનું નામ “સંત” જ છે કે બીજું કાંઈ છે, એ વગેરે કશું નિશ્ચિત સ્વરૂપે કહી શકાતું નથી. એના પ્રાપ્ત થતા ૧-૨-૩-૪, ૮-૯, ૧૧ એ આખા સ્કંધોમાં કશું મળતું નથી; માત્ર દરેક અધ્યાયને અંતે “સંત” એટલો નામોદ્દેશ્ય મળે છે; જેમકે—

“અધ્યાનો આશે એટલો, સંધેએ આણ્યો તેટલો;

સંધેએ કહે સંત સંબંધ પ્રથમ અધ્યા ને પ્રથમ સ્કંધ.”

૧૨મા સ્કંધનો અંત ભાગ તુટક છે, એટલે જો એણે કાંઈ આપ્યું એ આજ પ્રાપ્ય નથી. ૧૦મા સ્કંધનો પણ આદિ-અંત છે; પણ સદ્ભાગ્યે ૧ લા અધ્યાયના અંતમાં માત્ર નીચે મુજબ હકીકત મળે છે :

“ગુણસાગર નાગર નીર્દોષ । વૃત્ય અયાચે અંતરિ તોષ ॥
 નીપૂણ નવ વય નીર્મલગ્ન્યાં । પાઠી પાઠ પૂરારક સ્થાન(?) ॥૩૥॥
 ભટ્ટે વૃંદાવન ભગવદ્દાસકત । કંઠેષુપૂત્ર ચે કંઠેષુચુક્ત ।
 દીધુ આશ અનુચ્છ કરી । તેથી વાણિ વિશેષે રઝુરી ॥૪૥॥
 સરસ પ્રગટ્યા શબ્દાંકુર । પદ્મવ પુષ્પ ને પરિમલ પૂર ।
 અસુલા ભક્ત ફોલો આશ । ચોજે દર શિર જાણી દાસ ॥
 સંતનો સવારય સરે । અધુના યશ અવસાને તરે ।
 પાંમે સૂપશીમા પર્યંત । દરે કીપા શ્રીકમલાકંત ॥૫૥॥”

કવિ આમાં ભટ્ટ વૃંદાવન નામના ગુરુનો ઉલ્લેખ કરે છે, જેના પિતાનું નામ “કૃષ્ણ” જણાય છે. આ જ વૃંદાવન જ્ઞાતિએ અયાચક નાગરબ્રાહ્મણ લાગે છે. એણે કૃપા કરીને સંતને ભાગવત સંભળાવ્યું છે, જે ઉપરથી સંતે ભાગવત-સાર પદ્યમાં લખી નાખ્યો છે. એ ભટ્ટ વૃંદાવન “નવવય” નો હતો ત્યારે “અવસાને યશ” મેળવનારા સંતે કાવ્યરચના કરી. આ સિવાય ખીજી કશી માહિતી મળતી નથી. ઉપરના અવતરણમાં “પટ્ટિપાઠ પૂરારક સ્થાન” નો અર્થ સંદિગ્ધ રહે છે, જેમાં કદાચ વૃંદાવનના વતનનો ઓધ હશે; જે તેથી કદાચ “સંત”નું પણ વતન હોય.

ઉપરના અવતરણમાં આવતા “અંતરિ” વગેરે પ્રયોગથી એ ૧૭ મા શતકના પૂર્વાર્ધથી આ બાજુ નહિ થયો હોય. એની ભાષા મધ્ય, ગુજરાતીની ૪ થી ભૂમિકાની “દશમસ્કંધ”માં દેખાય છે જ.

દશમસ્કંધ સિવાયના ખીજો સ્કંધો બહુ સંક્ષિપ્ત છે, અને તેથી સાર માત્ર જ છે; પણ દશમસ્કંધ પ્રાય શબ્દશઃ સારાનુવાદ જેવો લાગે છે :

“એક સમે ભૂપતિ ભગવાન ॥ સાનિધિ ન્યરપી સામલવાંત ।
 રમવાને મન કીધું રાય ॥ માયા યોગ રમરી મનમાંહિ ॥૨૥॥
 પૃથ્વીત વન પ્રસૂરી માલતી । જાણે હડમાલા યાવ અણ્યાલતી ।
 યશે સમે હગ્યો હડપતી ॥ પરિતોષતો પ્રાચી સતી ॥

ધણે કાલે' ધરિ આગ્યો નાથ । રામાનું મૂષ રંગે હાથિ ।

જે કર રપરશે કંધીકર (?) કાય । રામે તાપ તનિ શીતલ થાય ॥૪૧॥

એહલૂં અખંડ મંડલ ઘડુ । અવલોકી પાંચી આનંદ ।

ગાન આરંભ્યુ શોભન સ્વરે ॥ વામદશાનાં મન વશિ કરે ॥૪૨॥

રાસપંચાધ્યાયીના આરંભના પાંચ શ્લોકોનો આંશખંડશઃસારાનુવાદ છે. કવિએ દશમસ્કંધની રમણીયતાને લક્ષ્યમાં લઈ વિસ્તૃત અને રોચક અનુવાદ કર્યો છે; બેશક, એમાં એણે પોતાના તરફના રંગ ભાષાની દૃષ્ટિએ પૂર્ણ પણે જાણાય છે. એણે દોહા=પૂર્વછાંયો અને ચોપાઈઅંધ સ્વીકારેલ છે, જે ભીમ વગેરેના અનુકરણને આભારી કદાચ હોઈ શકે.

આ કવિની આ સિવાય ખીજી કોઈ કૃતિ જાણવામાં નથી. આ એક કૃતિ પણ એને યશ આપનારી છે એમાં સંદેહ નથી.

ચરિતસામગ્રી:

૧. શુ. વિ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૪૪૬, ૭૬૨

તુલસી માધવસુત

[સં. ૧૬૫૦ આસપાસ હયાત]

પૃથ્વીકાવ્યદોહનના ચોથા ભાગમાં “તુલસી”ને નામે ‘ધ્રુવાખ્યાન’

પ્રસિદ્ધ થયેલું છે તેના અંત ભાગમાં નીચે મુજબનો ઉલ્લેખ મળે છે :

“વિષ્ણુ સારસ્વત કુંજનપુર ગામ,

માધવસુત તુલસી તેહનું નામ”^૧

આ કાવ્યની કેટલીક સારી પ્રતો મળે છે તેમાં તુલસીના નામને બદલે એના પુત્ર વૈકુંઠનું નામ મળે છે :

‘ ‘ગવરીનંદન કપાએ કરો । વૈકુંઠે મુષ કયા વસતરી ।

વિષ્ણુ સારસ્વત કુંજનપુર ગામ સુત તુલસીનો વૈકુંઠ નામ ॥૨૩॥૨

૧. બૃ. કા. દો. ભાગ ૪ થો, પૃ ૮૨ ૨. શુ. વિ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૪૩૦ વગેરે

આ વૈકુંઠે ઉદ્ધોગપર્વ, ભીષ્મપર્વ, કર્ણુપર્વ, શલ્યપર્વ, નાસિકેતનું આખ્યાન, અને પ્રહ્લાદાખ્યાન એ કાવ્ય લખ્યાં છે. શલ્યપર્વને અંતે “વૈકુંઠનો સુત તુલસીદાસ” લખાયેલું છે, પણ રચ્યાસંવત વગેરે જોતાં એ કૃતિ વૈકુંઠની જ છે.

દી. બ. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરીએ તુલસીએ “ચંદ્રાવળા ક્રુવના” લખ્યા છે એવું લખ્યું છે, વળી ભીષ્મ અને અશ્વમેધપર્વ લખ્યાનું પણ જણાવ્યું છે.^૧ આ વિધાન અણુગણ્યે થઈ ગયું લાગે છે. ચંદ્રાવળામાં લખેલું ક્રુવાખ્યાન વસાવડના નાગર કવિ કલિદાસની કૃતિ છે, જ્યારે ભીષ્મપર્વ વૈકુંઠનું છે. અશ્વમેધનો રચનારો તુલસી જુદો જ છે. એ સં. ૧૭૩૨માં હયાત હતો અને અમદાવાદની દશક્રોશીમાં ધોળકા પાસેથી નીકળેલી કાઈ નદી જે સાગરમતીને મળે છે તેના તીર પર આવેલ લીલાવતી-લીલિયા ગામનો વતની હતો. એકબીજા તુલસીએ રામચંદ્રની તિથિ^૨ અને એક તુલસીદાસે મામેરું^૩ લખ્યાં છે, જ્યારે એક સંત તુલસીદાસે જનકીવિવાહ^૪ અને સિતાજનો સોહિલો^૫ લખ્યાં છે. આ બધા જુદા જુદા છે.

માધવસુત તુલસીએ ક્રુવાખ્યાન રચ્યું નથી એમ વૈકુંઠની છાપવાળી ઘણી પ્રતો જોતાં સમજાય છે. વૈકુંઠે પોતાના નામે કદાચ પ્રથમ કાવ્ય રચી આપ્યું હોય તો જ તુલસીના નામની શક્યતા થાય. અને આમ તુલસીના ગુણદોષના વિષયમાં કશું કહી શકાય નહિ. એના સમયના વિષયમાં બહુ શંકા નથી. વૈકુંઠે સં. ૧૧૯૪માં^૬ ક્રુવાખ્યાન રચ્યું છે. એ એની પ્રથમ કૃતિ છે એ વખતે એની ૨૫ વર્ષની વય

૧. જુઓ ગુજ. સા ના માગં. સ્તંભો. (અગ્રેજી બીજી આવૃત્તિ, પૃ. ૭૦).

૨. દ્વિ. ગુ. સ. હ. લિ. નં. ૩૦૨ ઘ

૩. ગુજરાતી પ્રેસનો સંગ્રહ નં. ૨૯૪૬

૪. ગુ. વિ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૩૩૧૧ (૨. સં. ૧૮૫૭)

૫. એજન, નં. ૫૪૨ ફે

૬. “સંવત નારય તણો રાણગાર આંક અંત ને-વેદવિચાર.”

માનિયે અને તુલસીની યુવાવસ્થામાં એ પુત્ર થયો હોય તો બીજાં ૨૫ જતાં સં. ૧૬૪૪ આસપાસ એ જન્મ્યો હોવો જોઈયે. પણ એની એક પણ કૃતિ નથી મળતી એ લક્ષ્યમાં રાખવું જોઈયે.

એ સૌરાષ્ટ્રમાં સોરઠ પ્રાંતમાં ભાદર નદીને કાંઠે આવેલા કુતિયાણાનો સારસ્વત આશ્રણ હતો. અત્યારે પણ કુતિયાણામાં સિંધવા સારસ્વતોની વસ્તી છે અને એઓ લુહાણાઓની પુરોહિતવૃત્તિ કરે છે. ચરિતસામગ્રી :

૧ Milestones of Guj. Lit. (2nd edi.) by K. M. Zaveri.

૨. ડૉ. ગુ. સમા. હ. લિ. પુ. નામાવલી, ભાગ ૨જો

૩. ગુ. નિ. સ. હ. લિ. પુ. ચાલી

૪. બૃહતકાવ્યદોહન ભાગ ૪ થો (ગુજરાતી પ્રેસ-મુંબઈ)

રૂંઢ

[સં. ૧૬૫૨-૧૬૮૩માં હયાત]

ખૂંભાતના વિષ્ણુદાસ અને શિવદાસના વેગપ્ર અલ્પે દંકાઈ ગયેલા કવિઓમાંનો ફૂઢ એ એક કવિ છે. કીકુ વસહીની જેમ જ એ જ્ઞાનિએ ઔદીચ્ય અનાવળો આશ્રણ, અને નવસારી પ્રાંતનાં ખારડોલી તાલુકાના સૂપાનો વતની હતો. એના ગ્રંથોમાંથી મળતી માહિતી મુજબ એના 'પિતાનું' નામ ગણેશ છે. પોતા વિશે માહિતી આપતાં એણે એના 'રુક્મિણીહરણ'ને અંતે લખ્યું છે કે-

“શ્રોતાજન સાંભલો । કવીતા કેહે મતીમંદ ।

સંવત ૧૬૫૨ મુજ ઉપનો આનંદ ॥૧૮॥

ચૈત્ર સુદ ૧૧ મધ્યાંન મંગલવાર ।

પંચાંગ થોગ સુખ માંહે । પૂર્ણ કથાનો વીસ્તાર ॥૧૯॥

કપીકર્મ ઉદીચ્ય વંધે લેતા નામ ॥ ૨૦॥

અગ્રેશ્વરના વાસ પાસે । પૂર્વે સુપાં ગામ ।

ગણેશસૂત કૂદો કેહે સમાને પરિણામ ॥૨૧૧૧”^૧

કવિનું રુક્મિણીહરણ નાનું પણ મુંદર ય છે. એ જ પદ્ધતિએ એણે કપોતનું આખ્યાન, પાંડવવિષ્ટિ (૨. સં. ૧૬૭૭), અને હરિ-શ્રંદ્રાખ્યાન રચેલાં છે. એણે ‘શૃંગાલપુરી’^૨ એ નામે સગાળશા અને ચેલૈયાની લોકકથા (૨. સં. ૧૬૮૨) પણ લખેલ છે. આ ઉપરાંત “મહાદેવનો વિવાહ” અને “મહાદેવ આખાડાના ચંદ્રાવળા” એની છાપના મળે છે. એનાં કાવ્યોમાંનાં “રુક્મિણીહરણ”^૩ અને “શૃંગાલપુરી” માત્ર છપાયાં છે

દેશીબદ્ધ કાવ્યો લખ્યા ઉપરાંત કવિ કૂદે ૭૫ ચંદ્રાવળામાં ‘કંસવધ’ એ વિષય ઉપર કાવ્ય લખ્યું છે. એ પોતાનાં કાવ્યોને અંતે પોતાને “કૂદ-મૂદ” કહે છે તેવો જ ઉદ્દેશ્ય આ ચંદ્રાવળાને અંતે છે; જેમકે— “કૂડમુદ કેહે હું બહી જાઉ.” એટલે બિન્નકર્તૃત્વની આશંકા નથી.

કવિના સમય માટે માત્ર એનાં કાવ્યોનાં રચ્યાવર્ષ પર આધાર રાખવાનો છે. “રુક્મિણીહરણ” સં. ૧૬૬૨ માં રચેલું છે અને “શૃંગાલપુરી” સં. ૧૬૮૨ રચેલું છે; જેમકે—

“સંત ૧૬ સુખાસીઓ, આખાડ ઉન્નવલ પખળ,

પતિપદા શનિવાર સંજેપે પાંખી કયા પ્રતખળ.”^૪

જોકે એક બીજી હાથપ્રતમાં નીચે મુજબ પાઠાંતર મળે છે :

“સંવત ૧૬ સુવાસીઓ આખાડ ઉન્નવલ પખળ ।

પ્રતીપદા શનિવાર સંજેપે પાંખી કયા પતખળ.”^૫

૧ કા. શુ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૬૪ ધ (૧૨ મું કડવું)

૨. કરાચીથી પ્રસિદ્ધ થયેલા “ભિમિ” માસિકના સં. ૧૯૬૧ના “કાવ્યાંક”માં જૂની ભાષામાં અપાઠ મારા તરફથી છપાયેલ છે.

૩ “શૃંગાલપુરી” એ નામે ગુજ. વર્ના સો (શુ. વિ. સ.) તરફથી છપાયેલા “સગાળશા આખ્યાન”માં છે.

૪. સગાળશા-આખ્યાન, પૃ. ૧૦૧

૫. કા. શુ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૧૧૦ ગ, ચાદી-ભાગ ૨ જે, પૃ. ૨૩૨

માનિયે અને તુલસીની યુવાવસ્થામાં એ પુત્ર થયો હોય તો ખીન્ન ૨૫ જતાં સં. ૧૬૪૪ આસપાસ એ જન્મ્યો હોવો જોઈયે. પણ એની એક પણ કૃતિ નથી મળતી એ લક્ષ્યમાં રાખવું જોઈયે.

એ સૌરાષ્ટ્રમાં સોરઠ પ્રાંતમાં ભાદર નદીને કાંઠે આવેલા કુતિયાણાનો સારસ્વત બ્રાહ્મણ હતો. અત્યારે પણ કુતિયાણામાં સિંધવા સારસ્વતોની વસ્તી છે અને એઓ લુહાણાઓની પુરોહિતવૃત્તિ કરે છે. ચરિતસામગ્રી :

૧ Milestones of Guj. Lit. (2nd edn.) by K M Zaveri.

૨. ડૉ. ગુ. સમા. હ. લિ. પુ. નામાવલી, ભાગ ૨જો

૩. ગુ. વિ. સ. હ. લિ. પુ. ચાલી

૪. બૃહત્કાવ્યદોહન ભાગ ૪ થો (ગુજરાતી પ્રેસ-મુંબઈ)

રૂઢ

[સં. ૧૬૫૨-૧૬૮૩માં હયાત]

ખુંભાતના વિષ્ણુદાસ અને શિવદાસના વેગપ્રત્યયે ઢંકાઈ ગયેલા કવિઓમાંનો કૂઢ એ એક કવિ છે. કીકુ વસહીની જન્મ જ એ જ્ઞાનિએ ઔદીચ્ય અનાવજો બ્રાહ્મણ, અને નવસારી પ્રાંતનાં ખારડોલી તાલુકાના સૂપાનો વતની હતો. એના ગ્રંથોમાંથી મળતી માહિતી મુજબ એના પિતાનું નામ ગણેશ છે. પોતા વિશે માહિતી આપતાં એણે એના “રુક્મિણીહરણ”ને અંતે લખ્યું છે કે-

“શ્રોતાગ્ન સાંભલો । કવીતા કહે મતીમંદ ।

સંવત ૧૬૫૨ મુજ ઉપનો આનંદ ॥૧૮॥

ચૈત્ર સુદ ૧૧ મધ્યાંન મંગલવાર ।

પંચાંગ યોગ સુમ માંહે । પૂર્ણ કથાનો વીસ્તાર ॥૧૯॥

કંધીકર્મ ઉદીચ્ય વંષે લેતા નામ ॥ ૨૦॥

અલેશ્વરના વાસ પાસે । પૂર્વે સુખા ગામ ।

ગણેશસૂત કૂઠે કહે સમાને પરિણામ ॥૨૧૧૧”^૧

કવિતું રુક્મિણીહરણ નાતું પણ સુંદર ય છે. એ જ પદ્ધતિએ એણે કપોતતું આખ્યાન, પાંડવવિષ્ટિ (૨. સં. ૧૬૭૭), અને હરિ-શ્ચંદ્રાખ્યાન રચેલાં છે. એણે ‘શૃંગાલપુરી’^૨ એ નામે સગાળશા અને ચેલૈયાની લોકકથા (૨. સં. ૧૬૮૨) પણ લખેલ છે. આ ઉપરાંત “મહાદેવનો વિવાહ” અને “મદ્ય અખાડાના ચંદ્રાવળા” એની છાપના મળે છે. એનાં કાવ્યોમાંનાં “રુક્મિણીહરણ”^૩ અને “શૃંગાલપુરી” માત્ર છપાયાં છે

દેશીબદ્ધ કાવ્યો લખ્યા ઉપરાંત કવિ કૂઠે ૭૫ ચંદ્રાવળામાં ‘કંસવધ’ એ વિષય ઉપર કાવ્ય લખ્યું છે. એ પોતાનાં કાવ્યોને અંતે પોતાને “કૂદ-મૂઢ” કહે છે તેવો જ ઉદ્દેશ્ય આ ચંદ્રાવળાને અંતે છે; જેમકે— “કૂડમુઢ કહે હું બહી જાઉ.” એટલે બિન્નકર્તૃત્વની આશંકા નથી.

કવિના સમય માટે માત્ર એનાં કાવ્યોનાં રચ્યાવર્ષ પર આધાર રાખવાનો છે. “રુક્મિણીહરણ” સં. ૧૬૬૨ માં રચેલું છે અને “શૃંગાલપુરી” સં. ૧૬૮૨ રચેલું છે; જેમકે—

“સંવત ૧૬ સુખાસીઓ, આખાડ ઉજવલ પખળ,

પતિપદા શનીવાર સંજે પાંખી કથા પ્રતખળ.”^૪

જોકે એક બીજી હાથપ્રતમાં નીચે મુજબ પાઠાંતર મળે છે :

“સંવત ૧૬ સુવાસીઓ, આખાડ ઉજલ પખળ ।

પ્રતીપદા શનીવાર સંજે પાંખી કથા પતમળ.”^૫

૧ કા. ગુ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૬૪ ધ (૧૨ મું કડવું)

૨. કરાચીથી પ્રસિદ્ધ થયેલા “ભિમિ” માસિકતા સં. ૧૯૬૧ના “કાવ્યાંક”માં જૂની ભાષામાં અપાઠ મારા તરફથી છપાયેલ છે.

૩ “શૃંગાલપુરી” એ નામે ગુજ. વર્ના સો (ગુ. વિ. સ.) તરફથી છપાયેલા “સગાળશા આખ્યાન”માં છે.

૪. સગાળશા-આખ્યાન, પૃ. ૧૦૧

૫. કા. ગુ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૧૧૦ ગ, ચાલી-ભાગ રંજે, પૃ. ૨૩૨

ગણિતની દૃષ્ટિએ જોતાં તો સં. ૧૬૮૧ ના આષાઢ સુદિ ૧ ને શનિવાર આવે છે; ૧૬૮૧માં ત્યાં શુક્રવાર આવે છે, જ્યારે ૧૬૮૪માં રવિવાર આવે છે. ૧૬૮૨ માં ત્રીસો મહિનો છે, તેથી જો એકમ બે હોય તો શનિવાર ખીજ એકમે આવી શકે. ૧૬૮૪ માં મહિનો ત્રીસો જ છે, પણ એકમને દિવસે જ ખીજનો લાગ છે, એટલે એ વર્ષ અનુકૂળ નહિ થાય. તો હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન સં. ૧૬૮૩ માં રચેલું હોવાને કારણે એ કવિની છેલ્લી કૃતિ છે

પૌરાણિક આખ્યાનો ઉપરાંત લોકકથાઓ રચવાનો પણ એક કવિસંપ્રદાય નાકર વગેરેથી ચાલુ છે, કેમકે વાસુ અને નાકરે “શૃંગાલપુરી” લખી છે. સૂરદાસે પણ “શૃંગાલપુરી” લખી છે. સૂરદાસે તો ત્રણ લખી છે. એ જ પંથે ચાલી કૂટે પણ એક કથા “શૃંગાલપુરી” રચી ચાલુ સંપ્રદાયને જાળવી રાખ્યો છે, પૂર્વની એ કથાઓ જોયા વિના.

આપણે એનાં રુક્મિણીહરણ અને શૃંગાલપુરીમાંથી થોડા નમૂના જોઈએ. આમાંનું ૧ હું કાવ્ય શુદ્ધ આખ્યાનકાવ્ય છે. ૧૨ કડવાના આ કાવ્યમાં કવિતાની દૃષ્ટિએ કેટલાક સારા પ્રસંગ યોજાયા છે. એનું રુક્મિણીના દેહનું વર્ણન આપણને પ્રેમાનંદની યાદ આપે તેવું છે :

“કન્યારૂપ અતિ ધૌવનવેશ નખશિખ શોભા અંગ સુદેશ,
શશિમુખ સવિતા તપ તન કોડ, કમરૂપ રહ્યા કર જોડિ. ૧
ચૂંનડી જાદર ચંપાવરણી, લોચને લલિત લલવે હરણી,
કરલા કેશ રમ્યા આપેલ, નેહરી-નાગદંતાલી વેલ્ય ૨
મિણી પટી માંહે માંગ સમારી, મધે સિંદૂર પતંગ-રિપુહારી,
વેણી વિશાલ વ્યાલજિત કાલી, રાખડલી રચના રતનાલી. ૩
ચમરી ચૂનડી લડસક મોતી, કેસરી આઠ દશન મુખ જોતી,
ખીટલી ઉગનીઆં સોહે જાલ, બાણ કટાક્ષ ગજગતિ ચાલ્ય. ૪
કૂલી સિંધુ ને શીસફૂલ, ડાંડલ રત્ન જડયાં છે અમૂલ્ય,
ચિત્રક શ્યામ અધર પ્રવાલી, ડાડિમ દાંત તંબોલ રંગાલી. ૫

કંઠે હાર નગોદર શોભે, માદલ આવલીઆં મન લોભે,
ચંપકલી પદકડી પાટો, કાલી લર સરઝાલ ને કાંટો. ૬
ઝૂમણું બિહિરખા બાનૂબંધ, ચંદન માલતી ભતિ સુગંધ;
ચૂડી રૂડી હાર કારેલી, કંચન કાંઠણ વિચ વિચ વેલી. ૭
પાંચ નેપૂર ઝાંઝર ઝમકે, વીંછીડા ધૂધર ધમકે;

રૂક્મણી અંશુલી પગ જાયે વંકી, કદલી રચંસ કડી કેસર-જંકી. ૮
સાથ ઉરગ અલતાયિ અરચ્યા, પીયાં કુંકુમ તાંદુલ ચરચ્યા,
મલી સુહાસિણુ ઝાકઝમાલ, મુગતાફલ ભરી કંચન યાલ. ૯”

એણે ઢાળ પણ સારા લીધા છે. એમાંનો ૧ દોહરાનો પણ
વિષમ-સમપદે અનુક્રમે “આનંદશું રે” “મન ગોવિંદશું રે” એવાં ધ્રુવ-
પદવાળો છે. બીજો એવો જ પણ વિષમ-સમ બંને પદોને અંતે “જન
બાણો રે” એ ધ્રુવપદવાળો છે.

શૃંગાલપુરી એ લોકવાર્તા કૂટે તદ્દન સ્વતંત્ર પ્રવાહમાંથી લીધી
છે, તેને નાકરતા સગાળશા કે જૈન કૃતિઓની કયા સાથે સંબંધ નથી.
મુખ્યત્વે શૈવકથાનું કૂટે અવલંબન ક્યું છે. એમાંનો બાણીનો પ્રવાહ
પણ એકંદરે સારો છે. કાપાલિકને સગાળશાએ વાનીઓ પીરસી એનું
વર્ણન મઝાનું છે :

“કંચનમણિમે ચાલી વિશાલ સૂધ શાલિ પ્રીસી મગદાલ,
ખીરખાંડ ધ્રુવ અમિત સમાન, સો સો શાક પાક પકવાન. ૧
ખાખં સેવ સંજોરી તલી, પૂડા પુરી પોલી ગલી,
અડદ ચણા મગ ગહૂ ધ્રુવ વડાં આદ્ર હીંગ મેહેલા રાતપડા. ૨
માંડા મખ મોદિક કંસાર કલા સુનધયા સોહે સાર,
ફણસ ચારોલી સાહર કેસર ભલા, લીલી દ્રાખ રસાલી ગલી. ૩
નાના સ્વાદ પંચાસારણા મરીમિશ્વ રસ લીંબુ તણા,
તીખાં લમતમતાં રાએતાં, ખાટાં ખારાં મનભાવતાં. ૪
ઘાંટોરાં વાહાલોલ નેંગણાં મધ્યાં પાઈ ગલકાં ઘણાં.
કારેલાં કોલાં કરકરાં કંટોલાં શીખાં શેહરાં. ૫

ચણા દાઢ સુરખ ચીસડાં કોલાં તુરીઆં કાલ'ગડાં,
 નવ લીલવા ચોલીફલી રતાણુ આજી કુમલી., ૬
 ટોડી કાઢી પકોડી વડી તલા પાપડ ને પાપડી,
 આદ્ધ ગરમેર ગુંદાં મરી કેસર રસ કરાં કાચરી. ૭
 ખીલી બકાંણાં પીપેર હરી કડાશી'મ મૂલા ચોગરી,
 કદ્દં દૂધ ને ખાંધૂં દહીં જીરું સિંધવ : શંખા નહિ. ૮''૧

પણુ કરુણુરસની જે જમાવટ આ પછીના કડવામાં કરી છે
 તે જરૂર આકર્ષક છે : ચેલયાની માતાનું રુદન જુઓ :

રાખ માડ્યો.

“ભઠોજી, કુંચર કોડામણા ! સામણાં લેજ તારી માત.
 તું તો બાલ નિ, બાલક બાહુઆ ! તુને બોલાવેં વધ તાત,
 ચેલણુ ગુણુ ગાઇએ રે ! ૧

માહારા પુત્રનું વહન કોડામણુ-નણે સોજ કલાનો અંદ.
 તેજ તપે ત્રિભોવન તણુ તેની હપમ ન આવે આંહે,
 ચેલણુ ગુણુ ગાઇએ રે ! ૨

શીર મુગટ મણિ માણેકજડો : માંહે કોસ'બી મોલ,
 તારી આંખડી કમલની પાંખડી : કુંડલ મકર કોપે'લ. ચેલણુ ૩
 ફૂલ ખરે મુખ બોલતાં : અંકહાસ સુબાણી ત્રિશાલ,
 જશતિલક સાલ અગમદ તણુ : કંઠે મણિમુગતાની માલ. ચેલણુ ૪
 અંગે અંદન અરયા બાવના, કનકાંબર રૂપનિધાન,
 ગંભીર નાસ કટિ કંકણી, બલ અંગદ બાહુ અનણુ. ચેલણુ ૫
 પદ અંકુશ નેપુર નખમણિ-દેસકતી ચાલ મરાલ,
 દેહી દાતા પરમ સિરોમણી, સકોમલ રૂદે દઆલ. ચેલણુ ૬
 હું પુત્રના ગુણુ કેમ વીસરું રે ! જે માહારા પ્રાણુજીવન ?
 નીત રમતો માહારે આંગણે, તેમ રમજો મારે મન. ચેલણુ ૭
 હગીને કેમ આયમો ? માહારા કુલન સૂર,
 માહારા પુત્ર ! પરદેસિ કાંહાં સમો ? કેમ ચોલ'ધો સાગરતીર ?

મેં જાણું હવું : રે'શે નહિ મુજ શંક હાથે રતન,
 તાપ શીત વદિ સમે નીત તાહારં કરતી જતન. ચૈલણ ૦ ૯
 માહારા સુત ! કેમ જશે એકલો ? આ સરગની વસમી વાટ,
 માહારાં ફૂટે ન લોચન લાલચી હથથા ! હજી શે'ન કાટ ? ચૈ ૦ ૧૦
 પુત્રજન્મ સમૂં કાંઈ સુખ નથી, જેમ રણ વિપતને પાર,
 હું અભાગણી માતાને ઉદરે તું મો આવીશ બીજી વાર ચૈ ૦ ૧૧
 ગમ્યા હીપક અંધારં કરી તૂટી મુજ મનની આશ,
 માહ શં મંદિર સનાં માલીઆં, તે પે'લલો વીર ! વનવાસ ચૈ ૦ ૧૨^{૧૫}

આ પછીનું “ચૈલણ ખાંડવા” ના ધ્રુવવાળું પણ એવું જ
 કરુણસરનું પદ છે.

આ અવતરણો જોવાથી માલૂમ પડશે કે આખ્યાનકાર અને
 લોકકથાકાર એમ ઉભય સ્વરૂપે કૂદનું ગુજરાતી કવિઓમાં સ્થાન છે:
 ભલે એ પછી ઉચ્ચ પ્રકારનું ન હોય

ભાષાની દૃષ્ટિએ જોતાં શૃંગાલપુરીથી આપણને મધ્ય. ગુજ.
 ની ૪ થી મિશ્ર ભૂમિકાનું સ્વરૂપ મળે છે અને કૂદના સમયમાં સાહિત્ય-
 કીય ભાષાનું લેખનમાં એ સ્વરૂપ હતું એ તો જાણીતી જ વાત છે.
 ઊઠો, નિ, આવે, પરદેશિ, એ સંક્રાંતિકાળનાં રૂપ છે.

કીકું વસહી અને કૂદ એ બે અનાવળા છે એમ સ્વીકારવામાં
 બાધ નથી, કેમકે રામચંદ્રે એ કામને જીંચે આણી છે એ લોકવાયકાને
 અંતે જણા પોતાનાં કાવ્યોમાં નોંધે છે ૨ આમ દક્ષિણ ગુજરાત સો
 સવાસો વર્ષમાં બે ધ્યાન બેંચે તેવા સારા કવિઓ આપણને આપે છે.
 ચરિતસામગ્રી :

૧. સગળયા આખ્યાન-શ્રી ત્ર. સુ. દેસાઈ-સંપાદિત (શુ વિ સ. તું)
 પ્રકાશન)

૨. કા. ગુ સ હ. લિ પુ. યાદી. ભાગ ૨ જો-સ્વ. અં. બુ. નાની કૃત

૩. સુરત-ગુજ. સા પત્રિકાનો રિપોર્ટ.

દેવીદાસ ગાન્ધર્વ

[સં. ૧૬૧૦માં હયાત]

સં. ૧૬૬૦ જેટલું જૂનું “રુક્મિણીહરણ” નામનું સરસ કાવ્ય અર્પનારા ગાન્ધર્વ કવિ દેવીદાસના એ કાવ્યમાં જે માહિતી મળે છે તે ઉપરથી જાણી શકાય છે કે એ પેટલાદ પાસે આવેલા સોનિત્રા ગામનો વતની હતો. એના કાવ્યની જૂનામાં જૂની પ્રતો મળે છે તેમાં એક તો સં. ૧૬૭૫ ની એના કાવ્યરચન પછી ૧૬ મે વર્ષે ઉતારેલી છે.^૧ પોતાના વિષયમાં તેમજ કાવ્યરચનના વિષયમાં લખતાં એ ત્યાં જણાવે છે કે—

“સંવત ૧૬ સંવચર ૧૦ સાઠો । માધ શુદિ પદવાડો ૭ ।
શુકરવારિ ગ્રંથ સોતાડો । ત્રયોદશીનો ઘાઠો ૭ ॥૨૮॥
હરિકંઠશાઠ ત્રીસ કડવાં કિવીયાં । ચૌદ રાગની જાતિ ૭ ।
પદ પાંચસે ને ચોપન પૂરાં । કૃષ્ણચરિત્ર વિષાત ૭ ॥૨૯॥
સોજીત્રા સિદ્ધિસ્થાનક માંહિ । ગંધર્વ નાતિ પ્રકાશ ૭ ।
ગ્રંથ સમર્પણ કરી ગોવિંદને । પ્રણમે જન દેવદાસજી ॥૩૦॥”
[કડવું ૩૦ સું]

૩૦ કડવાંનું આ કાવ્ય ભાગવત-દશમસ્કંધના ૫૪ મા અધ્યાયને આધારે કવિએ વિસ્તારથી રસિક રીતે આપ્યું છે. આખું કાવ્ય વીર રસને ખરોખર જાળવી સહાયક તરીકે શૃંગાર અને હાસ્યને રાખી કવિએ લખ્યું છે, અને વાંચતાં જરા પણ કંટાળો આપતું નથી. સૈન્યવર્ણન-અશ્વાદિવર્ણન પણ રોચક અને કવિની બહુશ્રુતતાનાં લીતક છે.

આ કવિનાં ખીજાં રચેલાં કાવ્યોમાં ભાગવત સાર^૨ અને રાસ-

૧. જુઓ ગુ. વિ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૨૯૪

૨. ગુ. વિ. સ. લિ. પુ. નં. ૮૬૧ અને ફા. ગુ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૧૨૨ ક

પંચાધ્યાયીનો સાર છે. આમાંનું પ્રથમ કાવ્ય અઘાપિ અપ્રસિદ્ધ છે; ખીજું છપાયેલું છે.^૧ આ પાછલા કાવ્યમાં શ્લોક અને ઢાળ મળે છે; પણ શ્લોક એ કોઇ શ્લોક નહિ પણ ઢાળ પૂર્વેની ચોપાઈની કડી જ છે; એટલે શ્લોકથી નવું કડવું જ શરૂ થાય છે.

આ બંને કાવ્યોમાં એના નામના ઉદ્દેશ સિવાય વિશેષ કંઈ ઓળખ મળતી નથી. એવું જ એક પદ જૂ. કા. દો. ભાગ ૮ માંમાં છપાયું છે^૨ તેમાં પણ ‘દેવીદાસ’ એટલું જ મળે છે.

દેવીદાસ ધર્મે વૈષ્ણવ છે એવું એના ‘‘રુમિણીહરણ’’ના આરંભના મંગલથી જણાય છે; જેવું કે—

‘‘પ્રથમે પ્રણમું વૈકુંઠ રાય, શુક સનકાદિક જને ધ્યાય.’’

[કડવું ૧ હું]

રાસપંચાધ્યાયીના આરંભમાં પણ મુખ્યત્વે એ દામોદરનું સ્મરણ કરે છે; જેમકે—

‘‘મનવાંછિત પુરણ સદા, દામોદર દયાળ;

આરંભુ ઉત્તમ કથા, તમેા કૃપા કરો રી દયાળ. ૧’’

ભાગવતસારમાં એ સરસ્વતીનું જ સ્તવન કરે છે. આ ગરબો સામાન્ય છે; જે કે એમાં આખી ભાગવતની કથાને કવિએ સાંકળી લેવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

હવે અહીં દેવીદાસના કાવ્યનો કાંઈક પરિચય મેળવિયે. ઉપર બતાવ્યું તેમ ‘‘રુકમિણીહરણ’’ કાવ્ય વીરરસનું છોતિક છે. રુકમિણીના સ્વયંવરનો પ્રસંગ ભાગવતમાં અપાયો છે તેને વસ્તુ તરીકે લઈ કવિએ આ કાવ્ય લખ્યું છે. તેમાં અન્ય રસોનો પણ સમાવેશ કવિએ પ્રસંગાનુસાર કર્યો છે. લગ્નની તયારી નમૂના તરીકે જોઈએ :

‘‘સધી રે સોહામણિ સવે ચયલી મનિ રલી માંગલ ગાદ રે ।

મંઠપ માંહિ હીરે મલપતુ પુન્યવંતો ભીમક રાઈ ॥૧૧॥

૧. જૂ. કા. દો. ભાગ ૮ માંમાં પૃ. ૬૬૧-૬૬૭

૨. લુખો એજન, પૃ. ૬૬૭-૬૮

બેગે રે વાડવ તેડાવીયા, આવીયા નીજ ગોર જાંભ રે ।
 રનાન દરીનઇ સામગ્રી કરઇ માંડીઠ સાંતગ-પ્રારંભ રે ॥૨૧॥
 શ્રીફલ ફેફલ બહુ ભાતિનાં દ્રાવ બીજોરડાં સાર રે ।
 તિલ જવ પ્રાંહી કુંકુમ ધરયાં સલાં ધરયાં ધૃત અપાર રે ॥૨૨॥
 હાથિ શરૂકને રવાહા કરઇ હવન કરઇ રૂપે રૂપ રે ।
 ધૂન લાગી છિઇ તહાં વેદની મેદનીમંડપ મલા ભૂપ રે ॥૨૩॥
 ચુષ્પે ને ચંદનઇ સહુ ચરચીયા અરચીયા અનેક રાજન રે ।
 નૃતિઇ નાચિ નીજ અપ્સરા બંદીજન બોલિ ધ્યન ધ્યન રે ॥૨૪॥
 સાતંગ કરી સુર અરપીયા નવગ્રહ તરપીયા દેવ રે ।
 અનેક દાંન રે આપીઇ વિપ્રને ગજરથ હેમ તતથેવ રે ॥૨૫॥
 કનકશ્રીંગી ગૌ વત્સશું આપીયાં વસ્ત્ર બહુ ધ્યન રે ।
 વાડવ સંતોષા રાઘ પ્રીત્યશું તેણે દીધાં આશીરવચન રે ।
 વાનિત્ર વાનિ અતિ ઘણાં રૂપમઇઠ હીડે રલીયાતિ રિ ।
 લગનવેલા આવી ફેફડી હતાવલા થાહ તહો તાત ॥૨૬॥^૧

એક બાજૂ લક્ષ્મી તૈયારી આમ થાય છે, તે જ સમયે
 રુક્મિણીના હૃદયની જે દશા થાય છે તે કવિના શબ્દોમાં આ પ્રમાણે
 નીકળી આવે છે :

‘અરે સખી એહવૂં આંહોયિ મન્ને શે નાન્યા યુગજીવન ।
 અરે માહારે પૂર્વે નથી કાંઇ પૂણ્ય તો કયમ પામીઇ રે ॥૨૭॥
 અરે સખી નયણે ઢાલિ નીર અરે હર બિઘ્નશી આવૂં શરીર ।
 અરે ભ્રાંતિ લાગી મનિ ધીર હરિ હરિ હચરે રે ॥૨૮॥
 અરે સરિ વિપ્ર ન પોહોતુ કાંભિ અરે દિન થોડા નિં દૂર ગામિ ।
 અરે તુ કયમ સરિ માહારે કામ વિધાતા શુ કરે રે ॥૨૯॥
 અરે મે પાડી સહીઅરમાં હોડિ-પારવતી કહૂં કરે જોડિ ।
 સરિ પડી પૂજતાં ઘોડિ ઉમિયા રૂઠી રિ ॥૩૦॥
 અરે એહવૂં કહીનિ કરિ આંશુપાત અઠ એટલે આવી ત્યાંહાં માત ।
 અરે તૂં પુત્રી કરે નિ વાત રૂપમણી કાં રૂઆં રિ ॥૩૧॥

અરે ત્યાંહાં વસતી બાલી કુમારિ અરે પીઠી પેઠી આંધિ મોઝારિ ।
 અરે તેણે આંશુ' પડિ અપાર તિ મૂઢને પરધરે રિ ॥૭૭॥
 અરે સખી શુધિ ચઢીને જોઈ અરે રામકૃષ્ણ કહીનિ રોઈ ।
 અરે કાણું સૂપ શરીર ન હોઈ વનિતા વલવલિ રે ॥૮૦॥
 અરે તહો સાંભલો નિ મહારાજ અરે પ્રભુ પ્રગટ થાક નિ આજ ।
 અરે હું પ્રાણુ કશું હું તાજ ત્રીકમ કારણિ ॥૮૧॥
 અરે એહવાં કહ્યા પ્રીત્યવચન અરે ડાગી આંધિ ફરકી તન ।
 અરે અંગિ ભલા હુઈ શુકન પછિ જુઈ વાટકી રે ॥૮૨॥
 અરે એટલે વિપ્ર દીઠો ફરિ અરે રૂઢિ બ્યાધું સાગરપૂર ।
 અરિ તે આવ્યો ધશીને ત ઊરિ પછિ તેહનિ પૂછીક રે ॥૮૩॥
 અરિ પછ હરિભટ જોડ્યા બ્યાંણિ અરિ રામકૃષ્ણ આવ્યા નિર્વાણ ।
 અરે બહુ સેન સહીત સુખ'ણિ આવીનિ હતરયા રિ ॥૮૪॥

કવિ કૃષ્ણના દેહનું વણું ન પણ ખરા વીરને જાનતું વણુંવે છે :

ચુપૈ

“સખા સોહંતી બેઠા ભૂપ લીમક જોઈ કૃષ્ણ કેર રૂપ ॥૧૧॥
 વિચિત્ર મૂગટ શીશિ હાથિ કંકણા, મણિ માંજાક જડાવ અતિધણા ર
 અવણે કુંડલ મકરાકારી રતનજડીત કનકમે સાર ॥૧૩॥
 રક્ત રેખ લોચન વિચાલ જાણિ અંખ પ્રગટો તતકાલ ॥૧૪॥
 ભદ્રદી ધનુષ તણે આકારિ ગદ્ગદ્યલ ઝલહલિ અતિ સાર ॥૧૫॥
 કેસર તિલક વિરાજિત ભાલ અધર બિંબદ્વલ રોશિત લાલ ॥૧૬॥
 વિવિધ વિનોદ કરિ બહુ હાસ જાણિ દિનકર કણું પ્રકાશ ॥૧૭॥
 દશનયોતિ અગ હીરા જાણિ નિજ નાશકા શુક્ય'ચુ-પ્રમાણિ ॥૧૮॥
 કંઠિ કૌરુતમ મણુ સુકતાહાર શ્રીવલ્લભાંજન હૃદિ મુઝારિ ॥૧૯॥
 મેઘશામ તન કોમલ દાંતિ પીતાંબર પેહિરયાં મદ્દ ભાતિ ॥૨૦॥
 ભુજ પ્રચંડ આયુધ અંકિત જઠિત મુદ્રિકા કરિ રોશિત ॥૨૧॥
 ઊરિ શોહૈ વિનય'તી માલ કંઠિ કંઠિની મેઘલા રસાલ ॥૨૨॥

લાલ મોઝડી ચરણે સોઠ તે દેધી લીમકનૂં મન મોહિ ॥૧૩॥
 નખ શીષા લગે નેહાલ્યૂં તંન ચહાં જુઠ તંહાં અટકે મંન ॥૧૪॥
 ચાદવ કુલમાંહિ હરિ અલોત ચમ તારામંડલ માંહિ
 ચશીહરજેતિ ॥૧૫॥”૧

આવાં ઘણાં સુંદર વર્ણન આવે છે. પણ કાવ્યમાં પ્રધાન રસ
 તો વીર હોય એ મુખ્યત્વે ખીલ્યો છે એ ખૂબ ધ્યાન ખેંચે છે.
 રુદ્રમિણીના હરણ પછી શિશુપાલના યોદ્ધાઓ અને મળતિયાઓ કૃષ્ણ
 પાછળ ધસી ગયા એનું વર્ણન જુઓ :

“નોહોતરે ને આળ્યા હો તે તાં ચઢીને ધસીયા જી ।
 ટોપ કવચ સહ સજ્યા હો આયુધ અંગિ તે કસીયા જી ॥૧૨॥
 હિંગે સહ સદલ મ્યલીયા હો કટક ક્ષોણી પંચાણૂં જી ।
 ચતુરંગી સેના સુંદર હો શોભા સીઅ વધણૂં જી ॥૧૩॥
 અનેક સજ રથે ચાલ્યા હો પવનવેગે સાંચરીયા જી ।
 ધ્વજ ચમર ને સારથી હો અશ્વ ભલા જોતરીયા જી ॥૧૪॥
 શીંગલ શરોમણિ હસ્તી હો છાહ્યા મહાગજનલતિ જી ।
 ધૂંધરધટ સમારયા હો કેક ધાપા ભાતિ જી ॥૧૫॥
 મેગલ યુથ નીસરીયા હો નેલ અંબાડી ઢલકે જી ।
 સખલ પુતાર અંકુશશું હો સનાહ સાકલાં પલકે જી ॥૧૬॥
 સ્વરજવંશી તાજ હો દોરી આગલિ ફરીયા જી ।
 એક એકપિ અધિકા હો જહરિ જણ પાષરિયા જી ॥૧૭॥

x

x

x

માહાદેવ ધસમસ ધાઈ હો વાજિત્ર ખડ્ગવિધ વાજિ જી ।
 વાજિ લાગિ ખડ્ગ ખણુધા હો ઢોલ ત્રણાલ ગાજિ જી ॥૧૮॥
 ચંપશબ્દ શરણાઈ હો મદનભેર રણકાલા જી ।
 ડાડિ દડવડી ડાકલ હો ટાંગલ નિ કંસાલા જી ॥૧૯॥
 રણવુર ને વંશ મહૂઅરિ હો નફેરી ચહેચાટ જી ।
 ગડિ નીસાણુ ગમોગમિ હો વીર કરિ ગહિધાટ જી ॥૨૦॥

પડગ ને ઘેડાં નાંચ્યાં હો આંચૂષ ધરયાં અનેક જી ।

ધનૂષ ખાંણ કટિ ભાથા હો ફરશી ગદા વશેષ જી ॥૧૭॥

નાલ ગોલિ હવાઈ હો ભલા ભલા હથીઆર જી ।

કમરિ કટારી ધપૂઆ હો સુંદર રાજકુમારજી ॥૧૮॥

જરાગોલિ હાથનાલાં હો ચક ચલાનજીહાર જી ।

ધનૂરવિહાના ધીર હો સાધક સૂક્ષ્મ અપાર જી ॥૧૯॥”

રૂંડમિણી અને કૃષ્ણ વચ્ચેની “વાદવજી” “કહું પ્રીતમજી” એ દેશી પણ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે, જે દ્વાબંધમાં જ છે. એવી જ એક દેશી “લાખેણી લાડી લઈ વલ્યો” એ વિપમ-સમ પદને અંતે આવતી ક્રુવવાળી પણ આકર્ષક છે, જેમાં ચોપાઈબંધ છે. ‘કપીલા દોરડો ક્યમ છૂટસિ’ એ તો ચોખાહરણની નાણીતી દેશી છે; અને લખવાળાં કાવ્યોમાં અધે જ વ્યાપક છે.

કોઈ “દેવદાસ”ની છાપનો અશ્વમેધ તૂટક મળે છે ² એ વર્ગબદ્ધ કાવ્ય છે. ૩ જાથી ૧૪ મા સુધીના વર્ગોમાંથી ૩ જાથી ૧૬ મા સુધીના વર્ગોને અંતે “કહિ દેવદાસ” કે “કહિ દિવદાસ”ની છાપ મળે છે. આ કાવ્યમાં ચંદ્રહાસનું આખ્યાન વર્ગ ૯ થી શરૂ થાય છે તે જરા મોટું છે. આ કાવ્ય જૈમિનીય અશ્વમેધને આધારે બંધાયેલ જણાય છે એમાં ખાસ ચમત્કૃતિ જણાતી નથી. ભાષા ઉપરથી એ કાવ્ય વિક્રમના સત્તરમા શતકનું જણાય છે :

“તટિ રમતાં તાજ હજુહણે તૈ વિષયાએ શ્રવણિ સૂણે ।

ચાલીનિ આવી એકલી દીઠી વાત અનોપમ ભલી ॥૪૦॥

તરઅરસૂં ખાંધુ તોખાર પુદો પરપસરોંમણિ સાર ।

મન માંહે વર માંતુ જમ ફાટિ કાગલ ડીફ તમ ॥૪૧॥

૫૦—કાલીનિ ઉવેલક વાંચી કરો વચાર ।

અયે અક્ષિર આહાં ઘટિ ચૂકા તે નીરધાર ॥૪૨॥

એક આલિષી દરી અનન છૂટ અંગિ ।

પાછા મેહેલુ ફાંટમાં ખીડો ખુદ પ્રસંગિ ॥૪૩॥

૧. એજન (કડવું ૧૦મું)

૨. ગુ. નિ. સ. હ. વિ. પુ. નં. ૧૧૦૮

પછી આવી સહી રનિ, માલી સધલી પૂછિ વાત
 વિષયાને વર સંપનો મુખની એહ વીધાત ॥૪૪॥
 સદ્ સદ્નિ મંદિર ગઈ તવ ભગ્યે ચંદ્રાસ ।
 મંદિર આબ્યા મદનને ઊયા હતા આવાસ ॥૪૫॥”^૧

આ દેવીદાસ છે કે દેવદાસ એ એક જ પ્રત મળતી હોવાને કારણે ચોક્કસ કહી શકાતું નથી; તેમ કાવ્ય તૂટક મળતું હોવાથી નિશ્ચય નથી થઈ શકતો કે આ કૃતિ દેવીદાસ ગાંધર્વની જ છે.

બુ. કા. દો. ભાગ ૧ માં છપાયેલા “નાનો ધૈરવિવાહ” એ કાવ્યનો કર્તા દેવીદાસ કોઈ વાસાવડનો વતની (સંભવતઃ નાગર) છે તે બીજો જ છે. વળી એક ભાલોદ-નાંદોદનો વતની દેવીદાસ પણ થઈ ગયો છે, જેનો હરસિદ્ધ માતાનો ગરબો મળે છે,^૨ જે પણ આ સોનિત્રાના ગાંધર્વ દેવીદાસથી જુદો છે.

ઉપરનાં અવતરણોથી જણાશે કે કવિના સમયની ભાષા મધ્ય. ગુજ.ની ૪થી ભૂમિકા જે હતી તે એના “રુક્મિણીહરણ”ની સં. ૧૬૮૫ ની પ્રતની ભાષામાં સચવાઈ રહી છે. રુક્મિણીહરણમાંથી લગ્નનાં કેટલાંક ગીત છૂટાં પડ્યાં છે તે સ્ત્રીઓમાં અઘાપિ પર્યાંત ગવાય છે, ^૩ એ વસ્તુ ખાસ લક્ષ્યમાં લેવા જેવી ગણાય. ચરિતસામગ્રી :

૧. ગુજ. સા. ના માર્ગ-સ્તંભો દી. બ. કૃ. મો. ઝવેરીકુંટ
૨. બ. કા. દો. ભાગ ૬ કો-૮ મો (ગુજ. પ્રેસ મુંબઈ)
૩. ગુ. વિ. સ. હ. વિ. પુ. સંગ્રહની ચાદી અને હાથપ્રેતા
૪. કા. ગુ. સ. હ. વિ. પુ. ચાદી-ભાગ રજો

૧. એજન, વર્ગ ૧૧મો

૨. પુરુષોત્તમ વિદ્યામ માવજનો સંગ્રહ, નં. ૬૯

૩. જુઓ ગુજ. સા. માર્ગ-સ્તંભો, ૫ ૯૮-૯૯

મનોહરદાસ

[સં. ૧૬૬૦માં હયાત]

વિક્રમની ૧૭ મી સદીમાં મહાભારતને ગુજરાતી પદ્યધર્મમાં ઉતારનારા પૌરાણિક કવિઓમાં મનોહરદાસે પણ આદિપર્વનો એવો ગુજરાતી સાર આપી થોડો ફાળો આપ્યો છે, એણે વિષ્ણુદાસની જેમ મહાભારતની મૂલ કથાને પ્રામાણિક રીતે અનુસરી સાર આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એના આ કાવ્યની સંપૂર્ણ એક જ પ્રત અત્યારે મળે છે.^૧ આ કાવ્ય મૂળને પ્રામાણિક રીતે અનુસરતું હોવાને કારણે પાછળથી ઠાઈ મોહનદાસ નામના માણુભટ્ટે, સં. ૧૬૪૪માં રચાયેલા હરિદાસના આદિપર્વ સાથે એને ગૂંથી એક સંકીર્ણ કાવ્ય ઊભું કરેલું છે જેની એક સારી પ્રત પણ મળે છે.^૨

મનોહરે આ ૫૧ સં. ૧૬૬૦માં બાંધ્યું છે, જેનો એણે એના કાવ્યને અંતે ઉલ્લેખ કર્યો છે. એ સિવાય પોતાના વિષયમાં એ બીજા કાંઈ માહિતી આપતો નથી. એણે આ સિવાય બીજાં ૫૧ રચ્યાં હોય એ આજે મળી શકતાં નથી.

આ કાવ્યમાં મનોહરે પોતાની છાપ ક્યાંક ક્યાંક આપી છે; જેવી કે ૨ જા કડવાને અંતે—

“રતવન તમારૂં હું કુંડુ છું પૂરજ્યો મનનિ આસ ।

મૂજ દિન કપર દયા કર્યો હડે મનોહરદાસ” ॥૧૨૧”^૩

૧. ગુજરાતી પ્રિ. પ્રેસ. મુંબઈના સંગ્રહમાં નં. ૩૨૧ની હાથપ્રત, આ કપરાંત ડાહીલદમી લાઇબ્રેરી-નડિયાદમાં નં. ૮-૨ની એક ૪૩ કડવાં સુધીની વૂટક પ્રત પણ છે.

૨. ગુ. વિ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૨૨૫; બીજી નં. ૩૪૫ની પ્રતમાં બે વિકાગ છે, જેમાં મનોહરનો ભાગવત-પ્રસંગ અલગ બાંધવામાં આવ્યો છે.

૩. ગુ. વિ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૩૪૬

આ કાવ્યનો આરંભ કવિએ જનમેજયના યજ્ઞથી કર્યો છે, જેને બદલે હરિદાસે તો ભારતકથોપક્રમ કરી પૌષ્યપર્વથી જ આરંભ કરેલો; એટલે જ પૂર્તિ કરવા કાંઈ મોહનદાસે બંને પર્વોને સેળમેળ કરી આખું આદિપર્વ સંકીર્ણ બિભું કરેલું. મનોહરે તો વચ્ચે કૃષ્ણ અને અર્જુનના સંવાદમાં કલિયુગનું વર્ણન આપ્યું છે, જેના પછી પરીક્ષિતે કલિયુગને રહેવાને સ્થાન આપ્યાં એ કથા ભાગવતાનુકૂળ આપી છે, અને ધન્વંતરિ તક્ષકનો પ્રસંગ આપી પછી આદ્ય વંશાવાળી શંકુ કરી છે. કવિએ ક્યાંક ક્યાંક પ્રસંગ ઠીક ચીતર્યો મળે છે, દુષ્યંત અને શકુંતલાનો પ્રસંગ બેઠા :

“ગર્ભ યાચે હતાવલો ને’ પુષ્ટ યાચે ખાલ ।
 આંહે એહને કચમ પ્રસવું લોક જોલે આલ ॥
 વરસ ત્રણ વહી ગયાં ને ગર્ભ રહ્યો પેટ મોઝાર ।
 અબલા તે હિડે આકલિ ને દોહીલી યાચે નારચ ॥
 મંદિર માંલ નબ્ય રહેવાયે’ ખાહારચે’ શુભ વા વાયે ।
 પાષધ્ય પુષ્પ પ્રીત ને વનની શૌભા ત્યાહાં નારચ ફેરા ધ ય ॥
 પછે તે તાં પ્રસવ થયો તે ફંચર રૂપનિધાન ।
 સોલ કલા શીશીવર્ણું સુંદર મન તણી પોહોતિ હાંમ ॥
 એમ કરતાં પોઢો થયો ને’ વરસ ત્રણનો ખાલ ।
 અદ્ભુત એહવાં આચરે’ મોઢા મોઢાં મારે આલ ॥
 વન મધ્ય જાયે વાષ સાલે આણે સુહર ને’ રિછ ।
 રમત્ય-મશે સાહી લ્યાવે મોઢા મોઢા લીછ ॥
 હસ્તીનાં દલ હાંકિ લ્યાવે નાંણ્ય નગરનિવાશી ભુડ ।
 દમે તેહને અતિ ઘણું હપરચ થાચે આરૂઢ ॥
 રૂખી સઘલા મ્યલિને બેઠા હવે કરવું કચમ ।
 સર્વદમન નામ એહનું પરહ વલતા જોલ્યા ઈમ ॥

x

x

x

કર્ણવ વાંણી એમ કહે સંકૃતલા સુણ્ય વાત ।

પુત્ર તાહારો પ્રાક્રમી દ્વંખ પમાડો સાય ॥

x

x

x

એમ કરતાં આવીયાં પોહોતાં નગર મોઝારય ।
ચાલતાં ચરણ ચાલે નહિ વિમાંસે મન્ય નારય ॥
દૂઃક'તે દિઠિ આવતી બાંહે વલગે બાલ ।
લોકમાં માહારી લાજ નશે મીથ્યા ચદશે આલ ॥

X

X

X

ધડી બે હણી રહી તે કો ન પુછે વાત ।
મન માંહે પાવક પ્રજલે આ શો દિસે છે હતપાત ॥
વનિતા તે વાંણી હયરે સાંભલો શ્રીભૂપાલ ।
માહા વન માંહે મુકી એકલી છૂ રહિ તમારે ચણ્ય ॥

X

X

X

વલતો રાજ હયરે રે સાંભલ્ય સાચૂં નારય ।
દૂડો વાદ વૂ કાં કરે રે મિથ્યાવચન નિવારય ॥

X

X

પછે તે પાવક પરજલ્યો ને જાલ્ય ગૈ ભ્રમાંડ ।
માહારો ત્યાગ તમ્યો કરચો તો ચરીર કરં ચાતખંડ ॥

X

X

X

આ ફંચર લોને તમ તણો એ માંહે તમારં તેજ ।
હવે છૂ પ્રાણ છાદ્દં માહારા કરં અવનિસચ્ય ॥૧

એકંદરે કથાનું સાતત્ય જાળવવાનો એનો પ્રયત્ન છે એમ છતાં
એ વિશિષ્ટ રીતે દીપી બેઠે એવું કાવ્ય આપી શકતો નથી.

મનોહરની ભાષાનો નમૂનો ઉપરનાં અવતરણોમાંથી મળી રહે
છે. મધ્ય. ગુજ.ની ૪થી સંકીર્ણ ભૂમિકા એમાં સ્ફુટ છે.

આ કવિનું આ ઉપરાંત કોઈ બીજું કાવ્ય જાણવામાં
નથી આવ્યું.

ચરિતસામગ્રી :

૧. ગુજરાતી પ્રેસ, મુંબઈ. હ. વિ. પુ નં. ૩૨૧

૨. મહાભારત-પદ્યબંધ, ભાગ ૧ લો (કે કા. શાસ્ત્રી સંપાદિત)

૩. ગુ. વિ. સ. વિ. પુ. નં. ૩૪૪

૧. એજન. (સંકીર્ણ કઠવા ૧૦-૧૧માંથી)

રામભક્ત

[સં. ૧૬૬૦માં હયાત]

ભગવદ્ગીતા અને ભાગવત ઉપર જ ધ્યાન આપી કવિતા રચવાનો પ્રયત્ન આ 'પૂર્વે' ખાસ થયો જાણવામાં નથી. અપવાદરૂપે ભીમે, પણ તે માત્ર ભાગવત તરફ લક્ષ્ય દોડાવી "હરિલીલા-પોડશકલા"માં સમગ્ર ભાગવતનું કથાનક બાધ્યું, પછી સંતે બાધ્યું; બાકીનાઓમાં ભાલણુ લક્ષ્મીદાસ વગેરેએ દશમસ્કંધ. ઉપરાંત કોઈ કોઈ કવિએ ભાગવતના કોઈક પ્રસંગને લઈને કુટકર આખ્યાન લખ્યાં છે; પણ ભગવદ્ગીતા ઉપર તો નહિ જ. વિજયદાસનો ભીષ્મપર્વમાં પ્રયત્ન ખરો, પણ એ ત્યાં ગૌણ રીતે જ; પ્રધાન રીતે તો કોઈનો જ નહિ. ભગવદ્ગીતા ઉપર પ્રથમ કલમ ચલાવનાર આપણને રામભક્ત મળે છે. એણે ભગવદ્ગીતાનો સાર અધ્યાયવાર કવિતામાં સં. ૧૬૬૦માં બાંધી આપ્યો છે; જેમકે

“વેદાત મત ગીતાનું જ્ઞાન તે ઉપર કીધું આક્ષાન,
શ્રીગુરુચરણકપાથે કરી અમૃત હરીરસ મુદ્ધ્યો ભરી
જ્ઞાન વતી કરી પીછે જેહ મુક્ત રૂપ નર જાણીએ તેહ
સંવત પોહપ સાઠોતરે આસો માસ પક્ષ ઉજલે
દીન દ્વાદસી નિ રવિવાર કયા હવી પુરણુ વિસ્તાર
નયોગસાહાસે ભ્રમવિદ્યાય શંન્યાસ યોગ અષ્ટાદશોધ્યાય.”^૧

આ કવિએ ‘રામભક્ત’ એ નામે કાવ્ય લખ્યાં છે. એ છાપ ભગવદ્ગીતામાં છે, તેમ બીજાં કાવ્યોમાં પણ છે :

(૧) ભગવદ્ગીતા

“રામ ભગત કેહે સાંભલો શ્રીહરી રહીતઠાંમના મે રતુત કરી ॥
વેદાંતમત ગીતાનું જ્ઞાન તે ઉપર મે કહું આક્ષાંન” ॥

૧. ડા. ગુ. સ. હ. લિ. પુ. નામા. ભાગ રત્ને, પૃ. ૪૦૨ (નં. ૧૪૩ અ-સં. ૧૭૨૬ની નકલ; એથી પણ જૂની પ્રતો પ્રાપ્ય છે.)

૨ એજન પૃ. ૨૧ (નં. ૫૫-છની હાથપ્રત સં, ૧૭૫૬ની)

(૨) અંબરિષ આખ્યાન :

“રામ ભગત કેહે વીનતી ને કીરપા કરો જુગદીઃ ॥
તાહારી ભગતી નીરઠલ આપીએ ચરણે નામુ શીઘ” ॥૧

(૩) કપિલ મુનિનું આખ્યાન :

“વ્રાધશુલોક તેહની નહી દુલસ જેહેનિ હરીનું ધ્યાન ॥
રામભક્તને ચરણે રાખો.....ભગવાન” ॥૨

(૪) ભાગવત-એકાદશસ્કંધ :

“તુદે જંધન કર્મ હરીસેવા જણે લહી રે ॥
ભટ નારાએણુ પૈકુંઠ કયા કહી રે ॥
રશ કેળવીઓ..... ॥
મેળવીઓ પદબંધ રામભક્ત ગાઠ દાસ રે ॥
શ્રીગુરુચરણ પગાય એ કયા આશાંન પુરણ કહે રે ॥
રામભગત ગુણ ગાએ તાંન મન હરીચરણે ધરે રે ॥”૩

(૫) યોગવાસિષ્ઠ :

“અભીમુગ્ધી હે.શે રઘુવીર નહી લેપે જેમ પંદજ નીર ।
રામભગત ઝાંણો ચરવથા ચરગ એકવીશમે એ કયા ॥૩૧॥ ”

આ કાવ્યમાં “શ્રીવીશ્વનાથ-વદન ચક્રી શાંભજી અન્યુત્તમાન”
એવી એક પંક્તિ આવે છે. ઉપરના એકાદશસ્કંધમાં “ભટ નારાએણુ
પૈકુંઠ” પાસેથી જેમ તે કયા સાંભળી ગુજરાતમાં લખી છે તેમ સંભ-
વતઃ “શ્રીવિશ્વનાથ” નામના ભટ કે વ્યાસ પાસેથી સાંભળી આ કાવ્ય
લખ્યું જણાય છે.

જેમાં કર્તૃત્વની શંકા જ નથી તેવી રામભક્તની આ પાંચ
કૃતિઓ છે. રાસપંચાધ્યાયી અને ભાગવત-દશમસ્કંધ એ બે કૃતિ

૧. ગ. વિ. સ. હ. લિ પુ. નં. ૩૩૪ (૫મું કડવું) (સં. ૧૭૬૧ ની પ્રત)

૨. કા. ગુ. સ. હ. લિ પુ. નામા. ભાગ રત્ને, પૃ. ૨૨૯ (નં. ૧૦૯
ગ-૬૩૬ પમું)

૩. એજન, પૃ. ૨૧૪ (નં. ૧૦૨ છ-કડવું ૧૯મું)

૪. એજન, પૃ. ૨૩૫, (નં. ૧૧૦ કે, સં. ૧૭૮૯ની હાથપ્રત)

સારસ્વત વિગ્ર રામની છે; અને એ રામે ભાગવત-દશમસ્કંધના અધ્યાયોને અંતે એની ઝોળખ પણ અત્ર તત્ર આપી છે; જેવી કે “સુકૃષ્ણ રાયે તણો સંવાદ શ્રીમંત કયા પરંમ અહલાદ ।

વિગ્ર સારસ્વત કહે કવિ રામ અધ્યા સમદશ એણે હાંમ” ૧

ભાગવતનો તૃતીયસ્કંધ જે જુદો ન રચ્યો હોય તો એ રામભક્તનું ઉપર આવી જતું કપિલમુનિનું આખ્યાન હશે, કેમકે રામભક્તો શરૂઆતમાં “તૃતીયસ્કંધ”નો પ્રયોગ કર્યો છે; જેમકે

“ત્રતીય સ્કંધે અધ્યા તેત્રીય નિરોપણ નીરધારીયે

ચોવીસ પુઠિ નવ રહ્યા તે કપીલમુખે વિસ્તારીયે ॥૪૪” ૨

ભાગવત ષષ્ઠસ્કંધ કયા રામની કૃતિ છે એ નક્કી થઈ શકતું નથી.

ત્યારે રામભક્ત કોણ અને ક્યાંનો એ આમાંથી નથી મળતું; માત્ર એ સં. ૧૬૬૦ માં હયાત હતો એટલું જ પ્રાપ્ત થાય છે. આ કવિની ભગવદ્ગીતાની શરૂઆતની કડીઓને સૌરાષ્ટ્રમાં કુતિયાણાના કવિ તુલસીસુત વૈકુંઠે પોતાના લીળમપર્વમાં લીધેલ છે, એ જોતાં કદાચ રામભક્ત સૌરાષ્ટ્ર ખાજૂનો હોય તો સંભવે એમ છે. અને જો એ કુતિયાણાનો જ વતની હોય અને ભાગવત-દશમસ્કંધનો રચનારો અને એ એક હોય તો એ જ્ઞાતિએ સારસ્વત બ્રાહ્મણ સંભવી શકે. તુલસી અને વૈકુંઠની જ્ઞાતિ સારસ્વત જ હતી. સારસ્વત બ્રાહ્મણોની વરતી કુતિયાણામાં ધણા કાળથી હોવાનું સિદ્ધ છે, અને તુલસી અને વૈકુંઠ વિક્રમના સત્તરમા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં તો ચોક્કસ કુતિયાણામાં હયાત હતા. છતાં રામભક્તના નામવાળી એનાં કાવ્યોની પ્રતોમાં ક્યાંય પણ એના સૌરાષ્ટ્રના સારસ્વત વિગ્ર હોવાનું સૂચન પ્રાપ્ત થતું નથી. ગળેંદ્રમોક્ષ અને સ્વર્ગારોહણનો^૩ કર્તા રામકૃષ્ણ કુતિયાણાનો ક્રોનિયો બ્રાહ્મણ વૈકુંઠનો સમકાલીન હતો, એ જુદો જ છે. આમ આપણે

૧. ગુ. વિ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૮૨૫ (અધ્યય ૧૭ એ.)

૨. ફા. ગુ. સ. હ. લિ. પુ. નામા. ભાગ ૨ જો, પૃ. ૨૨૮(નં. ૧૦૬૩. સ. ૧૭૪૮ની પ્રત).

૩. ગુ. હાય.ની સંકલિત ચારી, પૃ. ૧૮૦

નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકવાની સ્થિતિમાં નથી કે રામભક્ત અને રામ સારસ્વત અનન્ય છે.

રામભક્તનું નામ સ્વ. અં. બુ. જનીએ અને એમને અનુસરી મારા તરફથી નારાયણ ભટ્ટ આપવામાં આવેલું, પણ સંદર્ભ જોતાં એ રામભક્તના ગુરુનું નામ જણાય છે. (જુઓ હેપરનું કપિલમુનિનું આખ્યાન.) તેવું વિશ્વનાથ પણ મંભવતઃ ગુરુનું નામ છે. (જુઓ હેપરનું યોગવાસિષ્ઠ.) ખંભાતમાં લગભગ આ જ સમયમાં સં. ૧૬૬૪ માં વિશ્વનાથ વ્યાસ નામના વ્યાસ પાસેથી કથા સાંભળી વિષ્ણુદાસે બીજમ-પર્વ આધ્યું છેડે તે અને આ વિશ્વનાથ એક હોય તો રામભક્ત ખંભાતનો હોઈ શકે. ભગવદ્ગીતાની એક જૂની હાથપ્રત સં. ૧૭૨૯ ની કોઈ 'ભગવતીદાસ શીરંગજી નામર પંભાયતી'ના હાથની મઠે છે: પણ માત્ર આ એક પુરાવા પરથી રામભક્તને ખંભાતનો ન હરાવી શકાય. રામભક્તને અમદાવાદ જિલ્લાનો માનવામાં આવ્યો છે, એને માટે પણ આપણી પાસે કોઈ સધ્ધર પુરાવો નથી.

રામભક્તનું વલણ જ્ઞાન તરફ છે અને એને જ કારણે ભગવદ્-ગીતા, કપિલમુનિનું આખ્યાન, યોગવાસિષ્ઠ અને ભામવત એકાદશ્ય સ્કંધનો એણે અનુવાદ કર્યો છે. આ વિભાગોને ખીજાઓ ભાગ્યેજ સ્પર્શે છે. નરહરિએ યોગવાસિષ્ઠ ભગવદ્ગીતા જ્ઞાનગીતા પ્રબોધ-મંજરી, ભક્તિમંજરી, હસ્તામલક વગેરે જ્ઞાનમાર્ગીય ગ્રન્થો ગુજરાતીમાં સં. ૧૬૭૨-૯૯ વચ્ચે આપ્યા તે પૂર્વનો રામભક્તનો પ્રપત્ન છે; જોકે વચ્ચે માજો બહુ મોટો નથી. આ દષ્ટિએ વિચારતાં માંડણ અંધારા પછી અને અખાની વચ્ચે થયેલા જ્ઞાનપ્રિય કવિઓમાં રામભક્ત જૂનો હરે છે. એ પછી નરહરિ બૂટિયો અને ગોપાલદાસ એ અખાના સમકાલીન કવિઓ આવે છે. પણ માત્ર અનુવાદકો હોવાથી રામ-ભક્ત અને નરહરિનું વ્યક્તિત્વ દીપતું નથી.

૧. ડા. ગુ. સ. હ. સિ. પુ. નાં. ભાગ ૨ નો, પૃ ૨૧૪

૨. ગુજ. હાથ. સંકલિત ચાંદી, પૃ. ૧૮૧

૩. આ પૂર્વે પૃ. ૩૪૫

રામભક્ત અનુવાદક હોવાને કારણે અને વિષય તરીકે જ્ઞાન લીધું હોવાને કારણે કવિ તરીકે કાંઈપણ સ્થાન મેળવી શકતો નથી. એ એક સારો સારખંડ અનુવાદ કરનારો છે, એ સિવાય એને બીજું કાંઈ વિશિષ્ટતા આપણે આપી શકતા નથી. એના પાંચ કડવાંના અંબરિષ આખ્યાનમાં પણ કશેા દમ નથી ગીતાના સારાનુવાદનો એનો નમૂનો જોઈએ :

“અરજુન આદ વરખ એક જાણુ તેહનાં ભંયાં મૂલ પ્રમાણુ ।
વાએક સાખા ગૂચતાં ત્રણુ અજીત પૂરખ જનમ ને મરણુ ॥૧૧॥
કરમ લક્ષણુ જાણુ મુલ સુખદુખ બહુ એક દેશ ને કૂત ।
એહેવા આદે દેશ સંસાર તેહને વખે તુ જ્ઞાન વચાર ॥૧૨॥
ગ્યાન લક્ષ્ય ખડખ છે જોહ કરમમુલને છેદે તેહે ।
માહારે વખે તુ તાં બુધ આંણુ સરવ વીખે મુહુને કરી જાણુ ॥૧૩॥
એહેવા કામમુલ છેદે વલતો જ્ઞાન પાંમસે ।
તેણે કરી છુટે સંસાર માહાર પદ પાંમે નરધાર ॥૧૪॥
સંગ-દોખ-મદ-વરજીત જોહે જ્ઞાન વખે તતપર હોએ તેહ ।
સુખદુખ સમે લે તે જ્ઞાન અવીચલ પદ પામે નરવાણુ ॥૧૫॥” ૧

પંદરમા અધ્યાયની શરૂઆત આ પ્રમાણે આપી છે. ભાષાની દૃષ્ટિએ જોતાં એની ગીતાની જૂની પ્રતમાં મધ્ય. ગુજ.ની ૪થી ભૂમિકાનું સ્વરૂપ સચવાયેલું મળે છે, જેનો નમૂનો ઉપર એક ખંડમાં આવી જાય છે.

આ કવિએ જ્ઞાનમાર્ગીય ગ્રંથોના અનુવાદોનો માર્ગ કરી આપ્યો છે, એટલા પૂરતો એ ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં ઉપયોગી છે. ચરિતસામગ્રી :

૧. ગુ. વિ. સ. હ. જિ. પુ. સંગ્રહની હાથપ્રતો

૨. ફા. ગુ. વિ. સ. હ. જિ. પુ. નામાવલી, ભા.૨ ને (સ્વ. અં. બુ. જાની-સંકલિત)

૧. ગુ. વિ. સ. હ. જિ. પુ. નં. ૧૬૮

૨. આ પૂર્વે પુ. ૪૩૧

શિવદાસ

[સં. ૧૬૧૭-૭૭ માં દયાત]

વિજયદાસના ઉત્તર કાળમાં ખંભાતમાં જ થયેલો અને સંભવ છે ત્યાંમુઘી વિજયદાસ જેટલી શક્તિ ન હોવા છતાં પોતે એનાથી ઊંચો ન જણાય માટે સાહિત્યપ્રવૃત્તિમાં પડેલો શિવદાસ પણ પોતાની ૧૨ જેટલી નાની મોટી કૃતિઓથી વિક્રમની ૧૭મી સદીના ઉત્તરાર્ધનો છદ્દો સાતમો દાયકો અલંકૃત કરી ગયો છે. એણે પોતાના વિષયમાં લગભગ બધી કૃતિઓમાં થોડો વળો પરચય આપ્યો છે. નિર્વિવાદ રીતે એની જ કૃતિ તરીકે મળતું 'પરશુરામનું આખ્યાન' એ એની પ્રથમ કૃતિ જણાય છે :

“સંવત સોળ સ્તંભ ૧૫૦ વર્ષે, માધ માસ પાવન;
શુભ પક્ષ સપ્તમી શુભ છે, રવિવાસરનો દિન. ૧૬
તે દહાડે આખ્યાન થયું” એ આખી મન દશાસ;
શ્રીગુરચરણકૃપા યત્રી, બુદ્ધિ આપી ભૂધર વ્યાસ ૧૭
દ્વિકુળ શુદ્ધ નાત નાગરની, વીશવશા શુભ જાત;
મહીસાગર તટ સ્તંભાતીથે, કવિ વસે છે સાક્ષાત. ૧૮

x

x

x

સદા ભક્ત કામેશ્વર દેરો, શુદ્ધનો પદ મહિમાય;
દેહે શિવદાસ મુને ચરણે રાખો, સ્વામી વૈકુંઠરાય. ૨૦”
(દડકું ૧૨ મું)^૧

આ અવતરણમાં એના વિષે એ આવશ્યક વિગત આપી દે છે. એ ખંભાતનો વતની, એના ગુરુનું નામ ભૂધર વ્યાસ, પોતે જ્ઞાતિએ નાગર-વીશવશા વૃદ્ધ નાગર-વડનગરો, અને કામેશ્વર મહાદેવનો એ

રામભક્ત અનુવાદક હોવાને કારણે અને વિષય તરીકે જ્ઞાન લીધું હોવાને કારણે કવિ તરીકે કાંઈપણ સ્થાન મેળવી શકતો નથી. એ એક સારો સારખંડ અનુવાદ કરનારો છે, એ સિવાય એને ખીજું કાંઈ વિશિષ્ટતા આપણે આપી શકતા નથી. એના પાંચ કડવાંના અંબરિષ આખ્યાનમાં પણ કશેા દમ નથી ગીતાના સારાનુવાદનો એનો નમૂનો જોઈએ :

“અરજુન આદ વરણ એક જાણુ તેહનાં જિ'યાં મૂલ પ્રમાણુ ।

વાએક સાખા ગૂચતાં ત્રણુ અજીત પૂરણ જનમ ને મરણુ ॥૧॥

કરમ લક્ષણુ જાણે મુલ સુખદુખ જહુ એક દેશ ને કૂવ ।

એહેવા આદે દેશ સંસાર તેહને વખે તુ જ્ઞાન વચાર ॥૨॥

ગ્યાન લક્ષ્ય ખડખ છે જોહ કરમમુલને છેદે તેહે ।

માહારે વખે તુ તાં બુધ આંણુ સરવ વીખે મુહને કરી જાણુ ॥૩॥

એહેવા કામમુલ છેદે વલતો જ્ઞાન પાંમરે ।

તેણે કરી છુટે સંસાર માહાર પદ પાંમે નરધાર ॥૪॥

સંગ-દોષ-મદ-વરજીત જોહે જ્ઞાન વખે તતપર હોએ તેહે ।

સુખદુખ સમે થે તે જ્ઞાન અવીચલ પદ પાંમે નરવાણુ ॥૫॥” ૧

પંદરમા અધ્યાયની શરૂઆત આ પ્રમાણે આપી છે. ભાષાની દૃષ્ટિએ જોતાં એની ગીતાની જૂની પ્રતમાં મધ્ય. ગુજ.ની ૪થી ભૂમિકાતું સ્વરૂપ સચવાયેલું મળે છે, જેનો નમૂનો ઉપર એક ખંડમાં આવી જાય છે.

આ કવિએ જ્ઞાનમાર્ગીય ગ્રંથોના અનુવાદોનો માર્ગ કરી આપ્યો છે, એટલા પૂરતો એ ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં ઉપયોગી છે. ચરિત્રામત્રી :

૧. ગુ. વિ. સ. હ. ત્રિ. પુ. સંગ્રહની હાથપતો

૨. ફા. ગુ. વિ. સ. હ. ત્રિ. પુ. નામાવલી, સા. ૨ જો (સ્વ. અં. જી.

જાની-સંકલિત)

૧. ગુ. વિ. સ. હ. ત્રિ. પુ. નં. ૧૯૮

૨. આ પૂર્વે પૃ. ૪૩૧

શિવદાસ

[સં. ૧૬૧૭-૭૭ માં લખાત]

વિષ્ણુદાસના ઉત્તર કાળમાં ખંભાતમાં જ થયેલો અને સંભવ છે ત્યાંમુઘી વિષ્ણુદાસ જેટલી શક્તિ ન હોવા છતાં પોતે એનાથી ઊંચો ન જણાય માટે સાહિત્યપ્રવૃત્તિમાં પડેલો શિવદાસ પણ પોતાની ૧૨ જેટલી નાની મોટી કૃતિઓથી વિક્રમની ૧૭મી સદીના ઉત્તરાર્ધનો જીદો સાતમો દાયકો અલંકૃત કરી ગયો છે. એણે પોતાના વિષયમાં સગલગ બધી કૃતિઓમાં થોડો ઘણો પરચય આપ્યો છે. નિર્વિવાદ રીતે એની જ કૃતિ તરીકે મળતું ‘પરશુરામનું આખ્યાન’ એ એની પ્રથમ કૃતિ જણાય છે :

“સંવત સોળ મહાસઠ વર્ષે, માધ માસ પાવન;
શુકલ પક્ષ સપ્તમી શુભ છે, રવિવાસરનો દિન. ૧૬
તે દહાડે આખ્યાન રચું મેં આળી મન ક્ષાસ;
શ્રીગુરુચરણકૃપા યદી, બુદ્ધિ આપી ભૂધર વ્યાસ ૧૭
કવિકૃપા કુદ્ર નાત નાગરની, વીશવશા શુભ જાત;
મહીસાગર તટ સ્તંભાલીથે, કવિ વસે છે સાક્ષાત. ૧૮

x

x

x

સદા ભક્ત કામેશ્વર મેરો, ગુરુનો પદ મહિમાય;
કહે શિવદાસ મુને ચરણે રાખો, ત્વામી વૈકુંઠરાય. ૨૦”

(કડકું ૧૨ મું)^૧

આ અવતરણમાં એના વિશે એ આવશ્યક વિગત આપી દે છે. એ ખંભાતનો વતની, એના ગુરુનું નામ ભૂધર વ્યાસ, પોતે જ્ઞાતિએ નાગર-વીશવશા વૃદ્ધ નાગર-વડનગરો, અને કામેશ્વર મહાદેવનો એ

મકત હતો. પરશુરામ આખ્યાન એણે (૧૨ કડવાંતું) સં. ૧૬૬૭માં રચ્યું છે.

આ વ્યાખ્યાન રચ્યા પછી ૮મે દિવસે માત્ર ત્રણ જ દિવસમાં એણે કૃષ્ણના બાળચરિત્રની કથા રચી નાખી છે. એ વિશે એ બતાવે નીચે મુજબ જણાવે છે :

“ધન્ય ધન્ય યે રા. સાંભલે કાન્ય । શીવદાસ વદે મૂલ વાંચ ॥
માહારો શ્રીગુરુ વ્યાસ બૃહર શ્રુતિજ્ઞાત । નીગમ ચાર ધરે હાથ ॥
તે મુક્તિ કયા.....ન । સંભલ્યા ગુણ શીલગવાંત ॥૪૮॥
હું તેહના ચર્મકમલની રેણુ । સંભલ કીપા મૂને કીધી તેણ ॥૪૯॥
એ કયા સાગવત હરામ રક્ષ । બાલચરિત્ર કીધો પદખંધ ॥૫૦॥
સંવત સોલસ સડસઠા ધન્ય । માત્ર માત્ર પૂર્ણમાનો દીન ॥૫૧॥
તે દાદે કયા ગુરુમુક્તિ લીધી । ની દીન ત્રણસમાં પૂરણ કીધી ॥
પદ પાંચસહે ઉપરિ બાવન । કરવાં ત્રેવીસ કીધાં પાવન ॥૫૩॥
કવીકુલ શુભ જ્ઞાતિ નાગરની । વાસ ત્રણાવટી ત્રટ સાગરની ॥૫૪॥
કહે શીવદાસ હું તાહારો બાલ । સદા લક્ષ્ય આપો ગોપાલ ॥૫૫॥”
(કડવું ૨૩ મું) ૧

જેમ “બાલચરિત્ર” એણે ત્રણ દિવસમાં રચી કાઢ્યું છે તે જ પ્રમાણે “બૃહર આખ્યાન ” પણ ત્રણ દિવસમાં રચી કાઢ્યું છે એ વિશે એ લખે છે કે—

“કવીકુલ શુભગત નાગરની । વાસ ત્રણાવટી ત્રટ સાગરની
માહારો શ્રીગુરુ વાસ બૃહર શુભજ્ઞાત । નીગમ ચારે ધરે હાથ
એ કયા ગુરુમુખથી લીધી । દીવસ ત્રણ સાંહાં પૂરણ ।
કહે શીવદાસ હું તાહારો બાલ । સદા ભગત આપો ગોપાલ
(કડવું ૧

જોકે સં. ૧૭૩૨ની એની હાથપ્રતમાં આ ભાગ નં. ૧
એ બદલે નીચે મુજબ મળે છે :

૧. ફા. ગુ. સ. હ. નામા. ભાગ ૨ જો, પૃ. ૧૨-૧૩
૨. એજન, પૃ ૨૦૦, બીજી પાણી પ્રતો મળે છે તેમાં
સ્પષ્ટ છે. આ કાવ્યની રચ્યાસાલ નથી મળતી.

“પદ સોં અપ્યં નિ ચિશી સાર, હડવાં અદાર વીખિ વીસ્તાર ॥૨૧॥

કચી નગર સ્થપાભાતીરથ વાસ રામ નાંમ જાન દિહિ રીવદાસ ॥૨૩॥

એથી સંભવ છે કે પાછળથી ઉપરની ત્રણ દિવસના ઉલ્લેખવાળી કહીઓ ઘૂસી ગઈ હોય. આમ હોય તો આ કાવ્ય ત્રણ જ દિવસમાં રચી કાઢ્યું માનવાની જરૂર નથી; પણ એ સમય આસપાસ એ રચ્યું હોવા વિશે શંકાને બહુ કારણ નથી.

આ પછી સં. ૧૬૭૦માં એણે એકાદશીમાહાત્મ્ય ખંભાતમાં જ રચી કાઢ્યું છે,^૨ જેમાં એ ગુરુ બૂધરને યાદ કરે છે :

“સંવત સોળ રીતેર વરખે મારુ માગશર મન્ય જ,

શુક્લપક્ષ પુણિંમા પાવન રવિવારનો દન જ. ૨૫

પદ પાયસેં એકસો ઉપર હડવાં પાવન આઠ જ.

ગુરુ વ્યાસ બૂધરપદ વંદી, કયા કરી મુખપાઠ જ. ૨૬

દિકુળ શોભા નાત નાંગરની રતાંભતીથઈમાં વાસજ,

સદા ભક્તિ આપે હરિ ત્યારે, ગુણ કથે શિવદાસ જ. ૨૭”^૩

આ પછી થોડાં વર્ષોને માટે એ દક્ષિણ વિજયપુર નજીક રહ્યો હોય એવું લાગે છે. કેમકે ડાંગવાખ્યાન અને દ્રૌપદીસ્વયંવર એણે વિજયપુરમાં રચ્યાં છે :

“સંવત સોળ બેહોતેરે કીધો, આ મ્યાવિસ્તાર;

વૈશાખ માસ સુદી કાદશી, શુભ મહુર્ત મંગળવાર. ૧૨

શ્રીદક્ષિણ વિજયપુર મધ્યે, કીધો એ કયા-પદખંધ;

શિવદાસ કહે મુને રાખજો, સરણે સ્વામી શ્રીગોવિંદ. ૧૩”

(હડવું ૧૪ મું)^૪

આ ડાંગવાખ્યાન સં. ૧૬૭૨માં અને ખીજે વર્ષે સં. ૧૬૭૪માં ત્યાં જ વિજયપુરમાં દ્રૌપદીસ્વયંવર રચ્યાનો નીચે મુજબ ઉલ્લેખ મળે છે :

૧. ગુ. વિ. સ. દ. લિ. પુ. નં. ૪૮૯, પૃ. ૨૮ (૧૮ મું હડવું)

૨. પ્રા. કા. ત્રે. ૩-૪, પૃ. ૧૨

૩. એજન, પૃ. ૧૨

૪. પ્રા. કા. ત્રે. ૭-૪, પૃ. ૪૦

ભક્ત હતો. પરશુરામ આખ્યાન એણે (૧૨ કડવાંનું) સં. ૧૬૬૭માં રચ્યું છે.

આ વ્યાખ્યાન રચ્યા પછી ૮મે દિવસે માત્ર ત્રણ જ દિવસમાં એણે કૃષ્ણના બાળચરિત્રની કથા રચી નાખી છે. એ વિશે એ બતે નીચે મુજબ જણાવે છે :

“ધન્ય ધન્ય થે કે સાંભણે કાન્ય । શીવદાસ વહે મૂકે વાંકવ ॥
માહારો શ્રીગુરુ વ્યાર; બૂધર શ્રુતિજ્ઞાત । નીગમ ચારે ધરે થાય ॥
તે મુક્ત થયા.....ન । સાલક્યા ગુણ શીલગર્વાન ॥૪૮॥
હું તેહના ચાલું કમલની રેણુ । સન્ન કીપા મૂને કીધા તેણ્ય ॥૪૯॥
એ કથા જાગવત દરામ રહંધ । ખાદ્યચરીત્ર કીધો પદખંધ ॥૫૦॥
સંવત સોલ સડસઠા ધન્ય । માત્ર માસ પૂર્ણમાનો દીન ॥૫૧॥
તે દાઢે કથા ગુરુમુક્ત થીલી । ની દીન તણ્યસાં પૂરણ કીધી ॥
પદ પાંચસઢે ઉપરિ ખાવંન । કડવાં ત્રેવીસ કીધાં પાવન ॥૫૩॥
કવીકુલ શુભ જ્ઞાતિ નાગરની । વાસ તખાવટી તટ સાગરની ॥૫૪॥
કહે શીવદાસ હું તાહરો ખાલ । શદ લક્ષ આપો ગોપાલ ॥૫૫॥”
(કડવું ૨૩ મું) ૧

જેમ. “બાલચરિત્ર” એણે ત્રણ દિવસમાં રચી કાઢ્યું છે તે જ પ્રમાણે “બલંધર આખ્યાન ” પણ ત્રણ દિવસમાં રચી કાઢ્યું છે. એ વિશે એ લખે છે કે—

“કવીકુલ શુભગ્ન ન નાગરની । વાસ તખાવટી તટ સાગરની ।
માહારો શ્રીગુરુ વાસ બૂધર શુભજત । નીગમ ચારે ધરે હાય ॥૨૦॥
એ કથા ગુરુમુંખથી લીધી । દીવસ તણ્ય સાંભાં પૂરણ કીધી ।
કહે શીવદાસ હું તાહરો ખાલ । શદ લગત આપો ગોપાલ ॥૨૧॥”
(કડવું ૧૫ મું) ૨

જોકે સં. ૧૭૩૨ની એની હાથપ્રતમાં આ ભાગ નથી, પણ એને બદલે નીચે મુજબ મળે છે :

૧. ફા. ગુ. સ. હ. નામા. ભાગ ૨જો, પૃ. ૧૨-૧૩

૨. એજન, પૃ. ૨૦૦, ખીજી પણ ઘણી પ્રતો મળે છે તેમાં આ જ વસ્તુ સ્પષ્ટ છે. આ કાવ્યની રચ્યાસાલ નથી મળતી.

એ ગુણ બ્રહ્માદેવ નવ જાણે તે સીવદાસ કેમ પેરયે વખાણે ॥૬૬॥

શ્રીગુણ વ્યાસ ભુધર પદ વંદી અંજાયરીત દહું આજુદી ॥૬૭॥

x

x

x

સાં. ૧૧૭૭ જાણુ હિતમ કયા કહી મનમાં આજુયા ॥૭૮॥

આસો સુદ ૮ પાવન પ્રથમ પ્રારંભ કરો રવી દીન ॥૭૯॥

x

x

x

હો મ જનની પોદેચ્છે આસ શ્રી રામભક્ત વરનવે સીવદાસ ॥૮૧॥”^૧

આ કૃતિમાં શિવદાસ પોતાને રામભક્ત કહે છે, એ વિશેષણ સમજવાનું છે આ પૂર્વે (પૃ. ૪૩૦-૩૪)માં આવેલા રામભક્તની સાથે કાવ્યશૈલી જોતાં એને કશો સંબંધ નથી.

કવિ વિષ્ણુદાસનું નામ ધરાવતું સં. ૧૬૫૬ની સાલનું એક સભાપર્વ મળે છે. વિષ્ણુદાસનું એક ખીજું પણ સભાપર્વ મળે છે. સામાન્ય રીતે મૂળ મહાભારતની કથાને પ્રામાણિકપણે અનુસરી વિષ્ણુદાસે મહાભારતનાં ૧૫ પર્વ ગુજરાતી પદ્યધર્મમાં ઉતાર્યાં છે. ઉપર જે સભાપર્વનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તેમાંનું પહેલું ૨૨ કડવાનું વિષ્ણુદાસની પદ્ધતિનું છે; અને નિર્વિવાદ એ વિષ્ણુદાસની કૃતિ છે. ખીજું, સં. ૧૬૭૦ ની સાલનું ૨૦ કડવાનું સભાપર્વ સ્વતંત્ર રીતે પ્રયોજાયેલું છે. એમાં એ ખૂબી છે કે વિષ્ણુદાસના જ નિશ્ચિત સભાપર્વને જોઈ પ્રસંગો ઊલટપાલટ આપી એ નાનું સભાપર્વ રચાયેલું છે; એથી એ કદાચ શિવદાસની કૃતિ સંભવી શકે એમ છે. એમાં કેટલેય સ્થળે વિષ્ણુદાસની છાપ આવે છે.^૨ એ કાવ્યનો અંત નીચે મુજબ પ્રાપ્ત થાય છે :

“સંવત સોળ સત્તર સે-ખાર જેઠ માસનો મગળવાર;
તે દીવસે આ જાધો અંધ, સાલ તેને શ્રીમગવંત. ૧૧

૧. ગુ. વિ. સ. ઢ. લિ. પુ. નં. નં. ૪૮૦

૨. જુઓ સ્વ. ભા. નિ. મહેતા સંપાદિત એ કાવ્યની આવૃત્તિ.

“વૈસમપાએન કેહે જનમેજેએ । પાંડવ વન અતીહાસ રે ।
દુષ્ટહીસવર સાંભલે । પોહોએ મનની આસ રે ॥૨૩॥

x

+

x

રાવલ ૧૬૭૩ વરખે મહર સંક્રાંતનો દીન રે ।
તે દારે આરંભ કરે ને આંણાદ આણી પ્રેમ રે ॥૨૫॥
એક માસ માંહાં પૂરણા કથા થઇ । સમસા મન અવીનાસ રે ॥
શ્રીગુરચરણાકીપાએ કરી । ખૂંધી આપી ભુધર વાસ રે ॥૨૬॥
ભુધીમાને આશાન કરે એ । આણી મન આનંદ રે ।
દક્ષણ દશા વીજપહેાર માંહે કીધો એ પદખંધ રે ॥૨૭॥
કવી નાગર સ્થંભતીરથનીવાસી । કાંમેશરનો દાસ રે ।
સદા મત આપો હરી મુઝને । કેહે સેવક સીવદાસ રે ॥૨૮॥”
(કડવું ૨૬ મું)^૧

આ સિવાયનાં એનાં કામાવતીની, વાતો,^૨ નરકામુરતું આખ્યાન^૩
(૨. સં. ૧૬૭૫), મૌશલવર્વ,^૪ ચંડીનું આખ્યાન (૨. સં. ૧૬૭૭)^૫
અને હંસા ચારખંડી (કામાવતી જેમ લોકવાર્તા)^૬ એ કાવ્યો મળે છે,
જે નિર્વિવાદ એનાં જ છે.

આમાં ચંડીનું આખ્યાન કવિની છેલ્લી કૃતિ જણાય છે, કેમકે
એ પછીના વર્ષનું કોઈ કાવ્ય શિવદાસનું જાણવામાં નથી. ચંડીના
આખ્યાનને અંતે તિથિવાર વગેરે નીચે મુજબ મળી આવે છે :

“પદ નવસેહે ને ચડતાલીસ આગણીસ કવચ ન્યે કડવાં વીસ ॥૬૪॥
ચંડીપાઠા કરુ આશાન પથમ સમરયા શ્રીભગવાન ॥૬૫॥

૧. ફા. ગુ. સ. હ. લિ. પુ. નામા. ભાગ ૨ જો, પૃ. ૨૦૮. (આ કાવ્ય
પ્રા. કા. ત્રે. માં ૭-૪માં છપાયું છે)

૨. છપાયેલી છે; ઘણી હાયપ્રતો મળે છે.

૩. ફા. ગુ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૨:૩ ખ વગેરે

૪. એજન, નં. ૧૦૩ ખ

૫. વડોદરા, પ્રા. વિ. નં. ૨૬૯૦-૮.

૬. “સાહિત્ય” માસિક, વર્ષ-૮-૬ માં છપાઈ છે.

એ ગુણ બ્રહ્માદેવ નવ જાણે તે સીવદાસ કેમ પેરયેં વખાણે ॥૬૬॥
શ્રીગુરુ વ્યાસ ભુધર પદ વંદી અંજાયરીત્ર દહું આજુંદો ॥૬૭॥

x

x

x

સાં. ૧૬૭૭ જાણે હત્તમ કયા કહી મનમાં આજ્યા ॥૭૭॥
આસો સુદ ૮ પાવન પ્રથમ પ્રારંભ કરો રવી દીન ॥૭૮॥

x

x

x

સો કા જનની પોઢેચે આસ શ્રી રામભક્ત વરનવે શિવદાસ ॥૮૧॥”^૧

આ કૃતિમાં શિવદાસ પોતાને રામભક્ત કહે છે, એ વિશેષણ સમગ્રવાનું છે આ પૂર્વે (પૃ. ૪૩૦-૩૪)માં આવેલા રામભક્તની સાથે કાવ્યશૈલી જોતાં એને કશે સંબંધ નથી.

કવિ વિષ્ણુદાસનું નામ ધરાવતું સં. ૧૬૫૬ની સાલનું એક સભાપર્વ મળે છે. વિષ્ણુદાસનું એક ખીજું પણ સભાપર્વ મળે છે. સામાન્ય રીતે મૂળ મહાભારતની કથાને પ્રામાણિકપણે અનુસરી વિષ્ણુદાસે મહાભારતનાં ૧૫ પર્વ ગુજરાતી પદ્યબંધમાં ઉતાર્યાં છે. ઉપર જે એ સભાપર્વનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તેમાંનું પહેલું ૩૨ કડવાનું વિષ્ણુદાસની પદ્ધતિનું છે; અને નિર્વિવાદ એ વિષ્ણુદાસની કૃતિ છે. ખીજું, સં. ૧૬૭૦ ની સાલનું ૨૦ કડવાનું સભાપર્વ સ્વતંત્ર રીતે પ્રયોજાયેલું છે. એમાં એ ખૂબી છે કે વિષ્ણુદાસના જ નિશ્ચિત સભાપર્વને જોઈ પ્રસંગો ઊલટપાલટ આપી એ નાનું સભાપર્વ રચાયેલું છે; એથી એ કદાચ શિવદાસની કૃતિ સંભવી શકે એમ છે. એમાં કેટલેય રથનો વિષ્ણુદાસની છાપ આવે છે.^૨ એ કાવ્યનો અંત નીચે મુજબ પ્રાપ્ત થાય છે :

“સંવત સોળ સત્તર સે-જાર જેઠ માસનો મગળવાર;
તે દીવસે આ ઘોષો અંથ, સાદ્ય તેને શ્રીમદ્રવંત. ૧૧

૧. ગુ. વિ. સ. ૬. લિ. પુ. નં. નં. ૪૮૦

૨. જુઓ સ્વ. ભા. નિ. મહેતા સંપાદિત એ કાવ્યની આવૃત્તિ.

મુજને છે પ્રભુ તમારી આશા, હરિ રાખજો ચર્ચની પાસે;
મારા હોડને જન્મના પાપ, બેઠ કર જોડી કહે વિષ્ણુદાસ. ૧૨”^૧
(૬૩૬ ૨૦ મું)

કવિ શિવદાસે મૌશલપર્વ પછી રચેલું છે. એની શૈલી અને સંક્ષિપ્તતા સાથે સરખાવતાં સભાપર્વ શિવદાસનું હોવાની સંભાવના છે. ગમે તે કારણથી પાછળથી શિવદાસને બદલે “વિષ્ણુદાસ” ની છાપ આવી ગઈ છે, પણ એ વિષ્ણુદાસની કૃતિ સર્વથા નથી.

આવો ગોરા દ્રૌપદીહરણની પ્રતમાં થયો છે, તે જ પ્રમાણે ચંડી આખ્યાનની પ્રતમાં થયો છે :

(૧) દ્રૌપદીહરણ :

“કવિતા નાગર સ્તંભનિવાસી શ્રીરામચંદ્રનો દાસ,
સદા ભક્તિ આપે હરિ તાહરી કહેશે વિષ્ણુદાસ”^૨

(૨) ચંડી આખ્યાન :

“કવિ વિષ્ણુદાસને મુખ વાણી કયા કરી મેં આનંદ આણી,
કવિ નામર રાપણી-તીરથવાસ શ્રી રામકંઠ કહે બીશણુદાસા”^૩

આમ છતાં સભાપર્વ જે શિવદાસનું ન સ્વીકારવું હોય તો, એ એવા કોઈ અગ્નાત વિષ્ણુદાસનું સ્વીકારવું જોઈએ કે જે મહાભારતનાં ૧૫ પર્વોને ઉતારનારા ખંભાતવાસી વિષ્ણુદાસથી જુદો હોય. ૨. સં. ૧૬૧૭ જે સાચો જ હોય તો (કે જે કોઈપણ રીતે નથી જ, તોયે) એવા કોઈ પૂર્વકાલીન વિષ્ણુદાસને આપણે જોળવો જોઈએ ; જેને માટે નજર બાલણસુત વિષ્ણુદાસ (સં. ૧૫૭૫ માં હયાત) ઉપર જાય. મુસ્કેલી માત્ર એટલી છે કે ખંભાતવાસી વિષ્ણુદાસના સભાપર્વને જોઈ દરેક પ્રસંગ ઊલટપાનટ આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે, વળી જ્યાં ખંભાતના વિષ્ણુદાસના સભાપર્વમાં દોહરી ચાલ

૧. એજન, પૃ. ૫૮

૨. જલ્દ. આ. પ્રસ્તા. પૃ. ૩૩ અને અને વિષ્ણુદાસ પૃ. ૩૬

૩. ફા. ગુ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૭૩-૬ (નામા. ભાગ રજો, પૃ. ૧૧૮)

હોય ત્યાં શંકરપદ સભાપર્વમાં ચોપાઈ અને પહેલામાં ચોપાઈ હોય ત્યાં ખીજમાં દોહરી ચાલ લેવામાં આવેલી છે આ જોતાં નામ-પદટાની શક્યતા છે. વળી નાકરના સભાપર્વને પાછલું સભાપર્વ મુખ્યત્વે અનુસરે પણ છે, એટલે સં. ૧૬૦૧ માં નાકરે “રચેલા વિરાટપર્વમાંના આરમ્ભના સભાપર્વને કવિએ જોયેલું પણ છે, આ જોતાં ૨. સં. ૧૬૧૭ ખોટો છે; અને એ “સંવત સોલ સિતેર” હોય એ વધુ શક્ય છે. અને સ્વ. રામલાલ મોદીએ એ સં. ૧૬૭૦ હોવાનું સિદ્ધ કરી આપ્યું જ છે. અને એમ શિવદાસની કૃતિ હોવામાં અનુકૂળતા આવી રહે છે આ સભાપર્વમાંની શિવદાસની વિભત પણ પાછલા કોઈ વિષ્ણુદાસમોહીએ દાદી નાખી જણાવ્ય છે, જેથી શિવદાસનાં ખીજાં કાવ્યો જેવો પરિચયાત્મક અંત આમાં મળતો નથી

વિષ્ણુદાસ અને શિવદાસ સદાધ્યાયી હોવાનું કહેવાય છે^૨; પણ બંનેનાં કાવ્ય જોતાં વિષ્ણુદાસની હિતર વયમાં શિવદાસ કાવ્યરચન કરતો જણાય છે. શિવદાસનો ગુરુ ભૂધરવ્યાસ છે તે મધ્યકાળમાં (સં. ૧૧૪૬ માં) વિષ્ણુદાસનો ગુરુ^૩ ખરા; પણ તેથી એક પાઠ-લીએ ખેસી ભણ્યા સંભવતા નથી; ગુરુભાઈ ખરા, સદાધ્યાયી નહિ

અને કદાચ પૂર્વે મારા તરફથી સંભાવના કરવામાં આવી છે^૪ તેમ ભૂધરવ્યાસની આજ્ઞાથી જ વિષ્ણુદાસથી સરસો થવા જ શિવદાસે સં. ૧૬૬૭ માં કાવ્યપ્રવૃત્તિ શરૂ કરી છે. અને સમયનો વિચાર કરતાં પણ “એ બે કવિઓ જાળરનેહી હતા”^૫ એ કદાપિ સંભવી શકે એમ નથી, કેમકે વિષ્ણુદાસની કાવ્યપ્રવૃત્તિ સં. ૧૬૨૪-૧૬૪૪ થી શરૂ થાય છે, ત્યારે આ શિવદાસની ૫૪ કે

૧. જલં. આખ્યા. પ્રતા. પૃ. ૩૮

૨. ગુ. સા. માર્ગ. સ્તંભો, પૃ. ૯૨

— ૩. જુઓ, આ પૂર્વે પૃ. ૩૩૭

૪. આ પૂર્વે પૃ. ૩૨૮

૫. વિષ્ણુદાસ, પૃ. ૩૬

૪૩ વર્ષ પછી સં. ૧૬૬૭ માં શરૂ થાય છે; એ ગાળો કાંઈ ઓછો નથી. દ્રૌપદીસ્વયંવરમાં “શિવદાસ” ને બદલે “વિષ્ણુદાસ” ની છાપ મળ્યા માત્રથી બંનેને બાળરત્નેહી ઠરાવી શકાય એમ નથી, કેમકે એવી છાપો તો ભળતી બદલાઈ જાય છે.^૧

“હંસા ચારખંડી” એ નામનું એક મોટું કાવ્ય “સાહિત્ય” માસિકનાં વર્ષ ૭, ૮, ૯ માં છપાયેલ છે; એમાં “શિવદાસ” ની છાપ મળે છે. આ કાવ્યના આદિ અંતમાં ક્યાંય પણ પોતાના બીજાં કાવ્યોમાં જેમ આપે છે તેવો પરિચય મળતો નથી. કાવ્યને અંતે કવિ નીચે મુજબ જણાવે છે :

“ચાર ખંડ કવ્યા બહુ મળી, સંપૂર્ણ થઈ હંસાવળી,
કવિતા કવિ કહે શિવદાસ, સાંભળે તેને વૈકુંઠવાસ. ૨૧૫
સવત ચ ૨ એવીસે(?) વળી, તે દહાડે કહી હંસાવળી;
ચોપાઈ તેરસેં બાસઠ સોએ, ગાહા ચાર, કવિત ત્રણે ભેએ. ૨૧૬
શ્લોક ચાર કહું હું વળી, સંપૂર્ણ થઈ હંસાવળી:

છપ્યન અગીઆર સંપૂર્ણ ભેય, કહે શિવદાસ બોલો હરી સૌ કાય.”૨

હંસાવલીની બે પ્રકારની વાર્તાઓ લોકસાહિત્યમાં પ્રાપ્ત થાય છે; જેમાં અસાધ્યતા હંસાને નરવાહનરાજની પત્ની કહી કથ આપી છે, જ્યારે મધુસૂદન વ્યાસે વિક્રમકુમારની પત્ની કહી જુદી જ રીતે કથા આપી છે. આમાંની અસાધ્યતાવાળી કથાને અનુસરી “હંસા-ચારખંડી” રચવામાં આવી છે. ૧૩૬૨ કડીની આ કૃતિના રચ્યાવર્ષમાં ભૂલ જણાય છે. “સંવત ચાર એવીસ” ૪૨૪ એ સંભવિત નથી; કેમકે શિવદાસનો કવનકાળ સં. ૧૬૬૭+૧૬૭૭ નિશ્ચિત છે. અને તિથિવાર મહિનો આપેલાં નહિ હોવાથી સાચું વર્ષ શોધી પણ શકાય એમ નથી. અને બીજા કોઈ પ્રાચીનની એ કૃતિ ન હોય તો શિવદાસની હોઈ શકે. પણ સંભવિત છે કે એણે કામાવતીની વાર્તા લખી

૧. આ પૂર્વે પૃ. ૪૪૦

૨. સાહિત્ય-વર્ષ ૯ મું, પૃ. ૭૨

હોવાથી હંસાવળીની વાર્તા પણ જૂના સાહિત્યને આધારે રચી હોય. શામળ પૂર્વેનાં લોકકાવ્યોમાં શિવદાસની આ કૃતિ મોટામાં મોટી છે; લાંબી હોવા છતાં કંટાળો ન ઉપજાવે એવી છે. નીચે અવતરણોમાં એતો અલ્પાંશે પણ પરિચય રહેશે.

હવે અહીં શિવદાસની કૃતિઓની કાલાનુક્રમણી નીચે મુજબ સિદ્ધ આપી શકાશે :

કૃતિ	રચનાવર્ષ
૧. પરશુરામનું આખ્યાન	સં. ૧૬૬૭
૨. બાલચરિત્ર	„
૩. જલધર આખ્યાન	„
૪. એકાદશીમાહાત્મ્ય	સં. ૧૬૭૦
૫. સભાપર્વ	„
૬. ડાંગવનું આખ્યાન (વિંજાપુરમાં રચ્યું)	સં. ૧૬૭૨
૭. દ્રૌપદીસ્વયંવર („)	સં. ૧૬૭૩
૮. ચંડી આખ્યાન	...
૯. શિવવિવાહ	...
૧૦. મૌરલપર્વ	...
૧૧. કામાવતીની વાર્તા	...
૧૨. હંસા-ચારખંડી	...

આમાં જલધરઆખ્યાન ત્રણ જ દિવસમાં વેગમાં “ બાલ-ચરિત્ર ” ની જેમ રચી કાઢ્યું છે, તેથી એ જ વર્ષમાં રચ્યાની સંભાવના કરી છે છેલ્લી ચાર કૃતિઓની રચ્યાસાલ નથી મળતી, પણ એમાંની છેલ્લી બે શિવદાસની છેલ્લી કૃતિઓ હોવાની સંભાવના છે. પૌરાણિક કાવ્યોમાં ન મળેલા સફળતાએ કદાચ એણે લોકવાર્તા પસંદ કરી એ બે કાવ્યો લખી નાખ્યાં હોય તો અસંભવિત નથી; તેમ એ કૃતિઓમાં પણ પ્રૌઢિ દેખાય છે અહીં આપણે શિવદાસનાં કાવ્યોમાંથી થોડાં અવતરણ જોઈએ. કવિ તરીકે શિવદાસ પાસેથી આપણે ઝાઝી આશા રાખી નથી શકતા, છતાં પણ એણે સ્વતંત્ર પ્રયત્ન કર્યો છે અને તેથી ક્યાંક ક્યાંક કવિતાના અમકારા

દેખાઈ જાય છે એનું ૧ હું આખ્યાન પરશુરામનું આખ્યાન જ લખ્યે. એ ચાલુ દેશીઓમાં રચાયેલું કાવ્ય છે. એમાં શરૂનાં કડવાં ૧-૨ માં છાપય આવી જાય છે. દેશીબંધમાં આ વિવિધતા નવી નેવી છે. ૧ લા કડવાને અંતે જુઓ :

પૂર્વછાયા

“કરો કરણા ગણરાજ, આજ મતિ આપો મુજને.

હું બાળક બુદ્ધિહીન, વિનતિ કરું હું તુજને.

પ્રથમ કથા પ્રારંભ, રાંભુસુત પૂરણ કરજે;

કહે ઋષિ વેશંપાયન રાય તું ચિત્તમાં ધરજે.

મહાભારતની કહું કથા પાંડવગુણ ગાઈ ફરી

કર જોડી શિવદાસ કહે, કહું રામગ્રી રાગે ફરી.” ૧૬૧

કડવાને અંતે નવા કડવામાં ગાવાના રાગનો નિર્દેશ, એ પણ શિવદાસમાં તદ્દન નવીન જ વસ્તુ છે કવિ વર્ણુન આપવા લલચાય છે, પણ વેગ નથી સાધી શકતો. સહસ્ત્રાર્જુન જમદગ્નિને ત્યાં જમ-દગ્નિનું હારથ કરવા આવે છે તે વખતે :

“જોતર્યા હય રથે સુંદર, વાસવ સમા રાજન;

પૂંકે રહ્યું દળ ધનધરા સમ, વિરમય થાય દેખતાં મન. ૩

ગજ લક્ષ એક મદ સખળ ઝરતા, હીરાબુદ્ધ ઘંટાધોર;

પાખર મુખબલ સફલ અંબાડી, સખળ શોભે શોર. ૪

રથ કોડે છત્ર ધ્વજ ઝળકે, સેનનો નહિ પાર;

ભટ ખર વેસર ઘણાં માંહિ વ્યાધ્ર સિંહ શ્રીકાર. ૫

ત્યાં વળ્યા ધા નિશાનના બહુ વિવિધ પેર વાજત;

અશ્વ હપર ત્રંબાળુ ગાજે શોભતાં શિર છત્ર. ૬

પટલવન ને પાલખી માંહી ચોષિતાનાં વંદ;

કનકમણિ ભૂષણ ભલાં, શકે મુખકમલ કે ચંદ” ૭૨

આમ સ્ત્રી કવિતા જ મળે છે; ધારે તો આમાં ચમત્કૃતિ લાવી શકે.

બંધની દૃષ્ટિએ નવમા કડવામાં આમેરીમાં દોહરા અને ચાર પંક્તિ ચોપાઈની એમ દુકડે બંધ આપ્યો છે, જે નરસિંહની ચાતુરી છત્રીથીનો ખ્યાલ આપે એવો છે.

ત્રણ ત્રણ દિવસમાં રચીકાઢેલાં ભાગવત દશમસ્કંધ-પૂર્વાર્ધના સારરૂપ એનાં બાલચરિત્ર અને પદ્મપુરાણાનુસારી જલધર આખ્યાનમાં પછીનું કાંઈકે હીક છે; બેશક એ ભાલણના જલધર આખ્યાન અને વિષ્ણુદાસને નામે ચઢેલા જલધર આખ્યાન કરતાં ક્યાંય ઊતરતી કાઢિતું છે. રૂચિ પ્રાગ્જ્યોતિષપુરતું વર્ણન આપતાં કહે છે :

“પ્રાગ્જ્યોતીકપૂર સૂદર પર્વત સાર રે ।

વર દુરગા સત્ય કરતા રે રહિ ॥

હાલ—પ્રથમ કોટ પાખાણુ તણે રે બીજી જ્વલમાહામાન્ય ।

ત્રીને ગઢ હૂતારાનં જનાસા ગંગન્ય સમન્ય ॥૨૥

ચોથો ગઢ વીરિમ અતી વારં સર્પ ઘણું રખવાલ ૭ ।

કો ગગન વીળિથી વિરી આવે તો ત્રૂટી પડિ ઝલ ૭ ॥૩૥

દુરગ પંચમિ મોર દાંનવ રણુ મરિ રણુદાસ ૭ ।

સાઠ સહિસ્ર દાંનવ રણુ કરિ હલ પૂઠિ જલ માંહિ તેહનુ વાસ ૭ ॥૪૥

સનક તણે છઠો ગઢ તે સૂરજ્ય-તેજ સમાન્ય ૭ ।

સપ્ત ધાતુનો દુર્ગ સાતમેા સુણ પરીછત રાજન ૭ ॥૫૥

ચોદ યોલ ચોરાશી ચૌહોઠાં બર ચોનાંન પૂર વાસ ૭ ।

સોભા સખલ ભૂવન કેરી નંણે બીર કૈલાસ ૭ ॥૬૥

ધિરિ ધિરય માનની મંગલ ગાવિ તલીઆ તોરણુ સિહિદિ ।

ભૂવન ભૂવન કરતુરી કર્મ મુખ મુગંધ બહિવ બિહિદિ ૭ ॥૭૥

ત્યાંહાં વાગી રૂપ સરોવર પૂરણુ હાસ કોઝીલા બોલી ૭ ।

માહિ માત્ય માત્યના કમલ નીલાસિ પવનં બિહિરથી ડોલિ ૭ ॥૮૥

વરણુ અઢાર વસિ લહ વાસિ નરકાસુરની આણુ ૭ ।

સરવ આધીન યયા પાપીના રિહિવ પુરમાહિ નીરવાંણુ ૭” ॥૯૥

સં. ૧૬૭૦ની કૃતિઓ સભાપર્વ અને એકાદશીમાહાત્મ્યમાં સભાપર્વ કાંઈકે હીક છે. એમાં વર્ણનમાં એણે સ્વાતંત્ર્ય લીધું છે અને મૂળ મહાભારતથી દૂર પણુ ગયેલ છે, છતાં વર્ણનની દૃષ્ટિએ સાવ કાઢી નાખવા જેવું નથી અને પ્રેમાનંદે આ સભાપર્વમાંની કેટલીએક કીઓનો ઉપયોગ એના ગનાતા સભાપર્વમાં કર્યો પણ છે; એ બેતાં

રોચક તરવ હોવાને પુષ્ટિ પણ મળે છે. ૩ જા અને ૪ થા કડવામાં એણે સમાનું વર્ણન સારું આપ્યું છે :

“દારપાલને કેમ વર્ણવું, તે મણિ તણાં ત્યાં કામ ।
ભોમ કહું રે નીલમણિની, ને પીતમણિનાં કામ. ૨
જલ રક્ષાટિક મણિનું કીધું લહેર આવે જોહ.
હજવલ મણિનાં કામ કીધાં, મહેલ માંહ ત્યાંહ. ૩
કુંકુમ તણું ત્યાં સુગંધ જોઈ, અજળ ક્યું ત્યાં કામ;
કેઈ પેરે વર્ણવું સમાને સર્વ રિયર કાંમ. ૪
ખારી મૂકી પીતમણિની, ઉપર ટપકાં લાલ;
અનેક જળીયાં મણિ તણાં, હીરા ત્યાં રસાલ. ૫
જળ હોયે ત્યાં સ્થળ દેખે, સ્થળ હોય ત્યાં જળ;
એવી રચના કીધી સમાની, સાંભળ તું ભૂપાલ. ૬
કેઈ પેરે વર્ણવું સમાને, કેશીશડાં જડાવ;

એક રમત ત્યાં એવી કીધી સમાની, જોઈ ઇદ્રાસન પર નહિં ભાવ.” ૭

વગેરે વર્ણન. પણ ઠીક ઠીક ક્યું છે વિષ્ણુદાસ કરતાં આમાં સ્વતંત્રતા છે, એટલે જરા વિશેષ આનંદ આવે છે. એવું જ દ્રૌપદીસ્વયંવર વાંચતાં પણ. ડાંગવાખ્યાન અને મૌશલપર્વ એટલાં આકર્ષક નથી જ.

પણ શિવદાસની ઉપયોગિતા ગુજરાતી સાહિત્યમાં તો એની કામાવતી અને હંસા-ચારખંડી એ બે લોકકથાઓથી છે. એને જ કાંઈ યશ મળે એમ છે તે આ બે લોકકથાઓને કારણે જ. ખૂબી તો એ છે કે નામભેદથી પ્રાયઃ બંને કથાઓનું વસ્તુ એક સરખું છે અને એમાં કવિને સફળતા મળી છે. એની વર્ણનશક્તિ આમાં ખીલેલી માલૂમ પડે છે. કામાવતીના આરંભમાં કામાવતીનું કવિ વર્ણન શરૂ કરી દે છે :

“રૂપવિચક્ષણ કન્યા સોય, જોતાં જવલ્લે આવે કોય;

ગુણ ગાયે સુર કિન્નર સોય, તે સરખી કોઈ ભૂતલ નહોય ૪

પાયે કમળ શોભે બેઠ ચણું, પદ ચાલતાં પડે ધણું,
મુખમણિ તારાન્યોત સમાન, કાયા કનક તણી છે વાન. ૫
પગપાની બેઠ કુમકુમ રંગ, અતિ સુંદર સોભે સર્વાંગ;
કદળીરથલ યુગ્મ જ'ઘા ખરી સિંહલંકી શોભે સુંદરી. ૬
નાભિકમલ અતિ શોભે ધણું, કરણ તે ખત્રીસલક્ષણું;

X

X

X

બુજ બેઠ ગજ સુંદ સમાન, પદોંચો ચંપકૂલ સમાન;
આગલી પુષ્પ કણેરી જસી, હથેલી રેખા રહી છે હસી." ૮

વગેરે પૂર્વકવિઓ પ્રમાણેનું વર્ણન ઉચ્છિષ્ટ છતાં નવા જેવું લાગે છે.

આ કથામાં પુરુષદ્રેષિણી સ્ત્રીઓ લોકમાં હોવાનું ચીતરવામાં આવ્યું છે. ખરેખર આ વસ્તુ હશે કે નહિ એ શંકાસ્પદ છે. હંસા ચારખંડીમાં પણ પૂર્વની અસાધિતની હંસાઉલીને અનુસરી પુરુષદ્રેષિણી હંસાઉલી ખતાવવામાં આવી છે. આ ખન્ને લોકકથાઓ કેટલાક સામાજિક વિષયો ઉપર પ્રકાશ પાડે એવી છે. મોડેથી વીરજીએ પણ કામાવતીની કથા ઉતારી છે. અને આની લોકકથાઓ અન્ય કવિઓએ પણ સાધી છે. છેલ્લો એવો શામળ છે.

કાવ્યખંધની દૃષ્ટિએ પણ ખંને કાવ્ય ઉપયોગી છે, કેમકે નષ્ટ થવા બેઠેલા પ્રખંધ-પવાડા-પ્રકારનું આમાં પુનરુજ્જીવન છે. મુખ્ય ચોપાઈ અને વચ્ચે વચ્ચે પૂર્વછાયા-મથાળે દોહરાઓથી આ ખંને કાવ્ય ખંધાયેલાં છે. આમાંનું કામાવતી સળંગ કાવ્ય છે, ન્યારે હંસાને ચાર ખંડમાં વિભક્ત કરવામાં આવ્યું છે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ શિવદાસના જલંધરઆખ્યાનનાં અવતરણ જોતાં એમાં મધ્ય. ગુજ.ની ૪થી ભૂમિકા મળે છે. શિવદાસનાં કાવ્યોની નકલો ખૂબ મળે છે, એ જોતાં એનાં કાવ્યોનો પ્રચાર ખૂબખૂબ થયો દેખાય છે અને એને કારણે જ જૂની હાથપ્રતો પરથી નવી હાથપ્રતો ચતાં જૂની હાથપ્રતો નષ્ટ થઈ લાગે છે; માત્ર જલંધર આખ્યાનની જૂની પ્રત સચવાઈ રહી છે.

[નોંધ : એક વસ્તુ તરફ ધ્યાન ખેંચવા દિલ થાય છે. તે એ કે સ્વ. રામલાલ યુ. મોદીએ ગુજ. વિ. સ. ને માટે જલધર આખ્યાન સંપાદિત કરી આપ્યું, એમાં એમને જૂની પ્રતોમાંસં. ૧૭૨૬ અને સં. ૧૭૩૮ ની અનુક્રમે ગ અને ક સંજ્ઞાવાળી હાથપ્રતો મળી હતી તેમાંથી સં. ૧૭૩૮વાળી પ્રતને આધારે એમણે કાવ્યનું સંપાદન કર્યું છે. ગનાં પાઠાંતર જોતાં માલૂમ પડે છે કે એમાં મધ્ય. ગુજ. ની ચોથી ભૂમિકાનું સ્વરૂપ વ્યક્ત થાય છે; એ અશુદ્ધ હોવાને કારણે નવી ભાષાવાળી હાથપ્રતને પ્રમાણ માની ચલાવવાથી શિવદાસના સમયની સાહિત્યકીય ભાષામાં આપણે કાવ્ય સંપાદિત થયેલું મેળવી નથી શકતા. સ્વ. રામલાલભાઈનો ઉદ્દેશ સર્વભોગ્ય આવૃત્તિ આપવાનો હોય એમ લાગે છે, અને તેથી એમણે સ્વીકારેલો માર્ગ અવગણ્ય નથી; આમ છતાં ભાષાના ક્રમિક વિકાસમાં એ સંપાદનની ઉપયોગિતા નથી થતી, એ ભાષાપ્રેમીને દુઃખદ વિષય છે. ક પ્રતમાં ખૂબ ફેરફાર થયેલ છે, એમ સંપાદનને નીચેની પાદટીપો સાથે સરખાવતાં જણાય છે. ઉપર મેં સં. ૧૭૩૨ની પ્રતનો ઉપયોગ કર્યો છે.]

શિવદાસમાં પ્રતિભા ન છતાં આખ્યાનયુગમાં વિષ્ણુદાસની પછી પ્રેમાનંદના પુરોગામીઓ લાઠિ અવિચલ માધવદાસ વગેરેની વચ્ચેની એ કડી સાંકળી આપે છે. અને પૌરાણિક આખ્યાનકાળને અવિચ્છિન્નતા અર્પે છે. અને એણે ઝડપથી કવિતા લખવાનું માંડી વાળી સારી કવિતા આપવા લક્ષ્ય રાખ્યું હોત તો વિષ્ણુદાસ કરતાં વધુ દીપી ગિહત, કેમકે એનામાં નવસર્જનની શક્તિ વિષ્ણુદાસ કરતાં વધુ સારા પ્રમાણમાં હોવાનું એની નિર્માલ્ય જેવી લાગતી કૃતિઓમાંથી યે ક્યાંક ક્યાંક દેખાઈ આવે છે.

ચારતસામગ્રી :

૧. બ. કા. દો. સાગ ૪ થો, (ગુજ. પ્રિ. પ્રેસ-મુંબઈ)

૨. પ્રા. કા. ત્રૈમાસિક-વર્ષ ૩ અને ૭ ના અંકો ૪ થા. (સ્વ. ડ. ગો. કાંઠાવાળા-સંપાદિત)

૩. સાહિત્ય-માસિક, વર્ષ ૭-૮-૬ (સ્વ. હ. ગો. કાંઠાવાળા)
૪. કુ. સાહિ.ના માર્ગ. રત'નો. દી. જ. કુ. મો. જવેરીફત.
૫. Gog & its Lit. by K. M. Munshi
૬. જાલંદર આખ્યાન-સં. સ્વ. રામલાલ યુ. મોદી (ગુ. વિ. સ. અમદાવાદ)
૭. કામાવલી-સ્વ. મગનલાલ દ. ભેશી અને નાથલાલ ગો. શાસ્ત્રી સંપાદિત
૮. સલાપર્વ વગેરે-સ્વ. ભાનુસુખરામ નિ. મહેતા સંપાદિત
૯. મહાભારત-પદ્મજી, ભાગ ૧ થી, (કે. કા. શાસ્ત્રી સંપાદિત, ફા. ગુ. સમા, મુંબઈ)
૧૦. મધ્ય યુગનો સાહિત્ય પ્રવાહ-ગુ. સાહિત્ય સંસદ, મુંબઈ

રતનિયો

[વિ. ૧૭ મા ચતુર્થો ઉત્તરાધ]

“બુદ્ધિપ્રકાશ” વર્ષ ૯૦-અંક ૨ ના માં કથાયેલી એક માત્ર “હંડી” ઉપરથી જાણવામાં આવેલો “રતનિયો” ક્યારે થઈ ગયો એ નક્કી કહી શકાતું નથી. એની એ હંડીના અંતભાગમાં માત્ર એનો ટૂંકો નામનિર્દેશ છે :

“એ હંડી રામો રતનીઓ ગાય, સુલે સાંભલિ તેહનાં પાતિક બચ;
એ પદ નહિમા રતનીઈ કલો, લખચોરાસી ફેરા ફરતો રલો. ૨૬”

‘રતન’ નામના, ગુજરાતી ભાષામાં સાહિત્યરચના કરનારા કેટલાક કવિઓ થઈ ગયા છે. “દ્રૌપદીચીરહરણ” તથા “વિભ્રંશી રાજનું આખ્યાન”નો કર્તા રતનજી, “ચૈત્રેયા આખ્યાન”નો કર્તા રતનદાસ, તથા “મહિનાઓ”નો લખનાર ખેડાનો ભાવસાર રતનો; આમાંનો કોઈ આ ‘હંડી’નો કર્તા થઈ શકતો નથી. ‘હંડીની’ કાથ-પ્રતની ભાષા-શૃંગારનું સ્વરૂપ કર્તાને સં. ૧૬૭૫-૧૭૦૦ થી

વહેલું જવા દે એમ નથી. આ કાવ્યમાં મધ્ય. ગુજ. ની ૪ થી મિત્ર ભૂમિકાનું સ્વરૂપ સમવાઈ રહેલું છે.^૧

માત્ર ૨૬ કડીઓના આ કાવ્યમાં ‘હુંડી’ની કથાવસ્તુ સિવાય બીજો કશો જ પ્રતિભાગત ચમત્કાર નથી. વિષ્ણુદાસની ‘હુંડી’ સાથે સામ્ય જોવાનું દિલ્લ ચાપ, પણ એવા સામ્યમાં કશી રૂપરૂપ પ્રતીતિ થતી નથી. લલિયો જૈન હોમ કવચિત્ અન્દ જુદાં સામ્યવતાં પણ રૂપ મળી આવે છે. આ દષ્ટિએ આ કાવ્યની વાચના ઉપયોગી છે. નમૂના તરીકે-

“અમારા નગરમાં છે નરસિંહ, હુંડી તુમ્હારી કરરથે” સહી;
જે હુંડી મહિંતો નરસિંહ કરઈ, તે હુંડી નવિ પાછી ફરે. ૫
એહનઈ ધરિ ધન ને અન તે અપાર, વેજિ જાઓ, મ લાઓ વાર.”
વચન સાંભળી, ચાલી ગયા, ‘રામ રામ’ કરી ઊભા રહ્યા. ૬”

આમાં ‘ધરે’ (૪) સાથે ‘ધધર’ (૧૯) ધરિ (૨૨) જેવાં રૂપ પણ લલિયાને હાથે પ્રયોજ્યાં છે; ‘કરમ’ (૫) સાથે ‘કરે’ (૧) રૂપ પણ મળે છે. જો કવિએ જ. જૂનાં રૂપ પ્રયોજ્યાં હોય, ને અર્વાચીન રૂપ લલિયાને હાથે થયાં હોય તો કવિનો સમય સં. ૧૬૫૦ થી પણ પૂર્વે-કદાચ વિષ્ણુદાસની પણ પૂર્વે જાય. કવિ નામદેવ અતે ત્રિલોચનનું નામ આપે છે, પણ એનાથી એના સમય ઉપર કાંઈ પ્રકાશ પડી શકતો નથી. એટલું જ કહી શકાય કે લોકમાં ખૂબ પ્રચલિત કથાનક સાદી ભાષામાં-કશા ચમત્કાર વિના કવિએ જોડ્યું છે.

ચરિતસામગ્રી :

૧. શુદ્ધિપ્રકાશ; પુ: ૯૦; એપ્રિલ-જૂનનો અંક, પૃ. ૧૦૧-૧૦૪, પ્રો. ભો. જી. સાહેસરાનું સંપાદન.

ભૂધર

[સં. ૧૬૭૫માં હયાત]

ભૂધર કરીતે ખંભાતના એક ઔદુંખર આત્મજીનું સં. ૧૬૭૫માં રચેલું હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન મળી^૧ આવ્યું છે. ભૂધર કાણ હતા એ વિષયમાં કાંઈ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાતું નથી. એક ભૂધર વ્યાસ ખંભાતના વિળજીદાસ અને શિવદાસનો ગુરુ હોવાનું જાણીતું છે^૨ તે જ આ હોય તો સંભવી શકે એમ છે. આ કાવ્ય પ્રસિદ્ધ નહિ હોવાથી એ વિષયમાં વધુ માહિતી મેળવી શકાતી નથી.

ચરિતસામગ્રી :

૧. જલંધર આખ્યાન-પ્રસ્તાવના, ૨૫. રામલાલ ગુ. મોદી કૃત (ગુ. વિ. સ. પ્રકાશન, અમદાવાદ)

કૃષ્ણદાસ

[સં. ૧૬૭૩-૧૭૦૧માં હયાત]

કૃષ્ણ નામના ઘણા કવિઓ થયા છે; ઘણી કૃતિઓ એ નામની છાપવાળી મળે છે. આમાંથી કઈ કૃતિ કયા કૃષ્ણદાસની છે એ જાણવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે. એક કાંઈ જનવન્મત કૃષ્ણનું^૩ સં. ૧૭૧૧માં રચેલું “રુક્માંગદ આખ્યાન” મળે છે; બ્યારે એક ગુરુ ગોવિંદદાસના શિષ્ય કૃષ્ણદાસનું ચંદ્રહાસાખ્યાન સં. ૧૬૮૪માં રચેલું મળે છે.^૪ માત્રે

૧. જલં. આખ્યાન, પ્રસ્તા. પૃ. ૨૪

૨. જુઓ આ પૂર્વેના લેલેઓ, પૃ. ૩૩૧ વગેરે.

૩. ગુજ. પ્રેસ.માં એના રુક્માંગદ-આખ્યાનની એક પ્રત સં. ૧૭૧૪માં

રચેલી અને સં. ૧૮૨૯માં નક્ક થયેલી છે.

૪. ગુજ. પ્રેસ (મુંબઈ)કેપરાંત નડિયાદ ડાહીલદમી લા.માં પણ એકપ્રત છે.

અને હંડી એ તો પ્રસિદ્ધ કાવ્યો છે. આ કાવ્યો અનુક્રમે સં. ૧૭૦૧ અને ૧૭૦૩માં રચ્યાં છે એમ મનાય છે.^૧ આ બંને કાવ્ય છપાઈ મયાં છે, ^૨ એક નાનું રુક્મિણીહરણ હમચડી) પણ છપાયેલું છે.

સં. ૧૬૭૬માં રચાયેલું એક શિવદાસસુત કૃષ્ણદાસનું આંખાનેરમાં રચેલું “સુદામાચરિત” પણ મળે છે.^૩ આ કવિ ખડાયતો બ્રાહ્મણ હતો. એણે તો એ કાવ્યમાં પોતાનો થોડો પરિચય પણ આપ્યો છે. એ જણાવે છે કે—

“સંવત સોલ ત્રોહોતરો, વરષ સાદરવા માસ,
શુકલપક્ષ દીન નવમી, શનિવાર કીધુ રાસ.
વાસ બુણ માંહી ખડાયતા કુલી જનમીધુ શીવદાસનુ સુત ત્યાંહાં-
પદ વિસિ પનર પુરાં કડવાં તેર
નણ રાગી રાસ કીધુ ગયો હુ આંખાનેર”

(કડવું ૧૫મું)

સમયનો વિચાર કરતાં આ શિવદાસસુતે મામેરું, હંડી ચંદ્ર-
દાસ આખ્યાન, રુક્મિણીવિવાહ, સુધન્વાખ્યાન, અંબરિષાખ્યાન
કાવ્ય રચ્યાં હોય. સં. ૧૭૧૪ માં રુક્માંગદ આખ્યાન વગેરે રચનારે
જનકવસુત કૃષ્ણ જુદો છે

સં. ૧૭૦૨ આસપાસ જ એક ખીલે પૂંજાસુત કૃષ્ણદાસ થયો
છે, જેની સં. ૧૭૦૨માં રચેલી પાડવી ગીતા છે.^૪

કર્મવિપાક અને રાવલીલા તથા ગુલશંકાવાળીના રચનારા કૃષ્ણદાસ
જુદા અને પૂર્વથી લિન્ન છે.

કૃષ્ણદાસની છાપવાળો “રુક્મિણીવિવાહ” પ્રજાભાષાની છાંટ-
વાળો મળે છે તે જૂનો છે અને શિવદાસસુતનો હોય એ શક્ય છે.

૧. જુઓ Gop. & its Lit. p. 186

૨. બુદ્ધિપ્રકાશ, પુ. ૬૯ મું જુઓ.

૩. જુઓ ગુ. વિ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૩૨ (સં. ૧૬૮૫નીનકલ)

૪. ગુ. વિ. સ. હ. લિ. નં. ૧૦૩૫ આજની પ્રતમાં મળે છે.

કાવ્યના અંતભાગમાં ખુલાસાના અભાવે કવિ નક્કી કરવાની મુશ્કેલી પડી.

કૃતિઓમાં કર્તૃત્વનો આમ મેળ ન છતાં મામેરું-હૂંડીનો કતો એક જ છે એ વિષયમાં તો શંકાને સ્થાન નથી. એ જ કૃષ્ણદાસે ચંદ્ર-હાસાખ્યાન મુધન્વાખ્યાન અંબરિપાખ્યાન રચ્યાં હોય તો અસંભવિત નથી. મેશક, આ વિષયમાં કાંઈપણ નિશ્ચયપૂર્વક કહેવાની સ્થિતિમાં આજે આપણે નથી. મામેરું અને હૂંડી એ બે ઐતિહાસિકકલ્પ કાવ્યો. નરસિંહ મહેતાના જીવનના બે પ્રસંગનાં છે. ખુદ નરસિંહ પછી ખંભાતના વિષ્ણુદાસે અને કોઈ રતનિયે એ વિષય ઉપર કવિતા લખ્યા પછી સંભવતઃ આ કવિ આવે છે. “મામેરા”ની ઉપર એક ગોવિંદે પણ કદમ ચલાવી કાંઈ વિસ્તૃત રીતે કથા આવી છે એ કૃષ્ણદાસ પછીનો હોય કે ન હોય, એ સમકાલીન હોય કે ન હોય, પણ કૃષ્ણદાસનું દ્વંકાણુ જોતાં કદાચ એ ગોવિંદની પૂર્વેનો હશે.

“મામેરું” ૧૦૬ કડીનું નાનું કાવ્ય છે. વિષ્ણુદાસના વસ્તુનો જ આશ્રય કરી આ કાવ્ય એ જ પદ્ધતિએ આપવામાં આવ્યું છે. પ્રસંગોના ક્રમમાં પણ કાંઈ ભેદ જણાતો નથી. થોડી કડીઓ જોઇએ :

“મહેતે વહેલિ કરાવી સૂત ચાલ્યા તે લીલા અદ્ભુત ।

તિલક મનોહર કહે માલ સુંદર કરમાં સોહે તાલ ॥૧૬॥

બેઠા આસન વાલી કરી શ્રીદામોદર મન માંહાં ધરી ।

કંઠિ આભૂષણ સાલીઆમ જોવા અચ્છીયૂ સારું ગાંમ ॥૨૦॥

નરસહી શું માંહામેરું કરે ઠાલોમાલો શું સાચરે ।

વહેલિ ભરેરે તાં બેઠા ચઢી સાથે નહી એક ચૂંનડી ॥૨૧॥

ત્યાંહાં જઇને શું કરશે કામ નિરધને ભવું પરગામ્ય ।

લોકવીશ્વામ હસશે સહુ માંહાંમેરું ભણુ કરશે વહું ॥૨૨॥

દૂંધ ધરશે મનમાંહ દીકયરી નિરધને ઘેરય કાં અવતરી ।

મહેતાના મનમાં નહી વાત પુત્રીને ત્રીભૂંવનપતિ નાત ॥૨૩॥

એ સરવિ છે તેહને લાજ માહારે માથે શ્રીમાહારાજ ।

ચોહોતા જમ પુત્રીને ગાંમિ સહુ કે આવી કરે પ્રણામ ॥૨૪॥

ડગાવવાએ બોલે રાંમ ગાંઠિ કેહે શ્રીકૃષ્ણનું નામ- ।
 ઊતર વાલી આપ્યો ઠામ દીનહીન લીયાનું નામ ॥૨૫॥
 કાલું છાજ ને જૂની વલી લીતડી ચ્યારે ધ્યાધ મંલી ।
 નિર્ધન ચરખું દીધું માંન પણ મોટા છે શ્રીભગવાન ॥૨૬॥
 મહેતો વહેલેથી ઊતરયા હતારામ્યા જઈ પરવરયા ।
 વહેલેથી હતારયો બાર દેવસજ્જલ લોટા વારય ॥૨૭॥
 પુત્રી આવી હરથે ભરી માંહાંમેરું જોવા નીસરી ।
 ઠાલી વેહેલ્ય ને બે જલદીયા ધરના દ્વાર આગલિ ખાંધાયા ॥૨૮॥
 અવરય ન દીસે કાંઈ સાજ હવે પ્રભૂં કિમ રહેશે લાજ ।
 સાચી વાત તે જાણી પડી ધર માંહે લીધી ગાંઠડી ॥૨૯॥
 વેગે ચાલી છુંવન મૂંઝાર ધરમાં કાંઈ ન દીસે બાર ।
 મહેતા-ચરણે નામું શી સ પણ મનમાંહે મોટી રીસ ॥૩૦॥
 મહેતે માથે મૂંઝ્યો હાથ સંભારયા દામોદર નાથ ।
 પુત્રી-આથે ઝરીયાં નીર દેથે નહી કાંઈ એકે ચીર ॥૩૧॥
 હ્યાવ્યા નહી કાંઈ સાથે તાત ફાંસું શું સમજાવો વાત ।
 સાલિશ્રાંમ સજ્જલ તાલ માંહાંમેરાની છે કાંઈ ચાલ ॥૩૨॥
 બાધ પુત્રી કાં તું વલી શાં માટે થાયાં આહલી ।
 દામોદરજ મોટા દેવ માંહાંમેરું કરશે તતથેવ ॥૩૩॥
 રાધો ચીત પોતાનું કાંમ્ય સસરો શ્રીવર સુંદર સાંમ ।
 પુત્રી શીસ હલાવી રહી ઊતર વાલી અપ્યો નહી ॥૩૪॥
 એહેને તો લવ લાગી એહે કરશે જે મનિ ગમશે તેહ ।
 બ્રાહ્મણ સાથે બહુ કાહાવીયું તે તાં મન માહે નાવીઈ ॥૩૫॥
 ઠાલામાલા આન્યા શીદે ચણતાં હું પોશે નવિ લીધ ।
 ઠગવીલા કરશે સહુ ગામ નાવ્યા હન તે એકજ નામ ॥૩૬॥^૧

પણ નરસિંહ પુત્રીને “બાઈ માંહાંમેરું શે નવ્ય કરે, હુંડી પાછી
 જે નવ્ય કરે, અવશર વિણુ જે આંણ્યો મેહ”નું અનુસંધાન આપી

દિવાસો આપે છે, અને પુત્રીના હૃદયનો શોક રાખી જાય છે. આ વસ્તુ કૃષ્ણદાસ નથી જાણે; અને પુત્રી તરફનો ધિક્કાર વ્યક્ત કરતો નથી; વિષ્ણુદાસે ત્યારે ધિક્કાર ખૂબ વ્યક્ત થવા દીધો છે, અને એને અનુસરી ગોવિંદ-પ્રેમાનંદે પણ કૃષ્ણદાસ પણ અંતરિક્ષમાંથી ભગવાનનું અદૃષ્ટ આગમન સૂચવે છે. અગોચર રીતે આવી પ્રભુ મામેરું પૂરી જાય છે:

“નાગર સરવે કરે વીચાર ક્યાંહાંથી આ પ્રગટયો ભંડાર ॥૫૮॥”

નથુદીની દીકરીને કાપડું રહી ગયું હતું તે તેમજ પાણીનું પણ કૃષ્ણદાસ સૂચન કરે છે; પણ પ્રભુ ક્યાંય પણ પ્રકટ નથી.

“પુછે સહુ મેહેતા કનિ-હસે સામલ દોશા છાનો વસે ॥૬૪॥”

કૃષ્ણદાસે વસ્તુનો સહેજ વિસ્તાર કર્યો છે, બાકી વિષ્ણુદાસના કથાનક સાથે સામ્ય છે.

વિષ્ણુદાસની જેમ હૂંડીમાં તો કૃષ્ણદાસે પણ દારકામાં પ્રભુને હાજર કર્યા છે. આ જ કવિની “હમચડી” મળે છે. એ એની જ કૃતિ છે એની ખાતરી એ કે ત્રણે કાવ્યમાં “દામોદર”નું સ્મરણ કાવ્યારંભે કરે છે:

મામેરું : “કૃપા કરે દામોદર રાય ॥૧॥”

હૂંડી : “શ્રી દામોદર જે રણછોડ ॥”

હમચડી : “શ્રી દામોદરના ગુણ ગાહએ ॥”

“હમચડી” પૃથક કહીતું નાનું કાવ્ય છે અને એમાં કૃષ્ણ-રક્ષમણીનો વિવાહ આપવામાં આવ્યો છે. એની હાથપ્રત “પણ સં. ૧૭૧૮” નોટલી જૂની છે, અને એના માંમેરાની પૂર્વે એના લગતા એક “ગોપી-ગરબાની” પૂર્વે ઉતારેલી છે. કાવ્યની દૃષ્ટિએ “હમચડી” બહુ હિપ્પોગ્રી નથી. બંધની દૃષ્ટિએ જોતાં એમાં સવૈયાની દેશી પ્રયોગબેલી છે. પણ ગોપી-ગરબો સુંદર છે:

“આંસુ માસ રલેઆંમણે રે રૂં તે ગાફલ ગાંમ ॥

ગોપી ચ્યાલો શહુ રમવા રે જોતા સુંદર શાંમ ॥

પહેરાં બૂંધણુ ભાવતાં રે કંઠ એકાલિત હાર ॥

કાંને કાલ્ય-અપૂરતી રે આંહરનો અમહાર ॥

પલકે કંઠસુ કંઠસી રે ટલકે જોતાં મન ।
 ખાજખંધ તે ખાંધયા રે શોકે ચાંમાતન ॥
 શીસફલ સોહામણાં રે સેથો સોહ સર ।
 કટમેષલા શોભતી રે ધૂંસરીનો ધમકાર ॥
 નીલા પીલા ને રાતડા રે પેહેરાં જહુવિધ ચીર ।
 ગરબો ધૂંમે આનંદસૂં રે ને ને ચાદવ વીર ॥
 ગોપી ચાલી મ્યલે એકઠી નંદ તણા ધરદાર ।
 ગાઓ ગીત તે પ્રેમસૂં રે ઉલટ અંગ અપાર ॥
 જોવા આગ્યાં ચશોભતી રે હસા શ્રીચંદ્રરાય ।
 હલધર વીરને રોહણી રે ત્યાં ગોપી ગરબો ગાએ ॥
 જીવે જીવે ચશોભતીનો કુંઅર કોડ વરીય ।
 નાચે પૂદે જહુ માહલતી રે સહુ મ્યલે દે આંશીધ ॥”૬

આ ગરબો આ જ કૃષ્ણદાસનો હોય તો એમ એટલા જૂના સમયમાં ગરબો પ્રચારમાં હતો એમ કહી શકાય આ પૂર્વેનો આ સંબંધનો પ્રયોગ જાણીતો નથી.

ભાષાની દૃષ્ટિએ જોતાં મામેરું અને હમચડી સં. ૧૭૧૮ની નકલમાં મળતાં હોવાથી એમાં જૂના અંશ સચવાઈ રહ્યા છે અને એ મધ્ય ગુજ.ની ૪થી મિશ્ર ભૂમિકાના છે. સુદામાચરિતકાર શિવદાસ-સુત કૃષ્ણદાસ અને આ જુદા કૃષ્ણદાસ હોય તોયે સમય વિક્રમની ૧૭મી સદીની છેલ્લી પચીસી હોવામાં શકા નથી, કેમકે મામેરા અને હમચડીની હાથપ્રત, ઉપર કલું તેમ, સં. ૧૭૧૮ ની મળે જ છે. કાળ્યો વ્યવસ્થિત રીતે મળતાં ન હોવાથી આ કવિની અને એ જ નામધારી અન્યની કૃતિઓના કર્તૃત્વના વિષયમાં ચોક્કસ નિષ્કૃય આપી શકાતો નથી. સાહિત્યની દૃષ્ટિએ કૃષ્ણદાસ અવસ્ય જોઈ જવા જોવા છે. ચરિતસામગ્રી :

૧. Guj. & its Lit by K. M. Munshi

૨. ગુ. વિ. સ. હ. લિ. પુ.ની ચાહી અને હાથપ્રતો

૩. ભુક્ષિપ્રકાશ—માસિક, વર્ષ ૬૬ મું (૧૯૨૨)—અમદાવાદ

બાઉ

[સં. ૧૧૭૬—૭૯માં હયાત]

અમ્ભમેધપર્વ દ્રોણપર્વ ઉલ્લોગપર્વ અને ઉલ્લોગપર્વાંતર્ગત સ્વતંત્ર પાંડવવિષ્ટિ એ ચાર કાવ્યોના રચનાર કવિ બાઉની બે કૃતિ પાંડવ-વિષ્ટિ અને દ્રોણપર્વ છપાયેલાં છે. ૧ ‘પાંડવવિષ્ટિ’ અંતે રચ્યાસાક્ષ-નીચે મુજબ પ્રાપ્ત થાય છે :

“સંવત્ ૬૨૨ શત (૧૫૮) છોતરો આનંદશુ” રે

શાકે પંદર ભેટાલ મન ગોવિંદશુ” રે

ચૈત્ર માસ સોહામણો આનંદશુ” રે

મુને દેવે કરી સંભાલ મન ગે વિદશુ” રે. ૧૬

છંદ પદ્યમંત્ર જાણું નહિ આનંદશુ” રે

ન જાણું ગુરુ લઘુનો કામ મન ગોવિંદશુ” રે

કર ભેડી વિપ્ર બાઉ કહે આં હવે મુક્તિ આપો શ્રીરામ. મન” ૧૭

આમ સં. ૧૬૭૬માં-એટલે શાકે ૧૫૪૨માં એણે પાંડવવિષ્ટિની રચના કરી છે. આ જ અરસામાં એણે સળંગ ઉલ્લોગપર્વ પણ ૧૭૬૫ કડીનું રચી કાઢેલું છે. એના જ અનુસંધાનમાં એણે વચ્ચે ભીષ્મપર્વ છોડી દ્રોણપર્વ રચી કાઢેલું જણાય છે; જેમકે ઉલ્લોગ-પર્વને અંતે:

“એહ કયા સાંભલશે જેહ ॥ અંતે વૈકુંઠ પામે તેહ ॥

આગલ સાંભલવા ધમ્મ ધરી ॥ દ્રોણપર્વનો આદર કરી ॥૬૪॥

તેહમાં છે સહુ વિસ્તાર ॥ પુન્ય અર્થ ને ધર્મ વિચાર ॥

તેથી ભારથ પુરંજુ થસે ॥ મુણે પુરસોત્તમ પદ પામસે ॥૧૭૬॥”

અને કવિએ દ્રોણપર્વ ૩૫ કડવાનું કડવાબદ્ધ રચ્યું છે, જેમાં ૧૪૮૭ કડી છે; અંતે કણ્વપર્વનો સાર આવી જાય છે. ૨ ઉલ્લોગ અને દ્રોણ એ

૧. અનુક્રમે પ્રા. કા. ત્રે. સને ૧૮૬૦—૩ ને અંક અને ‘મહાભારત-પદ્યમંત્ર-ભાગ ૪થો (ફા. ગુ. સભા)

૨. આ કાવ્ય મહાભારત પદ્યમંત્ર-અંથ ૪થામાં મારા તરફથી છપાયું છે.

ખંતે કાવ્યોમાં અવારનવાર ભાહિની છાપ આવે છે, તેમજ ઉદ્ધોગ-
પત્રમાં “ પાંડવવિષ્ટિ ” માંથી કેટલોક ભાગ શબ્દશઃ તેનો તે છે, તેથી
કૃતિઓમાં ભિન્નકર્તૃત્વની શંકા કરવાપણું રહેતું નથી.

આ ત્રણે કાવ્યોમાં એને વિશે વધુ માહિતી મળી શકતી નથી,
અને એનું આદિમાં તૂટક અશ્વમેધપર્વ ન મળ્યું હોત તો એના
વિષયમાં માહિતી મેળવી શકાય એમ પણ નહોતું આ અશ્વમેધના
ભાગમ ... વનાશ્વ અનુશાલવ અને નીલધ્વજ એમ ત્રણનાં
આખ્યાન આપ્યાં છે. આ વિભાગને અંતે પોતાને વિશે માહિતી
આપતાં એણે લખ્યું છે કે—

“ભગવંત જન પાંડીત કવી ॥ હું તમારો છો દારા ॥
નારાંએણુ ગુરુ ભટ્ટપ્રશાદે ॥ મેં કર્યો અભ્યાસ ॥
સંવત ૧૬ ઓગણીશીએ ॥ શાકે ૧૫૪૪ પંચરશે ઓગણાલ ॥
આક્ષાંન જમલાં બે હતાં ॥ મલ માશ દેવ વીશાલ ॥
અધીક માશ આખાડ મધે ॥ સુંકલ પક્ષ તે શાર ॥
ત્રીજી તીથી સુલહાઈની ॥ નખેત્ર પૂત્ય રવીવાર ॥
x x x
સુરયપૂર તાપી ત્રટે ગોપીપર મધ્યે વાસ ॥
એલીચ શાંતીદ શાંમલાં ॥ જુજ વેદ અભ્યાસ ॥
ગોત્ર કસ્યપ અડક પાઠેક ॥ વસે છે તેણે કાંમ ॥
મહેશમુત આયચા તણા ॥ સુરજ તે એવું નામ ॥
તેનો તન કવી બાલક્યુધી ॥ મૂઠમત આજ્ઞાન ॥
દર જોડી વીપ્ર ભાહિ કહે ॥ હવે પૂરણ થક આક્ષાંન્ય ॥”^૧

આમાં કવિએ પૂરી ઓળખ આપી છે. કવિ જ્ઞાતિએ ઔદીચ્ય
બ્રાહ્મણ, કાસ્યપગોત્રી, પાઠક અવટકી હતો, અને સુરતમાં ગોપી-
પુરામાં રહેતો હતો. એના પરદાદાનું નામ મહેશ, દાદાનું નામ આપ્તઓ,
પિતાનું નામ સૂરજ અને ગુરુનું નામ નારાયણ ભટ્ટ હતું. નારાયણ
ભટ્ટ પાસેથી સાંભળી એણે આ ત્રણ આખ્યાન રચ્યાં હતાં.

એક નારાયણ ભટ્ટ તે અગોઠિ આવી અયેલા “રામભક્ત”ને। ગુરુ હોવાનું રામભક્તના એકાદશ સ્કંધમાં^૧ પ્રાપ્ત થાય છે; આ નારાયણ અને ભાઉનો ગુરુ નારાયણ સમયનીર્દા જટએ એક હોઈ શકે. પણ રામભક્ત ક્યાંનો હતો તે જાણવામાં આવ્યું નથી. એ જ નારાયણ ભટ્ટ હોય તો રામભક્ત પણ ભાઉની જેમ સુરતનો ઠરી શકે. છતાં નિશ્ચયપૂર્વક નિર્ણય આપી શકાતો નથી; માત્ર સંભાવના છે.

કવિએ નારાયણ ભટ્ટની પૂર્વે એક અનંત ભટ્ટ પાસેથી પણ કયા સાંભળેલી હોવાનું એના ઉદ્યોગપર્વના આરંભમાં પ્રાપ્ત થાય છે:

“અનંત ભટ્ટ તે બ્રાહ્મણ શહી ॥ તીણે ઘણી દયા પ્રીછવી કહી ॥

તો મે જાણ અક્ષર સુધી દયા દરીને આપી બુદ્ધ ॥”^૨

ઉદ્યોગપર્વ ક્યારે રચ્યું છે એ નિશ્ચિત સ્વરૂપે જાણી નહિ શકાતું હોવાથી પ્રથમ એણે અનંત ભટ્ટ પાસેથી અભ્યાસ કર્યો કે નારાયણ ભટ્ટ પાસેથી એ કદપી શકાતું નથી. બંને કાવ્યો એક જ કવિની કૃતિ સ્પષ્ટ રીતે હોવાથી બંને ભટ્ટનો એણે લાભ લીધો જણાય છે.

ભાઉ ઉપરાંત ભાઉભાઈ અને ભાઈઆસુત નામના બે કવિએ નાં અનુક્રમે વજ્રનાભનું આખ્યાન અને ઉદ્યોગપર્વ મળે છે, આમાંનો ઉદ્યોગપર્વકાર આખ્યાનવાળો ભાઉભાઈ એક હોય તો સંભવી શકે એમ છે.^૪ આ આખ્યાનની નકલ પણ સં. ૧૬૮૫ જેટલી જૂની ઉતારેલી છે, એ બેતાં ભાઉના સમયમાં જ એ અસ્તિત્વમાં આવી ગયેલી કૃતિ છે. ભાઉએ અશ્વમેધનાં ત્રણ આખ્યાન તો રચ્યાં જ છે, એ પ્રમાણે ખીળ સ્વતંત્ર આખ્યાન રચ્યાં હોય અને એમાંનું એક “વજ્રનાભનું આખ્યાન” હોય તો એમાં નવાઈ જેવું નથી.

૧. જુઓ આ ‘પૂર્વે’ પૃ. ૪૩૧

૨. ફા. ગુ. સ. હ. વિ. પુ. નામા. પૃ. ૨૧૪

૩. એના ઉદ્યોગપર્વની પ્રત ગુ. વિ. સ. હ. વિ. ૨૮ જ ની છે

૪. વડોદરા પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિરમાં નં. ૮૭૮ B અને પુ. વિ. મા. નં. સંગ્રહમાં નં. ૧૪૫ (ઉ. સ. ૧૬૮૫)ની પ્રતો મળે છે.

કવિ તરીકે બાકિ ઉત્તમ પ્રતિભા નથી. આમ છતાં પ્રસંગેને રસિક બનાવવાની એણે ઠીક ઠીક મહેનત લીધી છે. પાંડવવિષ્ટિ પ્રસંગે વિદુરને ઘેર લખવાન શ્રીકૃષ્ણ ગયા ત્યારે માત્ર ભાજી રહેલી, પણ પ્રભુકૃપાએ નાવણુના પદાર્થ અને અમૂલ્ય ભોજનસામગ્રી સમર્પ ગયાં, તેનું વર્ણન બાકિ ઠીક વિસ્તારે છે; જેવું કે—

“ભણ્ણોદક ક્રીધાં તત્ત્વેવ, વિદુર કહે ભઠા ભૂદેવ,
ચુચાચંદન ને મોગરેલ, કરવરી મલિયાગર ક્રીધાં ભેલ. ૩
કંટોળરસ ક્રીધાં આંમળાં, નાના વિધનાં મદન ભલાં;
આંગણે લઇને માંડયો પાટ, વિદુરજનો ભાગ્યો કમ્પાટ. ૪
સ્નાન કરીને ભઠ્યા શીહરિ, શીતોદક ત્યાં આપ્યાં ફરી;
પીતાંબર ત્યાં પહેર્યાં ઈશ, પાવડીએ ચઢિયા જુગદીસ. ૫
મંદિરમાં આવ્યા શ્રીગોપાળ, આગળ માંડી સુવર્ણયાળ;
તત્ત્વ પીરશ્યા લાડુ નિરધાર, મોતી ચૂર જલેખી સાર ૬
બોસાવી પરસુલી સેવ અપાર, અતિ આનંદશું પીરસે નાર;
સેનેયા મગ ચુરમુ પ્રીસે, નર નારી તણાં મન હીસે. ૭
ખાન્ત પતાસાં ને ઘેજર ઘણાં, છે કેવળ પરસુલી તણાં;
ગોળપાપડી દૈયસાં ચાપડા, ગળી વેડમી માંચ ખાંઠનાં પડાં. ૮
અન્ન પીરસે વળી ધારી ઘણાં, પીરસુ સ્વામી થયો સેવ ઝીણી;
મધ્યકેળાં ખાંડ ને ખીર, તત્ત્વ આરોગે ખાવનવીર. ૯
ગાયનાં ધી તાવ્યાં તત્કાળ, દૂર રાંધ્યો કમોદનો ને મગદાળ;
શાક નાનાવિધનાં છે જેઠ, કહેતાં પાર ન ભણું તેઠ. ૧૦
દીંદુરં તુરિયાં ને વંત્યાક, લીલવા ચેળી વાલેળ શાક;
કંટોલાં કેળાં દારેલાં, પાદાં ચીમડાં કાચાં કેળાં ૧૧
ધોળ ચીલ શઠ અમૃતવેલા, સારી સમડી ગોરાડી ભેલા:
સુરણ કંદ તણો નહિ પાર, હીંગ મરીએ વધાર્યાં સાર ૧૨
માંચ ખાટાં મીઠાં તીખાં સાર, અતિ આદરશું પીરસે નાર;
આદાં લિંબુ તણાં અચાણાં, ફેરી કાંકડી કર્મદાં ઘણાં. ૧૩

આંખા હલદર ને કચુમરૂં કેર, નાનાવિધ શેલરાંકુંવેરઃ
 ઊસ વધારી મૂક્યાં દહીં, છરા લૂણ ત્યાં ઉપર લહી. ૧૪
 એવી સેવકની પ્રીતિ 'પાળી, લીધાં શુદ્ધાયમન સંભાળી;
 સેવત્રાં ક્ષેત્રેણ મુખવાસ, એળછી લવિંગ કપૂર ખરાસ. ૧૫
 ઉપર આખ્યાં ખીડાં પાન, માગ્ય માગ્ય ત્રુઠયા ભગવાન.

x

x

x

સેવકજન હજારી લીધો, તરણા તણો ત્યાં મેરૂ કીધો. ૧૭" ૧

હિલોગપર્વ અને દ્રોણપર્વમાં પ્રસંગ ડેટલાક ઠીક વિસ્તાર્યા છે, પણ એમાં કવિપ્રતિભા ખીલતી માલૂમ પડતી નથી. બેશક, પ્રસંગોમાં એ સ્વાતંત્ર્ય રાખે છે; મૂળ કથાથી દૂર પણ જાય છે. હિલોગપર્વ એ એનો સારો પ્રયાસ છે એમ કહેવું જોઈએ.

ભાપાની દષ્ટિએ જૂની પ્રતો નહિ મળતી હોવાથી ભાઉ પાસેથી આપણે કંઈ મેળવી નથી શકતા, પણ સુરતના જમણુનો તો ખ્યાલ મેળવી શકીએ છીએ. અને એ ઉપર આવી જાય છે. પૌરાણિક આખ્યાન-કાળના વિકાસમાં ભાઉનો પણ સ્વરૂપ કાળો નથી, એ એની ત્રણ કૃતિથી પણ આપણે સ્વીકારવું જોઈએ. વસ્તુની પસંદગીમાં એણે ખુદ્ધિ વાપરી હોવાને કારણે જ એનાં નીરસ કાવ્યોમાં રસિકતાનો અંશ જડી આવે છે.

ચરિતસામગ્રી :

૧. ગુ. વિ. સ. હ. લિ. પુ. ની ચાલી

૨. કા. ગુ. સમા. હ. લિ. પુ. નામાવલી, ભાગ ૨ જો, (સ્વ અં. ગુ. જાની-ફેલ)

૩ પ્રા. કા. ત્રૈમાસિક, વર્ષ ૬, અંક ૩, સ્વ. હ. ગો. કાંટાવાળા-સંપાદિત

ગોવિંદ

[સં. ૧૬૮૦માં હયાત]

ગોવિંદની છાપનાં કેટલાંક કાવ્ય મળે છે તેમાં એક ગોવિંદ “મામેરા”નું કાવ્ય રચ્યું છે. આ કાવ્યની જૂની પ્રત સં. ૧૭૨૮ લગભગ મળી છે, પણ એનાથી પણ જૂની ભાષા સાચવતી આદિ અંત વિનાની પણ એક પ્રત મળી આવી છે.^૧ કવિએ નરસિંહ મહેતાની પુત્રીના સીમંત વખતે નરસિંહે કરેલા મોસાળનું છ કડવામાં વર્ણન કર્યું છે. આ “મામેરુ” કવિ પ્રેમાનંદના સમય પૂર્વે રચાયેલું છે એ નિર્વિવાદ છે. કૃષ્ણદાસે ‘મામેરુ’^૨ અતિ દૂંઝમાં લખેલું છે તેમાંની કેટલીક પંક્તિઓ ગોવિંદના કાવ્યમાં જણાય છે. ગોવિંદે કદાચ કૃષ્ણદાસનું જાંઘને જ જરા વિસ્તારથી કાવ્ય લખ્યું છે. મુખ્યત્વે: યોપાષ જ પસંદ કરી છે.

સં. ૧૬૮૦ની સાલનું એક “એકાદશીમાહાત્મ્ય” એક ગોવિંદનું મળે છે; વળી “સૂરજદેવના છંદ” “ખારમાસ” કર્તા ગોવિંદજી, રૂઢિમણીવિવાહ, સુભદ્રાહરણ (આ બે કાંઈ ગોવિંદરામનાં). નાગદમની અને રાધાહરણનાં ૫ પદો (આ કાંઈ ગોવિંદદાસની બંને કૃતિઓ), આ બધી કૃતિઓ એક જ કવિની હોય એમ લાગતું નથી. સંભવ છે ત્યાં-સુધી એકાદશીમાહાત્મ્ય અને મામેરુ એ બે કાવ્ય એક જ કવિની કૃતિ છે. એકાદશીમાહાત્મ્ય સં. ૧૬૮૦ માં રચાયતું મળે છે,^૩ જ્યારે મામેરાની એક જૂની હાથપ્રત સં. ૧૭૨૮ની મળે છે એ બેતાં બંને કૃતિ નજીકના સમયમાં (પ્રેમાનંદની તો પૂર્વે જ) રચાઈ હોવાની પૂરતી શક્યતા છે. અને “મામેરા”માં કથાનકનો કાંઈક વિસ્તાર હોવાથી આ એના સમયમાં કૃષ્ણદાસની પછી એનો એ પ્રયત્ન છે, એમાં પણ ખાસ શંકાને કારણ નથી.

૧. ગુ. વ. સો. હ. વિ. પુ. નં. ૧૬૬૮. ૨. આ પૂર્વે પૃ. ૪૫૧ વગેરે

૩. ગુ. હાથ. સંકલિત યાદી, પૃ. ૩૪

આજે મામેરું પ્રાપ્ત છે. ગુ. વિ. સં. તરફથી પ્રો. ભો. જી. સાંકેરાએ એ 'સતરમા શતકનાં પ્રાચીન કાવ્યો'માં સારી રીતે સંપાદિત કરી છાપ્યું છે. ૬ કડવામાં વિભક્ત થયેલા આ કાવ્યમાં આપણને મામેરાનો પ્રસંગ હવે કાંઈક વિસ્તૃત સ્વરૂપમાં મળે છે, પણ એ સાથે એમાં કૃષ્ણદાસનું અનુસરણ પણ સ્પષ્ટ છે; અને કવિએ શબ્દશઃ "કંકાતરી વેગે મોકલો લેઈ જશે પંડ્યો જોખલો" જેવી પંક્તિઓ તેની તે છે. કવિ વેલનું અને પછી નરસિંહના ઉતારાનું, વળુન આપતાં જણાવે છે કે

“કરે મેંહિતો ચાલવાની ચાલ લીધું ગોપીચંદન તાલ-૧૧૨૥
લક્ષ્મિશિરોમણિ મહત્તં જ ઘડી તાણી તાં બાંધી માંદડી ૧૧૨૭
માળ્યા બલદ નેં સૂતરી વેહલ્ય ગરડા બલદ કરાવે ટહેલ્ય ૧૧૨૮
ફુટું જ સહિત તેડી પરિવાર મેહિતો આળ્યા નગર મુઝારિ ૧૧૨૯
ફોલ્યા વેહેવાઈ નેં વલગું જોડા માંદોમેરુ નથી લ્યાળ્યા મોહોડ ૧૧૩૦
નરસિંહ મિહિતાને સફ કો હસે કુયરી નાણે માહારા બાપને કસે ૧૧
હસે પરસ્પર કમ અતિ માન આપો ઉતારા ધરશે ધ્યાન ૧૧૩૧
ઉદસ મંદિર ફૂતાં ચાંદાં મેહિતોજી ઉતર્યા ત્યાંદાં ૧૧૩૨
જે ઉતરીયા હર્યા ધણું સાગ્ય જૂયો આ ધરતી તણું ૧૧૩૩

x

x

x

તે સમે પુત્રી તાલ કહને ગઈ દહી વીનતી...સહી ૧૧૩૪
ફૂતાતજી તમ્બો બલે આવીયા, દહો માંદાંમેરુ શૂ લ્યાવીયા ૧૧૩૫
આળ્યા અવસર-મોદ્દ કાજ શૂ માંદોમેરુ કરશે આજ ૧૧૩૬
મુહમે નિશ્ચે તાં દહો નિર્ધાર મેહિતો બોલ્યા તેણી વાર ૧૧૩૭
ફૂં લ વ્યો છું બાઈ ચંગ ને તાલ માંદાંમેરુ પૂરશે શ્રીગોપાલ ૧૧૩૮
આપણે પાસે હરીનૂ નામ ગોપીચંદન ચાલિગ્રામ ૧૧૩૯
એહવી વાણિ ચહવારે મહિતે દહી પુત્રી મનમાં ઝાંપી યઈ ૧૧૪૦”

૧. સમાપવં વગેરે, પૃ. ૯૪, અને ગુ. વિ. સં. હ. લિ. પુ. નં. ૩૨૮૫ (કડવું ૧૬-કડી-૧)

૨. ગુ. વિ. સં. હ. લિ. પુ. નં. ૩૨૮૫ (કડવું ૧૬)

આ પછી પુત્રીએ નરસિંહ મહેતા પાસે કુઃખ રડ્યું છે, એ કવિના શબ્દમાં નીચે મુજબ ૨ ના કડવામાં મળે છે :

૨૦ મહાકાર

“ને નોહોતી માંહાંમેરાની પેરય તો શીદ આઠ્યા માહારેવેરય ॥૧૧॥
આગે સહ કો મુહને મિહિણાં દે દાહી ઉઠી તાલકુટીયાની કહે ॥૧૨॥
નગરદેહ ઠમવિદ્યા કરે પુત્રી આથે આંસુ ભરે. ॥૧૩॥
એહવા નિરધનને પેટય કાં પડી સાસરામાં મુહને કહે ॥૧૪॥
પિતાથી હૂ નવિ ઠરી ચાહારે માગ ત્યારે જ્યો ખાધ હરી ॥૧૫॥
સાસરે જૈને હૂં ચૂ કર દીયર જ્યેઠને મેહિણે મરુ ॥૧૬॥
માહારી માતા મુઠ તો અંતર ધરો નહીતર માહામેરુ મુહને ઘણું કરો ॥૧૭॥
માય વિના સુનો સંસાર માય વિના પુત્રીનો ધિક અવતાર ॥૧૮॥
માય વિના લોક મહેણાં દીધ માય વિના બાપને ચારે લીધ ॥૧૯॥
માય વિના ખાધ ખેસો કુણું કહે માય વિના દૂર વર હેદે કુણું લહે ॥૨૦॥
માય વિના બાપનૂ એહવૂં મન લક્ષ નાના વિધ લખૂ અન ॥૨૧॥
માય વિના તાતનૂં એવૂં હેજ તેજ ઘટયે દીપકનૂં તેજ ॥૨૨॥
માય વિના પુત્રી સદા ધામણી ચમ મૃગબાલ ભૂલૂં રણ ભણી ॥૨૩॥
માય વિના કુણું દરાવે લાડ માય વિના પીહરની ભાગી વાડય ॥૨૪॥”^૧

આમાં પણ છાંયના કાળામાં બે પાણા લખવાનું કવિ ચૂક્યો નથી. ભકતની વિનંતિ પછી પ્રભુએ આવી ભકતના મરતક ઉપર હાથ ધર્મ દિલાસો આપ્યો એ વસ્તુ કવિ અહીં વધુ આપે છે.^૨ કૃષ્ણદાસની કૃતિમાં એ નથી. બેશક, પ્રેમાનંદે લક્ષ્મીજી અને બીજા સેવકો પુષ્કળ ગાંસડાં પોટલાં લાવી હાજર થયા છે એનું રસિક વર્ણન આપ્યું છે, તે ગોવિંદ નથી આપતો. બાકી દોશી થઈ આવેલા પ્રભુએ પહેરામણી આપી એનું વ્યક્તિવાર વર્ણન પણ કવિ પ્રથમ જ આપે છે.^૩ એ ઉપરાંત પાદ ચલાવવાનો પ્રસંગ તો પ્રેમાનંદમાં પણ નથી મળતો તે કવિએ આપ્યો છે :

“પીલ્યાં પાગ શ્રીફળ મેલ્યુ માંહ હતારેયાં કુઅરય ખાધ નીજ ગ્રહે જય ॥
આલે ઘેરય પાગ હેઠય પાટ પથાય દીઅર નારણીજી પછેડી જાય ॥૨૫॥”^૪

૧. એજન, કડવું ૨ જુ

૩ એજન, કડવું ૪ યુ

૨. એજન, કડવું ૩ જુ

૪. એજન, કડવું ૫ મું

ગોત્રેજ-પૂજન કવિએ નવીન જ આપેલ છે, જે પ્રેમાનંદમાં પણ નથી. તેમ નણુંદીની દીકરી પહેરામણી વિના રહી મધ ત્યારે ખચર પડતાં કુંવરબાઈ પિતાને ઉતારે કહેવા જાય છે, એ પણ નવીન જ છે. “નણુંદી નાણુંદી નાનબાઈ”ને અંતરિક્ષમાંથી મળેલું કપડું આપે છે. પ્રભુ આમાં પ્રત્યક્ષ થયા હોય એવું “પોપલે ઠગવિદ્યા કરી માઘ્યા વસ્ત્ર જોડા આપ્યા હરિ ॥૨૮॥” એ પંક્તિમાં જણાય છે; તે જ પ્રમાણે સ્ત્રીઓના મુખમાં પણ “કુંવરબાઈનું શ્રીમત નાવત ઉઠેલું શ્રીકૃષ્ણ વિના સાઓલા પેરાવત કુણુ ॥૨૯॥” એ કડી વ્યક્ત થાય છે, તે પણ એ જ હકીકત કહે છે.

કુંવરબાઈ પ્રસવ માટે પિતાની સાથે ઘેર જાય છે, એ રીતે પ્રસંગ પ્રણીત થાય છે. આમાં સીમંતનો રિવાજ અને એને અંગેનું કામ વગેરે કવિએ પોતાના જમાનાને અનુકૂળ આપ્યું છે.

કૃષ્ણદાસની પંક્તિઓ (ઉપર + થી ખતાવેલી) મળે છે. તેમ કેટલાંક વસ્તુ અને વિચાર પ્રેમાનંદે પણ ગોવિંદમાંથી લીધાં છે એ સ્પષ્ટ છે ભક્તગાયને બદલે પ્રેમાનંદ એને એક કાવ્યમાં પરિણત કરે છે, એ એનો અવશ્ય વિશેષ છે.

કવિની ભાષા મધ્ય. ગુજ. ની ૪ થી મિશ્ર ભૂમિકાના સંસ્કાર-વાળી છે, જે પ્રેમાનંદનો પૂર્વ સમયની છે. ભલે એમાં કશું મહત્ત્વ ન હોય, પણ એક મહાકવિને પ્રેરણા લેવા જેટલી વસ્તુ આ કવિ સાચવે છે એ કાંઈ ઓછું નથી.

આ કવિના વિષયમાં વિશેષ કશી માહિતી આજે મળતી નથી. અરિતસામગ્રી :

૧. ગુ. વિ. સ. 'હ. લિ. પુ. નં. ૩૨૮૪ અને નં. ૧૧૬૦જ

૨. સત્તરમા સદકનાં ગુજરાતી કાવ્યો-પ્રો.સો. જ. સંડેસ-સંપાદિત

ભગવાનદાસ કોયરથ

[સં. ૧૬૮૧-૧૭૪૬]

સુરતના કોયરથ કુટુંબમાં જન્મેલા કવિ ભગવાનદાસ છે. સં. ૧૭૪૬ના મૂળજનો જન્મ સં. ૧૬૮૧માં થયો હતો એને સં. ૧૭૪૬ના આશ્વિનની અંતેસને દિવસે અવસાન થયું હતું. કવિ ગરીબ મળાપને પેટે અવતરેલ હોય બંધપણમાં બહુ તકલીફથી છીછરેલો હતો. શરૂઆતમાં માત્ર રૂપિયા પંદરથી નોકરી શરૂ કરી ધીમેધીમે આંખળ વધતાં સુરતના એ સમયના નવાળ મહોબતખાનના દરબારમાં પોતાનાં રાજદારી શક્તિ અને કવિત્વથી છેક દીવાનગીરી સુધીનું સ્થાન મેળવવા આ કવિ સામ્યશાળી થયો હતો; એણે આ વસ્તુનું સ્વયં દોહરામાંમાં પણ ક્યું છે :

“સાહીબના સેવક કરે, સેવકનાં સાહીબ;
જુગતપતિકા દ્વારમે, એસી હય તરફીબ.
મુફ્તીસુ નોકરે આપકા, દાસ કવિ ભગવાન;
કયા તકદીર તાબુબ હૈ, આજ ભયા દેવાન !”

ઈ સં. ૧૬૬૪માં મહાન છત્રપતિ શિવાજી મહારાજે સુરત છૂટ્યું તે પ્રસંગે આ કવિ સુરતમાં હતો. આ કવિ ફારસી અરબી સંસ્કૃત મરાઠી અને માતૃભાષા ગુજરાતીનું સારું જ્ઞાન ધરાવતો હતો. એણે ઘણા ગ્રંથ રચ્યા હોવાય છે. એવા કેટલાક સં. ૧૭૬૩ની રેલમાં અને કેટલાક સં. ૧૮૯૨ની આગમાં નાશ પામ્યા. અત્યારે તો શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા, ભાગવતનો એકાદશસ્કંધ, ફૂલગીતા અને

૧. આ કવિ વિશેની માહિતી પાંચમી ગુજ. સા. પરિ.નો અહેવાલમાં છપાયેલા શ્રી. લીલુભાઈ ચૂ. મનમૂદરતા નિબંધમાંથી લીધી છે.

૨. આ કાવ્ય અદ્યપિ છપાયાં નથી.

સુદામાચરિત્ર જાહેર છે. આ બધાં કાવ્ય પ્રાયઃ હિંદી ભાષામાં લખાયેલાં છે, છતાં કંવયિત ગુજરાતીમાં વચ્ચે વચ્ચેકંઠી લખી છે.

કાવ્યસ્થો પ્રાયઃ પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવો છે. આ કવિ પ્રણવૈષ્ણવ હતો. એણે નિત્યપદો તેમજ હિતસવનાં પદ પ્રણવ રચેલાં છે. અનેક હાથપ્રતોમાં વૈષ્ણવી પદોમાં જે પદ ભગવાનદાસની છાપવાળાં થોડાં હિંદી અને ઘણાં ગુજરાતીમાં છે તે ઘણું કરી આ જ ભગવાનદાસનાં છે.

એના જીવનમાં કેટલાય અમત્કાર બનેલા એ વિશેષણ કેટલીક વાતો લોકોમાં જાહેર છે. કેટલાક એણે જ નોંધેલા છે. સુરતમાં રહેતો ત્યારે આ કવિ પ્રાણનાથના આગમાં ઊતરતો, એકવાર એના વિમ્સંતોષી અમલદારોએ એનું ખૂન કરવાનું કાવતરું રચી એક રાતે બાગમાં મારાઓ મોકલ્યા. કવિ સપડાઈ ગયો. એને પ્રભુ પર દૃઢ ભરોસો હતો. એણે નીચેનું પદ સહસા માયું :

“અળ મોકા રાખ લિઓ ગોપાલા;
જેસે સુરપતિ-કોપ આગે રાખે સળ શ્રીજખાલા.
બ્રહ્મા ગજને તુમહી રાખ્યો, દોડહી દીનદયાલા;
પંચાલીકી લખ્યા રાખી, સ્ત્રીજાનિધી કૃપાલા.
પરીક્ષતકું ગ્રેમસો રાખ્યો, દીનો વેદ રસાલા;
સંતનસૂ તન કોપ મ રાખ્યો, ભક્તબચન-પ્રતિપાલા.
લાખાગૃહગે પાંડવ રાખે, એક તિહારી ચાલા;
અળ દાસ ભગવાન યરણ આયો, રાખ ગિરિધારી લીલા.”

કહેવાય છે કે પદ ગવાતાં જ શ્રીનાથજી શ્રીગોવર્ધનધરણ પ્રકટ થયા અને ખૂનીઓનો નાશ કરી પોતાની પાદુકા એ સ્થાને સ્થાપવાની આજ્ઞા કરી. પ્રભુની આજ્ઞા પ્રમાણે કવિએ પાદુકાની સ્થાપના એ સ્થાને કરી, જે અઘાપિ અશ્વિનીકુમારને ઘાટે જતાં રસ્તામાં આવતા એ સ્થાનમાં છે, ન્યાં ભાવિકો ચરણસ્પર્શ કરવા જાય છે.

આ કવિ જેમ પ્રેમી ભક્ત તેમ જ્ઞાની પણ હતો. આ બંને વસ્તુ એણે એના એકાદશસ્કંધ તેમજ ગીતામાં બતાવી છે.

ગુજરાતમાં કેટલાક પ્રજા-હિંદીમાં કાવ્ય કરનારા કવિઓ થયા છે તે માંહેનો ભગવાનદાસ પણ એક છે. આ કવિનાં કાવ્ય પ્રસિદ્ધ ન હોવાને કારણે કાવ્યોના વિષયમાં વિશેષ માહિતી આપવી શક્ય બની નથી. ભજનલીલાસ નામનું એક ગુ. કાવ્ય મળે છે, પણ એ આ જ કવિનું છે કે અન્યનું એ નિર્ણયાત્મક રીતે કહી શકાય એમ નથી. આ કવિનું ન હોવાનું મુખ્ય કારણ તો એ જ કે સં. ૧૬૯૯માં એ ઊતરાયું ત્યારે કવિની વય ૧૮ વર્ષની જ છે. ચરિતસામગ્રી :

૧. પાંચમી ગુ. સા. પરિ. નો અહેવાલ-શ્રી. લીલસાધ ચૂ મજા-
મુદારનો નિબંધ

કેશવદાસ

[સં. ૧૬૮૩માં હયાત]

સં. ૧૬૮૩નાં “બકદાલ્યાખ્યાન” નામનું જૈમિનિના અશ્વમેધ પર્વમાં આવતું એક આખ્યાન કેઈ કેશવદાસ નામના કવિએ લખ્યું છે. એ કાવ્યના અંતમાં પોતાનું નામ અને રચ્યા સાલ ઉપરાંત બીજી કશી માહિતી મળતી નથી. એ લખે છે કે-

“શંભત શેલ ત્રાસીઓ ઉતમ ॥ રત્ન શરદ માધન ॥
અશ્વન વદી ત્રીતીઆ અતી પાવન ગરવાચરનો દીન ॥૩૬॥
જે દીને એ પરીપૂરણ કીધું ॥ અશ્વમેધ માહા પરવ ॥

કેશવદાસને કચ્છા આંણી રાખો ચરણની પાસ ॥૩૬॥”૧

૧. ગુ વિ સ. હ. લિ પુ નં. ૪૭૭૩ (નડિયાદના કવિ અવિચક્ત દ્વાયની નહથ સં. ૧૯૯૬ ની)

૨. કડવું ૧૫ મું

આ નામની છાપવાળાં એક “કામાવતીની કથા” અને ખીજું “બારમાશી” કરી કાવ્ય મળે છે, તે એક જ કવિની કૃતિઓ છે કે ભિન્ન ભિન્નની એ સમગ્રી શકાતું નથી. “કામાવતીની કથા” શિવદાસે લખી છે; એ જ સમયમાં આ લોકવાર્તા કેશવદાસે લખી જણાય છે; કવિ પૌરાણિક પદ્ધતિની કથાથી વિશેષ કાંઈ આપતો નથી. ચરિતસ મત્રી :

૧. કા. ગુ. સમાની હ. લિ. પુ. નામા. ભાગ ૨ ને

અવિચલદાસ

[સં. ૧૬૮૪-૯૬માં હયાત]

નૃસિંહદાસ, સંભવતઃ આખ્યંતર સાદોદર સ્થાતિના વિષ્ણુદાસ-સુત અવિચલદાસનાં અત્યારે જે જે કાવ્ય ભાગવત પદ્યરંધ્ર અને આરણ્યકપર્વ મળે છે તે જોતાં એ એક કૃતપ્રયત્ન અને એ સાથે ગુજરાતી ભાષા ઉપર સારો કાળુ ધરાવનાર આખ્યાનકાર જણાય છે. આરણ્યકપર્વ તો ૭૦૭૦ કડીનું વિસ્તૃત કાવ્ય છે. આ અને કાવ્યોમાં એણે પોતાનો દ્વંદ્વો પરિચય આપી દીધો છે :

“સંવત સોલ ચોરાશીકિ પૌષ અસિત શુભ ચેદ ૧

ભીમકવિતન યસ કદિ ગાતા નીમલ દેહ ૧૧૦૧

વાહન નાગર વિષ્ણુસુત અવિચલ આવા હામ ૧

દસમાનિ દિન સોપીહ ગાતે રીઝે રામ ૧૩૧૧

નયર વહુ નટપદમાં શ્રીનારાયણદાસ ૧

શ્રો કૃષ્ણકથા પ્રાકૃત કરી ગારો અવિચલદાસ ૥”

(પદ્ય રંધ્ર-૧૯ મો અધ્યાય)

અને—

ગુજર ખંડે નટપદ નિવાસ ૧ નાગર નારાયણના દાસ ૧

સંવત ૧૬ પંચાશ્રિઓ ધન્ય ૧ આવણ વદિ એકાદશી દિન ૥

વિષ્ણુદાસસુત અવિચલ વાણે ૧ સદલ સમાને દેહસ્થાણે ૥”

(આરણ્યકપર્વ-૬૩૩ું ૭૫ મું)

આ બંને કાવ્ય કવિના ખુદના હસ્તાક્ષરમાં લખાયેલ છે એવું આરણ્યકપર્વની પુષ્પિકાના નીચેના શબ્દોથી જણાય છે :

શ્રીરામપ્રસાદાત્-૧ સંવત ૧૬૧૫ વરષે શ્રાવણશુદિ ૧૨ સ્વઃ અદેહ નટપદ્રવાસ્તવ્ય આશ્ચર્યંતર નાગરજ્ઞાતી મહં વિષ્ણુજીસુત અચલદાસ સ્વયં બુદ્ધિદાતા શ્રીનારાયણને પ્રસાદે પ્રાકૃત ગાન આરણીક પર્વ સંકેપ્યે કવિ, શ્રીનારાયણને ચરણે સોપ્યું ।”

જેમ જેમ આ કાવ્ય લખાતું ગયું હશે તેમ તેમ નકલ એણે કરી જણાય છે અને આગલે દિવસે કવ્ય પૂરું કરી બીજે દિવસે પૂરું લખ્યું છે. એની જ કલમે આ બંને કાવ્યવાળા ચોપડામાં વિષ્ણુદાસની રુક્માંગદપુરી, જનાર્દનનું ઉપાહરણ, અગ્રાતનું પ્રબોધ-પરાક્રમ, ઈસરનો હરિસ, ભગવાનદાસનો ભજનલીલારસ, (લ.સં.૧૬૯૯) શ્રીરાધાવલ્લભીય પદો તેમજ પુષ્ટિમાર્ગીય અષ્ટસખાનાં પદો, મીરાં, નરસિંહ વગેરેનાં પદો પણ ઉતારેલાં મળે છે. એના અક્ષર એકંદરે સુવાચ્ય છે અને શુદ્ધિ પણ એકંદરે હીક છે.

ખંભાતનો વિષ્ણુદાસ અને અવિચક્તો પિતા વિષ્ણુદાસ ભિન્ન ભિન્ન છે.^૧ પેલો મકરકુલનો છે. ન્યારે આ પોતાનાં કુલ વિશે કશું લખતો નથી. વધુમાં આનાં બંને કાવ્યોમાં ખંભાતના વિષ્ણુદાસના કોઈ અંશ નથી. ખેશક, આરણ્યકપર્વની પદ્ધતિ વિષ્ણુદાસનાં કાવ્યો જેવી છે. ખુદ અવિચલે જ વિષ્ણુદાસના સં. ૧૬૩૪માં રચાયેલા “રુક્માંગદપુરી”ની નકલ આ ચોપડામાં કરી છે છતાં એનું ક્વન સ્વતંત્ર જ છે. એનાં બંને કાવ્ય અઘાંપિ અપ્રસિદ્ધ છે.

આ કાવ્યો એણે સ્વતંત્ર શુદ્ધિથી રચ્યાં હોય કે ન હોય પણ એ બંને કાવ્ય જુદાજુદા પૌરાણિક ભદ્રો પાસેથી સાંભળી કે ભણીને એણે બનાવ્યાં હોય એમ એ આરણ્યકપર્વને અંતે કહે છે :

“નયર વહુ નટપદ્ર નિધાન હરચસુત ધનણીધર માંહાં
મૂલ ક્યા લંભાવી સહી તે માટે તે પ્રાકૃત કહી.”

૧. આ વિષયની વિસ્તૃત ચર્ચા માટે જુઓ આ પૂર્વેના પૃ ૩૨૭ વગેરે.

૨. ગુ. વિ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૪૭૭ પૃ. ૩૭૬

એ જ પ્રમાણે ૫૪ સ્કંધમાં એ એક બીજા બીમકવિસુતના નામનો નિર્દેશ કરે છે, જેમાં બીમકવીશ્વરસુત મૂળ કાવ્ય કહેતો હોય અને અવિચલ એ હૃદયમાં ધારણ કરતો હોય કે જે પછીથી ગુજરાતીમાં ઉતારતો હોય એમ દેખાય છે :

બીમ હણિશ્વરસુત એમ કહિ

અવિચલ રામપતાયે લહિ ॥૩૩૩॥

ઉપર શરૂમાં આવતા, ૫૪ સ્કંધની અવતરણમાં પણ “બીમ-કવિતન”નો ઉલ્લેખ છે.

આ કવિએ આ બંને કાવ્ય મૂળ સંસ્કૃત સમજીને રચ્યા હોય એવું જણાય છે, કેમકે ૫૪ સ્કંધમાં તો શ્રીધરી દીકાને અનુસરી એ સ્કંધ રચાતો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરે છે, એવી મતલબનો કે ભાગવતનો અર્થ શ્રીધર સ્વામીની મદદથી સમજાય છે, જેમકે

“છહિ પેષણુ તો હૃદ” જે હરિ ધરિ સહાય ।

ઠીણ કયા શ્રી ભાગ્યવતી શ્રીધર વચન ઉપાય ॥૩૩૪॥

૫૪ સ્કંધના કેટલાક અધ્યાયોના આરંભમાં એણે સંસ્કૃત શ્લોક ધણા સુંદર આપ્યા છે, પણ એમાં અશુદ્ધિઓ છે એ બેતાં કદાચ અવિચલની પોતાની એ સંસ્કૃત કૃતિ નહોતાં જેની પાસેથી એણે સાંભળ્યા હશે તે બદલ એ રચી આપ્યા હશે. બાકી શ્રીધરી દીકામાં પ્રત્યેક અધ્યાયને આરંભે આવતા અધ્યાયસારના શ્લોકોનો સીધો અનુવાદ કવિએ આપ્યો છે. આ અનુવાદ પણ અધ્યાયવાર મળે છે, એમાં કડવા-બંધ સ્વીકાર્યો નથી. રત્નેશ્વરે પચાસેક વર્ષ પછી આ જ પદ્ધતિએ ચોપામ અને ચોપાઈ દાવડીમાં (એટલે કે સવૈયા અને હરિ-ગીતની દેશીમાં સુખ્યત્વે) ભાગવતના સ્કંધોનો અનુવાદ કર્યો છે, જે પણ શ્રીધરી દીકાને અનુસરીને આટલો જ સુંદર અનુવાદ છે. જેમ રત્નેશ્વરમાં મળે છે તે જ રીતે પ્રત્યેક અધ્યાયને અંતે મૂળ સં. અધ્યાયના શ્લોકની ગણતરી આપવામાં આવી છે. “અવિચલ” એ છાપ પ્રત્યેક અધ્યાયને અંતે મળે છે, જેમકે

“એમ આલીશ શ્લોકનું” પ્રાકૃત પદ્યમિ સાત અધ્યાય ।
 લીમકામ-સુરપદ ગુરુસ્થાનક અવિચલ કૃષ્ણસહાય ॥૫૩૥”^૧
 એની કવિતા યાને અનુવાદનો નમૂનો હવે જોઈએ :

પૂર્વછંદો

“કથા અનોપમ બારમિ વૃત્રાસુર રણિ નારો ।

દાનવનો પ્રેર્યો વદિ સુરપતિ દાનવ પારો ॥૧॥

હાલ—શુક રાત્ર પ્રતિ જોણી પિરયે જોડ્યા સાંભલિ રાયકુમાર ।

કમ સુણી ઇદ્ર વૃત્ર પરિ ધરીયો નાણુ થૂલ હદાર ॥૨॥

પાપ ઇદ્ર જ્યે જે તુજ મારું તુજ મઃ સકલ ઉતારું ॥૩॥

દેહ પ્રચંડ ચંડ પરિ જોડ્યો જ્યે પ્રાક્રમ માહારું ॥૪॥

તેહ થૂલ આવણું રેખી ઈદ્રિ વળિ છેલું ।

તદા જાહુ વૃત્રાસુર કેરા વળ વડિ સુર ભેલું ॥૫॥

એક જાહુ પડતે પ્રથિવૌતલિ વૃત્રે ભોગલ સાહી ।

ગજને મસ્તકયે સળથી મારી તવ યોધા જલ વાહી રાખા

તે ભોગલને પ્રાહારે ગજને અંત વ્યાકુલ મનિ યાચે ।

ઈદ્ર તણા કર તન સહ ધુળે કરી વળ પડાયે ॥૬॥

તદા ઇદ્રને લજ્જા આવી હાથિ વળ ન ઝાલિ ।

તેણે સમિ વૃત્રજલ રેખી ચારણુ મુખિ યરા સંભાલિ ॥૭॥

વૃત્ર કહિ મધવા મનિ નાણો ખુદ્ધિ પરાજય હોય ।

મનનો ચીત્યો જલ ક્રિમ પામિ તો કાં નીચુ જ્યે ॥૮॥

અપરાજિત તો એક નારાયણુ જેહ જગત-આધાર ।

વળ અહીંનિ યુદ્ધ કરો સુર જયદાતા કિરતાર ॥૯॥

શત્રુવર્મ હણવા જે ઇછિ તેહ કેહી પિરયે રીસાવિ ।

યુદ્ધ કરો તણો વળ અહીંનિ યારો જે હરિ ભાવે ॥૧૦॥

કાલ કરવા જે છિ સમરય તેને વશિ સહ જીવ ।

તેને મમિ તે સર્વ ભોગવિ જીવજગત વરો—શ્રીવ ॥૧૧॥

તેજ પરાક્રમ જલ નિરજલતા જીવ કરણુ તે હાથિ ।

પુરુષ કેરજ તે તાં નૂકું કાલ સર્વ વરો નાય ॥૧૨॥

તે "હારણિ સજ્જન મનિ આણી મિથ્યા લહી પ્રતીકાર ।

રવચ્છ થઈ હરિધ્યાન આચરિ છાંડી સકલ વિચાર ॥૧૩૥॥

ચમ્મ કાઠની કરી પૂતલી ચમ્મે તણો મુગરાન ।

યોગી કુહકચંચ રમાડિ ત્યમ એ કાલખલ સાજ ॥૧૩૭॥

બાપાને સરળ કરવા સાથે શબ્દોની વ્યારિયતિ ઉપર એનું લક્ષ્ય

છે, એ આમાંથી તરી આવશે.

આરણ્યકપર્વ તો એણે કડવાળદ્ધ રચ્યું છે. એમાં પણ એનું મૂળને પ્રાયઃ પ્રામાણિક રીતે અનુસરવાનું અવિચળ જ છે. આખી કથા એણે ૭૫ કડવાંમાં સારળદ્ધ કરી છે. કેટલાક પ્રસંગોમાં એણે વિશિષ્ટ રાચકતા આપી છે; નમૂના તરીકે આપણે સૌગંધિક પુષ્પો સેવા જતાં ગાર્ગર્ભા થયેલો ભીમનો વનનો અનુભવ અને ભીમ હનુ-માનનો મેળાપ થવાનું સૂચન જોઈએ :

“પર્વત સરીતા વન વિસ્તારે દિગ્ધગંધ ફલ ફૂલ ન પાર ।

શીતલ જલ તાપસના કામ વનમા વિસમી ધાતી હામ ॥૬૪॥

રુતિ સધલી શુ એમાં કાલિ ગંધમાદન ગિરી રંમ્ય કરાલ ।

હંસ મોર કોકીલ રવ દરિ વીર વશેળે વને સાંચરે ॥૬૫॥

ભતાં ભતાં નાવિ છેક તદા વિચારે વિર વિવેક ।

રાક્ષસવન અથ જક્ષ ગાંધર્વ કિંનર શુલ્ભ વિસમા સર્વ ॥૬૬॥

તજાવ વૃક્ષ ફલ ફૂલી રહે ફૂલ સુંદર ચી શોભા કદિ ।

કુંજ મનોહર ગિરીની ધાત નીરઝરણે જલ હતમ ભાતિ ॥૬૭॥

ગક્ષ કેસરી છાંડયાં કામ કુંજર વાધ પલિ લહી તામ ।

જન પાણિ વન આરણ્ય અપાર હરથે વીર પલિ તે કાર ॥૬૮॥

હાથિ વક્ષથી મારજ કરે અલીત ભડ-વનમા પરવરિ ।

×

×

×

×

ચિંતા કરતો ભડ પરવરે નેત્રે ધારા જલની ખચરે ॥૬૯॥

તેણે સમિ દિધો ઠંકારં ગજપતિ કરમે છાંડયા કાર ।

નાઠા વનમાં પાડી ચીસ ચૂર્મ વરાહ ચીતલ એનું રીસ ॥૭૦॥

આકુલવ્યાકુલ મહાત્મન આહિ ભાજે વૃષ પલિ ગળ પાહિ ।
અતિ આંદોલે હડે દીન બહુ મહાસયાતુર કીધુ સહુ ॥૭૪॥
દિવ્ય મનોહર દીકો ઠામ હસો ખાંધવ ધાતી હાંમ ॥

સુંદર વન એક શોભા ઘણી દીઠી શ્રેણી નસિ ખંખ તણી ॥૭૫॥
નવયુ કયલી એક જલનો ઠામ નવા વીરે ધાતી હાંમ ॥
મહા જલજને કીધો નાદ વનમા વીરલ દી હહલાદ ॥૭૬॥
પરવત માન્યો થ્યો પડછંદ નાહાઠા કિપદ ચતુષ્પદ વૃદ્ધ ॥
ગદા માંહેયી હો નાદ મોરે હસ કોકીલના સાદ ॥૭૭॥
ગંધમાદન કદલીધન રમ્ય અલકત જનનો નહી ત્યાહાં જમ્ય ॥
રામસંખા સીતાને વીરે વાનર એક રહે રસધીર ॥૭૮॥
હનમાન સોભવતે નાદ પુછ હોલે લહી હહલાદ ॥
તેનો શબ્દ થયો શતગણો નભ ધરણી દિશિ રવ અતિ ઘણો ॥૭૯॥
હોલે પરવત કંપિ ઝાડ નાહાઠા કેહરી ગળ મુગ ત્રાડિ ॥
ધહ રુદ ચરીતાં સરજલ લોઢ આકુલવ્યાકુલ નાના પ્રોઢ ॥૮૦॥

કંદલી વનમાં નીકો પિરચે જૂસમાંણ લાંગુલ વિસ્તરચે ॥
હદધ્વજ સમાનિ દરી વન આખે લાંગુલ વીસ્તરી ॥૮૧॥
વાને વનગિરી સરીકે પરું નણે ભાહુ તિહાં પરવંચ ॥
મતિ વિસમે યદ્ય થાક્યો વીર દીઠા કપિ ખેઠા નણે ધીર ॥૮૨॥
વિદ્યુતતેજ સમાનિ દેહ પિંબલચક્ષ રોમશુ નેહ ॥
સુંદર બહુ સક્રોમલ અંગ કેઠ કેસરી શોભીત સર્વાંગ ॥૮૩॥
શોભા સુખમુખ શોભીત કાંન હડદસણલક્ષણ હનુમાન ॥
રવિ સમાન તેજ સુખરાશિ સંભારે સદૃશ દુષ્ટ નાશિ ॥૮૪॥

કંદલીવને નવા મન લીમ દીકો કપીખલ મન અતીધીમ ॥
પાસે આવી કીધો નાદ સાંભલતિ કપિ-મનિ હહલાદ ॥૮૫॥

આ અવતરણ ઉપરથી કવિની શક્તિનો કાંઈક ખ્યાલ આવશે. એણે ચાલુ આખ્યાનપદ્ધતિમાં રોચક તત્ત્વ અર્પવાનો હેતુ ગમ થવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, એ આ જોતાં જાણી શકાશે.

કાવ્યબંધની દૃષ્ટિએ જોતાં એણે ખાસ વિશિષ્ટતા નથી અપી; એ જ ચાલુ દેશીઓ પ્રયોજી છે, જેમાં ખાસ વિવિધતા લાવવાનો એનો યત્ન દેખાતો નથી; પ્રસંગોએ એ કયું હોત તો કાવ્ય છે એનાં કરતાં વધુ આકર્ષક થયું હોત.

ભાષાના વિષયમાં, અવિચલે આ કાવ્યની નકલ પોતાને હાથે જ કરી હોવાથી સારી ચોખ્ખટ મળી જાય છે. ઉપર આપેલા અવતરણ પરથી સ્પષ્ટ સમગ્રી શકાય એવું છે કે એના સમયમાં અર્વાચીન સ્વરૂપ સારી રીતે પ્રચારમાં આવી ગયું હતું. કવિચત્ર જૂના અંશ રહેવા પામ્યા હતા, અને એણે એ આપ્યા પણ છે. આ જ કાળમાં નકલ થયેલાં વિષ્ણુદાસનાં કાવ્યોની ભાષા પણ આવી જ છે, એ જોતાં એ સમયે મધ્યકાલીન ગુજરાતીની ચોથી ભૂમિકામાંથી અર્વાચીન ભૂમિકામાં સારી રીતે સ્થિર થવાનો શરૂઆત સારા પ્રમાણમાં થઈ ચૂકી હતી. ચરિતસામગ્રી :

૧ શ. વિ. સ. હ. વિ. પુ. સં. નં. ૪૭૭, ૪૭૭૬

મધુસૂદન

[સં. ૧૬૮૭માં હયાત]

ઉદ્ભવકૃત રામાયણમાં છપાયેલા ચુંદકાંડને અતે કર્ણપુરનો મધુસૂદન નામે વ્યાસણ્યો કરતો, તરીકે ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ આંતર પ્રમાણથી એમ સમજાય છે કે ચુંદકાંડ પણ પૂર્વના કાંડોના કર્તાનો જ છે.

અને છેવટના ભાગમાં મધુસૂદનના એ ભાગની ધાલમેલ મળે છે. આ મધુસૂદન રાયસ્થાન(૧) રાયકવાળા બ્રાહ્મણ કોઈ રામજી-મુન ભીમજી વ્યાસ પાસેથી યુદ્ધકાંડ મૂળ સાંભળી “શુન્નર ભાષા”માં કે પ્રાકૃત બંધનાં કવિતા કર્યાનું કહે છે :

“પ્રાકૃત ભાષાએ સુણીને ઠણું મધુસૂદન;
રાવત સોળ સત્યાશીલ, ફાણુન વડી તૃતીયા દીન મજાણા”
શુન્નવાર તે દિવસ હતો.....

[યુદ્ધકાંડ-૫૭-૪૭]

એણે એ કાવ્ય સં. ૧૬૮૭ ના ફાગણ વદિ તૃતીયા શુરુવારને દિવસે પૂરું કર્યું છે

આ મધુસૂદને આ સિવાય બીજું કોઈ કાવ્ય લખ્યું કે તદ્દકાલ્યુ નજરેમાં નથી આવ્યું.

એના વિષયમાં જે માહિતી મળે છે તે એટલી જ કે ‘જ્ઞાત સરવ ભટ્ટ’ હતો. આ જ્ઞાતિ કઈ છે એ સમજાતું નથી. એનું મોસાળ પાલણપુર અને વતન કર્ણપુર હતું :

“શુન્નર ભાષાએ ઠણું બુધ, સાર મધુસૂદને;
કર્ણપુર ગાર તોતનું, મોસાલ પાટણપુર પાવન.
જ્ઞાત સરવ ભટ્ટ વર્તિયો, વાગ્વાણીનો દાસ.”

[યુદ્ધકાંડ-૫૭-૪૩, ૪૪)

ચરિતસામગ્રી:

૧. હર્ષવર્ધન રામાયણ-સ્વ. ૬ ગો કાંઠાવાળા-સંપાદિત
૨. ભાલણ-સ્વ. રામલાલ યુ મોદીકૃત
૩. બે નળાખ્યાન , , -સંપાદિત

રાણાસુત

[સં. ૧૬૮૭માં હયાત]

અંગદ નાટકનો આધાર લખને “મહિરાવણનું આખ્યાન” એ નામનું એક આખ્યાન કોઈ રાણાસુતે લખ્યું છે. એ કવિએ કાવ્યમાં ક્યાંય પણ પોતાનું નામ આપ્યું નથી. અંતભાગનીયે પ્રમાણે મળે છે :

“અંગદ નાટક તણી એ કવા સંખેપ માત્રે કહી શ્રવણા ।
પદ પાંચસેહે ઉપર આઠ સુમ કયા કહી મુખપાઠ ॥
સંવત ૧૬ સતાસીકે ફૂત તવ એ ગ્નાંન કરુ અદ્ભુત ।
કહે રાણાંસુત હરિને દાસ બાલપણે કીધો અવ્યાસ ॥”^૧

હનુમાન દ્રોણગિરિ ઉપર મૃતસંજીવની લેવા ગયા હતા ત્યારે મહિરાવણે વિશ્ન કરતાં હનુમાને એનો સહાર કર્યો એ પ્રસંગને લઈ કવિએ આ કાવ્ય ૩૦ કડવાંમાં લખ્યું છે. કાવ્યની દૃષ્ટિએ એમાંથી કશું ઉપયોગી તત્ત્વ હાથ લાગતું નથી. પ્રસંગોને કૃત્રિમ રીતે અદ્ભુત બનાવવાનો પ્રયત્ન ખાસ આકર્ષક દેખાતો નથી. મહિરાવણ સૈન્ય લઈ નીકળે છે એ પ્રસંગ નોંધયે :

“સખલ ગરવ મદપુરીત પાપી કુલ-હલાહલ જેહ ।
ચાલા દહિત સત કોટ ચોરાસી હાહાકાર હોઅ એહ ॥૧॥
તેમાં અચુત પ્રધાન શપીછક જુએ માહાબલવંત ।
ટાલે મલી તે તાહાં આવા જાંહા છે કપી હનુમંત ॥૨॥
આવીને સરઓધ પાઠવાં કીધો રહુઅંધાર ।
જાંણે મેઘ ચરો જલ સાથે દવાદશ વીરજ ઉઠાર ॥૩॥
આકાસ મારગ હતપતો કપીવર મેનાન હિલેના હાલિ (?) ।
અદ્રષ્ટ રુપ હતાસંન સરજે! ચમુ વીણે ગચો-ચાલિ ॥૪॥

૧. ગુ. વિ. સ. હ લિ. પુ. નં. ૫૮, પૃ. ૩૮ (કડવું ૩૦મું). આ કાવ્ય “સાહિત્ય” માસિકના વર્ષ ૧૪ મામાં સ્વ. હ. ગો. કાંઠાવાળાએ છપાવ્યું છે.

મંત્રી એક દલ મોહોવડ આવો ધ્રુમલલ નેહેનું નામ ।
 પદનપુત્ર સાથે રણ તેણે સખલ કરો સંગ્રામ ॥૫૫॥
 બાંહુમાર રાખસે પરેસ આંહિ કંઘ અપાર ।
 હુમનું તે હેલા માંહે વરતે હાહાકાર ॥૫૬॥
 પછે મહાંબલિયો પાખાંહિ ધરી છુન વીખે એક પેરછંડ ।
 સેન વીખે પછે તેહ નાંખતાં દલ કીધુ સત ખંડ ॥૫૭॥
 મેહેરાવણુ બેઠો નંહાં તાંહાં છુમચ તતખેવ ।
 સ્વાંસિ બેચે ધ્રુમલલ યચો રણુ સેન્યાસુ અસ્વમેવ ॥૫૮॥
 હેતુ વાચેક મેહેરાવણુ સુણતાં ક્રોધ કપને અંગ ।
 ખીડલાખને આગ્યના આપી મોઢલીઠી રણુસંગ ॥૫૯॥
 સાઠ કોટ આદે દાંન દેઈ ધીરજ ધરી મન માહ ।
 સેના ઘટાસુ તાંહાં આવો પવનાતમ હુતો નંહાં ॥૬૦॥
 વાહન-વરણત રાય ધસો ને રણુ કરવા ભાહાસંગ્રામ ।
 આવીને કપી કંઠે ડાલો કચ કરી મન હાંમ ॥૬૧॥
 ખીડલાખ વીહંબી મારો માથા પાછલ ફેરી ।
 પ્રથવી પર લેઈ પછાડો કટકા કીધો વેરી ॥૬૨॥^૧

આમાં કાંઈપણ કવિત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી-આમ આ કવિ ગુજ-
 રાતી સાહિત્યમાં કાંઈપણ વિશેષતા અર્પીતો નથી, આની કોઈપણ
 બીજી કૃતિ પણ મળી નથી, તેમ નામ પણ મળતું નથી, તો સાતિ
 કે વતનની આશા ક્યાંથી રાખવી? હાથપ્રત નવી હોવાથી ભાષા વિશે
 પણ કાંઈ પ્રાપ્ત થતું નથી.

ચરિતસામગ્રી :

૧. ગુ. વ સો. હ. વિ. પુ. નં. ૫૮

૨. સાહિત્ય-માસિક, વર્ષ ૧૪ મું (સ્વ. ૬. ગો. કાંટાવાળા-સંપાદિત)

હરજી-સુત રવજી

[સં. ૧૬૮૬માં હયાત]

હરજી-સુત રવજી કરીને એક આખ્યાનકારે એનાં એક માત્ર હાથ લાગેલા 'ઉલોગપર્વ'થી બંધુવામાં આચો છે. એનાં વિષયમાં કાંઈને નીચે મુજબ ઉલ્લેખ મળી આચો છે :

“શ્રમજ કુદ વાલ્મીકિ ગાત ॥ ગોપાલ સુ-શુણનીધી સાધાત ॥૧૮॥
ભગવંત-અસ સવજી ભૂદેવ ॥ કથા કહી સમરપીઅ અશ્વમેવ ॥૧૯॥
શ્રીનરસીહીપદેણ-પ્રતાઆ ॥ હરજીસુત જન રવજી ગાઆ ॥૨૦॥
સંવત સોલ નવ્યાસીમાંહે ॥ વધસાધિ શુદ્ધનવમી દેહેવાઅ ॥૨૧॥
ભોંભાવાર પુરવા નથેત્ર ॥ તે દીન કથા ચદપવીત્ર ॥૨૨॥”

પૃથક પૃથક અને ૨૮ રાગમાં રચાયેલું આ 'ઉલોગપર્વ' નાકર વિષ્ણુદાસ ભાઉ વગેરેની જ રીતે કવિએ આપ્યું છે. અને એમાં ખાસ કાંઈ વિગિજ્ઞતા નથી; સાદું કથાનક કવિ આપ્યે જાય છે. મહાભારતનાં પર્વ આ યુગમાં જુદા જુદા કવિ આખ્યાનકારોએ રચ્યા એમાં એકનો આ કવિએ ઉમેરો કર્યો છે.

કવિના વિષયમાં ખીજી કશી વિશેષ માહિતી મળી નથી. હરજી-સુત કાહોનનો આ બાઈ હોવાની પણ કાંઈ સંભાવના થઈ શકતી નથી, કેમકે આપણે પોતાને 'વાલ્મીકિ' કહ્યો છે, જ્યારે હરજી-સુત કાહોને સાદો બ્રાહ્મણ જ નિર્દિષ્ટ છે.

સરિતસામગ્રી :

૧. ગુ. વિ. સ. હ. વિ. પુ. નં. ૧૬૮૪સ્વ

૧. ગુ. વિ. સ. હ. વિ. પુ. નં. ૧૬૮૪સ્વ

પરમાણુદ

[સં. ૧૬૮૯માં હયાત]

ભાગવત^૧ દશમ અંતે એકાદશ સ્કંધને આધારે ૧૨ વર્ગમાં ૧૩૪૩ કડીનું “હરિરસ” નામનું વિસ્તૃત પૌરાણિક કાવ્ય અર્પનારે પરમાણુદ નામનો કવિ સૌરાષ્ટ્રના દીવ ખેટમાં થઈ ગયો છે. એ જ્ઞાતિએ અભક્ષત્રિય હતો, સં. ૧૬૮૯માં હયાત હતો, અને એના પિતાનું નામ પૂંજે હતું, એવું કાવ્યના અંતભાગમાં આપેલી હકીકત ઉપરથી જણવામાં આવે છે. કવિ ત્યાં જણાવે છે કે-

“ક્યવતા અભક્ષત્રીની જ્ઞાત્ય ફલદેવા આશાપરિ માત ।
કાલાગિની પુરે સહુ આસ દીવનગર ક્યવતાને વાસ ॥૧૨૬॥
સંવત સોલ નવ એસીએઈ સાડે પનર ચોપને કહીએ ॥
માગસર માસ અષ્ટમી સાર । એહ ગ્રંથ પૂરણ વિસ્તાર ॥૧૩૦॥
જ્યાજ્ઞાન શ્રીગુણ શુદ્ધિ । તથા નીપનો એ પ્રતીખંધ ॥
કરી કથા સમરયા અવિનાશ ॥ પૂજસુત પરમાનંદદોસ ॥૧૩૧॥”

કવિ સંસ્કૃત ભાષાનો જાણકાર હતો કે નહિ એ જોકે સમજાતું નથી; આમ છતાં ભાષા ઉપરના પ્રભુત્વને કારણે એ સંસ્કૃતમાં સંભવે છે. જ્ઞાતિએ અભક્ષત્રિય અને દીવનો વતની એટલે કદાચ સંભવે છે કે સોરઠમાં રંજાટ તેમજ સુતારીકામ કરનારી જે ખત્રીની જાત છે તે જાતનો કવિ હશે. આ ખત્રીઓ ચૂડીઓ ઉતારવાનું કામ પણ ફેટલાકે અત્યારે કરે છે. ગુજરાત તરફના અભક્ષત્રિયો અને આ મૂળે એક હશે, એમ કદાચ સંભવે. દીવમાં જૂના કાળથી ચૂડીઓ બનાવવાનું કામ ચાલતું હોવાથી સંભવ છે કે એ જ જ્ઞાતિનો એ હોય.

૧. જુજરાતી ગ્રેસની નં. ૨૯૫ની પ્રતમાં ૧૫૦૯ છે; પણ ફા.ની ૩૨૫, ૩૫૮, ૩૬૬, ૪૬૮ વગેરે પ્રતોમાં ૧૬૮૯ જ મળે છે; એટલે એ જ ખરી છે.

૨. જી. વિ. સ. હ લિ. પુ. નં. ૪૫૪, પૃ. ૧૬૬

આવી કારીખરની જ્ઞાતિમાંનો કવિ પૌરાણિક ધારીનું એક વિસ્તૃત કાવ્ય આપે છે, એ જ્ઞાતિને માટે ગૌરવનો વિષય ગણાય.

કવિ કાવ્યરચનમાં વિપ્રગુરુના નામનો નીચે મુજબ, કાવ્યના આરંભમાં ઉદ્દેશ્ય કરે છે :

“જે નમયો ક્ષેત્રવ ભાટ પાય । શ્રીભાગવત જણ્યો મહીમાય ।

શુરકરણાઈ કયા । કરીસ હું મતિમાંને જન્યા ॥૨૬॥

કષ્ટચરિત્ર નવ રસ વિસ્તાર । ભ્રંભા રૂદ્ર ન પામે પાર ।

હું કિમ ગુણ જાણું અવિનાશિ । પૂજનસૂત પરમાનંદદાસ ॥૨૭॥

આગે કવિજન કીધા ગ્રંથ । તે આધારે ચાલ્યો પંથ ।

વિપ્ર તણી માગી આસીસ । કવિતા સહુને નામુ સિચ ॥૨૮॥”

કેશવ ભટ્ટ કોઈ પ્રખ્યાત પુરુષ નથી. સમજાય છે કે એ દીવ-માંનો કોઈ ભાગવતની કથા કરનારો વિકાન બ્રાહ્મણ હશે, જેની પાસેથી અભ્યાસ કરી, આશિષ માગી કાવ્યગ્રન્થની એણે રચના કરી.

કવિએ વિસ્તૃત કાવ્ય લખ્યું હોવા છતાં કેટલાએ પ્રસંગ ટૂંકવી નાખ્યા છે. રાસકીડા તો માત્ર પાંચમા વર્ગની ફર થી ફપ એમ ત્રણ જ કહીમાં આટોપી લીધી છે, જ્યારે ઉદ્ધવાગમન જેવા પ્રસંગ જરા વિસ્તારથી આપેલ છે (વર્ગ ૬૬૦).

કવિનું લક્ષ્ય લોકમોગ્ય પ્રસંગો વધુ વિસ્તારથી આપવા તરફ છે, તેથી કૃષ્ણની નિર્દોષ લીલાઓ અને યાદવોના સંબંધમાં વિસ્તાર કર્યો છે. બેશક, પ્રાયઃ મૂળની કથાને અનુસરવાની સાવચેતી લીધી છે, છતાં ક્યાંક ક્યાંક પોતા તરફથી પણ ઉમેરી લીધું છે. ૧લા જ વર્ગમાં કૃષ્ણજન્મ પૂર્વે દેવકીને ચપેલું સ્વપ્ન એ એવો એક પ્રસંગ છે :

“કરી વીનંતી એહ પ્રકરે સુતી ચે નિશ્વાસ ।

નિદ્રા આવી શોણ્ણું દીઠ પામી મનં બહલાસ ॥૪૩॥

એ જૂઠ્ઠે રાપનાંતરે દીઠુ આન્યા હરીહરબ્રંહ ।

કમલાસકિત ચંજુકતા દીઠા આબ્રણ-શોભીત તનં ॥૪૪॥

સુત ઊઠ'ગ્યે ઘેલ'તો દીઠે: સુજ' કોટિ પ્રધાસ ।
 મન્યવ'છીત વર માગ્યા! આપ્યા પરિપૂર્ણ' થૈ આસ ॥૪૫॥
 એહવુ રવપત લાધૂ દેવકીને જગી યયુ પ્રભાત ।
 નાથ પ્રતે શોહણુ ચંભલાવ્યુ જલદ ચ્યા રલીઆત ॥૪૬॥''

મૂળને એ કેટલો અનુસરે છે, છતાં ભાષામાં કેટલું સારત્વ
 સાચવે છે, એ રાસકીડાની પૂર્વના નીચેના પ્રસંગથી માલૂમ પડી
 આવશે. એમાં ભાષાનું રૂપ પણ જૂનું સચવાયું છે, એ પણ સાથો-
 સાથ લક્ષ્યમાં લેવા જેવું છે :

ફાગની ચાલ

“સુક મુનીવર બોલયા સાંભલો પરીક્ષિત રાય ।
 રાસકીડા ને કો સાંભલો દેહના દુકીત જાય ॥૪૪॥

શ્લોક

દુકીત દેહના સર્વ જઇ એકમનો જેહ ગાઇ ।
 ભક્તિ આપછે રહે જ્ઞાન યાઇ ચરીત્ર ગાતા પ્રભુના જિહવાઇ ॥૪૫॥

હાલ—જિહવાયે જસ બોલઇ રે ગાયે હરીનો વિલાસ ।
 સોલ કલા સસિ ઊગ્યો રે પુન્યમ આસો માસ ॥૪૬॥
 વનસપતી વનમા ઘણી સોભીત ભાર અઢાર ।
 સોરંભ પૂંપ તણા ખહુ ત્રિમ વર્ણવુ વિસ્તાર ॥૪૭॥
 વંસ વનડયો રે વન વિષે આવી વીરવાધાર ।
 મનવિનતાઇ સાંભલી વ્યાકુલ થૈ સર્વ નારિ ॥૪૮॥

શ્લોક

કામ્યની વ્યાકુલ દેહ પામી ચંત ગજે વંન વિષઇ જિહાઇ રવામી ।
 મનમય વ્યાપયો દેહ માહે ગ્રેહિ ગ્રેહિથી મલી વનિ જઇ ॥૪૯॥

હાલ—ગ્રહિ ગ્રહિથી મલી કામ્યની જઇ વંન મઝાર ।
 માધબાપ-લગ્યા નહી પતિ ભવેશ્યા નારિ ॥૫૦॥
 શરદનિર્યા અનુઆલી રે સિર આળ્યો ઊડરાજ ।
 ધરિ ધરિથી સહુ સંચરી લોપી મનની લાજ ॥૫૧॥

નેપૂર ચરણે શ્રવણ ધરયા કુંડલ પેહિરયા ચરણિ ।

અવલા અંવર પેહિરયા મન પ્રેહિ સાંભલવરણ ॥૫૨૧॥

નયણે એક કાંઠલ કાચુ એક વીસારી ભુર ।

પાગ સમાચયો કુકમઠ પીઅલ કરી શી દૂર ॥૫૨૨॥

એમ ધરિ ધરિથી સંચરી પ્રદાવનખા નહ ।

દેહ તણો ગતિ વીસરી મલવા ન્યાદવરાંઈ ॥૫૨૩॥

ઉપરના અવતરણમાં આવતું ભાષાસ્વરૂપ મધ્ય. ગુજ. મિશ્ર ૪ થી ભૂમિકાનું છે. આમ છતાં પીછા ભૂમિકાના અંશ અન્ન જુદા હોય તેવા પણ સચવાઈ રહ્યા છે. શબ્દસમૃદ્ધિ અને ભાષાની દૃષ્ટિએ આ કવિ જેમ ઉપયોગી છે તેમ બંધની દૃષ્ટિએ પણ ઉપયોગી છે. ઉપરના છેલ્લા નમૂનામાં “કાગની ચાલ” કહી પછી “શ્લોક” એ મથાળે જૂના “કાચુ”ઓમાં આવતો “આંદોલ” લીધેલ છે, એ લક્ષ્યમાં રાખવા જેવું છે.

કાવ્યને પણ “વર્ગ” પદ્ધતિએ લખ્યું છે, અગાઉ વર્ગબદ્ધ અશ્વમેધ દેવીદાસનો નોંધાયો છે. કૃષ્ણકીડાકાવ્યકાર કેશવદાસે સં. ૧૫૨૯ માં સર્ગબદ્ધ કાવ્ય લખ્યું છે તેવું જ આ વર્ગબદ્ધ છે; એ સામ્ય જોવા જેવું છે. આ પદ્ધતિનો પ્રચાર બહુ જ સ્વરૂપ થયો છે, એમાં પ્રબંધપદ્ધતિનું અનુકરણ મને લાગે છે. આ કાવ્ય હજી છપાયું નથી.

ચરિતસામગ્રી:

૧. શ. વિ. સ. હ લિ. પુ. નં. ૪૫૪ની હાથપત

હરજીસુત કાહાન

[સં. ૧૬૯૩-૯૫માં હયાત]

જૈમિનીય મહાભારતના ‘અશ્વમેધપર્વ’ને આધારે અશ્વમેધપર્વનાં બધાં આખ્યાનોને સાંકળી લઈ એક જ સાથે બાંધી આપનાર હરજીસુત કાહાન નામનો આખ્યાનકાર સં. ૧૬૯૩માં હયાત હતો એવું એના પહેલા યૌવનાશ્વના આખ્યાનને અંતે આપેલી હકીકતથી જાણવામાં આવે છે :

“હરજી-સુત કાહાનહ કેહે રસિક એ પદખંધ;

અશ્વમેધના આરંભ દેચેરી કથા તણો સમંધ. ૨૮

સંવત સોળસે ત્રાણુણો માર્ગશીર્ષ જે માસ,

દિવસ દ્વિતીયા શુક્લ કચેરી કર્યું ગાન અભ્યાસ. ૨૯

રવિવારને દિન સખત શુભ કહ્યા ગુણ-ગોવિંદ.

કાહાનજી કેહે હરિફાથી સદા શુભ આનંદ. ૩૦”૧

આ પછી ૧૪ મું અંદ્રહાસનું આખ્યાન સં. ૧૬૯૩ના શ્રાવણ સુદિ ૪ ને રવિવારે એણે પૂર્ણ કર્યું છે,^૨ જ્યારે બાકીનો ભાગ સં. ૧૬૯૫ ના પૌષમાં મકરસંક્રાંતિને દિવસે પૂરો કર્યો છે.^૩

આ પૂર્વે એક હીરાસુત કાહાનનો નિર્દેશ^૪ આવી ગયો છે, તે અને આ જુદી જ વ્યક્તિઓ જણાય છે.

હરજીસુત કાહાનને કોઈ ‘દામોદર’ કરી ગુરુ હોય એમ ‘અશ્વમેધનાં લગભગ ઘણાં આખ્યાનોમાં આરંભમાં ‘ગુરુની’ રતુતિમાંના શબ્દોથી સમઝાય છે :

૧. મહાભારત-પદખંધ, ભાગ ૬૬, પૃ. ૪૬

૨. એજન, પૃ. ૫૦૯

૩. એજન, પૃ. ૫૮૩

૪. આ પહેલાં પ. ૪૦૪-૯

“શ્રીદામોદર ગુરુ ધ્યાયએ; નિર્મળ હરિગુણ ગાઇએ,
આરાધિએ ગુરુજી પ્રથમે પ્રેમશૂં રે.

જેહ તણી કૃપા થકી ગાયે ગુણ સુત દેવકી,
સદા શિરોમણિં શુચિ ધ્યેય આપિયે રે.”

૨૪૧

આ કાહાન વિશે જે કાંઈ માહિતી મળે છે તે આટલી જ છે. ‘અશ્વમેધ’ના વાચનથી માલૂમ પડે છે કે એ એક સામાન્ય કોટિનો આખ્યાનકાર જ છે. ભાલણ કે પ્રેમાનંદની પ્રતિભા એની પાસે નથી; નાકર વિષ્ણુદાસ હરિદાસ શિવદાસ વગેરે આખ્યાનકારોની ક્ષાટીએ એ માત્ર સળંગ કથાપ્રવાહ જ આપી શકે છે. એણે સ્વીકારેલા દેશી બંધો અને રાગો સામાન્ય છે. કવચિત્ રાગોનાં મિત્રણુ એ સૂચવે છે : મેવાડ અસાવરી, મેવાડ કેદારો, જેવાં. એવું અનુમાન થાય કે તે તે કડવું એ ખેમાંથી એક રાગમાં યથેચ્છ ગાઈ શકાય.

એણે થોડી વિશેષતા કડવા-નામને રચાને ‘ઝમક’ ‘અલંકાર’ ‘છંદ’ ‘સૂત્ર’ એવાં નામ સ્વીકારી આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તે તે ઝમક અલંકાર છંદ સૂત્ર પૂરાં થાય ત્યાં ‘વલણુ’માં પણ આ નામ એણે નિર્દેશ્યાં છે; પણ એનાથી એ કાંઈ વિશેષ આપી શકતો નથી. ‘અશ્વમેધ’ના આરંભમાં ૫ ઝમકમાં વૈરાગ્યરસ, ૬ થી ૧૧ માં વીરરસ. અને ૧૨ થી ૧૬ સુધીમાં યૌવનાશ્રવણું આખ્યાન આપતાં ‘ભક્તિરસ’ છે એમ એ કહે છે; પણ રસની નિષ્પત્તિ બહુ જ સામાન્ય પ્રકારની છે.

બંધની દૃષ્ટિએ એણે યૌવનાશ્રવણું આખ્યાનના ઝમક ૧૩ મા-માં જૂલણાનું ગીત આપ્યું છે^૨ અને પછી ટૂંકડી ચાલનાં કવચિત્ ત્રોટક બંધમાં કડતાં આપ્યાં છે, અને ગદ્યદાશ્ય આખ્યાનમાં ‘ભુજંગી’ ની ચાલમાં એક કડવું આપ્યું છે, જે કે પ્રતમાં ત્યાં એવો કોઈ

૧. મહા. ૫૬. ભાગ ૬૬૦, ૫ ૮૫ વગેરે

૨. એજન, પૃ. ૩૫-૩૬

નિર્દેશ નથી. એણે રાહ બદલતી વેળા ‘દેશીફેર’ એવી તોંધ લગભગ બધાં સ્થળોમાં કરી છે

કાહાન પાસેથી ઉત્તમ પ્રકારનાં આખ્યાન આપણે મેળવી શકીએ એમ નથી. ચંદ્રહાસ આખ્યાન જેવી પ્રેમાનંદની શરૂની કૃતિ પણ ને પ્રતિભાનો ખ્યાલ આપે છે તેનો અંશ માત્ર પણ કાહાન આપી નથી શકતો. પાંચ વર્ષના ચંદ્રહાસને જંગલમાં પક્ષીઓ વગેરે સહાયક થઈ છયા-કરે પાણી પાય એ વગેરે, તેમજ વિષયા સૂતેલા ચંદ્રહાસ નજીક આવે છે ત્યાં નજીકમાં સૂતેલા બીજા પાંચ સેવકો હાજર છતાં કાગળ છોડી વાંચી સુધારો કરી જાય છે, એ વગેરે પ્રસંગોમાં કશી રોચકતા નથી; ક્યાંક અસ્વાભાવિકતા પણ આવી જાય છે. ઉદાહરણ તરીકે વિષયા આવે છે ત્યારે—

“સૂત્ર ૧૨ મું—વાગ કેદારે।

“હવે ન્યાહાળી જૂએ છે કામ્યની, નર સૂતો દીકો ભામ્યની,
જણ્યે પ્રેહે અનંગ-ભરી ઘડિયાં, બેઠું જણ્યે એક રૂપે મળિયાં. ૧
અતિ આદ્ય વસ્ત્ર માંહાંથી નિરખે, મુખ શોભા જોઈ મનશૂં હરખે.
નેહની કાંત્ય વદન બહુ ઝગહળે, કામ્યની કામાતુર થઈ ભળે. ૨
“માહારા મનનીમાની, સુણ્ય, સખી, આજ મુજ જેવડી કોહો નહિ દુખી,
‘આ ચૌવન અંગ્ય પૂરણ થયું, જોને કન્યાપ્રત માહારૂં ગયું.’ ૩
અંગ જોઈ દર્પણમાંમાં મુખ ધરી પછે નયણમાંમાં જળ ભરી;
‘આ કે કામરૂપ સૂતો દીસે, એહેને દેખી માહારૂં મન હીસે. ૪
‘હવે કે.ણુ વિદ્યે પાસે ભડ’ ? એહેનું મુખ જોવા વિહવળ થાજ
એ કદાસ ની દર છાંડશે, જો મુજ બિપરચ દૃષ્ટિ માંડશે.’ ૫
પછે સચ્ચિદાનું ચિંતન ધરી એણી રીતે વિષયા સાંચરી
હવે અંઝરિયાં બિયાં ધરિયાં, વસ્ત્ર સંકાચી એઠાં કરિયાં. ૮
હવે ચતુરા એણી પેરે પગ માડે, એક રડીને બીજો છાંડે.
એણી પેરે વિષયા પગ ભરે, વીંછિયા અંઝરીના સ્વર હરે. ૯”

અ! વગેરે માત્ર સ્વાભાવિક નિરૂપણથી વધુ દીપી શકતું નથી.

પત્ર છોડી 'વિષ'નું 'વિષયા' કરે છે એ પણ સાદી સીધી રીતે જ. કવિ-તામાં કવિ પ્રતિભાતરવ ઝળકાવી શક્યો નથી.

કાહાને બ્રહ્મદાસ્યના આખ્યાનમાં તંત્રશાસ્ત્રનો પારિભાષિક વિષય આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, પણ ત્યાં પારિભાષિક શબ્દોની મણતરી સિવાય વિશેષ કંઈ સાધી શકતો નથી. કેટલાંક સંસ્કૃત વાક્યો તે શબ્દસ્વરૂપો મૂકી ઊલટી એણે જટિલતા કરી નાખી છે.

પ્રત સં. ૧૮૫૮ નેટલી મોડાની હોઈ ભાષા અર્વાચીન રૂપમાં મળે છે. કવિચિત્ જૂની છાંટ છે; જેવા કે અવિલોક=અવલોકે, કહિ=કહે, મુહુવટિ=મોહવટ-ચહેરો, આવિ=આવે. પણ પ્રવાહ આખો અર્વાચીન થઈ ચૂક્યો છે. સંક્રમણકાળનાં 'મુખ્ય'=મુખે-મુખમાં, જેવાં રૂપ ઘણુ કવિચિત્ મળી આવે છે

હોલાહોલીનું 'આખ્યાન એક કાહાંનું' મળે છે, પણ એમાં કાંઈ જાતની સ્પષ્ટતા ન હોઈ એ આ જ કાહાંનની કૃતિ છે કે નહિ એનો નિશ્ચય થઈ શકતો નથી.

ચરિતસામગ્રી :

૧. શ્રુ. વિ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૧૬૧૩

૨. મહાભારત-પદ્યબંધ, ભાગ ૬ હો (કે. કા. શાસ્ત્રી-સંપાદિત)

વૈકુંઠ

[સં. ૧૬૯૪-૧૭૧૪માં લેવાત]

આ પૂર્વે માધવસુત તુલસીના ચરિતમાં એના પુત્ર વૈકુંઠનો નામ-નિર્દેશ થઈ ચૂક્યો છે; તે એ રીતે કે બૃ. કા. દો. ભાગ ૨ જમાં છપાયેલું દુવાખ્યાન તુલસીની છાપવાળું છે, તે ખરું જોતાં એના પુત્ર વૈકુંઠનું જ છે.^૧ આ વૈકુંઠે ઉદ્યોગપર્વ, ભીષ્મપર્વ, કર્ણપર્વ, શલ્યપર્વ,

નાસિકેતનું આખ્યાન, નલકથા^૧ પણ લખ્યાં છે. આ બધાં કાવ્ય સળંગ એક જ પ્રવાહમાં પૂર્વજાયા, ચોપાઇ દાવટી (એટલે કે સવૈયાની કે હરિગીતની દેશી કે પવાડો) અને ચોપાઇમાં રચાયેલી કૃતિઓ છે. ક્રુવાખ્યાન પણ એ જ પદ્ધતિનું છે; એટલે કર્તૃત્વના વિષયમાં કાંઈ પણ શંકાને કારણ નથી રહેતું.

ખીજાં કાવ્યોમાં એ પોતાના વિષયમાં નામ સિવાય ખીજા માહિતી નથ આપતો; માત્ર એણે નલકથા અને ક્રુવાખ્યાનમાં જ પોતાની પૂરી ઓળખ આપી છે; જેવી કે—

(૧) નલકથા :

“સારસ્વત જ્ઞાતિ કુંતલપુર ગામ સુત-તુલશી નેં વૈકુંઠ નામ ।

બ્રમતનયા સરસ્વતી તેહ તણે હપદેશ ।

નલકથા મેં અનુભવી નાંણિ જે લવલેશ ।

સંવત ૧૭ એ વૃષ સાર આસુ પુનમ નેં ગરવાર ।

તે દિન કયાનો આરંભ વદિ ચણું પસાએ ખંભ ।

નલકથા નિરોપિ અશિ પાપ બુધ તે નાવે કરી ।

કુષતણુ ટાલણુ ઓષધિ પાંમે નવ નધ અઘટે સીધી ।

x

+

x

સંવત સતર નવ વૃષ સાર તથ એકદશી નેં ગુરુવાર ।

તે દીન કયા પામ્યો પાર કરુણા કીધી જુગદાધાર ।

આલ્હા શ્રીભુજનગરે વાસ વૈકુંઠ સદા વિષ્ણુનો દાસ ॥”

આ પ્રમાણે સં. ૧૭૦૨ માં શરૂ કરી ૨૬૮૧ કડીનું આ કાવ્ય સં. ૧૭૦૬ માં (સંભવતઃ આશ્વિનમાં) પૂરું કર્યું છે.

(૨) ક્રુવાખ્યાન :

“ગવરીનંદન કપાળેં કરી વૈકુંઠમુખ કયા વસતરી ।

વિષ્ણુ સારસ્વત કુંતલપુર ગામ સુત તુલશીનો વૈકુંઠ નામ ॥૨૭॥

૧. શુ. હાથની સંક્ષિપ્ત યાદીમાં પ્રહ્લાદાખ્યાન નોંધાયું છે, (પૃ. ૨૦૯) પણ એ ભૂલ છે. એં તેા કાશ્મિરસ વસાવડનાનું છે.

૨. શ્રી. હરિશંકર પ્ર. શાસ્ત્રીની નલકથાની હાથપ્રત; પૃ. ૧૦૬-૧૦

હાલાવાલા કીધાં જેહ સરસ્વતીએ ઉપદેશઓ તેહ ।
 પોટ મ દેશો દવિજના કોચે લઘુબુધે હુ બોલ્યો સોએ ॥૨૪॥
 ચારસો ને ઓગણસાઠ પચાસ પુરવાછાયાનો કાઠ ।
 દડબુ એક ને શોલ સમંધ એહે તણો છે કથાપ્રબંધ ॥૨૫॥
 બાણ નેત્ર ને બાણ છે જેહ કથા તણો ચરવાલો તેહ ।
 ચતુર હોએ તે જોતો કથી છે સત્ય કંચે જુઠ નથી ॥૨૬॥
 સંવત નારીનો શણગાર આંકે અંત વેદ ચાર ।
 નીરમલ માસ કહિ..... ॥૨૭॥^૧

અહીં સંત્રામાં આપેલો સંવત્સર ૧૬૯૪ છે, નીચેની એક હાથ-
 પ્રતમાં પણ એ જ પ્રમાણે મળે છે, જેમાં તિથિ વાર માસ પણ છે :
 “સંવત નાર તણો શણગાર આંકે અંક ને વેદ જ ચાર ।
 નીરમલ માસ કહીએ જેહ રમા રામ તથા વહીએ તેહ ॥૨૭॥
 રવીનંદન છાયાકુમાર પનોતી કેરો ભડ્યાર ।

તે દીવસ કથા પુરી કરી તલશીશુતે વાંણી ઓચરી ॥૨૮॥”^૨
 ક્રુવાખ્યાનના ૧ લા અવતરણમાં માસ તિથિવાર તૃપ્ત છે, તે
 બીજા અવતરણથી પૂર્ણ થાય છે: નિર્મલમાસ=ચૈત્ર, રમા-રામ=૧૩
 ત્રયોદશી, રવિનંદન છાયાકુમાર=શનિવાર. સં. ૧૬૯૪ ના ચૈત્ર વદિ ૧૩
 ને દિવસે શનિવાર બરોબર આવે છે. એ જોતાં માલૂમ પડશે કે
 કે જુ. કા. દો. માં છપાયેલો પાઠ ખોટો છે; જેવો કે—

“સરવ નાર તણો શણગાર આદ અંત ને વેદ વિચાર (૧)
 માધ માસે ને વક્ષ અંધાર, તિથિ એક ફરી સોમવાર.”

વર્ષ સં. ૧૬૯૪ ગણતાં માધ વદિ ૧૧ ને દિવસે સોમવાર
 આવી રહે છે; પણ પાઠની ગણતરીએ વર્ષનો પત્તો નથી લામતો,

૧. ફા. ગુ. સ. હ. વિ. પુ. નં. ૫૫ ક-(નામા. ભાગ ૨ જો, પૃ ૨૮)

૨. ગુ. વિ. સ. હ. વિ. પુ. નં. ૮૩૯

૩. શ્રી પિલાઈની Indian Chronology-પૃ ૧૧૩ ઉપર આપાદી
 સંવત ૧૬૯૪ના વૈશાખ સુદિ ૧ ને દિવસે મંગળવાર આવે છે, જે દિવસે
 અંગ્રેજ તારીખ ૩ જ એપ્રિલ સને ૧૬૭૮ છે.

પાછલાં તિથિવાર=મહિનો હોવા છતાં. એણે “ પ્રહેલિકા ” ની પદ્ધતિ સ્વીકારી હોવાથી પૂર્વનો પાઠ અને તેથી કરી પૂર્વનાં તિથિવાર-મહિનો મને વધારે યોગ્ય લાગે છે.

અને વૈકુંઠની બીજી કૃતિઓ સં. ૧૭૦૨-૬માં નલકથા કર્ણપર્વ સં. ૧૭૧૬માં, નાસિકેતનું આખ્યાન સં. ૧૭૨૪માં, અને શલ્યપર્વ સં. ૧૭૦૭માં રચાયેલાં મળે છે, તેથી સં. ૧૬૯૪માં ધ્રુવાખ્યાનની રચ્યા-સાલ સ્વીકારવામાં બાધ નથી લાગતો. કવિએ પ્રથમ ધ્રુવાખ્યાન રચ્યા પછી મહાભારતનાં પર્વ લખ્યાં છે. વૈકુંઠનું આખું મહાભારત હોવાનું સાંભળવામાં આવ્યું છે તો સંભવે કે ૨૦-૨૨ વરસ એણે મહાભારત પાછળ ગાળ્યાં હશે. એણે કવિતામાં પણ ખૂબ લંબાણ સ્વીકાર્યું છે. ધ્રુવાખ્યાનનો વિસ્તાર જ થોડો નથી. મહાભારતનાં પર્વોને આજુએ રાખતાં નવી મળતી નલકથા પણ ૨૬૮૧ કડીનું લાંબું કાવ્ય છે.

આ કવિ સંસ્કૃતનો જાણકાર હતો કે નહિ એ જાણવામાં નથી, પણ એણે સંસ્કૃત ગ્રંથો-એમાં પણ નૈષધ કાવ્ય સાંભળ્યું છે અને એની કથાનું અનુસરણ કર્યું છે એવો નલકથાને અંતે ઉલ્લેખ મળે જો; જેવો કે પોતાની દીનતા બતાવતાં :

“કવિતા દહે મેં સાંસલી વનપર્વમાં સાર ।

મુજ બુધને માંજને કહી મ્યાવિસ્તાર ॥

નવ મે પિંગલ પ્રીછીક નવ કો જોયો ગ્રંથ ।

નથી વીમલ મત માહરિ નવ હું જાણું પંથ ॥

કવિતા શ્રોતા વિનવું નવ જાણું પ્રતિબંધ ।

નૈષધ ગ્રંથ સમુદ્ર છે રહા કોટ સમંધ ॥

હું તારો તડાગ તણો હહું કેમ અગમાયે ।

શ્રીહર્ષ પડત તણાં વચન કહાં કેમ જાણે ॥”

વળી પણ તે પછી કહે છે કે

“શ્રીહર્ષને જે અલીખ ધ પરણા મુઘો કહો સમંધ ।

પછે આરણીક વચનવીચાર કહી ધર્મને તેહ પ્રકાર ॥”

એનો આશય એ છે કે નલદમયંતીના લગ્ન સુધીના પ્રસંગ કવિએ હર્ષના નૈષધીય કાવ્યને આધારે અને પછીના પ્રસંગ મહાભારતના આરણ્યકપર્વને આધારે બાંધ્યા છે. એણે સાંભળી બાંધ્યાનું લખ્યું છે; એટલે સંસ્કૃતનો અલ્પજ્ઞાની હશે એમ માનવા કારણ રહે.

બીજા કાવ્યોમાં એ મૌન જ સેવે છે. એનાં મહાભારતનાં પર્વોમાં આરંભમાં સ્તુતિનો અભાવ છે, એ જોતાં એણે આખું મહાભારત લખી પછી સ્વર્ગારોહણીને અંતે જ નલકથા જેવી માહિતી આપી હશે; પણ આજે સ્વર્ગારોહણી મળતી નથી.

ઉપરનાં અવતરણો ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે તુલસીનો પુત્ર વૈકુંઠ જ્ઞાતિએ સારસ્વત બ્રાહ્મણ, મૂળે કચ્છ-ભુજનો વતની પણ સૌરાષ્ટ્રમાં કુતિયાણામાં આવી રહેલા કુટુંબનો હતો. એનો કવન-કાળ પણ સં. ૧૬૯૪ થી સં. ૧૭૨૪ સુધી ૩૦ વર્ષનો છે, જે બધો સમય એ કુતિયાણામાં રહ્યો જણાય છે.

કવિ તરીકે આપણે વૈકુંઠને જતો કરી શકીએ નહિ. એનું ધ્રુવાખ્યાન સારી કૃતિ છે. એમાં કથાભાગનું અનુસરણ મેગ્ગના ધ્રુવાખ્યાનનું છે. વૈકુંઠે મેગ્ગનું ધ્રુવાખ્યાન ન જોયું હોય તો બંનેને એક જ પ્રકારની કથાપરંપરા મળી હશે.^૧ એનું ધ્રુવાખ્યાન જાણીતું છે. કવિ તરીકે એમાં એની પ્રતિભા જણાય છે. એનાં ભીષ્મપર્વ વગેરે પર્વોમાં પણ સારો વેગ છે; જો કે એમાં કવિત્વને બદલે કથાઆપવા તરફ વૈકુંઠનું લક્ષ્ય વધુ ગયું છે. એને કારણે કોઈ કોઈ સ્થળે જ કવિત્વના ચમકારા દેખાય છે. જંગમાં ભીષ્મ લડવા તૈયાર થાય છે તે પ્રસંગ આપતાં કવિ જણાવે છે :

પૂર્વછાયો

“અર્જુનને ચિંત્યા ધણિ એમ વદે વ્રકોદર વિર ।

આજ સેન્યાનિ વરુણી કરું પ્રાહ્મ જો જો ધિર ॥

ગદાયુદ્ધ કરતાં યદ્ધ સહુનો આણું અંત ।

હોરવ કેરા શેન્યમા રંગે રમુ વસંત ॥૬૫॥

ઝોપાઈ

પ્રાત યયૂ હઠા સર્વ જોધ વૈરાટ દુપદ કરે વિરોધ ।
 મકોદરની પક્ષે રહા સેન્ય તાણુ તાં મુખ ઝાલીઆ ॥૧૦॥
 અનુનને વિશામેા દિયો જે કરિ યૂધ ને યાદિ રહો ।
 ખર્દ સરખોલે અપાર ગટોરકછ અભેમનકુમાર ॥૧૧॥
 સાતવિઠ જોધા છે સપરાણુ વિવિધ આયુધ ધરયા ખાણુ ।
 ગદા ગુન્ઠ કાતિ કરમાલ રંગે રણુ ચાલા ભૂમાલ ॥૧૨॥
 દેવભોમ આરોગી કરિ સકલ સેન્ય ચાણુ પરવરી ।
 સેન્યાપતિ બ્રહ્માદર વિર પાછલ સર્વ રહિયા છે ધીર ॥૧૩॥
 ગદા ગ્રહિ ચાલો પરવરિ માલો જમ માલ કેશરિ ।
 શંખનાદ કરતો સપરાણુ સેન્યા સનમુખ આવો જાણુ ॥૧૪॥
 વિઠ વદન ઝૂઝની ઝાલ કૌરવવંશ તલો તે કાલ ।
 પડિયો સેન્યામાં કેશરિ નાથે ગજને પુછે ધરિ ॥૧૫॥
 હઠાલે ઝાલી આદાશ તાંતાં પુરે વિરમે શાસ ।
 ભારથ ભીમ ભડતો સુર રુધિર નડીનૂ ચાણુ પૂર ॥૧૬॥
 ધન્ય ધન્ય કહે કમલાપતિ તુ સમોવડ કોય સુરો નથી ।
 ભૈરવ ભૂત ન લલો પાર કરો રિહા અમિષનો આહાર ॥૧૭॥
 પક્ષ ભૂત મલિયા અપાર વિમાન બ્યોમે નાવે પાર ।
 વરવાને આવે અપછરા સુદર તે સણગાર જ ધરા ॥૧૮॥
 સુદર રૂપ શોધિને વરે વણુ મુવે રહિ ચંતે ધરે ।
 પગ નેપુર કેરો ઝમકાર સુદર ચિર પોરેયા નાર ॥૧૯॥
 જે જે ભરસે શામા પગ વેચી લીધા વેગોવેગ ।
 સુદર ને સુદરિના સાજ વાજે વિવિધ તણા તે નાદ ॥૨૦॥
 દેવ સર્વ અંતર પરવરે પુષ્પવૃષ્ટિ ને જયજય કરે ।
 અવની હળિય ટલશે ભાર ભાર-હતારણ હર્ષા શાર ॥૨૧॥
 હર્ષા પક્ષી અમિશ યોગ હળ્યું ક્ષેત્ર લેવાને ભોગ ।
 હર્ષા ધરિ ચાલા સપરાણુ મેઘખિંડુ છુટે છે ખાણુ ॥૨૨॥
 એનામાં રંજકશક્તિ હોવાનું આ અવતરણુથી સમજાય છે.

યુદ્ધના વાતાવરણને અનુરૂપ ભૂત ગ્રેત તેમજ અપ્સરાઓનો આનંદ ભવાનક રીતે ઓર દીપાવે છે.

ભીષ્મપર્વમાં ભગવદ્ગીતા-પર્વનો ટૂંકા સાર આપતાં સં. ૧૬૬૦ માં રામભકતે રચેલી ગીતામાંથી થોડો ભાગ લઈ પતાવી લીધું છે. આમ ઓણે ખરું જોતાં ગીતાનો ભાગ જતો જ ક્યો છે. અધ્યાત્મજ્ઞાન તરફ એના આદરનો અભાવ કે વચ્ચે કથામાં સર્વ-સામાન્ય જનને રસભંગ થાય એ હશે, એ કહી શકાતું નથી.

શલ્યપર્વ પણ ભીષ્મપર્વની જ પદ્ધતિનું છે. શલ્યની સેનાપતિ તરીકેની સન્માર્જનું વર્ણન જુઓ :

“પીતાંબર બદ્ધ છટા કેશ ક્ષીમધ સુંદર સુદેશ,
કાને’ કુડલ મહારાજ દૌસ્તલ કંઠે રત્નમે હાર ૧૦૫
સુભગ તિલક રેખા બે સમી, સુગંધા વાસ રિલા લમરા લમી,
ટા.રદાર વૈજયંતીમાલ છટા કેશ તે આક્રમમાલ. ૧૦૬
મેાતી મુઠતાહાર વહી, ત્રસરી માલાશૂ’ ગુંજ મલી,
તુલસીચક્ર હાથમાં ગ્રહી, દક્ષિણ કરમાં પોંહોંથી સહી. ૧૦૭
હાથ સાંઘલાં બેઢરખા સાર મુદ્ધિલ મણિમે અપાર,
અરગળ ઓપે છે અંગ્ય, રુરોવર વ્યાપી હંસ પ્રસંગ. ૧૦૮
મુખલીલા તે સૂર્યપ્રકાશ કણવેર વાલવાની આશ,
દુર્ગાધન આબો તત્કાલ્ય સંન્યા સર્વ થઈ ચકચાલ. ૧૦૯”

અને વીરરસની જમાવટ પણ પ્રસંગે કીક કરે છે :

“રથ બિહા રાત્ર ને ઋષિ પેખી સેન્યા યૈ સવ સુખી,
વાગાં નિચાણ યૈ શંખધ્વનિ, સલક્યો શેષ ને’ ધ્રુજ ધરણ્ય. ૧૨૦
ભેરી ભેરય ને’ વાજાં વડાં, આમેગામથી કટક જ ચડયાં,
જેમ આપાદી જલ નદી વહે નગર દેલતું પંથે પલે. ૧૨૧
દુર્ગ્યોધન દલ યૈ આરિયો રાલ્ય સેનમાં ભેળા યિયો,
દીઠે! માદ્રિક પૂરે વેશ્ય, જણ્યૂં. ‘પાંડવલને દેશે રેશ.’ ૧૨૨
ભીષ્મ દ્રોણ ગિયા વાસરી, કણ તે રહો ચિત્ત જ ધરી,
આજ વેર વાલશે નિર્ધાર, આજ પ્રયત્ની હકસે ભાર. ૧૨૩

૧. ગુજ. ‘પ્રેસ-મુંજની ન’. ૩૩૭ની હાથપ્રતને આધારે

આજ અર્જુન કૃષ્ણ સહેત મૂકી રણ જરો રણક્ષેત્ર,
 આજ જાણશે રણસંગ્રામ, આજ જાણશે શૂરાશૂં કામ. ૧૨૪
 આજ જાણશે જૂઠા કાઠાન્યૂં, આજ જાણશે ફેરી નાવું,
 આજ જાણશે હોતા રલી 'વારાની મે માગી દક્ષી.' ૧૨૫
 આજ આવશે પૂરણ જ્ઞાન, 'આજ સંસારે છઠો થાન.'
 અશ્યો દુર્ગ્યોધન વાઘ્યો મોદ, સેન્યાના તે હરખ્યા જોધ. ૧૨૬
 પાંડવ પરલે કરવા કાન્ય માદ્રિક્સુતે તે સન્યો સાજ,
 એકાદશ સહસ્ર રથ સ રમિ, ખટ સહસ્ર ગજ ગામતી. ૧૨૭
 ચૌદ લક્ષ ચડિયા અસવાર, સન્યા સાજ તે તોખાર,
 પાલા કોડય એક તે કલા, દણું પડતે એ તા રલા. ૧૨૮
 તે બલ માદ્રિક પૂરું ધરે, પાંડવદલ તે થોડું સરે,
 દૌરવ મંન્ય ધરે અભિમાન, 'શલ્ય સરખો નહીં શૂર સમાન' ૧૨૯
 આવી કીધો જોધે જુહાર, ગમે ગમે યિયો હલકાર,
 ગમે ગમે ટંકારવ યિયા, ગમે ગમે કોલાં ઝલકિયાં. ૧૩૦
 ગમે ગમે ભેરી-શંખનાદ, ગમે ગમે સીંધુડા સાદ;
 ગમે ગમે આયુધ-ઝલકાર, ગમે ગમે ધનુષ-ટંકાર. ૧૩૧
 ગમે ગમે થીયા જ્યહાર, ચાલ્યા સર્વે તેણી વાર,
 રણભોમ્ય આવી રથ રલા, એક સમંધ દ્રોણસુતે દલા. ૧૩૨

શલ્યના યુદ્ધનું વર્ણન પણ તેવું ઉત્તેજક છે :

"પંગત્ય સર્વે ભિભૂં રિયું, શલ્ય ખાણમાં ન્યાકુલ યિયું,
 પડે શૂર તવ પૂર વહે નીર, વેહે નર-ગજ-તોખાર-શરીર. ૨૦૪
 વેહે પંગત્ય ખાણ જ તણી, વાહે ખડગ વેહે છે ઘણી,
 વેહે ધારતે એકાવવી વેહે અંસ કાયાથી પડી. ૨૦૫
 વેહે વાર તે મલવા તણી, વેહે રાજા રાજના ઘણી,
 વેહે દૌરવ-વર વીવાહ. વેહે અઘણી આયુધ-વાર. ૨૦૬
 વેહે છે નર મૂકીને આશ, વેહે કર્મ મૂકીને નાશ,
 વેહે છે નદી સાગરગતિ, જલ વહે આષાઠ જવથી. ૨૦૭
 વેહે છે દૌરવ કેરા જ્યોધ, વાત કરમાલ મનમાં કોધ,
 વેહે છે તરતા નર-તોખાર, ગજ ત્રટ પાખાણુ એ હારય. ૨૦૮

વેહે છે બહુ મચ્છ-આકાર, વેહે રત્ન તે પાળે શાર,
 વેહે છે આ રથના...નંગ, વેહે છે પુરુષતાણા અર્ધાંગ. ૨૦૯
 વેહે છે પંખી ઝડતાં માંસ, વેહે છે રવિ ધડી ધિરવાસ,
 વેહેતાં વાટે' રહ્યાં વિમાન, વેહેતા કુસુમ તે મેઘ સમાન. ૨૧૦
 વેહેતાં કૌરવનાં નીશાણ, વાહે વેરીને શરય બાણ,
 પાંડવ-દલ મયકડી વદ્યૂં, “મારય મારય” કરતાં તે પદ્યૂં ૨૧૧”

પણ એની નલકથા એની સર્વશ્રેષ્ઠ કૃતિ છે, એમ કહેવું જોઈએ. બેશક, એણે હર્ષના નૈષધચરિતનો આધાર લીધો છે, પણ એ કથા-ભાગ જ મુખ્યત્વે. એમાં મૂળની ચમત્કૃતિઓ લાવવા તરફ એણે બેદરકારી કરી છે. એથી કરીને આ પ્રયત્ન કવિનો સ્વતંત્ર જોવા જ છે. અને એ રીતે પણ સર્વગમ બનાવવા એનું કાર્ય થોડું નથી. કાવ્ય તૂટક મળતું હોવાથી શાસ્ત્રાતની ઉપકડી ગુમાવવી પડે છે. ભાગ મળે છે તેમાં સ્વયંવરના આરંભ પૂર્વે ઇંદ્રે નળ પાસે ફૂત તરીકે જવાની માગણી કરી ત્યાંથી શાસ્ત્રાત થાય છે.

નળ દમયંતી વનમાં આગળ વધે છે ત્યાં :

“આશ્રમ દિઠો અતિ ભલો હતરાં નર ને નારી ॥૧૨૦॥
 રાત્ર અર્ધ જ અંતરી નલ નીદ્રા દેહ ।
 હનસ અતિ છે ચંદ્રનો તે સમે' પેઢો તેહ ॥૧૨૦૮
 ઉછંગ અજલા તણા હપરી પેહોઢયો ત્યાં કંથ ।
 તર્ત નિદ્રા અંગ આવી વિસમ દાગો પંથ ॥૧૨૦૯॥
 તેણે સમે સંધ જ સખલ મે હોટા આવિયો તે ઠામ ।
 દીન તુણ્યનો લાઘવ રીઠો આમીધ હપર હાંમ ॥૧૨૧॥
 મુછ ફેરી પૂછ પઠકિ બોલયો મૃગરાજ ।
 દેવ દેવી મનુશ માનની આવિયાં સુ કાચ્ય ॥૧૨૧૧॥
 આણે વન વાહારા રાખલ સાવય કો ન આવે વાટ ।
 જણ બે દીશો એકલાં કાએ ભુપ કેરે ઘાટિ ॥૧૨૧૨॥

દરીદ્ર કાયા નથી માયા વિપત્ય વેલા દેાએ ।
 અન મારગ નોહે નારી સત્તુ દાષો શોએ ॥૧૨૧૩॥
 અંગ કંપી અખલા ને વદન બોલી વાત ।
 અવતાર ચોથો તાહેરો ધનવંત કરા નાથ ॥૧૨૧૪॥
 પતિ અમારો પોઢ્યો શરણુ તારે આજ ।
 અભેપદ જાણિ કરી અવિચલ તારુ રાજ ॥૧૨૧૫॥”૧

આવા કેટલાક નવતર પ્રસંગો કવિએ આપ્યા છે. એમાં રસેષ
 જમાવવાની પણ શક્તિ છે, તે દમયંતીને થયેલા નળના વિયોગ-
 પ્રસંગમાં જણાય છે :

“ચણું ચંપો ચિર યુવતિ અર્ધ કિષો હુપ ।
 ચાલિ ઉઠિ ગયો આઘો યયો કોધિ રૂપ ॥૧૩૮૭॥
 વન ઓહોલે રહો હલો ભયનો રક્ષવાલ ।
 સુંદરીને સ્વપ્ન લાધુ ઉઠતી અંગે જવાલ ॥૧૩૮૮॥
 હતી કુસુમભાલા મંગલ દેતિ અંગ ।
 નિર ખહુ લે ખુડતિ સુઓ મિટ બોયંગ ॥૧૩૮૯॥
 અસુ અખલા દેધિ જાગિ ન દેધે તાં કંથ ।
 સાદ કરતી સુંદરી ને જુએ વનમાં પંથ ॥૧૩૯૦॥
 એકલી આ વિષમ વેલા અંધારિ અતિ રાતિ ।
 વેધ આવો વલો પાછો સુગુણ માહારા નાથ ॥૧૩૯૧॥
 સાદ વિનતા કરે મોઠા દેશ માહારા કોડી ।
 હુધાતુરને હુધા લાગી ગીયા વનફલ મોડિ ॥૧૩૯૨॥
 વન વિહી સર્પ સાવજ વિષમ લેવા રાત્ર્ય ।
 અર્ધ હગે પ્રભુ માહારા કોડી કરને કાજ ॥૧૩૯૩॥
 રહો છા તેા વંન્ય ઓલે ધરે રાજ કાન્ય ।
 પગ પલતાં પાન ચાલતાં બોલતાં ખહુ માન ॥૧૩૯૪॥
 ધરા ધરતિ અંગ અખલા ચકોર કેરે ચિત્ત ।
 ન દેધે નલનાયને મંનમાં થઈ ભેષીત્ત ॥૧૩૯૫॥
 આકલિ થઈ વદન વાહાવે પીહજી બોલો વેણુ ।

તન તરશે તંનને મુખ તરશે નેણુ ॥૧૩૬૬॥
 એકલા આ વનમા ને ધોર રૂપિ રાત્ય ।
 ન જલુ' જી ફીસા. જોવી સુગમ માહારા નાય ॥૧૩૬૭॥
 પાપ માહારા પંડુ' નહિ તેહનો છેહ ।
 નૈષધપતિ નીલલલ સદા ભોગવે છે તેહ ॥૧૩૬૮॥
 પીહજી તમે વેધ ચાલજો કરી દરજી। મન ।
 એક ઘડી તમ વિના વિપમ લાગે વંન ॥૧૩૬૯॥
 એમ વદન વાહાવે ભોમ પડે કરે ઝાઝો શોક ।
 અડવડતી હણી યદ નહી નયણે મોપ ॥૧૪૦૦॥
 વંન વંન જઈ વહે વીનતા કીહા માહારો નાય ।
 આ વાટ ચાલા એકલા નથી ખીજો સાથ ॥૧૪૦૧॥
 અરે શૈવલ દુખ મલતાં વાટ ઘાટ પાપાણુ ।
 શાવય પક્ષિ વદો શાચુ કુશલ પીહના પ્રાણુ ॥૧૪૦૨॥
 પંણુ દૈદે પરવરા વિમાસી કેમ વાત ।
 આ વાટ ચાલા એકલા નથી ખીજો સાથ ॥૧૪૦૩॥

એશક, પ્રેમાનંદને પહોંચી શકે તેવી કવિતા એ આપી નથી જ શકતો; છતાં એનો વિસ્તાર અસલ પણુ નથી થતો. આમ સૌરાષ્ટ્ર-નો એક કવિ વિક્રમની ૧૭ મી-૧૮ મી સદીની સંધિમાં પ્રેમાનંદની પૂર્વે સખજો પ્રયત્ન કરી જાય છે, અને એમ સૌરાષ્ટ્રમાં થયેલા થોડા કવિઓમાં એકનો ઉમેરો કરે છે. કુતિયાણામાં આ વેગ ચાલ્યો છે, એ સં. ૧૭૫૦ માં લાં કનોજિયો રામકૃષ્ણ સ્વર્મારોહિણી રચે છે એ ઉપરથી જાણી શકાય છે, જે પછી છેક વસાવડના કાલિદાસ તરફ નજર જાય છે, પોણા સંકાને અંતે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ વિચારતાં એની કવિતાની હાથપ્રતો ૧૮ મા શતકના ઉત્તરાર્ધથી શરૂ થતી મળતી હોવાથી જૂનું રૂપ સચવાયું નથી; અને કદાચ મારું માનવું છે તે પ્રમાણે એણે સાહિત્યકીય સ્વ-રૂપને લક્ષ્યમાં ન રાખ્યું હોય તો તત્કાલીન લોકપ્રીયતામાં કાવ્ય આપ્યું માનતાં એની નલકથાની ભાષા એ એના સમયની ભાષા આપે છે એ

સ્પષ્ટ છે.^૧ અને સં. ૧૭૧૩ ની નકલો વિરાટપર્વ, સીતાવેલ^૨ વગેરેમાં અર્વાચીન સ્વરૂપ મળતું હોવાથી વૈકુંઠનું જૂના અંશેનો ત્યાગ કરી પ્રચલિત ઉચ્ચરિત સ્વરૂપ-સ્વીકારવા તરફનું વલણ હોય તો એમાં ના ન પાડી શકાય અને એ સ્પષ્ટ છે કે પ્રેમાનંદે અર્વાચીન ભૂમિકામાં જ કાવ્યરચના કરી છે.

ચરિતસામગ્રી :

૧. ગુજ. વિદ્યાસલા હ. લિ. પુ ની હાથપ્રતો
૨. ફા. ગુ. સ. હ. લિ. પુ. નામા. ભાગ ૨નો
૩. શ્રી. હરિચંકર પ્ર. શાસ્ત્રી (પ્રભાસ પ્રાટણ)ની નલકથાની હાથપ્રત
૪. ગુજ. પ્રિ. પ્રેસ-મુંબઈની રાહ્યપર્વની હાથપ્રત
૫. બૂ. કા. દો. ભાગ ૨ નો-(ગુજ. પ્રિ. પ્રેસ-મુંબઈ)
૬. ગુજ. સા. ના ના ભાગ^૧ સ્તંભો-દી. બ. ૬ મે. ૧. ઝવેરીકૃત
૭. Guj. & Ind Lit, by K. M. Munshi
૮. Guj. Lang & Lit Vol. II, by N. B. Divetia

હરિરામ

[સં. ૧૬૬૬માં હયાત]

સુરતનો એક હરિરામ નામનો માણસ હતો એના બહુવાહન આખ્યાન એ કાવ્યથી જાણવામાં આવ્યો છે. એ ઉપરાંત પણ એણે કૃષ્ણવિરહનાં થોડાં પદ, “સીતારવયંવર” અને “રુક્મિણીહરણ” નામક બે કાવ્ય પણ રચ્યાં કહેવાય છે.^૩ આમાંનું છેલ્લું અઘાપિ પ્રાપ્ત નથી. કવિએ પોતાના વિષયમાં બહુવાહન આખ્યાનને અંતે નીચે પ્રમાણે હકીકત આપી છે :

-
૧. સં. ૧૭૧૩માં નકલ થયેલી છે.
 ૨. ફા. ગુ. સ. હ. લિ. નં. ૬૪ ની હાથપ્રત
 ૩. ગુજ. સા. મા. સ્તંભો, પૃ. ૧૫૯. આ પાછલાં બંને કાવ્ય એણે રચ્યાં હોવાનો ઉલ્લેખ શ્રિદિય મ્યુઝિયમની લાઇબ્રરીમાં નં. ૫૦-૨ની પ્રતમાં હોવાનું કહેવાય છે.

“સંવત ૧૬ છનુઓ ઉતમ ભાદરપદ માસ રે
 સુદી પંચમી ગરુડારે પૂરાણ ગ્રંથ પ્રકાશ રે. ૧૨
 સક્લ નગશીરોમણી સુરતપુર અવીધન રે (?)
 કવીતા વાસ વસે હરીપૂર માંહ ઉદ્દીચ ગનાતે પ્રકાસ રે. ૧૪
 શ્રીગર ભ્રમણ વીરનવજનન કવીતા સહુ કરો દાસ રે
 વીરમનો શુભ વીનવે હરીરામ હરીનો દાસ રે. ૧૫”૨

આ અવતરણ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે એ સુરતનો ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણ હતો અને હરિપુરા નામક પરામાં રહેતો હતો; એના પિતાનું નામ વીરમ હતું.

ગુજરાતીમાં બ્રહ્મવાહન આખ્યાનો હરિરામ પૂર્વે પણ ઉદ્ભવ વિષ્ણુદાસ વગેરેનાં સ્વતંત્ર રચાયેલાં મળે છે. એ પછી હરિરામનો પ્રયત્ન છે. ૨૪ કડવાંના આ કાવ્યનું વસ્તુ નૈમિત્તીય. અશ્વમેધ પર્વમાંથી લીધું છે. આખું કાવ્ય વીરરસને પ્રધાન રાખી અદ્ભુત અને કરુણ રસની ગૌણતા સાથે રચાયું છે. એમાં પુત્ર બ્રહ્મવાહન પિતા અર્જુનને લડાઈમાં મારી નાખે છે અને પછી કૃષ્ણ અર્જુનને જીવતો કરે છે. પછી સમાધાન કરાવી અશ્વમેધના અશ્વને છોડાવી લઈ જાય છે. કવિ હિચ્ચ પ્રતીનું કાવ્ય નથી આપતો છતાં તદ્દન અરસિક કવિતા પણ નથી આપતો. બ્રહ્મવાહનને હાથે અર્જુન હણાતાં, એની માતા ઉલૂપી પતિના મૃત્યુથી શોક કરે છે. શરૂમાં ઉલૂપી પુત્રને ધિક્કારે છે, ત્યાં કવિ કરુણ અને અદ્ભુત રસનું વાતાવરણ ઠીક જમાવે છે :

“અરે પૂત્ર તે સૂત્ર હણુ કરમ રાજન ।

કહો રાણગાર કહી વીધ ધરસુ મરણ પાંચ્યો અર્જુન ॥૩૧॥

ધીકધીક એ તાં શેન્યા તારી ધીક તાહારો અવતાર ।

માહારે પૂત્ર તૂ ભલો બપનો સ્વામી હણવા કાળ ॥૩૨॥

૧. ડા. ગુ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૧૪૧. ગુ. વિ. સ. હ. લિ. નં. ૨૦૦
 ચમાં ભુગુવાર છે, જ્યારે વડોદરાની પ્રતમાં ૨. સં. ૧૬૯૫ છે, જે કદાચ ભૂલ
 હશે. સં. ૧૬૯૬ના આશ્વિન સુદિ ૫ ને ગુરુવાર ગણિત પ્રમાણે બરાબર છે.

અલોપી કહે ચીત્રગદાને શાંભલો માહારી વાંણ ।
 અરજુન મુજને પરણી ચાલ્યા ત્યારે એક કહુ એંધાણ ॥૫૫॥
 હાઠેમના છાંડ ચાર દેખાડી એક સૂકીને પડે ધરણ ।
 ત્યારે તૂ તાં નીશે જાંણુને આવ્યું માહાર મરણ ॥૬૧॥
 તે માટે હું જોઈ આવું ખ્યણ એક માંહે તતકાલ ।
 એહેવુ કહી અલોપી આવી વેગે કરી પાતાલ ॥૬૭॥
 જોઆ તે દ્રુમ હાઠેમ કેરા સૂકી પડીઆ ધરણ ।
 ચીત્રગદાને પાંશે આવી કેહે અરજુન પાંમા મરણ ॥૮૧॥
 ત્યારે બધૂવાહનને કહે મુજને લેઈ જાઓ અરજુન છે જોણે દામ ।
 છેદ પડે નાય સંધાથે દૂભેણ માંને સ્વામ ॥૮૬॥
 એહવુ કહી શરવ કો આવ્યા જાંહાં પડીઆ છે પારથ ।
 જોઈ સ્વામી ઘેર પધારો એમ કહીને શાહો હાથ ॥૧૦૧॥
 પુત્ર પીતાને પ્રેમ કરીને કીધો પ્રોહોણુચાર ।
 શીશ છેદી લેઈ શેહેજીવ કરવા લાખાં ધરણ મૂઝાર ॥૧૧૧॥
 અરે પુત્ર વેહેલા યાઓ શહી મે જાવું શંગ ।
 ચાલી જાએ છે સ્વાંમી માહારો વાડી ચઢીઆ અરજુન ।
 ત્યારે અલોપી કહું માહારા તાત કણે અઝીતમણી છે ચાર ।
 તેણે કરી અલીએજ કરો તો જીવે શહી ત્યાંહા નીરધાર ॥૧૩૧॥
 ચીત્રગદા એહવું શાંભલતાં તેડાવ્યો પુરડીખ ।
 મણી લેના પાતાલે પધારો દીધા બહુ પેર શીખ ॥૧૪૧॥
 ધડી બેમાં આવો જઈ જવાડવા અરજુન ।
 કાચલખ નહીતર સહુ કરશે જો કરી સમશાંત ॥૧૫૧॥^૧

આ પછીનો પુંડરિકનો મણિ લાવવાનો પ્રસંગ અદ્ભુત રસ-
 ઠીક જમાવે છે. એશક, પ્રેમાનંદને પહોંચવાની એમાં તાકાત નથી.

આ કવિનું બીજું કાવ્ય સીતારવ્યંવર ૨૧ કડવાંતું ઉપરના
 જેવું જ આખ્યાન કાવ્ય છે.^૨ એમાં અદ્ભુતરસનું પ્રાધાન્ય છે. આ
 કાવ્યમાં પણ કયાંક કયાંક ચમકારા છે :

૧. ગુ. વિ. સ. હ. વિ. પુ. નં. ૨૦૦૪ (કડવું ૧૫ મું)

૨. ણ. કા. ફો. ભાગ ૩ જો, પૃ. ૪૮૦-૫૧૮

જનક રાજાએ રામલક્ષ્મણને કેવો લેયા ?

‘સુંદર મુખ અતિ સોહામણુ, જોતાં તૃપ્ત થાય મન ધણું;
લીલા લક્ષ્મણુ રામ હથોત જેમ તારામાં રાશીની જોત. ૫
મસ્તકે મણિ મુક્તા જળહળે, દીનકર જોત મધ્યે જઇ સળે;
કાને કુંડલ મહારાહર, રતનજડિત કનકમય હાર. ૬
કોટે કૌસ્તુભ મણી કટિમેખલા જાણે રાશિ હગીચો સોલ કળા;
કર મુદ્રિકા પાયે મોજડી અતિ કોમલ ને હીરે જડી. ૭”૧

અને મંડપમાં આવતાં :

‘‘રામ શોકે મધ્યે નરેન્દ્ર, જેમ તારામંડળમાં ચન્દ્ર;
રાશ મુગઠનાં મણી ચળકે બંને કાને કુંડલ લળકે. ૩
શોભા વદન તણી વિસ્તારે, છબી ઉપર રવિ રાશિ ચોવારે;
આંખ આંબુજ અમીરસ હોય. જોતાં તૃપ્તિ પામે સૌ કાય. ૫”૨
લગ્ન વગેરેનું વર્ણન પણ એકંદરે સારું છે.

વિક્રમની ૧૭ મી સદીના અંતભાગમાં કવિ આમ એક મધ્યમ
કાવિનું કાવ્ય આપી પૌરાણિક આખ્યાનપદ્ધતિનાં કાવ્યોમાં સુરત-
દક્ષિણ ગુજરાતમાં રહી એકનો ઉમેરો કરે છે.

આ કવિની બીજી કાંઈ કૃતિ જાણવામાં નથી, તેમ એના વિષય-
માં મળે છે તે કરતાં વિશેષ માહિતી હાલ મળતી નથી.

ચરિતસામગ્રી :

૧. ગુ. વિ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૨૦૦ખ વગેરે હાથપ્રતો
૨. દ્રા. ગુ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૧૪૨ક ”
૩. ગુ. સં. માર્ગ, સ્તંભો-મી. બ. કૃ. મો. ઝેરેરીકૃત
૪. બી. કા. દો. ભાગ ૩ જો (ગુજ. પ્રિ. પ્રેસ-મુંબઈ)

પોઠો

[વિ. નું ૧૭ મું શતક-હત્તરાધ]

જૈમિનિના અશ્વમેધને આધારે મોરધ્વજખ્યાન^૧ અને સુધન્વાખ્યાન^૨ એ એ કાવ્ય લખનારા પોઠો કે પોડાનો સમય વિક્રમની ૧૭ મી સદીની પૂર્વનો નથી, કેમકે ૧૭ મી સદી પહેલાં મહાભારતનાં પર્વોની કથા ગુજરાતમાં વ્યવસ્થિત રીતે ઉતારવાનો પ્રયત્ન વ્યાપક થયો નથી. ભાલણુ-ઉદ્ધવ પછી નાકરે એની શરૂઆત કરી છે અને વિરાટપર્વ નાકરે સં. ૧૬૦૧માં રચ્યું હોવાથી ત્યાંથી જ મહાભારતનાં પર્વ વ્યવસ્થિત રીતે ગુજરાતીમાં ઉતારાવા લાગ્યાં છે. પોઠોએ ખંને કાવ્ય ૮-૮ કડવાંનાં બનાવ્યાં છે આ ખંને કાવ્યોના છેવટના ભાગમાં માત્ર એના નામનો ઉલ્લેખ છે. એ જ્ઞાતિએ બારોટ હતો એમ કહે વાય છે.^૩ કાવ્યાંતે તો માત્ર નામનિર્દેશ જ છે :

“પોઠો કહે ક્ષણ પામ્યા હક્ત, વિષ્ણુભક્ત ને જીવનમુક્ત.

એમ જાણીને મનસા ધરી, એક વાર ભણો મુખે હરી. ૨૪”૪

એણે પોતાનાં કાવ્યોમાં કવચિત્ કવચિત્ સંસ્કૃત શ્લોકો ઉક્ત કર્યાં છે અને સં. શ્લોકો આવે એવો નિર્દેશ જ કાવ્યમાં મૂંઝી લીધો છે. આ જોતાં સંસ્કૃત ભાષાના થોડા સંસ્કાર એના પર પડ્યા દીસે છે. સાદા કથાનકને બદલે એ કાંઈક આલંકારિક રીતે પણ કાવ્ય આપવા પ્રયત્ન કરે છે. જ્ઞાતિએ બારોટ હોવાથી એનામાં કવિત્વના અંશ અને તેથી કરીને કવિચિત્ રસવતી ભાષા આવે એ અંધમેસતું છે.

૧. જૂ. કા. દો. ના ૮ મા ભાગમાં છપાયેલું આ કાવ્ય સં. ૧૭૭૩ની હાયપ્રત પરથી છપાયેલું છે. જુઓ ત્યાં પૃ. ૪૭૧ની પાદટીપ.

૨. આ કાવ્ય જૂ. કા. દો. ભાગ ૬ઠ્ઠાનાં છપાયેલું છે, પૃ. ૭૨૭-૭૨૦

૩. જૂ. કા. દો. ભાગ ૮ મો, પૃ. ૪૭૧

૪. એજન, પૃ. ૪૮૩

કૃષ્ણ ધવાઈ પડી ગયા ત્યારે મોરધ્વજે જે ભક્તવત્સલતા બતાવી છે તે આકર્ષક છે :

“ હરી તથા હય લાગ્યો શુ” ભણી ક્યાં કોડી ક્યાં કૌરુભમણી,
ક્યાં તુલસી ક્યાં વિજયાવન, ક્યાં નરદંડક ક્યાં સજ્જન. ૭
ક્યાં હાટક ને ક્યાં હરીઆલ, ક્યાં શુષ્ક સાલ ને ક્યાં દુષ્કાળ,
ક્યાં મેરુ શંખો પાંધાણ, ક્યાં હસ્તુરી ક્યાં પોશાણ. ૮ .
ક્યાં અન્ય કવિ ક્યાં વેદવ્યાસ. ક્યાં મહારાજપતિ ક્યાં અન્ય દાસ,
ક્યાં કાયર ને ક્યાં અન્ય ધીર, ક્યાં શુદ્ધ ચંદન ક્યાં રે ખદીર. ૯
ક્યાં સૂરજ ક્યાં ગ્રહ હથોત, ક્યાં ચંદ્રમા ને ક્યાં ખલોત,
યોગ યજ્ઞ તપ તીરથ ક્યા શ્રીવાસુદેવ વિના સૌ વૃથા. ૧૦” ૧

ખંતે જ ભક્તિકાવ્ય છે, તેથી ભક્તમહિમા ગાવા તરફ એનું વધુ લક્ષ્ય છે, છતાં “એમ દેખી ધાયો પ્રપકેત, ચઢી આવ્યો જેમ સાગરં સેત” જેવાં અલંકારબિંદુ અત્રત્ર આવી જાય છે.

સંસ્કૃત શ્લોક ઉતારવાનો એનો પ્રયત્ન આપણને એ વાર્તાકાર હોવાનો ખ્યાલ આપે છે. આ પદ્ધતિ લોકવાર્તાઓમાં પ્રચલિત છે. શિવદાસ જગેરેએ એ પ્રયોજેલ છે.

સુધન્વા આખ્યાન પણ એણે એકંદરે ઠીક બનાવ્યું છે. સુધન્વાના મૃત્યુ પછી કવિ જણાવે છે :

“ઘડથી ધામ પ્રગટ્યું” ત્યાં જેહ, શ્રીહરીમુખ લય પામ્યું તેહ;
શીઘ્ર અધોક્ષજે પદ અભિરામ, કખંધ અતુલ્ય કયો સંગ્રામ.
ત્યાં હરીએ કમળ ગ્રહ્યું ભેહ હાય, રૂદ્રયાશુ ચાંધ્યુ નરનાથ.
સાધુ સાધુ હરી પોતે ભણે જઈ પડ્યું જોળે રાત્ર તણે.
હંસધ્વજરાય કરે રૂદ્રન, પુત્ર પુત્ર મ્હરી રક્તવદન;
મુજ દુળતિલક ગયું કહે રાય, તવ સુરય જઈ લાગ્યો પાય.
ક્ષત્રીધર્મ ધુરીધર તાત ભુધરમાં લય પામ્યો ભ્રાત;
ત્યાં લગી રથ રહેજે શ્રીકાંત, હરી સાંનીધ હું પામું અંત.

એમ કહી ચાલ્યો રણસંગ્રામ, શ્રીહરીને કીધા ફંડપ્રણામ;
હૃદયું સેન્ય જેમ સંખ્યા પાર, જાણે-રુદ્ર તણો સંહાર
અજીને મૂક્યું ગાંજવ બાણ, ઠેક્યો જેમ ઘન મધ્યે ભાણ;
આવી મુર્છા મર્ણ સમાન, તવ હરી પામ્યા અંતર્યામન.”^૧

એનામાં વેદાંતના થોડા સંસ્કાર હોય એવું પણ મોરધ્વજ-
ખ્યાનના સાતમા કડવામાં આવતા હરિજૂજનથી જણાય છે. ખંતે
આખ્યાન ચાલુ પ્રવાહમાં લખ્યાં છે, એટલે સાનવા કારણ મળે છે
કે એણે આ બે કરતાં સળંગ ક્રમે વધુ આખ્યાન-અશ્વમેધનાં ઉતાર્યાં
હોય; પણ આને એવી કોઈ કૃતિ મળતી નથી કે કવિના વિષયમાં
કશી વિશેષ માહિતી મળતી નથી.

ચરિતસામગ્રી :

૧. ખૃ. કા. દો. ભાગ ૧ કો ને ૮ મો-(ગુજ. પ્રેસ-મુંબઈ)

મુરારિ

[વિ. સં. ૧૭ મું ચતુઃ]

“ઈશ્વરવિવાહ”નું ૪૦ કડવાંનું સુંદર કાવ્ય લખનારા કવિ મુરારિ-
ના વિષયમાં કાંઈપણ માહિતી મળતી નથી. એના એ કાવ્યને અંતે
માત્ર નીચે મુજબની હકીકત પ્રાપ્ત થાય છે :

“હરખીઆ જગનાથ સ્વામી માગીઈ વરદાન;
પદખંધ બાંધ્યો પેર કરી, કીધું એ આખ્યાન. ૫
સહજ તીરથ યાદ કરતાં, ખરા હવા ખટ રુદ્રઃ
અહંકાર દેરા પાશ નાસે, નદી થઈ સમુદ્ર. ૬
શ્રીશંભુનો વિવાહ ગાતાં, ન લહું રૂપ ને માન;
ગાંતાં સુણતાં પ્રેમશ્રું, તેને હોય ગંગાસ્નાન. ૭

૧. ખૃ. કા. દો. ભાગ ૬ કો, પૃ. ૭૧૯

જગન્નાથ-મુત સંભાળ કરવા, શારદા તત્કાળ;
મુરારિ સ્વામી બ્રહ્મતંત્રા, ભક્તવાચા પાળ.” ૮

(૬૩૬ ૪૦ મું)

તેના પિતાનું નામ જગન્નાથ સ્વામી હતું, એટલું એમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. આ કવિ ક્યારે થયો, એ વિષયમાં ક્યાંયથી કશું મળતું નથી. જ. કા. દો. ભાગ છ ૧માં આ કાવ્ય સં. ૧૬૭૫ની એક હાથપ્રત ઉપરથી છાપવામાં આવ્યું છે; ૧ તેથી સં. ૧૬૭૫ પહેલાં તે એ થયો છે જ. કેટલાંક આંતરપ્રમાણથી પણ એનો સમય સં. ૧૬૭૫ પહેલાં સંભવે છે: જુઓ:

‘મન સદિ ભેયું મુખ મુરારી જ;
અતિશય ધન્ય આશા તારી જ;
સન્મુખ થઈ છે આદિ કુમારી જ;
મેં ગુણ ગ્રહીઆ તુજ આધારે જ.”

(૬૩૬ ૩ જુ.)

આમાં છેલ્લાં ચરણમા આધારે શબ્દનો ઉપરનાં ચરણોની સાથે પ્રાપ્ત મેળવતાં આધારિ શબ્દ જોઈએ એ શબ્દ આવતાં એની ભાષા મધ્ય. ગુજ.ની ૧લી ભૂમિકાથી ૪થી ભૂમિકા સુધીમાં આવી રહે. ૧૬૭૫માં ચોથી ભૂમિકા વ્યાપક હતી; અને આ કાવ્ય એ પૂર્વે થયેલું હોવાથી ૧૭ મા શતકની મધ્ય એ પચીસીમાં રચાયું સંભવે.

એણે હિમાચળને ત્યાં માનમાં આવેલા પર્વતોમાં સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતના પર્વતોને ગણાવ્યા છે તેમાં એ ગિરનારને સૌથી પ્રથમ ગણાવે છે; જેમકે

“પહેલી કંકાત્રીએ આવીઆ, ધરડો ગિરિ ગિરનાર;
સૌરઠ દેશથી સામો નયે, ખરડાના નવ પાર. ૨
સુધો સેત્રજો મળ્યા; એ ભેડે જીરાળો;
આપુના અચલેશ્વરજી, છે શિરોહી કેરો બાલો.૩ ”
(૬૩૬ ૧૫ મું)

એથી કદાચ એમ માનવાને કારણ મળે કે એ ગિરનારના પ્રદેશમાં રહેતો હોય. એની કાવ્યધાતી નરસિંહની ચાતુરીઓ અને શ્રીધરના ગૌરીચરિત્રને મળતી હોવાથી કદાચ એ જૂનાગઢમાં કે આસપાસના કોઇ ગામમાં થયો સંભવે. એની ભાષા સંસ્કારી હોવાથી એ બ્રાહ્મણ પછી સ્વામી થયેલો હોય, એમ માની શકાય.

મુરારિની કૃતિ લગ્નને લગતા પારિભાષિક શબ્દોના સંગ્રહને માટે મહત્વની છે. એ નાનામાં નાની ચીજોથી પણ વાકેફ છે; એટલે એણે અનેક લગ્ન કરાવ્યાં હોય એમ લાગે છે; જે પણ એના બ્રાહ્મણ હોવા વિશે સમર્થન કરે.

એણે કાવ્યમાં લીધેલાં સ્ત્રીઓનાં નામ પણ—કમળાદે કનકાદે વગેરે—અત્યારે સોરઠના આહીરોમાં વ્યાપક જાહે ભરમાદે જવાદે વગેરે જેવાં છે, તેથી પણ એ સોરઠનો વતની અને સોરઠી કામો સાથે સંબંધ ધરાવતો બ્રાહ્મણ-ગોર હોવા વિશે સમર્થન કરે.

આ કવિની ભાષા સંસ્કારી છે, એ સાથે જુદે જુદે સ્થળે રસની જમાવટ કરવામાં પણ એ સાવધાની રાખે છે. એ સાથે એ શબ્દના અને અર્થના અલંકાર પ્રયોજવા પણ સચેત રહેતો જણાય છે. પાર્વતીજીના તપનું વર્ણન કરતાં કવિ જણાવે છે :

“પર્વતતનયા જઠ તપ માંડયો જ
મૂકી માયા મોહ જ છાંડયો જ
લય મન લાગી લાગી તાળી જ
આસન વાળી કર જપે માળી જ. ૧

હાલ—જપે માળી જમણે હાથે સાહી કપાળી વરદાજ;
અન્ન હદક તે પરહરયાં, પય કીધાં ફલ દલ તાજ. ૨
ગુફા ગહ્વર દાર ખેડી, સખિ સર્વ ગુણજણ;
રૂપે રવિનાં ચર્ણ ભેદે, પિશુન છેદે પ્રાણ. ૩
ગુફા માંહે સુર અસુર, કો કરે નહીં પ્રવેશ;
વિષમ તપ જહુ આચરયાં, ત્યાં ખળભળ્યા છે શેષ. ૪

સયલીત ભૂમંડળ હલું, વળી ભૂમિ કંપે કાય;
આશ્ચર્ય પામ્યો એમ સણે, અમરાવતીનો રાય ૫
પુરંદર દહે પિતામહને, કો કહો સુર તેત્રીશ;
પાઠવવા નારદે પેર કરી, તમેા જગાવો જગદીશ. ૬''૧

દેવો અને યાદવોથી ભરેલી જાનમાં વરરાજ શંકરના અવધૂત
વેશને જોઈ મેનકા ક્ષણી બિડી એ પ્રસંગ કવિએ નવા બંધમાં
કુશળતાથી આપ્યો છે ;

''સ્વામી આ અણુઘટતું હોય, કાં ફૂટડી વમારી હોય;
આ જોડું કનોડું હોય, ન પૂછ્યું અનણ્યા હતા તોય;
બેટડીનો સવ બોળીઆ રે ૨

જેમ વાઘ મુખે ગઈ ઘેન, એવું કહેવાયું આ કેહેણ;
તમે સાંભળો મારાં વેણ, એમ રૌઈ રાતાં યયાં નેણ;
એ તો ઝિર્વાણિ એમ લખ્યું રે. ૩

જેમ મૃગલીને ધાલે પાશ, ત્યમ સાંગી બેટીની આશ;
વેરીડા ચહુ કરે છે હાસ, કાપડીની કાં કીધી આશ;
સૌ લોકો એમ લવલવે રે. ૪

એ તો વસશે જંગલ જાળ, ત્યાં બીહી મરશે મારી બાળ;
પેખશે મોઠા પર્વત પહાડ, કુંદવે મોઠા ક્ષિપ્રધર ફાળ;
કચમ કાળ એ પેરે ટલશે રે ૫

×

×

×

રાગ રામઝી

મન ઝંખવાઈ મેના માતજ, રે કન્યાને કરે ઉપધાતજ;
ચિખરે ચડાવી જાયેથી ઢોળું જ, કરમાં ચાપું જાળમાં બોળું જ. ૧

હાલ—જળ માંહે બોળું બાળ માં, કર્મે કીધો કોપ;
દેખી પેખી કચમ દીજએ, હવે વાચા કરશું લોપ. ૨
છરી હોએ હેમની લઈ મારીએ શું પેટ;
હસારય હોય જગતમાં, સવ સુધી વળગી વેઠ. ૩

હાથે સાહી દીવડો કેા જઈ પડે હાં કૃપઃ
 અવધૂતને ક્યમ દીજીએ, વીંછીએ એનાં રૂપ. ૪
 ને મેળવેા કેા વિધાતા, હું પૂછું કર્મવિપાક;
 કાણ અપરાધે દીધું ક્ષેત્રું, રત્ન બાંધ્યું આંક.”૧

લગ્ન પ્રસંગે પોંખણામાં ઝોંસરું, મુશળ, રવૈ અને ત્રાકને
 કવિ જૂલ્યો નથી, તેમ કન્યાનો લગ્નવેશ પણ ચૂક્યો નથી; અને:

“ઝોંસર મૂશળ સરીઓ ત્રાક રે, ઘડી પીંડી સાંપડ ચાંપી પાગ રે. ૧
 ઘાટઝોળાં શિર પર સોહે રે, ઘાટ સકળ પેહેરયા મન મોહે રે ૨
 ઓઠણે નવરંગ ચુંદડી રે, ભાલે પિયર કંઠે મોતીછડી રે ૩
 માથે ઓપે છે અતિ શુભ મેંડ રે, પોકતાં સાવધાન સર્વ જોડ રે. ૪
 પહેલે પીળિયા હર તણા પાગ રે, વર પોંછી તાણીકં નાક રે ૫
 હરજીએ આડો ધરીઓ હાથ રે, જુઓ જુઓ ઘોતુકં ત્રિભુવનનાથ રે. ૬
 વર માહેરીયામાં આવ્યો રે, સાસુજીએ સંતોષે વધાવ્યો રે. ૭

આડાં અંતર્પટ શુંલ ધરીયાં રે, આચાર્ય દેવકારજ કરીયાં રે. ૧૨
 વરવહુઅર બેહુ મન હરખે રે, અંતર્પટ પાછું કરી નિરખે રે. ૧૩
 અંતર્પટ હવે પછાં કરાય રે. બેહુ પક્ષમાં મંગલ ગાય રે.”૧૪

અને કવિ ફટાણાં દેવાતું પણ ચૂક્યો નથી :

“દોલ ઠમકયો રે લાડીનો હાથ મળ્યો નર નારીનો પારન જીએ કળ્યો ૧
 પાર્વતીની સહિયર પાસે રહી, તે લૂણ હતારે પૂઠે યથા ૨
 એક હેલી રે હરને કરે હસું, એક પૂછે રે વરતું નામ કશું. ૩
 એ તો જોગી જંગમ-વેષ ધરે, એ તો ધર મૂડી નિત્ય વન ફરે. ૪
 એને માત નહિં એને તાત નહીં, એને બેહેન કે બાંધવ કોય નહીં. ૫
 એની જનમાં કેા ધાર ધણી નહીં, એને ગાદએ ગોરવીએ કાણ કહી. ૬
 એના ગોર ને ગોત્રજ કોણ લહે. શિવનાથ દિગંબર સર્વ કહે. ૭
 એમ માહેરા માંહે વિનોદ કરે, સુણી પાર્વતિ મનમાં હરખ ધરે.”૮

આમાં હિંદુ લગ્નની મોઝનો કવિએ સારો ચિતાર રજૂ કરી

આપ્યો છે. પછીની પહેરામણીમાં પણ ક્યાશ રહેવા નથી દીધી. છેવટે ચોરી-મંગલ પણ ધામધૂમથી પતાવે છે.

કવિએ લગ્નપ્રસંગનો સર્વ વિધિ રસિક રીતે વર્ણિત કરી આપ્યો છે. શિવપાર્વતીના લગ્નને દીપાવણું એ કહિન છે, અને એ ૪૦ કડવાંના ટૂંકા બંધમાં પણ દીપાવી આપ્યું છે.

રુક્મિણી અને ઓખાના લગ્નપ્રસંગ ગાનારા કવિઓ કરતાં આ કવિ અનેક રીતે ચડ્યો છે, એવું એણે એમાં અર્પેલા પ્રસંગોના સચોટપણાથી અને ઉચિતપણાથી સમજાવ એમ છે. આપણા પ્રેમાનંદની પ્રતિભા એમાં ન હોવા છતાં એ કાવ્યને રસયુક્ત બનાવી આપે છે, એ એમાં જરૂર વિશિષ્ટતા છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક સારું આખ્યાનકાવ્ય અર્પવાનો યશ મુરારિને અવશ્ય મળે છે. એનાં કડવાં લાંબાં હોત તો કદાચ રસભંગ થયો હોત, પણ એ નરસિંહની ચાતુરીઓના ટૂંકા બંધ જેવા બંધથી અટકાવી લીધા છે.

ચરિતસામગ્રી:

૧. જૂ. કા. દો. ભાગ ૬૬૦, (ગુજ. પ્રિ. પ્રેસ, મુંબઈ)
- ૨ ગુજ. સાહિ. માર્ગ. રત્નો. દી. બ. ક. મો. ઝવેરીકૃત

નારાયણ

[વિ. ૧૭ મા સૈકામાં]

સ્વૃષ્ટ કાવ્યશાસ્ત્રે વિસ્તારેલી રસપ્રક્રિયાને પ્રતિનિધિત્વ આપતાં ગુજરાતી કાવ્ય જવદલે જ મળે છે. નરસિંહ મહેતાએ શૃંગારરસ જ મુખ્યત્વે ગાયો છે; એ સાથે એને રસની જ દષ્ટિએ કાવ્યને બહુલાવવાની પરવા નથી; એ તો પ્રતિભોત્થિત સ્વાભાવિક કાવ્ય અર્પતો.

નય છે. એને છાખડે બેસવાનો એવો પ્રયત્ન છેદવે લગભગ તદ્દત્ સ્વરૂપમાં દયારામની કૃતિઓમાં મળે છે. દયારામે મળ સાહિત્યની હરોળમાં રસપ્રક્રિયા બહુલાવી છે ખરી; પણ એ પૂર્વે બે ત્રણ સૈકા ઉપર એ પ્રક્રિયાને બહુલાવવાનું માન એક ગુજરાતી કવિ લઈ નય છે. એ કવિ તે નારાયણ. એના “નવરસ” પ્રસિદ્ધ છે. એણે ૧૧ પદ રચી એમાં નવરસ ખડા કર્યા છે. આ પદ્યતિનું ગુજરાતી સાહિત્યમાં એ પૂર્વે લાવણ્ય સમયનો રંગરતનાકર છંદ એક જ કાવ્ય મળે છે.

નારાયણે કૃષ્ણ અને રાધાનો વિહાર ગાયો છે, અને એમાં શાસ્ત્રીય રીતે નવે રસ વ્યક્ત કર્યા છે. કવિએ શબ્દાલંકારો અને અર્થાલંકારો પણ અત્રતત્ર સુભગ રીતે આમેજ કર્યા છે. કરુણરસ વિશેનું નીચેનું એક પદ એનો ચરિત્ર્ય આપશે :

“વૃંદાવનિ બ્યાકુલ વિધુવદની, વિરહવેદના બ્યાપી,
તુમ વિણુ તિહાં અનેક લડી દેખી, પીડે મનમથ પાપી.

વાહાલા! વિરહવેદના બ્યાપી. ૧

પ્રબલ પ્રલાપ પ્રલે-પાવક સમ, પ્રકટ થઈ જ્વર પોષે;
શીતળ થાવા સ્નાન કરે તો, સરિતા જળ સોષે વિરહ ૦ ૨
ચંદન ઘશી કચોલે ધાલ્યાં, સખી સખીએ લાવે;
અંગ અંગ લાગતાં સૂકે ને, ઉપચાર ન કાવે. વિરહ ૦ ૩
કુજરંધ યશિકિરણ આવતાં, આચ્છાદે સખી સાંને,
નિજમુખઘૃતિ દેખીને રવામા હૃદય ઘડુનો માને. વિરહ ૦ ૪
તરફડતાં તતક્ષણ મૂઝાતાં, ઇચ્છા થઈ એક વાર;
પ્રાણુ રહ્યા તે પ્રાણનાથ! તવ ધ્યાન તણો આધાર. વિરહ ૦ ૫
ચતુર સખી સખી કરે ચિકિત્સા, નાડી હાથ ન લાગે !
શ્રવણપંચ નવ ધ્યાન સુણ્યાં તે રોમાંચિત થઈ જાગે. વિરહ ૦ ૬
રહું નથી કંઈ હવિત-ચમાં, જો વહેલા નહિ આવો;
તો પામશે અવસ્થા દશમી, રહેશે મન પરતાવો. વિરહ ૦ ૭

સાંભળતાં કંઈક કરે, જેનું કંઈકાએ મન પૂરું;

નારાયણના નાથે આવી, વિરહવ્યાધિ દુઃખ પૂરું. વિરહ ૮”૧

દરેક રસની કવિએ સાવચેતીપૂર્વક જમાવટ કરી છે, અને એ રીતે રસ લંકારથી સુક્ત એક ગુજરાતી કાવ્યની ખોટ પૂરી પાડી છે.

આ કવિ ક્યારે થયો છે એ જોઈ નજીવાનું સાધન નથી, છતાં એના કાવ્યની સં. ૧૭૩૩ લગભગમાં લખાયેલી નકલ મળે છે, જેમાં બાપા મધ્ય. ગુજ.ની ૪ થી ભૂમિકામાં સચવાયેલી મળે છે એ જોતાં વિક્રમની ૧૭ માં સદીના પૂર્વાર્ધ જેટલો તો અવશ્ય એ જૂનો છે. આ કવિએ નરસિંહ મહેતાની કવિતા પચાવી જણાય છે, કેમકે પોતાના કાવ્યમાં એ ત્રણ ખૂણાનાં એ પદ રાગ રામયી માં આપે છે, જેમાં નરસિંહનો વેગ અનુભવાય છે :

“(વૃથ)ભાનુને ભવન સુક્રમારી સન્મુખ યતાં,

નયન જ્યમ મચણનાં બાણુ છટયા;

ભેદતાં હૃદય મન બુદ્ધિ ચિત્ત ચાતુરી,

નીસર્યા સોંસરા સઘ ફૂટયાં, ૧

પ્રથમ દર્શન દુરાલોક દિનમણિ થયા,

થયા દિગ્મૂઢ જડતા જડાઈ;

વીસર્યા દૃઢ ગુણ ત્રેહ ગુરુજન કયા,

લોકપથ લાજ લધુતા બડાઈ. ૨

પ્રકટ રતિ ભાવ શૃંગારરસ બીજ દહે;

રનેહજલ સીંચતાં સફલ યાશે;

વિરહ સંયોગ સુખ શ્યામ શ્યામા તણાં,

દાસ નારાયણો નિત્ય ગાશે ૩”૨

કવિનો સંસ્કૃત શબ્દાવલીઓનો વેગ પણ એમાં ઓર મધુરતા ચૂરે છે. વિપ્રલંબ શૃંગાર ગાતાં એ જણાવે છે :

“સુદંરી રતનસા ચતનથી વીસરે નીસરે હૃદયથી કુણ ઉપાયે,

ભુવન વનઘાટે જલઘાટે જમુના પુલિન, જ્યાં તિહાં નયન પંથ પ્રકટ થાયે. ૧

૧. સ્વ. અં. બુ. જાનીનો હ. લિ. પુ. સ. નં, ૭૦

. પ્રા. કા. ત્રે, ૭-૨, પૃ. ૪-૫

અદ્વૈતવાદિ ગતિ જગત તન્મય થયું, તે વિના અન્ય કંઈ ન ભાસે;
 સુરતરસ રંગભર અંગ સંગમ વિના કામજ્વર-જ્વાલ કો' કેમ નાસે. ૨
 મલય મારુત યથા પ્રલય-પાવક દહે, શશિકિરણ તરણિથી અધિક લાગે;
 'મૃગજ શ્રીખંડ કદલી ગરલ અંગમાં, અજન સમ વિરહનો વહ્નિ જાગ્યે. ૩
 કોદિલા કેકીકુલ કિર મધુકર-નિકર, કરી કુલાહલ કરણશૂળ સાધે;
 કેતકી કુસુમ કોકનદ-સૌરભ સરસ, ગરલ સમ તરલ તનુતાપ વાધે" ૧
 કવિના વતનના વિષયમાં પણ કશું જાણી શકાતું નથી. આ
 કવિએ બીજું કોઈ કાવ્ય રચ્યું છે કે નહિ, એ પણ જાણવામાં નથી.
 ચરિતસામગ્રી :

૧ પ્રા. દા. ત્રે. વર્ષ ૭-૨, વર્ષ ૭-૨, સ્વ. હ. ગો. કાંટાવાળા-સંપાદિત

ગોપાલભટ્ટ

[વિ. સં. ૧૭ મા ચતકનો ઉત્તરાર્ધ]

વૃત્તખંડ ગુજરાતી કાવ્ય રચનારા કવિઓમાં ગોપાલભટ્ટ પણ
 “ભાષાવિચિત્ર” નામનું અક્ષરમેળ વૃત્તોમાં રચેલું એક કાવ્ય અપી
 પોતાનું સ્થાન લીધું છે. એ ક્યારે થયો એ જોઈ નિશ્ચિતપણે કહી
 શકાતું નથી, છતાં પદ્યબંધ અને ભાષાપ્રયોગ ઉપરથી એ ૧૭ મા
 સદીથી પૂર્વે તો થયેલી નથી જ. એણે પોતા વિશે એમાંના એક ભાગ
 “કૂલાંચરિત્ર”ને અંતે થોડો પરિચય આપ્યો છે :

[શાલિની]

“નામે જ્ઞતાં ભટ્ટ ગોપાલ ધારે
 જ્ઞેણ સેવ્યો સોમ સર્વત્ર હીરો,
 બાલાપોરે જે વસે રામપુત્ર
 તેણિ પ્રીતિ અન્ય ભાષાવિચિત્ર. ૪૧” ૨

૧. એજન, પૃ. ૭-૮

૨. માધવકૃત “શ્વસુંદરકથા”-પરિશિષ્ટ પૃ. ૬૩

કવિના “ભાષાવિચિત્ર” નામના ગ્રન્થમાંનું એક “સ્ત્રીશિક્ષણ” નામનું આ પ્રકરણ છે. આ કવિ “ભટ્ટ” હોવાથી સોમપૂજક-સોમપુરો આહ્વાણ હશે. એના પિતાનું નામ “રામ” છે અને “બાલાપોર” નામક ગામનો વતની જણાય છે. આ કથું બાલાપોર ગામ, એ જાણવામાં નથી. કવિનો જે કાવ્યખંડ પ્રાપ્ત થાય છે તેમાં ભુજંગી શાલિની કૃતવિલાંબિત માલિની અને ઉપજાતિ એટલાં અક્ષરમેળ વૃત્ત મળે છે. આ કાવ્યમાં કોઈ “કૃષ્ણસોની”ની “કૂલા” નામક પુત્રીનું રસિક ચરિત્ર આપ્યું છે, જેમાં નવસંગમા-નાયિકાભેદ દૂંકમાં રસિક રીતે કવિએ આપ્યો છે. આમ કવિ ગુજરાતીમાં કાવ્ય રચતો હોવા છતાં પ્રાચીન સંસ્કૃત પદ્ધતિની કાવ્યસરણીને જાળવી રાખવા પ્રયત્નશીલ અને છે; જેમકે

માલિની

“સકલ દિવસ બાલા સર્વથા દષ્ટિ રૂડી
વિપતિજલધિ ખૂડી જીવડો નાથ લીડી
પ્રતિદિન વર તેનો વાટ જોએ જિવારો
મદનદહનમાંથી આજ કોએ ઉગારો. ૨૨

x x x

પ્રિયકર હૃદયેથી કામિની ઠેલિ નાંખિ;
અધરઅમૃત વાહી ભોલવી કાંત ચાખિ,
ઉર નખ પદ દેઈ વેણિકાભાર તાણે
‘ગુણવતી નથી ઠંથી’ કંથ એવી વખાણે. ૩૯
રતનગિરિજા સાધી ચાલિયો કામગેહે
નૃપતિ કર સમાને નાભિ-આવર્ત માંહે,
સખલ હઠ કરીને વચ્ચની વાજ ખોલી
મદનભુવન જીતી કૂલની લાજ ઠેલી. ૩૧”

એણે શબ્દાવલીઓ પણ સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોની ભારોભાર સ્વીકારી છે; જેથી કે

દ્રુતવિલંબિત

“કુચબિમર્દન વેણિલતા ગ્રહી, અધરચુંબન સીતકૃતિ તે સહી
 હર નખક્ષત કોપલવે થશે, ચતુર જે નરનાર ભલાં હશે. ૩૪
 સક્ષ્મ ભૂષણ કમળલ સંગ જે, તિલક અંગન ખીટક રંગ જે,
 નયણખાણુ નિરીક્ષણુ શોભશે, ચતુર જે નરનાર ભલાં હશે. ૩૫”
 આ કાવ્યની છપાયેલી નકલ જેના ઉપરથી લેવામાં આવી છે
 તે હાથપ્રતમાં ભાષા જૂની સચવાઈ રહી છે; જે કે છંદ ધણે રચળે
 જૂના સ્વરૂપને રચળે નવું સ્વરૂપ—જે કેટલેક-કહો ધણેખરે રચળે
 નકલમાં સારી રીતે પ્રયુક્ત છે તેના જેવું—માગતો પણ હોય છે;
 કદાચ લલિયાએ જૂનાં સ્વરૂપ સાચવી પણ રાખ્યાં હોય હોય; જેમકે—

“દાટે દાટે વાઘતી જય ટૂંલાં તે દેખીનિ” કામિનીચૂષ ભૂલ્યાં;
 તુમિં વરસિ (?) દીકરી ચોગ્ય નાહ, બાપે કીધુ સઘ તેતુ વિવાહ.”૩

આમાં “દેખીનિ”ને સ્થાને દેખીને “કીધુ” ને સ્થાને કીધો
 અને “તેતુ”ને સ્થાને તેનોની જરૂર છે. “વરસિ” એ વરસે
 છે; જ્યારે ‘તુમિં’રૂપ સંદિગ્ધ છે. પ્રાયઃ ઉચ્ચારણમાં દીર્ઘતા
 પ્રવેશી ચૂકેલી એ આનાથી સમજાય છે; અને આમ કવિ વિક્રમની
 ૧૭ મી સદી પૂર્વેનો નથી જ, એમ કહેવામાં સંકેત નથી થતો
 બેશક, એ સં. ૧૭૦૦ થી આ બાજુનો તો નથી જ.

ગુ. વિ. સભાને મળેલી જૂની હાથપ્રતમાં પણ ભાષાની આ
 સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે

અને એ સોમપૂજક આત્મણુ જ હોય તો સોમપુરા આત્મણોની
 વસ્તી હાલ સૌરાષ્ટ્રના પ્રભાસપાટણમાં મુખ્યત્વે છે એ જોતાં, એમ
 માની શકાય કે આ સૌરાષ્ટ્રનો એક કવિ છે. તો કૃષ્ણકીડા કાવ્ય-
 કાર કેશવદાસ પછી, વૃત્તગદ્ધ કાવ્ય કરનારો આ સૌરાષ્ટ્રવાસી બીજો
 કવિ ગણાય.

ચરિતસામગ્રી :

૧. માધવકૃત-રૂપસુંદરકથા, પરિશિષ્ટ, શ્રી ભો. જ. સાંડેસરા-સંપાદિત

૨. ગુ. વિ. સ. હ. વિ. પુ. નં. ૧૯૬૩ ની હાથપ્રત

ક્રાંગ

[વિ. સં. ના ૧૭ મા સત્કનો ઉત્તરાધ]

“કુંસોદ્ધરણ” એ નામનું એક કાવ્ય જેનું મળ્યું છે તે ક્રાંગ નામનો કવિ જ્ઞાતિએ મોઢ બ્રાહ્મણ હતો, અને બીજાપુર પાસેના લાહોલ ગામનો વતની હતો, એવું એના એ કાવ્યને અંતે આપેલી લીટીઓથી જાણી શકાય છે. ત્યાં એ પોતાને ગણપતિસુત કહે છે, આથી વિશેષ કંઈ પણ હકીકત મળી શકતી નથી.

એનું આ કાવ્ય ૨૭ કડવાંનું છે. એની જે નકલ પ્રાપ્ત થઈ છે તે, સં. ૧૭૫૬ જેટલી જૂની છે. અને એ રીતે એ મહરવની છે કે એમાં મધ્યકાલીન શુજ. ની ૪થી ભૂમિકાની ભાષા સચવાઈ રહી છે.

આ કવિએ બીજાં કાવ્ય ૨૨યાં છે કે નહિ, એ વિશે કશું જાણવા સાધન નથી. ચાલુ પૌરાણિક પદ્ધતિએ ભાગવતના દશમ-સ્કંધમાંની વસ્તુ લઈ એણે કાવ્ય ૨૨યું છે આ કાવ્ય ઉપરથી એનું સં. જ્ઞાન સામાન્ય પ્રતિનું હોય એમ જણાય છે.

ચરિતસામગ્રી :

૧. કા. ગુ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૩૪૧ સ્ત્ર ની હાથપ્રત

પાંચો

[વિ. સં. ની ૧૭મી સદીનો ઉત્તરાધ]

“કુંડલાદરણ” નામક એક હજી ન છપાયેલા નાના કાવ્યનો કર્તા પૂંજાસુત પાંચો સં. ૧૭૦૭ પૂર્વે થઈ ગયો છે. એણે એના કાવ્યને અંતે પોતા વિશે માત્ર આટલો ઉલ્લેખ કર્યો છે :

“ ગાએ શાશ્વતિ જે નરનારથ । ક્રિપા કરિ સ્વામિ ત્રિપુરારથ ।

પૂંજ્યાસુત પાંચુ વહિ । શિવના શુભ રાખુછ રદિ ॥ ૧૬ ॥ ”

(કડવું ૧૨ સું)

આ કવિના એ કાવ્યનું નામ “કુંડલાહરણ” છે, એ આદિનાં ૩ કડવાં તૂટતાં હોવાથી અને એણે કાવ્યાંતે કાંઈ નિર્દેશ કર્યો નહિ હોવાથી પુષ્પિકા ઉપરથી જ નક્કી કરી શકાય છે; જ્યાં इति श्रीकुंडलाहर्ण आख्यान संपूर्ण समाप्तः । શબ્દો મળે છે.

કવિએ નાના કાવ્યમાં મહોદરપુરીના રાજાના પૂર્વલવની કથા, એ રાજા પોતાની રાણીને કહે છે, એ રૂપે આપી છે. રાજા પૂર્વ-લવમાં શરૂ હતો અને ભરણપોષણ ન થતું હોવાથી ચોરી કરતો. એક દિવસ શિવરાત્રિને દિવસે ચોરીમાં કાંઈ ન મળવાથી એ શિવ-મંદિરમાં માણસો એકઠાં થયાં હતાં ત્યાં ગયો. આખા દિવસનું કાંઈ ખાધું નહોતું અને પૂજા ચાલુ હોવાથી લોકો જાગતાં હોનાં કાંઈ ચાલે એમ નહોતું. અંતે પૂજા પછી બધાં સૂઈ જતાં એની નજર એક બાઈના કાનનાં કુંડલ પર પડી. શિવની પ્રાર્થના કરી એણે કુંડલ કાનસહિત કાપી ઝડપથી દોટ મૂકી. બાઈના કકળાટથી લોકો જાગી ગયા અને એમાંના કેટલાક પાછળ દોડ્યા. એક વીરે એને માર્ગમાં પકડ્યો અને તલવારથી માથું ઉડાવી દીધું, જે માથું નજીકના કૂવામાં જઈ પડ્યું. એ મરી જતાં એને યમના કિંકરો લઈ ગયા, જ્યાં માર્ગમાં અપાર દુઃખ થયું; પણ શિવનું આરાધન કરતાં શિવની આજ્ઞાથી ગણોએ આવી બચાવ્યો અને મહોદરપુરના રાજાને ઘેર કુંવર તરીકે અવતાર્યો.

શિવમાહાત્મ્યની આ કથા છે, અને કવિએ કરુણરસને પ્રધાન રાખી ઠીક બહલાવી છે. વર્ણનો પ્રમાણમાં ટૂંકાં છતાં કોઈક વાર ચમત્કૃતિવાળાં છે. શિવપૂજાનો પ્રસંગ એણે ઠીક ચીતર્યો છે :

“એક ગંગાનિર સરયા ભૂંગાર ઢોલિ ઇશ અષંડીત ધાર ।
પંચામ્રીતના હોમિ પપાલ શીધા દીવા ઝાકઝમાલ ॥૧૧॥

૧ ગુ. વિ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૭૪૮ અ (આ પ્રત સં. ૧૭૦૭ના આધારે વદિ ૧૩ ભોમે “શ્રીપત્તન” માં ઉતારેલી છે.)

એક કેશરચંદ ભરયાં કપોત શિવજી અરયા અતિ રંગ રોલ ।

અનેક કુશભ તાં સોનાં તંબુાં અને વલિ રૂપાનાં ઘણાં ॥ ૧૨ા

તત્ત્વ કુશભ ને ચાપુ વેલિ ખીલીનાં દલ આંણિ મેલ્ય ।

એક કંબુજાગરના ઉપેવ્યે ધુપ શિવ ઓલિગિયો અક્લ સ્વરૂપ ॥ ૧૩ા

કપૂર આરંતિ કરી ઉલાંસ સંતોષદા નિશ્ચિ અવિનાસ ।

જોઈ આરંતિ સંદૂ હરધીક મિ તે સર્વે નૈણે નીરધીક ॥ ૧૪ા

વાજિ વેણા વંશ મૃદંગ શિવ કીરતન હોઈ અતિ રંગ ।

વાજે તતેશ્વર નિ તાલ વાજે ભૂગલ મધુર રસાલ ॥ ૧૫ા

વાજે ચરણ ચપલ ધુધરી સિવગુણ બાપિ વાંણિ મધુરી ।

એક શિવજી આગલ નૃત્ય કરાવ્ય મગન થયા શિવના ગુણ ગાઆતરેકા”

આ કવિ મોડામાં મોડો ૧૭ મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં થયો હશે,

કેમકે આ હાથપ્રતની ભાષા મધ્ય ગુજ.ની ૪ થી ભૂમિકામાં છે :

“એકવારનિ અવસરિ રાત્ર ॥ આનંદ ભરિ ઉલાસ જી ।

રામાસુ રમવા આવે છિ ॥ અંતેહરીને આવાસ જી ॥ ૧ા

લાડકડી લીલામાં જોડી ॥ સંગ્ય સખી સાહેલી જી ।

તરણિ તેજ તણું તન ઝલકે રૂપ રંગ રસવેલી જી ॥ ૨ા

સાડી વણ્ય સાંસલિ સોમા ઉઘાડુ છિ સિસ જી ।

જોણી લીલામિ લળંબો લક્ષ્મીવરે ગોકલમાં ચગદીશ જી ॥ ૩ા

લીલડીમિ ભૂલા શિવ મુદર ॥ ભોલા થયા ભગવાન જી ।

તરણિએ તાપસ ચૂકાવ્યા મૂકાવ્યા જહુ માંન જી ॥”

(દડવું ૪ થુ)

કવિ ક્યાંનો વતની છે જ્ઞાતિએ કેવો છે, એ વગેરે કાંઈ માહિતી
પ્રાપ્ય નથી; છતાં નામ ઉપરથી એ દિગ્ગેતર હશે, એમ જણાય છે,
સાથે શિવભક્ત છે.

અંરિતસામેત્રી :

૧. ગુ. વિ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૭૪૮અ

ધનદાસ

[સં. ૧૭૦૦ લગભગમાં હયાત]

“અર્જુન સુણો ગીતાસાર, પાંડવ માનજો નિરધાર” એ ટેકવાળી અર્જુનગીતાથી ભાગ્યેજ કોઈ ગુજરાતી અજાણ હશે. સામાન્ય રીતે ગ્રામીણ જનતામાં એ અર્જુનગીતા બહુ જ પ્રચલિત છે. જૈરાં તેમજ પુરુષો નાહ્યા પછી અચૂક આ “ગીતા”નો પાઠ કરી જાય, એવો ઘણે ઠેકાણે રિવાજ છે. આ નાના કાવ્યમાં ગીતાનો જે મૂર્ત કવિએ સમજાવ્યો છે—તદ્દન સહેલી રીતે, તેને લીધે જ એ સમાજમાં પ્રિય થઈ પડી છે.

“સંસારમાં સરસો રહે, ને મન મારી પાસ;
સંસારમાં લોપાય નહિ, ને જાણુ મારો દાસ.”

—આ કડીમાં કવિએ ખરા જ્ઞાની ભક્તનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે. આવા નાના પણ સર્વને પ્રિય થઈ પડેલા કાવ્યના કર્તા ધનદાસના વિષયમાં એના કાવ્યમાંથી કશું જાણવા મળતું નથી. એ ધંધુકાને વતની હતો; પણ જ્ઞાતિએ કેવો હતો, એ વિશે કશું જાણવામાં નથી. એમ મનાય છે કે એ પટેલ હતો. એ ક્યારે થઈ ગયો એના વિષયમાં સીધું સાધન કશું નથી. જૂ. કા. દો ના સંપાદકે એને^૧ ૧૭ મા સૈકામાં હયાત હોવાનું અને સાથે સં. ૧૭૮૩માં હયાત હોવાનું જણાવ્યું છે. સં. ૧૭૮૩માં તો શક્યતા જ નથી, કેમકે “અર્જુનગીતા”ની એક હાથપ્રત સાં. ૧૭૨૯માં થયેલી મધ્યકાલીન ગુજ ની ૪થી ભૂમિકાને સાચવી રાખતી જૂનામાં જૂની મળે છે.^૨ આ ઉપરથી એમ સિદ્ધવત્ છે કે એ સં. ૧૭૨૯ પૂર્વે થઈ ગયો છે. એટલે વિક્રમના સત્તરમા સૈકામાં સંભવિત રીતે ઉત્તરાર્ધમાં કે પછી સં. ૧૭૦૦ લગભગ એ હયાત હોય.

૧. જૂ. કા. દો. ભાગ ૨ નો, પૃ. ૭૮૪

૨. ગુજરાતી ગ્રેસ, મુંબઈના સંગ્રહમાં નં. ૮૨૧ની હાથપ્રત

ધનદાસે એક “ભક્તગીતા” રચાવું બુ. કા. દો. ભાગ ૨ જામાં સૂચન છે.^૧ તેમ એક “નાની અર્જુનગીતા” હોવાનું પણ જણાય છે.^૨ આ બંને “અર્જુનગીતા” જ હોવી સંભવિત છે. મુદ્દે અર્જુનગીતા જ નાનું કાવ્ય છે. બીજું એનાથી નાનું કેટલું હોઈ શકે ? “ભક્તગીતા” એવું નામ, અર્જુન ભક્તને હિંદેશી રચાયેલ હોવાથી કાઈએ માન્યું હોય એમ સંભવે છે. બ. કા. દો. માંના સૂચન સિવાય એના અસ્તિત્વ વિશે અન્ય સ્થળેથી જાણવામાં નથી.

ચરિતસામગ્રી :

૧. શુ. સા. માર્ગ રત્નસો, દી. બ. કૃ. મો. ઝવેરીકૃત
૨. બ. કા. દો. ભાગ ૨ જો, (શુજરાતી પ્રેસ, મુંબઈ)

નરસિંહ નવલ

[સં. ૧૭૦૦ આસપાસ હવાત]

ઓખાહરણ પર ઘણા કવિઓએ મહેનત લીધી છે. એવું એક સુંદર ઓખાહરણ “નરસિંહ નવલ” નામના કવિનું ૬૬ કડવાંનું પ્રાપ્ત થાય છે.^૩ આ કાવ્ય અદ્વાપિ અપ્રસિદ્ધ છે. એની જે હાથપ્રત મળે છે તેમાં આરંભનાં ૧૧ કડવાં તૂટે છે, તેમજ બિધધએ બગાડેલી હોવાથી કાવ્યનો બાકીનો ભાગ પણ જ્યાંત્યાં ખંડિત છે. સદ્દલાગ્યે કવિનું નામ સચવાઈ રહ્યું છે. કવિએ વિષ્ણુદાસ વગેરેની માફક દરેક કડવાને અ તે નામોલ્લેખ કર્યો નથી; થોડાં થોડાં કડવાં વટાવી નામનિર્દેશ કર્યો છે. ૩૯ મા કડવાને અંતે એ જણાવે છે કે—

“નરસિંહી નવલ એમ શણે ॥ અનીરુધ જેમ અંબા સ્તવી ॥
નાહાસે પાપ.....કથન કેહે તાં કવી. આજ. ૬૦ ૧૩”

-
૧. બુ. કા. દો. ભાગ ૨ જો, પૃ. ૭૮૪
 ૨. ફા. શુ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૩૦૨૯
 ૩. શુ. વિ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૬૫૫૪

ધનદાસ

[સં. ૧૭૦૦ લગભગમાં હયાત]

“અર્જુન સુણો ગીતાસાર, પાંડવ માનજો નિરધાર” એ ટેકવાળી અર્જુનગીતાથી આગ્યેજ કાંઈ ગુજરાતી અબ્જાણ હશે. સામાન્ય રીતે ગ્રામીણ જનતામાં એ અર્જુનગીતા બહુ જ પ્રચલિત છે. ઘેરાં તેમજ પુરુષો નાહ્યા પછી અચૂક આ “ગીતા”નો પાઠ કરી જાય, એવો ઘણે ઠેકાણે રિવાજ છે. આ નાના કાવ્યમાં ગીતાનો જે મૂર્ત કવિએ સમજાવ્યો છે—તદ્દન સહેલી રીતે, તેને લીધે જ એ સમાજમાં પ્રિય થઈ પડી છે.

“સંસારમાં સરસો રહે, ને મન મારી પાસ;
સંસારમાં લોપાય નહિ, તે જાણુ મારો દાસ.”

—આ કહીમાં કવિએ ખરા જ્ઞાની ભક્તનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે. આવા નાના પણ સર્વને પ્રિય થઈ પડેલા કાવ્યના કર્તા ધનદાસના વિષયમાં એના કાવ્યમાંથી કશું જાણવા મળતું નથી. એ ધંધુકાનો વતની હતો; પણ જ્ઞાતિએ કેવો હતો, એ વિશે કશું જાણવામાં નથી. એમ મનાય છે કે એ પટેલ હતો. એ ક્યારે થઈ ગયો એના વિષયમાં સીધું સાધન કશું નથી. જ. કા. દો ના સંપાદકે એને^૧ ૧૭ મા સૈકામાં હયાત હોવાનું અને સાથે સં. ૧૭૮૩માં હયાત હોવાનું જાણાવ્યું છે. સં. ૧૭૮૩માં તો શક્યતા જ નથી, કેમકે “અર્જુનગીતા”ની એક હાથપ્રત સાં. ૧૭૨૯માં થયેલી મધ્યકાલીન ગુજની ૪થી ભૂમિકાને સાચવી રાખતી જૂનામાં જૂની મળે છે.^૨ આ ઉપરથી એમ સિદ્ધવત્ છે કે એ સં. ૧૭૨૯ પૂર્વે થઈ ગયો છે. એટલે વિક્રમના સત્તરમા સૈકામાં સંભવિત રીતે ઉત્તરાર્ધમાં કે પછી સં. ૧૭૦૦ લગભગ એ હયાત હોય.

૧. જ. કા. દો. ભાગ ૨ જો, પૃ. ૭૮૪

૨. ગુજરાતી પ્રેસ, મુંબઈના સંગ્રહમાં નં. ૮૪૧ની હાથપ્રત

ધનદાસે એક “ભક્તગીતા” રચાવું બૂ. કા. દો. ભાગ ૨ જમાં સૂચન છે.^૧ તેમજ એક “નાની અશ્વિનગીતા” હોવાનું પણ જણાય છે.^૨ આ બંને “અશ્વિનગીતા” જ હોવી સંભવિત છે. મુદ્દે અશ્વિનગીતા જ નાનું કાવ્ય છે. બીજું એનાથી નાનું કેટલું હોઈ શકે? “ભક્તગીતા” એવું નામ, અશ્વિન ભક્તને ઉદ્દેશી રચાયેલ હોવાથી કોઈએ માન્યું હોય એમ સંભવે છે. બ. કા. દો. માંના સૂચન સિવાય એના અસ્તિત્વ વિશે અન્ય સ્થળેથી જાણવામાં નથી.

અસ્તિત્વસામગ્રી :

૧. ગુ. સા. માર્ગ રત્નો, દી. બ. કૃ. મો. ઝવેરીકૃત

૨. બ. કા. દો. ભાગ ૨ ને, (ગુજરાતી પ્રેસ, મુંબઈ)

નરસિંહ નવલ

[સં. ૧૭૦૦ આસપાસ હવાત]

ઓખાહરણ પર ઘણા કવિઓએ મહેનત લીધી છે. એવું એક સુંદર ઓખાહરણ “નરસિંહ નવલ” નામના કવિનું ૬૬ કડવાંનું પ્રાપ્ત થાય છે,^૩ આ કાવ્ય અઘાપિ અપ્રસિદ્ધ છે. એની જે હાથપ્રત મળે છે તેમાં આરંભનાં ૧૧ કડવાં તૂટે છે, તેમજ બિધધએ બગાડેલી હોવાથી કાવ્યનો બાકીનો ભાગ પણ ન્યાત્યાં ખંડિત છે. સદ્ભાગ્યે કવિનું નામ સચવાઈ રહ્યું છે. કવિએ વિષ્ણુદાસ વગેરેની માફક દરેક કડવાને અ તે નામોલ્લેખ કર્યો નથી; થોડાં થોડાં કડવાં વટાવી નામનિર્દેશ કર્યો છે. ૩૯ મા કડવાને અંતે એ જણાવે છે કે—

“નરસિંહી નવલ એમ બણે ॥ અનીરુધ જેમ અંબા સ્તવી ॥
નાહાસે પાપ.....કથન કેહે તાં કવી. આજ. ૬૦ ૧૩”

૧. બૂ. કા. દો. ભાગ ૨ ને, પૃ. ૭૮૪

૨. ફા. ગુ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૩૦૨૪

૩. ગુ. વિ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૬૫૫૪

આ ઉપરાંત 'ખીજે' એ સ્થળે એણે પોતાના નામનો નિર્દેશ કર્યો છે તે :

(૧) “ક્રીડણુ દીન રાત્ર રંગે ॥ શરદરાત્ર શોહાંમણી ॥

કહે નરશહી નવલ સઃષા ॥ લીયો ભક્તો વધાંમણી ॥૧૧૧”

(કડવું ૬૫ મું)

અને

(૨) “ધન્ય ભગત જે કો ચીત ધરે ॥ ધન્ય ધન્ય રે વૈષ્ણવસુત નાંણુ ॥

ધન્ય નરશહી નવલ ॥ જેણે ગાયો રે હરી પૂરસ પુરાંણુ ॥

ધન્ય કૃપા ધન્ય ખાણુ ॥૭૭”

(કડવું ૬૭ મું છેલ્લું)

આ કાવ્યમાં પોતાના આમ ત્રણ સ્થળે નામનિર્દેશ વિના ખીજ કશી માહિતી એણે આપી નથી. ઉપર આપેલા છેલ્લા અવતરણમાં એ “વૈષ્ણવસુત” શબ્દ પ્રયોજે છે, એને જો સંબોધન તરીકે ન ગણવામાં આવે તો એમ માની શકાય કે કવિ ધર્મે વૈષ્ણવ હશે. કવિ પોતાને “નવલ નરસિંહ” કહે છે. એનો આશય સ્પષ્ટ છે કે સુપ્રસિદ્ધ ભક્ત-કવિ નરસિંહ મહેતાને એ પ્રાચીન કહેવા માગે છે.

૬૭ કડવાંના આ કાવ્યમાં કોઈ કડવું ૧૦ નું તો કોઈ ૧૧-૧૨ કડીનું, તો કવચિત જ ૧૩-૧૬ કડીનું. એમ નાનાં નાનાં કડવાં કવિએ આપ્યાં છે. કાવ્યના સ્વરૂપ ઉપરથી એમ જણાય છે કે એણે સ્વતંત્ર રીતે જ આ ઓખાહરણની રચના કરી છે. એમાં, બેશક, પ્રેમાનંદની ખૂબીઓ નથી, છતાં એ કાઠી નાખવા જેવી કૃતિ નથી. ૧૨ મા કડવામાં ઓખા સ્વપ્ન પછી જાગી જતાં જે વિલાપ કરે છે તે જોતાં કવિની સાવચેતી સમજાશે; જેમકે—

“શમણે પરણી તેહને પેષે રે ॥ કન્યાપત તાં સાચું લેષે રે ॥

કુહો કોણે કીધૂં એહ અકર્મ રે ॥ કલવધ દૂશી તે કોણુ ધર્મ રે ॥૧૧”

[ઉત્તરો]

કલવધ દૂશી તે કોણુ ધર્મ ॥ સ્વપ્ન શત્ય વીધારા ॥

કાંઠાં ગયો તે કંથ માહારો ॥ કરી ભ...ય ॥૨૧”

વલવલે વાંમા વીલાપ કરતી ॥ ધરતી મન સંતાપ ॥

કોહો કેણી પેરે કાંઠાં ગયો રે ॥ મૂઝ લગવી વાત ॥

ચીર ફાટે રૂએ ગાઢે ॥ હાડ ટોરે હાય ॥

કાંમ સમ તે કંથ સમરે ॥ સ્વપ્ન કેરો નાય ॥૪૥

અધરે ડગતી દાંત સાથે ॥ મૂપ વહે નીરવાસ ॥

કોણે કર્યું લાંછન લોક માંહાં ॥ કંનક-હપહારય ॥૫”

પ્રસંગ કંટાળા ભરેલો ન થાય તે પ્રમાણે અર્પવામાં કવિ સાવચેત રહે છે. એના કાવ્યની મળતી એક જ હાથપ્રત ઊધધથી ખવાયેલી હોવાથી એના સારા ભાગ ખાંડિત મળે છે, એથી સારા નમૂના નથી અપાયા, છતાં એમ કહેવું ગેરવાજબી નથી કે આખાહરણના કર્તાઓમાં નવલ નરસિંહ એક સારા આખ્યાનકાર તરીકે સ્થાન મેળવે છે. આ કવિએ બીજાં કોઈપણ કાવ્ય રચ્યું હોય, એમ જાણવામાં નથી.

નવલ નરસિંહ ક્યારે થયો? એના કાવ્યની એક માત્ર નકલ જ મળે છે તે સં. ૧૭૫૪ આસપાસ નવસારીમાં ઉતારવામાં આવેલી છે. એ કાવ્યને અંતે ઉ. સં. નથી, પણ એ જ હાથે ઉતારેલાં એ જ હાથપ્રતમાંનાં બીજાં કાવ્યોમાં એ જ વર્ષ મળે છે, એટલે શંકાને સ્થાન નથી. આ હાથપ્રતમાં પ્રેમાનંદનું નળાખ્યાન રચાયા પછી માત્ર ૧૪ મે વર્ષે ઉતારેલું છે એ પ્રમાણે વીરજીનું સુરેખાહરણ રચાયા પછી ૩૩ મે વર્ષે ઉતારેલું છે. આ માં વસ્તાનું શુદ્ધેવાખ્યાન, ભાઉની પાંડવવિષ્ટિ અને કાશીસુતનું વિરાટપર્વ પણ છે. એ સુંદર કાવ્યો સાથે વચમાં જ આ કાવ્યે સ્થાન મેળવ્યું છે, એ જોતાં એ કવિ એ સમયે વધુ પ્રસિદ્ધ હોય તો એમાં આશ્ચર્ય નથી. એના ક્યારે હોવા વિશે કશો નિશ્ચય નથી, છતાં એ નવલ હોવાથી વિક્રમના ૧૮ મા સૈકાના આરંભમાં કે બહુ તો એક પચીસી પૂર્વે થઈ ગયો હશે.

બીજાં કોઈ સાધન ન મળે ત્યાંસુધી એનાં વતન કે જ્ઞાતિના વિષયમાં કશું કહી શકાય એમ નથી.

અરિતસામગ્રી :

૧. ગુ. વિ. સ. લિ. પુ. મં. ૬૫૫ ઇ

ભગવાન વૈષ્ણવ

[વિ. સં. ના ૧૭ માં સદીનો ઉત્તરાર્ધ]

“શ્રી ગોકુલની શોભા” નામના એક ઘોળનો રચનાર ભગવાનદાસ છે. આ કાવ્યની રચના સં. ૧૬૫૩ના ભાદરવા સુ. ૭, શ્રીગોકુલાલ કારજના જન્મદિન પછી એકાદ વર્ષની અંદરમાં છે.

શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના અને શ્રીવિકુલનાથજીના ભક્ત નરોડાવાળા ગોપાલદાસ, રૂપપુરાના ગોપાલદાસ, ભીમ, વૈષ્ણવ વાસણ વગેરે અનેક વૈષ્ણવ કવિઓ હતા, તેમ આ ભક્તકવિ પણ શ્રીવિકુલનાથજીનો સેવક હોવાનો પૂરો સંભવ છે, કારણ કે આ કાવ્યની રચના એણે પ્રૌઢ ઉમરે કરી છે એમ આ કાવ્ય વાંચતાં સમજાય છે.

‘શ્રીગોકુલની શોભા’ કાવ્ય એ ઘોળ છે. એમાં ૩૬ કડી છે, એમાં કવિએ પાંચ પ્રકારનું વર્ણન કર્યું છે :

(૧) શ્રીવલ્લભાચાર્યજીને ત્યાં શ્રીવિકુલનાથજીનું ને એમના સપ્ત પુત્રોનું પાકટય, (૨) ખીજમાં સાત પુત્રના વંશનું સં. ૧૬૬૪ સુધી વર્ણન, (૩) શ્રી વહુજી અને બેટીજીનાં જીવન ને સેવાપ્રેમ, (૪) કવિએ અનુભવેલો સ્વઆનંદ, અને (૫) એ વખતના પ્રજનાં મુખ્ય ધર્મો. એ વિશે વધુ વિવરણ નીચે કર્યું છે.

આ કાવ્ય જે જૂના ગ્રંથમાંથી મળ્યું છે તેનો ઉદ્દેશ્ય નીચે મુજબ છે :

“આ પ્રત ઇતિશ્રી હજવવિધિ શ્રીગોકુલનાથજી તથા શ્રીગોકુલચંદ્ર-માજી કે ધર કિ રીત ॥૪૨॥ સંપૂર્ણ સં. ૧૬૦૮ ના ભાદ્રપદ સુ. ૧૫ સૌમ્યવાસરે લ. ઠાકોર દામોદર જવેરનાં જે શ્રીકૃષ્ણ વાંચજો પ્રત્યે પ્રત્યે ઉતારી છે. લખનારને દોષ દેશો નહિ શ્રીગોપીજનવલ્લભાય નમઃ”

(મોડાસાના શ્રીકનૈયાપ્રભુ-પુષ્ટિપુસ્તકાલય હ.લિ.પુ. પુસ્તક ૪૦, પા. ૧૪)

“જો જો રે શ્રીગોકુલની શોભા”, એ કડીને ધ્રુવ તરીકે લેતાં આ ઘોળ નીચે મુજબ ગાતાં ઠીક પડશે :

આ સેવાવિધિ પછી ગુંજરાતી ધોળ તરલ જ લખેલાં છે,
ક્રમાંક એમાંનું આ નવમું ધોળ છે :

અસલ કાવ્ય

“જે જે રે શ્રીગોકુલની શોભા, શ્રીજનનાજને તીર
શ્રીવલ્લભઅહે પગટ થઇને, ખેલે શ્રીગિઠલ વીર. (૧)
શ્રીગી રધરલાલ સોહામણા, બેલડીએ શ્રીગોવિંદ
શ્રીબાલકૃષ્ણ ખલ અતિ ધણાં, શ્રીગોકુલ ગાનંતા (૨)
શ્રીવલ્લભ દુલંભ જીગમાં કહીએ, તેજ તણે અવતાર
શ્રીરધુનંદજ સદા સુખકારી, પિતાંખરજ સુપ્રીત (૩)
શ્રીજદુપતિજ છે જીવન હમારા, જેને વખાણે વેદ
ધનશ્યામજ સુંદરતા સીમા, ભુતલ પ્રગટયા ભાણ. (૪)

(૨)

વલિ વિરતાર કરિ ને વ્રણકું એમનો પરિવાર સાથ
૧ મોદર દાંણી, ગુણવંતડ ગોપીનાથ (૫)

દમીનરસે આંગણુ લલા, દિન તણા દયાલ
પદ્મવદીનદન સુરીનરવંદન, વંગોપાલરાએ ગુણભેદ. (૬)
જીએદેવજ છે જીવન હમારા, જેને વખાણા વેદ
દમુખસુદનજ મોરે મન વસિયા ગાળે, દશગોપીનાથ. (૭)
૧૦ અલંકારજ આંગણીએ ખેલે, ૧૧ શ્રીપુરુષોત્તમજ બણે રસની રીત
૧૨ ગોપાલરાએ સુરીરવર ૧૩ વિઠલ, ૧૪ ત્રિજરતનજ બડભાગિ. (૮)
મીઠડી એ મન હરીને લાગી, તે જેવા રઢ લાગી
વલ્લભને ધર ભુવણ પ્રગટા, સુંદર ચતુર સુખંણ. (૯)
એક એક પે અધડી શોભા, સરખે સરખી જોડ
આ ભુતલમાં ભાગ્યજ હમારાં, પુરા મનના કોડ. (૧૦)
છોટા મોટા છેલ જખિલા, સુંદર દિસો રૂપ
જઈ જીઓ જમુનાજ તિરે, ભુતલ ખેલે ભૂપ. (૧૧)
વહુ બેટીનાં ભાગ્યજ ભવાં અવતરીયાં અમને ઘેર
કુમતાં ફરકે ને મનમાં હરખે, લટકે મોતીની સેર. (૧૨)
ગોત્રણે હુધરડી લમકે, કંઠે મનોહર હાર
પરણે પટો લડીને ગુણવંત ગજનિ ચાલ. (૧૩)

આછી સાડી પલવટવાણિ, રંગભર રમે રે રસાળ
નઘણે કાજલ મુખમાં ઝિડી, ને બાલે વચન રસાળ (૧૪)

x

x

સાંન કરે ને સણગદ વાલે, કરે રેન અના ચાલા (૧૫)
મનનું કારણ મોહન જાણે, નેન કટાક્ષે જોતિ
હાસ વિનોદ કરે હરિ સાથે, નાકે નિરમલ મોતી. (૧૬)
હું ઘણી અતિ છુ મદમાતિ, સદા સોહાગણુ નારિ
મોટાં સાથે મિલન હમારે, અમને ન સડે કાંઈ વારિ. (૧૭)
હો હો કરતાં હરિ સંગ રમતાં, નાત તિલંગિ સાથ
રાસમંડલ જગમોહન મોહો, પ્રભુજીએ સાહો હાથ. (૧૮)
૧૫કાંઈરે વૈષ્ણવ મન વિસામે, ગોકુલ સાસુ જતાં
રૂઢુ છે રે જાઈ રૂઢુ છે, શ્રીજમુનાજીમાં નાતાં. (૧૯)
સખી સહુ ટોળે મલી, શ્રીગીરધારીજીને મંદિર જતાં
શ્રીનવનિત્યપ્રિયાજીને જોધને રે, મારાં નઠણાં ત્રપત ન યાતાં (૨૦)
સાંમલિયા સન્મુખ રહીને, શણગાર આરતિ જોતાં
રાજભોગનિ અતિસે સોભા, તે જોઈ મન મોતાં. (૨૧)
તે દાઢા ક્યમ વિસરે, જ શુભ મહડી ખાતાં /

x

x

x

(૨૨)

ગોકુલ ગોવરધન વૃંદાવન માંહા રમવાનો ઠામ
સઘન વનની કુજગલનમે, મલસે શ્રીધનશ્યાંમ. (૨૩)
કદમખંડી માંહો કોડા, સંકેત વનમાં સંગ
ખંસીવટ વાલોજ ખેલે, નિત નિત નવલા રંગ. (૨૪)
હો હાં કરતાં ને હરિસંગ રમતાં, જુઓ ને જમારાં ગાત્ર
જલનિ ગાડી સાથે જતાં, ને ગિરિગોવરધન જોતાં (૨૫)
૧૬અનેક વારા વહી ગમ્યાને, આંજો ફેરે કાવ્યાં
ભગવાંનદાસ તણા પ્રભુ મલીઆ, શરણુ તમારે આવ્યાં. (૨૬)"

આ કાવ્યની આંકણી એક ઐતિહાસિક કાવ્ય તરીકે થઈ શકે
એમ છે; જેમકે—

(૧) (૨) (૩) એ શ્રીવિઠ્ઠલનાથજીના પ્રથમ પુત્ર શ્રીગિરિધરજીના ત્રણ પુત્રો છે, જેમની જન્મતિથિ સં. ૧૬૩૦ના આસો સુદિ ૧૦ સં. ૧૭૨૨ના આવણ સુદિ ૧૫, સં. ૧૬૩૪ના પૌષ વદ ૪ના છે. (૪) શ્રીવિઠ્ઠલનાથજીના ખીજ પુત્ર શ્રીગોવિંદરાયજીના શ્રીલક્ષ્મીનૃસિંહજી ચતુર્થકુમાર છે, જેમનો જન્મ સંવત્ ૧૬૩૧ ભાદરવા વદ ૪ નો છે.

(૫) (૬) (૭) એ શ્રીવિઠ્ઠલનાથજીના પંચમ પુત્ર શ્રીરઘુનાથજીના ત્રણ પુત્રો છે, જેમના જન્મદિન સ. ૧૬૩૪ માગસર સુદિ ૭, સં. ૧૬૩૭ના આવણ વદિ ૬ને સં. ૧૬૪૫ના માગસર સુદિ ૧૨ છે.

(૮) શ્રીવિઠ્ઠલનાથજીના છઠ્ઠા પુત્ર શ્રીયદુનાથજીના પ્રથમ પુત્ર શ્રીમધુસૂદનજી છે, જેમનો જન્મ સં. ચૈત્ર સુદિ ૨ છે. (૯) એઓ શ્રીયદુનાથજીના ચોથા પુત્ર છે, જેમનો જન્મ સં. ૧૬૫૦ના આસો સુદિ ૩ છે.

(૧૦) શ્રીગોકુલાલંકારજી, શ્રીવિઠ્ઠલનાથજીના ખીજ પુત્ર શ્રીગોવિંદરાયજીના ત્રીજા પુત્ર શ્રીકૃષ્ણરાયજીના ત્રીજા પુત્ર થાય. એમનો જન્મ સં. ૧૬૬૩ ના ભાદરવા સુદિ ૬ છે. કવિ ઘણી વખત ગોકુલ ગયા હોય એમ કાવ્ય વાંચતાં લાગે છે. એને જે આનંદ ને ભક્તિની પ્રાપ્તિ મજવાસ કરવાથી થઈ તે પોતાના વતનમાં જઈ વૈષ્ણવો આગળ વર્ણવે છે. આ વખતે શ્રીવિઠ્ઠલનાથજીના સમ બાલકોના વંશમાં ગોકુલમાં કાણ બિરાજે છે એનું વર્ણન કરે છે. શ્રીગોકુલાલંકારજી આ વખતે આઠ માસના હશે, જેથી તેઓ ઘૂંટણે ચાલતા હશે. આ વર્ણનથી આ કાવ્યની રચનાનું વર્ષ જડે છે.

(૧૧) શ્રીવિઠ્ઠલનાથજીના ત્રીજા પુત્ર શ્રીબાલકૃષ્ણજીના છઠ્ઠા પુત્ર શ્રીપુરુષોત્તમજી છે, જેમનો જન્મ ૧૬૪૪ના જેઠ સુદિ ૬ છે. અહીં રસરીત જાણનાર તરીકે એમને વર્ણવ્યા છે, એ ઉપરથી એઓએ યુવાનીમાં પ્રવેશ કર્યો છે એમ કવિના કહેવાનો ઉદ્દેશ લાગે છે. આ વાતને એમની ઉંમર વીસ વરસની આ કાવ્યરચના (સં. ૧૬૬૪) વખતે છે એ બરાબર મળતી છે.

(૧૨) (૧૩) (૧૪) શ્રીવિકલનાથજીના ચતુર્થ પુત્ર શ્રીગોકુલનાથજીના ત્રણ પુત્રો છે, જેમના જન્મ સંવત ૧૬૪૨ના પૌષ સુદિ ૧૪, સં. ૧૬૪૫ના માઘવદિ ૧૩, તે સં. ૧૬૫૦ના વૈશાખ વદિ ૮ છે. અહીં કવિ આ ત્રણે પુત્રોને બડભાગી વર્ણવે છે એ શ્રીગોકુલનાથજીની આ સમયની જાહોજલાલી જોતાં બરાબર છે. આ જ કારણથી ગોપાલદાસ ‘વલ્લભાખ્યાન’માં એમને ‘શોભા સકલ કુટુંબ રે રસના’ આખા કુટુંબની શોભાસ્વરૂપે વર્ણવે છે.

(૧૫) કહી ૧૭ થી ૨૨ સુધીમાં કવિ પોતાનું વર્ણન કરે છે. “શ્રીવિકલનાથજીના સાત પુત્રોમાં જે વિદ્યમાન છે તેમની સાથે મારું મન મળી ગયું છે તે એઓનો પ્રેમ મારા ઉપર પુષ્કળ છે તેથી એમનાં ઘરોમાં હું પ્રેમપૂર્વક ભાગ લઉં છું. વળી રાસાદિ લીલાઓમાં પણ શ્રીગોસ્વામી બાળકો મને પ્રેમથી ઉતારે છે તે મને એમના હસ્તથી સ્પર્શ કરે છે. માટે હે વૈષ્ણવો, તમે પણ આવું સુખ પ્રાપ્ત કરવા શ્રીગોકુલ સામું જુઓ અને શ્રીયમુનાજીના સ્નાનનો ઉત્તમ લાભ મેળવો વળી શ્રીનાથજી અને શ્રીનવનીતપ્રિયાજીના કમનીય રમણીય સ્વરૂપનાં દર્શન ટોળાખંધ વૈષ્ણવો કરે છે. છતાં મન ધરાતું નથી. શૃંગાર અને રાજભોગ આરતી વખતનાં દર્શનથી તો બલભલા માણસોના મનરૂપી ભ્રમરો પ્રભુના ચરણકમલના મકરંદ પ્રાપ્ત કરવા મોહાર્ષિ જાય છે. અને દર્શન બાદ ભગવત્પ્રસાદી ગુંજમહડીનો સ્વાદ હજી પણ લુલાતો નથી અને મનમાં એ દિવસના આનંદ હજી પણ તેવાને તેવા રમ્યા કરે છે. ત્યારબાદ મંજનાં મુખ્ય સ્થળ કવિ ગણાવે છે.

(૧૬) કવિ કહે છે કે હું ઘણી વખત શ્રીગોકુલ આવ્યો તે શ્રીગિરિરાજ વૃન્દાવન કદમખંડી સંકેતવન ગયો, પણ આ વખતે જે પ્રકટ આનંદ પ્રાપ્ત થયો, તેથી મારું જીવન સફળ છે, કારણ કે તમારે શરણે આવવાથી શ્રીરસેશ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રપ્રભુની પ્રાપ્તિ થઈ.

આમ કવિ શ્રીવલ્લભવંશના સારા પરિચયમાં હતો. એ ક્યાંનો હતો એ કેવું મુશ્કેલ છે.

ચરિતસામગ્રી :

હરિદાસ વૈષ્ણવ

[વિ. સં. ની ૧૭મી સદીનો ઉત્તરાર્ધ]

શ્રી વલ્લભાચાર્યના પૌત્ર શ્રીગોકુલનાથજીના શિષ્યોમાં એક હરિદાસ નામનો કવિ થઈ ગયો છે. એ ભરૂચનો વતની અને એના પિતાનું નામ નાથભાઈ. એનાં વિરહગીતા, અનુભવાનંદ, ભક્તસુખદમંજરી, જન્મલીલા, છૂટક ઘોળો તથા કીર્તનો મળ્યાં છે. શ્રીગોકુલનાથજીના અનન્ય સેવકોમાંનો એ એક હતો.

આ હરિદાસનો જન્મ સં. ૧૬૪૦ આસપાસ થયો હતો. એણે 'વિરહગીતા'ની રચના સં. ૧૬૦૦ આસપાસ કરી હતી. આ હરિદાસને ગોમતીઝહેન કરી એક પુત્રી હતી તેણે પણ ગુરુદેવ શ્રી-ગોકુલનાથજીના સ્વધામપ્રયાણ પછી વિરહાવસ્થાનો નિરૂપક “કવન-રસ ગ્રંથ” લખ્યો છે, જે ૫૦ માંગલ્ય આપી અધૂરો રહેલો મળે છે. આમાં મંગલાથી લઈ ઉત્થાપન સુધીનું વર્ણન છે.

ચરિતસામગ્રી :

૧. મોરાસાના શ્રી. ચિમનલાલ વૈદ્યની નોંધપોથી

શંકર-જન સેવક

[વિ. સં. ૧૭ મા સતકનો ઉત્તરાર્ધ]

શંકર કરી એક કવિ વિ. સં. ના ૧૭ મા સતકના ઉત્તરાર્ધમાં થઈ ગયો છે. એ શ્રીવિક્રમનાથજી-ગુસાઈજીના પ્રથમ પુત્ર શ્રીગિરિધર-જીના પુત્ર શ્રીમુરલીધરજી (જન્મ સં. ૧૬૩૦) નો શિષ્ય હતો. એના ગ્રંથોનો એક ગુટકો ગુજ. વિદ્યાસભાના સંગ્રહમાં મળી આવ્યો છે, જેના ઉપરથી 'અનુગ્રહ' માસિકના વર્ષ ૧૫ માના અંક ૧-૨-૩-

૪ માં એના એ કાવ્યગ્રંથ છપાયા છે. મુખ્યત્વે પુષ્ટિમાર્ગના સિદ્ધાંતો અને શ્રીવલ્લભાચાર્ય તેમજ વિકૃલનાથજીએ પુષ્ટિમાર્ગનો વિસ્તાર કેવી રીતે કર્યો એ હકીકતો આપતાં કલિપ્રબોધ સારસિદ્ધાંત સ્તેહમંજરી રસાનંદ એ ચાર કાવ્ય અત્યાર સુધીમાં જાણવામાં આવ્યાં છે. કવિ કાવ્યોના આરંભમાં પોતાના ગુરુ મુરલીધરને નમન કરે છે; ઉ. ત. ‘સ્તેહમંજરી’ના આરંભમાં :

“શ્રીવલ્લભચરણકમલને વંદુ । જે આનંદ કેરૂં ધામ ।
 દૈવી જનને શરણે રાખે । આપુ અલ્પેપદવીશ્રાંમ । ૧॥
 શ્રીવીઠલનાથ ગોવરધનધારી પ્રગટા ભૂતલ માંહે ।
 ઉદે દાંત સેવકને આપુ । જે સુખથી ન અધાય । ૨॥
 કદંબવદ્ધ થૈને પ્રસરે વંશ સાખા વીસ્તાર ।
 એકરૂપે અલેક થૈ । કીધો જગતઉધાર । ૩॥
 અધભૂત સ્વરૂપ અનૂપ મનોહર । શ્રીમૂરલીધર માહારાજ ।
 કપા ફરી કર સાહો શેવકનો સરાં સઘલાં કાજ ॥૪॥”^૧

શુદ્ધદૈત વેદાંતને અનુસરી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ આદિ વિચાર, ભક્તિ-માર્ગનું સ્વરૂપ—મુખ્યત્વે પુષ્ટિમાર્ગની વિધિ પ્રક્રિયા વગેરે વિષયોનું સરળ ભાષામાં લેખકે તે તે ગ્રંથમાં ‘પ્રબંધ’ જુદા પાડી નિરૂપણ કર્યું છે. દયારામની પહેલાં ૨૫૦-૩૦૦ વર્ષ ઉપર આ પ્રયત્ન ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે.

કવિના નામના વિષયમાં કાંઈ ગડબડ થઈ જણાય છે. ‘અનુ-ગ્રહ’ના સંપાદકે ‘સેવકદાસ’ નામ લખ્યું છે, પણ ‘સારસિદ્ધાંત’ને છેડે ‘શંકર’ નામ રૂપ છે :

“સારસીધાંત એ ગ્રંથનીરૂપણ । સંખેપ માત્ર વીસ્તાર ।
 શ્રીવલ્લભપદરજપ્રતાપે લખેા ગૂઠ વીચારણ । ૨૫ ॥

વલણ

ગૂઠ વીચાર પ્રકાસીયો । શ્રીવલ્લભચરણ રૂઢ્યા ધરી ।

ખેહુ કર જોડી વીનવે શંકર । સેવાસુખ આપેા હરી ॥૨૬॥”

બેશક, એણે ખોતાની છાપ 'જન સેવક' 'સેવકદાસ' 'સેવક' 'સેવક જન' એવી પણ રાખી છે; જેમાંની 'જન સેવક' 'કલિપ્રબોધને' અંતે અને 'સેવકદાસ' 'સેવક' 'સેવકજન' એવી છાપ 'સ્નેહમંજરી' નામના વિસ્તૃત ગ્રંથમાં તેમજ 'રસાનંદ'ને અંતે 'સેવક જન' પ્રયોજી છે.

સમજાય છે તે પ્રમાણે 'સારસિદ્ધાંત' અને 'સ્નેહમંજરી' ની વચ્ચે હાથપ્રતમાં ગણમાં ત્રણ પાનાં લખેલાં છે. સં. ૧૭૦૦ આસ-પાસનું આ ગણ છે. સંલવ છે કે આનો અગાઉનો ભાગ ત્યાંથી લુપ્ત થયો હોય. એનો આ પ્રતમાં મળતો આરંભ :

“જાર વંન માહાં શ્રીગોકુલ તે તેરમુ વંન છે । ખારથી અલગુ છે । ખારે વંનનાં ઠાકર જુજવા છે । અને શ્રીગોકુલનો ઠાકર શુધ પુષ્ટપુરશોતમ છે । કેવલ રસરૂપ છે । રસો વૈ સ(ઃ) । આનંદમાત્રકરપાદમુલોદરાદિ (વી) । ભાવાત્મક પુરુષોત્તમ છે । ખીજી સ્થલના સ્વરૂપ તે મંત્રાધીન છે અને મંત્રાધીનપણુ છે । તથા સગુણતા છે અને સગૂણપણુ છે । તાંહાં આવીર-ભાવ તીરોભાવપણુ હોયે છે । અને સુધ પુષ્ટ તે વીખે ગુણતીતપણુ છે । માટે આવીરભાવ તીરોભાવ કીયા તે કાલાશ્રીત છે । માટે સગૂણપણુ કહીયે છે । અને શુધપુષ્ટ જે રસનીરગૂણ ને સ્થાઈભાવે વસે છે, તે કોણુ ધર્મ કરી નહીયે । તાહા કહે છે । ઠાકર જે જે વલ માહા પધારે છે । તાંહાંથી કરીને ગોકુળ માંહાં આવે છે । આત્રેયે તે ગોકુલને વીખે છે । શ્રીમદ્ભાગ-વત વીખે આત્રે કાંહાં કહો છે । દ્વાદસસ્કંધને વીખે । તે દ્વાદસના કૃષ્ણ અધાય છે । તેર અધા છે । તેહેનો અણીપ્રાય શો । જાર વંન ને તેરમુ ગોકુલ । તે આત્રેયેનુ સ્થલ । જંમ જાર માસ તે કાલાત્મક છે । તેરમેા માસ તે કાલાતીત છે । તે પુરશોતમ અતેવ મંત્રાધીપણુ છે’ વગેરે

ટીકાત્મક સ્વરૂપનું આ ગણ છે, આમાં વધારામાં શ્રીગોકુલ-નાથજીનાં બેએક વચનામૃત પણ નોંધાયેલાં છે. તેથીજ નિશ્ચયાત્મક રીતે કહી શકાય નહિ કે આ ગણવિભાગ સેવક જન શંકરની રચના હશે.

આ કવિનો શુદ્ધદૈત્વ વેદાંત અને પુષ્ટિમાર્ગીય સિદ્ધાંતનો સખળ અભ્યાસ જરૂર છે. સરળ ભાષામાં એણે ગૂઢ અને કઠિન સિદ્ધાંત નિરૂપ્યા છે. આ ગ્રંથોને વ્યાપકતા મળે તો વધુ સરળતાથી ગુજરાતી જનતા તત્ત્વજ્ઞાનની એક મહત્ત્વની શાખા તેમજ ભક્તિ-માર્ગના જ્ઞાનનો લાભ મેળવી શકે. વૈષ્ણવી સિદ્ધાંતો વિશે ગુજરાતી ભાષામાં નિરૂપણ આપતી તો આ 'શંકર'ની જ કૃતિઓ જૂનામાં જૂની છે.

ચરિતસામગ્રી :

૧. ગુજ. વિ. સભા, હ, લિ. પુ નં. ૧૮૩૬
૨. 'અનુગ્રહ' માસિક વર્ષ ૧૫, અંક ૧ થી ૪

ગોપાલદાસ વ્યારાવાળા

[વિ. સં. ૧૭ મા ચતુર્થો અંતભાગ]

શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના પ્રપૌત્રશ્રીગોકુલનાથજીના ચરિતને લગતાં ઐતિહાસિક કાવ્ય ગુજરાતીમાં લખાયાં છે; એવો “પ્રાકટ્યસિદ્ધાંત” નામનો કાવ્ય ગ્રંથ તો ઘણો જ મોટો છે. એ સુરત નજીક આવેલા વ્યારાના વણિક ગોપાલદાસની કૃતિ છે. એમાં શ્રીવલ્લભાચાર્યજી અને શ્રીવિકૃત્તનાથજીના ચરિતને ટૂંકામાં આપી શ્રીગોકુલનાથજીનું ચરિત ખૂબ પિસ્તારથી આપવામાં આવ્યું છે. કાવ્ય તરીકે આ ગ્રંથની તેટલી ઉપયોગિતા નથી નેટલી એક ઐતિહાસિક પ્રબંધ તરીકે છે. આ પ્રબંધ પાંચ તરંગો અને એ તરંગો ફરી કેટલાંએક મંગલો-ખંડોમાં વિભક્ત છે, તેમાંથી ૧ લા તરંગનાં માત્ર ૩ જુ ૪ થું મંગલ છપાયાં છે^૧ શ્રીગોકુલેશનું જીવનચરિત લખતાં એનાં કેટલાંએ મંગલોમાંથી અવતરણ આપવામાં આવ્યાં છે.^૨

૧. અનુગ્રહ-માસિક, વર્ષ ૪, અંક ૧૨

૨. શ્રી લલ્લુભાઈ છ. દેસાઈ-પ્રકાશિત (અમદાવાદ)

સમયની દૃષ્ટિએ જોતાં ગોપાલદાસ શ્રીગોકુલનાથજી (સં. ૧૬૦૮-૧૬૯૭)ના શિષ્ય હોવાથી ઉત્તરાર્ધમાં એમની હસ્તી હોવામાં તો લેશે શંકા નથી. આ શિષ્યોએ શ્રીગોકુલનાથજીના ઉપદેશ અને ઉપદેશમાંના વાર્તાના પ્રસંગ નોંધી રાખવાનું કાર્ય કર્યું છે. વ્યારાવાળા ગોપાલદાસનો “પ્રાકૃત્યસિદ્ધાંત” જોતાં એમાં એ જ વસ્તુ દેખાય છે. દાખલા તરીકે એમણે ૧ લા તરંગના ૩ જ મંગલને છેડે નોંધ કરી છે તે જોઈએ :

“એક સમય શ્રીમદ્વાપ્તુ શ્રીગોકુલેશ સંધ્યાવંદન કરીય,
કાજ પહોંચી તહાંનું તેહ બાહાર આવ્યા ફરીય. ૩૩૯
બ્રહ્મ માહે બેઠા આવી ગાદી તકીએ સોહ,
આનંદમર અવલોકતાં સહુ જગતનાં મન મોહ, ૩૪૦
કલ્યાણુ ભદ્ર ખંભાલિયે બેઠા સન્મુખ પાસ,
બીજ ભક્તયૂથ સમોહ છે મહાભાગ્ય કેશ રાસ ૩૪૧
કલ્યાણુભદ્ર પર કૃપા પ્રભુની ભાગ્ય તણો નહીં પાર,
એ વિનંત વાછલ તણું જૂથ કરી જણો મનુહાર. ૩૪૨”૧

કવિએ કેટલીક સાલવારી સાચવી રાખી છે, એ ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી છે. શ્રીવલ્લભાચાર્યજીનો જન્મ સં. ૧૫૨૬ ના ત્ર વદિ ૧૧ શનિવાર હતો, તે આ કવિએ પણ ખતાવેલ છે. કેશવદાસે જો ‘વલ્લભવેલ’માં હકીકત આપી છે, તેનું મૂળ આ છે :

“સુખદ મારગ માંહે છે એક અંપાણુંવ શુભ દેશ,
ભીમરથી નદીતટે ચૌડા ગામ, તે મધ્યે ક્યો પ્રવેશ. ૫૦
વિઠ્ઠલમાર્ક સંવહર કહીએ તે તેને ધન્ય,
સંવત પંચર ઝોગણુત્રીસ વૈશાખ વદિનો દંન. ૫૧
સાતમે માસે એમ ઇચ્છા એકાદશી શનિવાર,
શ્રીપ્રદુષોત્તમ મુખ-રુચિ પ્રગટયા તેણી વાર. ૫૨
સપ્ત માસે જન્મ સહજે લૌકિક માંહાં અતિ ધન્ય,
પ્રતાપવાન ને હથ્થ હોએ એ તો અલૌકિક વહ્નિ. ૫૩”૨

આ ઉપરાંતનાં વર્ષ કેશવદાસે આખ્યાં છે તે જ છે. સંભવ તો એવો છે કે કેશવદાસે આ ગોપાલદાસને આશ્રયે રહીને પણ 'વલ્લભ-વેલ' લખી હોય. ગોપાલદાસે પણ વ્રજભાષામાં કેટલીક કઠીઓ લખી છે. 'વલ્લભવેલ'ને અંતે 'ગોપાલદાસ' આવે છે, તે આ વ્યારાવાળા પણ હોઈ શકે.^૧

આ કવિનું સંપૂર્ણ કાવ્યમેળવવું મુશ્કેલી ભરેલું હોવાને કારણે એણે સારું કામ કર્યું હોય છતાંયે આજે એનો પરિચય આપી શકાય એમ નથી.

ચરિતસામગ્રી :

૧. અનુગ્રહ-માસિક-વર્ષ ૪, અંક ૧-૨

કેશવદાસ વૈષ્ણવ

[વિ. સં. ના ૧૭ મા ચતુર્થનો અંતભાગ, સં. ૧૭૩૩ સુધી]
 “વલ્લભવેલ” નામક ઐતિહાસિક કાવ્ય લખનારો એક કેશવદાસ કરી વૈષ્ણવ કવિ સં. ના ૧૭ મા સૈકાના અંતભાગમાં હયાત હોવાનું એના કાવ્ય ઉપરથી જાણવામાં આવે છે, કેમકે એણે કાવ્યના ચરિત્રનાયક શ્રીગોકુલનાથજી મહારાજ (શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના પુત્ર-શ્રીવિકુલનાથજીના ચતુર્થપુત્ર સં. ૧૬૦૮-૧૬૯૭), સં. ૧૬૭૭માં ગોકુલ આવ્યા ત્યાં સુધીની હકીકત નોંધી છે; જેવી કે—

“સંવત સોલ્લ સીતોતરે, વહિ દશમી બુધવાર રે. જીવન.

ચઘતર માસ વસંત ઋતુ, ગોકુલ આવ્યા દ્વાર રે, જીવન. ૨૮”^૨

કાવ્ય તરીકે આ ઉત્તમ પ્રતિનું કાવ્ય ભલે ન હોય, પણ એમાં ઐતિહાસિક અંશ ઘણા જ સારા પ્રમાણમાં સચવાઈ રહ્યા છે: એમાં શ્રીવલ્લભાચાર્ય શ્રીવિકુલનાથજી અને શ્રીગોકુલનાથજીના જીવનને લગતી

૧. જુઓ આ નીચે ‘કેશવદાસ વૈષ્ણવ’—અને પૃ. ૫૩૫.

૨. વૈષ્ણવધર્મપતાકા, માસિક, વર્ષ ૯, અંક ૨ જો, (પૌષ ૧૯૮૧), પૃ. ૩૫

ઉપયોગી સાલવારી સચવાઇ રહેલી છે. દાખલા તરીકે શ્રીવલ્લભા-
ચાર્યજીનો જન્મ સં. ૧૫૪૫ ચૈત્ર વદિ ૧૧ ને રવિવારનો અને સં.
૧૫૨૬ ના ચૈત્ર વદિ ૧૧ ને શનિવારનો એમ બે રીતે સંપ્રદાયમાં
મનાય છે. આમાંના પાછલા સંવતનો સ્વીકાર શ્રીગોકુલનાયજીના
સેવકોના ગ્રન્થોમાં મળી આવે છે. સં. ૧૫૩૫ નો ઉલ્લેખ એટલો
જૂનો નથી મળતો; કેશવદાસ તો પૂર્વવંશ અને જન્મના પ્રસંગ
સહિત સ્પષ્ટ રીતે નોંધે છે કે

“જે કુલમાં પુરુષોત્તમ પ્રકટયા તે કુલ દહું વિખ્યાત;
વેદ પુરાણ સત્ય વચનવર, તૈલંગ દિનવર જ્ઞાત. ૭
આંધ્રદેશ તૈલંગ દેશમાં કાંકરકુંભા ગામ;
કાંકરવાર રહે દિન તેમાં વેદપાત્ર અમિરામ. ૮
નિગમ પ્રસન્ન સદા રહે તે પર, યજ્ઞનારાયણ નામ;
મનમાંહે સંદેહ ઉપજે જ્યારે જય સરિતા તટ ધામ. ૯
પ્રત્યક્ષ વેદ આવી પોતે સૌ સંદેહ નિવારે;
તે ઘેર ગંગાધર સોમયાગી, પ્રકટયા શિવ અવતારે. ૧૦
તે સુત ગણપત ભટ સોમયાગી પત્ની ત્રણ સોહાય;
ત્રણ ત્રણ પુત્ર તે ત્રણ ત્રિયાને નવ તેવા સમુદાય; ૧૧
તેમાં પ્રિયા જ્યેષ્ઠ તેને સુત વલ્લભ ભટ સામ્યવાન;
તે ઘેર પુત્ર વેદ જલ્મભણ ભટ, શાસ્ત્ર સહુમાં જ્ઞાન. ૧૨
તેમની પત્ની ઇલ્લમ્માગાઝ મંગલરૂપ નિધાન;
તેઓને ગર્ભ સ્થિત ઇચ્છાની યદ્ય તે વર્તમાન. ૧૩
પ્રયાગ વાસ કરવા મન ધારી, ચાલ્યા સહુ ઘર સાય;
અંપારણ્ય દેશમાં આવ્યા, પ્રભુ ઇચ્છાને હાય. ૧૪
ઝોડા ગામ નદી ભીમરથી આવી ઉતર્યા ત્યાંહ;
સંવત પંદરસેં ઝોગણુત્રીસ, ભર વૈશાખ તે માહ. ૧૫
કૃષ્ણપક્ષ એકાદશી શુભ વાર શનિ સત માસ.
લોકરીત નિરૂપાધિત પ્રકટયા શ્રીઆચાર્ય સુખરાશ. ૧૬
નામ શ્રીવલ્લભ જગદુદ્ધારક, પુષ્ટિજન હિત કાજ;
ઓછે મારે પ્રકટ થયા, ક્ષણ એક રહી મૂરજા જ. ૧૭”

આમાં માસ વૈશાખ છે તે વ્રજની ગણતરીએ સમઝવે; ગુજરાતી ગણતરી પ્રમાણે એ “ચૈત્ર” છે. એ જ પ્રમાણે કૃષ્ણપક્ષની તિથિઓના માસનું અન્યત્ર પણ આ કાવ્યમાં સમઝવું.

આ કાવ્યમાં શ્રીવલ્લભાચાર્યજીની ભારતપરિક્રમા, શ્રીવિક્ષનાથજીની ગુજરાતની છ મુલાકાત, શ્રીગોકુલનાથજીના જીવનના માલા-પ્રસંગ વગેરે પ્રસંગોનો કવિએ ટૂંકમાં પણ ચરિત્રમાં ઉપયોગી થાય એવો અહેવાલ આપ્યો છે. કેટલાક પ્રસંગોની સાલવારી ઉપયોગી હોવાથી અહીં નોંધવામાં આવે છે :

સં.	માસ	પક્ષ	તિથિ	વાર	પ્રસંગ
૧૪૯૬	શ્રાવણ ^૧	વદિ	૩		શ્રીનાથજીનું ગોવર્ધન પર પ્રાકટય
૧૫૪૫	માઘ	,,	૯		શ્રીવલ્લભાચાર્યજી ગોવર્ધન પર્વત પર ગયા
,,	ભાદ્રપદ	,,	જન્માષ્ટમી	,,	,, ગોકુલ ગયા
૧૫૫૯	શ્રાવણ	,,	૩	,,	,, ફરી ગોકુલ ગયા
૧૫૭૦ ^૨	આશ્વિન	સુદિ	૧૦		શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના મોટા પુત્ર શ્રીગોપીનાથજીનો જન્મ
૧૫૭૨	પૌષ	વદિ	૯		શુક્ર બીજ પુત્ર શ્રીવિક્ષનાથજીનો જન્મ
૧૫૭૫	શ્રાવણ	,,	૩		શ્રીનાથજીને પાટ ખેસાડ્યા.
૧૫૯૪	જ્યેષ્ઠ	,,	૯		સદુ પાંડેને ત્યાં શ્રીનાથજી પધારેલા
૧૬૦૮	માર્ગશીર્ષ	સુદિ	૭		બુધ શ્રીવિક્ષનાથજીનાના ચોથા પુત્ર શ્રીગોકુલનાથજીનો જન્મ
૧૬૧૫	ચૈત્ર	વદિ	૬		,, ને યજ્ઞોપવીત

૧. આ મહિના વદિમાં એક એક પૂર્વેના ગણવા, એટલે શ્રાવણને સ્થાને આષાઢ; એ રીતે નીચે પૌષ એ રીતે માર્ગશીર્ષ છે.

૨. સંપ્રદાયમાં સં. ૧૫૬૭ માં પણ જન્મ મનાય છે.

૧૬૨૭	...	...	...	૨	શ્રીવિઠ્ઠલનાથજીનાં દ્વિતીય-લક્ષ
૧૬૨૨	ભાદ્રપદ	વદિ	૨		ગોકુલ આવ્યા
૧૬૨૩	ફાલ્ગુન	"	૭		શ્રીનાથજી ગોકુલ પધાયો
૧૬૩૦	...	...	...		શ્રીનાથજીનું મંદિર સમરાવ્યું
૧૬૪૬	ચૈત્ર	સુદિ	૯		શ્રીગોકુલનાથજી ગુજરાતમાં આવ્યા

ઉપયોગી તિથિઓ આ અહીં નોંધી છે સાંપ્રદાયિક ઇતિહાસ ઉપર પ્રકાશ પાડનારાં એ વર્ષ છે.

નરોડાવાળા ગોપાલદાસે 'વલ્લભાખ્યાન' આ પૂર્વે રચ્યું છે એનો નિર્દેશ કવિએ આ કાવ્યમાં કર્યો છે :

“ગોપાલદાસ ગોકુલેશ ગાય, વલ્લભાખ્યાનમાં દરશાય.”^૧

અને કેશવદાસે એ વલ્લભાખ્યાનની પદ્ધતિએ જ આ 'વલ્લભવેલ' યાને 'જન્મવેદ્ય' નવ મીઠાં (આખ્યાન-કડવાં)માં રચી છે. એક ગોપાલદાસની એના ઉપર કૃપા કે અસર હોય એવો કાવ્યને છેડે કવિએ નિર્દેશ પણ કર્યો છે :

“દાસગોપાળ કૃપા ચક્રી, શીલા વરણી આજ રે, જીવન કેશવ દર જોડી કહે, દર ધરી રાખે લાજ રે, જીવન. ૪”^૨

આ પાછલા ગોપાલદાસ પ્રાકટગતિશ્ચિંતા અંતરના કર્તા બ્યારાવાળા ગોપાલદાસ હોયે તોયે બની શકે એમ છે. આવો જ એક અંથ “વલ્લભવેલ” કોઈ વૃંદાવનદાસે રચેલો છે, પણ હજી એ છપાયો નથી.

આ કવિએ આમાં 'વલ્લભાખ્યાન'ની અદ્વૈતાદ્વલ અનુકૃતિ કરી છે, એટલે ઢાળ રાગ બધ તાલ એ બધું એકસરખું રાખ્યું છે. ખેશક, એ 'વલ્લભાખ્યાન'ની તુલનાએ કવિતાનો એક અંશ પણ અપી શકતો નથી.

૧. એજન, વર્ષ ૮, અંક ૭, માસ જ્યેષ્ઠ, સં. ૧૯૮૦) પૃ. ૧૮૬

૨. એજન, વર્ષ ૯, અંક ૨ (માસ પૌષ, સં. ૧૯૮૧) પૃ. ૩૬

આ કવિ શ્રીગોકુલનાથજીના અનન્ય સેવકો માંહેનો એક હતો.

આ કવિએ કાવ્યમાં કવચિત્ કવચિત્ વ્રજભાષાની કડીઓ પણ સંવાદવાળી કડીઓમાં મૂકી છે. આવી મિશ્ર કવિતા શ્રીગોકુલનાથજીના શિષ્યોમાંના ગોપાલદાસ વ્યારાવાળા, મહાવદાસ વગેરેએ પણ વ્રજભૂમિનાં પાત્રોના મુખમાં મૂકી છે.

જેરાક, ‘વલ્લભલલલ’માં સ્પષ્ટ નથી, પરંતુ એક “મથુરાલીલા” નામનું આખ્યાનકાવ્ય મળે છે તે કદાચ આ કેશવદાસનું હોવા સંભવ છે. ૩૧ કડવાંના કાવ્યને અંતે કવિ જણાવે છે કે—

“દેવજીસુત કહે કેશવદાસ, વૈષ્ણવ (જન) મુજને રાખો પાસ.
માગું જન્મ જન્મ અભ્યાસ, ગાવા ગુણ શ્રીઅવિનાશ.
શ્રીહાલ્યમુપુરી ઉત્તમ સ્થાન, ત્યાં મુને કૃપા કરી ભગવાન.

x

x

x

કવિકુલ જાત વર્ણવું એ કાજ, કોરાધ્યક્ષ ભારે મહારાજ.
તેના પુણ્યપ્રતાપે કરી ભવસાગર અમો જલશું તરી.
લાડ સંજન ને લાડ જ્ઞાત, શુદ્ધ શુદ્ધ અમારી નાત.
શ્રી ગુરુ કહ્યાણુ કીધું મમ સાર, કીધો વૈશ્ય નામ અધિકાર.
આપી વાણી કર્યો કૃપ, એહ શ્રીવલ્લભકુલમાં ગોકુલરાય(? ભૂપ).
તેમાં પુરુષ પુરુષોત્તમ રૂપ, + + સત્યસ્વરૂપ.
તેના અર્ણપ્રતાપે કરી શ્રીકૃષ્ણલીલા વિસ્તરી.
દાસ કેશવ કહે દર જોડ; નારાયણ ભવબંધન છોડ.
સંવત સત્તરસેં તેત્રીશ સાર, અષાડ સુદ દ્વીતીયા ચનિવાર,
પૂરણ કયું” એ આખ્યાન, મથુરામહિમા શ્રીભગવાન.”^૧

કેશવદાસના પિતાનું નામ દેવજી, વતન હાલ્યમપુરી (? , જાતે લાડ વણિક, ગુરુની કૃપાથી વૈશ્ય નામનો અધિકાર.

શ્રીવક્ષભાચાર્યજીના પૌત્ર શ્રીગોકુલનાથજી ગુરુ, એમના ચરણ-
ના પ્રતાપે કૃષ્ણલીલાનો કરેલો વિસ્તાર, અને સં ૧૭૩૩ ના
આષાઠ સુદિ ૩ ને શનિવાર કાવ્યની પૂર્તિ—આટલું આમાંથી જાણ-
વામાં આવે છે. આ આખ્યાનકાર કાવ્યનો આરંભ કરે છે ત્યાં
કોઈ સાંપ્રદાયિક મંડળાચરણ કરતો નથી :

“ શ્રીગિરિનંદન ગુણનિધિ, સ્વામી મુખબુધ કંથ.
જનવદન ગણનાયની, શોભા એક જ દત.
મૂષકવાહન મલપનો. મને પરશી પાણુ પ્રચંડ,
ચાર ભુજમે આયુધ ધર્યા; ગદા ત્રિશૂળ અને ડંડ.
સુંદર શોભા અતિ ધણી, અને સેવંતી માળ,
મોહક આહાર નૈવલ્ય સું, આરતી ધંટા તાલ.
પાયે ધૂધરી ધમધમે તે વિંદનહરણુ વિખ્યાત,
સ્મર્યા સાર કરે સદા સુંદર સ્વામી જાત.
હમિયાઅંગે ઊપન્યો, સ્વામી સુરપતિ હાર,
નિમંજ વાણી આપણે, શિવસુત વિંદન નિવાર.
ધાતાપુત્રી ભારતી, પ્રણમી લાગું પાય,
અવિચલ વાણી આપણે, શુભ ગાશું ત્રિભુવન માંચ.
સુકુમારી કંઈક કરી, મુજ મરતક મેલો પાણુ,
અદ્યપમતિ આદર કરે, મા આપ અવિચલ વાણુ.
શ્રીગુરુચણુ પ્રતાપથી, નિરાભૂતને નાસું શીધ,
મથુરામહિમા ગાઈશું, જગતગુરુ જગદીશ.”૧

આમાં ગણપતિ—સરસ્વતી ગુરુનું સાદું મંડળ છે આ ઉપરથી
એમ માનવા દિલ લલચાય છે કે ‘કેશવ’ શ્રીગોકુલનાથજીનો અનન્ય
સેવક થયો તે પહેલાં જ આ આખ્યાનની એણે રચના કરી હશે.
સં. ૧૭૩૩માં એણે આ આખ્યાન પૂરું કર્યું હોય તો ગાળો ખાસો
ત્રીસેક વર્ષનો નીકળી જાય. સં. ૧૬૭૭ સુધીના પ્રસંગ—શ્રીગોકુળ-

નાથજીના—‘વલ્લભવેલ’માં નોંખ્યા છે તે વ્યારાવાળા ગોપાલદાસના ‘પ્રાકારચસિદ્ધાંત’ ને અનુસરીને જ આખ્યા વધુ સંભવિત છે. અતે જ્યારે છેલ્લે કોઇને એણે “મથુરાલીલા” સંભળાવી છે ત્યારે સં. ૧૭૩૩ ની છાપ નાખી છે, ને ત્યાંસુધી એમું જીવન લંબાયેલું હતું એમ હોય. એ શ્રીગોકુલનાથજીના વારસનો કે કોઇ અન્ય ગોસ્વામી મહારાજનો કારભારી હોય એમ પણ આ કાવ્યના અંતભાગમાંના નિર્દેશથી જણાય છે

કેશવદાસે આ રીતે કંસે કૃષ્ણજીનરામને લેવા મોકલ્યા ત્યારથી લઈ જરાસંધ સાથેના યુદ્ધ સુધીનું કથાનક આ આખ્યાનમાં ગાયું છે. શ્રીમદ્ભાગવતના કથાનકને અનુસરી એણે કથાભાગ બાંધ્યો છે. અકૂરામન, ગોપીઓની વિશ્વલતા, મથુરાપ્રવેશ, મથુરામાં જુદી જુદી લીલા, કંસવધ, પછી ઉદ્ધવસંદેશ, વગેરે પ્રસંગો જ સુંદર હોઈ કવિ આખ્યાનને સમૃદ્ધ કરી શક્યો છે, છતાં એ સાદો આખ્યાનકાર જ છે. બંધે માં કાઈ ખાસ વૈવિધ્ય સાધી શક્યો નથી. ઉદ્ધવ ગોપીઓને આત્મજ્ઞાનનો બોધ કરે છે ત્યાં વેદાંતની પ્રક્રિયા એણે સરળ ભાષામાં આપી છે, પણ એમાં વિસ્તાર નથી, સ્પષ્ટતા પણ જોઈએ તેવી નથી.

ચરિતસામગ્રી :

૧. વૈજ્ઞવધમંપતાકા, વર્ષ ૮, (શ્રી. વસંતરામ હ. શાસ્ત્રી-સંપાદિત)
૨. પ્રાચીન કાવ્યસુધા, ભાગ. ૩-૪-સં. ૨૬. છ. વિ રાવળ

મહાવદાસ

[સં. નં. ૧૭ મા ચતુરો હત્તરાધ]

વૈષ્ણવ કવિઓમાં મહાવદાસ એના સમકાલીન ગુરુભાઈઓ વ્યારાવાળા, ગોપાલદાસ અને કેશવદાસ કરતાં વધુ ઉચ્ચ પ્રકારનો હોવાનું એનાં ગોકુલનાથજીનો વિવાહ, રસસિન્ધુ અને રસાલય^૧ એ ત્રણ કાવ્યોથી જાણવામાં આવે છે. આમાંનું પ્રથમ કાવ્ય ઐતિહાસિક કાવ્ય છે, કેમકે એમાં શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના પ્રપૌત્ર શ્રીગોકુલનાથજીનાં લગ્ન ગુજરાતના વેણાભદ્રની પુત્રી પાર્વતી સાથે થયાં એનું રસિક વર્ણન આવે છે, એ ઉપરાંત એ કુટુંબને લગતી ઉપયોગી ઐતિહાસિક હકીકત સાચવવામાં પણ આવી છે. સ્વ. અંબાલાલ જી. જાનીના જણાવ્યા પ્રમાણે “ગુજરાતની ફેટલીક રાજશાહી લગ્નકીડાઓ આમાં રસભર વર્ણવેલી છે. શ્રીગોકુલનાથજી અને એમનાં વહુજી ચોરીકર્મ થઈ રહ્યા પછી જે રંગબેલ ખેડ્યાં તેમાં લવણનો અને ચોખાના લોટનો એમ બે હસ્તીઓ ઉપર વિવિધ પેરે આરોહણ કર્યાં, એ સહુ વર્ણન તેમ શ્રીપાર્વતીજી સાથે શ્રીગોકુલનાથજીએ રંગબેલ ખેલવાને અંતઃપુરમાં કરેલી શોભાનું વર્ણન કવિ ઝીણવટ છતાં કલાકારને શોભે તેવી કલાછટાથી વર્ણવે છે.” આર તૂટક પ્રત સૂણું મળે તો એક સારું કાવ્ય મેળવી શકાય.

રસસિન્ધુ એ કા. ૫ ગદ્યપદ્યાત્મક છે. એમાં ચોખાખરા ગાહા કુંડલિયા સવૈયા ચંદ્રાવળા અને ફટલાંક અક્ષરમેળ વૃત્ત પણ પ્રયોજનમેલાં છે. એની કૃતિમાં ચમત્કૃતિ છે એ નીચેના એક જ અવતરણથી સમજાશે :

કુંડલીઆ

“મત ગજ કેહને નવ માન હોએ સદા ખલહવીર
હઝાએ વતમાં ચાલે છે મન અત્યી ગંભીર ।

છે મન અતી ગંભીર રંગે જનમ સુખ ઉપને
એહથી ભક્તિ શર્વદા હરીજન તે હરીને લાગે ॥૩

૧. ફા. ગુ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૧૧૫ ક-ખ અને ૧૬૫ ક અનુક્રમે

૨. ફા. ગુ. સ. હ. લિ. પુ. નામા. ભાગ ૨ જો, પૃ. ૨૬૦

૩. એજન, પૃ. ૨૬૧ (નં. ૧૧૫-ખ)

કવિએ ગદ્ય લખ્યું છે તે એના સમયના સાદા ગદ્યનો એક સારો નમૂનો છે:

“રસસીદુ અંથ લખીએ છે ગુજરી ભાષા. હવે એહેવું મન માંહિ ઉપજે છે જે એક અતિ રસિક અંથ કીજે શ્રીઠાકાર જોઈએ છે ભગવદીની સંગત કીજે છે તોહે પણ રનેહ ઉપજતો નથી તે માટે જો રનેહ મન ધરી સાંભલે તો રનેહ ઉપજે અને રનેહ પ્રદ્ધ પામે એહેવો એક અંથ શ્રીગોકુલવાસી મહાનકાસ કરે છે ॥ આ અંથનું નામ તે રસસીધુ સહસક્રુતે ધણાએક અંથ કીધા છે પણ તે સહસક્રુતે સમજશે નહીં તે માટે ભાખાએ કીજે છે ॥ કાંહીએક વ.તો કરીને કહેસુ ॥ કાંઈએક ચોપાઈએ કરીને કહેસુ ॥”

આ અંથ તેમજ રસાલય પણ અપ્રસિદ્ધ છે.

આ કવિ ગુજરાતી વણિક છતાં ગોકુલમાં શ્રીગોકુલનાથજી પાસે જઈ વસેલો હશે, એવું ઉપરના ગદ્ય અવતરણ ઉપરથી જણી શકાય છે, કેમકે એમાં એ પોતાને ગોકુલવાસી કહે છે.

ગુજરાતમાં વૈષ્ણવ ધર્મનો પ્રચાર કેવી રીતે અને ક્યારે થયો એ વગેરેની આ ગ્રન્થમાંથી સારી હકીકત મળે છે. વૈષ્ણવ ધર્મના ઇતિહાસમાં આમ આ ગ્રન્થની ઉપયોગિતા વિશેષ છે.

કવિના વિષયમાં વિશેષ માહિતી આજે મેળવવી મુશ્કેલ છે. શ્રીગોકુલનાથજીના અનુયાયીઓ આજે પણ ગુજરાતમાં ઘણા છે, સાહિત્ય પણ ઘણું મળે છે, પણ પ્રાયઃ બધું જ અપ્રસિદ્ધ છે. એ પ્રસિદ્ધિમાં આવે તો સાહિત્યની તેમજ ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ કટલોક સારો જોવો પ્રકાશ પડે એમ છે, તેમ એ કાળના સમાજ અને ધર્મના વિકાસ ઉપર પણ સારો પ્રકાશ પડે એમ છે.

ચરિતસામગ્રી :

૧. કા. ગુ. સ હ. લિ. પુ. નામા. ભાગ ૨ જો (સ્વ અ. જી જની-કૃત)

વૈકુંઠદાસ

[સં. ના ૧૭ મા સત્કનો હત્તરાધ]

અગાઉના ત્રણ કવિ જેવો જ આ પણ શ્રીગોકુલનાથજીનો શિષ્ય હોય એમ જણાય છે. આ કવિએ શ્રીમદ્ભાગવતની રાસપંચાધ્યાયીને અનુસરી “રાસલીલા” નામક કાવ્ય લખ્યું છે તેના આરંભમાં એણે શ્રીગોકુલનાથજીને નમન કર્યું છે :

ઓપે ચાલ

“પ્રથમિ પ્રણમું શ્રીગોકુલચંદનિ રસીકચિરોમણિ આનંદકંદનિ ।

પાર અગમ છિ જેહનો છંદનિ તે કંમ આવિ હર મતીમંદનિ ॥

દ્વેદ—મંદમતી કચંમ વણ્વું જે ઈસ બક્ષા નવ લહિ ।

અક્લ લીલા કૃષ્ણ કેરી નિત નિત તે શુનિ કહિ ॥”^૧

કાવ્યને અંતે કવિએ પોતાના વિષયમાં નામ સિવાય કશી અન્ય માહિતી આપી નથી :

“ કયા કેહેતાં આસ પોહોતી સંકલ વૈકુંઠદાસની ।

એક રસના તેા શું કહે કેટલી કહીએ શોભા રાસની ॥૩૮॥” ૨

હેપરના અવતરણ ઉપરથી જણાય છે કે ભાષાસ્વરૂપ જૂનું સચવાઈ રહ્યું છે. આમાં મધ્ય. ગુજ. ની ૪ થી ભૂમિકા વ્યક્ત છે. કવિનો સમય જોતાં પણ એ જ સ્વરૂપ સાહિત્યમાં લિખિત સ્વરૂપમાં એ વખતે પ્રચારમાં હતું, એ સ્પષ્ટ છે.

આ કવિના વિષયમાં આજે કંશી અન્ય માહિતી લભ્ય નથી. ચરિતસામગ્રી :

૧. ફા. ગુ. સ. હ. લિ. પુ. નામા. ભાગ ૨ જો—(સ્વ. અં. જુ. જાની—દ્વેદ)

૧. એજન. પુ. ૨૭૫ (નં. ૧૧૪-ખ-સં. ૧૭૪૪ની પ્રત)

૨. એજન. પુ. ૨૫૮

પૂજાસ્મૃત કૃષ્ણ

[સં. ૧૭૦૨ માં હયાત]

“પાંડવીગીતા” નામે ૧૬૫ કડીના એક પદ્યગ્રંથનો કર્તા પૂજાસ્મૃત સં. ૧૭૦૨માં હયાત હતો એવું એના એ કાવ્યના અંતભાગ ઉપરથી જાણવામાં આવે છે :

‘સ્વત સત્તર ગિહોત્રા પ્રથે ભાગસર ભાસ અંજવાણી પપસ ।
પાંડવગીતા સંપુરણ યદ્ય પ્રભુની કપાએ ફૂરણા યદ્ય ॥૧૬૩॥

x

x

x

ચોપાદ્ય એની અત્રીસાર એકસો પસડ નિરધાર ।

પૂજાસ્મૃત પ્રભુ કપાલ ભગત આપજો દીનદયાલ ॥૧૬૫॥”

આ પાઠમાં એતું નામ “પૂજાસ્મૃત” જ મળે છે, પણ ખીજા પ્રતોના પાઠમાં “કૃષ્ણ” મળે છે,^૨ એ જોતાં એતું આખું નામ “પૂજાસ્મૃત કૃષ્ણ” સમજાય છે. આ સિવાય વિશેષ હટીકત મળતી નથી.

આ કાવ્યમાં પાંડવો અતે ખીજા સંબંધીઓ તેમજ ધૃતરાષ્ટ્ર ભીષ્મ કૃપાચાર્ય અશ્વત્થામા ઉદ્ધવ અકૂર વગેરેએ ભગવાન કૃષ્ણની સ્તુતિ કરી છે અને કૃષ્ણ એમને પોતાના સ્વરૂપનો ઉપદેશ કર્યો છે, એટલું મળે છે. કવિતાની દૃષ્ટિએ કે વેદાંતની દૃષ્ટિએ પણ એમાંથી વિશેષ કશું મળતું નથી. અત્યંત સામાન્ય કાટિનો એ ચોપાદ્યનો એક પદ્યબંધ છે.

ચરિતસામગ્રી :

૧. ગુ. વિ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૧૦૩૫-આધ

૨. ગુજ. હાથપ્રતોની સંકલિત યાદી, (કે. કા. શાસ્ત્રી-કૃત, ગુ. વિ. સ. અમદાવાદ)

૧. ગુ. વિ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૧૦૩૫ આધ, પૃ. ૯૭

૨. ગુજ. હાથ. સંકલિત યાદી, પૃ. ૨૩

નરહરિ

[સં. ૧૬૭૧-૧૭૦૦ માં હયાત]

આપણે ત્યાં જે સોની કવિઓ જૂના મળે છે તેઓમાં અખાલકતની સાથે સાથે જ જેની કાવ્યપ્રવૃત્તિ વિકસિત થઈ ચૂકેલી સંભવે છે તેવો એક નરહરિદાસ નામનો કવિ વડોદરામાં થઈ ગયેલો, એવું એના “હસ્તામલક” નામના એક અપ્રસિદ્ધ કાવ્યથી જાણવામાં આવે છે. આ કાવ્ય ઘણું કરીને એની છેલ્લી કૃતિ હોય એમ પણ જણાય છે, કેમકે એ પછાતું એવું કોઈ કાવ્ય મળ્યું નથી. એ કાવ્યને અંતે કવિ જણાવે છે કે—

“કવીતા નરહરે નામ જેહ સંખત સંત મન ધારી રનેહ
સ્થાનક વડોદરે વાસ ભક્તિ વૈરાગ્ય જ્ઞાન અભ્યાસ
સંવત ૧૭૪૦ ચૈત્ર સુદ એકાદશિ એ ક્યા માહાર મન વસી”^૧

સંવતના દશકના આંકનો ખાડો જ અન્યથી પુરાય છે, તેથી રચ્યાસાલ સં. ૧૭૦૦ આવે છે. વાર હોત, તો ચોક્કસપણે કહી શકાત. આ કવિની સંલગ્ત પહેલી કૃતિ “સોનગીતા” છે કે જેને અંતે રચ્યાસાલ મળે છે; જેવી કે—

“સંવત સોલ બોહોતેરયો શુદ્ધ પક્ષ કાર્તિક માસ;
પ્રતિપદા શુદ્ધાસરિ હવો પૂરણ ગ્રંથ પ્રકાસ ૥૨૦૥”^૨

એની વાંચિષ્ઠસારંગીતા સં. ૧૬૭૪માં અને ભગવદ્ગીતા સં. ૧૬૭૭માં રચાયેલી છે.^૩

૧. શુ. વિ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૩૪૨ની હાથપ્રત

૨. એજન, નં. ૬૯ વગેરે પ્રતો. દા. શુ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૧૪૬માં ૧૭૭૨ છે, પણ પ્રત જ ૧૭૬૭માં લખેલી છે, એટલે ખરી સાલ ૧૬૭૨ છે.

૩. જુઓ પ્રા. કા. ગ્રં. ૩૨ મામાં સં. ગી. અને વડોદરામાં સ્વતંત્ર અપાયેલ-વા. સા. ગી. અનુક્રમે પૃ. ૨૩૪ અને ૨૭૨.

(૧) વાસિષ્ઠસારગીતા :

“અક્ષાણી વિશ્વ વીષે પ્રભવ સંવહર પંડિત લષે
સંવત સોલ ઔઓતરો માસ માસ પદ્મંધ એ કર્યો. ૧૧૪
શુક્લપક્ષ દશમી રવિવાર પૂર્ણ અંથ એ હવો નિર્ધાર.”^૧

(૨) ભગવદ્ગીતા :

“અક્ષાણી વીશી વિષે, શુક્લ સંવત્સર પંડિત લષે;
એ સંવત સોળ સત્તોતરો, આવણ માસ પદ્મંધ એ કર્યો. ૨૩૭
શુક્લપક્ષ દશમી રવિવાર; એ પૂર્ણ અંથ હવો નિર્ધાર.”^૨

‘ઔઓતરો’ ને સ્થાને ઔદોતરો વાંચી તેમજ “અતોત્પરો” નો
“સત્તર” અર્થ કરી સાં. ૧૬૧૪ અને ૧૬૧૭નાં વર્ષ કોઈ કોઈ પ્રતમાં
છે; પણ ગણતરીથી એ વર્ષ ખોટાં કરે છે.

નરહરિનાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં કાવ્ય તે પ્રબોધમંજરી^૩ ભગવદ્-
ગીત^૪ અને વાસિષ્ઠસારગીતા^૫ એ ત્રણ; આ સિવાયનાં આનંદરાસ,
ગોપીકૃદ્ધવસંવાદ, કક્ષો, જ્ઞાનગીતા (૨. સં. ૧૬૭૨), ભક્તમંજરી,
માસ, સંતનાં લક્ષણ, હરિલીલામૃત અને હસ્તામલક (૨. સં. ૧૭૦૦)
એ કાવ્યો અપ્રસિદ્ધ છે.^૬

સારથ્ય અને પ્રૌઢિની દૃષ્ટિએ અખા કરતાં નરહરિ ચડે એવો
છે, છતાં પ્રતિભાની દૃષ્ટિએ અખો આગળ આવે એમ છે અખાનું
જ્ઞાન અનુભૂત જણાય છે, જ્યારે નરહરિનું એટલું અનુભૂત જણાતું નથી.

૧. શુ. વિ. સ. હ. વિ. પુ. નં. ૫૬૯ નં. ૪૦ની પ્રતમાં ૧૬૭૪
વર્ષ ખોટું છે. ૨. પ્રા. દા. માળા, અંથ ૩૨માં, પૃ. ૨૩૪

૩. શ્રી ભોગીલાલ જ. સાંડેસરાએ “સાહિત્ય” માસિકના ૨૧મા
વર્ષમાં છપાવેલ છે. ૪. પ્રા. દા. ગં. ૩૨ મામાં

૫. ૨૧. જગનલાલ કે. મહેતાએ વડોદરામાંથી સદીક છપાવેલ છે.

૬. હાથપ્રતો માટે જુઓ, શુ. હા. સંકલિત યાદી, પૃ. ૮૬-૯૧.

નરહરિનો જન્મ ક્યારે થયો, એ ક્યારે મરી ગયો, તેમજ જ્ઞાતિએ કેવો હતો, એ વિશે અહાપિ કશું જાણવામાં નથી આવ્યું. એમ કહેવાય છે કે એ અખાનો ગુરુભાઈ હતો. આ વિશેનો એક દોહરો પણ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે કે—

“અખે કીધો ડગો, ગોપાલે કીધી ઘેંચ,
નરહરિએ કીધી રાખડી, છુટા કહે શિરાવા ભેચ.”

પણ એ ચારે ગુરુભાઈ હતા એવું આંતર પ્રમાણથી ક્યાંય નથી મળતું. નરહરિએ વાસિષ્ઠસારંગીતામાં અને ભગવદ્ગીતામાં પરબ્રહ્મ ચૈતન્ય એવા સર્વસામાન્ય ચિદાત્મક ગુરુનો જ નિર્દેશ કર્યો છે; જેવો કે

“ગુરુ બ્રહ્મ ચૈતન્યને પ્રણમું, ધર્મ નિરંજન ધ્યાન,
હરિગુરુપ્રસાદે ઉપજે, અનુભવ આત્મવિજ્ઞાન.૨૨”૧

અને અંતે—

“શ્રીગુરુ બ્રહ્મ ચૈતન્યપ્રસાદ, ગાયો નરહરિએ એ સંવાદ.૨૩”૨

ગોપાલનો ગુરુ તો સોમરાજ કરીને હતો, ન્યારે અખાએ ગુરુનું નામ નરહરિની જેમ સામાન્ય “બ્રહ્મ” જ આપ્યું છે. ખૂટિયાના ગુરુનો એનાં પદોમાં પત્તોયે નથી.

આમાં નરહરિ એનાં કાવ્યોનાં રચ્યાવર્ષોથી કદાચ મોટા હોય એમ જણાય છે, કેમકે ગોપાલ અને અખાની કાવ્યપ્રવૃત્તિ સાં. ૧૭૦૫થી ૧૭૦૮ સિદ્ધ મળે છે. ખૂટિયા વિશે એનાં ખૂ. કા. દો. ભાગ ૫ માં છપાયેલાં ઉપદેશનાં ૧૨ પદો અને જુદા જુદા પદસંગ્રહોમાં અહીં તહીં મળતાં પ્રસિદ્ધ કે અપ્રસિદ્ધ પદો સિવાય બીજી કશી માહિતી લભ્ય નથી.

અખો અમદાવાદમાં જ હતો, ગોપાલ અમદાવાદમાં આવી રહેલો, ન્યારે નરહરિ અમદાવાદમાં આવ્યો હોય એવું જાણવામાં નથી. એક

૧. પ્રા. કા. માળા, ગ્રંથ ૩૨માં, પૃ. ૩

૨. એજન, પૃ. ૨૩૨

૩. જુઓ અખેગીતા અને ગોપાલગીતા.

જ સમયમાં આ ચાર જ્ઞાની કવિઓ થયા હોવાથી એવી એક-ગુરુત્વની માન્યતા પ્રચલિત થઈ હોય એ માંલવે છે.

નરહરિએ જ્ઞાનને મુખ્ય વિષય ગણી એના ઉપર જ એનાં પ્રાપ્ત થતાં કાવ્ય રચ્યાં છે. ભગવદ્ગીતા એ સં. ગીતાનો પ્રાથમિક શ્રીધર સ્વામીની સુખોદિની ટીકાને આધારે કરેલો પદ્યાનુવાદ છે. પ્રા. કા. માળાવાળાઓએ એમને મળેલી જૂની હાથપ્રતની ભાષા સુધારી નવું સ્વરૂપ આપ્યું છે. એ મૂળ પ્રત જે છપાઈ હોત તો એના એ કાવ્યનું જૂનું ભાષાસ્વરૂપ મળી શક્યું હોત. આ અનુવાદમાં જ્યાં જ્યાં વિશદતાની આવશ્યકતા હતી ત્યાં કવિએ આપી છે; ગીતાના ૧૭૦૦ શ્લોકને સ્થાને ૧૧૨૬ પદ કવિએ આપ્યાં છે, એનાથી એ વસ્તુ સ્ફુટ થાય છે :

“અર્જુનને દહે શારંગપાણ, સંસારવૃક્ષ તેહ વું નાણ;
જેનાં બિંદુ મૂળ ને અધ છે ડાલ સંસારવૃક્ષ તેહ વું નિહાળ. ૬
એ અશ્વત્થ અનાદિ અવ્યય સોય, વેદ સમસ્ત પત્ર તેનાં હોય,
સંસારવૃક્ષ સમગ્ર લહે જેહ, વેદવેત્તા જાણે તમે તેહ. ૭
સંસારવૃક્ષ એ દેહ તે નાણ, હૃદય મૂલ તે પરબ્રહ્મ પ્રમાણ.
મહેતત્ત્વાદિંત્ર જે તત્ત્વ ચે.વીથ, તે અધઃ શાખા દહે જગત્રીશ ૮
એ દેહ તે કંઈએ સ્વસ્થ જ નહિ, તે માટે અસ્વસ્થ એ સહી;
હારણ અનાદિ માટે અવ્યય કહ્યો, એ વેદ કર્યા ફળી ફૂલી રહ્યો ૯
એ વૃક્ષને સમૂળ જે લહે, અઘનિત્ કૃષ્ણજી તેને કહે;
જેની અધ હૃદય શાખા વિસ્તરી; તે ત્રિગુણે વૃદ્ધિ પામી કહે હરિ. ૧૦
વિષય તેહના અંકુર મિત્ર, મૂળ તેહના વાસના વિચિત્ર,
કર્મરૂપિણી વાડ જેહને, સંસાર વૃક્ષ જાણે તેહને. ૧૧
રાગ દ્વેષ અધઃ શાખા ધણી, કર્મફળ બિંદુ શાખા તે તણી;
તે સત્વરજ તમ સ્વર્ગ થાય, વિષય તેહના અંકુર કહેવાય. ૧૨
વિવિધ વાસના તે મૂળ અપાર, એમ સંસારવૃક્ષ પામ્યો વિસ્તાર;
કર્મબંધન તેને અતિ ઘણું મનુષ્ય લોક વિષે સ્નેહ તણાં. ૧૩

સંસારવૃક્ષનું વણું ન કર્યું જેહ, બાહેર જોતાં ન પામિયે તેહ;
જ્ઞાનદૃષ્ટિએ કરી જોતાં વીર, (ત્યારે) પાસે પ્રકટ તે દીસે ધીર. ૧૪
એની આદિ અંત મધ્ય જાણી ન જાય, એ અશ્વત્થ અસંગ શસ્ત્રે છેદાય,
અસંગ શસ્ત્ર અતિ દૃઢ તે કરી, એ સમૂળ વૃક્ષછેદ કહે હરિ. ૧૫
દેહ પુત્રાદિકની તજ આશ, ભજ પરમાત્મા રહી નિરાશ;
વિવેકવિચાર વૈરાગ્ય વિનય ધરી, તજ સંગ ભજ નારાયણ હરિ. ૧૬
તે પદ મિત્ર ચિંતન્ય સદા સોય, જ્યાં યકી પુનરાવૃત્તિ ન હોય;
જ્યાં ગયે વળતું નહિ નિર્વાણ, મુક્તિ પરમપદ તેહ તું જાણ. ૧૭
જે થકી સંસાર હોય નિવૃત્ત, આદિ પુરૂષ નારાયણ સત્ય;
તે આદિ પુરૂષને જ તું શણું, તો નિશ્ચે મિત્ર ટોળે જન્મ મરણ. ૧૮''૧

માત્ર ૧૫મા અધ્યાયના પ્રથમના ત્રણ શ્લોકોનો આટલો વિસ્તાર
કવિએ આપ્યો છે અને એમ અર્થ અત્યંત સ્પષ્ટ કરી આપ્યો છે.
એનો ૮ મા અધ્યાયનો ભાગ તો એણે વધુ રસિક પણ બનાવ્યો છે;
જેમકે—

“અંતકાળે મુજને સ્મરતા જેહ, અર્જન જે કો છાંડે દેહ,
મારૂં પદ તે પાંખે સદી, અહીં કોઇ સંશય દરવો નહિ. ૧૨
એવા સ્વરૂપનું કરવું સ્મરણું, જે જલધર શ્યામ સવણું,
પીતાંબર પહેર્યાં અતિસાર, મુકટ કુંડલ કરે ઝાતકાર ૧૩
સુંદર કપોલ અને શુભલેશ, સુંદર કણનાલિકા નરેશ,
સુંદર હાસ્ય શ્રીકાંતનું હોય, જન કપરે કૃપાદૃષ્ટિ જોય. ૧૪
મૃગમદલિલક સોઢે અતિ ભાલ, ઠમલનયન મુખ પ્રેમરસાળ,
અધર પ્રવાલ હંત દાડમકળી, મુખપદ્મ જન મધુકર આવલી. ૧૫
હંઠ કૌરુભ વૈજયંતી લજ, તે શ્રીવાએ શોભે નિર્વાણ,
કર હંકણ કઠિસૂત્ર મોતી હાર, અંગદલપણ નેપુર ઝમકાર. ૧૬
શ્રીવત્સલાંજન શોભાં ઘણી, સુંદર વર વૈકુંઠનો ધણી,
અંપકમાળા તુલસી વનમાલ, તે સમરપી ભક્તે તતકાળ. ૧૭
સુંદર હૃદે મુખસેસા જોઇ, ભક્તજન રહ્યા તે મોહી,
શંખ ચક્ર ગદા પદ પાણ..... ૧૮

સંનકાદિક પ્રમુખ મુનિ જેહ, જયજય શબ્દ કરે સર્વ તેહ;
ચંરણકમલ-યુગલ અતિસાર, જેની લક્ષ્મી સેવા કરે નિર્ધાર. ૧૯
છત્ર ચાંમેર પાદુકા સિંહાસન, અનેક ઉપહાર ગ્રહી રહ્યાં રાંજન;
પાષંદ ગરડ અને નંદ સુનંદ, વળી સેવક તણાં બિભાં છે વંદ. ૨૦
ક્રુવ પ્રહ્લાદ અંબરીશ તું મન, નારદ શુક શંભુ ધરે ધ્યાન;
અનેક ભક્ત જેહને નિરંતર ધ્યાય, એવા લક્ષ્મીદાંતને જે આરાધાય,
એવો ભગત્ત્વગણ અવતાર હું જેહ, માતું રમરણ કરતાં તજે જેહ.
તેહને વળી ગર્ભવાસ ન હોય, માત્ર વૈકુંઠ પદ પામે સોય. ૨૨”૧

આમ એની વિશદતા પણ કંટાળો ન ઉપજાવતાં વિષયમાં વધુ
રસમય કરે એવી છે. એની ભાષાને સાંચવતી સ્થિતપ્રજ્ઞની ક્ષીટીઓ
અંહી ઉતારી એની ભગવદ્ગીતાની વાનમી પૂરી કરિયે :

‘જેણે મન માંહાંથી વિષય છાંડા સર્વ પાથ’ ઉપાજ નહિ કિશો ગર્વ ૧
આત્મદાસિ સંતુષ્ટ હોય જેહ સ્થીરપ્રજ્ઞ તાં કહીય તેહ ॥૨૧॥
જે દુષ આવિ ઉચાટ નવિ કરિ અનિ’ સૂખ તણી રમેહા પરહરિ ।
કાંમ કોમ ભય નહી’ જેહનિ’ સ્થીરપ્રજ્ઞ કહીય તેહનિ’ ॥૨૨॥
જેહનિ કથૂ રનેહ ન હોય શુભાશુભિ પાંમિ નહી મોહ ।
સ્તુતિ નિંદા કહેની નવિ કરિ સ્થીરપ્રજ્ઞ તે ભરી તેહ ઉચ્ચરિ ॥૨૩॥”૨

આ મૂળ ભાષામાં છપાઈ હોત તો જૂની ગુજરાતીમાં એક
સારો વેદાંતગ્રંથ મળ્યો હોત.

ભગવદ્ગીતાની જેમ વાસિષ્ઠસારગીતા પણ અનુવાદ છે, લઘુયોગ-
વાસિષ્ઠને આધારે એ અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે. દશ પ્રકરણમાં
આપવામાં આવેલો આ ગ્રંથ શાંકરવેદાંતનો એક સમર્થ ગ્રંથ છે,
અને એનો અનુવાદ એવો જ એ સિદ્ધાંતને સ્ફુટ કરનારો છે:

“દીર્ઘ રોગ તાં એ સંસાર તેહનૂ ગ્રોષદ સ્વાત્મવિચાર ।
કવણ અહં અનિ કવણ સંસાર એણિ વીવેકિ હોય નીસ્તાર ॥૩૧॥
યમ ઉષદિ રોગની શાંત ત્યમ આત્મવિચારિ બાનિ સવશ્રાંત્ય ।
આત્મવિચારિ ગુરથી પામીય સદગુરુચણે શીસ નામીય ॥૩૨॥

તત્ત્વજ્ઞાની હોય જાંહાં નીચે રૂપત્ય જાવું ત્યાંહાં ।
સાધુ પ્રકાશ રહીત જે દેશ ત્યાંહાં ના દષ્ટવો ક્યમિ પરવેશ ॥૩૩॥

*

+

*

ચેતન બ્રહ્મ જાંહિ નર જેહ સકલ જન્મ તાં ભણીય તેહ ।
જેહનૂ ચીત્ત ચીદ શાચિ રમિ તેહનૂ જન્મ સર્વ નિગમિ ॥૩૪॥
મર્ણ-નામત્ય ધરિ જે શોક તેહનૂ કર્તવ્ય સધલું ફોક ।
જેહનૂ મૂર્ખ અંતઃકણુ તે દેહનાસિ કહિ આત્મમર્ણુ ॥૩૫॥
આકાશવત આત્મા અસંગ ઘટપ્રાય જાંહો દેહ લંગ ।
મૂર્ખ દેહ આત્મા કરી ગ્રહિ જ્ઞાનિ તે ચમ છિ ત્યમ લહિ ॥૩૬॥
ધગદીક પદાર્થ જેહ નીચિ નાસવંત તાં તેહ ।
અધઃગત નીલેપ આકાશ હમ આત્મા અવ્યે અચીનાશ ॥૩૭॥
દેહ સદા અસ્થીર પરમાણુ અનિ દેહી સદા અલેપીક જાંહય ।
એહ અવબોધ રૂઢિમાંહાં રાક્ષ અવરય ભાવ તે સધલો નાક્ષ ॥૩૮॥
જન્મમર્ણુ આત્માનિ નથી જોયો સાત્ત્વ પુરાણ કથી ।
કંચીત્ કંચીત્ દ્વાય કો કાલ આત્મા નોહિ પ્રધ્ય જૈવન ખાલ ॥૩૯॥
ઉત્પત્ય સ્થીત્ય કય જેહ માંહાં હોય આત્મસ્વરૂપ નીગમ કહિ સોચ ।
જગત સર્વ એ કેવલ બ્રહ્મ તત્ત્વજ્ઞાની એહ જાંહિ મર્મ ॥૪૦॥
ગગન તણી પેરિ વ્યાપક જેહ જન્મમર્ણુ ક્યમ પાંમિ તેહ ।
શૂન્ય સૂક્ષ્મ અવ્યેય શીવરૂપ અનર અમર બ્રહ્મ અકલ અરૂપ ॥૪૧॥
નીત્ય સનાતન સર્વાવાસ શૂઘ્રબૂઘ તે પ્રણુપ્રભાસ ।
ઉત્પત્ય પ્રસિય પ્રજીત જેહ આત્મસ્વરૂપ જાંહો જન તેહ ॥૪૨॥
એક અદ્વૈત સત્ય અવિનાસ જગત સર્વ તે બ્રહ્મપ્રકાશ ।
ભાવાભાવ રહીત પદ જેહ સર્વભૂત માહાવ્યાપક તેહ ॥૪૩॥
આદ્ય અંત્યરહીત મધ્યમાન ચીજાનંદ સ્વરૂપ વીજાન ।
વિશ્વ આત્મા જાંહિ જેહ સદા શૂંપી નર ભણીય તેહ ॥૪૪॥

હસ્તામલક ભકિતમંજરી હરિલીલામૃત જ્ઞાનગીતા એ પણ
અનુવાદગ્રંથો છે. એના સ્વતંત્ર ગ્રંથોમાં મને પ્રબોધમંજરી, આનંદ-
રાસ, ગોપીહિલવસંવાદ, કક્કો, કીર્તન, માસ, સંતનાં લક્ષણ, એ

કૃતિઓ લાગે છે. આમાંની પ્રબોધમંજરી અને સંતનાં લક્ષણ એ એની સ્વતંત્ર કૃતિઓમાં મોટી કૃતિઓ છે. એમાં નરહરિને આપણે જ્ઞાની કવિ તરીકે જોઈ શકીએ છીએ; પણ એ એવા પ્રકારનો જ્ઞાની. કવિ છે કે જેને ભક્તિમાં પણ સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે :

“આત્મદ્રીષ્ટ અર્થ સર્વ સરે જીવ ભવાર્ણવ સુષે ઉતરે ।
આત્મદ્રીષ્ટી જીવ હોય સાક્ષાત્કાર એમકેહે નરહરચ સારોદ્ધાર ॥૨૧૭
તે માટે સાવધાન તે યદ્ય રોહો જન રૂટે” આત્મદ્રીષ્ટ શ્રદ્ધા ।
આત્મદ્રીષ્ટ આત્મા નીરધીએ કેહે નરહરચ હરી જોઈ હરધીએ ॥૨૨૧
હરી જોતાં હોયે અત્યંત પ્રસન્ન અહર પહર ધાયે નહી મન ।
હરીશરણ મન નીશ્ચલ થૈ રહે તે હરિ હરી નિરંતર કેહે ॥૨૩૧

સ X X X

જે ફલ અર્થે ભજે સારંગપાણુ તે તો વણીક તણિ પરે જાણુ ।
જે ફલ તણિ હરીની સેવા કરે તે નીજ ભગત માહા પુરુષ કચરે ॥૨૪૦”
પ્રબોધમંજરી સળંગ બંધનું કાવ્ય છે, ત્યારે સંતનાં લક્ષણ કડવાખદ્ધ કાવ્ય છે; ખાકીની નાની કુટકળ કવિતા છે. આમ માંતણુ પછી રામભક્ત, એ જ સમયમાં વૈષ્ણવ શંકર-સેવક જન, અને પછી નરહરિ જ્ઞાની કવિ તરીકે ગુજરાતી સાહિત્યમાં સ્થાન લે છે. વિક્રમના ૧૮ મા શતકના ઉત્તરાર્ધના ફલ-રૂપે જ્ઞાની કવિઓ ગુજરાતને ફાળે આવ્યા છે, જેમાં અખો સર્વ-શ્રેષ્ઠ છે; એની અપેક્ષાએ ગોપાલ અને નરહરિ છે; જો કે સ્વાત્મા-નુભવથી આ પાછલા બે કવિઓ કવિતા લખે છે, એમ કહી શકાય એમ નથી, કેમકે એમાં અખાનો સ્વાનુભવ ખાસ જોવામાં નથી આવતો, જે ૧૬ મા સદીના માંડણમાં કે બીજાઓમાં પણ નથી.

નરહરિનાં કાવ્યોની જૂની હાથપ્રતોમાં જૂની ભાષા સચવાયેલી મળે છે. “હરિલીલામૃત”ની સં. ૧૭૪૨ની ફા. નં. ૨૭ ચની હાથ-પ્રતમાં ભાષા મધ્ય ગુજ. ની ૨૭ ભૂમિકા જેવી (—નકલ કોઈ હિંદુસ્તાનીને હાથે થયેલી જણાય છે, તેથી) અને જ્ઞાનગીતાની સં.

૧૭૬૭ની કા. ગુ. સ. (હ. લિ. પુ. નં. ૧૪૫)ની હાથપ્રતમાં ભાષા મધ્ય. ગુજ.ની ૪ થી ભૂમિકા (કે જે નરહરિના કવનકાળની ખીલ કવિઓનાં કાવ્યોની મળે છે તે)માં મળે છે. જ્ઞાનગીતાનો ભાષા-નમૂનો તત્કાલીન ભાષા લેખનમાં કેવી પ્રચલિત હતી, એ ખતાવે છે; જેમકે

“સીધાંતનુ સીધાંત એહ જ જે કીજે કૃષ્ણચિંતન !

ગુરુ બ્રહ્મા ચૈતન્ય તણિ પ્રસાદિ પામ્યો તે રામચંદન ॥૭॥

એ જ્ઞાનગીતા હવી પૂરણ હરી ગુરુ સંત પસાય ।

પદ બસિં ત્રીસ નિ કડવાં સત્તર સાંભલિ દુષ જય ॥૧૮॥

+ + +

હહિ નરહરિ રદિ રાખ્યો એ અર્થ જ્ઞાનગીતા તણો ।

પરમ પદ નો સુધિ પામો ને એ રાસ પરબ્રહ્મનો ભણો ॥૨૧”

[કડવું ૧૭ મું]

ભગવદ્ગીતાનો નમૂનો ઉપર આવે છે, તે ૪ થી મિશ્ર ભૂમિકાનો છે.

વાસિષ્ઠસારગીતાની ઘણી હાથપ્રતો મળે છે,^૧ પણ એમાં ભાષા અર્વાચીન સ્વરૂપને પામેલી છે; પરંતુ સ્વ. છગનલાલ કે. મહેતાએ જે મૂલ છપાવ્યું છે તેમાં ભાષા મધ્ય. ગુજ.ની ૪થી ભૂમિકામાં મળે છે જ. સંપાદકે વધુ જૂના સ્વરૂપવાળી પ્રત પણ જોયેલી,^૨ પણ એ લલિયાએ જૂનું સ્વરૂપ આપેલું હશે, એમ ધારી એના તરફ સંપાદકે દુર્લભ ક્યું છે. આમ છતાં એકંદરે સ્વરૂપ જૂનું સંપાદકને હાથે પણ ખચી જવા પામ્યું છે એ હર્ષનો વિષય છે.

ઉપર આવતા ઉતારાઓથી મધ્ય. ગુજ.ની ૪થી મિશ્ર ભૂમિકા તરફ એને આદર હશે એમ દેખાય છે; જોકે ભાષા લોકબોલીમાં તો અર્વાચીન સ્વરૂપમાં આવી ચૂકી હતી.

૧. ગુજ. હા. સંક. યાદી, પૃ. ૬૧

૨. વાસિષ્ઠસારગીતા, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૩

કૃતિઓ લાગે છે. આમાંની પ્રબોધમંજરી અને સંતનાં લક્ષણ એ એની સ્વતંત્ર કૃતિઓમાં મોટી કૃતિઓ છે. એમાં નરહરિને આપણે જ્ઞાની કવિ તરીકે જોઈ શકીએ છીએ; પણ એ એવા પ્રકારનો જ્ઞાની કવિ છે કે જેને ભક્તિમાં પણ સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે :

“આત્મદ્રીષ્ટ અર્થ સર્વ સરે જીવ ભવાર્ણવ સુષે હતરે ।
આત્મદ્રીષ્ટી જીવ હોય સાક્ષાત્કાર એમકેહ નરહરય સારેદ્ધાર ॥૨૧૭॥
તે માટે સાવધાન તે થઇ રહેા જન રૂટે આત્મદ્રીષ્ટ બ્રહ્મ ।
આત્મદ્રીષ્ટ આત્મા નીરખીએ કેહ નરહરય હરી જોઇ હરખીએ ॥૨૨૧॥
હરી જોતાં હોયે અત્યંતસન અહર પહર ધાયે નહી મન ।
હરીશરણ મન નીશ્ચલ થૈ રહે તે હરિ હરી નિરંતર કેહ ॥૨૩૭॥

સ x x x

જે ફલ અર્થે ભજે સારંગપાણુ તે તો વણીક તણિ પરે જાણુ ।
જે ફલ તજિ હરીની સેવા કરે તે નીજ ભગત ચાહા પુરુષ કચરે ॥૨૪૭॥”
પ્રબોધમંજરી સળંગ બંધનું કાવ્ય છે, ત્યારે સંતનાં લક્ષણ કડવાબદ્ધ કાવ્ય છે; બાકીની નાની કુટકણ કવિતા છે. આમ માંણુ પછી રામભક્ત, એ જ સમયમાં વૈષ્ણવ શંકર-સેવક જન, અને પછી નરહરિ જ્ઞાની કવિ તરીકે ગુજરાતી સાહિત્યમાં સ્થાન લે છે. વિક્રમના ૧૮ મા સતકના ઉત્તરાર્ધના ફલ-ફળે જ્ઞાની કવિઓ ગુજરાતને ફાળે આવ્યા છે, જેમાં અખો સર્વ-શ્રેષ્ઠ છે; એની અપેક્ષાએ ગોપાલ અને નરહરિ છે; જો કે સ્વાત્મા-નુભવથી આ પાછલા બે કવિઓ કવિતા લખે છે, એમ કહી શકાય એમ નથી, કેમકે એમાં અખાનો સ્વાનુભવ ખાસ જોવામાં નથી આવતો, જે ૧૬ મી સદીના માંડણમાં કે બીજાઓમાં પણ નથી.

નરહરિનાં કાવ્યોની જૂની હાથપ્રતોમાં જૂની ભાષા સચવાયેલી મળે છે. “હરિલીલામૃત”ની સં. ૧૭૪૨ની ફા. નં. ૨૭ ચની હાથ-પ્રતમાં ભાષા મધ્ય ગુજ. ની ૨૭ ભૂમિકા જેવી (—નકલ કાઢી હિંદુસ્તાનીને હાથે થયેલી જણાય છે, તેથી) અને જ્ઞાનગીતાની સં.

૧૭૬૭ની ફા. ગુ. સ. (હ. લિ. પુ. નં. ૧૪૫)ની હાથપ્રતમાં ભાષા મધ્ય. ગુજ.ની ૪ થી ભૂમિકા (કે જે નરહરિના કવનકાળની ખીન્ન કવિઓનાં કાવ્યોની મળે છે તે)માં મળે છે. જ્ઞાનગીતાનો ભાષા-નમૂનો તત્કાલીન ભાષા લેખનમાં કેવી પ્રચલિત હતી, એ ખતાવે છે; જેમકે

“સીધાંતનુ સીધાંત એહ જ જે કીજે કૃષ્ણચિંતન !

ગુરુ બ્રહ્મા ચૈતન્ય તલ્લિ પ્રસાદિ પામ્યો તે રામચંદન ॥૧૭॥

એ જ્ઞાનગીતા હવી પૂરણ હરી ગુરુ સંત પસાય ।

પદ્મ બસિં ત્રીસ નિ કડવાં સત્તર સાંભલિ દુપ જય ॥૧૮॥

+ + +

હહિ નરહરિ રદિ રાખ્યો એ અર્થ જ્ઞાનગીતા તલ્લો ।

પરમ પદ્મ તો સુધિ પામો જે એ રાસ પરબ્રહ્મનો ભલો ॥૧૯॥

[કડવું ૧૭ મું]

ભગવદ્ગીતાનો નમૂનો ઉપર આવે છે, તે ૪ થી મિત્ર ભૂમિકાનો છે.

વાસિષ્ઠસારગીતાની ઘણી હાથપ્રતો મળે છે,^૧ પણ એમાં ભાષા અર્વાચીન સ્વરૂપને પામેલી છે; પરંતુ સ્વ. છગનલાલ કે. મહેતાએ જે મૂલ્ય છપાવ્યું છે તેમાં ભાષા મધ્ય. ગુજ.ની ૪ થી ભૂમિકામાં મળે છે જ. સંપાદકે વધુ જૂના સ્વરૂપવાળી પ્રત પણ જોયેલી,^૨ પણ એ લહિયાએ જૂનું સ્વરૂપ આપેલું હશે, એમ ધારી એના તરફ સંપાદકે દુર્લભ કયું છે. આમ છતાં એકંદરે સ્વરૂપ જૂનું સંપાદકને હાથે પણ અચી જવા પામ્યું છે એ હર્ષનો વિષય છે.

ઉપર આવતા ઉતારાઓથી મધ્ય. ગુજ.ની ૪ થી મિત્ર ભૂમિકા તરફ એને આદર હશે એમ દેખાય છે; જેકે ભાષા લોકબોલીમાં તો અર્વાચીન સ્વરૂપમાં આવી ચૂકી હતી.

૧. ગુજ. હા. સંક. ચાદી, પૃ. ૬૧

૨. વાસિષ્ઠસારગીતા, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૩

નરહરિ ૧૮ માં શતકમાં થયેલા જગજીવનની કક્ષામાં મુકાય એવો છે. જગજીવને નરહરિની જ પદ્ધતિ મુખ્યત્વે સ્વીકારી છે, એ એનાં કાવ્ય જોતાં સમજાય છે.

નરહરિમાં એક માત્ર વિશિષ્ટતા છે, તે સંસ્કૃત ગ્રંથોને ગુજરાતીમાં ઉતાર્યા છતાં વિષય સરલ અને સર્વગમ્ય તેમજ જાણે કે કૃતિ પોતાની સ્વતંત્ર હોય તેવી રીતે આપે છે, એ છે, એ એની સફલ અનુવાદકશક્તિની પ્રતીતિ આપે છે. નરહરિ તરફથી ગુજરાતી ભાષાને જે એક સેવા મળી છે તે જ્ઞાનમાર્ગીય પરિભાષાના કૃદ્વાય સંસ્કૃત તેમજ ધરમથુ શબ્દોનો ભાષામાં જે ભંડોળ એના તરફથી આપવામાં આવ્યો છે તે છે. આમાં બીજા કોઈપણ જૂના ગ્રંથકાર કરતાં એનું પુરોગામિત્વ સ્પષ્ટ છે.

ચરિતસામગ્રી :

૧. પ્રા. કા. ત્રૈ. ગ્રં. ૩૨-સ્વ. હ. ગો. કાંટાવાળા-સંપાદિત (ભગવદ્ગીતા)
૨. વાસિષ્ઠસારગીતા-સ્વ. જગનલાલ કે. મહેતા-સંપાદિત
૩. ગુજ. સા. માર્ગસ્તંભો-દી. બ. કૃ. એ. ઝવેરીકૃત
૪. કા. ગુ. સ. હ. ચાલી, ભાગ ૨ જો-સ્વ. ગ્રં. છુ. જાની-સંકલિત
૫. ગુ. વિ. સ. હ. વિ. પુ. સંગ્રહની યાત્રી (સ્વ. હીરાલાલ પારેખકૃત)

ગોપાલ

[સં. ૧૭૦૫માં હયાત]

નરહરિદાસ સાથેસાથ ૧૭ માં શતક ને ૧૮ માં શતકની સંધિમાં જ્ઞાની કવિઓ એક જ સમયમાં થયા તેઓમાં એક ગોપાલ પણ થઈ ગયો છે. અખાત્રે અખેગીતા સં. ૧૭૦૫ માં લખી, તો એ જ વર્ષમાં ગોપાલે જ્ઞાનપ્રકાશ^૧ લખ્યો છે. એણે આ કાવ્યને અંતે પોતાની ઓળખાણ ઠીકઠીક આપી છે; જેવી કે

૧. “ગોપાલગીતા” “જ્ઞાનપ્રકાશ” છે. “ગુજ. હા. સંકલિત યાત્રી” માં એ જુદાં મારા તરફથી લખાયાં છે એ સમજકર છે, કવિએ તો અંધનું નામ “જ્ઞાનપ્રકાશ” જ આપ્યું છે.

“સત ગુરુ સ્વામી શ્રીસોમરાજ-કૃપા યજી હતું ૧ ‘યજ્ઞજ,
રાજહંસ ગુરુ કરી દયા, રાખે સકળ ‘યમાંદે કલા.
ગુરુપ્રતાપે પાહોંચી આરા, ગ્રંથ હવો યા જ્ઞાનપ્રકાશ,
રસવત ૧૭ પાંચ સાર, માસ વૈશાખ અષ્ટમી સોમવાર.
રાજનગર શ્રીઅમદાવાદ ફરમાન વાડી માહે ગ્રંથસંવાદ,
વડે સાળને અડાલજ મોઢ કવિતા કાય મા દેશો ખોડ.
જન્મસોમ નંદાવતી ગામ, પિતા ખીમજી નારણદાસ નામ,
તેહનો સુવ તે દાસ ગોપાલ, સંત સકળ તણું તે બાળ.”

એની જન્મશ્રુતિ નંદાવતી=નાદોલ હતી. એ જાતે મોઢ અડાલજે
વસીક હતો. એના પિતાનું નામ ખીમજી હતું ગુરુનું નામ સોમરાજ
રાજહંસ હતું અને અહીં અમદાવાદમાં ફરમાનવાડી નામક
સ્થાનમાં રહી એણે જ્ઞાનપ્રકાશ યાને ગોપાલગીતાની રચના કરી છે.
એ અમદાવાદમાં આવી વસ્યો હોય એમ દેખાય છે. સ્વ. દી. બ.
નર્મદાશંકર દે. મહેતાએ, અખાના ગુરુ અક્ષાનંદ હતા અને એ જ
ગુરુના ગોપાલ નરહરિ ખૂટિયો પણ શિષ્યો હતા એવું સૂચવી,
નીચેનો પ્રચલિત દોહરો નોંધ્યો છે :

“અખાએ મ્યો ડખો, ગોપાલે કરી વેંસ,

ખૂટે મ્યો ફટો, નરહરને કહે શારાવા બેસ.”^૨

પણ અક્ષાનંદ ગુરુ માન્યો છે તેનો અગાઉ અતાવ્યું તેમ નથી
નરહરિ શિષ્ય કે નથી ગોપાલ શિષ્ય. અખાનો ગુરુ અક્ષાનંદ વ્યક્તિ-
વિશેષ છે કે નહિ, એ અખાના પ્રસંગમાં આવશે; જ્યારે ખૂટિયાનો
એ ગુરુ હોવાનો કયાંય પણ ઉલ્લેખ નથી. નરહરિના પ્રસંગમાં
અતાવવામાં આવ્યું છે કે એણે અક્ષાનંદ એવું ગુરુનામ નિર્દેશ્યું છે,
જે કેવળ અક્ષાને ઉદ્દેશી છે ઉપર ગોપાલ સોમરાજ-રાજહંસ એ

૧. ખ. ઠા. દો. ભાગ ૪ જમાં ૧૭૦૬ છે, પણ ૧૭૦૫ એ ખરોખર છે.

૨. અખો, ૨. ૧૬. આ દોહરામાં પાઠાંતર પણ છે, એ માટે જયે:
આ પૂર્વે ૫. ૫૪૫.

ગુરુનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરે છે; ઉપરાંત નરહરિની જેમ એણે સામાન્ય ચૈતન્યનો પણ ગુરુ તરીકે નિર્દેશ જ્ઞાનપ્રકાશમાં જ આરંભે કર્યો છે, જ્યાં એ પોતાના ગુરુ-સંભવતઃ પરબ્રહ્મને “ચૈતન્યદેવ” કહેતો લાગે છે; નરહરિએ એવું જ “બ્રહ્મા ચૈતન્ય” સામાન્ય નામ કહ્યું છે :^૧

“કર વીનતી બેહુ કર જોડી સતગુરુ ચૈતન્યદેવ ।

કીપા કરો સ્વામી મુઝનેં જેમ બુદ્ધય વાધે તતખેવ ॥૨॥

આધારણુ તારણુ ભવજલ જ્ઞાન તણો ભંડાર ।

અનુભવસંકત રચ્યા જેણે આદે વેદ પૂરાણુ અઢાર ॥૩॥

ધર્મ સંકલ તણું તમેા કારણુ જેહની સ્તુત કરે વિધાતા ।

ધર્મ અર્થ નેં કાંમ મોક્ષ ફલ ચ્યાર પદારથ દાતા ॥૪॥

નહી સમરથ ત્રીલોવન કો તમથી બુદ્ધસાગર માહાનલીયા ।

કોટીઠ કોટ કલાના કરતા કોણે ન જાએ કલીયા ॥૫॥

દીનદયાલ કંપાલ કંપાનીધ્ય તચ્ચો હો અંતરજ્યામી ।

આસ કરી આન્યો તમ ચરણે સણાંગત હું સ્વામી ॥૬॥”^૨

અને એ જ ગુરુ અને શિષ્ય વચ્ચેના સંવાદમાં ગોપાલે જ્ઞાન-પ્રકાશ પછી વિસ્તાર્યો છે. એના એક પદમાં પણ એણે “સોમરાજ”નો ગુરુ તરીકે નિર્દેશ કર્યો છે :

“મ લાનો મર્મ જે કાએ જાણે રે તેહને વૈષ્ણવ વેદ વખાણે રે ।

સતગુરુ સોમરાજે દયા કરી દીધી દરસ ગોપાલને માલા આલી સુખી રે ।

સંતો સંકલ નેહાલો મોટી માલારે જેહનો મહિમા છે અનંત રસવારે ॥૭॥”^૩

એટલે એમાં લેશપણ શંકા નથી કે ગોપાલનો ગુરુ સોમરાજ છે. એને જ એ રાજહંસ કહે છે. એને ચૈતન્યદેવ એનું માનપદ વિશેષણ આપ્યું પણ સંભવે. એખીજે જ કોઇ ચૈતન્યદેવ કે બ્રહ્માચૈતન્ય નથી. નરહરિએ તો ઉપર બતાવ્યું છે તેમ વિશેષ વ્યક્તિનું ગુરુ તરીકે

૧. આ પૂર્વે પૃ. ૫૪૫, ૫૫૧

૨. ગુ. વિ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૭૨૨, પૃ. ૧ (૪૩૬ ૧ હું)

૩. ગુ. વિ. સ. હ. લિ. નુ. નં. ૧૧૬, પૃ. ૬૭-૬૮ (૫૬ ૧૬મું)

૪. આ પૂર્વે પૃ. ૫૪૫, ૫૫૧

નામ આપ્યું જણાવું નથી; એ તો ગ્રિહસ્થાને જ ગુરુ તરીકે નિર્દેશ છે. આમ હોવાને કારણે એક જ ગુરુના શિષ્ય એ ચારે હાવાનું પ્રમાણુસિદ્ધ જણાવું નથી. એ જ પ્રમાણુ એ સુરતનો હતો એવું નોંધાયું છે,^૧ એના સમર્થનમાં પણ એકે પુરાવો મળતો નથી.

અમદાવાદમાં આવ્યા પછી એ અખાને મળ્યો છે કે નહિ એ વિશે અખો કે ગોપ લખને મૌન જ ધારણ કરી રહ્યા છે. અખેગીતા અને ગોપાલગીતા એક જ વર્ષમાં દોઢ જ મહિનાને આંતરે બરોબર લખાયેલ છે. અખેગીતાની રચાસાલ વગેરે :

“સંવત ૧૭૦૫ ખચડોતેરે શુક્લપક્ષ ચૈત્ર માસ ।

સોમવાસર રામનવમી પુરણ ત્રય પ્રકાશ ॥૧૧૧”^૨

એટલે કે સં. ૧૭૦૫ના ચૈત્ર સુદિ રામનવમી સોમવાર (ઇ. સ. ૧૬૪૯ના માર્ચની ૧૨મી તારીખ) છે. એ પછી એ જ વર્ષમાં વૈશાખ વદિ અષ્ટમી અને મંગળવારે (ઇ. સ. ૧૬૪૯ના એપ્રિલની ૨૪મી તારીખે) ગોપાલે જ્ઞાનપ્રકાશ-ગોપાલગીતા રચેલ છે. એના એ કાવ્યની કાઠપિણુ નકલમાં પક્ષ નથી આપ્યો, પણ ગણિત પ્રમાણુ કૃષ્ણપક્ષ આવે છે, એ કારણે મેં કૃષ્ણપક્ષ કહ્યો છે. સં. ૧૧૭૦૬ એવો. યુ. ડા. દો. નો પાઠ^૩ સ્વીકારી ત્યાં આપેલો સોમવાર સ્વીકારિયે તો સુદિમાં વૈશાખ આઠમને દિવસે રાનિવાર આવે છે, જ્યારે વદિમાં રવિવાર આવે છે. તિથિની વૃદ્ધિ હોય તો સોમવાર આવે; પણ પૂર્વનો મહિનો ઓગણત્રીસો હોવાને કારણે સંભવ ઓછો છે. બેમાંથી ગમે તે વર્ષ સ્વીકારવામાં આવે, ગોપાલે જ્ઞાનપ્રકાશ પછી રચ્યો છે એ નક્કા છે; અને એનું પૂર પણ અખેગીતા જેટલું છે; જોકે અખેગીતામાં ૪૧ કડવાં છે, ત્યારે જ્ઞાનગીતામાં ૨૩ છે. ગોપાલે અખેગીતા જોઈ

૧ યુ. ડા. દો. ભાગ ૩ ભે. પૃ. ૫૧૯ અને ગુજ. સા. માર્ગ. રત્નો, પૃ. ૧૧૨

૨. ગુ. વિ. સ. હ. સિ. પુ. નં. ૧૧૬; અને સં. ૧૭૭૪ની એક જૂનામાં જૂની હાથપ્રતમાં પણ આ જ તિથિ વાર માસ વર્ષ છે.

૩. યુ. ડા. દો. ભાગ ૩ ભે. પૃ. ૫૭૨

છે કે નહિ એ કહેવું મુશ્કેલ છે; માત્ર ગુરુનો મહિમા ખંતેએ ખૂબ ગાયો છે; જોકે ખંતેમાં કાંઈપણ સામ્ય નથી. ઊલટું, અંથ યોજનારની દૃષ્ટિએ અખેગીતા સ્વતંત્ર રીતે કવિ જ નિરૂપે છે, જ્યારે ગોપાલ જ્ઞાન-પ્રકાશ ગુરુશિષ્યના સંવાદરૂપે નિરૂપે છે. અખાએ ગુરુશિષ્યસંવાદ રચ્યો છે તે પણ ગોપાલે જોયો જણાતો નથી. એ તો ચાર ખંડનું નાનું કાવ્ય છે. મને લાગે છે કે ગોપાલનું નિરૂપણ સ્વતંત્ર છે. એણે હરીકાશ્વથી રચ્યું હોય એમ લાગતું નથી, કેમકે નહિતર અખાની મહમમ પણ ક્યાંય નિંદા આપી હોત. એટલું જ કે ખંતેએ સ્વતંત્ર રીતે અમદાવાદમાં જ મહિના દોઢ મહિનાને આંતરે એક એક સમર્થ કૃતિ ગુજરાતી જનતા સામે ધરી છે, એ પણ જ્ઞાનમાર્ગના તત્ત્વને અતાવતી સમર્થ કૃતિઓ. વેગંતને પચાવી માતૃભાષાણું ઉતારવું એ કઠિન કાર્ય, અખા જેટલી કુશળતા અને કવિત્વ ન હોવા છતાંયે, ગોપાલે પાર પાડ્યું છે, એ એની મોટી કે નાની કૃતિઓથી માલૂમ પડી આવે છે; નરહરિની જેમ એનું સંસ્કૃત અંથો ઉપર પરાપ-શ્રવિત્વ નથી.

ગોપાલે બ્રહ્મ, જગતનાં ઉત્પત્તિ અને સ્વરૂપ, તેમજ શ્રવ-સ્વરૂપ ઉપર કેવલાદ્વિત સિદ્ધાંત પ્રમાણે સારો પ્રકાશ નાખ્યો છે, જેમાં એણે સિદ્ધાંતાનુકૂલ ખીજ પણ ફેટલીકે હટ્ટીકત વિસ્તારથી આપી છે. ૨ જ કડવામાં ગુરુના મુખમાં બ્રહ્મસ્વરૂપ વિશે કવિ શબ્દો મૂકે છે કે :

“વસુધરાયી વેગલો જલે ન લેપાય ।
અગ્નિ તે જ્વને ન દહે સમીરે સોકે । ન જાએ ॥૬॥
આદ્યશયી આવેરડે ત્રીગુણથી તે તીત ।
ઉપાદયી અલગો સદા એ નીરજનની રીત ॥૭॥
ભક્ષો નહી આસન નહી ન નીદ્રય ન આહાર ।
સૂત્ર માંડાં લેરે નહી બ્રહ્મ અપરંપાર ॥૮॥
અંતઃકરણ મન બુદ્ધ્ય નહી તેહને નહી ચીત અહંકાર ।
કામ ક્રોધ ન સંસારે તે બ્રહ્મ અપરંપાર ॥૯॥

ધર્મ કર્મ ન કલ્પના ને નહીં જ્ઞાન વીન્નાન ।
 આચાર અધ્યન વેદવર્ગતા ભોગ નહીં દયા માંન ॥૧૩॥
 નહીં પુન્ય પ્રેમસુ અને નહીં માયા માંન ।
 ઉચ્ચ નીચ સંભવે તે સર્વ ભૂત સમાન ॥૧૪॥
 સોઠ મોહો વ્યાપે નહીં ક્ષુધા ત્રયા આહાર ।
 જનમ મરણ જરા નહીં તે જગતનો આધાર ॥૧૫॥
 'નંડ' નહીં ચૈતન્ય નહીં ન 'નીકટ' ન દૂર ।
 'અદ્રીત' વ્યાપક વસ્તુતા નીત નીરંતર ભરપૂર ॥૧૬॥
 અકરતા કરતા નહીં તે નહીં આદ અનાદ ।
 જોત્ય પોત ન પેષીએ ન રત્નાદ વર્ણ ન નાદ ॥૧૭॥
 એકાદય અંદ્રી નહીં નહીં વ્યયે ત્યાંહાં પંચ ।
 રંગ રંગ ન લંગ ત્રીવીધ નહીં ત્યાંહાં પરપંચ ॥૧૮॥
 રાગદ્વેષ ન વેષ વ્યપૂ તાહાં ન જાનન અક્ષયર વાંચ્ય ।
 વાસના ન આસ ઈશ ન તે જાણુ અજાણુ ॥૧૯॥
 સુતલ વીતલ ન તલાતલ ન વૈકુંઠ ન કૈલાસ ।
 સ્વર્ગ ને સુચલુ નહીં નકું કેરો વાસ ॥૨૦॥
 દાન કારણ સદા કેવલ મુક્ત મેં ચૌદ ભોલ ।
 બ્રહ્મકારે અખંડ મંડલ વસ્તુતા નીર્દોષ ॥૨૧॥
 આપો તે સદા પૂરણ ન ધરે વધે આણુ એક ।
 ખીજો હોય તો ખોલીએ માટે અનીરવચી છેક ॥૨૨॥
 વાણી વર્ણવતાં રહી કાંહાં વગત્ય કહીઅ ન જાઅ ।
 નેતી નેતી નીગમ ભાષે છે જ્ઞાન-સાધ્ય ઉપાય ॥૨૩॥

આ પ્રમાણે જગદાદિની ઉત્પત્તિ વગેરે પણ શાસ્ત્રરીત્યા ખતાવી
 છે; પણ એમાં કવિત્વ દીપતું નથી. એક જ પ્રસંગે ગોપાલની કવિતામાં
 જોર દેખાય છે અને એ ત્રીજા કડવામાં, 'ન્યાં એ ગુરુને જગતના
 વિષયમાં પશ્ચો પૂછે છે :

'પંચભૂત પ્રગટયાં પરચંડ પ્રયુક પ્રયુક ક્યમ ક્ષેપા પિંચ ॥૧૧॥
 લક્ષ્ય ચોરાશી નાનાભાત્ય રંગરુપ ગુણ બહુ વીચાર ॥૧૨॥

તારામંડલ ને દીનકર ચંદ્ર કોહો સમઝાવી ઊતપત સનંદ ॥૧૨ા॥
 સપ્ત સાયર નેં નવકુલનાગ અષ્ટકુલ પરખત જુજૂઆ ભાગ ॥૧૪ા॥
 કવતા દોણુ રચ્યા જેણે વેદ કોહો સમઝાવી તેહેને ભેદ ॥૧૫ા॥
 વીધિ નષેદ પૂરાણીક ધર્મ કયમ હવા નાનાવીધ કમ ॥૧૬ા॥
 આઘ અંત્ય હરી એક કેહેવાયે તો રૂપ અનેક કંહી પેરયે થાય ॥૧૭ા॥
 કારણુ એક ને કરન્ય જહુ દેધી ભુલા સુરનર સહુ ॥૧૮ા॥
 જાંહાં લગી સંસે સકલ ન ટયેં ત્યાંહાં લગી દ્વૈતભાવ ન ગલે ॥૧૯ા॥
 મોરા મર્મ જે ન લાધે હાય ત્યાંહાં લગી ન ટયે મનમાં તાપ ॥૨૦ા॥
 કાયા ગહુ ન આવેં કામ ભોગ પડેજે કીજે પક્વાન ॥૨૧ા॥
 પ્રયુક પ્રયુક દીસેં જહુભાત્ય ત્યમ ત્યમ સેંશેં વ્યાપેં નાય ॥૨૨ા॥
 રચના અનંત નાટારંભ કોડ તે દીધી દ્રષ્ય થયા દીગમોડ ॥૨૩ા॥
 સર્મ તણી દહે મન દાઝ તમ વ્યણુ કો ટાલેં મહારાજ ॥૨૪ા॥
 તમે આપો ગોધમ અંખાર ફેલવણી શીખવો પ્રમાર ॥૨૫ા॥
 જમ જમ ગોધૂમ લાગે ભોગ દુર જે છાડે દ્વીતીયા રોગ ॥૨૬ા॥
 દ્વૈત દંદ મન જાંહાં લગી નડે પૂરણુ પદ ત્યાંહાં લગી નવ્ય જડે ॥૨૭ા॥
 પૂરણુ પદ પ્રાપત નવ્ય થાય ત્યાંહાં લગી અહંભાવ ન જ્ય ॥૨૮ા॥
 અહંભાવ એ વ્યાધ અપાર તેહ તણા તમે નિવારણુહાર ॥૨૯ા॥
 નેત્ર પડલ ઊતારે જે વૈદશીરોમણુ ભણીએ તેહ ॥૩૦ા॥
 વ્યાપક વિશ્વ ઓલખાવે રાંમ એ બ્રહ્મવેત્તા મોહોટાં તેનાં કાંમ ॥૩૧ા॥
 મેધ વ્યના મહી ત્રપત ન થાય કોડ કુપ જે કીજે ઉપાય ॥૩૨ા॥
 જેહનાં કામ તેથી નીપજે કંચન કાંમ નવ્ય પિત્તલ સજે ॥૩૩ા॥
 નહી ત્રીલોવન દીનકરની જોડ સુ કીજે તારા જહુ કોડ ॥૩૪ા॥
 સહી એક ગાળે વન માંહ મહોનમતના જીય પલાય ॥૩૫ા॥
 કીધા એક ગુરના ગુણુ જહુ મંદમતી હુ ક્યાંહાં લગી દહુ ॥૩૬ા॥

એનામાં કવિત્વશક્તિ અવશ્ય છે અને એ એનાં છૂટાં પદોમાં
 તરી આવે છે. એણે “બુદ્ધિવહુને શિખામણુ”નું ધોળ લખ્યું છે, એ
 એની સાક્ષી પૂરશે :

“સાચી સમજણ બુદ્ધિને ખોટી રે લાગે

સંત મનાવે તો મનાવું, હો લોલણી-સાચી સમજણ ॥ટિકા॥
શીલ શાંતોષ કહો તો કહ્યાં ધડાવું, કરુણાની કાંખિયો ધડાવું. હોં
વિવેક વિચાર કહો વિજીવા ધડાવું, હર્ષના ધૂધરા ખંધાવું. હોં
સાધન સંપત્તિ કહો તો ચુડલો પેરાવું, ક્ષમાની ચીપો મઢાવું. હોં
જ્ઞાન વૈરાગ્ય બાજુબંધ સોવરાવું, શાંતીનું રતન જડાવું.
પ્રેમનાં પુષ્પો ગળામાં નંખાવું, લક્ષના દોર. ૧ પ્રોવરાવું. હોં
ટુંકરૂપી કહો તો તુચ્છિયો ધડાવું, દયાની દામણી ખંધાવું. હોં
સતતગંધર્પી ધુલર ઘડાવું, ભગ્નનું લોળિયું પેરાવું. હોં
અક્તિરૂપી કહો તો વાળી ધડાવું, મુક્તિની ચૂનીયો મેલાવું. હોં
નેહનું નયણે કહો તો કાળજી સરાવું, હેતની આડો દરાવું. હોં
સીધી સમજણ મહો તો સેંચો પુરાવું, ભેગનો ચાંદલો ચોઢાવું. હોં
ધીરજરૂપી કહો તો વેણો ગુંથાવું, ગુરુગમ ગોફલો લટકાવું. હોં
ચોખી ચાલની તમને ચોળી શિવડાવું, ચૈતનની ચુંદડી પેઢેરાવું. હોં
સાચી કરણીનો કહો તો કંચુવો શિવડાવું, ભાવનું ભરત બેરાવું. હોં
દાસ ગોપાલ કહે એ સમજણ સાચી, દક્ષનો લક્ષ ખતાવું.

હો લોલણી-સાચી સમજણ ॥૨

આ કવિએ રાસલીલા કૃષ્ણભક્તિ સત્સંગમહિમા વગેરેનાં પદ
પણ રચ્યાં છે, જે બધાં દાસ-ગોપાલ ની છાંત્યાં છે; ૨ એ બધાં
પણ સારાં છે બ કા દો. ભાગ ૫ મા માં છપાયેલી “જ્ઞાનની
શાખીઓ” પણ નમળી નથી. “ખોડાણો” ૩ નો એણે જ લખ્યો
હોય તો એ પણ ઐતિહાસિક કાવ્ય તરીકે દીપે તેવું કાવ્ય છે, ભે-
કે કવિત્વ એમાં નથી. ૪ આમ નરહરિ કરતાં આ કવિમાં સ્વતંત્રતા
પૂરતી વિશેષતા છે.

૧. બૃ. કા. દો. ભાગ ૩ નો, પૃ. ૫૭૨-૭૩

૨. બૃ. કા. દો. ભાગ ૫ મામા સુંદર ૧૧ પદ છે; શુ. વિ. સ. હ.
લિ પુ નં. ૧૧૬માં ૧૮ પદ છે

૩. બૃ. કા. દો. ભાગ ૫ મો, પૃ. ૬૬૬; જેમાં શુરુને માટે “સતગુરુ
ચૈતનદેવતા જ્ઞાનતણો ભંડાર” એવો નિર્દેશ છે, જે પણ પરબલને હેતરી
લાગે છે.

૪. બ. કા. દો. ભાગ ૭ મો, પૃ. ૭૬૮-૮૦૪

સ્વતંત્ર જ્ઞાનમાર્ગીય કવિઓ ગોપાલ અને અખાતે મેળવવામાં અમદાવાદની પ્રથમતા છે, એમ આ બે કવિઓની કૃતિઓ કહી આપે છે. પછી અમદાવાદને તો નહિ પણ “ભાણુદાસ” અને “ધીરા”ને બાદ કરતાં ગુજરાતને પણ ભાગ્યેજ સ્વતંત્ર સારા જ્ઞાની કવિઓ મળ્યા છે.

ચરિતસામગ્રી :

૧. બૃ. કા. દો. ભાગ ૩-૫-૭ (ગુજરાતી પ્રિ. પ્રેસ, મુંબઈ)
 ૨. ગુજ. વિદ્યાસમા, હ. લિ. પુ. નં, ૧૧૬-૭૨૨ વગેરે
 ૩. ગુજ. સા. માર્ગ, સ્તંભો, દી. બ. ક. મો, ઝવેરીકૃત
 ૬. અખેજીતા
 ૭. અખો
- } સં. સ્વ. દી. બ ન દે. મહેતા (અમદાવાદ)

ખૂટિયો

[વિ.ની ૧૮મી સદીનો આરંભ]

વેદાંતી કવિઓમાં એક ખૂટિયાની પણ ગણતરી થાય છે આ કવિ વિક્રમની ૧૭મી અને ૧૮મી સદીની સંધિમાં થયો હોવાની સંભાવના છે. ચાર સમકાલીન વેદાંતી કવિઓના વિષયમાં એક'દોહો પ્રચલિત છે કે :

“અખાએ કર્યાં ડખો, ગોપાલે કરી ઘેંસ;

ખૂટે કર્યાં ફટો. નરહરને કહે શીરાવા બેસ.”

બૃ. કા. દો. ભાગ ૫ મામાં એનાં ઉપદેશનાં બાર પદ છપા-યેલાં છે તેમાં ૧૨ એ પદોમાં કેવલાદૈત વેદાંતની ઠીકઠીક ળાયા દેખાય છે એની ભાષા પણ સરસ છે :

“જ્યાં સુધી જીવસું જાણુ જાણી નહીં.

ત્યાં સુધી તાણુ બે તાણુ રહે છે;

આદિ ને મધ્ય ને અંત એક આત્મા,
 વસ્તુ સાચી એ વેદાંત કહે છે. જ્યાં
 ભત ભણ્યા વિના મત પંથ જહુ યયા,
 અટકી રહ્યાં આધિનાં આપ ભૂધ્યાં;
 વાદવિવાદમાં હરિ ન આવે હાયમાં,
 મન મેરૂં ઝાલવા ભય પણ પાય હુલા. જ્યાં
 ભત ભણ્યા વિના યોગ સાધન કરે,
 પરહરે કામ ધન ધામ ચુકે;
 હઠ કરી આદરે પરથી પાછા ફરે,
 વેલોગ ના ભોંગવે ભદ્રિત ચુકે. જ્યાં
 આપના આપમાં આપ ભુલી ગયો,
 છવને ભયતો, કર્મ ગાંઠે;
 સખદના કાઠમાં વાત સુઝી નહીં,
 આવહું ભવહું એ જ માટે. જ્યાં
 ભત ભણ્યા પછી જેમ મૃત્યુ ટળે,
 પાળો ગણી પાણીમાંથી પાછો ન આવે;
 બ્રહ્મવેત્તા ગુરુ જેને મળે છુટીઆ,
 નર દેહી એ જ અને અક્ષય પદ પામે. જ્યાં”
 અને—“અવચિત્ત કો નહિ રે, મન તું ન કર કોઈની આશ;
 સ્વપ્રવત્ સંસાર દીસે, સમજ પદ અવિનાશ.”^૧

ખૂંટિયાનાં થોડાં જ પદ મળે છે, છતાં એ થોડાં પણ એને
 એક શિષ્ટ વેદાંતી કવિમાં મૂકે એવાં છે. એની ભાષા સ્વાભાવિક
 છતાં વેગવાળી છે :

“જેણે ગગન દોહીને દુધ પીધાં રે, સોહી મતવાલા બ્રાહ્મણ દીવાના.
 ધ્યાન ધારણા નામ નિરંતર, વ્યાપક આત્મ યીન્યા રે હો, સોહી
 સુરત નુરત કરે ધમણુ ધમાવી, કામ કાચલાને વાગ્યા રે હો. સોહી
 હૃદય શોક અગ્નીમાં રે હોઆ, તેણે અમર અનર રસ આપ્યા રે હો. સોહી”

પીળત ખ્યાલા બિસર ગયો, પરમ તત્ત્વ તવ લીના રે હો. સોહીં
 પુરણ બ્રહ્મ અખંડ અવિનાશી, સોહમ બ્રહ્મ જણે જાણ્યા રે હો. સોહીં
 સુધા પાંત જ્યું પવન ચઢાવે, જ્યું કાત્યું કોઈ રહીએ રે હો. સોહીં
 માયા રહિત મગન થયા માનવા, સો જન સમજ્યા કહીએ રે હો. સોહીં
 અનળ પક્ષી આકાશે જળ્યું ધાએ, તે ધરતી પાછું ન મેલે રે હો. સોહીં
 કહે બુદ્ધિમાણ કોઈ અદ્ભુત જ્ઞાની, આરા નિરાસ થઈ એલે રે હો. સોહીં”^૧

આમ કવિતા પણ સ્ફુટ છે. આ પદમાં હિંદીની છાંટ છે તે
 લક્ષ્યમાં રાખવા જેવી છે. અખાએ તો થોડાખંધ પદો, તેમજ સંત-
 પ્રિયા બ્રહ્મલીલા વગેરે કાવ્ય હિંદીમાં લખ્યાં છે, એ જાણીતી વાત છે.

અખો ગોપાલ બૂટિયો અને નરહરિને એક ગુરુના એલા
 કહેવામાં આવે છે, પણ એ ઠીક નથી સ્વભાગ એક જ સમયમાં એ
 ચારે, વેદાંતમાં રસ લેતા કવિઓ, થયેલા એટલે એક દોહરામાં
 સમાયા છે બૂટિયાએ “કૂટો” શો વાળ્યો એ જોવા જેવી વસ્તુ છે.
 એણે જીવસ્વરૂપની વ્યક્તિ સરળ શબ્દોમાં આપી છે અર્થાત્ વિચાર-
 રાને કૂટી ગ્રહણ કરી શકાય તેવા બનાવ્યા છે; જ્યારે નરહરિએ વેદાંત-
 વિષય અનુવાદોથી અત્યંત સ્ફુટ કરી આપ્યો છે.

બૂટિયાની સ્વતંત્ર આખી કૃતિ કોઈ જાહેરમાં નથી તેમજ
 વિશેષ કશી માહિતી મળતી નથી. એનાં પદ જોતાં આટલાં જ
 નહિ, પણ બીજાં ઘણાં રચ્યાં હશે; કદાચ સળંગ પણ કોઈ કૃતિ
 રચી હશે એટલું એનું જ્ઞાન દેખાય છે.

એનું નામ બતાવે છે કે એ કોઈ સામાન્ય પ્રાક્ષણેતર હશે
 પણ સત્સંગ અને ગુરુગમથી વેદાંતવિષયક રચનાકૌશલ મેળવ્યું હશે.
 ચરિતસામગ્રી :

૧. બૃ. કા. દો. ભાગ ૫ મો, (ગુજ. પ્રિ. પ્રેસ-મુંબઈ)

૨. અખો. સ્વ. દી. બ. ન. દે. મહેતા.-કૃત

૧. એજન પૃ. ૭૮૩-૪

૨. આ વિશે જુઓ આ પૂર્વે પૃ. ૫૪૫ અને ૫૫૩-૫૪.

અખો ભક્ત

[સં. ૧૭૦૫માં હયાત]

ગુજરાતે જે થોડાં વેદાંતી કવિઓ ઉત્પન્ન કર્યા છે તેઓમાં અજોડ અને શ્રેષ્ઠ સ્થાન ભોગવતો અખો ભક્ત જ્ઞાતિએ પરજિયો સોની હતો. અને અમદાવાદ પાસે આવેલા નાના ગામડા જેતલપુરમાં જન્મ્યો હતો, એ વાત જાણતાં આશ્ચર્ય થયા વિના રહેતું નથી એનો પિતા રંહિયો જેતલપુરમાં ધંધો કરી પોતાના નાના કુટુંબનો વ્યવહાર ચલાવતો હતો. સં. ૧૬૪૯ અથવા બીજે મતે સં. ૧૬૫૩ લગભગમાં^૧ એને ત્યાં અખાનો જન્મ થયો; એ પછી એક પુત્રીનો જન્મ આપી એની માતા મરણ પામી. પિતાએ બચપણમાં જ અખાને પરણાવ્યો. એ વખતે અમદાવાદ ધીમે ધીમે આગળ વધતું આવતું હતું અનેક પરદેશીઓ અમદાવાદમાં આવી વસતા હતા. ધ. સ. ૧૬૧૭ (સં. ૧૬૭૩)માં અમદાવાદમાં સર ટોમસ રો આવી ગયો અને વલંદાલોદોએ ધ. સ. ૧૬૧૮ (સં. ૧૬૭૪)માં ફોડી રચાપી.^૨

અમદાવાદના ધંધા રોજગારની ખ્યાતિ સાંભળી અખાનો પિતા પોતાના નાના કુટુંબ સહિત અમદાવાદમાં આવી રહ્યો. અહીં ખાડિયામાં અત્યારે દેશાઈતી પોળ નામે પ્રસિદ્ધ પોળમાં સર ચીનુભાઈના મકાનની નજીક દૂધાવાળા ખાંચામાં આવેલા એક નાના મકાનમાં એ કુટુંબ આવી રહ્યું^૩ અમદાવાદમાં આગ્યો ત્યારે અખાની વય ૧૬ વર્ષની હતી. એની વીસ વર્ષની ઉમરે એનો પિતા મૃત્યુ પામ્યો. થોડા સમયમાં

૧. “અખાની વાણી”માં “અખાનો પરિચય”, પૃ. ૨૬

૨. અત્યારે આણેકચોદમાંથી ગાંધીરોડ ઉપર આવતાં કુવારા નામક સ્થાન સામે આવેલું મકાન “વલંદાની કોઠી” નામે પ્રસિદ્ધ છે.

૩. આ મકાન અત્યારે પણ ‘અખાના ચોરડા’ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

નાની બહેન અને પત્ની પણ મરણ પામ્યાં અને અખો એકલો થઈ ગયો. થોડા સમય પછી એણે ફરી લગ્ન કર્યા, પણ નસીબના બળિયા અખાનો એ ગૃહસંસાર પણ થોડા જ સમયમાં વિલીન થઈ ગયો. સગાં થોડા જ સમયમાં મૃત્યુશરણુ થતાં અખાના હૃદયમાં વૈરાગ્યના અંકુર ફૂટ્યા પોતાના નિભાવનાં કામકાજ જિજ્ઞાસા એ સાધુસમાગમ શોધવા લાગ્યો.

અખાના વૈરાગ્યના અંકુર વધારે ખીલે એવા પ્રસંગ પણ આ ગાળામાં બન્યા. અખાની નાની બહેન ગુજરી ગયા પછી એણે પડોશમાં એક ખીજા બાઈને ધર્મની બહેન કરી માની હતી. એ બાઈએ અખાને ત્યાં ૩૦૦ રૂપિયા થાપણે મૂક્યા હતા. એ બાઈને એ રૂપિયા ઉપાડી લેવાની ઇચ્છા થવાથી અને રોકડા રૂપિયા માર્ગેવા એ ઠીક નહિ એમ માની એણે એટલી કીમતના સોનાની કંઠી કરી આપવાનું કહ્યું. અખાએ સો રૂપિયા પોતા તરફથી જોડી રૂ. ૪૦૦) ની કંઠી કરી આપી. ‘સોની તો સગી બહેનનું ચોરે’ એમ કહેવત થઈ પડી છે. અખો પણ જાતે સોની હોવાથી ઘરનું સોનું ન જ નાખે, માટે જરૂર લેણ કર્યો હશે, આવી શંકાથી બાઈએ કોઈ ખીજા પારખની પાસે સોનાનો કસ કઢાવી જોયો તો માલૂમ પડ્યું કે સોનામાં લેણ કરેલો ન હતો. જ્યાં કાપ મુકાવી કસ જોવડાવેલો તે ભાગ પાછો ઝેરાવવાને માટે બાઈ અખા પાસે આવી ને કહેવા લાગી કે ‘જિંદગી આ ભાગ ટોચ્યો છે માટે સરખો કરી આપો.’ અખો પામી ગયો કે ‘બહેનને વિશ્વાસ ન આવવાથી એનો કસ કઢાવ્યો છે.’ બાઈએ પણ પછી સાચી વાત કરી દીધી. આ જ ગાળામાં જહાંગીરે અમદાવાદમાં સ્વામિનારાયણના અત્યારના મંદિરની અગ્નિકાલની બાજુએ ટંકશાળ સ્થાપી. અખો એમાં કામે રહ્યો અને થોડા સમયમાં પોતાની હોશિયારીથી ટંકશાળનો ઉપરી થયો. દેવીલા જ્ઞાતિબંધુઓ અખાની આ ઉન્નતિને જોઈ શક્યા નહિ; તેથી અમલદાર પાસે ‘અખો સિદ્ધાઓમાં હલકી ધાતુઓનું મિશ્રણ કરે છે’ એવી ચાડી કરી. એ વખતના સૂખાએ એને અંદીખાને નાખ્યો. એ પછી મુકદ્દમો

ચાલતાં એ નિર્દોષ થઈ છૂટ્યો. આ બે પ્રસંગોએ એને સંસારમાંથી આસક્તિ-વિકીન બનાવી દીધો. એણે પોતાનાં હથિયાર કૂવામાં ફેંકી દીધાં, માલ મિલકત વેચી નાખ્યાં, અને સંદગુરુની શોધમાં અમદાવાદ છોડી ચાલી નીકળ્યો. ફરતો ફરતો એ ગોકુળ મથુરા ગયો,^૧ ત્યાં એણે શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના ચોથા પૌત્ર શ્રીગોકુલનાથજી પાસેથી વૈષ્ણવી દીક્ષા લીધી ત્યાં કેટલોક વખત રહ્યો, પણ જ્ઞાની અખાને ભક્તિમાર્ગમાં અનુકૂળતા ન આવી. એ પોતાના એક છાપામાં જણાવે છે કે-

“ગુરુ ક્યાં મેં ગોકુલનાથ, નુગરા મનને ધાલી નાથ;

મન મનાવી સગુરુ ગયો, પણ વિચાર નગરાનો નગરો રહ્યો.”^૨

વૈષ્ણવોનો એ પાઠો વિરોધી^૩ હતો એમ કહેવામાં આવે છે, પણ એ વાત છાપાઓમાંથી સ્ફુટ થતી નથી. એના વૈષ્ણવી દીક્ષાના ગુરુ તરફનો ભાવ એના ઉપરના છાપાની ઉપર આવેલા નીચેના છાપાઓમાં જણાય છે :

“વિચાર કહે પામ્યો શું અખા, જન્મ જન્મનો ક્યાં છે સખા.

ખડુ કાળ હું રોતો રહ્યો, આવી અચાનક હરી પ્રગટ થયો.

ત્રણ મહાપુરુષ ને ગ્રાથો આપ, જેરો ન થાય વેદે કથાપ,

અખે કિર અંતર લીધો જાણ, ત્યાર પછી કથડી મુજ વાણ.

પરાત્પર બ્રહ્મ પરગટ થયા, ગુણ દોષો તે દિનના ગયા,

૧. જયપુર ગયો, એલું ઝુ. સા. માગં સ્તંભો અને “અખાની વાણી”ના “અખાનો પરિચય”માં મળે છે. પણ શ્રીગોકુલનાથજી જયપુર નહિ પણ ગોકુલમાં રહેતા હતા, એણે “ગુરુ કરવાને ગોકુલ ગયો” એમ લખ્યું પણ છે જુઓ ‘અખો’, પૃ. ૮ અને ‘અખાની વાણી’, પૃ. ૧૬૦.

૨. જુઓ અખો પૃ. ૮. આના જુદા જુદા પાઠ અનેક છે, પણ સંધર અને સંગત પાઠ આ છે, એમ સ્વ. દી. બ. નર્મદાશંકર દે. મહેતા માને છે.

૩. બેશક, એ ટોંગી પેટભરા વૈષ્ણવોને ધિક્કારે છે જ; એમાં એણે ખોટું શું કયું છે ? શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના એક વંશજ શ્રીહરિરાયજીએ એવા વંચક નામધારીઓને ઉવાડા પાડ્યા જ છે (દુઃસંગવિજ્ઞાનપ્રદાર-નિરૂપણ ગ્રંથમાં).

અન્યુત આવ્યાનું એ એંધાણ, ચળું ન ચાવે એ અખે. અનલ.
જે નરને આત્મા ગુરુ થશે, કહ્યું અખાનું તે પ્રાંશી.”

એને બ્રહ્મસખંધની દીક્ષા પછી શ્રીગોકુલનાથજીના સત્સંગથી ‘વાણી બિઘડી’ અને એ કવિતા કરવા માંડ્યો, એવો ઉપરના છપ્પામાં નિર્દેશ છે. સ્વ. નર્મદાશંકર મહેતાને મતે^૨ ત્રણ મહાપુરુષો તેખીજ કોઈ નહિ પણ શ્રીવલ્લભાચાર્યજી, એમના પુત્ર શ્રીવિઠ્ઠલનાથજી, અને એમના પુત્ર શ્રીગોકુલનાથજી છે, કેમકે પછી તરત જ નીચે “ગુરુ ક્યાં મેં ગોકુલનાથ” એ છપ્પો આવે છે, જે કે એમણે અન્યત્ર વિકલ્પ ખતાવી ગુરુ પરમગુરુ અને પરાત્પર ગુરુ એવો પણ અર્થ કર્યો છે. બેશક, જ્ઞાનપિપાસાની શ્રીગોકુલનાથજી પાસે તૃપ્તિ થઈ નથી અને તેથી જ પોતે ‘સગુરો’ બન્યો છતાં એના વિચાર “નગુરો” રહ્યા.

ત્યાર પછી એ કાશી ગયો કહેવાય છે. ત્યાં પણ એને સંતોષ થયો નહિ, એમ છતાં કેટલોક વખત એ કાશીમાં જ સદ્ગુરુની શોધમાં રહ્યો. ફરતાં ફરતાં કાશીના મણિકર્ણિકા ઘાટ ઉપર એક ઝૂંપડામાં એક જ શિષ્યને વેદાંતનો અભ્યાસ કરાવતા એક સંન્યાસી પર એની નજર પડી. જ્ઞાનભૂખ્યો અખો ત્યાં ઝૂંપડાની પાછલી બાજુ બેસી ઉપદેશનું શ્રવણ કરવા લાગ્યો. પ્રતિદિન એ આ પ્રમાણે આવી ઉપદેશ સાંભળવા લાગ્યો. વર્ષ પર્યંત એણે એ સંન્યાસીનો ઉપદેશ સાંભળ્યો અને એને ખાતરો થઈ કે ગુરુ થવાને આ જ સંન્યાસી પાત્ર છે. પણ પ્રકટ થવું કેવી રીતે? એક દિવસ એવો સંયોગ મળ્યો કે ગુરુ શિષ્યને ઉપદેશ આપતા હતા ત્યાં અચાનક ઝોકું આવ્યું અને શિષ્ય હૂંકારો ન ભણી શક્યો; ઝૂંપડી પાછળ બેઠેલો અખો તરત હૂંકારો ભણ્યો. ગુરુને આથી આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયું. તપાસ કરતાં ઝૂંપડી પાછળ અખો માઘૂમ પડ્યો. આમ છુપાઈ બેસવાનું કારણ પૂછતાં અખાએ પોતાનો સમય વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો, અને બાર માસ સુધી જે કાંઈ શ્રવણ કર્યું તે પણ ટૂંકમાં કહી સંભળાવ્યું. એ ગુરુને એના પર વિશ્વાસ બેઠો અને એને.

ગુપ્ત દીક્ષા આપી. અહીં અખો ગુરુ પાસે વેદાંતશાસ્ત્રને લગતા ગ્રંથ ભણ્યો, એમ જનશ્રુતિ છે. આ ગુરુ વિશે આમ છતાં અખાએ કયાંય પણ નિર્દેશ કર્યો જાણવામાં નથી આગ્યો. અખા ગુરુ તરીકે “અહ્માનંદ”ના નામનો નિર્દેશ કર્યો માનવામાં છે, એવાં કેટલાંક સ્થળ નીચે ખતાવવામાં આવે છે :

(૧) “ચરણ ચીતવી સ્તુતિ દૃઢ ચિદ શક્તિ અહ્માનંદની.”

(અખેગીતા ૧-૧)

(૨) “સદ્ગુરુની સંગત દરીએ, મન કમ વચને તન મન ધરીએ
અહ્માનંદ નિજ સુખ અનુસરીએ તો, મોટા મહિમા ગુરુદેવનો રે.”

(અખાની વાણી, પૃ. ૨૮૬)

૩) “અહ્માનંદ સાગરમાં ઝીલતાં, નવ ભણ્યું તે દિન ને રાત”

(અખાની વાણી, પૃ. ૨૬૪)

(૪) “અહ્માનંદ સ્વામી અનુભવ્યો રે, જગ ભાર્યો છે અહ્માકારે.”

(અખાની વાણી, પૃ. ૨૯૬)

આ અવતરણોમાં ‘અહ્માનંદ’માં શ્લેષ હોવાનું સ્વ. દી. ખ. ન દ. મહેતાએ જણાવ્યું છે એ મને ખરાબર નથી લાગતું. કાશી જઈને એ અહ્માનંદ નામના કોઈ ગુરુનો શિષ્ય થયો હોય તોયે ઉપરનાં અવતરણોમાં અહ્માનંદ એ “અહ્મનો આનંદ” એ જ અર્થમાં છે અખેગીતાના આરંભમાં એ સ્પષ્ટ અર્થ જ છે. ત્રીજા અવતરણમાં ગુરુનું નામ અહ્માનંદ ઉદ્દિષ્ટ છે, એમ માનવા એક વાર દિલ લલચાય છે. આમાંથી ખીજા અવતરણમાં ગુરુશ્રીની કૃપાના દલરૂપે અહ્મનો આનંદ ઉદ્દિષ્ટ છે; ગુરુનું નામ અહ્માનંદ એટલે ગુરુના મહિમાએ શિષ્યને અહ્મનો આનંદ મળે છે, એમ કહેવું હોત તો વાકચરચના એ રૂપમાં એ ન આપત. “નિજ”ને સ્થાને “નામ”પાઠ હોત તો એમ માનવા દિલ થાત. એથી અવતરણમાં “અહ્માનંદ સ્વામી”એવું બ્રામક શબ્દમુગ્ધ છે. “અહ્માનંદ સ્વામીએ જોનો અનુભવ કર્યો તે જગત અહ્માકારે દેખાયું” એમ અર્થ આમાંથી કરવામાં આવે તો એમાંથી “અહ્માનંદ” ગુરુનામ નીકળે; પણ એમ કરવા માટે ‘અનુભવાઓ શબ્દ જોધ્યે,

યા “અનુભાવ્યો.” અખો તો “અનુભવ્યો” કહે છે, તેથી અખાએ જાતે
 બ્રહ્માનંદનો અનુભવ કયો એને પરિણામે જગત બ્રહ્માકાર ભાસ્યું
 સ્વામી એ બ્રહ્મને માટે છે, જેવું “સેહેજનંદ.” આમ એમાં ગુરુના
 નામનો સંબંધ જણાતો નથી એમ “બ્રહ્માનંદ” એવી વ્યક્તિ
 જ કોઈ ગુરુ છે એ જ અખાના કવનમાંથી ક્યાંય સ્પષ્ટ નીકળતું
 નથી. અને નરહરિ ગોપાલ અને જૂટિયાનાં ચરિત્રમાં કહેવામાં
 આવ્યું છે^૧ તેમ એ ચારેનો કોઈ એક ગુરુ હોવાનું પુરવાર નથી
 થઈ શકતું, કેમકે નરહરિ અને જૂટિયો ગુરુનાં નામ અખાની જેમ
 આપતા નથી, જ્યારે ગોપાલ તો સ્પષ્ટ રીતે “સોમરાજ” નામ નોંધે
 છે. અખાના કવનકાળમાં સોમરાજનું અસ્તિત્વ અમદાવાદમાં હોવાની
 સંભાવના છે, પણ એ જ સોમરાજ અખાનો ગુરુ હોવા વિશે એક
 પણ પુરાવો અદ્વાપિ ક્યાંયથી મળ્યો નથી. આજે છે એનાં
 જેવી લગભગ અખા-ગોપાલના સમયમાં અમદાવાદની જાહોજલાલી
 હતી; અહીં અનેક સાધુ સંતો આવતા હશે, તેમ આવી રહ્યા
 પણ હશે. સોમરાજ એવો કોઈ છે; એવા કોઈ અન્યનો અખાને
 અહીં લાભ મળ્યો હોય યા જનશ્રુતિ કહે છે તે પ્રમાણે કાશી કે ક્યાંય
 અન્ય સ્થળે કોઈ ગુરુનો ભેટો થયો હોય. ગોપાલનો ગુરુ સોમરાજ
 પણ સામાન્ય વ્યક્તિ હોય એવું નથી લાગતું; ગોપાલની કવિતામાં
 ઝરતું જ્ઞાન એ સમર્થ ગુરુના ઉપદેશનું પરિણામ છે એ નિર્વિવાદ
 છે. એ જ ગુરુની અખાને પણ કાંઈ અને કાંઈ મદદ મળી હોય એવું
 ભવિષ્યમાં સિદ્ધ થાય તો એક ગુરુની કદરના ટકી શકે. ગમે તે હો,
 અખા ઉપર કોઈ અસાધારણ ગુરુની કૃપા ઊતરી છે એ નિર્વિવાદ છે.

ગુરુ તરફનો અસાધારણ ભક્તિભાવ એણે વ્યક્ત કયો છે :

“ચણું ચીતવી સ્તુતિ કરું ચિદ શક્તિ બ્રહ્માનંદની ।

અણુછતો અધો અધ્યારોપ કરે કયા નીજ આનંદની ॥૨૧॥

ગુરુ ગોવંદ ગોવંદ ગુરુ નામ યુગ્મ રૂપ એક ।

તેહને સ્તવ્યું નીચો નમી કરું બૃધમાંન્યે હું વિવેક ॥૩૧॥

પરાતપર પરબ્રહ્મ ચે તે મન વાંછીને અજંમ્ય ।
 તેહેનો લક્ષ આપી શકે તે માટે ગુરુ તે બ્રહ્મ ॥૪૪॥
 સ્વાંન શૂંઝર બ્યડાવ પર તેહેના ટોલાનો ચે જંત ।
 તેને મૂઠ હરી હરી ચેહને મલે સદગુરુ સંત ॥૫૫॥
 ગુરુમહિમા છે અત્ય ઘણો મે સમજે સંત સુખંણ ।
 તે ગુરુ ગોવંદ એકતા બજે ચેહેને લાગાં સદગુરુનાં ॥૬૬॥
 યમ રવી દેખાડે રવીધાંમને ત્યમ ગુરુ દેખાડે રામ ।
 તે માટે હરી તે ગુરુ ગુરુ ગોવંદ એહેવું નામ ॥૭૭॥
 ચાહીન સમી તે સંતની ચે ગુરુ ગોવંદ એક તાં બજે ।
 યમ ખીખામાંહે રસ ભર્યો વણધડો રૂપ નીપજે ॥૮૮॥
 યમ સૌવણું દેરી મોહોર માંહે અન્ય મુદ્રા છે અત્ય ઘણી ।
 ત્યમ ગુરુભજન માંહાં સર્વ આવે ને મન વસે ગુરુચણું હયણી ॥૯૯॥
 યમ બધર ન જાણે નાદસુખ સ્વાદ નોહે રસના વીના ।
 ત્યમ ગુરુ વિના હરી નવ્ય મલે યમ ભોગ ન પામે નિર્ધનાં ॥૧૦૦॥^૧
 અખાએ એવા કોઈ સમર્થ ગુરુ પાસેથી મેળવેલા વેદાંતજ્ઞાનને ।
 ઉપયોગ સરસ્વતીને ચરણે ધર્યો; એની કાવ્યશક્તિ ખીલી, એ એક
 પછી એક કૃતિ માતૃભાષાને અર્પવા લાગ્યો. સં. ૧૭૦૫ માં તે ।
 નિશ્ચિત રીતે એણે એની 'અખેગીતા' રચી :

“સંવત સત્તર પચ્ચહોતરો, શુકલપક્ષ ચૈત્ર માસ;

સોમવાર રામનવમી, પૂરણ ગ્રંથ પ્રદાર”

(કડબું ૪૦-૧૧)૬

એનો કાવ્યવેગ ખૂબ વધ્યો હતો એનાં કાવ્યોમાં અનુભવબિંદુ
 કેવલગીતા ચેમુરુશિષ્યસંવાદ ચિત્તવિચારસંવાદ પંચીકરણ બ્રહ્મ-

૧. સં. ૧૭૭૪ની “અખેગીતા”ની હાથપ્રત

૨ જુઓ અખાદત કાવ્યો-ભાગ ૧ લો, પૃ. ૫૫. કોઈ પ્રતમાં ૧૭૦૯
 ચણ મળે છે; પણ ૧૭૦૫ ગણિતિક દૃષ્ટિએ ખરું વર્ષ છે.

૩ આ કાવ્ય ૧૭૦૬માં રચ્યાનો ફા સ. હ લિ. નં. ૩૩૬-અખે-
 ગીતાની હાથપ્રતમાં ઉલ્લેખ છે. “અપ્રસિદ્ધ અક્ષર્યવાણી” (અખાદત કાવ્યો
 ભાગ ૨ ને. ગુ. વિ. સ)ની પ્રસ્તાવનામાં એને સંમતિ આપી છે. એમ
 હોય તો અખેગીતા પૂર્વેની આ કૃતિ માનવી જોઈયે

લીલા સંતપ્રિયા એ ખંડકાવ્યો છે; બાકી પ્રકીર્ણ કવિત્ત, છપ્પા (ષ્ટપદી), ચોપદી સાખીઓ, માસ, વાર, વિષ્ણુપદ, ધુઆર્ય, ફહા-પરજિયા વગેરે તેમજ કેટલાંક પદ એ એની છટક કૃતિઓ છે. એ બધામાં એણે જ્ઞાનમાર્ગની ઉચ્ચ ભૂમિકા તેમજ જગતની ક્ષુલ્લકતા બતાવી છે. એણે ચાલુ દેશીઓ ઉપરાંત પ્રકીર્ણ માત્રામેળ છંદો જેવા કે દોહા સોરઠા ચોપાઈ કુંડલિયા સવૈયા વગેરેનો ઉપયોગ કર્યો છે. એના છપ્પા તે પિંગલમાં નિર્દિષ્ટ રાળા અને ઉલ્લાસના મિશ્રણવાળા^૧ છપ્પા જેમ છે, તેમ જુદી રીતે પ્રયોજેલા ષ્ટપદી ચોપાઈરૂપે પણ છે. આ પાછલા પ્રકારની કવિતા અખાની પૂર્વે એક માત્ર બંધારા કવિ માંડણે “પ્રબોધબત્રીશી”માં પ્રયોજી છે.^૨ અખા પછી એનો ફરી કાષ્ઠએ ઉપયોગ કર્યો જાણવામાં નથી.

એની કાવ્યપ્રવૃત્તિ ક્યારથી શરૂ થઈ એ વિશે મતભેદ છે; પણ સામાન્ય રીતે એમ માનવામાં બાધ નથી કે યાત્રાઓ કર્યા પછી પોતાની પ્રૌઢ વયે એણે કાવ્યપ્રવૃત્તિ હાથ ધરી. એણે એના “કુટકળ-અંગ”ના આરંભમાં કહ્યું છે કે—

“તિલક કરતાં ત્રેપન વહાં, જપમાળાનાં નાકાં ગયાં,

તીરથ ફરી ફરી થાક્યા ચણું, તોએ ન પહોંચ્યા હરિને રાણું.”

આ પૂર્વે એવો સિદ્ધાંત સ્વ અંબાલાલ બુ. જાની વગેરેએ સ્થાપ્યો છે કે^૩ અખાની કાવ્યરચનપ્રવૃત્તિ બાવનમે વર્ષ થઈ. એના સમર્થનમાં કેટલીક પંક્તિઓ મૂકવામાં આવી છે; જેવી કે

(૧) “બાવનથી બુદ્ધ આવી ઘટી, ભણ્યાથી રહી ઉલટી.”

(પ્રાપ્તિ અંગ, ૨૪૨)

(૨) “બાવન બાહરે રે, હરિ નાવે વાણી માંલ.”

(અખાનું પદ ૧૬ મું)

(૩) “રાખ્ય આશરો અક્ષરનો અખા, જે છે બાવનથી વળી બાર.”

(અખાનું પદ ૩૭ મું)

૧. “અનુલવબિંદુ”માં શુદ્ધ છપ્પા પિંગલ પ્રમાણેના છે.

૨. જુઓ આ પૂર્વે પૃ. ૭૮-૮૫.

૩. બીજી ગુજ. સા. પરિ. રિપોર્ટ, પૃ. ૫ વગેરે

(૪) “બાહું બાવન માંહ; ને બુદ્ધં વિલાસ બુદ્ધ્યે કર્યો.

સોરઠા ૧૧૧)

પણ આમાં તો વર્ણુમાલાના બાવન અક્ષરોની પર, એટલે કે બહા અક્ષરાતીત છે, એવો સ્પષ્ટ આશય છે; એટલે આ પંક્તિઓથી બાવનમે વર્ષે કાવ્યપ્રવૃત્તિ શરૂ કરી એમ કહેવું વાજબી નથી. એને માટે તો “તિલક કરતાં ત્રેપન વહાં” એ જ પંક્તિ વાજબી છે, ને ૫૩ વર્ષ પછી “કુટકળ અંગ”ની રચના થયાનું સ્પષ્ટ કહે છે.

અખાએ આમ ત્રેપન વર્ષ પર્યંત હરિનામના જપ કર્યા હોય, એવું સ્પષ્ટ થાય છે. આટલી ઉંમરે પણ એને હરિશરણ સિદ્ધ નથી થતું એની એ વેદના એણે કાશીમાં જઈ વામી કહેવાય છે. એણે આત્મસ્વરૂપનું ત્યાં જ્ઞાન મેળવ્યું સંભવે છે, એ એની વાણીમાં ઠેર ઠેર જોઈ જાણી શકાય છે. સમકાલીન નરહરિ અને ગોપાલની કૃતિઓ વેદાંત ગ્રંથોના આશય લઇ રચાયેલી છે તેમાં એ કવિ-ઓનો ખાસ જાતઅનુભવ નથી. એથી ઊલટું, અખાનો શબ્દેશબ્દ જાત-અનુભવનો છે. એણે પરંપરાવાળું પણ સમર્થ ગાયું, તેથી જ નરસિંહ મહેતા જેમ ભક્તિમાર્ગનો સ્વાનુભવી કવિ છે તેવો જ અખો જ્ઞાનમાર્ગનો સ્વાનુભવી કવિ છે. અખાની પૂર્વે થયેલો કે પછી થયેલો કોઈ જ્ઞાની કવિ એથી જ અખાની તોલે આવી શકવાની સ્થિતિમાં નથી.

અખાએ ગુજરાતી ભાષા ઉપરાંત વ્રજભાષાની છાંટવાળી તત્કાલીન હિંદી ભાષામાં પણ પદો-છાપા-સવૈયા વગેરે રચ્યાં છે. સંતપ્રિયા અને બ્રહ્મલીલા એવી કૃતિઓ છે. હિંદી ભાષામાં પણ ગુજરાતીની જેમ જ માર કરનારી એણે કવિતા લખી છે.

એ ક્યારે ગુજરી ગયો, એ જાણી શકાતું નથી. અત્યારે સામાન્ય રીતે ૧૭૩૬-૩૧ આસપાસ એ વિલીન ગયો મનાય છે. એમ કહેવાય છે કે એણે પ્રેમાનંદના શિષ્યમંડળને ક્ષેત્રું હોય-એના છાપાના “કુટકળ અંગ”માં પ્રાપ્ત થતી કેટલીક કડીઓથી

એવી કલ્પના અસ્તિત્વમાં આવી છે.^૧ વસ્તુસ્થિતિએ સામાન્ય માણુમદને ઉદ્દેશીને જ એની એ ઉક્તિ જણાય છે :

“અધ્યાનંદી પોતાને પ્રેમાનંદી સણે, જેમ વાંઝણી પુત્ર ખોળામાં ગણે.
વાંઝણી પુત્ર શોભા અભિમાન, પણ ઉદરમાં નથી હપજ્યું ગણે સંતાન.
એમ અધ્યાન દી પોતાને ગણે ભલ, અખ્યાપ્રેમાનંદ નથી ઉપજ્યો પલ. ૭૨૮
એમ ગાય વળડે ગુણીજન ઘણા, રંગે રૂપાળા નહિ કંઈ મણા,
કંઠે સૂર તાળી ને તાન, ગમે ગાંધર્વને પાતરનું જ્ઞાન.

પણ અખ્યા એ તો કસબણ કહેવાય, પતિવ્રતા પૂર્વે તે ન ગાય. ૭૨૯”

પ્રેમાનંદનો જીવનકાળ સ. ૧૬૯૨-૧૭૯૦ ગણાય છે. એની ચહેલી કૃતિ “સ્વર્ગની નિસરણી” અને બીજી શંકિત કૃતિ “લક્ષ્મણાહરણ” (ર.સ. ૧૭૨૦) છે પ્રેમાનંદે જે ટોળી સ્થાપી કહેવાય છે તે સં. ૧૭૨૦-૨૫ થી અસ્તિત્વમાં આવી હતી, એમ મનાય છે. આવી ટોળીનું અસ્તિત્વ જ શંકાસ્પદ છે, અને થઈ હોય તોયે પ્રેમાનંદની ઉત્તરાવસ્થામાં થઈ હોય. એની નિંદા અખ્યાએ કરી એ કહેવું કાંઈક વધુ પડતું છે. “કુટકળ અંગ”નો પ્રસંગ જોતાં એ કાંઈ વિશિષ્ટ વ્યક્તિને ઉદ્દેશી કહેતો હોય એવું જણાતું નથી. “લક્ષ્મણાહરણ” રચાયું મનાય છે ત્યારે અખ્યાનું વય ૫૩+૧૫=૬૮ વર્ષનું તો હોય જ. પ્રેમાનંદની ખ્યાતિ એની આરંભની કૃતિઓથી જામી હોય એવું કાંઈ રીતે માની શકાય એમ નથી.

અખ્યાની થોડખંધ કૃતિઓ, ઢગલાખંધ સાખીઓ, પદો, છંપાઓ, દૂહાઓ, સોરઠાઓનું પૂર એટલું બધું છે કે એ થોડા સમયમાં રચાયાં જણાતાં નથી. કુટકળ અંગના છંપા પઠ મે વર્ષે રચ્યા હોય તો સંવત્સરનું ક્યું વર્ષ એ અખ્યાનું પઠ મું વર્ષ થાય એ કહેવાનું આપણી પાસે કાંઈપણ સાધન નથી. અખેગીતા મને તો એની મોડી કૃતિ જણાય છે. આ કલ્પના સાચી હોય તો પ્રકીર્ણ કવિતા બધી એ પૂર્વે રચી હોય અને શ્રીગોકુલનાથજી ગોકુલમાં સં.

૧૬૦૮-૧૬૯૭ વર્ષ દરમ્યાન બિરાજ્યા છે, એ જોતાં સં. ૧૬૯૭ પૂર્વે જ શ્રીગોકુલનાથજીના જીવનકાળમાં એણે કુટકળ અંગ વગેરે લખ્યાં હોય તો સંભવી શકે એમ છે કે એનું ૫૩ મું વર્ષ સં. ૧૭૦૫ ધારવામાં આવે છે એનાં કરતાંએ થોડાં વર્ષ વહેંદું લઈ જવું જોઈયે; તો એનો જન્મસંવત્સર પણ સં. ૧૬૪૯ કરતાં વહેંદો જાય; અને “પંચીકરણ”ની એક હાથપ્રતની ભાષા જોતાંયે એવા મંતવ્ય ઉપર આવવા કારણ મળે ખરું:

એ હિં પંચીકરણ માહાવાક્ય એણિં હોઈ અનૂભવ પરીપાઠ ।
જક્તપણું જેહેનિં હિ સત્ય તેણિં કર્યો એહેની નીત ॥૯૮॥
વેદ તથા વચન હિં એહ નીસીધે યાઈ સોધિં તેહ ।
જીવનમૂકત તે તેહનું નાંમ જેણિં સંભાલું મૂલ્યું ધામ ॥૯૯॥
ન અવતરીઓ સરથો તેહ જેણિં ઇમ સંભાલો દેહ ।
તેહનિં મૂક્તજંધ નોહિં અક્ષીમાંન જ્યાંહાં જ્ઞાતા ન હીએ તિં જ્ઞાન ॥૧૦૦॥
ત્રીપુટીરહીત તે હિં અવાચ્ય ‘તત્ત્વમશી’ પદ સાધ્યાં સાચ ।
શાહાસારથ તેણિં પામ્યું જ્ઞાન આતમ-અનૂભવ હવો વિજ્ઞાન ॥૧૦૧॥
માંહાપદ માંહાં કલપ્યું વૂ દૈત તે ઇમ સમજિં યજીં અદૈત ।
અહં પ્રજ્ઞ હિં શબ્દ જ વીના એ સમજિં વેતા આપના ॥૧૦૨॥
હતિ ઓપંચીકરણ માહાવાક્યની ટીક કરી હિં વીધણવ
અવલકર્ત હિ ॥”૧

આમાં મધ્ય. ગુજ.ની ૪ થી મિશ્ર જૂમિકા ‘હિ, હવો’ એ વગેરે રૂપોથી રૂપૃ છે. અખાએ એ જ રૂપ સ્વીકાર્યું હોય તો એને સં. ૧૭૦૦ પૂર્વે જરા વહેંદો લેવો જોઈયે. મને લાગે છે કે સં. ૧૭૦૫ માંથી આજામાં આજાં ૨૦ વર્ષ બાદ કરી સં. ૧૬૮૫-૧૭૦૫ એ ગાળો અખાના જીવનકાળનો સ્વીકારવામાં આવે તો પંચીકરણની ભાષા અને અખેગીતાના રચ્યાવર્ષનો મેળ ખરાખર એસી જાય. અખેગીતામાં પણ જૂનું રૂપ સાચવી રાખ્યું હોય, જે પાછળની હાથપ્રતોમાં અર્વાચીન બન્યું હોય. જૂનામાં જૂના સં. ૧૭૭૪ની

૧. ગુજ. [વ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૪૨૮ની હાથપ્રતમાં વૃદ્ધ છે. આ પ્રતનું લખ્યાવર્ષ મળતું નથી; મળ્યું હોત તો નિષ્કંધ કરવામાં ઘણી સરળતા થાત.

હાથપ્રતમાં સ્વરૂપ અર્વાચીન ૧ લી ભૂમિકામાં-એટલે કે પ્રેમાનંદની સિદ્ધ ભાષામાં છે.

નરસિંહ અને મીરાંની ભક્તિજવાળા ક્યાંથી પ્રગટી એના ઉપર ખૂબ ચર્ચાઓ થઈ છે, પણ અખાની આ જ્ઞાનજવાળા ક્યાંથી ફૂટી એને વિશે કદી ક્યાંય પ્રશ્ન પુછાયો નથી. પોલીસકોર્ટમાં સિદ્ધ જેવા પુરાવા મળી જવાથી ફુલાયેલા ફોજદાર સાહેબ પછી સમર્થક પુરાવા ખોળવા ન એસતાં આત્મવિશ્વાસ રાખી મુકદ્દમો ઉપરની કોર્ટમાં રજૂ કરે છે, ત્યાં સિદ્ધવત્ મનાયેલા પુરાવા સમર્થક પુરાવાઓને અભાવે તૂટી પડે છે અને મુકદ્દમો માર્યો જાય છે-તેવું જ અખાના વિષયમાં બન્યું છે. કાશીમાં પ્રહ્લાનંદ ગુરુની કૃપા વરસી અને એના બળે અખાની વાણી ખૂલી, એ માની ચુકાયેલા સમર્થનમાં જનશ્રુતિ વિના એક પણ પુરાવો નથી. એટલે અખાને પ્રેરણા ક્યાંથી મળી એ પ્રશ્ન અસલ સ્વરૂપમાં જ આવી ઊભો રહે છે. એ ગુરુ કરવા ગોકુળ ગયાનું પોતે જ લખે છે; જેમકે

“ધણાં કૃત્ય કર્યાં મેં જાણ, તોણે ન લાગી મનની દાઝ.

દર્શન વેશ જોઈ બહુ રહ્યો, પછે ગુરુ કરવાને ગોકુળ ગયો. ૧૬૬”^૧

અને અગાઉ જણાવ્યું છે તેમ એણે વૈષ્ણવી દીક્ષા લીધી; અને ત્રણ મહાપુરુષો મળ્યા તે કાણ એ અગાઉ કહેવામા આવ્યું છે. એ જ ત્રણ મહાપુરુષો ન હોય તો સ્વ. દી. બ. નર્મદાશંકરભાઈએ ખીજો વિકલ્પ બતાવ્યો છે તેમ ગુરુ પરમગુરુ પરાતપર ગુરુ એ ત્રણ એને મળ્યા અને વાણી ખીલી; એણે કાવ્યપ્રવાહ પુષ્કળ વહાવ્યો. આ એની જ્ઞાનજવાળાની શરૂઆતનું કારણ ? આ પ્રશ્ન જ પ્રશ્ન ઊભો કરે છે : અખાએ શું આ બધું નવીન અવતાર્યું ? એની પૂર્વે એના જેવી કવિતા ન જ મળતી હોય તો એની જ એ નવીનતા ખરી, પણ એમ, ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ જોતાં, જણાતું નથી. અખાની કવિતાનો સ્વપ્રતિભોત્ય વેગ ગાળી નાખતાં ભીતરમાં દોઢસો વર્ષ ઉપર થયેલો માંડણ બંધારો ડોકિયાં કરે છે. ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસ-

માં માંડણુ બંધારો જૂનો જ્ઞાની કવિ છે. અખાતો તનમનાટ અને આત્મસાક્ષાત્કાર માંડણુમાં નથી, પણ એ પ્રકારનાં કાવ્યઝરણુ તો એમાં દેખાય છે જ. એ બંનેની સરખામણી કરિયે તો—

માંડણુ

અખેા

(૧) પદ્મપદી ચોપાઈ-કાવ્યબંધનો પ્રેમી	(૧) પદ્મપદી ચોપાઈ-કાવ્યબંધનો પ્રેમી
(૨) ખૂબ ફરેલો	(૨) ખૂબ ફરેલો
(૩) ઢોંગી ધર્મશુરુઓનો વિરોધી	(૩) ઢોંગી ધર્મશુરુઓનો વિરોધી
(૪) સમાજના સડાનો વિરોધી	(૪) સમાજના સડાનો વિરોધી
(૫) હૃદયનો વૈભુ વ	(૫) હૃદયનો વૈભુ વ
(૬) શુરુ તરફ સંપૂર્ણ આદર	(૬) શુરુ તરફ સંપૂર્ણ આદર
(૭) જ્ઞાની કવિ	(૭) જ્ઞાની કવિ

—સર્વસામાન્ય જે સામ્ય છે તે આટલું છે. જે વચ્ચે જળપરદસ્ત જે તકાવત છે તે એ કે એક ફક્ત ઉપદેશક છે, ખીજે પ્રતિભાશાળી તનમનાટવાળો કવિ છે; પણ એ ઉપદેશકનાં વાકેલાં ખીજેનો તદ્દન સ્વતંત્ર-સર્વતંત્રસ્વતંત્ર વિકાસ કરનારો માણી છે, એ લેશ પણ શુલાવું ન જોઈયે

(૧) ઉપરના સાત મુદ્દાઓમાંનો પહેલો મુદ્દો તો પ્રત્યક્ષનો જ વિષય છે. અખાએ પદ્મપદી ચોપાઈ એટલે કે ચોપાઈનાં છ ચરણોની એક કડી એવી રીતે અનેક અંગ લખી નાખ્યાં છે. એણે કડવાબદ્ધ અખેગીતા, દોહા-ચોપાઈબંધની કવિતા, ચાલુ રોળા-ઉલ્લાસના છપ્પા, દૂહા પરનિયા, સોરઠા, સાખીઓ અને પદો સિવાયની બીજી બધી કવિતા પદ્મપદી ચોપાઈમાં લખી છે. એ પદ્મપદી ચોપાઈ ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રયોજનારા માત્ર જે કવિઓ : માંડણુ અને અખેા. દોઢસો વર્ષમાં કે પછી આ જ સુધી કાષ્ઠએ એ પદ્મપદી ચોપાઈ પ્રયોજી નથી. માંડણુની પદ્મપદી ચોપાઈનો નમૂનો અગઉ આવી ગયો છે.^૧ એણે કહેવતોનો ચર કર્યો છે, તેવો ચર અખાએ નથી કર્યો; છતાં એ ચોપાઈ-ઓની શબ્દાવલીઓ અને કહેવતો અખામાં અત્રતત્ર આવી ગઈ છે

માંડણી

અખો

૧. આગઈ કવિ ગ્યા મોઠા કવિ
જે ભોલકા તે વાણી નવી.
૨. ખિણુ સાંભલવા ઓઠા મિલ્યા
જાણે તિલ કોદ્રવામાં ભલ્યા
તેહની ધયસિ ન ખાણી હોઈ
વાચિ વ્યાસ ન ખૂઝઈ કોઈ.
૩. સસરુ અ ધ નઈ વહુ સરગદુ.
૪. પાપમતીના મદિરા પીધ
વઢકણી વહુ નઈ પીય પક્ષ કીધ
૫. પરણી નારી તજી વનિ ગયુ
આલસ અંજિ તપસિ થયુ
કામખાણુ ન સકયુ જાણી નવી
રડવડતી સ્ત્રી આણી નવી
શ્વાન ભસાવઈ હીડઈ સકયુ
બાહરિ ન ગ્યુ ઘર ન રાખી શકયુ.

૧. કવિતા ધણા કવી ગયા
અથાપિ કવે પ્રત્યક્ષ રહ્યા.
૨. અંધે અંધ અંધારે મળ્યા
જેમ તલમાં કોદરા મળ્યા
ઘેંસ ન થાય ન થાય ધાણી.

.....

૩. આંધળો સસરો ને સહુગટ વહુ.
૪.
૫. અંગ આજસ ને તપસી થયો
ઘર મેલીને વનમાં ગયો,
કામખાણુ ન શક્યો જાણવી
રડવડતી એક આણી નવી,
શ્વાન ભસાવે હીંડે છકયે
અખ્યા હગ્યો નહિ ને ઘર નવ રખ્યો.

આ તો માત્ર પાંચ નમૂના જ આપ્યા છે. આવાં સામ્ય ધણાં છે. “અખો-એક અધ્યયન” એ ગ્રંથમાં શ્રી. હિમાશંકર જોશીએ આપેલાં અનેક ઉદાહરણોનું અહીં અનુસંધાન કરવું.^૧

(૨) ખંતે જણા ખૂબ ફરેલા હતા માંડણના વિષયમાં આ પૂર્વે સૂચવાયું છે.^૨ અખો “તીરથ ફરી ફરી થાક્યા ચણુ”નું સૂચન કરે છે.

(૩) ઢાંગી ધર્મગુરુઓના ખંતે વિરોધી હતા. માંડણનો એ વિશેનો મત આ પૂર્વે આવી જાય છે.^૩ અખો તો સ્પષ્ટ જણાવે છે કે “ગુરુ થે ખો હોંશે કરી, કંઠે પાણુ શકે ક્યમ તરીઃ
જયમ નાર નાંનડી હવું પ્રસૂત, વળતી વાધે નેં અદ્ભુત;

૧. ગુ. વિ. સ. તરકથી પ્રસિદ્ધ છપાયા પૂર્વે એનો છપયોગ કરવા દેવા માટે ભાઈશ્રી જોશીનો હું ઋણી છું.

૨. આ પૂર્વે પૃ. ૮૪

૩. આ પૂર્વે પૃ. ૮૦

શિવને ખારે સારે જહો, અખો તે મૂલગથો રજ્યાં. ૧૨૦
 પોતે હરિ નિર્મલે લેશે, માઠી ખઠાં શુરને વિશે; ૧૨૧
 સાધના ધર પ્રેરેલો રાખ, મુખ ચાકી ચાકશે વેર આપ; ૧૨૨
 એવા શુર ધણા સોસારીતે અખો શું કેલકપાર ૧૨૩

(૪) સમાજના સડાઓનો વિરોધ માંડણે સ્વેદપી નેવો પણ્ય
 કર્યો છે; નેવો કોઈ જાતે કોઈ કામ કરી નહીં શકે.

દંડ દીવાં કોઈ મંદિરે થઈ, મૂઠ મિરિડો મંડન કંઈ,

હોઠ હલાવિ નેપે નીચે પૂને ઘાટ મેસિં લહેલુ,

એ વિધિ નેણે ઉંઘે તણી, ખો ચોરીનઈ શું આપણે દે

(પાખંડીશી, પૃ. ૧૧)

અખો એતાં અગોમાં વેશનિંદાઅંગ આભડછેટઅંગ દંભ-
 ભક્તિઅંગ જ્ઞાનદગ્ધઅંગ વેશવિચારઅંગ અજ્ઞાનઅંગ કુટકળઅંગ
 એ વગેરે અગોમાં સમાજમાં ચાલતાં દંભ વગેરે ઉપર વારંવાર
 પુષ્કળ ટકાર કરી છે. આભડછેટઅંગમાં એ કહે છે

“આભડછેટ અત્યંતી બણી, આહાણુ વેણુવ કીમી ધણી

ખારે માસ ભાગવે એ ખે, સોને વેર આવી ગઈ રહે

અખો હરિ નેણે જડ નય; નેં તે મનસાં વાચા પેશી રે કાયદે

✕ ✕ ✕ ✕ ✕ ✕ ✕ ✕ ✕ ✕

ઈશ્વર નેણે તે આચાર, એ તે છે હપલો હપચાર

મીઠાં મીઠાં માન્યાં દાસ, અત્ર નોય અત્રમાંતી રાખ

સોનામુખી સોનું નવ થાય, અખો આંધળીને માથરતાં વાણુ વાય”

(૫) એને હૃદયના પક્કા વેણુવ છે, હરિમાં પૂણું શ્રદ્ધાવાળા

છે. માંડણું વેણુવ છે, એ અગાઉ બતાવું છે, ૨ ન્યારે

“હરિ પામવ સૌ તપ કરે, અખો હરિમાં મેળે દેર;

મારે સમરસે શેન સંયોગ, સાવ સ્વતંત્ર પામ્યાં ભોગ,

જેમ ભરસાગરે તીર્થગત રયે, હું હરિમાં તો દેહ કાણ દમે રપડ

પેરે પેરે મેં લેયું મથી, ને હરિ વિના પદારથ નથી

તો આઠ વેંતનો હુ જે ઘડ્યો, તે ક્યાં અળગો જઈ પડ્યો,
એમ જોતાં હરિલાગ્યો હાય, ટળ્યો અખો ને એ રહી આશ્ય. ૨૫૮”
અખા જેવો ચુસ્ત જ્ઞાની પણ ગોપીભક્તિ પાછળ ગાંડો

જણાય છે; એ ગોપીભક્તિમાં દોષ નથી જોતો :

“જ્ઞાની વિહારી ગોપી જશા, તે જ જ્ઞાની જેને ગોપીની ઈશા;
ગોપી ભૂલી ધર ને ખાર, ગોપી ભૂલી કુટુંબ પરિવાર;
ચોતાની દેહ પણ ભૂલી ગઈ, અખા કામની કુલવંત યઈ. ૧૯૭
પ્રસન્ન યઈ પ્રભુપ્રેમ મળ્યો, ભગ જોગારથ કરવો ટળ્યો;
વિધિ નિષેધ ને થાપ હથાપ, સંકલ્પ વિકલ્પ ટળ્યો સંતાપ,
પ્રગટ્યો હરમાં પ્રેમાનંદ, પિયે સુધારસ પ્રમદાવંદ,
સખી સમાગમ સદા નિજ ધામ, અખા અક્ષયરસ તેનું નામ. ૧૯૮”

શાંકરવેદાંતના સમર્થ પંડિત શ્રીમધુસૂદન સરસ્વતી અસામાન્ય
કૃષ્ણભક્ત હતા અને કૃષ્ણાત્પરં કિમપિ તત્ત્વમહં ન જાને કહી કૃષ્ણની
પરાત્પરતા કહેતા, તેવી અખાના હૃદયમાં ગોપી અને કૃષ્ણની
સર્વશ્રેષ્ઠતા ઉપરની ચોપાઈઓમાં સ્પષ્ટ થાય છે. પણ એમ થવામાં
મને કારણ એનો વૈષ્ણવ દીક્ષાને કારણેનો અનુભવ મુખ્ય લાગે છે.
એના વેદાંતમતમાં પણ જગત કીડાભાંડ છે એવી મતલબની
કવિતામાં શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના શુદ્ધદ્વૈતવાદની છાયા દેખાય છે.
(જુઓ નીચે અને પછી પૃ. ૫૮૦.)

ભક્તિ જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ ત્રણે માર્ગથી મોક્ષ મળવામાં
એ માને છે. જ્ઞાનમાર્ગીય છતાં ભક્તિ તરફનો જે એનો પ્રેમ છે
એ એના ઉપર વૈષ્ણવી અસર છે. એનું આખું જીવન એક જ્ઞાન-
માર્ગીય ભક્તનું છે, જેમાં એનો વૈદાંતિક સિદ્ધાંત કેવલાદ્વૈત છે.
ભક્તિ તરફનો એનો અનુરાગ જુઓ :

“ઉવેષે નહીં કાહેંને એ તો આતમા વિલશી રહ્યો ।

ચેહુને ભાગ્યત ગાએ ગીતા, જાપનીષેછેં ચે ક્યો ॥૨૧॥

ભક્ત તે ચે એમ જાણે જાણીને રદયા ધરેં ।

સ્વામી માહારો રહ્યા સઘલેં અહુનિંશ ચ્યંતન એ કરેં ॥૩૧॥

ભુવન ત્રણ્ય માંહાં રહો પૂરી પૂરણુ રવેં પરમાત્મા ।
 પોત તે પાઉચી નિરંતર ભેદ દેખુ હું સાત્ય માંહાં ॥૪॥
 માહારો રામ રમે છે સર્વ વિષેં એમ હેત્યેં હીંસે મન ।
 હરી કહેં હરી સાંભલે હરીનેં સોંપે તન ॥૫॥
 નિત્ય રાસ નારાણ્યનો દેખેં તે અનંત અપાર ।
 માંહાં ચેહેવો ત્યાહાં તેહવો નારાયણુ નરનારય ॥૬॥
 ગદગદ કંઠે ગાતેં યકે રોમાંચિત હોખે ગાત્ર ।
 હૃદય આંસૂ હેત હ્રિદે પ્રેમ કેરું તે પાત્ર ॥૭॥
 નવનીત સરખૂં રહે કામલ કલ્પ ન જાયેં હેત ॥
 આંક્ષમાંહાં અંત્રત ભરખૂં ભક્તિ કેરું તે ષેત્ર ॥૮॥
 ખાતો પીતો બાલતો દેખેં તે સધલેં રામ ।
 વેધ્યુ મન રહે તેહનૂ ચયલ સંસારી કામ ॥૯॥
 યમ જર-લૂણધી યુવતી તેહનૂ મન રહે પ્રીતમ પાશ ।
 અહનીં રા રહે આલોચતી ભાધ એહવૂં મન હરીદાસ ॥૧૦॥”

(૧) ગુરુ તરફનો સંપૂર્ણ આદર બંનેમાં ઠીક મળે છે.
 માંડણે ગુરુપ્રેમ નીચે મુજબ વ્યક્ત કર્યો છે :

“માંડણુ ભણુધ શ્રીગુરુપ્રસાદિ, પારિ ગયા જહુ આદિ અનાદિ,
 ચેહ નરિ પ્રભાધ માનીયા, ગયા વૈકુંઠિ આપ શિષિકાયા,
 કર અક્ષર શ્રુતિ મેહલ્યા ક્ષિપિ, રાન રાજ્ય પ્રજા હુધ સુખી.૬૪૦”
 (સંતોષવીશી, પૃ. ૭૬)

અખેા તો ગુરુ માટે અસાધારણ પ્રેમ બતાવે છે. અખાના
 પ્રત્યેક કાવ્યમાં ગુરુ માટેનો આદર એણે અસાધારણ બતાવ્યો છે,
 એ આ પૂર્વે બતાવવામાં પણ આવ્યું છે. અખેગીતાના પ્રત્યેક
 કડવાને અંતે “સેવો હરિ-ગુરુ-સંતને” એ ચરણમાં એનો ગુરુપ્રેમ
 સ્પષ્ટ છે; એ ગુરુ અને ગોવિંદને એક જ માને છે. કેટલીક વાર
 તો એમ જ લાગે છે કે પ્રભુ જ એના ગુરુ છે :

“ગરના ગુરુ મળ્યા રે, એવા સત નિરંજન દેવ;
 મિષ્ટ વચન ગુરુદેવનાં, તેનો વિરલા જણે ભેવ. ૧

જેને જાત વરણ આશ્રમ નહીં, ને સહેજપણે અવધૂત,
 ગુણ સાથે નહિ યોજના, સ્પર્શે નહિ પંચભૂત. ૨
 અખિલ જગત, ગુરુમાં રહે, અને ગુરુ રહે નિરાધાર;
 અન્ય-આશ્રિત નહિ ગુરુ વિધે, તે રહે પરાને પાસે. ૩
 એ અચરજ ગુરુનું ઘણું, જે અંદરની અણલિંગ,
 સ્વમાવે. સાક્ષી તે સદા, પ્રતિબિંબે પંચ-રંગ. ૪
 સામથ્યે સધળે રહે અને સ્વયં રહે સંત પાસે. ૫

ત્યાં મેળાવે અખા માહેરો, એ તો સ્વયં મળે અવિનાશ. ૫૫

(૭) ખંતે જેણું જ્ઞાની કવિ છે, એ વિષયમાં અહીં લખાણ
 કરવાની જરૂર નથી.

આ ચર્ચા પછી એટલું મુખ્યત્વે સમર્જવાની સરળતા થશે કે
 કોઈ અને કોઈ રીતે અખા ઉપર માંડણુ બંધારાની અસર છે; એની
 પરંપરાનો એ એકમાત્ર વિકાસક છે. અને આજે ષટ્પંદી ચોપાઈના
 વિષયમાં અખનું અસાધારણત્વ તુલસીદાસની ચોપાઈથી જરાયે
 જિતારતા પ્રકારનું નથી. અખાના વૈષ્ણવી સંસ્કારોએ જ્ઞાન ભક્તિ
 અને વૈરાગ્યની ત્રિવેણીને ઝીલી લઈ જ્ઞાનની સરિતા વહાવી છે; એમાં
 અખાની રસિકતાએ અને પ્રતિભાએ કવિતાગંગા વહેવડાવી છે :

“સ્વયં શ્રીનાથજી વ્યાપી વિલસી રહ્યો, પુંજ હેદ્યે બ્રહ્મ તેને ન જાણે;
 અખિલ જે રાસ-સ્વામી તણે ત્યાં સદા, ભુવનમાં ભુવનેશ્વર માણે.
 તેહ પોતે પ્રભુ વ્યાપી રહ્યો વિશ્વમાં, તે હરિ વિસરે સર્વ પ્રકારે;
 ચરિત્ર જોઈ વંદવા રંચ નહિ નિંદવા, ઘાટ નહિ બેસે ખીણું વિચારે.” ૨
 આમાં શુદ્ધાદિત-સિદ્ધાન્તની આત્મરમણની અસર સ્પષ્ટ છે.

અખાનું કવિ તરીકેનું મૂલ્ય કેટલું? આ પ્રશ્નનો જવાબ
 અખાની પ્રતિભામાંથી ધોધધધ ઝરતી વાણી જ આપી દે છે.
 જ્ઞાનની કપરી વાતોમાં પણ એ કવિતા વહેવડાવી શકે છે :

“અણછતી અન્ન તમારી, અગીકૃત શરણી અશી;

તે મધ્ય પડિયું ધામ તમારું, ત્યારે હૃશ્વર યદને વિલસી. ૬

તે ઈશ્વરના અશ્વર્યા વિષે, અનંત ઉપજેને ફેરે;
 ચેતન્ય ચાહ્યું આવે તમારું, ત્યારે અનંત પ્રકારે ઉચરે. ૭
 જેમ કાચનું મંદિર રચ્યું, નીલ પીત શુભ રચામંતું;
 તે ઉપર તપીએ સૂર્ય જ્યારે, ત્યારે વિચિત્ર રૂપ થયું ધામંતું. ૮
 કેવલ્ય સૂરજ તપે સદા, આચા તે મંદિર કાચ;
 ઈશ્વર નામ તે તેહનું, પણ જીવ થઈ માન્યું ન સાચ. ૯
 અધિધાન તે તમે સંત્ય રવામી, તેણે એ ચાહ્યું જાય;
 ત્યાં અણજીતો જીવ હું હું કરે, પણ ભેદ ન પ્રીછાય. ૧૦ ૧

એની કવિતાનો પ્રવાહ એનાં અંગ અસાધારણ રીતે આપે
 છે; બલિષ્ઠ કવિ-તારો પૂરે ચડેલી નદીને એ હાથથી વીંઝતો આગળ
 ધસ્યો જાય તેમ એ ખીણે છે :

“સકલ લોક ત્યમ જ્ઞાતા પુરુષ, એમ જાણે તે નર છે મૂરખ;
 દેહ વિષે સૌ સરખા ગણે, જેમ કંચન તાર નાપડમાં વણે;
 અખા અમૃત તે પાણી નાચ, રસ જાણી ગણસો માં તોચ. ૧૭૦
 જ્ઞાતીનો લક્ષ પરપંથ-પાર, જેમ નાવ ચાલે ધ્રુવે આધાર;
 વણવોળી જેમ વહે નદી, આવી મેલાણ કરે ઉઠધી;
 જેમ દીપક ફેરી ગત્ય ગગન, એમ પરચક્ષમાં અખાંતું ગણ. ૧૭૧
 સેજ સ્વસ્થાવે સવતીત, દેહિતે જ ભાસ્યું અદૈત,
 જેમ દુમાસ વિષે જો દીસે ભાત્ય, પણ પોત થકી ને અજાણી જાત્ય.
 અખા જ્ઞાતા દેખે અણું, અદ્ભુત કારણ જ્યાં ઉલ્લસ્યું. ૧૭૨
 ભવન ત્રણ રકુણું મન તણું જેમ સૂર્ય કારણ રેણી દિન તણું;
 સૂરજ વિના નાહે દિનરાત, તેમ તે વિના કોણ દેખે ભાત;
 અખા તેમ જે મનને લહે, ત્યારે શેજે પરમ કારણ રહે. ૧૭૪ ૨
 ગુજરાતીમાં અને એ ઉપરાંત હિંદીમાં પદોત્તી પણ અખાએ
 રેલમછેલ કરી નાખી છે; એ પદોમાં પણ એની કવિપ્રતિભા
 દેખાયા વિના રહેતી નથી :

૧. અખાદૈત-કાવ્યો, પૃ ૨૮ (અખાગીતમાંથી)

૨. અખાની વાણી, પૃ. ૧૬૧

“બ્રહ્મરસ તે પીએ રે, જે કાઠ આપે ત્યાગી હોય;
ભગવત્વિદ્યા નટખેલ છે, તે ખેલે અલેખા કોય. ૬
કેસરીકુખથી સંચરે અને વાંકા રે મહાવીર:
તે ગર્જનાએ ગજરાજ નાસે, સીંગાલ છાંટે ધીર. ૨
સાત સાયર સહેજે તરે, જેમ એક અંજલી નીર;
બુડે નહિ કહું બિદાં ભાખી, ત્રવેણીને તીર. ૩
સંત્રામે શૂરા લડે, જેના ધડ પર હોય ન શીથ;
ધાર અણી અટકે નહિ, જેને રોમે રોમે જગદીશ. ૪
મહા પરમારથી તેને કહીએ જે સર્વને કરે સંત;
અખે! મહાતેજ માંહે, તે મળી રહ્યા મહંત. ૫”

અને

“નામેં ઘટ, બીના ઘટ નાહી, જૈસે દેહ સંગ હોત કહાંહી. ટેક
જૈસે મુકુરમેં પડત ઝાંહી, કહી ન ભત ન્યારી કે માંહી. ૧
પાનીમેં નભ દેખીઅત નીકે, જલકા મલ નહી ઉતહીકે,
બિન અકાસ રથલ નહિ રહેવુંકું, ભીતર બહારખયન કહેવેકું, ૩”

“સંતપ્રિયા” અને “બ્રહ્મલીલા” એ વગેરે કાવ્ય એણે હિંદીમાં
રચ્યાં છે. હિંદી કવિઓથી જરાપણુ નબળી નહિ તેવી કવિતા એ
આપે છે : હિંદીના રૂઢ છંદો એ અજબ જોરથી લલકારે છે :

“કહા ભયો કંચન કુંદસો અંગ, રંગ સુગંધ શોભા અતિ આપે.
કહા ભયો તાન તુરંગ તુરી ચઢે, ધુજે ધરા નકે મેક કોપે,
ધનદ સો ધન કરન સો દાની તો રહ્યા હામ સર્થો હરિ તોપે”.
એતે ગુન અવગુન ભયે સોનારા, જે ગુરુ જ્ઞાન ન પાયો ગુરુપે.^૧
મન રીઝાવન વેદવિદ્યા સખ, મન રીઝાવન ચૌદ ગિદ્યારી,
મન રીઝાવન પાટ પટંબર, મન રીઝાવન મહોલ અટારી;
મન રીઝાવન તાપ તપે સખ, મન રીઝાવન હોય બ્રહ્મચારી
મનકું મેટ મનાતીત પાવે, સો તો ખખખા હે ગુરુક્ષત ન્યારી.”^૩

૧. એજન, પૃ. ૨૨૫

૨. એજન. પૃ. ૨૮૪

૩. એજન, પૃ. ૧૨૮

અને ખીછ દેશીઓ :

“હર અંતરમે આપ સ્વખરતુ, દિગ નહીં માયા તખેં;
અન્ય નહિ ઉચ્ચાર કરિવે સ્વસ્વરૂપ હોંહી જખેં. ૧
મિથ્યા માયા તહાં દદિપત અધ્યારોપ કિનો સહી;
અર્ધે માત્રા સ્વભાવ પ્રણવ સો, ત્રિગુણતત્ત્વ માયા સહ. ૨
આપ જ્યોતે ત્યોં નિરંજન, સર્વે ભાવ ફેલી અન; જ્યોં
ચુંબક દેખકેં લોહ ચેતન ત્યોં દુષ્ટોપદેશ પાછ રન. ૩
પરમ ચેતન આદિ નિરંજન અકરતા-પદ સો સદા;
અન અલ્પ અર્વાક અંજન સો જગત પલમેં તદા. ૪
સગુણ બ્રહ્મ સો રતુતિ પદારથ, દુષ્ટ પદારથ-સ્વામિની,
અખા બ્રહ્મ ચૈતન્યધનમેં સર્વ અચાનક દામિની. ૫”

વળી

“જેસેં અંડ પિંડ કૂટે વિહંગા, ઓર રૂપ સથે ઓરહી રંગા;
આગેં અંડ મધ્ય જંદા પાની, ચલન હલન તાકી કોમલ બાની. ૧

છંદ—જાની કોમલ અંગ ખેચર-ભૂચરભાવના સખ ટરી;

તેસેં જંત પ્રસાદ શુરુતે અહંતા અપની ગીરી.”

“અનુભવખિંદુ”માંના નીચેના છંપા પણ એ કવિતા બતાવશે :

“જેમ વર્ષા ઋતુ ભય, શરદ ઋતુ રૂડી દિસે,
દામિની દોડી પળાય, વાય મન હળવા હીસે;
ચહુ દિસ ચમકે ચંદ, દંદ બહુ મનના ભાગે;
તેમ ભાગે સવભ્રાંતિ, કાંતિ જેમ દ્વિતીયા આગે;
વિમળ વધુ હોય વારિ ચતુર લિંગ દેખી સહે;
ચિદાકાશ ચિનમય અખા ધ્યાતા ધ્યેય સમરસ રહે. ૧૫

x

x

x

મોટા મંદિર બહાર ચાર દિશ કાચો ઢાળ્યા;

નીલ પીત બહુ રંગ ઢંગના ભેરો ભાળ્યા;

ભગ્યો સશી કાં સૂર દૂરથી અતિશે જળકે;

દેખાડે બહુ રૂપ, ધૂપ વિવિધ પેર ચળકે;

અખા હપર અવલોકતાં: તહાં તેમજું તેમ છે;

તેમ ત્રિલોકી નણુને, એક વરતુ વડે એમ છે. ૪૨”

અખાએ કવિતામાં બધા પણ અનેક લીધા છે. અખેગીતા કડવાબદ્ધ કાવ્ય છે, બિહલીલીમાં એ જ પ્રકારનો હરિગીતની દેશીના ચોખરા છે, તે પંચીકરણ, ચિત્તવિચારસંવાદ, અનુભવખિંદુ (બધા જ રોળા-ઉલ્લાસના છાપા) એ સળંગ બધના કાવ્ય છે, જ્યારે ગુરુ-શિષ્યસંવાદ જૂના પ્રબધ-પવાડા જેવું દોહરા-ચોપાઈનું કાવ્ય છે. છૂટી પદ્યપદી ચોપાઈ, દોહરા, સોરઠા અને દેશી બધતા અનેક રાગોમાં ગવાતા હિંદી અને ગુજરાતી પદો, એમ અનેક પ્રકારની વિવિધતા, મને લાગે છે કે, ભાણેજ ખીખ ગુજરાતી કવિએ સાધી છે.

અને તેથી જ મને લાગે છે કે પંડ માં વર્ષની પૂર્વે અને પછી પણ અખાએ કવિતા ખૂબ રચી હશે. મારું દિલ તો એમ જ કહે છે કે આજામાં આજાં ૨૫ થી ૩૦ વર્ષ એટલે સં. ૧૬૭૫-૮૦ થી ૧૭૦૫-૧૦ સુધીમાં અખાએ કાવ્યનાં વહેણ વહાવ્યાં છે. પણ પછીના કવિએ એ કવિતા ગ્રીલી શક્યા નથી, એટલે એની જ પ્રદત્તિની કવિતા આપી શક્યા નથી : ભાણુદાસ એના સમયમાં જ અને ધીરો-જશજીવન પછીના સૈકાઓમાં થોડા-ધણે, વેગ સાધે છે ખરા.

અખાનાં કાવ્ય જીવનને ઉચ્ચ ભૂમિકાએ પહોંચાડવામાં, આદર્શ જીવન ધડવામાં ઘણું આજાં ઉપયોગી નથી; એણે સંસારના અટપટા રંગોને કાવ્યમાં વણી એની બોહનીના પરિચય બની શકે તેટલી માર્મિક રીતે આપ્યાં છે. એણે જ્ઞાનની પાછળ જ પોતાનું જીવન ન્યોછાવર કરી દીધું છે અને ખીખજોને ન્યોછાવર કરી દેવાની સરળતા કરી આપી છે.

અખાની પરંપરા આઘ્યાનું કહેવાય છે. લુણાવાડા તાખાના વીરપુરના કોઈ લાલદાસ એના શિષ્ય હતા. એના હરિકૃષ્ણ મહારાજ (અમદાવાદ), એના જીતામુનિ નારાયણ (સુરત-નિધાના ઉત્તરાણમાં), એના કલ્યાણદાસજી (કંઈનવો બંગલો) શિષ્ય થયાં. એ પછી એ જ ગામમાં પૂર્ણાનંદ, દયાનંદ, અને ભગવાનજી મહારાજ શિષ્ય-પ્રશિષ્ય થયા. આમાંના છેલ્લા વીસેક વર્ષ ઉપર હયાત હતા. (જુઓ, અપ્ર. અ.વાણી, ૫ ૨૮૦.)

અચરિતસામગ્રી :

૧. અખાદિત કાવ્યો, ભાગ ૧-૨ (ગુજરાત વિદ્યાસંસા)
૨. બૃ. કા. દો. ૧-૮ (ગુજરાતી પ્રેસ, મુંબઈ)
૩. અખો—દી. બ. તર્કદાયકર અદેતાદિત
૪. Gujarat and its Litoraturo by K. M. Minchi
૫. ગુજ. સા. ના ભાગ. સ્તંભો, દી. બ. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરીદિત
૬. “અખાની વાણી” (સરવં સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ)
૭. કવિચરિત-શ્રી ડાહ્યાભાઈ વે. પંડિત-દિત
૮. Classical Poets of Gujarat, by late G. M. Tripathi
૯. Gbj. Lang & Lit. by late N. B. Divatia
૧૦. ગુ. વિ. સ. હ. લિ. પુ. સંગ્રહની હાથપ્રતો
૧૧. “અખો” એક અધ્યયન, શ્રી. હમારાંકર ભેશી-દિત
૧૨. ગુજ. સા. પરિપક્વનાં રિપોર્ટ (ગુજ. સા. પરિ. મુંબઈ)
૧૩. “ગુજરાતી” પત્રની ઈ. સ. ૧૯૧૩-૩૩ની કાંઈકો

સુરભટ્ટ

[સં. ૧૭૦૪માં હયાત]

ખાલીસ કુડવામાં મહાભારતના અંતિમ પર્વ સ્વર્ગારોહણીનો સાર સદા રેશીમધમાં અર્પનાર સુરભટ્ટ નામનો એક પૌરાણિક રૈકવપ્રાણી સં. ૧૭૦૪માં કલોલમાં હયાત હતો, એવું એના એ કાવ્યને અંતે કરેલા ઉલ્લેખથી જાણવામાં આવે છે. કાવ્યાંતે એ જણાવે છે કે—

“સંવત ૧૭૦૪ સારેતર-સારતા નેષ્ટ આશ બારેશ બુરવાર ॥

સ્વર્ગારોહણી કીધી અંથના નેહેમાં શકલ ધરમનો પંથ ॥

ગામ કલોલી (કરોલી?) રહેલું વાસ ॥ રચીક (રઘકય) શ્રમશ્રાની વેદ

૧૭૦૪ સંવત ૧૭૦૪ સારેતર-સારતા નેષ્ટ આશ બારેશ બુરવાર ॥
 રૂઢી સ્તુતી નારાયણની કરે ॥ સુરભટ્ટ સુત તેહેનો મન ધરે ॥”
 (કડવું ૨૨ મું)

કવિના પિતાનું નામ નારાયણ જણાય છે. ૨૨ કડવાંના આ કાવ્યનાં આરંભનાં ૯ કડવાંમાં કળિયુગનું વર્ણન છે; એની જુદી હાથપ્રતો પણ મળે છે. આ કાવ્ય એણે સં. ૧૭૦૪માં (ક્યાંક ૧૮૦૧, ૧૭૨૩, ૧૭૧૪, ૧૨૦૫, ૧૬૪૦ એવી સાલો પણ મળે છે; પણ એ બધી પ્રામાણિક છે; એથી જ સાં. ૧૭૦૪માં) આ કાવ્યની રચના કરી છે. આ કવિએ વીરજીના “સુરેખાહરણ”માં પોતાનું નામ ધ્રુસાડયું કહેવાય છે;^૧ જો કે એવી કોઈ હાથપ્રત અમારા જોવામાં આવી નથી. અને ઉપરની સ્વર્ગારોહણીની તો અનેક પ્રતો મળે છે કે જેમાં અચૂક રીતે સુરભટ્ટનું જ નામ મળે છે; અને એ કાવ્ય અઘાપિ કોઈ પણ બીજાની છાપવાળું મળતું નથી.

સ્વર્ગારોહણીનાં આરંભનાં ૯ કડવાંમાં કળિયુગનો મહિમા જેમ છે તેમ એ સ્વતંત્ર કાવ્યરૂપે પણ મળે છે કાવ્યની દૃષ્ટિએ આમાં ખાસ વિશિષ્ટતા નથી, છતાં કળિયુગનું વર્ણન બહુ અસર કરે તેવી રીતે આપવામાં આવ્યું છે. એમાં કવિએ વેગ પણ સારો સાધ્યો છે. એમાંનો થોડો ભાગ જ નમૂના તરીકે જોઈએ:

“વડ પીપલ આંખા વાઢશે, લેઈ ધન દેવાલાં કાઢશે;
તુલસી ગો બ્રાહ્મણ ને દેવ, કો નહિ માને અવશ્યમેવ. ૧
વેશ્યા ધરશે લાજ અપાર, મહા નિર્ભજ કુલવંતી નારય;
સીસાનાં નાણાં ચાલશે, ન્યાય હશે તેને શૂલીએ ધાતશે. ૨
તલાવ માંહે કસણ વાવશે, સાધુ હશે તે દુખિયા થશે;
સુખિયા થશે પાપી લોક જહ, આગલ્ય નરક નર જશે તેહ ૩
અનામિકને ઘેરય આચાર, ઉત્તમવર્ણુ બ્રહ્મ સંસારય;
પંડિત ઉપરથી ભાવ જશે. સરવે ગરુડાને માનશે. ૪
માંહેમાંહે વિષ દેશે ઘણા, એવાં લક્ષણુ કલિયુગ તણાં;
બૈળણુવ યદ ઘેરય ઘેરય નાયશે; અંત્યજ પાસે અન્ન જાયશે. ૫

x

x

x

લેશિ કરજ નહિ આપે વલી, મત ફેરવશે પાપી દલિ;
ભૂડો પુળાં ને રૂડી નારય, જોડાવાનો નહિ સંસારય. ૮
જે નર સુખે મળશે અન્ન, તેહને નૃપ દડી લેશે ધન;
ખેડના ચ્યારે ભાગ જશે, તે હપરય ખલદ વેચાવશે. ૯
રાજા પ્રજા દેસાઈ વજાર, પટેલ તલાટી ચ્યારે ધીર;
ધરલેખ મૂકી કરે જમાન, પ્રજા તણાં ટાલે અન્ન પાન. ૧૦
જૂઠાં બોલાશે દેશે લાંચ, કરશે કૂડા કોટી પરપંચ;
સુપાત્રને જોડાએ મારશે, કુપાત્રને આસન્ય યાપશે. ૧૧
સુપાત્રને કોડી નહિ દે, કુપાત્રનાં ચરણોદક લેઈ પિયે;
માતપિતા બાલક વંચશે, નારી છાનાં ધન સંચશે. ૧૨
પુત્ર જણ્યાની પડશે વેઠ, પુત્રી જમાઈ ધર ભરશે પેટ;
પુત્ર પિતાનું છેદશે શીસ, સાચું કહેતાં ચઢશે રીસ. ૧૩

x

x

x

મોટા કુલની કન્યા જેહ નીચ તણે ઘેરય જશે તેહ,
શૂદ્ર વિપ્રને દેશે વ્યતું, કહેશે ગાલ્ય આલુઘટું થતું. ૨૦
ખ વા પીવા રમવા ધણું એ સાધન નરક જ તણું;
જહુ કપટી માલા પેહેરશે, ધન લેવા ઘેરય ઘેરય હેરશે. ૨૧
કૂડા રાજા ને કૂડા પ્રધાન, કૂડા જ્ઞાની, દાન માન;
કૂડા મેહ રનેહ ન ભાવે, કૂડાં સજપણુ વિનતા હાવે. ૨૨
કૂડાં દેવતીરય વિશ્વાસ, કૂડાં નિત્ય પિયારી આશ;
કૂડી માયા છલ અહંકાર, કૂડાં વચન વિવેક વિચર. ૨૩
કૂડાં ધર્મ કર્મ ને પ્રીત્ય, કૂડી સધલી કલિયુગે રીત્ય;
કૂડી વિનતા કૂડા પુત્ર, કૂડા ખાંધવ ને ધરસૂત્ર. ૨૪
કૂડી લક્ષ્મી ને મંદિર ધામ, કૂડા સરલ મનોરથ કામ;
કૂડો છે સકલ સંસાર, કૂડો હરખ શોક વિવહાર. ૨૫

કૃષ્ણના સ્વધામપ્રયાણ પછી દ્રૌપદીએ કૃષ્ણલ્લીલા જાઈ છે, એ
પ્રસંગ કવિએ સારો આપ્યો છે, એમાં કવિતાના અંશ છે :

૧. “ભુક્ષિપ્રકાશ” વર્ષ ૭૯, પૃ. ૧૭૨ને આધારે (કડવું ૫ મું)

૨. એજન, પૃ. ૧૭૩-૭૪ ને આધારે (કડવું ૬ કું)

“સંવત્ સત્તર સત પાંચ વરષે ॥ મળા રત અખાડ ॥
 શુક્લ પક્ષ ક્ષીતીઆ રવી ॥ પાલવું પ્રભૂજી લાડ ॥૪૭॥
 કયા એ આરંભ ક્રીધો ॥ સુખ નક્ષત્ર વેલા સાર ॥
 શ્રાવણ સુદ બુધવાર ક્ષીતીઆ ॥ પુરંજી થઈ નીરધાર ॥૪૮॥
 ભાંતુ ભત્તી રે ગાંધ સુરત ॥ તાંડાં વસું છું વાસ ॥
 કંસારા ફલે માહારુ ॥ શ્રીનાથ પૂરી આસ ॥૪૯॥
 દીનબંધ દયાલ શ્રીપત્ય ॥ પૂર માહારું કોડ ॥
 મોરારનો સુત વીનવે ॥ ગોવંદ કહે કર ભોડ ॥૫૦॥”

આ અવતરણમાં એણે “કંસારા કુલ” અને જ્ઞાતિ “ભાનુ”
 લખી છે. એ ઉપરથી સમજાય છે કે એ “ભણસાલી” જણાય છે,
 અને ધંધે કંસારો છે. આ ઉપરથી જાણવા જેવી હકીકત મળે છે તે
 એ કે ભણસાલીઓ કંસારાનો પણ ધંધો કરતા આ ભેતાં અત્યારની
 કંસારા જ્ઞાતિ ‘સોરઠી અને ગુજ્જર’ ભણસાલીઓમાંથી ભિતરી
 આવી હોય. ગોવિંદ પોતે જ પોતાના વિષયમાં માહિતી આપતો હોવાથી
 એના “ભણસાલી” હોવા વિશે કાંઈ પણ શંકા રહેતી નથી.

ગોવિંદનું ૧૫ કડવાનું આ એક જ કાવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે; નકલ
 પણ એક માત્ર મળે છે તેમાં પણ આદિ ભાગ તૂટેલો હોવાથી ૬
 કડવાં અને ૭ મા કડવાની ૧૪૥ કડીઓ નષ્ટ થઈ છે. એનો આદિ
 ભાગ મળ્યો હોત તો એના ધર્મ વિશે વિશેષ ખુલાસો મળી શકત
 કાવ્યના અંતભાગમાં “શ્રીનાથ”ને આશપૂરક કહેતો હોવાથી તેમજ
 શ્રીનાથની વિનંતિ કરતો હોવાથી એ વૈષ્ણવ જણાય છે. શ્રીપત્ય એટલે
 અત્યારે ઉદેપુર નજીક નાથદાર નામક ગામમાં બિરાજતું વૈષ્ણુવોના
 ઇષ્ટ દેવ શ્રીનાથજીનું સ્વરૂપ સમજાય છે. કંસારાઓ ચુરત વૈષ્ણુવો
 હોય છે, એ વહવાણ સિંહોર વગેરે કંસારાઓની જ્ઞાતિનો મોટો સમૂહ
 ધરાવતાં ગામો તેમજ ન્યાં ન્યાં છૂટા છવાયા કંસારા રહે છે
 ત્યાં ત્યાં ભોવાથી જાણી શકાય છે; ભણસાલીઓ પણ વૈષ્ણુવો જ છે.

સુધન્વાખ્યાન કરુણુ અને વીરરસના સંકરવાળું કાવ્ય છે; શરૂમાં તાતી કઢાઈમાં સુધન્વાને નાખવામાં આવે છે, એ કરુણ પ્રસંગ છે, પણ એમાંથી સુધન્વા ઊગરી જાય છે. પછી અર્જુન સાથેના યુદ્ધપ્રસંગે વીરરસનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય છે. કરુણુ રસ કવિ નીચે સુજળ જમાવવા પ્રયત્ન કરે છે :

“સેવક સીંગ્રે લઈ ગયા જહાં કઢા તાંહા તતકાલ ।
 ચોહોગમાં પાવક પન્હે ભ્રંદાંડ લાગી ગલ ॥૨૩ાં
 સેવકની આગ્યા લેઈ સીંગ્ર કીધું સ્નાન ।
 મનસા સીધ માહાપૂરસસું ધરયું ધરણીધરનું ધ્યાન ॥૨૪ાં
 સુધનવા કહે સુણે સ્વાંમી નથી માહારો વાંક ।
 કોપીઆ રા પ્રોહીત મૂ પર સું કરે હું રાંક ॥૨૫ાં
 દીનાનાથ દયાલજી હું કરે માહારી સાર ।
 અપરાધવંત પણ સરણ તાહારે રાખજો આ વાર ॥૨૬ાં
 જહાં જન્મ તાંહાં મળું સ્વાંમી કસો તેહેનો સોક ।
 હરીભક્ત ઊગારયો નહી હરી હસસે તમને લોક ॥૨૭ાં

x x x x

સેવક કહે સુંણ સુધનવા હું દાં લગાડે વાર ।
 પ્રોહીત પાપી આવસે અંમ તણા ફેડેઃઠાર ॥૨૪ાં
 વીલંબ જો મહીપાલ જાણે રાંચે આંણે રોંસ ।
 હવે અહો તુઝને નાંખસું હું રખે દેતો દોસ ॥૨૫ાં
 અન્યોઅન્ય એમ એયરે ગઈ નગર મધ્યે વાત ।
 સુધન્વા સહુ પછી આવો તલાવે છે તાત ॥૨૬ાં
 માતા કહે પોટી કરેયો મેં એ પાપ માહારે સીસ ।
 કેમ સેહેસે અગ્રીજવાલા રાખજો જુગદીસ ॥૨૮ાં
 લગની કહે દુરસાગણીએ કરયો ખોટી વીર ।
 સગત વહાલી ભૂદરની રાખશે શ્યાંમશરીર ॥૨૯ાં
 પ્રભાવતી કહે લહુ દહું પીગીજી ચતુર સુજાણુ ।
 નાથનો મેં વધ કરાવ્યો પાંહાંનીએ બુધ્ય જાણુ ॥૩૦ાં

સજન કુટુંબ ટાલે મલીને કરે અતી કલ્યાણત ।

કહે સુખનવાને; શ્યામ વહાલા આણસે નહીં અંત પાપા ।

આલોટ અવની પ્રડયાં ને દલી દેહની સાંન ।

કેસ દુષ્ટે કામ્યની કહે રાખજો ભગવાન ॥૫૨૧॥

કવિ આ રસ જમાવવામાં બેસ કરી શક્યો નથી, છતાં પ્રિંદુ આપી શક્યો છે. વીરરસમાં કાંઈ વિશેષ ચમક આપી છે.

એના આ એક માત્ર કાવ્યમાં એણે સ્વીકારેલી કાવ્યપદ્ધતિ સામાન્ય પૌરાણિક ધાર્તીની છે વર્ણનશક્તિ વિશેષ હોવાથી કડવાં લાંબાં મળે છે; પણ સુરસિક શબ્દોમાં આપતો હોવાથી વાંચવામાં અણુગમે આવતો નથી. પાત્રાલેખનની દૃષ્ટિએ પણ કાવ્ય ઠીક છે. બેશક, એમાં પ્રેમાનંદની પ્રતિભાનાં દર્શન નથી થતાં.

આ કાવ્યની નકલ સં. ૧૭૪૨ જેટલી જૂની છે, છતાં લેખનની શુદ્ધિને અભાવે તત્કાલીન ભાષાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થતું નથી. કવિએ શબ્દપસંદગી સારી કરી હોવાથી ભાષા હેપરનું પ્રભુત્વ સમજાય છે, અને તેથી એણે મૂળ કાવ્યમાં શુદ્ધિ અવશ્ય સારી રાખી હશે. આ કાવ્ય સં. ૧૭૦૫માં એણે સુરતમાં લખ્યું એ એ વખતની શિષ્ટ ભાષાનું સ્વરૂપ સાચવે એમ માનવામાં આવે નથી.

ચરિતસામગ્રી :

૧. ગુ. વિ. સ. હ. વિ. પુ. નં. ૭૦૬ની હાથપ્રત

૧. ગુ. વિ. સ. હ. વિ. પુ. નં. ૭૦૬ (કડકું ઉમું), પૃ. ૧૩-૧૪

માધવદાસ

[સં. ૧૭૦૫ માં હયાત]

સુરતનો વાલ્મીક કાવ્યરથ કવિ માધવદાસ, એનું એક પણ કાવ્ય સંપૂર્ણ છપાયું નહિ હોવાથી, જોખ્યે તેવો પ્રસિદ્ધ નથી;^૧ છતાં એક ઠીકઠીક કવિ છે. એણે દશમસ્કંધનો અધ્યાયવાર છતાં સ્વતંત્ર રીતે પદ્યબંધ રચ્યો છે અને એ ઉપરાંત એ જ પદ્ધતિએ આદિપર્વ ગુજરાતીમાં પદ્યબંધ રચ્યું છે. એણે દશમસ્કંધ ૧૭૦૫ માં-શાકે ૧૫૭૧ માં રચેલો છે, જે એ કાવ્યના અંતભાગમાં આપેલા એના નીચેના ઉલ્લેખથી સમજાય છે. ત્યાં એ જણાવે છે કે—

“સંવત સતર પાંચ નેર ॥ સાઠની સંક્ષા હહુ ॥

પનર સત એકોતેર ને ॥ દક્ષણાયન રવી તે હહુ ॥

ભાદ્રવા કૃષ્ણપક્ષ કીર્તીયા ॥ ચ દ્ર સુધ વાસર વહી ॥”

(દ. રકં.અધ્યાય ૯૦ મેા)^૨

એનું આદિપર્વ સં. ૧૬૭૫ માં રચાયેલું સાંપડે છે,^૪ એ એના નીચેના ઉલ્લેખથી સમજાય છે :

૧. જી. કા. દો. ભાગ ૮ મામાં “રૂક્મિણીહરણ” “લક્ષ્મણહરણ” ને “આખાહરણ” છપાયાં છે, તે એના ભાગવત-દશમમાંથી છે.

૨. મૂલ પ્રતમાં પાંચ્યોતેર સુધારી પાંચ્ય ને દરેક છે. પાંચ્યોતેર હોય તોયે ૧૭૦૫ યશે; કેમકે શાકે ૧૫૭૧ છે તેમાં ૧૩૪ ભળતાં સં. ૧૭૦૫ આવે જ. જી. કા. દો. ભાગ ૮ મા (પૃ ૫૬૩)માં સં. ૧૬૭૫ માન્યો છે, પણ એ શાકે ૧૫૭૧ જોતાં ખોટા છે.

૩. ગુ. વિ. સ. હ લિ. પુ. નં. ૭૩

૪. એનન, નં. ૩૦ની નકલ

“સંવત સોલ પંચોતેર^૧ પુરણ ઉત્તમ અસ્વન માસ,
શુક્લપક્ષ ને ચતુરદશી રવીવારે પોહોતી છે આસ. ૧૭”

(આ. પ. કડવું ૧૨૮)

આમ આ પાંદે જોતાં એનો સમય ૧૬૭૫ ૧૭૦૫ તો નિશ્ચિન
લાગે. આદિપર્વમાં શકેનો ઉલ્લેખ નથી, એટલે ૧૬૭૫-છે કે ૧૭૦૫
છે, એ પ્રથમ નજરે કડેવું મુશ્કેલ છે; પણ ગણિતની દૃષ્ટિએ વિચાર
કરવામાં આવતાં સં. ૧૬૭૫ ને બદલે સં. ૧૭૦૫ના આશ્વિન માસની
સુદિ ચતુર્દશીને દિવસે રવિવાર આવે છે, એટલે આદિપર્વની નકલમાં
૧૭નો ૧૬ થઈ ગયો સંભવે છે, અને પંચોતેર તે પાંચ-ઉતર છે
। એનાં વતન જ્ઞાતિ વગેરેના વિષયમાં એણે એનાં આ બંને કાવ્યોને
અંતે આવશ્યક માહિતી આપી દીધી છે. દશમસ્કંધમાં ઓળખ
આપતાં એ જણાવે છે કે—

“સુરત ખંદર તાપીત્રક સહી તે રુદ્ધે વાસો રહું ॥
વાલમીકિ કાચસ્થ જ્ઞાત માહારી હૃદય કૃપ્ય નૃપ્ય લહું ॥
સુંદરસુત બેઠે પાંચ જોડી, સત મહંતની વીતી દરે ॥
માધવદાસ ચરણે રાખો ભવસાગરમાંથી જન્મ તરે ॥”

(દ. ૨૬. ૯૦ મો અધ્યાય)

આદિપર્વમાં જરા વિસ્તારથી એ પોતાની ઓળખ આપે છે :
“પૂરવે તાત પિતામહ સ્થાનકે અંકલેશ્વર માંહા વાસ,
કાંચેસ્થ કુલ વાલમીકિ જ્ઞાતી વૈશ્ણવસુત સુંવદાસ ૬૨
તેહ તણો સુત કાંઈઓ ન જાણે બાલક બુદ્ધ અસંન.
માધવદાસ કંડે કર જોડી કીપા કરો હરીજન ૨૩
હવડા વાસ અલ્પમતીને સુરજપુર નિરધાર.
સુરજદેહા-તાપીત્રક ઉપર...તા હોતે વાસ ૨૪

x

+

x

૧. આ વર્ષ ૧૬૭૫ હજી સંભવે, ૧૬૦૫ તો ન જ હોઈ શકે, પણ
૧૭૦૫ હોય તો જ બધ બેસે એમ છે. એક માસ જેટલા સમયમાં એણે
આદિપર્વ રચી કાઢ્યું હશે; અથવા એ કથા કરતો હોય અને એક કાવ્ય
શાદ્રપદમાં તો બીજું કાવ્ય આશ્વિનમાં પૂરું કર્યું હોય.

કાલાગ્રેહમાં લેહેર કરી મનની પોહોતી આશ.

સુંદરસુત કર જોડી કહે આધવદાસ રહ”

(આ. પ. ૧૨૮ મો અધ્યાય)

આ ઉપરથી જણાય છે કે એના આપદાદાતું વતન અંકલેશ્વર હતું અને પછી એ સુરતમાં આવી રહ્યો હતો. છેલ્લા હલ્લેખમાં “કાલાગ્રેહમાં લેહેર કરો” એ શબ્દો સંદિગ્ધ છે. શું માધવદાસ કોઈ ગુનાસર કેદ પકડાયો હશે અને ત્યાં એણે આદિપર્વની કથા રચી કાઢી હશે? બેશક, એ એ વિશે દશમસ્કંધમાં કાંઈ પણ નથી કહેતો.

બૃહતકાવ્યદોહનમાં રુદ્રમિણીહરણ લક્ષ્મણહરણ અને ઓખા-હરણ છપાયાં છે તે એના આ અપ્રસિદ્ધ દશમસ્કંધમાંનાં^૧ જ શબ્દશઃ છે; એટલે એ કોઈ જુદી કૃતિઓ નથી.

અહીં એણે આપેલું વર્ણકાલનું વર્ણન જોધ્યે :

“આવો ક્રત્તમ વર્ણકાલ વાન્ન ધનધોર વિકાસ ।

ચમકતા લાગિ નિજલિ ચાદ્રણિ ઢમક વલિ ॥૨૥

આગિઆ કથાડા થયા મેધવિષ્ટિ નવ નયે સહા ।

તમ કહે માર્ગ પૂરે શીવ શોભે જલથલ દેરા છવ ॥૩૥

જલધારે સહુ સુખિયા થયા પંથિ લોક અતિ શોભાવયા ।

સરા સરોવર મહા જલપુર કમલ પ્રફુલિત સારસ સૂર ॥૪૥

આવે નયે વંદાવન ધેન ચરાવે જુગન્નિવન ॥૫૥

દધિકુર તે સઘસા મળિ બેસિ સહુ જમે મંડલિ ।

ગાય વછ ને ચારે છે મેધ વૃષ્ટિ જહ્નુ ધારે છે ॥૬૥

જલથલ સહુએ નિમંલ થયા કમલ દૂલ જલમાં શોભીયા ॥૭૥

જમ શેવા કરતા નરહરિ હનવલ પુરુષ થાયે ચિત ધરિ ।

નાદવ તે સઘલે પકાય પાંત વૃક્ષ તણા મુકય ॥૮૥

જમ ધિર પુરુષ માયાને સાર મેહેલંતા નવ લાગે વાર ।

શોભે અંદ્રમાન્નેત ગર્ગન સમે તાપ લોકને તન ॥૯૥

મેહેલો તાપ તા સહુએ નાર વીરહાનત નહો તે ઠાર ।

ખછે ગાય મૃગલા પંખિ મિર ખગ સમસ્ત થયા ગંભિર ॥૧૦૥

૧. પાંચમી ગુજ. સા. પરિ ગ્રહેવાસમાં “દાયરથ કવિ”નાળા નિજંધ-માં એક મોટી ચાદી એનાં કાવ્યોની છે, તે ખંધાં દશમસ્કંધાંતર્ગત છે.

જે જેહને જેહેવો ભરથાર તેહનો ગર્ભ ધારો તેણિ વાર ।
 ઘેર ઘેર વાજે તાલ મુદંગ હજવે કરે વૈશ્ણવજન રંગ ॥૧૧॥
 તેણિ વેલા તે પ્રથિવ ધાન્યે કરિ શોભે અતિ નવ ।
 સૌદ્રવંશ ખત્રી બ્રાહ્મણ જતિ શનાશિ જોગિ વર્ણ ॥૧૨॥
 ચતુરમાસ ઉતરા નિરધાર, ગામ ગામંતરા નિકલા બાહાર ।
 ઘેન લેધને કાંનડ વિર આવા હરિ જીમનાનિ તિર ॥૧૩॥
 ગાપનાર ગોરસ સિર ધરિ તે જાતિ ટુંધિ નરહરિ ।

મથુરાનગર તણિ તે વાટ દોહા હરિએ ગોરસ માટ ॥૧૪॥''૧

આદિપર્વમાં પણ આમ જ સાદી કવિતા, પ્રાયઃ અનુવાદ, એ પણ મૂળના આશયને બદલે કથાભાગ મોટે ભાગે સાચવતી, મળી આવે છે. ખાસ વિશિષ્ટતા ન હોવાને કારણે અહીં વિશેષ નમૂના ઉતાર્યા નથી.

કવિની આ બે સિરાય કોઈ કૃતિ જાણવામાં નથી. અને બે મોટી કૃતિ છતાં આ કવિ ખાસ મહત્ત્વ સાધી શકતો લાગતો નથી. બેશક, કોઈ કોઈ વાર સારી કવિતા આપી દે છે. બૃ. કા. દો. ભાગ ૮ માં માં છપાયેલો ભાગ—રુક્મિણીહરણ લક્ષ્મણાહરણ અને આખા-હરણ એ દષ્ટિએ કાંઈક ઠીક છે.

આ કવિના જ હસ્તાક્ષરમાં દશમસ્કન્ધ રાજપીપળા તાબે ઝઘડિયાના એક મંદિરમાં હોવાનું બૃ. કા. દો. માં જણાવ્યું છે.^૨ એ કાવ્ય મેળવવામાં આવે તો બાપાની દષ્ટિએ એક મહત્ત્વની કૃતિ પ્રાપ્ત કરી શકાય, કેમકે સં. ૧૭૦૫ માં સાહિત્યકીય સ્વરૂપ ઠેવું હતું એનો સંધર પુરાવો એમાંથી મેળવી શકાય.

ચરિતસામગ્રી :

૧. શુ. વિ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૩૦ અને ૭૩ની હાથપ્રત
૨. ગુજ. સા. માર્ગ. સ્તંભો. દી. બૃ. કૃ. મો. ઝવેરીકૃત
૩. બૃ. કા. દો. ભાગ ૮ મો (ગુજરાતી પ્રિ. પ્રેસ-મુંબઈ)
૪. પાંચમી ગુજ. સા. પરિ.નો રિપોર્ટ (ગુજ. સં. પરિ. મંડળ-મુંબઈ)

૧. શુ. વિ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૭૪ (પૃ. ૬૨-૬૩), ૨૦ મો અધ્યાય
 ૨. બૃ. કા. દો. ભાગ ૮ મો, પૃ. ૫૬૩

ભાણુદાસ

[સં. ૧૭૦૬-૭માં હયાત]

અમાના સમયમાં થઈ ગયેલો છતાં બહુ જાણીતો નહિ તેવો ભાણુદાસ નામનો એક જ્ઞાની કવિ ખાસ કરીને એના ‘હસ્તામલક’ નામના કાવ્યથી જાણીતો છે. એણે “હસ્તામલક”ને અંતે એની રચનાસાલ આપતાં જણાવ્યું છે કે

“સંવત સત્તર સતોતર ૧ અને જયેષ્ઠ મહોત્તે સાર,
શુક્લપક્ષની શુભ નવ અને સુર તણો ગુરુવાર.”^૨

આ વર્ષ ૧૭૭૫ છે કે ૧૭૦૭ છે, એ શંકાનો વિષય છે, પણ એના અપ્રસિદ્ધ “પ્રજ્ઞાદાખ્યાન”માં સ્પષ્ટતા છે. એમાં રચનાવર્ષ નીચે પ્રમાણે મળે છે:—

“સંવત સત્તર છાયોત્તરે માત્રસર મહોત્તે તે ખરે,
શુક્લ પક્ષ દશમી સોમવાર, પૂરણ ગ્રંથ થયો અતીસાર.”^૩

અહીં “છાયોત્તરો” એ સ્પષ્ટ રીતે ૧૭૦૬ છે.^૪ એથી ઉપરની સાલ પણ સં. ૧૭૦૭ ની જ “સમોત્તર=સતોતર” શક્ય છે. સં. ૧૭૦૭ ના જયેષ્ઠ સુદિ ૧૦ ને દિવસે, ૧ તિથિના ક્ષયે શુક્રવાર આવી શકે છે. “સુર તણો” ત્યાં અસુર તણો હોય તો “અસુરનો ગુરુ” “શુક્ર” એ વાર બંધ બેસે છે સં. ૧૭૭૭ માં તો એ દિવસે મંગળ આવે છે, એટલે સં. ૧૭૭૭ ની શક્યતા જ નથી. એ સાથે સં. ૧૭૦૬ ના માર્ગશીર્ષ સુદિ ૧૦ ને સોમવાર સાચો

૧. પ્રા. કા. ત્રે. ૧૮૯૦-૪ થા અંકમાં ૧૭૧૫ મળે છે, જે પ્રમાદ છે.

૨. ગુ. વિ. સ હ. લિ. પુ. નં. ૮૩૬ (યાદી. પૃ, ૨૧૦)

૩. એજન, ધૃ. ૧૦૧-નં. ૨૩૫ની પ્રત

૪. અને કા. ગુ. સ. ની ૩૩૫ ગંની પ્રતમાં ૧૮૦૬ પણ મળે છે. ગુ. વિ. સ હ. લિ. પુ. નં. માંની બે પ્રતો “છાયોત્તરો” કહે જ છે. યાદીમાં ૧૭૧૬, ૧૭૬૬ મૂલથી છપાયેલ છે, એ નીચેનાં અવતરણોથી સ્પષ્ટ છે.

ત્વચા સ્પર્શને ભોગવે, ત્રિશુભ્રુ જે કહેવાય ।
 એ નિમિત્ત કારણુ હું જ છું સજ વડે ચૈતન થાએ ॥૭૯॥
 ઉપાધથી અલગો રહો છું અદ્વૈત નહિ લગાર ।
 આકાશવત્ત છું નિરમલો લાગે નહીં વિકાર ॥૮૦॥
 જગત સહુ કારણ કરે છે ભ્રુભ્રુઆં વસ્તવલોક ।
 પણ સુરજ વિના નવ નીપજે કંઠી હરખ નેં કહિં શોક ॥૮૧॥”૧

અજગર-અવધૂત-પ્રહલાદ સંવાદ એ પર કહીનું નાનું કાવ્ય છે,
 એમાં પણ જ્ઞાન જ વસ્તુ ચર્ચવામાં આવી છે. આત્મજ્ઞાનની ઉચ્ચતા
 બતાવતાં કવિ ગાય છે :

“ધર્મ અધર્મ સુક્તિ નેં કામ ક્રિપદ આવ સચરાચર નામ ।
 માહારા મનની કુટી આશ મૃગતૃષ્ણામાંનો આભાસ ॥૮૨॥
 સકલ ધ્યાન મે તજ્યાં રાય કર્મ શુભાશુભ જે કેહેવાય ।
 ત્યાગ તણો મે ત્યાગ જ કર્યો અને મેલ કષા મનનો ઉતર્યો ॥૮૩॥
 એ સમજે સહુ કે સમજાય અર્થ લાભ સંતોષે યાય ॥૮૪॥
 આપેઆપ રહ્યા પદ એક હું તું જગત નથી વલી છેક ।
 ધાટે ધાટ ક્યમ કેહેવાય જિહ્વાથી કહ્યું નવ્ય જય ॥૮૫॥
 જયમ કાલો સાકર ભાવે પાય તેહેનો સ્વાદ કહ્યો નવ્ય જય ।
 ઉત્તમ સ્વપ્ન જંગાને હવું કહી કોટિ સર્ગ તણુ સુખ લહું ॥૮૬॥
 હર્ષભર્યા મન જગ્યો સહી મનમાં આનંદ પાગ્યો અહી ।
 તે કેહેવા પછે આંગમે મનમાંનો મનમાં વીસમે ॥૮૭॥
 બાવે વહ અમાંને ઘણુ પુછ હલાવે પોતા તણુ ।
 તેહેનું સુખ તે તેહે જ લહે પછે માહાપુરુષ રાજને કહે ॥
 ક્યમ કહુ ક્યમ કહુ ક્યમ કહુ જુપ એ સાદ અનોપમ અક્ષર સ્વરૂપ ।
 એક ઉપમા દેવી નથી સત્ય સત્ય મે વાંચી કથી ॥૮૮॥

પ્રહસદાખ્યાન તો ૨૧ કડવાંનું પૌરાણિક પદ્ધતિનું આખ્યાન છે. એમાં ભાગવતની ૫૪ સ્કંધની કથાને અનુસરી બાણુદાસે પ્રહસાદ-ચરિત આપ્યું છે. આમાં પણ એનો જ્ઞાનમાર્ગ તરફ ઝોક છે, અને કાવ્યને અંતે એવો નિર્દોશ કર્યો પણ છે :

“શુદ્ધ વૈરાગ્ય તે વરણના કહુ તે કેવલ જ્ઞાન ।

લક્ષ્મી દહી તે નીરમલ ભાઈ ઉત્તમ હો આપાન ॥૬૧॥”^૧

એની જ્ઞાનમિશ્ર કવિતા એમ । ઠીકઠીક દીપે છે :

“વહી વહી કરુ વીનતી દેહનો આશરો કાંઈ નથી ।

વાત ઠરતાં ફીટી જાયે દબેણુ સંજન એ ઘોટી કાંચે ॥૭૪॥

જમ જમકીને જાયે વીજલી જલપપેટા ફીટ છે વહી ।

કુપો કાચને ઠગકે ઠલે તમ એ પીડ પલકમાં ઢલે ॥૭૫॥

ધ્રત માંખણુ કેરી પુતલી તાપ મલે જાયે ઝોગલી ।

ધ્રત પોતાને રૂપે થાયે ઘટે વાધે નહી આવે જાયે ॥૭૬॥

અંતરનંભી દેહ થયો દેહ ગલતાં એક આત્મા રહો ।

પંડ ભ્રમાંડ આત્માથી થયો પછે આત્માને વધે ભલી ગયો ॥૭૭॥

તે માટે એક પંડ ભ્રમંડ અનેક આત્મા અકલ અધંડ ।

વ્યાપકરૂપ સનાતન સાર પુરણુ ભ્રમ અપારાવાર ॥૭૮॥

ઉતપતી સ્થતી લય જહમાં હોયે જલ-લેહરી રૂડાં તે જાયે ।

લેહરી જતાં જલ નવ ટલે પલે લેય પામી લેહરી જલ-ભરે ॥૭૯॥”^૨

આમાં કવિનું લક્ષ્ય ક્યાં છે એ વ્યક્ત થાય છે આખું કાવ્ય આવાં જ્ઞાનખિંદુઓથી રસકિત છે, જે સર્વસામાન્ય શ્રોતાને કણુંકહું થઈ પડે એમ છે; પણ કવિનું મન જ્ઞાનમાર્ગમાં પ્રેમ ધરાવતું હોવાથી કાવ્ય રચાઈ જાય છે.

પદપ્રકાર ગોપાલ ખૂટિયા અને અખામાં આપણને મળ્યો છે. બાણુદાસ પણ નાનાં પદ રચે છે; પણ એ વિશેષ ગરબા પણ રચે છે. બાણુદાસમાં ગરબા-ગરબીનો એક સારો સંગ્રહ મળે છે, જેમાં

૧. એજન, નં. ૨૩૫, ક(વું ચક્રમું), પૃ. ૬૮

૨. એજન, પૃ. ૬૯

ત્યાંહાં વિંછીયડા વાજિં ઘણા વણી ઝાંઝરનું ઝમકાર ।

ત્યાંહાં ઘમઘમ વાજિ ધૂધરડી તેહનિ મૂખતાફેશના હાર ॥૬૥॥

જેનિં યોગમાયા ગરબુ રમિ ॥

તેહનિ ચૂહ કંઠણ મૂદ્રિકા વણી સીસરાધડી કુલ ।

તેહનિ નીલવટિ શોભિ ચ દહુ ઝાલિ તણું નદિં મૂલ ॥૬૭॥

જેનિં યોગમાયા ગરબુ રમિ ॥

ત્રણિય ભૂવન માહિ રમિ તે ગાજ રણું પ્રહાંડ ।

તેણિ સાત દ્વીપ સોણી રહ્યા વણી સોસિ રહ્યા નવધંડ ॥૬૮॥

જેનિં યોગમાયા ગરબુ રમિ ॥

નવ દાઢા નવરાત્ય રમ્યાં તેણિ હઠડિ દરખ ન માય ।

પછિ પોતાનિ આગ્રમ્ય ગયાં તેહના ભાંણુદાસ ગુણ ગાય ॥૬૯॥

જેનિં યોગમાયા ગરબુ રમિ ॥૭૦॥

ભાણુદાસ માત્ર જ્ઞાની કવિ નહિ, પણ રસિક કવિ પણ હોતો, એ આ થોડાંધ ગરબાઓથી સમજાય છે. એનાં પાત્રો ગોપિકા જેવાં રસિક બધી વાર નથી; એ પ્રયંડ દેવીઓને પણ રાસ રમાડી રહ્યો છે, એ એનું જાદૂ જણાય છે. આ અતિશયોકિત નથી એ એના એ રસિક ગરબા જોયા પછી જ સમજવામાં આવશે.

આમ આ કવિ અગાઉના જ્ઞાની કવિઓ કરતાં જરા વધે છે, એનું તત્ત્વજ્ઞાન જે કે અખાને લગે એમ નથી; એ કાંઈક ગોપાલને પહોંચી શકે છે.

ભાણુદાસના સમયની સાહિત્યકીય ભાષા કંઈ એ પ્રશ્ન હવે ખડો થાય. એણે જે સ્વરૂપ સાચવ્યું છે તે તો મધ્યકાલીન ગુજરાતીની શુદ્ધ ૩ જ ભૂમિકાનું છે કે જેનો સમય તો સં. ૧૫૫૦-૧૬૨૫નો સામાન્ય રીતે છે. સં. ૧૬૨૫-૧૭૦૦માં તો ૪ થી મિશ્રભૂમિકા પ્રચારમાં હતી અને તે પછી અર્વાચીન રૂપ શરૂ થઈ ચૂક્યું હતું. મને એમ લાગે છે કે ભાણુદાસે પોતાના ગરબાઓનું લેખન જૂની પદ્ધતિમાં સાચવી રાખવાનો યત્ન કર્યો છે.

રામભક્ત નરહરિ ગોપાલ ખૂટિયો અને અખો ને પ્રકારની કવિતા રેલાવી ગયા છે તેમાં ભાણુદાસ પણ એક જ્ઞાની કવિ તરીકે પોતાની કૃતિઓને ઉમેરે છે; અને વિશેષતઃ ગોપાલ ખૂટિયા અને અખાએ રેલાવેલી પદોની રસગંગામાં પોતાના ગરબા-ગરબી-હમયડી જેવા રસિક કવિતાસ્તોતને મેળવી ગુજરાતને ગંગા-યમુના-સરસ્વતીના ત્રિવેણીસંગમ જેવી કાવ્યસૃષ્ટિ અર્પી જાય છે.

ચરિતસામગ્રી :

૧. પ્રા. કા. ત્રૈમાસિક-૧૮૯૦. ૪ થો અંક-૨૫. હ. ગો. કાંટવાળા-સંપાદિત
૨. ગ્ર. વિ સ હ. લિ. પુ. સં. ની હાથપ્રતો
૩. ગ્ર. સા. મા. સ્તંભો-દી. જ. કૃ. મો. અવેરીકૃત

માધવ

[સં. ૧૬૦૬માં હયાત]

ગુજરાતી ભાષાના જે કવિઓએ જૂની સંસ્કૃત પ્રણાલીને સ્વીકારી કાવ્ય લખ્યાં છે, તેવા વિરાટપર્વકાર શાલિસૂરિ, રણમહાજીદના રચયિતા શ્રીધર, ઇસરશિક્ષાકાર ઇશ્વરસૂરિ, લાવણ્યસમય, સહજ-સુંદર, કૃષ્ણકીડાકાવ્યકાર કેશવરામ કાયસ્થ, ફૂલાંચરિત્રકાર ગોપાલ, વૈષ્ણવ કવિ મહાવદાસ, એ વગેરે જૂજજૂજ કવિઓમાં પોતાની એક સુંદર કૃતિથી ધ્યાન મેળવવાને ભાગ્યશાળી થયેલો માધવ નામક દ્વિજ-કવિ પણ વિક્રમની ૧૮ મી શતાબ્દીના આરંભમાં થઈ ગયો છે. આ કવિએ ‘કપસુંદરકથા’ નામનું એક ખંડકાવ્ય જુદાં જુદાં અક્ષરમેળ વૃત્તોમાં લખ્યું છે. ૧૯૨ શ્લોકમાં રચાયેલું આ કાવ્ય કવિએ સં. ૧૭૦૭માં રચી સમાપ્ત કર્યું છે, એવું કાવ્યને અંતે ‘શાદ્દલવિકીડિત’ માં આપેલા શ્લોકથી જાણવામાં આવે છે; જેમકે—

એ બાહુવલ્લી મૃદુ ઝીર ટાઢી એવી મૃણાલે સુણી કીર્તિ' માંઢી,
થયા અંગ રોમાંચ અસહ્યતાના, કે' મૂઢ કાંટા નલીનીલતાનાં. ૩૫''૬

આવા કેટલાક સારા નમૂના છે. માધવની પદ્ધતિનો પણ આનાથી
ખ્યાલ આવશે.

ભાષાના સ્વરૂપનો સાચો ખ્યાલ અક્ષરમેળ વૃત્તો જ આપી શકે.
માધવ પૂર્વેના અક્ષરમેળ-વૃત્તખંડ કાવ્યો અર્પનારા કવિઓના સમયની
ભાષાઓમાં વપરાતાં વૈકલ્પિક રૂપો ઉપરથી તત્કાલીન ભાષાસ્વરૂપ
નક્કી કરવામાં સહાયતા થઈ શકે છે, એ જ પ્રમાણે પ્રેમાનંદના આરંભ-
કાળમાં ફેવી ભાષા હતી એ માધવના આ વૃત્તખંડ કાવ્યથી જાણુ-
વામાં આવે છે. આ સમયે મધ્યકાલીન ગુજરાતીની ચારે બુમિદાઓ
પૂર્ણ થઈ ચૂકી હતી, એ માધવના આ કાવ્યથી સિદ્ધ સ્વરૂપે જાણુવા
મળે છે, બેશક, કવચિત્ નવિ' જેવાં રૂપ વપરાયેલાં છે પણ એ 'નવ્ય'
જેવો ઉચ્ચાર જ અર્પતાં હશે, એ એ પૂર્વેની અનેક હાથપ્રતોમાં
વપરાયેલાં એવાં રૂપોથી સમજવામાં આવે છે :

“એક વાર મરવું નવિ ચૂકે, ભૂપને લય નહો' જમ મૂકે,
તો પરોપકૃત કાં નવિ કિન્ને ! જેણુ મુકિતપદ તત્ક્ષણ લીન્ને,”

(પૃ. ૫૫)

આમાં 'જેણુ' પદ 'જેણ્ય'-જૂના 'જેણિ' નો અવશેષ
છે, એ સ્પષ્ટ છે. જે તત્કાલીન ભાષામાં નવા સ્વરૂપમાં રજૂ થયો છે.

માધવ આમ બલે નાનું કાવ્ય આપે છે. છતાં શિષ્ટ કવિઓમાં
ઉચ્ચ પ્રકારનું સ્થાન મેળવવાને પાત્ર છે. આ કવિનું આ સિવાય કોઈ
બીજું કાવ્ય પ્રાપ્ય નથી; તેમ એણે બીજું કોઈ કાવ્ય રચ્યું છે કે નહિ,
એ પણ નિશ્ચિન રીતે કહી શકાય એમ નથી.

ચરિતસામગ્રી :

૧ રૂપસુંદર કથા, સં. શ્રી ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા (ફા ગુ સમા-મુંબઈ)

૧ રૂપસુંદર કથા, પૃ ૨૭-૪૫

વિશ્વનાથ જાની

[સં. ૧૭૦૮માં હયાત]

વિષ્ણુદાસ કૃષ્ણદાસ અને ગોવિંદ પછી^૧ નરસિંહ મહેતાના જીવન પર સ્વતંત્ર રીતે કાવ્ય લખનારો વિશ્વનાથ જાની પાટણનો વતની હોતો, એ એના “મોસાળાચરિત્ર”માંના ઉલ્લેખ પરથી જણાય છે; જેમકે

“ગોવિંદકૃપાએ અંધ બાંધ્યો પ્રેમે પાટણું દેશ” (મો. ચ.)

એની જાપનાં ત્રણ કાવ્યો પ્રેમપત્નીશી સગાળચરિત્ર અને મોસાળાચરિત્ર એ ત્રણે છપાયાં છે. આ છેલ્લાં બે કાવ્યોમાં તે તે કાવ્યની રચનાસાલ સં. ૧૭૦૮ મળે છે; જેવી કે—

(૧) સગાળચરિત્ર

“સંવત સત્તરમે હે અઠોતરો, ફાણુન માસ, અનુઆસડો ખરો,
હુખહરે દશમી રવિવારે, કયા પૂર્ણ થૈ શુભ સાર,
શિવપુરણ તણી કયા સગાલચરિત્ર જણો સર્વથા.”

(સ. આ. ૬૩૬ ૨૩ મું)

તેમજ—

(૨) મોસાળાચરિત્ર

“માંડામેરા મહેતા તણાનો, દલો જયાજીવિ વિસ્તાર;
ભાવે કરીને સાંભળે, તે તરે નર વા નાર. ૧૧
સંવત સત્તર આઠ અક્ષિનવો ચૈત્ર વદ ચનિવાર;
તાપહરણ તેરશને દહાડે, પુણ્ય તણો નહી પાર. ૧૨”

(મો. ચ. ૬૩૬ ૧૩ મું)

૧. શ્રી ક. મા. મુનશી નરસિંહના જીવન પર કાવ્ય લખનારાઓમાં વિશ્વનાથને પહેલો માને છે. (જીઓ, Gaj. & Ind Lit. પૃ. ૧૩૬), પરંતુ વિશ્વનાથ પહેલાં વિષ્ણુદાસે મામેરું (જીઓ શ્રી ભા. નિ. મહેતા સંપાદિત સમાપવં વગેરે કાવ્યો), કૃષ્ણદાસે ફૂંડી અને મામેરું, અને ગોવિંદે મામેરું રચેલાં છે. (જીઓ આ પૂર્વે પૃ. ૩૪૭-૩૪૯, ૪૫૩-૫૬, ૪૬૨-૬૫.)

બૃહતકાવ્યદોહનના ૮ મા ભાગમાં “નરસિંહ મહેતાનું ચરિત્ર” આખું વિશ્વનાથ જાનીના તરીકે છપાયું છે; પણ એ ચરિત્રસંગ્રહની બીજી સંપૂર્ણ હાથપ્રતો ઉપરથી સ્પષ્ટ માહૂમ પડ્યું છે કે એમાંનું માત્ર “મોસાળાચરિત્ર” જ વિશ્વનાથ જાનીની કૃતિ છે. વિશ્વનાથ જાનીનાં કાવ્યોની એકે લાક્ષણિકતા છે-કે એ પ્રાયઃ પ્રત્યેક કડવાના અંતમાં પોતાની અવટંક જાની (કે જાની) આપે છે. “નરસિંહ મહેતાનું ચરિત્ર”માં માત્ર “મોસાળાચરિત્ર”માં “જાની”નો નિર્દેશ છે; જેવો કે

“જાની જેના હાથે માંહે રમાપતિનો વાસ” ૧૧

(મો. ચ. કડવું ૧ લું)

“હર અમર અર્જ અણુ ન જાણે, તો ‘જાની’ જશ શું ગાયે. ૧૫”

(મો. ચ. કડવું ૧૩ મું)

અને જે હાથપ્રત ઉપરથી બ. કા. દોમાં આ ચરિત્ર છાપવામાં આવેલું તેમાંના “મોસાળાચરિત્ર”ની પુષ્પિકામાં “ન. માત્ર-इति श्री माहामेशं नरसैं मेहेतानुं जानी विश्वनाथकृत सम्पूर्णम्” એવો ઉલ્લેખ છે. રચ્યાવર્ષ પણ માત્ર “મો. ચ.”માં મળે છે, જ્યારે એ સિવાયનાં હૂંડી-હાર વગેરેમાં નથી. બીજાં ચરિત્ર વિશ્વનાથની શૈલીની દૃષ્ટિએ પણ જુદાં પડી જાય છે. એમાંનું “હારચરિત્ર” તો સ્પષ્ટ રીતે કોઈ આજ્ઞાતની કૃતિ છે, એવું એની સંપૂર્ણ મળેલી હાથપ્રત ઉપરથી જણાય છે. ૪

સામાન્ય રીતે પોતાના નામનો ઉલ્લેખ કરવાને સ્થળે વિશ્વનાથ પોતાની અવટંક “જાની” જ પ્રયોગે છે, એટલે એનાં છપાયેલાં કાવ્યોમાંથી તો “વિશ્વનાથ” શબ્દ હાથ નથી લાગતો; પરંતુ એણે

૧. આમાં ‘હૂંડી’ કૃષ્ણદાસની, ‘વિવાહચરિત્ર’ આધાર ભટ્ટનું, અને ‘હારચરિત્ર’ કોઇ અજ્ઞાતની કૃતિ છે. (જુઓ. વિશેષ માટે ન. મ. આખ્યાન-સ્વ. હીરાલાલ પારેખ. સંપાદિત, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧૦-૧૩.)

૨. સ્વ. હીરાલાલ પારેખે સંપાદિત કરેલું “ન. મ. આખ્યાન” જુઓ.

૩. “પ્રાયઃ” એ માટે, કવિચત્ર બે ચાર કે આઠ કડવાં બાદ પણ ઉલ્લેખ કરે છે.

૪. જુઓ. જન. વિ. સ. હ. વિ. પુ. નં. ૬૩૫ની પ્રતનો અંતભાગ.

“ પ્રેમપચીરી લખી છે તેના પ્રથમ પદને અંતે “જાની” ને બદલે “વિશ્વનાથ” શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે; જેવો કે—

“વિશ્વનાથ” વાહાલા ઘણું, ખલેહારી રે,
નિશદિન રાખિય પાસ, બલા લેઈ તાહારી રે. ૧૬.”

(પ્રે. પ. ૫૬ ૧ હું)

એટલે “જાની” અને “વિશ્વનાથ” અનન્ય છે, એ વિષયમાં કશી શંકા રહેતી નથી.

ખ. કા. દો. ભાગ ૮ મા છપાયેલું “નરસિંહ મેહેતાનું ચરિત્ર” એ સળંગ કાવ્ય મળવાથી એ સમગ્ર કૃતિ વિશ્વનાથ જાનીની હોવાનું ખ. કા. દો.ના વિદ્વાન સંપાદકને લાગેલું. જે હાથપ્રત ઉપરથી એ ટૂંટક ભાગ છાપવામાં આવ્યો હતો તેની સંકલના જ એવા પ્રકારની થયેલી, એટલે કે કડવાંના આંક સળંગ જ નાખવામાં આવેલા, તેથી કરીને એકકર્તૃત્વના વિષયમાં શંકા ઊભી ન જ થાય. સ્વ. હીરાલાલ પારેખે એ હાથપ્રત જોઈને કહેલું કે—“રા. ભાઈ નટવરલાલ ઇચ્છારામ દેસાઈ પાસેથી તે કાવ્યની અસલ પ્રત મને જેવા મળતાં ન્યાય ખાતર મારે કહેવું જોઈએ કે, તે પ્રત વાંચી તપાસી કાઢપણુ એ જ અનુમાન પર આવે કે આખું કાવ્ય વિશ્વનાથનું રચેલું હોય; કારણ કે, તે કાવ્યની સંકલના કડવાખંદ છે અને તેમાં તેનો આંક ચાલુ એકસરખો મળી આવે છે. વળી મોસાળામાંની નીચેની ત્રણુ હીટીઓ વાંચી આપણે એમ કહીએ કે તે કાવ્યનો લેખક એક જ સંભવે :

“દેવલેક ઠામે કરું છા કીધી, વીનતિ બંદાં બંદાં કરી.

દોશી પરંબન અને પારેખ હારે આપ્યો શ્રીહરિ.

વળી જ્યેનેક ઠામે લાડ પાડ્યાં તે કહ્યો સ્વદેષ વિસ્તાર.”

“અને તે કાવ્યના અંતે વિશ્વનાથે પોતાનું નામ અને કાવ્યની રચ્યાસાંલ નોંધેલાં છે; એટલે સદ્ગત ઇચ્છારામભાઈ એ કાવ્યને વિશ્વનાથની કૃતિ તરીકે જણાવે એ સ્વાભાવિક છે.

“પરંતુ આ નવીન પ્રત મળી આવતાં અને એમાંના જુદા જુદા ખંડ તપાસતાં અને એ કાવ્યના આદિ ને અંતમાં કરેલો હિસેબ વિચારતાં એમ સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે કે એ આખું કાવ્ય વિશ્વનાથ-ની કૃતિ નથી.”૧

સ્વ. હીરાલાલભાઈનો આ મત ગેરવાજબી નથી જ, કેમકે વિશ્વનાથ, ઉપર ખતાવ્યું તેમ, પોતાના નામની છાપ પોતાની કૃતિમાં આપ્યા વિના રહેતો નથી; એથી ઊલટું “મોસાળા” સિવાયના બીજા ભાગમાં એનું નામોનિશાન મળતું નથી. નરસૈં મહેતાના આખ્યાનમાં જુદા જુદા કવિઓની કૃતિઓ આમેજ કરવામાં આવી છે :

કૃતિ	અ'ધ	કવિ
૧. આરંભચરિત્ર	પ્રખંધ ૧-૧૨	અજ્ઞાત
૨. હંડીચરિત્ર	પ્રખંધ ૧-૫	કૃષ્ણદાસ
૩. વિવાહચરિત્ર	પ્રખંધ ૧-૧૫	આધારભટ્ટ (પણ હરિદાસની કૃતિ)
૪. મોસાળાંચરિત્ર	કડવાં ૧-૧૭	વિશ્વનાથ જાની
૫. હાર-પ્રસંગ	કડવાં ૧-૩ અને	અજ્ઞાત

૮૪ ૫૬

બૃ. કા. દો.માં છપાયેલા ભાગ સાથે સરખાવતાં ત્યાંના કડવા ૬ ની ૭ મી કડીથી “નરસૈં મહેતાના આખ્યાન”ના આરંભના ચરિત્રના ૧૦ મા પ્રખંધની ૧ લી કડી શરૂ થાય છે. એ પૂર્વેનો ભાગ પ્રખંધ ૬ માની ૧૧ મી કડીથી શરૂ થાય છે તે બૃ. કા. દો.માં શરૂ થતી, ૮ મા કડવાની ૧૨ મી લીટીથી છે, જેમાં કેટલોએક પાઠભેદ અને કડીઓ વધઘટુ છે. બૃ. કા. દો. માંનું ૧૧ મું કડવું ન. મ. આ. માં નથી, બ્યારે ૧૨ મું કડવું ૧૨ મા પ્રખંધ તરીકે છે; પણ કથા એક છતાં બૃ. કા. દો. માં ચોપાઇ દાવટીમાં અને ન. મ. આ માં ચોપાઇમાં છે. બૃ.કા. દો.નું ૧૩ મું કડવું થોડા પાઠભેદથી ન. મ. આ. માં હંડીચરિત્રના

પ્રબંધ તરીકે શરૂ થાય છે. પછી સરખું છે. કડવા ૧૮માથી ‘જાની’-ની છાપવાળું ‘‘મોસાળા-ચરિત્ર’’ શરૂ થાય છે, જેની નવા કાવ્ય તરીકે જ શરૂઆત કરવામાં આવી છે, એમ આદિતી કડીઓ જોવાથી માલૂમ પડે છે :

‘‘દયાનિધિ શ્રીદામોદરને ચરણે નામી શીલ્પ;
દામના પૂરે મન તણી, સમરથ શ્રીજીગદીશ. ૧
બ્રાહ્મણ ને વળી ભક્ત હરિનો, સોનું ને સુગંધ;
ધન નાગર નરસૈયો, જેણે રચ્યા બહુ પ્રબંધ. ૨’’

અને ત્યાં ‘‘દોશી, પરજન અને પારખ, હાર આપ્યો શ્રીહરિ’’ એમ વિશ્વનાથે સૂચવી મોસાળું શરૂ કર્યું છે. જે એણે જ એ પૂર્વના વિષયો ઉપર કવિતા લખી હોત તો ક્રમમાં એ આવી ગયા કે આવવાના હોતાં અહીં નોંધવાની જરૂર ન રહત. હરિદાસનો શામળશાહનો વિવાહ ખ્ર. કા. દો. ના આ ‘‘ચરિત્ર’’માં નથી મળતો.

‘‘નરસૈ મહેતાનું આખ્યાન’’ જેમ કોઈ ધતર માણુભટ્ટે જુદા જુદાનું સંકલિત કર્યું છે, તેવું જ ખ્ર. કા. દો. માંનું ન. મ. ચરિત્ર સંકલિત છે, જેમાં ‘‘વિવાહ’’ નથી. તેમજ પાઠાંતરો મળે છે; અને જેમાં મોસાળું તો સ્પષ્ટ રીતે જાનીનું જ છે એમ બંને સંકલયિતાઓના લક્ષ્યમાં છે; એટલે એમ સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકારવામાં બાધ નથી ટકી શકતો કે આમાંનું માત્ર મોસાળું જ વિશ્વનાથ જાનીની કૃતિ છે અને બીજી કોઈ બીજાઓની છે. ‘‘હારપ્રસંગ’’ના ચારના ત્રણ પ્રબંધ એ સંકલયિતાએ નવા રચી પછી ૮૪ પદ સંકલિત કર્યાં છે. એનું બીજા સંકલયિતાએ અનુસરણ પાછલા ભાગમાં સ્પષ્ટ રીતે કર્યું છે. મૂળ સંકલયિતા પોતે નામ વ્યક્ત નથી કરતો. પ્રણ સંકલન કરે છે એવો તો છેવટ નિર્દેશ કરે જ છે :

‘‘પૂર્વે જે જે કવિજન વૈષ્ણવે દલાં ચરિત્ર ઉદારજ.
તે સઘળાંનો જોડ કરીને બાંધ્યું શુભ આખ્યાનજ.
જે જે પરચા પ્રસિદ્ધ ભૂતલ માંહાં તે લખ્યું ન્યાખ્યાનજ. ૧૭’’

આ હારપ્રસંગ સંકલિત કરનાર પ્રેમાનંદ છે એમ માનવામાં આવે છે. એ વિષય અહીં અનુપયુક્ત અને અસ્થાને હોવાથી પ્રેમાનંદના ચરિતમાં એ વિશે ચર્ચા આપવામાં આવશે; અહીં તો એટલું બતાવવું પૂરતું થઇ પડશે કે ન. મ. આ.માં માત્ર મોસાળા-ચરિત જ વિશ્વનાથ જાનીની કૃતિ છે.

જાનીમની લડાઇ એ નામનું ઐતિહાસિક કાવ્ય મળે છે તેમાં “વિશ્વનાથ” અને “નાથ” એવી છાપ મળે છે.^૧ “બુદ્ધિપ્રકાશ”માં એને વિશ્વનાથ જાનીની કૃતિ માનવામાં આવી છે; પણ એ લડાઈ ઈ. સ. ૧૭૦૫-વિ. સં. ૧૭૬૧માં સ્પષ્ટ રીતે મરાઠા-મુસ્લિમો વચ્ચે થયેલી છે; એ જોતાં વિશ્વનાથ જાનીની નહિ, પણ કોઈ બીજા વિશ્વનાથની એ કૃતિ છે. વિશ્વનાથ જાની તો સં. ૧૭૦૮માં હયાત છે નહિ કે ૫૩ વર્ષે બાબાખ્યારા (નર્મદાતટના સ્થાન)ની મરાઠાઓની દીવાન હમીદખાન સાથેની લડાઈને વખતે સં. ૧૭૬૧-ઈ. સ. ૧૭૦૫માં. આમ એ કાવ્યની સાથે વિશ્વનાથ જાનીને કશો સંબંધ નથી. સ્વ. ધરમારામ દેશાઈએ^૨ એવો નિશ્ચય પૂર્વે ધર્યોલો, એ આમ ભિન્ન-કર્તૃત્વ-રૂપે આવી જાય છે.

વારુ, એ જ્ઞાતિએ કેવો પ્રાક્ષણ હોતો? એના કાવ્યમાં એ આ વિશે કશું લખતો ન હોવાથી કાંઈ પણ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય નહિ, એમ છતાં એ પાટણનો હોવાથી કાં મોઢ, કાં થીમાળી, કાં ઔદીચ્ય હોવો જોઈએ.

પોતાની ભાષાને “ગુર્જરભાષા” એવું નામ અર્પનારા ભાલણ પઠી વિશ્વનાથ બીજો છે; એ પણ પોતાની ભાષાને ગુર્જર-ભાષા કહે છે :

૧. બુદ્ધિપ્રકાશ, વર્ષ ૬૦ મું, અંક ૫ મો વગેરે, પૃ. ૧૩૫ વગેરે, તેમજ વર્ષ ૬૧ મું, અંક ૧ લો, અને પૃ. ૧૬-૧૮

૨. જ. કા. દા. ભાગ ૮ મો, પૃ. ૬૧૦ની પાંદડીપ

“ગુજર ભાષાઈ ગુણ કલ્પના પુદ્ધિ પ્રમાણે ગાઈ, ૪”

(સ. ચ. ક. ૬. ૧૬)

અને—

“જાની સરખા નડમતિ શું ગુજર ભાષા ગાય ? ૧૦”

(એનન, કડવું ૨૫૬)

“ગુજર ભાષા”માં કવિતા લખનારા આ વિશ્વનાથે ૧ પૌરાણિક કાવ્ય : પ્રેમપચીશી, ૨ જુ’ અતિહાસિક કાવ્ય : મોસાળું, અને ૩ જુ’ લોકકથા : સમાજશા, આ ત્રણ કૃતિ રચીને પોતા તરફથી ગુજરાતી ભાષાની ત્રણે કવિતાશાખામાં ફાળો આપ્યો છે. આમાંની ૧ લી કૃતિ ભાગવતના કથાનકને અનુસરી સ્વતંત્ર રીતે રચેલો “ઉદ્ધવ-સંદેશ” છે. એમાં જુદી જુદી દેશીઓમાં ૨૫ પદ આપવામાં આવ્યાં છે, જેમાં શરૂનાં ૧૨ પદોમાં કૃષ્ણનું મન મથુરામાં કેમ નથી માનતું એ વિશે દેવકીનો પ્રશ્ન અને ખીજી કથા સાચવતાં પદ છે, જેમાં કૃષ્ણ ઉદ્ધવને ગોકુલમાં મોકલે છે. ૧૩ માં પદમાં ઉદ્ધવ ગોકુલમાં આવે છે, જ્યાં પછીનાં પદોમાં માતા પિતા ગોપાંગનાઓ વગેરે પ્રભુને મોકલવાનો સંદેશો કહે છે. આખું કાવ્ય કરુણ રસનો એક સાદો નમૂનો છે. વસુદેવ દેવકીને કહે છે :

“કાથે સ્વભાવ ન લેહે કુંઅરને! સાંભલ્ય સાચું નારી.

રહેવા દેની ડાપણ તાહારે, કરચ સીખામણ માહારી,

સાંભલ્ય સાચું નારી. ૧

સુંદર છાયા, કરમદો કેવલ, સરસ કાચલી ખારી,

સુતને શું સાકર દેખાડાં ? મે’હે’ હને ધણું એક વારી;

સાંભલ્ય સાચું નારી. ૨

સારી સુખડી રનેહ ધણો તે એહને અતિ સુખકારી,

રાજભોગ રૂડાં નખ લાગે, જોને રુદ્ધ વિસારી,

સાંભલ્ય સાચું નારી. ૩

સોનું રૂપું મણિ મુગતાફલ મેહેલ્યાં મન બેઠારી,

મોરખીજી પ્રેમ ધણો ને ગલે શુંજ રહો ધારી;

સાંભલ્ય સાચું નારી. ૪

મોહોલ માલિયાં છાખન-છન', ભંચી અતિ અટારી,
પંચ પિરોળ-નડિત જલહકે, મોહોલ મીનાકારી;

સાંભલ્ય સાચું નારી. ૫

શીતલ ઝૂંપડી ઝાઝ્યાં કેરી કા સંતે હાય સમારી,
તે હૈલાસ કાહાનજીને મન, બુદ્ધિ ગઈ કાં તાહારી ?

સાંભલ્ય સાચું નારી. ૬

એ અક્ષરમાં ઘણું લાઘવો, જોજ્યે મન વિચારી;
જ્યાનીના પ્રભુ પ્રેમ તણે વશ, માનો જહુ મનુહારી.

સાંભલ્ય સાચું નારી. ૭^૧

અધા સંદેશા કરુણ છે. એમાં છેલ્લો નંદનો સંદેશો જુઓ :

“આવોજ એક વાર, આતા, આવોજ એક વાર,
દિન દસ રહીને ચાલજ્યો જ, પ્રાણ તણા આધાર. આતા૦ ૧
નાહાનો સરખો નેશરો રે, કાલા ગેહેલા લોક,
ગોકુલ આવો, કાહાનજી રે, તેહેનો યાલવાને શોક; આતા૦ ૨
સોણ સરખૂં વહી ગયું રે, ખરી ન પોહોલી ખાંત,
સુખ દુઃખ કેરી વાતડી રે, નવ્ય કાધી એકાંત્ય; આતા૦ ૩
ભાર ઉતારો ભૂધરા રે, ગરદો નજીને તાત;
કહો ને દુઃખ મનનું કેહે, મોહન, તારી માત ? આતા૦ ૪
જો મથુરામાં વસવું ગમે રે, તો તેડો અમને સાથ,
નાં નવ્ય કહીએ, કાહાનજી, કાલી જતાં હાથ્ય; આતા૦ ૫
સરવ વિના જ્યહિવ સરે રે, ન સરે ટુજ વિના વીર;
કોહોની, કહી વિધ રાખિએ રે, પ્રાણ વિનાનાં શરીર; આતા૦ ૬
મન જોવાને મોકલ્યા રે, ઉદ્ધવ માહારા તન,
પણ હીરે ને જન હેલવ્યાં રે, તેહેનાં સ્ફટિકે ન માને મન. આતા૦ ૭”:

ખીજું કાવ્ય સગાળચરિત્ર રત્ન કડવાનું કરુણરસપ્રધાન કાવ્ય છે. શિવપુરાણમાંથી તારવેલી પણ આ એક અર્ધલોકકથા છે, આ વિષયને લઈ આ પૂર્વે ઘણા કવિઓએ કાવ્ય લખ્યાં છે તેમાં એક

સાદી કૃતિ તરીકે વિશ્વનાથની આ કૃતિ પણ સ્થાન મેળવે છે.
ખાંડણું ગાતાં કરુણુરસની કવિ ઠીક જમાવટ કરે છે :

“શીશ સોહામણું સુત તણક ખાંડીએ,
રાંધણું માંડીએ, રુડા રામજી રે, હારે ।
હાથ હંચો કરિ, હથલકું ન ફાટે રે,
ઘાટે વિધાતાએ જે ધકું. હારે રુડાં
હઠરિ વશા પછી એક દન રે,
મન માહારું ન હવેખીઉં રે, હોં
ટાહું, હજી, ખારું મોહું અન રે,
તન, પ્રેમે નવ્ય પેખીઉં રે. હોં
લક્ષણુવંતા લાડકા પુત્ર રે !
સૂત તાહારું સધલું મુખ રે, હોં
ઓપમા દેવા આખા વિશ્વમાં રે.
સ્વર્ગ પાતાલે હું જો ભયું રે. હોં
પાંચ વરસનો પુત્ર હું ખાલ રે,
કાલ પાખે કલા આવડી રે. હોં
વજ્ર થકી આકરું માહારું મન રે,
તન પડે જીવે માવડી રે. હોં
દ્રષ્ટ પડા પછીનાની રતી રે,
અતિ સંસાર સહુ વખાણતો રે. હોં
આંખડી આંજતાં આંકલો થાતો રે,
જતો આપ કે ખીહરાવતો રે. હોં
મુશલ ખડગના પ્રાહાર તે ક્યમ ખમા રે ?
મુખ થકી કયરો મા'ભાખ્ય રે. હોં
કિહિદિ' કંદોરી ખલકતી જેલ રે,
જેલ કરતો કુંચર આવતો રે. હોં
ભૂખડી પાખે આવતી સખડી રે,
ભાવ રાખી મન ભાવતો રે હોં
ખાંડણું ખાંડતાં નાચિકા નીરમલી રે,
દાંત દાડમકલી દીપતા રે. હોં

વિશ્વનાથ જાનીની ભાષાભૂમિકા કઈ ? એના સગાલચરિત્રને જોતા એમાં મધ્યકાલીન ગુજરાતીની ૪ થી ભૂમિકાના અંશ જણાય છે. અને સમયની દૃષ્ટિએ પણ નવા સંસ્કાર ૩૬ સારી રીતે થયા હતા, એ સંક્રમણકાળમાં આવું ૩૫ સંભવી શકે.

કાવ્ય રચાયા પછી ૩૫ વર્ષ પાટણમાં જ ઉતારેલી પ્રત એવું મિત્ર સ્વરૂપ આપે છે. એની ભાષામાં આવા જૂના સંસ્કાર રહી ગયા હશે કે લલિયાએ કવચિત્ જૂનું સ્વરૂપ સાચવી રાખ્યું હશે, એ નિશ્ચિત કહી શકાતું નથી. એનાં ખીન કાવ્યોની હાથપ્રતો એટલી જૂની નથી મળતી એટલે “સગાળચરિત્ર”ની ભાષા એ વિશ્વનાથની ભાષાની ભૂમિકા એમ અત્યારે માનવાનું રહ્યું.

આ કવિએ ધજભાષાનો પણ ઉપયોગ એની “પ્રેમપચીશી”માં એક પદમાં કર્યો છે, એ ભાલણથી શરૂ થયેલા ચાલુ કવિસંપ્રદાયને માન આપીને હશે.

ચરિતસામગ્રી :

૧. બૃહત્કાવ્યદોહન ભાગ ૮ મો, (ગુજરાતી પ્રેસ-મુંબઈ)
૨. ગુજ. સા ના મા. સૂ. સ્તંભો, ડી. બ. ૬ મો. ઝવેરીકૃત
૩. Gñj. & its Lit. by K. M. Munshi
૪. નરસિંહ મહેતાનું આખ્યાન, સ્વ. શ્રી હી. ત્રિ. પારેખ-સંપાદિત
૫. સગાળશા આખ્યાન, શ્રી. ધ. મુ. દેસાઈ-સંપાદિત
૬. ગુ. વિ. સ. હ, વિ. પુ. સંગ્રહની યાદી (સ્વ. હી. ત્રિ. પારેખકૃત)
૭. સત્તરમા શતકનાં ગુજરાતી કાવ્યો-પ્રો. ભા. જી. સાંડેસરા-સંપાદિત

૧. પાટણના ભંડારની સં. ૧૭૪૩ની હાથપ્રત (જીઓ. સ. આ. પ્રસ્તા. પૃ. ૧૩.)

જન તાપી

[સં. ૧૭૦૮માં હયાત]

“પ્રબોધબ્રીહી” વગેરે કાવ્યોના સુપ્રસિદ્ધ કર્તા માંડણ અને “નિરાટપર્વ” વગેરે કાવ્યોના કર્તા કાશીસુત શેષજીની જ બાધારા જ્ઞાતિમાં થયેલા તાપીદાસ કે જન તાપીના એક માત્ર પ્રસિદ્ધ થયેલા કાવ્યથી એના અસ્તિત્વની જાણ પડે છે. આ બાધારા જ્ઞાતિ ભાવ-સારોનો જ પ્રકાર છે અને અત્યારે રેશમી કાપડ પર ચળકાટ ભાવવાનું કામ પ્રાયઃ કરી રહી છે. કારીગર વર્ગની જ્ઞાતિમાંથી પણ સારા કવિઓ પાકી શકે છે, એ માંડણ શેષજી અને જન તાપીની કૃતિઓથી જાણી શકાય છે.

કવિએ પોતાનાં જ્ઞાતિ વતન સમય વિશે થોડી માહિતી એના અભિમન્યુ આખ્યાનને અંતે આપી છે. ત્યાં એ જણાવે છે કે—

“સંવત સત્તર આઠાતરે વર્ષ, આશ્વિન માસ ઉત્તમ શુક્લપક્ષ ૨૦
તિથિ દ્વિતીયા ને જુગુવાર, સ્વાતિ નક્ષત્ર ને દિન સાર;
શાકે પન્નર ચુવાતેર લીધ, આશ્વિન માસમાં પૂરણ ક્રીધ. ૨૧
એ ગ્રંથ મુજથી શું યાય, કર્તા હર્તા શ્રીજદુરાય;
મુજ મંદવીથી કયમ લાભે પાર, ક્રીધું પંડિતને આધાર. ૨૨
નહિતર એ બુધ મુજને કાંઠાંથી, અક્ષર માત્ર પાખો તાંહાં થકી;
તે માટે ક્રીધો પદ્મંધ, અભિમન ચરિત્ર-કથા સંબંધ. ૨૩
કવિનું કુળ બાધારા માંહે, હરિયાદમાં બોલ્યો તાંહે.
ગુર્જરખંડ માંહે છે વાસ, જુગુસેત્ર નર્મદાની ખાસ, ૨૪

X

X

X

હરણ ધરીને સુણને સર્વ, કૃષ્ણ ભળને મૂઠ્ઠને ગર્વ;
જન તાપી કહે બોલ્યો જેહ, હરિ-સમરપણ ક્રીધું તેહ ” ૧૬

(કડહું ૨૨ મું) ૧

૧. શ્રી મંજુલાલ ૨. મજમૂદાર-સંપાદિત “અભિમન્યુ-આખ્યાન”

ગુજરાતમાં નર્મદાને કાંઠે આવેલા ભૃગુક્ષેત્રમાંના ગામ “હરિ-યાદ”નો^૧ એ બધારો હતો અને સં. ૧૭૦૮-શાકે ૧૫૭૪ માં એણે એ કાવ્યની રચના કરી. આ હરિયાદ ગામ અત્યારે નથી પણ ‘રહિયાદ’ ગામ છે. કદાચ હરિયાની ભૂલે “રહિયાદ”નું “હરિ-યાદ” ને પાછળથી “હરિ-આધાર” થઈ ગયું હોય. નર્મદાના મુખ પાસે નદીથી ચાર માંછલ દૂર આ “રહિયાદ” ગામ અત્યારે છે; નદી દૂર છે, પણ ભરતી વખતે ગામ સુધી પાણી પહોંચે છે.^૨

૨૨ કડવાંનું “અભિમન્યુ આખ્યાન” કવિની એક સ્વતંત્ર કૃતિ છે. મહાભારતના પ્રસંગોને અક્ષરશઃ ન વળગતાં એણે કાવ્યને રસિક બનાવવા કેટલાક ફેરફાર કર્યા છે. સંસ્કૃત ભાષાનું એને જ્ઞાન છે કે નહિ એ સિદ્ધ થતું નથી; અને તેથી મહાભારત ખાસ એણે વાંચ્યું હોય એના કરતાં સાંભળ્યું હોય અને પછી ગુજરાતીમાં સ્વતંત્ર રચના કરી હોય, એ કાવ્ય જોતાં વધુ શક્ય છે. “કાઠું” પડિતને આધાર” એમ એ ઉપરના અવતરણમાં બતાવ્યા મુજબ લખે છે, એટલે ઉપરની કલ્પનાને પુષ્ટિ મળે છે. જૂના કવિઓમાં મહાભારતનાં આખ્યાન રચનારા નાકર શેઘળ વિષ્ણુદાસ શિવદાસ ભાઉ વૈકુંઠ વગેરેમાં “વિષ્ણુદાસ” જેવો કોઈક જ મહાભારતને વાંચ્યા બાદ કાવ્ય કરનારો છે; બાકીનાઓએ સંસ્કૃતનાં બ્રાહ્મણો પાસેથી સાંભળીને જ કાવ્યરચન કર્યું હોય છે. જન તાપી પણ પાછલી કક્ષામાં આવે છે; છતાં એ આખ્યાનકારો જેવો જ બહુશ્રુત હોવાથી, ભલે ઉચ્ચ પ્રકારની કવિતા નથી આપી શકતો છતાં, સામાન્ય રસ પોષાઈ રહે અને પ્રસંગો સહેલ્યહલ્યંગમ થાય એટલું તો અવશ્ય કરે છે.

જન તાપીમાં કવિત્વના અંશ છે, છતાં એ પોતાને ક્યાંય કવિ કહેતો નથી. લગભગ ઘણાં કડવાંને અંતે એણે બિથલાઓમાં પોતાની છાપ આપી છે, તેમાં સર્વત્ર “જન તાપી” એવો દીનતાવાચક શબ્દ-પ્રયોગ મળે છે. એનું નામ “તાપીદાસ” છે, પણ એ પોતાને “જન”

૧. કેટલીક પ્રતોમાં “હરિ-આધાર” પાઠ છે.

૨. શ્રી. મ. મજમૂદાર-સંપાદિત “અ. આ.” પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧૦

એવા ભક્તપ્રિય નામથી ઉદ્દિગ્ધિત કરે છે; “પ્રભુના જન”માંના દાસત્વનો ધ્વનિ પોતે ધ્રુષ્ટ માને છે. કવિઓ-ભક્તો-દીનતા બતાવવા આવે “જન” શબ્દનો પ્રયોગ કરતા, એવું શુન્દરાતી સાહિત્યમાંથી પુષ્કળ મળે છે. પ્રેમાનંદ જેવાએ પણ પોતાને કવિ ન કહેતાં, સામાન્ય ભક્તપ્રણાલીને અનુસરી; “જન-પ્રેમાનંદ” એમ પોતાના નામ પૂર્વે “જન” શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે.^૧

અભિમન્યુ આખ્યાન અદ્ભુતરસનું કાવ્ય છે. એમાં અભિ-મન્યુના જન્મની કથા એ એવી આશ્ચર્યોત્પાદક છે; પણ એટલા વેગથી કેવિ નિરૂપી શકતો નથી. શ્રી. મંજુલાલ ૨. મનમૂહારે વાળખી જ કહ્યું છે કે “કવિની વર્ણનશક્તિ મધ્યમ પ્રકારની છે. કાવ્યનું વસ્તુ ઉદ્દેશતાં, કેટલાંક રસખીજનું માત્ર સૂચન કરીને કવિ, કથાનું સૂત્ર પાછું હાથમાં લઇ લે છે: કદાચ પોતાના આખ્યાનનાં અર્ધશિક્ષિત શ્રોતાવર્ગને કંટાળો ન આવે તે સાર કાવ્યની આટલી અધિક ખૂંખી કવિએ જતી કરી હોય તો અસંભવિત નથી.”^૨ કવિ કવચિત્ નહિ જેવું જોશ પકડે છે: યુદ્ધપૂર્વે રાયકો ઉત્તરાને તેડી લાવવા જાય છે, ત્યારે ઉત્તરાનું સ્વપ્ન કવિ ઠીક આપે છે:

“સાંઠ સોળ સંજ્જ કરી રે, રાયકો બેઠો ઉપર તાંહે;
પોહોર એક નિગંભી રે આલ્યો વિરાટના પુર માંહે. ૧
મધ્ય નિશા સમે રે, ઉત્તરા સૂતી છે સેજએ;
ભરનિદ્રા વિધે રે, બાઇને સ્વપ્નાંતર તાંહાં યાએ. ૨
ધન ગળે ઘણું રે, દામની દીસે છે ભેઅંદાર:
મહાવૃષ્ટિએ કરી રે, જળનો પૃથ્વી પર નહિ પાર. ૩
તે અધ્યે સહી રે, ઘડ એક અસ્તક વોહોલું તણાય;
ગધાંવ ઉપરે રે, નગ્ર છે કાલાંતર તેહની કાય. ૪

૧. પ્રેમાનંદકૃત “અભિ. આ.”માં અનેક ક્રેદાણે “જન પ્રેમાનંદ” કહે-કર જોડી” જેવા પ્રયોગ કર્યા છે. વિશેષ આટલે જુઓ. શ્રી મનમૂહાર-સંપાદિત “અભિ. આ.”ની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧૧.

૨. અભિ. આ. પ્રસ્તા. પૃ. ૧૬

અભિમન સેનમાં રે; દીસે કરતો મહાસંગ્રામ;
 વેરી ઘેરી રહ્યા રે, કંથને ભેદે છે ઠામ ઠામ
 નિદ્રા નિર્ગામી રે, જાગી તો કરે છે રુદન;
 હું નથી દેખતી રે, માહરો કુચલ કંથ અભિમન. ૭૨૧

એવા બીજા પણ થોડાક પ્રસંગ ઠીક અપાયા છે.

એક બીજી કૃતિ અપ્રસિદ્ધ “બબ્રવાહનાખ્યાન”ની સં. ૧૭૬૮ માં રચ્યાના ઉલ્લેખવળી નડિયાદ-ડાહીલક્ષ્મી લાઘવેરીમાં છે. ખરું જોતાં એ ૧૭૦૮ ની જ શક્ય છે. આ રીતે એની ભાષા અર્વાચીન ગુજરાતીના આરંભકાળની છે. ખેશક, એનાં ધણાંખરાં કાવ્યોમાં એ આરંભકાળની ભાષા હોવા છતાં કોષ કોષ પ્રતમાં એ પૂર્વની મધ્ય. ગુજ. ની ચોથી ભૂમિકાની છાંટ પણ જણાય છે. કવિએ એ જ ભાષામાં કાવ્ય રચ્યું છે કે લલિયાએ જૂની છાંટ મારી છે, એ એકદમ કહેવું મુશ્કેલ છે. એના જ સમયમાં સં. ૧૭૧૧ આસપાસનો અને કવચિત્ એનાથી બે ચાર દાયકા જૂની પ્રતોમાં પણ અર્વાચીન ભાષા લખાયેલી મળે છે, આમ થવામાં ઉચ્ચારણવિકલ્પ યા લેખનવિકલ્પ કારણભૂત હોય. સં. ૧૭૨૬ માં રાણીપના કોષ વ્યાસે નક્કલ કરેલી પ્રતમાં ભાષા આ પ્રમાણે મળે છે :

“રાહુ રતનુ આવીઆ તેણે કરુ” હંડપ્રભામ રે:

મહે સેહેન સંઢ માહારે : કરુ” કહુ તે કામ રે. ૧૮”

(કરુ ૧૧ મું)

આના ઉપરથી જે કાંઈ વસ્તુ તરી આવે છે તે એ કે એક તો એના બબ્રવાહન આખ્યાનની સં. ૧૭૬૮ એ રચ્યાસાલ સં. ૧૭૦૮ હોવી જોઈએ અને બીજું એ કે એના સમયમાં હજી જૂની ભાષાના અંશ લેખનમાંથી તદ્દન દુષ્પ્ર થયા નહોતા.

ચરિતસામગ્રી :

૧. અભિમન્યુ આખ્યાન-શ્રી મંજુલાલ ૨. મનમૂહાર-સંપાદિત

૨. પ્રાચીન કાવ્ય સુધા, ભાગ ૧ લો, સ્વ. છ. વિ. રાવળ-સંપાદિત

સુકુંદ ગૂગળી (?)

[સં. ૧૭૦૮માં લખાત]

હિંદી અને ગુજરાતી એ બંને ભાષામાં કાવ્ય કરવાની શક્તિ ધરાવતા કવિ સુકુંદને દ્વારકાનો ગૂગળી બ્રાહ્મણ કહેવામાં આવ્યો છે. આ કવિનાં ગણાતાં બંને કાવ્યો—૧. ગોરક્ષચરિત્ર અને ૨. કપીર-ચરિત્રને અતે ત્રીજે મુજબ પરિચય મળે છે; જેવો કે—

(૧) “ઉદ્દીચ્યમાંથી થયા ઉત્પન્ન, ગુગળી નામે જાતિ ધન્ય;
પૂનરી પરમેશ્વરના, સેવક પ્રભુ કેરા ઘરના ૧૧
સેવક પર ધાય દેવઃકૃપાળ, ત્યારે કવિ સુકુંદ જાણે રસાળ;
પે.પ સુદી એકાદશી જાણ, કયું ગોરક્ષનું ગુણગાન. ૧૨
બુદ્ધિ જેવી આપી રણછાડ, પહોંચ્યા તેવા મનના કોડ;
સત્તરસે આઠનો સાલ, ગોરક્ષ-ગુણ ગાયા રસાળ. ૧૩
કેશવનંદ ગુરુની પાસ, કયો કાવ્યનો અવ્યાસ;
ભાષાત્રય શીખ્યો ભલી ભાત, નિજ ભાષામાં ભરી વાત. ૧૪
સુકુંદ કવિ કરે પ્રજ્ઞાન, છે દ્વારકા માંહે વિશ્રામ;
કૃપા કરે શ્રીરણછાડ, માળા દરવા પહોંચે કોડ ૧૫”

(પ્રા. કા. અં. ૧૧ પૃ. ૨૧૦)

(૨) “ઉદ્દીચ્યસે ઉત્પત્તિ, ગુગલી સજકી હુક,
સુકુંદકી જાત વોહી, મન જાન્યો આનંદ;
ભાષા-પદાધ જાનો, ગુરુમસે પિછાન્યો,
આનંદ જરમે આન્યો, ગુરુ કેશવનંદ;
સત્તરસે અઠ સાલ, માલિકા મંડી રસાલ,
પહિલો હી ગેર સાંચો, કપીર આનંદકંદ;
દ્વારિકામેહી મુકામ, કેશવસે જાન્યો નામ,
માલિકા દીની હામ, જાન્યો તણ સુકુંદ. ૮”

(કડવું ૧૫ મું—એલન, પૃ. ૨૫૪-૫)

આ બંને અવતરણુ એક સરખી વાત આપે છે કે મુકુંદ જ્ઞાતિએ ગૂંચળી બ્રાહ્મણ અને વતની દ્વારિકાનો હતો; એણે કેશવાનંદ નામના કોઈ સંન્યાસી પાસેથી હિંદી ભાષાનો અભ્યાસ કર્યો હતો અને સં. ૧૭૦૮ના વર્ષમાં એણે ભક્તોની “માલિકા” રચવાનો આરંભ કર્યો હતો. કબીરચરિત્ર એ માલિકાનો મેર=પ્રથમ મણકો છે. ગોરક્ષચરિત્ર કવિ જણાવે છે તે પ્રમ ૧૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ મણકો છે. એ કાવ્યના આરંભમાં આ હકીકત કવિએ આપી પણ છે કે-

“શ્રીમત્ સંત પ્રતાપથી કરવી, ચરિત્રમાળા જણ;

મણકો આ અષ્ટમો, ૬૩ મુખે કેમ વખાણ.” ૧૨

(એજન પૃ. ૧૮૮)

આ બે ચરિત્ર જોતાં એમ માનવાને દિલ થાય છે કે કવિ એ પદ્ધતિએ ભક્તોનાં ચરિત્રો લખવા માગતો હતો. ગોરક્ષચરિત્ર જોતાં એણે બધાં મગી આઠ ચરિત્ર લખ્યાં હોય એમાં તો જરા જેટની પણ શંકા ન રહે. કેશવાનંદ સંન્યાસીના સંપર્કથી કવિએ હિંદી ભાષાનાં નાભાશ્રુતી “ભક્તમાળ” જેવા ચરિત્રગ્રંથ જેમ જોયા હશે તેમ દ્વારકમાં યાત્રાએ આવતા અનેક ભક્તો પાસેથી જૂના ભક્તોનાં ચરિત્ર પણ સાંભળ્યાં હશે. કબીરના જન્મના વિષયની જુદી જુદી છ આખ્યાયિકા કવિએ આપી છે, એ જોતાં કવિએ ભક્તોના વિષયમાં જુદા જુદા ગ્રંથો તેમજ ભક્તો પાસેથી મળેલી હકીકતનો ઉપયોગ કર્યો હોવો જોઈએ.

“ગોરક્ષચરિત્ર” કવિએ ૧૧ કડવાંમાં અને “કબીરચરિત્ર” એણે ૧૫ કડવાંમાં રચ્યું છે. “ગોરક્ષચરિત્ર” માં થોડો જ પ્રસંગ હિંદી ભાષામાં છે, બ્યારે “કબીરચરિત્ર”માં ગુજરાતી કરતાં હિંદી તરફ વિશેષ લક્ષ્ય અપાયું છે. હિંદી ઉપરનો કવિનો કાબૂ એની કવિતામાં જણાય છે.

• કવિની ગુજરાતી કવિતામાં પણ જે વેગ છે તે એના હિંદી ભાષાના જ્ઞાનને આભારી હોય તો એમાં નવાઈ નથી. ઝડપે

લાવવાનો પ્રયત્ન પણ કદાચ એ જ કારણે હશે. ગોરક્ષચિત્રના આરંભમાં જ જુઓ :

“સંત સાધુ મહંત’ સેવી, આનંદકંદ ગાય મુકુંદ રે;
શાંત શીતળતા ચરીરે, દાંત મહંત મુચંદ”

આ પદ્ધતિનો છોકાનુપ્રાસ તેમજ વૃત્તનુપ્રાસ કવિ ઘણે સ્થળે પ્રયોગે છે.

હિંદીનો પ્રયોગ કવિએ ચાલુ કાવ્યમાં કર્યો છે તેમાં કવચિત્ કવિત્ત પણ લખ્યાં છે :

“કરમકે માંહી નાંહી, સા’ય કરે કેસે સાંધ,
પૂત આયો હરતમે સો ગે.બરમે ગડયો હે;
ખાનેકા ધમયો હે પાસ, લિખ્યો નહિ તો ન પૌચે,
આસ ખાસ સંત કહે, આંચો હાથ પડયો હે
પ્રારબ્ધકે પેચ ખડે, મેરે તેરે માંહી લડે
કર્મ’હીકે કપ પડે, નીકસે ન કડયો હે;
આનંદ સોહી નિકંદ, દુઃખકો મિલેહી દંદ.
કર્મ’મંદસે મુકુંદ, સચ્ચો સોહી ખડયો હે. ૪૨”

શબ્દકલાકારોથી. કવિતા ભરચક હોવાને કારણે એમાં જાંચા પ્રખ્યાતી કવિતાનાં આપણને દર્શન નથી થતાં, છતાં એમાં કેટલીક ઉપયોગી અતિહાસિક માહિતી મળે છે. પરંતુ મોટી મુશ્કેલી તો એ છે કે આ કવિત્ત વગેરે સમગ્ર પ્રકાર પ્રેમાનંદસુત વલ્લભને નામે રચાયેલાં કાવ્યોના જેવા છે. પ્રચલિત શબ્દોને ખંદલે હિંદીમાં ‘મડયો’ ‘કડયો’ ‘ખડયો’ જેવા બનાવટી પ્રયોગ, અનુપ્રાસોની કેટલીક નિરર્થક લાદણી, સૌરાષ્ટ્રના જૂના બ્રાહ્મણો “ગૂગળી”ને ઔદીચ્યોના પૈટા પ્રકારમાં ગણાવવાની પેરવી, બનાવટી હિંદી ભાષા, આ વગેરે ‘મુકુંદ’ના અસ્તિત્વના વિષયની પ્રતીતિ ધરાવી શકતાં નથી.

અરિતસામગ્રી :

૧. પ્રા. કા. ૧૧ મે. (સ્વ. હ. ગો. મંડાગાના-સંપાદિત)
૨. ગુજ. સા. મા. સ્તંભો. (દી. બ. ૩ ભે. ૧. ૭૨૨૨૨૨૨૨)

રતનજી

[સં. ૧૭૧૩માં દયાત]

ગુજરાતની બહાર રહીને પણ સાહિત્યસેવા કરનારા ગુજરાતી કવિઓ કવચિત્ થયા છે તે માંડતો રતનજી એક છે. એ કવિએ “દ્રૌપદી-હરણ” “સગાળશા” અને “વિભ્રંશી રાજનું આખ્યાન” એ ત્રણ કાવ્ય રચ્યાં છે, જેમાંના પહેલાનો માત્ર નામનિર્દેશ, બ્યારે બીજું ૪૭૯ છપાયેલાં પ્રાપ્ત થાય છે.^૧

આમાંના “સગાળશા” કિંવા “ચૈત્યાનું ચરિત્ર” એ કાવ્યને અંતે એ પ્રકારનો નિર્દેશ મળે છે; જેમકે

(૧) “ગુરુપ્રતાપે ભણે રતનદાસ, કહોને છાહું કીય,
મોહનને મળવા માટે રે, જાતું વૈકુંઠની વાટે રે.”^૨

(૨) રતનદા કે ભાણા પ્રતાપે તેને છાહીયે કંમ ?
માવાને મળવા માટે રે જાતું વૈકુંઠની વાટે. ૨૧”^૩

એક કાવ્યની છેલ્લી કડીના આ બે પાઠમાં હ. લિ. પ્રતનો પાઠ “ભાણા-પ્રતાપે” નોંધે છે. “ભાણા” એ કાંતો કાઈ ગુરુનામ છે, યાતો “ભાનુ”=સૂર્ય છે. અને વિભ્રંશી આખ્યાનમાં પોતાને ‘ભાનુ’ “ભાનુસુત” અને “ભાનુ રતનજી આશ્રય થકી” એમ નોંધે છે, જે નીચે અવતરણોમાં આવશે, એ જોતાં નીચે સિદ્ધ થશે તે પ્રમાણે એ, ભણુશાહી હોવાને કારણે ભાનુ=સૂર્યનો આશ્રય નિર્દેશે છે. એ કારણે “સગાળશા” એની કૃતિ માનવામાં બાધ નહિ આવે.

૧. જી. કા. દો. ભાગ ૫ મો, પૃ. ૫૨૬ અને પૃ. ૭૦૭, તેમજ સગાળશા આખ્યાનમાં પૃ. ૧૭૩-૭૫

૨. બ. કા. દો. ભાગ ૫ મો, પૃ. ૭૦૬

૩. ગુ. વિ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૨૫૪ ક (સં. ૧૮૯૦ની પ્રથ)

કવિએ “વિભ્રંશી રાજના આખ્યાન”ના અંતમાં થોડી ધણી માહિતી પોતા વિશે આપી છે; જેવી કે—

‘સંવત સતેર તેરેતરે આં શ્રાવણ વદી આઠેમ, મનં
એહ કયા પૂરણ થઈ આં નારાયણનું નામ. મનં
બાગલાણે કવિ ત્યાં વસે આં નેહોર નગર શુભ ઠામ. મનં
રતનજી હરિદાસ-વલ્લભ, આં ગયા શુભ પસાય. મનં
વિપ્રપ્રસાદે ગાઈ છે આં ભાવી વચન પરિબ્રહ્મ. મનં
ભાનુ રતનજી આશ્રય યકી આં ભાનુ વચન પરિબ્રહ્મ. મનં
ભાન ક રહે રતનજી, આ કંઠા કહે પરિબ્રહ્મ. મનં”

(પૃ. ૬૧૯)

આમાં જણાવ્યા પ્રમાણે એ નાસીક પાસે આવેલા બાગલાણ ગામમાં રહેતો હતો અને ત્યાં એણે વિપ્રપ્રસાદે સં. ૧૭૧૩ ના શ્રાવણ વદિ ૮ ને દિવસે આ આખ્યાન રચ્યું છે. પોતાને એ હરિદાસ-વલ્લભ કહે છે, એના અર્થ એટલો જ જણાય છે કે એ હરિના ભક્તને વહાલો હતો. એના ઉપરથી એના પિતાનું નામ “હરિદાસ” હતું એ નક્કી થઈ શકતું નથી. એ પોતાને “ભાનુ” અને “ભાનુસુત” કહે છે; જેમકે

“ભાનુસુત કહે ભગવંત ભંજી, અમર આત્મા યાય રે.”

(કડવું ૨૯—છેલ્લી કડી)

અને

“ભાનુ કહે પુષ્પપર્વ તણી કયા નારાયણ અર્પણ થઈ.”

(કડવું ૧૦—છેલ્લેથી ૩૯ કડી)

આ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે એના પિતાનું નામ “ભાનુ” હશે. પણ એવું નામ સંભવિત છે ? હોય તો “ભાણુજી” સંભવી શકે. પણ એ સાર્થે એક સંભાવના થાય છે કે “ભાનુ” “ભાનુસેત” એમ બંને પ્રાપ્ત થતાં હોવાથી એ “ભણુંશોલી” તો નહિ હોય ? ભણું-શોલીઓ પ્રથમથી જ વેપારી ઠામ છે; એ વેપાર અર્થે ગુર્જરાત બહાર પ્રાચીન કાળથી જાય છે. એથી બાગલાણમાં જવું “ભણુંશોલી”ને

તો એણે અંતે કરેલા ઉદ્દેશ્યથી સ્પષ્ટ છે. અને તેથી જ જમિનીય અશ્વમેધમાં આવેલી આ કથા એણે મહાભારતનો ક્રમ સાચવવા વૈશં-પાયન જનમેજયના સંવાદમાં મૂકી લાગે છે.

અદ્ભુત અને વીરરસના આ કાવ્યમાં કવિ કેટલેક પ્રસંગે ઠીક ઠીક ખીલ્યો છે; અર્જુન અને કૃષ્ણ સમુદ્રમાં દસાઈ ગયા ત્યારે :

“કૃષ્ણે સમુદ્ર તેડીઓ, તે આવીયો તેણી વાર;
વહેલો દરીને દાઢ અમને, દુઃખ થાય અપાર.

નહીં દાઢે તો બાળી મુક, હરે હવડાં પાત;
સમુદ્ર ઊઠી ચણું લાગ્યો, ગ્વામિ સુભીએ વાત.

સમુદ્ર હહે રે સારિંગધર, જળ ટારડું હરે નણ;
નાહાનાં જળચર બાપડાં, તે મગ્ધે ત્યાં નિર્વાણ.

હું ત્યાં માછી થઈ થકરી, નાંખ ગળ ને જળ;
દાંટે વળગ્યાં મગ્ધ એ, બેહુ આવશે તત્કાળ.

સમુદ્રે માછી થઈ, ગળ નાંખ્યો તે વાર :

બ્રહ્મરત્ન ચોપડ્યો, મગ્ધ લાગીયા ત્યાં સાર.

મગ્ધ વળગ્યા બ્રહ્મરસે, તે તાણી દાંઢયા બાહાર;
હલેવર તેનાં ચીરીયાં, સમુદ્ર તેણી વાર.

બેહુ મછ વઘેરીઆ, નીસર્યા બધુવાહન;

કૃષ્ણ અર્જુન રામ હનુમંત નીસર્યા રામજન.”

આમ પ્રયતન કરે છે. બેશક, એની પ્રતિભા આમાં ક્યાંય નથી મળતી: એ એક સાદો આખ્યાનકાર જ તરી આવે છે.

આ કવિની વિશેષતા એટલા પૂરતી કે એ ગુજરાત બહાર રહ્યો છતાં માતૃભાષાની સેવા કરવા ઉદ્યત રહ્યો છે અને એ કાળમાં પ્રચલિત દેશીઓમાં કાવ્ય બાંધી આપે છે. ‘સગાળશા’ એનું હોવામાં બે મતભેદ ન હોય તો એણે કાશીનાં પદના જેવો પદઅંધ ધીરા પૂર્વે રચી આપ્યો છે, એટલી વિશેષતા છે.

માટે પણ અશક્ય નથી. પરંતુ કોઈ પણ જાતના નિશ્ચિત પુરાવા વિના એ કલ્પનાને સત્ય કહી ન શકાય.

“સગાળશા” નાનું ૨૧ કડીનું ઝેય પદ છે, અને એનો લાંબો જોતાં કાશીનાં પદો જેમ ગાઇ શકાય એમ છે :

“ખાંડણિયામાં મસ્તક ખાંડે મળી પિતા ને માય,

આખડીએ આસુ નવ આણે, હરખે હાલરડાં ગાય,

ભોજન ભાવતાં ક્રીધાં રે, પીરસી આગળ દીધાં ૧૫

સતવાદી તમે સાચાં, અમારે અટક છે કરવું કેમ ?

વાંઝિયાનું ભોજન નથી જમ । અવિનાશી કહે એમ,

મળી તમે નર ને નારી, જુઓ એ વાત વિચારી. ૧૬

સગાળશા કહે; પ્રગટ્યાં મારાં પૂર્વ જનમનાં પાપ,

શુરુ દૂતમાને ગૌત્રિયા માર્યાં, માર્યાં મા ને માપ.

હૂંંગરે દવ લગાડ્યો ને, તેણે મારો ખેલ જગાડ્યો. ૧૭

ચંગાવતી કહે : સ્વામી ! મારે પાંચ મહીનાનું ઓધાન,

સલે પધાર્યાં લવન અમારે આજ તમે, ભગવાન !

ધણી મેં તો તમને ધાર્યાં રે, તમે મારા અર્થ સુધાર્યાં ૧૮

ચંગાવતીએ પાળી લેછ મારી પેટ જ માંલ,

અચાનક આવીને સતીની જહુનામીએ ગ્રહી ખાંલ,

સલી સતી બક્તિ તારી રે, માગ માગ મુખ કહે મુરારિ. ૧૯”

આ નાના કાવ્યમાં કાવ્યગત ચમત્કૃતિ નથી છતાં, વર્ણનની દૃષ્ટિએ કરુણુરસની છાયા જણાય છે.

વિભ્રંશી આખ્યાન એ મોટાં ૧૩ કડવાંની લાંબી કૃતિ છે. એમાં કવિએ વૈશંપાયન જનમેજયના સંવાદમાં અશ્વમેધપર્વમાં આવતી રાજા વિભ્રંશીની કથા વિસ્તારથી આપી છે. એમાં એણે પૌરાણિક દેશીયદ્વ રચનાનો આશ્રય કર્યો છે. એ કથા એણે સ્વતંત્ર રીતે મૂળે અનુસરી આપી છે. એણે મૂળ કથા કોઈ વિગ્ર પાસેથી સાંભળી રચી છે, એ

તો એણે અંતે કરેલા ઉદ્દેશ્યથી સ્પષ્ટ છે. અને તેથી જ જમિનીય અશ્વમેધમાં આવેલી આ કથા એણે મહાભારતનો ક્રમ સાચવવા વૈશં-પાયન જનમેજયના સંવાદમાં મૂકી લાગે છે.

અદ્ભુત અને વીરરસના આ કાવ્યમાં કવિ કેટલેક પ્રસંગે ઠીક ઠીક ખીલ્યો છે; અર્જુન અને કૃષ્ણ સમુદ્રમાં ફસાઈ ગયા ત્યારે :

“કૃષ્ણે સમુદ્ર તેડીઓ, તે આવીયા તેણી વાર;

વહેલો કરીને કાઢ અમને, દુઃખ થાય અપાર.

નહીં કાઢે તો બાળી મુકું, કંઈ હવડાં પાત;

સમુદ્ર ભીડી ચણું લાગ્યા, ગ્વામિ સુણીએ વાત.

સમુદ્ર કહે રે સારિંગધર, જળ ડારહું કંઈ નળ;

નાહાનાં જળચર બાપઠાં, તે મરશે ત્યાં નિર્વાણ.

તું ત્યાં માછી થઈ થકરી, નાંખ જળ ને નળ;

કાંટે વળગ્યાં મરછ એ, બેહુ આવશે તત્કાળ.

સમુદ્રે માછી થઈ, જળ નાંખ્યો તે વાર :

બ્રહ્મરથ ચોપડ્યો, મરછ લાગીયા ત્યાં સાર.

મરછ વળગ્યા બ્રહ્મરસે, તે તાણી કાઢ્યા બાહાર;

કલેવર તેનાં ચીરીયાં, સમુદ્ર તેણી વાર.

બેહુ મછ વધેરીયા, નીસર્યા બબ્બુવાહન;

કૃષ્ણ અર્જુન રામ હનુમંત નીસર્યા રામજન.”

આમ પ્રયતન કરે છે. એશક, એની પ્રતિભા આમાં ક્યાંય નથી મળતી: એ એક સાદો આખ્યાનકાર જ તરી આવે છે.

આ કવિની વિશેષતા એટલા પૂરતી કે એ ગુજરાત બહાર રહ્યો છતાં માતૃભાષાની સેવા કરવા ઉદ્દેશ રહ્યો છે અને એ કાળમાં પ્રચલિત દેશીઓમાં કાવ્ય બાંધી આપે છે: ‘સગળશા’ એનું હોવામાં નો મતભેદ ન હોય તો એણે કાશીનાં પદના જેવો પદમંથ ધીરા પૂર્વે રચી આપ્યો છે, એટલી વિશેષતા છે.

સ્વ. કે. હ. ક્રુવે પ્રેમાનંદના શિષ્યમંડળમાં ‘હરિશ્વદ્રાખ્યાન’ (સં. ૧૭૦૪)ના કર્તા રત્નદાસને ગણ્યો છે તે આનાથી જુદો જણાય છે. સ્વ ક્રુવે સં. ૧૭૭૪માં મૂકવા પ્રયાસ કર્યો છે. આ વિશે કવિચરિત-ભાગ ૩ જામાં વિશેષ મળશે.

ચરિતસામગ્રી :

૧. બૃ. કા. દો. ભાગ ૫ મો-(ગુજરાતી પ્રિ પ્રેસ-મુંબઈ)
૨. સગાળશા આખ્યાન-સં. શ્રી. વ્ર. મુ. દેસાઈ (ગુજ. વિ. સ. પ્રકાશન-અમદાવાદ)
૩. ગુજ. સા. માર્ગ. સ્વ.ભો-દી. બ. કૃ. મો. ઝવેરીકૃત

હામો

[સં. ૧૭૧૫માં લખાત]

કલિયુગના મહિમા વિશે જુદા જુદા માણુભટ્ટોએ જે કાંઈ લખ્યું છે, તેમાં હામો પણ એક છે. એનો ‘કલિયુગનો મહિમા’ એણે સં. ૧૭૧૫ માં રચ્યો છે, જે નીચેના કલ્પેખથી જણાય છે :

“સંવત ૧૭ પનરૈતરે । તુમે નારાયણ અવતરે ।

પ્રભાધી ખાધી પ્રથવી । નરહર ચરણો ન સહ્યા નમી ॥

હાંમો હરીજન હરિને કહે । ખાધી હોય તો લાપ જ લહે ।

x

x

x

કલિયુગમહિમા હાંમો કહે । ખજૂરડીમાં વાસે રહે.” ૧

આ કવિ હિમો નહિ, પણ હામો છે, એમ હાયપ્રત જોનાં માલૂમ પડે છે. આ કવિનું આ કાવ્ય આરંભમાં તૂટક મળતું હોવાથી તેમ એણે અંતે વિશેષ પરિચય આપ્યો ન હોવાથી કાંઈ વિશેષ માહિતી મેળવી શકાતી નથી; માત્ર એ કાંઈ “ખજૂરડી” ગામનો વતની જણાય છે.

એણે સર્વસામાન્ય કલિયુગની સ્થિતિ માઈ છે; જેવી કે—

“.....પદક્ષણા કો નવિ દે ।

ચંદ્રને ગજ કાપીનનુ કામ તે વ્યાજે ખાંધિ ખેઠા ગામ ।

અડસઠ તીરથ કો નવિ કરે રહ્યો જીવ માયામાં ધરે ।
 બહાણુ દંન્યા વૃધને દે મોઢે માગ્યાં નાણાં લે ।
 ધર ધર હીડે જોતા જોસ પોતે ન ગણે પાપ ને દોસ ।
 શુદ્ધ પંડીતના સમા આચાર વગહુ સહુ કો વંઠી વહાર ।
 મધ્યમને ધરિ ઉત્તમ જય કેહેને કહની છાછ ન થાય ।
 ટોલે થૈ તમાકુ પીએ કલયુગને મહિમા ખોલીએ ।
 હીંકુના સુત હોઠા લીએ આવીને એકે સાથ પિએ ।
 એઠી મુમાં ઘાતે નાલ એક પીએ ખીજની લાલ ।
 પુસ્તક વાચી કો હૈત...પ્રેમ ધરતી માથિય જશે છાછય ।
 શુભિલાને ઘર ગોઠયો કરે ઉત્તમ તાં એવૂ આચરે ।
 દાઠી સાથે દિલની વાત ઉત્તમ થૈ ચાલે ઉત્પાત ।
 બ્રહ્મચાર ચોગી શ્રીપાત તેશૂ જોશી ન કરે વાત ।
 ચોરે ઉછવ મંદિર સૂએ સવાઈ ને પરગામે જુએ ।
 નારાયણનુ ન લે નામ કયા કીર્તન ન સુણે કન ।
 પ્રભાતે પરનિંદા કરે હરીનું ધ્યાન કાને નવિ ધરે ।”૧

કવિ સં. ૧૭૧૫ જેટલો જૂનો છે; એટલે કવિ પ્રેમાનંદની
 યુવાવસ્થાનો છે. આ જ અરસામાં સં. ૧૭૦૪ માં, એક પૂર્વે આવી
 ગયેલા કલોલના સૂરભટ્ટે સ્વર્ગારોહણીમાં સરઆતમાં કલિયુગનો મહિમા
 ગાયો છે. આ એ મહિમા સરખાવતાં સૂરભટ્ટનો મહિમા વિશદ જણાય
 છે. આ તો માત્ર એક કડવા પરતો જ હોય એમ જણાય છે.

એક હેમો નામક, તોરણા ગામનો બ્રાહ્મણ સં. ૧૮૬૪ માં
 હાત હોતો તેની “કર્મકથા” નામની કવિતા કહેવાય છે. આ
 ઉપરાંત પરચૂરણ પદો મળે છે એની મરણ તિથિનું-એક પદ સં.
 ૧૮૬૪ ના કાર્તિક સુદિ ૧ ને શનિવારે પહોર દહાડો ચડતાં થયાનું
 મળે છે. આ હેમો ઉપરના હામાથી જુદો જ છે.

ખજૂરડી ગામ ક્યાં આગ્યું, હામો જાતે કેવો હતો, ક્યારે
 જન્મ્યો-મર્યો હતો, ખીજ કોઈ કૃતિ લખી હતી કે નહિ, એ વગેરે
 વિષયમાં કશી માહિતી હાલ ઉપલબ્ધ નથી.

અરિતસામગ્રી :

૧. ગુ. વિ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૩૨૮

૧. ગુ. વિ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૩૨૮

કુંવર, જન કુંવર કે રામજન કુંવર

સં. ૧૭૧૬માં હયાત]

કુંવર, જન કુંવર કે રામજન કુંવર એ નામનો ઉલ્લેખ ઉદ્ભવ-
કૃત રામાયણમાં ભાલણસુત વિષ્ણુદાસના ગણવામાં આવેલા ઉત્તરકાંડના
૫૪ (૫૨) એ કડવાંનું એક કડવું થયેલું છે તે ભેતાં ૫૫) કડવાંને
અંતે કુંવર, જન કુંવર કે રામજન કુંવરની છાપથી થયેલો મળે
છે. ભાલણ રામભક્ત હોવાથી વિષ્ણુદાસે એ નામે કાવ્ય લખ્યું છે
એમ માની સંતોષ લેવામાં આવતો હતો.^૧ પણ એ જ કવિના
કાવ્યની એક હાથપ્રત ફાર્પસ ગુજરાતી સભાની હ. લિ. પુ-
યાદી ભાગ ૨ જાના પૃ. ૧૯૮ પર નોંધાયેલી છે તે પરથી જાણી
શકાય છે કે આ નામનો સ્વતંત્ર કવિ થઈ ગયો છે. પોતાના
સંબંધમાં લખતાં એ ઉત્તરકાંડને અંતે જણાવે છે કે—

“૫૬ એકવીસસે છત્રીશ શોએ ॥ શુભ કડવાં ૫૭ વંન હોએ ॥૧૫॥
ભટ બાલકંશણ કરુણા કરી જાણા ॥ જૂઠ આપી સીર મૂકો પાંણા ॥
તેહ તણિ કીપાએ કરી ॥ ઉત્તરકંડ કયા વીરતરી ॥૧૬॥
તે દીન પૂરંણા હવૂ આખાંન ॥ શાહ કરી મૂને શ્રીમગવાન ॥૧૭॥
શવત ૧૭૧૬ બેાત્રા (૧)સાર ॥ આસો વઢ તૃતિયા સોમવાર ॥૧૮॥
વાસે રતભતીરથ છે ભંહ ॥ કવિત. ગીનાત મંદર કુલ મેહે ॥
અકૂખરંતર મધે મૂઝ વાસ ॥ વઘનવ જનના કાહાવૂં દાસ ॥૧૯॥
કવી કૂચર કેહે રાઘવરાએ ॥ મૂઝને કરજો પરમ કીપાએ ॥૨૦॥”

(ઉત્તરકાંડ, ૫૭)

કુંવરનાં ઉત્તર કાંડનાં છેલ્લાં બે કડવાંને સ્થાને ઉદ્ભવકૃત
રામાયણને અંતે છપાયેલા ઉત્તરકાંડમાં ભાલણ-સુત વિષ્ણુદાસનાં બે
કડવાં છે. ગુજ. વિદ્યાસભાની નં. ૪૮૫ ની હાથપ્રતમાં પણ
એ જ સ્થિતિ છે.

કુંવરે પોતાની ત્રણે છાપ વાપરી છે અને કોઈ જાતના નિયમ વિના ગમે તેમ કડવાંને અંતે મૂકી છે;

જેમકે —

- (૧) “યદ રહ્યો જયજયદાર ભાઈઓ, તેહમાં કાંઈ સંદેહ નહિ રે;
શ્રીરામજન કુંવર કહે હવે, કાપિ જહુ આવ્યા સહી રે. ૨૫”^૧
- (૨) “હું હણીય એને સત્ય એવી, ભગવંતે વાણી કહી રે;
જન કુંવર કહે સુર ગૃહે ગયા, તે રાક્ષસે જાણ્યું સહી રે. ૨
- (૩) “એવાં વચન કહ્યાં કાપિજીએ, આણી મન ઉઘાસ;
રઘુનંદન રણિયાત થયા, કહે કુંવર હરિનો દાસ. ૪૧”

આ રીતે આ કવિ સુપ્રસિદ્ધ વિષ્ણુદાસના મકરકુલનો વડનગરો નાગર-બ્રાહ્મણ છે અને ખંભાતનો વતની છે. એણે કાવ્યપ્રસાદી ભટ્ટ બાલકૃષ્ણ^૪ પાસેથી મેળવી છે. આ ભટ્ટ બાલકૃષ્ણ ખંભાતમાં સારો વિદ્વાન હશે. વિષ્ણુદાસના ગુરુ હરિભટ્ટ અને વિશ્વનાથ, વિષ્ણુદાસ અને શિવદાસનો ગુરુ ભૂધર વ્યાસ, એ બધા એ યુગના થોડા થોડા ગાળાને અંતરે થયેલા વિદ્વાનો જણાય છે.^૫

કવિ કુંવર વર્ણુનો આપવા પ્રયત્ન કરે છે, પણ એ વેગ સાધી શકતો નથી; જ્યાં એને પ્રસંગ મળે છે ત્યાં પણ એ સાધી શકતો નથી; જુઓ નીચેનો સીતાવિલાપ :

“સીતા જાણ્યાં રે, સાંભળ લક્ષ્મણ વાત;

વણ અપરાધે રામચંદ્રે, મુજને દાં કીધી ધાત, સીતા ૦ ૧

૧. ઉદ્ધવકૃત-રામાયણ, પૃ. ૬૫૪ (કડવું ૧ લું)

૨. એજન પૃ. ૬૬૩ (કડવું ૫મું)

૩. એજન, પૃ. ૬૧૭ (કડવું ૨૮ મું)

૪. આ વિષયમાં ઉપયોગી કેટલીક ચર્ચા માટે, જુઓ આ પૂર્વે પૃષ્ઠ.

રાંધવને ચરણે છે મારું. સત્ય નિરંતર મન;
એક દિવસ મેં નથી લોખું રામ તણું વચન. સીતાં ૨
પૂર્વે રામ ગયા વન મધ્યે ત્યારે હું હતી પાસ;
મુજ અરથે રણમાં રાવણનો, તત્ક્ષણ કીધો નાશ. સીતાં ૩
સાસુ કેરાં કે'ણ મધ્યે, હું રેહેતી નિરધાર;
વાંદ વિના રધુનાથજીએ, મને કાઢી વન મોઝાર. સીતાં ૪
પૂર્વે શાં મેં પાપ કર્યાં છે, આ ભવ પ્રસવે આપ;
એવું કહીને જનકસુતા પછે, કરતી મહાવિલાપ. સીતાં ૫
રામ વિનાં કેમ રહું એકલી, ઋષિ આશ્રમ મોઝાર;
કે મુજને અપગ્રધ પૂછશે તો શું કહીશ નિરધાર. સીતાં ૬

આ જ કુંવરની બે વધુ કૃતિ ૧ “મહીસંજમકથા”^૨ સં. ૧૭૧૧માં અને ૨ “તારકાસુરનું આખ્યાન” સં. ૧૭૧૩ માં રચેલ છે. આ કવિ સંસ્કૃત ભાષાનો જાણકાર હશે કે કેશવદાસની માફક કથા સાંભળી આખ્યાન રચી કાઢતો હશે, એ રામાયણના ઉત્તરકાંડ પરંથી સમગ્રી શકાય એમ છે. વિણુદાસે જે પ્રમાણે કવિતા પ્રાયઃ મૂળને અનુસરી કરી છે, તે જ ધાટીએ આણે લખી છે. માત્ર આણે વાલ્મીકીય રામાયણ જોઇને લખી હોય એમ જણાય છે; જ્યારે વિણુદાસે અધ્યાત્મ રામાયણનો આશ્રય કરી લખી છે.

એની ભાષામાં નહિ જેવા જૂના અંશ છે; આટલી અર્વાચીન સ્વરૂપ આવી ગયું છે,

ચરિતસામગ્રી :

૧. ભાલણ—સ્વ. રામલાલ ચુ. મેલોક્તિ
૨. ઉદ્ધવકૃત રામાયણ—સ્વ. હ. ગો. કૌટિયાના સંસ્કૃતિ

- ૧ એજન, પૃ ૭૩૫ (૬૬૫ ૩૬૫)
૨. વડોદરા સેન્દ્રક લાઈબ્રેરી-હ નં. ૨૬૬૦
૩. જુઓ આ કાવ્યનો અંતમાગ કા. ગુજ. સસા. હં. ચાંદી-ભાગ ૨ નામાં પૃ ૮૬

